

MARI-LEEN TAMMELA

Isikulooline perspektiiv Eestimaa
Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940

MARI-LEEN TAMMELA

Isikulooline perspektiiv Eestimaa
Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekiri on lubatud kaitsmisele 29. mail 2018 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendajad: dotsent PhD Aigi Rahi-Tamm
dotsent PhD Ago Pajur

Oponent: PhD Mart Kuldkepp
Department of Scandinavian Studies (SELCS)/
University College London

Kaitsmine: 5. september 2018 kell 16.15, TÜ senati saal Ülikooli 18–204.

Doktoritöö valmimist toetasid Eesti Teadusfondi uurimistoetus ETF8190 „Mälu-
praktikad: järjepidevused ja katkestused 20. sajandi mäletamises“ ja Euroopa
Komisjoni 7. raamprogrammi uurimistoetus MFLKU13183R „SPeCTReSS –
Kultuuritrauma ja suveräänsuse taasloomine“. Samuti doktoriõppe ja rahvusvahe-
listumise programm DoRa tegevuse 6 raames ning Kultuuriteaduste ja kunstide
doktorikool, mida finantseerisid Euroopa Sotsiaalfond ja Euroopa Liidu Regio-
naalarengu Fond.

Õppeaastat Helsingi Ülikoolis võimaldas Hämäläis-Osakunta stipendium.

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-77-819-5 (trükis)

ISBN 978-9949-77-820-1 (pdf)

Autoriõigus: Mari-Leen Tammela, 2018

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

*„Les causes, en histoire pas
plus qu'ailleurs, ne se postulent pas.
Elles se cherchent...”*

Marc Bloch

Seda tööd poleks valminud ilma paljude heade inimeste nõu ja toetuseta.

Eelkõige tänan oma juhendajaid dr Aigi Rahi-Tamme ja dr Ago Pajurit nende pühendumuse ja järjekindluse eest, millega nad suhtusid minu uurimistöösse ja sellega lõpuleviimisega seonduvasse, ning igakülgse toetuse eest kogu õpinguteaja vältel. Tänan prof Henrik Meinanderi Helsingi Ülikoolist ja prof Sophie Cœuré'd Pariisi Diderot' Ülikoolist mulle osutatud tähelepanu ja julgustuse eest eriti uurimistöö algfaasis. Olen tänulik dr Giulia Strippolile, dr Tauno Saarelale ja dr Jaak Valgele, kelle siiras uudishimu minu uurimisteema ja -töö vastu on mind innustanud esitama üha uusi küsimusi ja kellega peetud mõttevahetused on olnud põhjatuks inspiratsiooniallikaks.

Tänan kolleege ja kaasdoktorante, kes väitekirja lugesid ja seda kriitiliste märkuste ning tähelepanekute kaudu paremaks muuta aitasid.

Avaldan tänu Rahvusarhiivi, Eesti Rahvusraamatukogu ja Eesti Kirjandusmuuseumi töötajatele nende igakülgse abi eest, aga eriti Leili Pungale Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist, kes võimaldas tutvuda Oskar Kruusi veel kirjeldamisjärgus olnud isikufondi materjalidega, millest sai keskne allikas Valter Kaaveri eluloodetailide väljaselgitamisel. Samuti Priit Riemannile Valga muuseumist, kes otsis lahkelt välja Valga muuseumi arhiivkogus talleoleva teabe Hans Heidemanni perekonna kohta.

Minu eriline tänu kuulub Margit Keerdo-Dawsonile, Terje Põderile, Marju Lauristinile ja Jaak Allikule, kes lubasid mind, võõrast inimest, oma perekonnaliikmete, isade ja emade, vanaisade ja vanaemadega seotud perepärimuse ja fotoalbumite juurde; kes talusid minu uudishimu; kes lugesid ja kommenteerisid valminud käsikirja ja kes aitasid omakorda minul näha Pauli, Ilmarit ja Olgat ning selle kaudu ka nende kaasaegseid mitmekülgsemana, kui üksnes nende poliitiline tegevus seda võimaldas.

Tänan kõiki sõpru, kes väitekirja kirjutamise aastad minu kõrval vastu pidasid ja kes – olen kindel – suudavad praeguseks ilmselt paljud kommunistidega seotud lood mulle ümber jutustada.

Minu suurim tänu kuulub minu perekonnale, eriti emale, kes on alati olnud minu kõrval, õhutanud uudishimu, aga ka kriitikameelt, kellelt olen õppinud inimeseks olemist, nagu ka seda, et maailm pole kunagi must-valge.

Juunis 2018 Tallinnas

SISUKORD

FOTODE NIMEKIRI.....	11
LÜHENDID	12
SISSEJUHATUS.....	14
Teema valik ja asetus	14
Historiograafia.....	16
Uurimisülesanne.....	28
Isikute valiku kriteeriumid	30
Struktuur.....	32
Teoreetilised lähtekohad ja meetod	35
Biograafia kui uurimismeetod.....	35
Identiteediuringud, poliitiline identiteet.....	40
Allikad.....	41
1. ÜLEVAADE EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI TEGEVUSEST AASTAIL 1920–1940.....	49
1.1. Eellugu	49
1.1.1. Enamlastest kommunistideks.....	49
1.1.2. Eesti kommunistide tülide algus	55
1.2. Partei asutamine, organisatsioon ja rahastus	57
1.3. Liikmeskond.....	77
1.4. Sisetülid EKP tegevusajal	84
1.5. Ühisrindepoliitika.....	88
1.6. Ametiühinguliikumine	92
2. KOMMUNISTIDE TEGEVUS AASTAIL 1920–1924	99
2.1. Paul Keerdo: esseerid, kommunistid ja ametiühingud	101
2.1.1. Paul Keerdo taust ja 1920. aastate alguse pahempoolne poliitika	101
2.1.2. Paul Keerdo ja kommunistid.....	110
2.1.3. Põrandaalused kommunistid ja legaalsed kommunistid – arutelusid Riigikogus	133
2.2. Olga Künnapuu: naisküsimus ja noorkommunistid	139
2.2.1. Olga Künnapuu taust ja parteiline noorus.....	141
2.2.2. Kommunistlik naisliikumine ja naisküsimus Eestis	149
2.2.3. Tartu-periood ja Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts 1922–1923.....	152
2.2.4. Naistöorganisaator	161
2.3. Hans Heidemann ja Lõuna-Eesti kommunistid.....	169
2.3.1. Hans Heidemanni perekond ja taust	171
2.3.2. Hans Heidemann ühiskondlikus ja poliitilises tegevuses	177

2.3.3. Parlamendis ja pörandal all.....	188
2.3.4. Heidemanni lööksalklaste ehk nn 78 kohtuprotsess	194
3. KOMMUNISTIDE TEGEVUS 1920. AASTATE TEISEL POOLEL.....	207
3.1. Aleksander Ellam ja EKP Saaremaa organisatsioon.....	207
3.1.1. Ellamid.....	208
3.1.2. 1920. aastate esimene pool ja kohalik poliitika	215
3.1.3. „Ääremaade” parteiorganisatsioon	223
3.2. Valter Kaaver ja Eesti Tööliste Partei 1926–1930	238
3.2.1. Valter Kaaveri perekond ja taust	240
3.2.2. Valter Kaaver poliitikas	250
3.2.3. „Kaaveriaada”	262
4. KOMMUNISTIDE TEGEVUS 1930. AASTATEL.....	274
4.1. Oskar Cher: noorsotsialistid, kommunistid ja töötud.....	275
4.1.1. Cheride perekond.....	276
4.1.2. Oskar Cher poliitikas: noorsotsialistid ja töötute komiteed	281
4.1.3. Epiloog.....	293
4.2. Ilmar Kruus: intelligents ja kommunistid.....	297
4.2.1. Ilmar Kruusi taust ja noorusaastad.....	298
4.2.2. Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühing	303
4.2.3. 1930. aastate teine pool.....	316
4.2.4. Maiamnestia.....	322
4.2.5. Juunipööre.....	327
4.3. Anton Vaarandi ja EKP tegevus Skandinaavias	331
4.3.1. Anton Vaarandi taust	333
4.3.2. Noorproletaarlased ja sotsiaalfilosoofilised üliõpilased	343
4.3.3. Anton Vaarandi tegevus väljaspool Eestit	350
4.3.4. EKP Skandinaavia keskus: Kopenhaagen-Stockholm-Oslo	357
4.3.5. Anton Vaarandi ja ühisrindel liikumine.....	368
KOKKUVÕTE.....	378
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	385
SUMMARY	405
ELULOOKIRJELDUS.....	412
CURRICULUM VITAE	413

FOTODE NIMEKIRI

- Foto 1. Paul Keerdo perega, 1910. aastad. Margit Keerdo-Dawsoni erakogu.
- Foto 2. Paul Keerdo Riigikogu liikmena, 1923. Parikaste fotostudio. Margit Keerdo-Dawsoni erakogu.
- Foto 3. Anton Künnapuu, Tartu Õpetajate Seminari 1885. aasta lennu vilistlane, ilmselt 1917. RA, EAA.2292.1.377, 1 1.
- Foto 4. Olga Künnapuu Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1922. RA, EAA.2100.1.6830, 1 1.
- Foto 5. Tartu Ametiühingute Kesknõukogu noortekomisjoni liikmed, 1923. Esimeses reas vasakult: Rudolf Pälson, Olga Künnapuu, Hans Heidemann. Teises reas vasakult Elmar-Johannes Kauer (?), Arnold Tuul, Elmar Osjamets, Osvald Tuul ja August Kuulberg. RA, ERAF.2.1.516, 1 1.
- Foto 6. Hans Heidemann Riigikogu liikmena, 1923. Hiljem kasutati fotot Heidemanni tagaotsimisel: vt Eesti II Riigikogu: fotoalbum. Fotograafid Joh. Parikas, P. Parikas, A. Vannas. Tallinn: Kiri, 1924, lk 41 vrd RA, EFA.123, A-238, foto nr 377.
- Foto 7. Aleksander Ellam, ilmselt üks väheseid säilinud fotosid, 1920. aastate esimene pool. RA, EFA.123, A-238: foto nr 437.
- Foto 8. Perekond Ellam, tõenäoliselt 1930. aastate teine pool. Istuvad Vassili Ellam ja tema abikaasa Elena Ellam (Vakkaus); seisavad vasakult Melania, Johan ja Eugenia Ellam. RA, ERAF.2.1.193, 1 1.
- Foto 9. Valter Kaaver Riigikogu 4. koosseisu liikmena aastal 1929. RA, EFA.272.P.0.-49020.
- Foto 10. Valter Kaaver koos abikaasa Annaga, 1930. aastate teine pool. RA, ERAF.2.1.4659, 1 1.
- Foto 11. Nn akadeemilised kommunistid 1931. aasta oktoobris pärast vanglast vabanemist. Tagareas vasakult Robert Cher, Mihkel Tulp ja Albert Lipstal, esireas vasakul serval Harald Nael, paremal serval Anton Vaarandi. Esireas keskel ametiühingutegelane, 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse järel vangistatud Johannes Sepp. RA, EFA.26.P.0-50399.
- Foto 12. Oskar Cher tõenäoliselt 1940. aastal. RA, ERAF.1.6.4190, 1 1.
- Foto 13. Ilmar Kruus Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1931. RA, EAA.2100.1.6031, 1 1.
- Foto 14. Ilmar Kruus ja S. Koobakene hädaabitöödel Eesti Riigi Keskarhiivis, 1940. Foto: Eduard Selleke. RA, EAA.661.1.898, 1 1.
- Foto 15. Anton Vaarandi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1921. RA, EAA.2100.1.17421, 1 1.
- Foto 16. Anton Vaarandi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1940. RA, EAA.2100.1.17421, 1 2.

LÜHENDID

ASÜ	– Akadeemiline Sotsialistlik Ühing
AÜKN	– Ametiühingute Kesknõukogu
DKP	– <i>Danmarks Kommunistiske Parti</i> (Taani Kommunistlik Partei)
EAM	– Eesti Ajaloomuuseum
EAÜKN	– Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukogu
EISTP	– Eesti Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei
EKNÜ	– Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing
EKP	– Eestimaa Kommunistlik Partei
EK(b)P	– Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei
ENL	– Eesti Noorsotsialistlik Liit
ENSV	– Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
ESDTP	– Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei (1917–1925)
ESDTÜ	– Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus (1905)
ESTP	– Eesti Sotsialistlik Tööliste Partei (1925–1935)
ETK	– Eestimaa Tööraha Kommuun
ETP	– Eestimaa Tööraha Partei (endine EISTP, 1923–1924), Eesti Tööliste Partei (1926–1930)
ETÜ	– Eestimaa Töölisühingute Üldliit
EV	– Eesti Vabariik
EÜKÜ	– Eesti Üliõpilaste Karskusühendus
EÜS	– Eesti Üliõpilaste Selts
Ilbüroo	– Illegaalne Büroo
IPE	– <i>Internacio de Proleta Esperantistaro</i>
ISH	– <i>the International of Seamen and Harbour Workers</i> (Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal)
ISTEP	– Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei
KK	– Keskkomitee
KNK	– Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis
Komintern	– Kommunistlik Internatsionaal, ka Kolmas Internatsionaal
KP	– kommunistlik partei
KPD	– <i>Kommunistische Partei Deutschlands</i> (Saksamaa Kommunistlik Partei)
KrK	– kriminaalkodeks
LÕS	– Läänemaa Õpetajate Seminar
MN	– Ministrite Nõukogu
MOPR	– <i>Международная организация помощи революционерам</i> (Rahvusvaheline Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsioon)
MTÜ	– Marksistlik Tööraha Ühendus
NKVD	– <i>Народный комиссариат внутренних дел</i> (Siseasjade rahvakomissariaat)
NLKP	– Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei

Orgbüroo	–	Organisatsiooniline Büroo
PAI	–	Partei Ajaloo Instituut
PBKNL	–	Põhja-Balti Kommunistlik Noorsoo Liit
Profintern	–	<i>Красный интернационал профсоюзов</i> (Punane Ametiühingute Internatsionaal)
RA	–	Rahvusrhiiv
rkl	–	Riigikogu liige
RKN	–	Rahvakomissaride Nõukogu
SAT	–	<i>Sennacieca Asocio Tutmonda</i> (Ülemaailmne Rahvusetu Liit)
SFÜS	–	Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts
TAÜKN	–	Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu
TEK	–	Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing
TES	–	Töölise Esperanto Selts
tk	–	täitevkomitee
TMAL	–	Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liit
TNÜ	–	Tartu Noorsotsialistlik Ühing
TRÜ	–	Tartu Riiklik Ülikool
tssn	–	töölise ja soldatite saadikute nõukogu
TÜ	–	Tartu Ülikool
TÜV	–	Tööraha Ühine Väerind
VaM	–	Valga Muuseum
VNFSV	–	Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
VSDTP	–	Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei (1898–1917)
VSDT(b)P	–	Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölise (bolševike) Partei
VK(b)P	–	Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei (märts 1918–1925)
VSP	–	<i>Venstresocialistisk Parti</i> (Vasaksotsialistlik Partei)
ÕER	–	Õppurite Eneseharimise Rühm
ÜENPÜ	–	Üle-eestimaaline Noorproletaarlaste Ühing
ÜENÜ	–	Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühendus
ÜK(b)P	–	Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei (1925–1952)
ÜML	–	Üleriiklik Maatöölise Liit
ÜTÜ	–	Ülemaaline Töölisnoorsoo Ühing
ЦК	–	<i>Центральный комитет</i> (Keskkomitee)
КП	–	<i>Коммунистическая партия</i> (kommunistlik partei)
КПЭ	–	<i>Коммунистическая партия Эстонии</i> (Eestimaa Kommunistlik Partei)

SISSEJUHATUS

Teema valik ja asetus

Nõukogude Liidu kokkuvarisemine ja omaaegse impeeriumi arhiivide avanemine tõi kaasa uue laine maailmasõdadevaheliste aastakümnete kommunistliku liikumise ajaloo uurimises kogu maailmas. Ligipääsu tekkimine arhiividele võimaldas seni juurdepääsmatu allikmaterjali valgel taas hoogu koguda vanadel debattidel, nagu keskuse ja perifeeria suhted,¹ näha erinevast ja seni käsitlemata vaatenurgast mitmeid ühekülselt uuritud teemasid või esile tõusta sootuks uut uurimissuundadel, mis on aluseks suurtele rahvusvahelistele uurimisprojektidele, realiseerudes mahukates uurimustes ideedest², institutsioonidest³ ja isikutest.⁴

Just ülimalt rikkalik biograafiline materjal ja teisalt senisest enam isikuloolise dokumentatsiooniga töötamist soosivad suunad humanitaarteaduste maastikul on viimastel kümnenditel kaasa toonud uurimisprojekte, mille keskmes on kommunistliku liikumisega seotud inimesed ning väljunditeks on olnud biograafilised andmebaasid ja kogumikud, alustades Kommunistliku Internatsionaali kaastööliste leksikonidest⁵ ja lõpetades kvalitatiivsete uurimustega.⁶

Endise Nõukogude Liidu arhiivide avanemisest lähtuv kommunistliku liikumise ajaloo ümber- ja uuesti kirjutamine läks Eestist suuresti mööda peamiselt

---

¹ Debattidest vt pikemalt Centre and Periphery: the History of the Comintern in the Light of New Documents. Ed. by Mikhail Narinsky and Jürgen Rojahn. Amsterdam: International Institute of Social History, 1996.

² Nt **Aлександр Ватлин**. Коминтерн: идеи, решения, судьбы. Москва : РОССПЭН : Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009.

³ **Kevin McDermott, Jeremy Agnew**. The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin. London: MacMillan, 1996; **Serge Wolikow**. L'Internationale communiste (1919–1943). Le Komintern ou le rêve déchu du parti mondial de la révolution. Paris: Les Éditions de l'Atelier / Éditions Ouvrières, 2010. Teos sisaldab muuseas lisamaterjalina CD-l biograafilist kogumikku andmetega ligemale 800 lääneeurooplasest Kominterni liikme kohta, mis pandi kokku rahvusvahelise uurimisrühma koostööprojekti raames ja Vene Föderatsiooni arhiivide baasil.

⁴ Vt nt **Ralph Darlington**. Political Trajectory of J. T. Murphy. Liverpool: Liverpool University Press, 1998; **Jean-François Fayet**. Karl Radek (1885–1939). Biographie politique. Berne: Peter Lang, 2004; **Marietta Stankova**. Communist Lives: Georgi Dimitrov: A Biography. London: I. B. Tauris, 2010.

⁵ Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale. Ein deutsch-russisches Forschungsprojekt. Herausgegeben von Michael Buckmiller und Klaus Meschkat. Berlin: Akademie Verlag, 2007; Komintern: l'histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l'Internationale communiste en France, en Belgique, au Luxembourg, en Suisse et à Moscou (1919–1943). Sous la direction de José Gotovitch et Mikhaïl Narinsky. Paris: Les Éditions de l'Atelier, 2001.

⁶ Vt lähemalt **Kevin Morgan**. Comparative Communist History and the „Biographical Turn”. – History Compass 10/6, 2012, lk 455–466; Party People. Communist Lives. Explorations in Biography. Ed. by John McIlroy, Kevin Morgan, Alan Campbell. London: Lawrence & Wishart, 2001.

lääne maailmast erineva ajalookogemuse tõttu. Tugev ideoloogiline surve, mis lasus kommunistliku liikumise ja kompartei ajalooa tegelemisel kogu nõukogude perioodil, tõstis parteiajaloo uurimisfookusesse ja andis ka suuna, mida ja kuidas kirjutada. Eesti kommunistide ajalooa seonduvad teemad – silmas pidades kommunistide perspektiivi – visati Eesti taasiseseisvumisel „ajaloo prügikasti”. Minevikutõlgenduse ühiskondliku tellimuse muutusega käisid kaasas olulised teisenemised rõhuasetuses.⁷ Riiklik mälupoliitika on taasiseseisvumise järel kantud valdavalt restauratsiooni vaimust.⁸

Kõik see on jätnud kommunistlikku liikumist puudutava valdkonna ja sellega pürnevad teemad senini võrdlemisi kesiselt uuritud seisu või annab – eelkõige nõukogude perioodi käsitlusi silmas pidades – Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) tegevusest tugevalt kallutatud pildi. Näiteks ei võimaldanud nõukogulik käsituslaad EKP ja parteiliikmete tegevuse käsitlemisel neid konteksti, st Eesti Vabariigi oludesse paigutada juba ainuüksi sellepärast, et Eesti Vabariiki ei olnud nõukogude käsitlustes võimalik kujutada iseseisva reaalsusena, vaid *Entente*’i ripatsina, mille toimimise detailidesse ei süvenetud, kujutades seda valdavalt klassivõitluse ja töölisklassile osaks saava terrorirežiimi kontekstis.

Asjaolu, et Eestis oli parteiajalugu viiekümne aasta kestel üks riikliku tähtsusega uurimisvaldkondi ja selle dokumentatsiooni kogumise ja säilitamisega tegeles eraldi institutsioon Partei Ajaloo Instituut (PAI), ei tähenda kaugeltki, et Eesti kommunistide ajaloo oleks piisava põhjalikkusega ja mitmekülgsest uuritud.

Käesolev uurimus keskendub kaheksa Eestimaa Kommunistliku Partei liikme – Paul Keerdo, Olga Künnapuu, Hans Heidemanni, Aleksander Ellami, Valter Kaaveri, Oskar Cheri, Ilmar Kruusi ja Anton Vaarandi – teekondadele poliitilise tegevuse juurde, nende tegevusele EKP-s ning poliitilisele enesemõtestamisele. Tegemist pole puhtakujulise parteiajalooa, vaid katsega avada üksikisikute ja nende tegevuse kaudu maailmasõdadevahelist Eesti ühiskonda ja astuda samm lähemale selle sotsiaal-poliitilise portree loomisele, kaardistades kommunistlikele vaadetele vastuvõtlikumaid gruppe.

---

⁷ Vt ühiskondliku tellimuse küsimusest ajalookirjutuses lähemalt **Valter Lang**. Muinasmaastike avastamine. Essee mineviku tõlgendamise ja ühiskondlikust tellimusest. – Maastik ja mälu. Pärandiloo arenguhooni Eestis. Koostanud ja toimetanud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014, lk 36–78, siin lk 41–45. Artikli autor rõhutab, et demokraatlikus ühiskonnas ei ole üldiselt võimalik jõuda tellimuse konkreetse esitajani ühiskonnas ning kontseptsiooni ühiskondlikust tellimusest ei tohi mõista lihtsustatult sellena, justkui võimalolijail oleks monopol mineviku tõlgendamise üle. Teistsuguses olukorras on totalitaarsed režiimid, kus minevikutõlgenduse suund toimub võrdlemisi otse „ülalt”. Siiski mõõnab autor, et ka demokraatlikes ühiskondades on minevikutõlgenduse kujunemine lähtuv ühiskondlikust reaalsusest ja sellega väga otseselt seotud.

⁸ **Marek Tamm**. Monumentaalne ajalooa. Esseid Eesti ajalookultuurist. Loomingu Raamatukogu nr 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht, 2012, lk 158.

Historiograafia

Eesti ajalookirjanduses puudub seni teos, mis käsitleks sõdadevahelist kommunistlikku liikumist üksikisiku, eelkõige parteiliikme positsioonist ja püüaks seejuures arvesse võtta tegevuskontekste ning mõjutegureid, mis ajendasid, soodustasid või hoopis piirasid inimese teekonda kommunistliku partei juurde.

Enamik Euroopa komparteiseid moodustati vahetult Esimese maailmasõja lõpus või järel mitte autonoomsete üksuste, vaid Kolmanda ehk Kommunistliku Internatsionaali (Kominterni) rahvuslike sektsioonidena.⁹ Sellelt pinnalt on lähtunud rahvusvahelised diskussioonid nii keskuse ja perifeeria suhetest ehk kuivõrd olid rahvuslikud komparteid oma tegevuses iseseisvad, kuivõrd Kominterni mõju all ja kuidas Kominterni mõju ajas muutus. Samuti evib pikki traditsioone küsimus rahvusvahelistest ja rahvuslikest mõjuritest parteipoliitika kujundamisel, millele on samuti pühendatud mitmesuguseid käsitlusi.¹⁰ Mitmeid teoseid on ilmunud Kominterni kui keskasutuse tegevuse ja selle ajajärgude, sealhulgas nn kolmanda perioodi kohta.¹¹ On osutatud, et taoliste käsitluste suur hulk kallutas parteiajaloo uurimise fookuse ideoloogia ja poliitika suunda, näidates kommunistliku liikumise ajalugu ühekülgsena.¹²

Kommunistliku liikumise ajaloo uurimise lainega samasse perioodi jäi nn biograafiline pööre, mis omakorda mõjutas rahvusvahelisi kommunismiuuringuid. Biograafiline pööre tõi ajaloouurimisse tagasi üksikisiku mõõtme ning kui varem oli esiplaanil suurmeeste, „kangelaste” biograafiate koostamine, siis viimaste kümnenditega on seoses uurimishuvide kandumisega erinevatele sotsiaalsetele gruppidele biograafiate akadeemilise huvi raskuspunkt nihkunud

---

⁹ **Morgan**. *Comparative Communist History*, lk 455.

¹⁰ Vt nt *Communism. National & International*. Ed. by Tauno Saarela and Kimmo Rentola. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1998.

¹¹ Vt nt *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*. Ed. by Matthew Worley. London: I. B. Tauris, 2004. Nn kolmanda perioodina tunti 1928. aastal Kominterni VI kongressi järel võetud uut kurssi Kominterni poliitikas, mis sõnastati „kapitalismi kriisina” ning mis pidi viima otsustavale võitlusele ja sotsialismi võidule. Selle nn uue ajajärgu sisuks oli lühidalt järjekordne võitlus võimu pärast, kus sotsiaaldemokraatia, eriti pahempoolne sotsiaaldemokraatia kuulutati kommunistide peavaenlaseks, tööliikumist püüti ümber orienteerida „klass klassi vastu” taktikale, anti sotsiaalfäšismi kontseptsoon jne. Eriti rängalt mõjutas taktika Saksamaa kompartei ja sotsiaaldemokraatide omavahelisi suhteid. Nn kolmanda perioodi poliitika oli Kominterni tegevuse aluseks kuni 1933. aastani, mil see loeti läbikukkunuks ning taandus viimaks rahvarinde (ka ühisrinde) ees. Uut kurssi kasutasid Stalin ja Buhharin ära koduse Nõukogude poliitika juures. Vt sellest lähemalt nt **McDermott, Agnew**. *The Comintern*, lk 81–119; *A Dictionary of 20th-century Communism*. Ed. by Silvio Pons, Robert Service. Princeton: Princeton University Press, 2010, lk 134–138 (Comintern).

¹² **Morgan**. *Comparative Communist History*, lk 458. Veidi enam inimesekeskset käsitlust pakub Kominterni töötajate maailma kujutamine, vt **Brigitte Studer**. *The Transnational World of the Cominternians*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.

„väikestele inimestele” ajaloo ja „konteksti paigutuvatele biograafiatele” (ingl k *biographies in context*).¹³

Seda ja arhiivide avanemise mõju kommunistliku liikumise võrdlevatele uuringutele ning seotud debatte on oma põhjalikus ülevaateartiklis „Comparative Communist History and the „Biographical Turn”” käsitlenud briti ajaloolane Kevin Morgan.¹⁴ Ta konstateerib, et biograafia oli kommunistliku liikumise ajaloo uurimisel pikka aega väga vähe kasutusel ka Läänes. Just kommunistide biograafiad olid enne 1991. aastat üks kõige vähem uuritud aspekte kommunistliku liikumise juures, põhjuseks valdavalt ligipääsu puudumine Nõukogude Liidu arhiividesse, aga ka vähekirjutatud teemad nagu 1930. aastate suur terror, mille ohvreiks langes arvukalt kommuniste eri rahvusest.¹⁵ Ajaloolane Stéphane Courtois on tähtsustanud 1990. aastaist alates uute allikate kättesaadavaks muutumist niivõrd, et nimetas seda rahvusvahelises kommunistliku liikumise ajaloo uurimises aastaks null, mälu surmaks ja ajaloo(kirjutuse) alguseks, täpsustades, et seda mitte niivõrd eelnevate aastate uurimistöö ebaolulisuse tõttu, kuivõrd rõhutades ajaloolaste kohustust uue allikmaterjali valguses senised teadmised üle kontrollida.¹⁶

Kuigi eluloolisi käsitlusi on ilmunud viimastel aastatel võrdlemisi palju, osutab Kevin Morgan, et rahvusvaheliste uuringute fookus on olnud kaldu kohalike parteide juhtivtegelaste poole, partei laiema liikmeskonna puhul on üksikisiku tasandi uurimistöö endiselt algusjärgus. Nentides potentsiaali just allikates ja meetodites nagu suuline ajalugu partei autobiograafiate läbitöötamisel ja biograafilise uurimistöö ning elulookirjutuse kokkupuutepunktides, paneb Morgan lootused edasisteks kommunistliku liikumisega seotud uurimistöödeks just partei laiema liikmeskonna analüüsile isikuloolisest vaatepunktist lähtuvalt.¹⁷

Biograafilise lähenemise võimalustest pakub head ülevaadet artiklikogumik „Agents of the Revolution”¹⁸, kus keskendutakse biograafilise uurimistöö aktuaalseile teemadele. Nendeks on eri metodoloogiad, näiteks prosopograafia¹⁹ ning

---

¹³ **Simone Lässig.** Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography – Modern Historiography in Biography. – GHI Bulletin No 35, Fall 2004, lk 147, 150. Konteksti paigutuvast elulookirjutusest vt lähemalt veel **Giovanni Levi.** The Uses of Biography. – Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 68–69.

¹⁴ **Morgan.** Comparative Communist History, lk 457–458.

¹⁵ Samas, lk 458–459, 462.

¹⁶ **Stéphane Courtois.** Le bolchevisme à la française. Paris: Librairie Arthème Fayard, 2010, lk 20–21, 40.

¹⁷ **Morgan.** Comparative Communist History, lk 460–462.

¹⁸ Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005.

¹⁹ **Claude Pennetier, Bernard Pudal.** Communist Prosopography in France: Research in Progress based on French Institutional Communist Autobiographies. – Agents of the

biograafilise allikmaterjali ja statistilise andmestiku ühildamise võimalused.²⁰ Biograafiate alajaotuses tõusevad selgemalt esile rahvuslike komparteiide juht-figuurid.²¹ Lisaks on pööratud tähelepanu eri hoiakuile ja suhtumistele kommunistide n-õ subkultuuri sees, näiteks perekondlike ja laiemalt sugulussidemete olulisusest parteiga liitumisel või uute parteiliikmete värbamisel, seega ka geneoloogilise uurimistöö pakutavaist võimalustest kommunistide tegevuse uurimisel.²² Hollandi näitel käsitletakse kommuniste kui omaette „moraalset kogukonda”.²³

Kriitikud on tõstatanud küsimuse, kuivõrd on võimalik kommunistide tegevust biograafiapõhiselt uurida, tuues vastuargumendina esile selle poliitilise liikumise institutsioonikesksuse, mis justkui eeldaks institutsiooni-, mitte isikupõhist narratiivi, kui isiku näol pole tegemist just ohvri või truu parteisõduriga.²⁴

EKP näitel võib sedastada, et eelnimetatud, eelkõige parteisõduri, hiljem ka ohvri käsitusnurk, ongi prevaleerivad mudelid, millesse EKP liikmete eluloolised ülevaated on olnud suunatud. Siinjuures pole tegemist olnud mitte asjaoluga, et nimetatud poliitiline liikumine oleks institutsioonikeskne, vaid eelkõige ideoloogiliste põhjustega.

Eestis võib kommunistliku liikumise isikuloolise vaatenurgaga seotud käsitlused jagada kõige üldisemalt kahte perioodi, millest esimesena eristub nõu-

---

Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 21–35.

²⁰ **Gidon Cohen, Andrew Flinn.** In Search of the Typical British Communist. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen, Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 37–54.

²¹ **James R. Barrett.** Revolution and Personal Crisis: Communist Politics and Personal Narrative in the Life of William Z. Foster. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen and Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 111–132; **Thomas Sakmyster.** A Hungarian in the Comintern: Jozsef Pogány / John Pepper. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 57–72.

²² **Kevin Morgan.** A Family Party? Some Genealogical Reflections on the CPGB. – Agents of the Revolution, lk 173–195; **Wolfgang Weber.** Every Family A Red Fortress? Genealogical Aspects of Communist Biographies in Austria. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 197–219.

²³ **Gerrit Voerman.** The Formative Years of the Communist 'Moral Community' in the Netherlands 1917–30. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen, Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 221–244.

²⁴ **Kevin Morgan.** Parts of People and Communist Lives. – Party People. Communist Lives. Explorations in Biography. Ed. by John McIlroy, Kevin Morgan, Alan Campbell. London: Lawrence & Wishart, 2001, lk 14.

kogude periood ja seejärel taasiseseisvunud Eesti ajalookirjanduse suunad. Maailmasõdadevahelisel perioodil ilmus kommunistide tegevust käsitlevat ajalookirjandust võrdlemisi vähe, kuna ajaline distants liikumise algusega oli veel lühike ja kommunistide tegevus oli pigem osa poliitika- ja julgeolekuküsimusest.

Nõukogude perioodil oli kommunistliku partei ajaloo uurimine prioriteetseim uurimissuund, eesmärgiga näidata ajaloosündmuste vääramatut kulgu sotsialismi võidu poole; sellest lähtusid ka kõik uurimisküsimused. Rein Ruutsoo on nentinud, et Nõukogude Liidus ajalooteaduseks nimetatud valdkonna puhul oli suuremalt jaolt tegemist ajaloojutustuse vormis esitatud ajaloolise ideoloogiaga, mille eesmärk polnud minevikus toimunu väljaselgitamine, vaid minevikust õigustuste otsimine kehtivatele oludele. Samuti oli nõukogude perioodi ajalooteaduse aluseks olevale marksismi-leninismi teooriale omane ajaloosündmuste jaotamine tüüpilisteks ehk seaduspärasteks ja ebatüüpilisteks ehk juhuslikeks.²⁵ Sellesse mudelisse asetati ka maailmasõdadevaheline Eesti ajalugu, sh EKP ajalugu. Välja kujundati kindlad kaanonid, mis panid paika nii süžeed kui ka sündmuste ja isikute nimetamise ja neist kõnelemise ulatuse ning sisu.

Kuna EKP ajalugu kujutati eesmärgipärase liikumisena vääramatult saabuva sotsialistliku revolutsiooni suunas, tõusid käsitletavate teemadena esile selle liikumisega seotud pidepunktid nagu 1917. aasta sündmused, EKP moodustamine ja tegevus koos suuremate „töövõitudega” nagu Tööraha Ühine Väerind, 1. detsembri nurjunud riigipöördekatse või 1940. aasta juunipööre. Ka partei liikmeskonna kahanemist aastate lõikes põhjendati kodanliku terroriga ning kommunistide kujutati ennekõike võitlejatena uue maailmakorra eest.²⁶ Käsitlusi koostati väga suurel hulgal ja kõigi nende siin väljatoomine pole mõttekas.

Ka parteiajaloolased ise on hiljem mõõnnud, et kuigi EKP ja üldse kommunistide tegevuse ulatuslikum uurimine algas 1940. aastate lõpul, jäi uurimistulemuste esitamine üldsõnaliseks ja pealiskaudseks, analüüsist rääkimata.²⁷ Kuigi põhjalikum analüüsi ei maksa teema ideoloogilisest laetusest ja seetõttu ideoloogia prevaleerimisest tulenevalt oodata ka hilisematest uurimustest, oli 1940. aastate lõpp ja 1950. aastate algus isegi selles kontekstis madalseisu aeg. Tihti ei orienteerunud väljastpoolt Eestit pärit isikud kuigivõrd Eesti „revolutsioonilise liikumise” ajaloos ja just mitmed isikukesksed uurimused ei näinud seetõttu kunagi ka trükivalgust. Piisab, kui nimetada näiteks ENSV Teaduste

---

²⁵ **Rein Ruutsoo.** Mälu paigad ja valged laigud: ajaloo uurimise taastumine Eestis 1985–1990. – Teaduse uuringud: eesmärgid ja meetodid. Koost. Rein Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 65–76, siin lk 65.

²⁶ Vt nt **Vaike Raid.** Nende elu oli võitlus: poliitvangid-kommunistid kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1985; Trellide taga: mälestusi ja dokumente eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Koost. K. Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

²⁷ Nt **Olaf Kuuli.** ... ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. – Eesti Kommunist nr 5, 1988, lk 48–57, siin lk 49.

Akadeemia Ajaloo Instituudi teadusliku kaastöötaja Aleksander Gronski uurimuslikke katsetusi 1940. aastate lõpust.²⁸

Eesti parteiajalookirjanduses on üksikisikut, eelkõige üksikisikust parteiliiget, käsitletud väga konkreetse seoses parteiga ning kommunistide tegevusega üldiselt, lahterdades isikud kas positiivseteks või negatiivseteks tegutsejateks, vähemaktiivsed isikud jäid seejuures pigem ebamäärasteks. Ainsad läbivalt positiivsed isikud kommunistlikus liikumises, keda kogu perioodi vältel nimeliselt esitleti, olid n-ö Eesti riigivõimude käe läbi Eestis hukkunud kommunistid nagu Viktor Kingissepp, Jaan Kreuks, Hans Heidemann, August Riismann ja Aleksander Leiner. Selline suundumus algas vahetult pärast II maailmasõda, 1940. aastatel. Seevastu Jaan Anvelt jt partei liidrid, kes hukkusid 1930. aastate lõpu Nõukogude Liidu suures terrorismis, olid kuni NLKP 20. kongressini 1956. aastal põlu all, neist kõneldi oluliselt vähem või viidati kui trotskistidele ja reetureile.²⁹ Hiljem, kui Hruštšovi sulaga ajaloo uurimine mõneti vabamaks muutus, peideti ebasobivad või problemaatilised tegelased ära lühendi „ja teised” taha.³⁰

Mahukaim teos kommunistliku liikumisega seotud inimeste tutvustamisel oli ilmselt Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK) Partei Ajaloo Instituudi ja suure autorite kollektiiviga 1960.–1970. aastatel koostatud ja välja antud kolm köidet kogumikku „Revolutsiooni lipukandjad”,³¹ mis sisaldas kokku 159 inimese lühelulugusid, kellest enamik oli vahetult seotud EKP-ga. Samas oli kogumikku lülitatud isikuid, kelle tegevus jäi varasemasse perioodi ja kelle kaudu näidati liikumise internatsionaalset mõõdet³². Esimese köite sissejuhatuses, mis ilmus 1962. aastal, on märgitud, et üks osa raamatus nimetatud EKP tegelasi „langes Stalini isiku kultuse tingimustes vägivalla ja võimu kuritarvitamise ohvriks”. Kuigi teoses on avaldatud ka nende isikute nimekiri,

---

²⁸ Vt lähemalt **Mari-Leen Tammela**. Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke äremärkusi. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae. 19 (26). Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 267–290, siin lk 274–280.

²⁹ Vt sellest lähemalt **Olaf Kuuli**. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn: O. Kuuli, 2008, lk 14–15.

³⁰ Vt lähemalt **Kuuli**. ... ja teised, lk 48–57.

³¹ Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. I. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus: 1962; Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. II. Tallinn: Eesti Raamat, 1972; Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. III. Tallinn: Eesti Raamat, 1978. Esimeses köites avaldati vastavalt 50, teises 56 ja kolmandas 53 kommunistliku parteiga seotud isiku lühibiograafiaid.

³² Nii ilmus I köites Mihhail Kalinini (1875–1946) lühibiograafia, II köites lühike ülevaade Dmitri Uljanovi (1874–1943) elust ja tegevusest, kajastades muu seas tema aastapikkust üliõpilaspõlve Tartus. III köites võib teiste seast leida VSDTP Põhjaüingu juhi Fjodor Afanasjevi (1859–1905) eluloo. Vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 58–62; Revolutsiooni lipukandjad II, lk 159–162; Revolutsiooni lipukandjad III, lk 7–9.

annab sisus tunda hoiak mitte rääkida 1930. aastate terrorist, mistõttu jäädakse terroristis hukkunud kommunistide saatuse sõnastamisel võimalikult ähmaseks.

Teose sissejuhatuses põhjendatakse valikukriteeriume võrdlemisi üldsõnaliselt, kuid üksiklugusid analüüsid jääb mulje, et sellesse on valitud eesti kommunistliku liikumise need aktiivsed tegelased, kes mitte ainult ei olnud aktiivsed mingitel parteitegevuse olulistel momentidel, vaid kes seetõttu ka raskusi kannatasid. Kuigi kogumiku eesmärgina on nimetatud soovi „avardada teadmisi Eesti töörahva revolutsioonilisest minevikust ja muuta neid konkreetsemaks”, ei ole mingeid väiteid ega järeldusi üldse kirjaski. Seda ilmestab lõik sissejuhatusest: „Raske ja okkiline oli töörahva võimu eest võitlejate elutee. Kuid samal ajal oli see üllas ja kangelaslik.”³³ Suunatud ajalookäsitlusest tuleneb, et mingit sügavamat analüüsi väljaspool seda mudelit, mis oli ühe või teise inimese mõjutaja a) poliitiliselt aktiivseks muutumisel ja b) kommunistide vastu huvi ärkamisel, ei teki. Väitega, et „kommunistlik liikumine Eestis on võrsunud ja kasvanud eesti tööliklassi revolutsioonilise võitluse pinnal”,³⁴ mis ilmestab ka nõukogude perioodi EKP ülevaateid üldiselt, on keeruline dialoogi astuda.

Üks nõukogude perioodi parteiajaloo uurimisprintsipiidest, mis kujunes välja 1960. aastate esimesel poolel, oli kommunistlikus liikumises osalenud isiku nime pidi nimetamine vaid juhul, kui tegemist oli positiivse tegelasega, kelle tegevuses puudusid kompromiteerivad või kahtlased seigid. Nimetati ka üksikuid reetureid, kelle puhul tuli hoiduda nende varasema tegevuse avamisest. Kui aga mõni uurimuse või mälestuste kirjutamise autor selle põhimõtte vastu eksis või seda eiras, tõi see harilikult kaasa „väiksemad või suuremad ebameeldivused”.³⁵

Parteiline väljendusviis ja -kaanonid pole omased vaid Eesti kommunistidele ja pahempoolsetele ega nende kujutamisele. Tegemist on üldisema kommunistliku liikumise ja selle ajaloo kirjutamisega seotud fenomeniga, mida on põhjalikumalt uuritud näiteks Soomes ja Prantsusmaal. Näiteks eksisteeris parteilistel autobiograafiatel kindel vormel, mis algas alati raske lapsepõlve ja sotsiaalse kitsikusega ja mida võib leida nii Eesti kui ka teiste riikide kommunistide omaloolistes tekstides.³⁶

Parteiajaloolastest, kes tegelesid nõukogude perioodil pikalt EKP ajalooga, aga hiljem ka selle ümbermõtestamise ja täiendava uurimisega demokraatlikes

---

³³ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 6.

³⁴ Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. Dokumente ja materjale. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 3.

³⁵ **Kuuli**. ... ja teised, lk 49–50.

³⁶ A Dictionary of 20th-century Communism, lk 142–144 (Communist Autobiography); **Pirjo Kaihovaara**. A Good Comrade, A Good Cadre: Autobiographies and Evaluation Reports as a Part of Cadre Policy in the Finnish Communist Party During the 1940s and 1950s. – Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen, Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 245–264; **Stéphane Courtois**. Trois autobiographies. – Stéphane Courtois. Le bolchevisme à la française. Paris: Librairie Arthème Fayard, 2010, lk 319–345.

oludes, oli viljakaimaks Olaf Kuuli. Nõukogude perioodil kirjutas ta ülevaateid parteiajaloo ja parteiga seotud isikutest eriti 1930. aastail ja 1940. aasta kontekstis.³⁷ Hiljem käsitles ta maailmasõdadevahelise aja kommunistlikku liikumist laiemalt vasakpoolse poliitilise maastiku võtmes,³⁸ EKP liikmete tegevust ja EKP sisetülisid³⁹ ning nõukogude perioodi kultuuripoliitikat⁴⁰ ja tollase ajalookirjutuse taustsüsteemi.⁴¹ Ühtlasi on ta tõstatanud küsimuse isikutest kirjutamise kaanonitest eri perioodidel.⁴²

Kuuli sulest pärineb ka biograafiline ülevaade kitsamate tunnuste alusel määratletud grupi isikute kohta – sisuliselt samuti grupibiograafia. Teoses „Erinevaid radu mööda” (1984)⁴³ esitas ta viie 1940. aasta juunipöörde järgsetes ümberkorraldustes aktiivselt osalenu⁴⁴ portreelood. Isikukeskse vaatenurga valimine 1930. aastate parteiajaloo kirjutades oli igati kohane, kuna parteiliikmeid oli sel perioodil vähe ja arvandmete esitamine ei oleks parteiajalugu näidanud just kõige võimsamast küljest.

Kuuli eesmärk on eessõna järgi mitte ainult viie inimese elulugude kogumiku koostamine, vaid (lk 3) püüd näidata, „miks ja kuidas asusid noored kodalikus Eestis võitlusse sotsialistliku ühiskonna eest” ja koos sellega käsitleda ka „revolutsioonilise võitluse eri tahkusi” 1930. aastatel. Ehkki autor on olnud biograafilist andmestikku kogudes detailne, on tegevuskeskkond paigutatud tugevalt ideologiseeritud konteksti, ning Eesti vabariigi olud võetakse kokku üldistuses „majanduslikud raskused, tööpuuduse kasv, fašismiilmingud poliitilises elus,

---

³⁷ **Olaf Kuuli.** Ühise võitluslipu alla: Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929–1934. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961; **Olaf Kuuli.** Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost (1905–1940). Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut, 1989; **Olaf Kuuli, Vello Toom.** Internatsionaalses rivis: Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Eesti sektsiooni võitlusteest aastail 1920–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1970; **Olaf Kuuli.** Revolutsioon Eestis 1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1980; **Olaf Kuuli.** Vapsidest Isamaaliiduni: fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1976; **Olaf Kuuli.** Erinevaid radu mööda. Tallinn: Eesti Raamat, 1984; **Olaf Kuuli.** Internatsionaalsel võitluspostil: Richard Mirringu elust. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

³⁸ **Olaf Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: O. Kuuli, 1999.

³⁹ **Olaf Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938. Tallinn: O. Kuuli, 2010.

⁴⁰ **Olaf Kuuli.** Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn: O. Kuuli, 2007; **Olaf Kuuli.** Sula ja hallad Eesti NSV-s: kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli, 2002.

⁴¹ **Olaf Kuuli.** Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn: O. Kuuli, 2008.

⁴² **Kuuli.** ... ja teised, lk 48–57; **Olaf Kuuli.** Looring, Säre ja teised. – Ajalooline Ajakiri nr 3, 2002, lk 85–96.

⁴³ **Kuuli.** Erinevaid radu mööda.

⁴⁴ Kuuli teoses on vaatluse all maatööline ja Rahvusvahelise Lenini kooli õpilane Eduard Säremat, ametiühingute gelane ja Hispaania kodusõja veteran Heinrich Roog, Rakvere Õpetajate Seminari õpilane ja noorsotsialist Villem Soo, veel teinegi noorsotsialist ja Eesti Tööliste Haridusliidu asjaajaja Johanna Veeberman ning üliõpilane ja esperantist Ilmar Kruus.

reaktsiooniline koolipoliitika, klassivõitluse teravnemine, töölisliikumise lõhesatus” (lk 17).

Ka järeldestes jääb Kuuli pealiskaudseks ega välju etteantud raamistikust. Ta nendib, et üksikisikud ei tegutsenud üksi, vaid olid osa suuremast revolutsioonilisest liikumisest, ja et erinevaid radu „revolutsionääride perre” jõudmiseks oli palju. Kommunistide suunas kallutas nii teoses käsitletud viisikut kui ka nende võitluskaaslasi „tublisti üle keskmise taseme kriitilist mõtlemisvõimet, tugev tõeotsimise tarve ja madal valulävi vale ja ebaõigluse suhtes”. Teisalt pidi Kuuli mõnema, et suur osa kodanlikus ühiskonnas pettunud noortest jäi siiski enne 1940. aastat passiivseks ja olid kodanliku ideoloogia mõju all.⁴⁵ Kogu ülevaate sisust avaldub selgelt, et tegemist on järjekordselt poliitiliselt suunatud teosega, nagu neid ilmus nõukogude perioodil arvukalt. Selliste käsitlustega dialoogi astumise mõttekus jääb üldiselt küsitavaks.

Nõukogude perioodil ilmus üsna palju mälestusi, mis käsitlesid küll konkreetseid sündmusi (näiteks aastad 1917, 1940) küll üldisemaid teemasid (näiteks kommunistlik noorsooliikumine, vangistus jm), kirjeldades sealhulgas isiklikke läbielamisi, sõpruskonda ja kaaslasi.⁴⁶ Mälestused erinevad nii tasemelt kui ka detailsuse astmelt, kuid neile kõigile on omane ajajärgu kaanonitest kinnipidamine. Näiteks torkab eriti hästi silma Anton Vaarandi mälestusteraamatus „Kild killu kõrvale”⁴⁷ mälestuste kirjutaja jaoks osa oluliste isikute kohta vaikimine, millest tuleb edaspidi lähemalt juttu. Haruldane polnud ka mälestuste kirjutamine arhiiviallikele toetudes, mille parim näide on Alma Vaarmani ülevaade Vaarmani naabripoiste, vendade Jaan ja Georg Kreuksi tegevusest.⁴⁸

1990. aastad ja Eesti taasiseseisvumine nihutasid uurimisfookusesse uued teemad. Nõukogude repressioonide ja vastupanu uurimisega jäi eelnenud ajajärgu „punane” ajalugu mõistetavalt tagaplaanile. Kui välja arvata mõned erandid, sh Olaf Kuuli temaatilised artiklid, millele viidati eespool, on Eestis alates 1990. aastate algusest kommunistliku liikumise ajaloo uurimine kas täielikult vaibunud või üksikute uurimuste kaudu asetatud enamasti rahvusliku ajalookirjutuse vaate-

⁴⁵ **Kuuli**. Erinevaid radu mööda, lk 100.

⁴⁶ Siinses töös kasutatud nt **Harald Haberman**. Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988; **Friedrich Issak**. Nood rohtunud rajad. Tallinn: Eesti Raamat, 1988; **Aira Kaal**. Kodunurga laastud. 1. Tallinn: Eesti Raamat, 1966; **Vassili Riis**. Kolmandat teed ei ole. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960; **Heinrich Ross**. Ei vabadust saa taevaväega. Mälestusi. Tallinn: Eesti Raamat, 1986; **Erich Tarkpea**. Mälestused. Tallinn: Eesti Raamat, 1983; **Arnold Veimer**. Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977; Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958; Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest. Koost. K. Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958; Võitluse radadel. Mälestuste kogumik. Koost. N. Vanaselja. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960; Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960; Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anvendist. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; Trellide taga. Mälestusi ja dokumente Eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Koost. Karl Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

⁴⁷ **Anton Vaarandi**. Kild killu kõrvale. Mälestusteraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

⁴⁸ **Alma Vaarman**. Vennad Kreuksid ja nende aeg. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.

vinklisse, piirdudes valdavalt küsimustega, kui tõhusalt tegutses Eesti Vabariigi vastuluure või kaitsepolitsei kommunistide tegevuse paljastamisel,⁴⁹ milline oli kommunistide 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse väljastpoolt korraldatud taust⁵⁰ jms.

Uus aastatuhat on kaasa toonud teatud muutusi Eesti kommuniste puudutavate käsitluste ja rõhuasetuste koha pealt. Reeglina on uurijaile huvi pakkunud pigem kurioosumid või probleemsed tegelased eelnevast parteiajaloohistoriograafiast.

Uuematest uurimustest väärib esiletõstmist Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu käsitlus „Sõda pärast rahu” (2010). Teose perspektiiv lähtub küll Eesti eriteenistuste tegevusest nende vastasseisule Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1. detsembri riigipöördekatse eelsel perioodil ning kompartei liikmete käsitlemisel on valdavalt tegemist deskriptiivsete ülevaadetega kommunistide tegutsemisest ja sissekukkumistest. Samal ajal sisaldab teos rohkesti isikuloolist ainet ja on väärtuslik abimaterjal tegevuskeskkondade loomisel ja kommunistide võrgustike ning nende ulatuse täpsustamisel.

1. detsembri riigipöördekatse puhul on tõmmatud paralleele ka tänapäeva Eesti olude ja ühiskondlike probleemidega.⁵¹ Teos „Mäss: detsembrimäss/aprillimäss” koostati lisamaterjalina mängufilmile „Detsembrikuumus” (2008), mis omakorda valmis Eesti Vabariigi 90. juubeli puhul. Teose saatesõnas esitatud seisukoht, sealhulgas riigipöördekatse läbiviijate iseloomustamiseks kasutatud sõnakasutus, et „kommunistlik riigipöördekatse Eestis oli üheks lüliks maailmarevolutsiooni ahelas, mille autoriteks olid käsikäes naiivsed, oma ideedesse armunud romantikud ja küünilised võimujanalised poliitmõrtsukad”,⁵² võtab üsna üldiselt, s.o lihtsustatult ja polariseeritult kokku selle, kuidas kommunistlikus liikumises osalenuid nähakse.

Populaarteaduslikus võtmes on EKP ladvikusse kuulunud isikute rahvusvahelisest tegevusest ja seostest 1940. aastaga kirjutanud taani publitsist ja ajakirjanik Erik Nørgaard teoses „Kongelundeni mõrv”.⁵³ Raamatu keskmes on Eesti kommunistide Skandinaavia keskuse juhtide Johannes Meeritsa, Karl Säre ja August Vakepea toime pandud vastlapäevamõrv Kopenhagenis 1936. aastal, mille ohver oli omaaegne EKP organisator Johannes Eltermann, ning selle eel-

---

⁴⁹ **Reigo Rosenthal, Marko Tamming.** Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE & JS, 2010; **Reigo Rosenthal, Marko Tamming.** Sõda enne sõda. Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE & JS, 2013; Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Koost. Tiit Noormets. Tallinn: Umara, 1999.

⁵⁰ Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente. Koostaja Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996.

⁵¹ Mäss: detsembrimäss/aprillimäss. Koostaja Tiit Pruuli. Tallinn: Eetriüksus, 2008.

⁵² **Tiit Pruuli.** Saateks. – Mäss: detsembrimäss/aprillimäss. Tallinn: Eetriüksus, 2008, lk 7.

⁵³ **Erik Nørgaard.** Kongelundeni mõrv. Dokumentatsioon, mis sisaldab seni salajas hoitud materjale Kongelundenis vastlapäeval 1936 aset leidnud poliitilise mõrva kohta ja lugu sellest, kuidas kommunistid 1940. aastal Eestis võimu haarasid. [Tallinn]: Faatum, 2001.

ja järelood, mis tekitasid suurt vastukaja üle Taani. Ilmselt on loo kõmulisus olnud ka põhjuseks, miks kogu teos on kirja pandud kergemas ja kirjanduslikumas stiilis. Ent samal ajal avab Nørgaard paljude sündmuste tagamaid, süveneb taustasündmustikku ja viib loo Taanist kiiresti edasi üle kogu Skandinaavia kuni Eesti 1940. aasta suvesündmuste ja okupeerimiseni välja. Vaatamata põhjalikule Kominterni ajaloo tundmisele ei orienteeru Nørgaard samavõrd hästi EKP ajaloo seotud nüansside, pakkudes põnevaid detaile eelkõige taani- ja saksakeelsete allikmaterjalide kohta.

Nimetatud teosele on kirjutatud ka järg, mida pole seni eesti keelde tõlgitud, ent mis võiks anda täiendavaid andmeid Säre kohtuprotsessist Taanis ja sellega seonduvalt ka varasemaist sündmustest, eriti eesti kommunistide tegevusest 1930. aastate Skandinaavias.⁵⁴

Üheks eriti probleemseks isikuks on nõukogude käsitlustes olnud ja ilmselt just selle probleemseuse pärast hilisemas Eesti ajalookirjanduses keskmisest kommunistist rohkem tähelepanu pälvinud omaaegne EKP KK I sekretär Karl Säre, kelle saatuse oli 1941. aastal Saksa võimude kätte vangi langemise ja 1943. aasta kohtuprotsessi järel aastaid teadmata. Säre ristiti 1950. aasta märtsipleenumil reeturiks ja reeturiparadigmas kujutati aastakümneid kogu tema tegevust, mis hakkas mõjutama ka EKP 1930. aastate tegevust puudutavaid käsitlusi.⁵⁵ Taasiseseisvunud Eestis on Säre olnud üks enamkäsitletud EKP juhtivtegelasi, kelle tegevuse ümbermõtestamise ja tema saatuse väljaselgitamisega on tegelenud Valdur Ohmann, Olaf Kuuli ja Argo Kuusik.⁵⁶

Mõningal määral on huvi tuntud ka parteiajaloo vastu, põhiliselt seoses 1940. aasta juunipöördega.⁵⁷ Niidassoo ja Ohmann on artiklis „Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940” analüüsinud asjaolusid, miks jäid või jäeti eesti kommunistid 1940. aasta juunipöörde järgsest marionettvalitsusest kõrvale, ja jõudnud järeldusele nagu professor Jüri Antki, et 1939. aas-

---

⁵⁴ **Vello Helk.** Arvustus. Erik Nørgaard: Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavnsmændag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940. København: Holkenfeldts forlag, 1990; Erik Nørgaard. Mordet i Kongelunden. København: Holkenfeldts forlag, 1991. – Akadeemia nr 7, 1991, lk 1524–1529.

⁵⁵ Näiteks on Nõukogude perioodil avaldatud (ka käskkirjaliste) mälestuste autorid pidanud mõtestama oma kokkupuuteid Särega läbi küsimuse, kas Säre reeturlikke omadusi oli tajuda juba aastal 1935, 1938 jne., ja pidanud mitmelgi korral jõudma järeldusele, et reeturit temas ei paistnud (vt sellest edaspidi).

⁵⁶ **Valdur Ohmann.** Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik. – Tuna nr 3, 2003, lk 64–77; **Kuuli.** Looring, Säre ja teised, lk 85–96; **Olaf Kuuli.** Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alwin Salm. – Tuna nr 4, 2004, lk 171–172; **Valdur Ohmann.** EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest. SMERŠ uuris asja. Seni avaldamata dokumendid EKP arhiivist. – Tuna nr 4, 2001, lk 38–47; **Argo Kuusik, Valdur Ohmann.** EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatuse selgunud. – Tuna nr 3, 2014, lk 85–91.

⁵⁷ **Küllli Niidassoo, Valdur Ohmann.** Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940. Varjusrmast ajalooareenile. – Tuna nr 2, 2000, lk 68–75; **Jüri Ant.** Ühest EKP taaselustamise katsest Moskvast 1939. – Kleio nr 1, 1997, lk 22–24.

taks tegelesid värbamisega Kominterni kõrval Nõukogude sõjaväeluure ja NKVD luure, kes kohalikele kommunistidele eelistasid kommunistidele kaasa-
tundjaid, kes polnud ise partei liikmed.⁵⁸ 1940. aasta eellooda on autorid käsit-
lenud muu hulgas Skandinaavias tegutsevate EKP juhtivtegelaste kontakte
Kominterniga 1930. aastate lõpul ja Eestis 1938. aasta amnestiaga vanglast
vabanenud kommunistide kontakte Skandinaavia keskuse tegelastega. Isikuist
tõuseb siin taaskord esile Karl Säre. Veel on autorid osutanud puudulikule ja
kaootilisele informatsioonile, mis Kominterni juhtorganeis seni Nõukogude
Liidus tegutsenud EKP juhtkonna kohta pärast stalinlike repressioone teada
oli. Sisuliselt puudus Kominterni kaadrite osakonnal ülevaade kohalike sekt-
sioonide juhtkondades toimunud stalinlike puhastuste tagajärgedest.

Viimastel aastatel on vasakpoolsete positsioonile sõdadevahelises ühiskonnas
rohkem tähelepanu pööranud Jaak Valge.⁵⁹ Tema monograafia „Punased” (2014)
keskendub hilisemate juunikommunistide tegevusele enne 1940. aastat ja väär-
esiletõstmist mitmekihilise tegevuskeskkonna rekonstrueerimise osas. Kuigi
teosesse on kaasatud ka n-õ päriskommunistid ehk EKP liikmed, on seda tehtud
eelkõige vasakintellektuaalidele tegevuskonteksti loomise võtmes ja kommu-
nistidele pole antud kesket osa.⁶⁰

Seega on kommuniste ja nende tegevust käsitletud pigem teiste uurimis-
teemade taustal ja esile tõusevad kurioosumid nagu Karl Säre isik või Kopen-
haageni mõrvajuhtum (vt sellest lähemalt alapeatükis 4.3). Kommunistide endi
suhtes kipub samal ajal domineerima teatud üleolev-pilklik hoiak, mille võtab
hästi kokku Eesti Vabariigi 100. aastapäeva raames väljaantava raamatusarja
avateose „Eesti riigi 100 aastat” kommuniste käsitlev osa, kus ajaloolased
Toomas Hiio ja Mart Laar nendivad, et „Kommunistide juhtide ja ka „märtrite”,
nagu Hans Heidemann, Arnold Sommerling jt, nimed võtavad eesti mälus tänini
rohkem ruumi kui nende teod Eesti ajaloos kunagi väärinuks,” viidates tänavate,
kolhooside jm objektide nende järgi nimetamisele nõukogude perioodil.⁶¹

Maailmasõdadevahelist kommunistlikku liikumist ja sellega tihedalt külgne-
vaid teemasid on mõnevõrra uuritud nii Tartu kui ka Tallinna Ülikooli üliõpilas-
töodes, hõlmates isikukeskse lähenemise perspektiivi, mis toob varasemaga
võrreldes rohkem esile sündmuste erinevaid tähenduskihte ega keskendu vaid
vastandumistele.⁶²

---

⁵⁸ **Niidassoo, Ohmann.** Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940, lk 73.

⁵⁹ Vt nt **Jaak Valge.** Eesti ühiskonna käärimine ja marksismi leviku taust 1920. aastatel. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri nr 3, 2014, lk 64–73; vt ka **Jaak Valge.** Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – Tuna nr 1, 2013, lk 59–66.

⁶⁰ **Jaak Valge.** Punased. I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvus-
arhiiv, 2014.

⁶¹ **Mart Laar, Toomas Hiio.** Eesti riigi 100 aastat. I osa. Tallinn: Post Factum, 2018, lk 76.

⁶² **Aljona Sorokina.** Eesti kommunisti mina-kirjutus „protsess 149” tegelase näitel. Baka-
laureusetöö. Juhendaja Ene Kõresaar. Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut,
etnoloogia osakond, 2012 (käsikiri); **Mari-Leen Tammela.** Poliitilised suurprotsessid Eestis
1920–1925: katse portreerida Eesti kommunisti. Magistritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu

Laiema elulookirjanduse publitseerimise buumis on avaldatud mõned kommunistlikus liikumises osalenute mälestusteraamatud, ent nende juures torkab silma autorite järeltulijate, kes on tihti ka teoste väljaandjais, mõneti kõhklev hoiak: „Aeg on läinud edasi ajalugu selgelt raami suruval sammul ning meie ajaloolise käsitluse pealiskaudsus ning igapäeva elu kiirus on sellele kaasa aidanud. Maailmakäsitlus on viimastel aastakümnetel muutunud suhteliselt must-valgeks, vajadus teda lahata aga nihkunud üha teisejärgulisemate eesmärkide hulka. Selle kõige tõttu tõstatubki küsimus: milleks? [avaldata omaaegsete kommunistide mälestusteraamatuid – MLT]”.⁶³ Kõhklev hoiak või hillitsetud toon mälestuste sissejuhatamisel annavad tunnistust sellest, et mälestuste väljaandjad, kuigi teinud valiku mälestused publitseerida, näivad olevat kõhklevad selles, milline saab mälestustele olema ühiskondlik vastuvõtt. Justkui peljates, kas ühiskond on vasakpoolsete tegelaste mälestuste ilmutamiseks ikka valmis.

Võrdlusi lähinaabrite, eelkõige Läti sõdadevahelise kommunistliku liikumise ajaloo uurimisega raskendab lisaks keelebarjäärile asjaolu, et teema on sarnaselt Eestile seal taasiseseisvumise järgselt võrdlemisi vähe käsitletud. Lätis ilmus sealse kommunistliku partei ülevaatlik käsitlus 1999. aastal, olles selgelt paigutatud Läti omariikluse konteksti.⁶⁴ Paulis Gavars on käsitlenud kommunistide ja sotsiaaldemokraatide võitlust juhtpositsiooni pärast Läti täiskasvanuhariduses.⁶⁵ Vitālijs Šalda on andnud Vene kompartei Läti sektsiooni dokumentide põhjal ülevaate Läti küttide jt poliitemigrantide saatusest Nõukogude Venemaal.⁶⁶

Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo õppetool, 2010 (käsikiri); **Nele Dresen**. Kommunistipoolne 1949. aasta märtsiküüditamise mõtestamine ideoloogia, süsteemi ning diskursuse raames. (Arnold Meri juhtumi näitel). Bakalaureusetöö. Juhendajad Aigi Rahitamm ja Peeter Tulviste. Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013 (käsikiri); **Riina Loit**. Kommunistide ja vasaksotsialistide osatähtsus Eesti ühiskondlikus elus (1935–1940). Bakalaureusetöö. Juhendaja Mati Graf. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2006 (käsikiri); **Bretty Peterson**. „Proletariaadi diktatuuri eest.” Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu maailmanägemus illegaalses väljaandes Noor Proletaarlane (1926–1930). Bakalaureusetöö. Juhendaja Helena Sepp. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2013 (käsikiri); **Taavi Minnik**. Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas. Magistritöö. Juhendaja Magnus Ilmjärv. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2010 (käsikiri); **Taavi Minnik**. Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas: historiograafia, allikad ja edasised uurimisvõimalused. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26). Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 245–264.

⁶³ Omade juures vangis. Richard Majaku mälestused vangilaagritest. Koostaja Küllö Arjakas. Muraste: Rosa Anvelt ja Randvelt kirjastus, 2012. Vt ka Andres Anvelti eessõna, lk 6.

⁶⁴ **Ojārs Niedre, Viktors Daugmalis**. Slepēnais Karš Pret Latviju. Komunistiskās Partijas darbība 1920–1940. Arhīvi apsūdz. Rīga: Totalitārisma Seku dokumentēšanu centrs, 1999.

⁶⁵ Vt Paulis Gavars. Sociāldemokrātu un komunistu kopdarbība un savstarpēja politiska cīņa Rīgas Tautas Augstskolā (1920–1934). – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis nr 3/4, 2014, lk 85–101.

⁶⁶ **Vitālijs Šalda**. Krievijas Komunistiskās Partijas Latviešu sekciju materiāli par Latviešu bēgļiem krievijā (1918–1921). – Latvijas Arhīvi nr 1, 2008, lk 63–85.

Rõõmustavam on seis Soome ajalookirjanduses, kus saab võrdlusi tuua Tauno Saarelalt ja Kimmo Rentolalt.⁶⁷

Uurimisülesanne

Käesoleva uurimuse eesmärk on kirjutada maailmasõdadevahelise ajajärgu kommunistlikust liikumisest Eestis, seades esiplaanile inimese ja tema tegevuskeskkonna ning võimalikud mõjutajad. Uurimus keskendub kaheksale isikule, kes astusid iseseisvas Eesti Vabariigis Eestimaa Kommunistliku Partei liikmeks, nende isikute eelnevale tegevusele ja nende tegevusele parteis. Kõige üldisemas plaanis püütakse välja selgitada tingimused, milles kujunes ja arenes Eesti Vabariigis kommunistimeelsus.

Uurimuse probleemiasetuse kujunemist on otseselt mõjutanud siinkirjutaja varasem teadustöö, mis magistriastmes keskendus 1920. aastate esimesel poolel Eestis kommunistlikus tegevuses süüdistatud isikute üle peetud poliitilistele kohtuprotsessidele, eelkõige selle isikuloolisele aspektile, püüdes kohtualuste kohta taustainfo kogumise ja andmebaasi koostamisega alustada keskmise kommunisti „portree” loomist.⁶⁸ Peaaegu poole tuhande isiku, kes kommunistlikus tegevuses osalemise süüdistusega kohtu all olid, elulooliste andmete prosopograafiline analüüs tõi esile hulga lahknevusi senise, peamiselt nõukogude perioodil toimunud uurimistööga. Uurimistulemuste hulgas tõusis näiteks esile, et süüdistatud olid hulga kirjuma sotsiaalse taustaga, kui seni prevaleerinud seisukoht, mis keskendub töölispäritolule. Samuti ilmnis, et kommunistide tegevusse oli kaasatud võrdlemisi palju inimesi n-ö ametnike kihist.

Teisalt jäid töös vastuseta nii küsimused, milline oli uurimuse aluseks olnud inimeste kasvu- ja tegevuskeskkond võimaliku meelsuse kujundaja ja valikute mõjutajana, millised valikud või juhused tõid inimesi kommunistidega koostööle, aga ka näiteks see, kui palju kohtualuseid osales kommunistide kontrollitud organisatsioonides teadlikult ja mis asjaolud nende tegevust veel mõjutasid.

Mõjuteguriks viia käesolev uurimistöö üksikisiku tasandile on olnud ühelt poolt senises teadustöös vastuseta jäänud küsimused ja teiselt poolt kommunistliku liikumise ajaloo uurimises toimuvad rahvusvahelised arengud – eelkõige biograafia kui uurimismeetodi üha suurem aktsepteerimine.

---

⁶⁷ Saarela viljakast publitsistikast vt nt **Tauno Saarela**. Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto, 1996; **Tauno Saarela**. Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008; **Tauno Saarela**. Dead Martyrs and Living Leaders: the Cult of the Individual within Finnish Communism.–Twentieth Century Communism: a Journal of International History nr 1, 2009, lk 30–49. Vt ka **Kimmo Rentola**. Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota, 1937–1945. Porvoo: WSOY, 1994.

⁶⁸ **Tammela**. Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925.

Uurimisküsimused jagunevad kitsamateks ja üldisemateks, isikuid ja nende tegevusvälju ning partei ajalugu puudutavateks. Esmalt otsitakse vastust küsimustele:

(1) mis eesmärkidega ja milliste institutsioonide kaudu hakati osa võtma kommunistide tegevusest ja millised tegurid neid selles mõjutasid? Täpsemalt see, milline roll oli perekonnal, lähemal ümbrusel, suhtlusringkonnal, sotsiaalsel ja poliitilisel taustal, juhusel jms.

(2) milline mõju oli üksikisiku valikul ja tema tegevuse suunamisel üldisematel ja milline lokaalsetel ühiskondlikel murrangutel (Esimene maailmasõda, Vabadussõda), sündmustel (nt Saaremaa mäss, 1. detsemberi riigipöördekatse jm), institutsioonidel (nt Komintern, Eesti Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei, edaspidi EISTP) ja protsessidel (majanduskriis, maareform jm)?

(3) kas on võimalik esile tuua mingeid tegevuskeskkondi, millel on olnud inimese poliitilise eneseteadvuse arengule tähelepanuväärsem mõju? Millised tegevuskeskkonnad tulevad eelnevast lähtuvalt mõjutajatena reljeefsemalt esile?

Teise olulise osa uurimisküsimusest moodustab EKP tegevusega seotud probleemistik, kus rõhk on asetatud üksikisiku ja partei suhetele ja mõjutustele. Eesti kommunistlikku liikumist on palju mõjutanud lahkkelid, mis parteis eri aegadel tekkisid, võimendusid ja kumuleerusid. Kuna lahkkelide tekke taga ja keskel olid reaalsed isikud, saavad probleemkohtadega seotud asjaolud samuti selgemaks just isikute ja nende omavahelise suhtluse kaudu. See aspekt võimaldab muu seas

(4) uurida, kuidas üksikisik suhestus partei poliitika ja peajoonega, milline oli tema parteilise tegevuse argipäev, eesmärgid ja kuidas mõjutasid üksikisikut parteis toimunud muutused. Selle edasiarendusena püütakse

(5) senisest selgepiirilisemalt analüüsida rahvusvahelises kommunistlikus liikumises toimunud muutuste mõju üksikisikule Eestis ehk EKP liikmele.

Seega on tegemist kahe taotlusega: uurida üheaegselt isikut tema aegruumis koos tema motivatsioonide, eesmärkide, eelistuste, sümpaatiate ja nende võimalike algpõhjustega ning kujutada läbi inimeste ja nende suhtlusringide süsteemi (*resp.* partei) erinevaid arenguetappe ja vastukaja ühiskonnas. Eelkõige on uurimisfookuses isikute poliitiline tegevus, selle võimalik algus ja isikute poliitilise aktiivsuse väljendus eri institutsioonides. Sotsiaalset, majanduslikku ja kultuurilist konteksti on kaasatud ulatuses, mis toetavad iga juhtumi puhul vajaliku tausta loomist ja see võib isikute lõikes erineda.

Paljud tegevuskontekstid nagu naisliikumine, esperanto, maatöölised jm on senini Eesti ajalookirjanduses läbi uurimata. Sellest tulenevalt oli isikute tegevuskeskkondade avamiseks vaja teha neis valdkondades väga palju täiendavat uurimistööd ning nende käsitus on töös paratamatult ebaühtlane.

Isikute valiku kriteeriumid

Töös käsitletakse kaheksat eesti kommunistliku liikumisega seotud isikut. Olu-line on rõhutada, et kõne all on inimesed, kes astusid EKP liikmeks iseseisva EKP eksisteerimise ajal, aastail 1920–1939. Just see, et mitte üksnes ei oldud aktiivsed, vaid ka astuti parteisse selle iseseisva eksisteerimise ajajärgul, on olnud üks valiku kriteeriume. Mitte ükski käesolevast kaheksast isikust polnud EKP asutajaliikmete seas ega kuulunud enne seda Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei (VK(b)P) Eesti osakondade liikmete hulka. Tõsi, vormiliselt astus Olga Künnapuu parteisse 1920. aasta suvel, iseseisva EKP asutamise eel, aga sisuliselt ikkagi Eesti Vabariigis ja rahuajal. VK(b)P-st eraldumise ja iseseisvumisega EKP end ei legaliseerinud, vaid jäi põranda alla, ja võib oletada, et partei liikmeks saada soovijaile ei teinud see parteiga suhtlusviiside leidmist lihtsamaks, vaid pigem raskemaks.

Kuigi käesoleva valiku seas pole partei asutajaid, on nad kõik olnud iseseisvad tegutsejad ja mitmed kuulunud partei tippjuhtkonda, olles EKP keskkomitee liikmed, partei- või naistööorganisaatorid, kommunistide ajalehe toimetajad jne. See asjaolu on olnud aluseks teisele tähtsale valikupõhimõttele: siht oli iga valitud isiku kaudu edasi anda tema enda kogemuse kõrval laiemalt funktsioneerivat suhtlusruumi.

Suhtlusruumi avamine on ka eelduseks sellele, et oleks võimalik pääseda sügavamale üldlevinud seisukohtade ja väljakujunenud ettekujutuste taha, mis mitmete käsitletavate isikute suhtes eksisteerivad. Nõukogude ajalookirjandus on loonud Aleksander Ellamist ettekujutuse kui pärast 1. detsembri riigipöördekatset ühena vähestest tegutsema jäänud piirkondliku parteiorganisatsiooni eestvedajast. Hans Heidemanni on kujutatud riigipöördekatse peamise ettevalmistajana Lõuna-Eestis. Valter Kaaver oli 1920. aastate teisel poolel EKP kontrolli all oleva Eesti Töölise Partei juht, kuid tema isiklik mõju ja mõjukus partei juhtimisel EKP suuniste järgi on teadmata. Küsimuseks on, mis oli nende näidete laiem kontekst? Kas seniväidetu peab vastu ka allikakriitilisele analüüsile või on (kõigi eelduste kohaselt) tegemist nõukogude perioodil loodud müütidega? Millisena avaldub nende kaudu ülalnimetatud isikute, seega ka parteiliikmete suhtluskeskkond? Milliseid partei ajaloo jaoks olulisi teemasid on nende näidete kontekstis võimalik uurida? Seega on kõigile isikutele lähenetud teatud eelinfo või ootustega, mis uurimistöö käigus võisid kas muutuda, laieneda, või hoopis kitseneda jne.

Partei asutajad on siinsest uurimusest kõrvale jäänud eelkõige kahel põhjusel. Esiteks hõlmab nende tegevus suurel määral ka eelnevat perioodi, sh 1917. aastat, ning oleks väljunud tööle seotud eelkõige mahulisest, aga ka ajalisest raamistikust. Teiseks on partei asutajate kohta olemas uurimusi, mida tuleks kaasaja

oludes kriitiliselt hinnata.⁶⁹ Nende biograafiate ülekirjutamine oluks dissertatsiooni raames liialt mahukas ettevõtmine.

Väljavalitud isikuid seob nende ühine tegevus Eesti kommunistlikus liikumises maailmasõdadevahelisel perioodil ja mõnes kommunistidele olulises valdkonnas. Viimane lähtus otseselt Kominterni kampaaniatest. Mitmed neist tundsid üksteist isiklikult, ehkki omavaheline tutvus pole olnud isikute valikul määrav.

Veel üheks valikupõhimõtteks oli Eesti-kesksus: kõik kaheksa isikut kasvavad, käisid koolis ja astusid parteisse Eestis.

Et poliitiline eneseteadvus ei arene vaakumis, on oluline pöörata tähelepanu perekonnale kui esimesele sotsialiseerijale, sealt edasi ühiskondlikele institutsioonidele, millega kokku puututakse. Käesolevas töös lisanduvad järgmise astmena suhtlusringkonnad, olgu tegemist siis isiku sõprus- või tutvuskondadega.

Kõik töös käsitletavat kaheksa isikut on olnud EKP liikmed, kuid nende aktiivne tegevusaeg poliitilises elus ja seosed kommunistidega ei piirdunud EKP liikmeks olemise ajaga, vaid ulatus kohati sellest aastaid varasemasse aega. Sellisel juhul on käsitletud ka varasemat (aktiivset) tegevusaega. Hea näide on üliõpilane ja esperantist Ilmar Kruus, kes võeti EKPsse 1939. aastal, kuid oli kommunistide ringkondadega seotud alates 1930. aastate algusest (vt lähemalt alapeatükist 3.2).

Alge valiku tegemisel peeti silmas ka, et isikud võiksid olla erineva sotsiaalse taustaga, et kaardistada võimalikult erinevaid teekondi, kuidas kommunistliku liikumise juurde jõuti.

Kronoloogilisest printsiibist lähtudes on 1920. aastate esimese poole arenguid käsitleva teise peatüki keskmes **Paul Harald Keerdo** (1891–1950), **Hans Heidemann** (1896–1925) ja **Olga Künnapuu** (al 1939 Lauristin) (1903–2005). Nende kolme loo kaudu püütakse avada nii isikute motivatsioone parteisse astumisel kui ka valdkondi, millele kommunistlik partei sel ajal enam tähelepanu pööras. Keerdo ja Heidemann pääsesid kommunistide valimisnimekirjades parlamenti, mõlemad tegutsesid ametiühinguliikumises, peamiselt maatöölise keskel. Keerdo oli aktiivne töölisajakirjanduse toimetuses, Heidemann Lõuna-Eesti parteitegevuses ja 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamisel. Olga Künnapuu avab Eesti kommunistide seoseid rahvusvahelise (kommunistliku) naisliikumisega ja esindab noorte perspektiivi.

Kolmanda peatüki kesksed isikud **Aleksander Ellam** (1897–1933) ja **Valter Kaaver** (1904–1946) avavad kommunistide jaoks muutunud olusid ja tegevuskeskkonda. Ellami poliitilise tegevuse põhirõhk jäi 1920. aastate teise poole ja 1930. aastate algusse, mil ta oli 1. detsembri riigipöördekatse järel tegutsema jäänud ainsa EKP piirkondliku organisatsiooni ehk Saaremaa – või nagu seda konspiratsiooni huvides nimetati – „ääremaade” parteiorganisatsiooni juht.

---

⁶⁹ Nt **Ellen Plotnik**. Hans Pöögelmann. I. Elu ja tegevus 1875–1919. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; **Ellen Plotnik**. Hans Pöögelmann. 2. Elu ja tegevus 1919–1938. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

Kaaveri juhtida oli aga Eesti Tööliste Partei, mida EKP püüdis 1920. aastate teisel poolel kasutada oma tegevuse laiendamiseks.

Neljanda peatüki **Oskar Cheri** (1913–1942) perspektiiv aitab välja joonistada ühe radikaliseerunud noorsotsialisti portree, mida täiendab üliõpilaste keskel tegutsenud noorintelligendi **Ilmar Kruusi** (1913–1942) käekäik. Mõlema tegevuses tulevad lisaks põhifookuses olevale teemale esile EKP sisemised arengud, kus käsitletaval perioodil andis tooni tugevnev võimuvõitlus, mistõttu on tähelepanuväärne, et sisemiste probleemide käes vaevlev partei meelitas endiselt ligi uusi liikmeid. **Anton Vaarandi** (1901–1979) tegevus jõudis välja Skandinaaviasse, kuhu oli end 1930. aastate teiseks pooleks sisse seadnud ka kogu EKP juhtkond.

Kindlasti pole tegemist ammendava ülevaatega eesti kommunistide „tüüpidest”, parimal juhul läbilõikega sellest. Kaheksa väljavalitud isiku hulgas puuduvad tööliselised. Vabrikutöölise taustaga inimesi võib leida rohkem näiteks 1917. aasta aktivistide seas, olgu selleks siis Waldhofi tööline Hendrik Suuder (1883–1920), kes oli Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Eestimaa Büroo liige ja oktoobripöörde ajal Tartu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu (tssn) esimees, või Otto Rästas (1890–1938), kes alustas oma karjääri Tallinnas vabrikus ja kellest sai hiljem üks EKP liidreid. Nende puhul, kes astusid parteisse 1920. aastatel, nagu töölisvanem Hermann Arbon, tõstatus mitmetel juhtudel omakorda allikate vähesuse probleem, samuti küsimus nende isikute positsioonist EKP-s – töölistaustaga inimesi oli reallikmete hulgas tunduvalt rohkem kui mõnel olulisel parteilisel positsioonil olevate isikute seas.

1920. aastate lõpu ja 1930. aastate parteiliikmete tegevuse käsitlemisel kahandas valikuvõimalusi parteiliikmete arvu vähenemine. Sellega seoses muutus kriitilisemaks allikate probleem: kui väljavalitud isiku kohta polnud piisavalt andmeid, võis see kaasa tuua olukorra, kus kogu teemavaldkond tuli kõrvale jätta. Viimasest tingituna jäi kolmandast peatükist välja maatöölise temaatika, ülikooliringkond ja sealsed arengud 1920. aastate teisel poolel. Erandiks on Aleksander Ellam, kelle tegevuse jälgimisest EKP ainsa enam-vähem toimiva piirkondliku organisatsiooni juhina 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse järgsetes oludes ei olnud võimalik mööda minna, ehkki allikaid tema kohta nappis.

Struktuur

Töö ajaline raam on aastad 1920–1940, mida piiritleb kommunistide tegevuse käsitlemisel traditsiooniline poliitilise ajaloo sündmustik. 1920. aasta märkist olulist teetähist nii Eesti Vabariigi (Tartu rahu veebruaris 1920) kui ka kommunistide seisukohalt (EKP asutamine sama aasta lõpus), kusjuures teine oli otseselt tingitud esimesest. Teiseks rajajooneks valitud 1940. aasta tähendas omakorda uut murrangut, kus EKP tuli põranda alt välja paralleelselt Eesti Vabariigi okupeerimise ja annekteerimisega.

Dissertatsioon koosneb neljast peatükist. Esimene juhatab sisse järgmised teemad, andes peamiselt kirjandusele toetudes ülevaate eesti kommunistliku liikumise tegevuse verstapostidest, organisatsiooni kujunemisest, partei eesmärkidest ja tegevussuundadest. Analüüsimisele tulevad eesti kommunistide tüliküsimused, mis avaldasid järgnevail aastail olulist mõju liikumisele tervikuna ja mitmele käsitletud üksikisikule vahetult. Põgus ülevaade on antud Eesti ametiühingute ajaloost ja poliitiliste liikumiste mõjust ametiühinguile, samuti ühisrindede liikumisega seotud küsimustest.

Töö põhiosa moodustavad teine kuni neljas peatükk, kus kronoloogilisest printsibist lähtudes käsitletakse üksikisiku perspektiivist mõnda konkreetset teemat, millega vaadeldav isik tihedamalt seotud oli.

Teises peatükis käsitletakse 1920. aastate esimest poolt, millesse jäi EKP aktiivseim tegevus maailmasõdadevahelises Eestis. EKP tegutses selle nimel, et saavutada võimalikult laiaulatuslik toetajaskond ametiühinguliikumise ja vasakpoolseima legaalse erakonna – iseseisvate sotsialistide – kontrollimise kaudu, mis pidi teenima partei kaugemat eesmärki ehk võimuhaaramist. Aastate vältel püüti tegevusse kaasata mitmeid ühiskonnagruppe, sh naisi ja noori, üliõpilasi ning linna- ja maatöölisi.

Kolmas peatükk keskendub 1924. aasta riigipöördekatse järgsele ajale, mil EKP tegi pingutusi püsijäämise ja tegevuse jätkamise nimel. Reaalsetele vägivallategudele minek oli kaasa toonud toetajaskonna vähenemise ja piiras EKP tegevust. Samal ajal intensiivistus võimuvõitlus Nõukogude Liidus Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (ÜK(b)P) juhtkonnas, mille vahetuteks kogejateks olid Eestimaa Kommunistliku Partei reaaliikmed, parteiorganisaatoritest ja juhtkonnast rääkimata. Peatükis käsitletaksegi EKP tegevuse ja süveneva võimuvõitluse taustal kahe parteiliikme kogemust.

1930. aastaid analüüsiv neljas peatükk hindab ühelt poolt majanduskriisi ja sisepoliitilise kriisi tulemusel süvenenud pahempoolsete meeolude kasvu noorte seas, mis kasvatas EKP populaarsust. Teisalt arvestatakse ka Lääne-Euroopa mõjude ja kontaktidega.

Kuigi EKP aktiivsust, mõjukust ja toimunud muutusi silmas pidades jookseb veelahe mööda 1. detsembri riigipöördekatset, ning just pärast 1924. aastat oli EKP tegevus tunduvalt kitsapiirilisem, on ajajärk pärast 1924. aastat jagatud veel omakorda kaheks, käsitledes 1930. aastate arenguid eraldi peatükis. Valik taolise jaotuse kasuks tulenes soovist avada uue põlvkonna esiletuleku konkreetsem tegevusraamistik. Töös käsitletud Cher ja Kruus (mõlemad sündinud aastal 1913) alustasid poliitilist tegevust 1920. aastate lõpul / 1930. aastate algul.

Partei positsioon ja mõju töö keskmes olevatele isikutele avaldub selgemini ja kontsentreeritumalt just kolmandas ja neljandas peatükis. Esiteks sellepärast, et alates 1920. aastate teisest poolest oli kommunistide tegevus kitsapiirilisem ja sellega seoses ka määratletavam. Teiseks on sellest ajajärgust, kui partei juhtasutused tegutsesid Nõukogude Liidus, säilinud 1920. aastate esimese poolega võrreldes oluliselt rohkem allikaid, sealhulgas kirjavahetust ja arutelusid parteiliikmete üle. Kuna EKP ajaloos on just lahkkelide teema olnud pikka aega üks

nn valgetest laikudest⁷⁰ ja lahkkelid avaldusid tihti just isikute tasandil, on sellele teemale ka eraldi tähelepanu pööratud, eriti kuna mitmed eelkõige kolmandas ja neljandas töö peatükis jutuks tulevad isikud puutusid üht- või teistpidi nende lahkkelidega kokku ja said neist mõjutatud. Joonealustes märkustes on lühibiograafiad ka teistest kommunistidest, kes on olulised peatüki arengute mõistmiseks, kuid kel pole peatükis keskset kohta.

Töös ei analüüsita süvendatult marksismi ega sellest välja kasvanud voolude teoreetilisi aluseid, piirdudes konstateeringuga, et Eesti kommunistidele oli selle vooludest lähedasim leninism⁷¹ ja talitati 1919. aastal Nõukogude Venemaal asutatud Kommunistliku Internatsionaali ehk Kominterni suuniseid silmas pidades, mis pole üllatav, arvestades, et Eesti kommunistide organisatsioon oli selle loomisest alates Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste (bolševike) Partei (edaspidi VSDT(b)P), hiljem Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei osa, iseseisev EKP aga Kominterni üks sektsioonidest. Väga põgusalt tuleb ideoloogilisest taustast juttu töö esimeses peatükis. Küll aga tulevad järgmistes peatükkides mõningal määral esile leninismi suuna sees toimunud muutused ja Kominterni ideeline areng (bolševiseerimine⁷², Kominterni nn kolmas periood ja stalinism, sellega seoses mõisted sotsiaalfäšism,⁷³ ühisrinde periood jne), kuna neil oli otsene mõju Eesti kompartei tegevusele. Teiste voolude toetajaid, nagu anarhokommuniste või muid vasakkallaklasi siinse töö „peategelaste” hulgas ei leidu. Eesti kommunistide hilisemal aastail üksteise trotskismis süüdistamine oli juba osa partei sisemisest võimuvõitlusest. Trotskiste, vasakkommuniste jt⁷⁴ sellepärast detailselt ka ei käsitleta.

---

⁷⁰ Valgete laikude metafoori diskursuse kohta vt lähemalt **Rein Ruutsoo**. Mälu paigad ja valged laigud: ajaloo uurimise taastumine Eestis 1985–1990. – Teaduse uuringud: eesmärgid ja meetodid. Koostanud Rein Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 65–76, siin lk 67–74.

⁷¹ Bolševike sisemisest jagunemisest ja rühmituste võitlusest mõjukuse nimel vt lähemalt A Dictionary of 20th-century Communism, lk 59–62 (Bolshevism), lk 524–527 (Marxism-Leninism).

⁷² Eelkõige Lääne historiograafias tähistatakse mõistega „bolševiseerimine” 1920. aastate keskpaigast alanud protsessi, mille käigus allutati Kominterni ja selle sektsioonide otsustusmehhanismid senisega võrreldes tugevamalt Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei juhtimisele. See väljendus näiteks mitmete rahvusvaheliste kommunistliku organisatsioonide venestamises (vt edaspidi nt naisliikumine), Lenini demokraatliku tsentralismi põhimõtete kanoniseerimises ja nende järgimises. Vastavad resolutsioonid võeti vastu Kominterni V kongressil 1924. aastal ja sellele järgnenud pleenumil 1925. aastal, vt A Dictionary of 20th-Century Communism, lk 63–64 (bolshevization).

⁷³ Sellest vt lähemalt **Matthew Worley**. Courting Disaster? The Communist International in the Third Period. – In Search of Revolution. International Communist Parties in the Third Period. Ed. by Matthew Worley. London: I.B. Tauris, 2004, lk 1–17; A Dictionary of 20th-Century Communism, lk 719–720.

⁷⁴ Vt teistest lähemalt nt **Christophe Bourseiller**. Histoire générale de „l’ultra-gauche”: situationnistes, conseillistes, communistes de conseils, luxemburgistes, communistes de gauche..., Paris: Denoël, 2003.

Teoreetilised lähtekohad ja meetod

Viimastel aastakümnetel aset leidnud „pöörded” humanitaarteadustes on kasvatanud sotsiaal- ja kultuuriajalooliste lähenemiste mõju ajalooteadusele, sealhulgas poliitilise ajaloo uurimisele, ning toonud kaasa senisest suurema püüde analüüsida ühiskonda kui tervikut. Nii on uue poliitilise ja kronoloogilise ajaloo fookus institutsiooni- ja suurmeestekeskselt käsitluselt olnud enam suunatud tähenduste ja identiteedi/identiteetide otsingutele.⁷⁵ Sellega seoses on toimunud ka biograafia naasmine respektieritud uurimisvaldkondade hulka, seda nii allika kui ka meetodina. Ajaloolase François Dosse'i järgi on sellest tulenevalt just ajalooline biograafia muutunud metodoloogiliste uuenduste katsetamise väljaks, kus ajaloolase ülesanne pole enam üksnes faktide tuvastamine ja nende järjekorda seadmine, vaid sündmuste tähenduskihtide eritlemine.⁷⁶

Giovanni Levi on osutanud tõigale, et biograafia kui meetod on ajaloolaste seas praegu populaarne ja on kujunemas ajaloolise uurimistöo keskseks meetodiks sellepärast, et jääb alati hästimääratletud raamidesse, samal ajal kui poliitiline ja sotsiaaljalugu on muutunud väga kompleksseks.⁷⁷

Järgnevalt antakse ülevaade töö metoodilisest ja mõistelisest raamistikust, keskendudes eelkõige kahele valdkonnale, milleks on biograafia ja poliitiline identiteet.

Biograafia kui uurimismeetod⁷⁸

Biograafiana selle klassikalises tähenduses mõistetakse inimese elulugu kronoloogilises järgnevuses ja laiemasse ajaloolisse konteksti paigutatuna.⁷⁹ Biograa-

---

⁷⁵ **Steven Fielding**. Looking for the 'New Political History'. [review article] – Journal of Contemporary History, Vol 42, No 3 (July 2007), lk 515–524, siin lk 515–516, vt ülevaadet Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Koost. Marek Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011.

⁷⁶ Humanitaarteaduste olevik ja tulevik. [Küsitlus. Marek Tamm] – Keel ja Kirjandus nr 8–9, 2008, lk 735–746, siin lk 739. Sellised rõhuasetused iseloomustavad ka mikroajaloo suunda ajalookirjanduses, olles üldisemalt omased kogu uuele kultuuriloole. Vt ka **Marek Tamm**. Subjekti tagasipöördumine: Georges Duby. – Georges Duby. Guillaume le Maréchal ehk maailma parim rüütel. Tallinn: Varrak, 1997, lk 154; **François Dosse**. Le pari biographique. Écrire une vie. Paris: Éditions La Découverte, 2011.

⁷⁷ **Giovanni Levi**. The Uses of Biography. – Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 61–74, siin lk 61.

⁷⁸ Ülevaatlikumaid käsitlusi biograafia kui uurimismeetodi kohta vt The Biographical Turn: Lives in History. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma. Routledge, 2016; Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing. Ed. by Hans Renders ja Binne De Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014; **Susan Tridgell**. Understanding Our Selves: The Dangerous Art of Biography. Oxford: Peter Lang, 2004; **Dosse**. Le pari biographique.

⁷⁹ **Krista Cowman**. Collective Biography. – Research Methods For History. Ed. by Simon Gunn, Lucy Faire. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012, lk 83. Vt ka **Hans**

filine lähenemine tegeleb laiemalt inimese enesemõtestamisega (ingl k *conceptions of self*), keskendudes sõltuvalt uurimisküsimusest ka mõnele kitsamale või laiemale teemale. Suhtumine biograafiasse on olnud vastuoluline nii ajaloolaste kui ka kirjandusteoreetikute seas. Üheks kitsaskohaks peavad kriitikud eluloo uurimise mitmekordset subjektiivsust, tõstatades nii küsimuse, kui palju eluloo uurimise kirjalikust tulemist on fakt, kui palju fiktsioon.⁸⁰ Teisalt on õhku visatud väide, et biograafia probleemsus võib olla tulenenud biograafia kui žanri üldisest populaarsusest ja meetodina selle interdistsiplinaarsest olemusest, mis pole kunagi mahtunud kitsastesse teoreetilistesse ega valdkondlikesse raamidesse ja mis seetõttu ajajärgul, mida iseloomustas distsipliinide selgepiirilisus, oli midagi anomaalset.⁸¹

Biograafia esiletõusul või vähemalt aktsepteeritud ajalookirjutuse valdkonnaks saamisel ongi oma osa üldisema fookuse muutuses, mis kandis tähelepanu n-ö suurelt poliitikal üle sellele, kuidas üksikisik ühiskondlike süsteemide sees toime tuleb ja neist mõjutatud on.⁸² Nii on hakatud ühiskonna muutusi ja näiteks poliitiliste liikumiste evolutsioneerumist (arenemist, muutumist ja retseptsiooni) hindama inimeste tasandil.

Uusimas biograafia-alases teaduskirjutuses eristatakse mõistet „biograafia” (*biography*) mõistest „elulookirjutus” (*life writing*), osutades sellele, et ehkki mõnel pool käsitletakse biograafiat osana elulookirjutusest, on neil siiski märkimisväärsed erisused. Elulookirjutus baseerub valdavalt autobiograafilisel allikmaterjalil, kus esile tõuseb eelkõige kogemus, mitte niivõrd allika võimalused ja kasutatavus ajaloo kontekstualiseerimisel. Renders ja de Haan peavad vajalikuks ka rõhutada, et biograafia kui uurimisvaldkond on osa ajalooteadusest, samal ajal kui elulookirjutus on interdistsiplinaarne ega pruugi ajalookirjutusega omada erilisi kokkupuutepunkte, kuuludes sotsiaalteaduste (kitsamalt näiteks soouringud jm) valdkonda.⁸³

Kommunistide tegevus Eestis kujutab endast äärmiselt erineva aktiivsuse ja osavõtjaskonnaga liikumist, EKP liikmeskond ulatus oma kõrghetkil tuhandetesse ja kahanes mõõnahetkedel alla saja. Üksikisiku tasand annab võimaluse süveneda liikumise erinevaise perioodidesse läbi sellise mõõtme, mis püsib muutumatuna sõltumata sellest, kas liikumisse on parajasti kaasatud kümme, sada või tuhat inimest. Üksikisik ja tema kogemus säilib sõltumata liikmete arvust parteis.

Renders, Bienne de Haan. The Challenges of Biography Studies. – Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing. Ed. by Hans Renders, Binne De Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 1–14.

⁸⁰ **Tridgell.** Understanding Our Selves. The Dangerous Art of Biography, lk 15. Seal samast vt ka üldisemat kriitikat biograafia kohta.

⁸¹ **James Walter.** The Solace of Doubt? Biographical Methodology after the Short Twentieth Century. – Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing. Ed. by Hans Renders, Binne De Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 43–58, siin lk 43, 49.

⁸² **Cowman.** Collective Biography, lk 83.

⁸³ Vt täpsemalt **Renders, de Haan.** The Challenges of Biography Studies, lk 2–4.

On tõsiasi, et kõiki elu aspekte pole kunagi võimalik täielikult või isegi piisavalt käsitleda.⁸⁴ Kui olemasolevad allikad ka võimaldavad (re)konstrueerida inimese tegevuse ja oletada tema motivatsioone, on isiku mina-käsitlusele ehk tema teadvustatud ettekujutusele endast, mis on oluline komponent isiku valikute langetamisel, üsna keeruline väga lähedale jõuda. Itaalia ajaloolane Giovanni Levi on tabavalt osutanud probleemile, mille ees seisavad biograafia-tega tegelevad ajaloolased: olemasolev allikmaterjal ei anna reeglina uurijale teavet mitte protsessist, millelt otsuseid langetatakse, vaid üksnes lõpptulemusest ehk otsuste tulemustel sündinud tegudest. Selle pinnalt konstrueerivad uurijad aga lineaarsed, enamasti vaid üht põhjust esile toovad ehk monokausaalsed seletused. Seda kitsaskohta on proovitud ületada erinevate vahenditega, millest üheks mõjusamaks on osutunud prosopograafia, mis kasutab biograafilist allikmaterjali ilma üksikisiku konkreetse tegevuse vastu süvendatud huvi tundmata. Küll aga säilib indiviidi perspektiiv teist tüüpi biograafilises uurimuses ehk konteksti paigutavas biograafias, kus väga suur osatähtsus on isikut ümbritseval aegruumil. Selles on panustatud ajaloolise, sotsiaalse ja kultuurilise taustsüsteemi rekonstrueerimisele, mis võiks aidata seletada ka muidu seletamatute või põhjendamatuena näivaid valikuid või tegevusi. Uurija põhivastutus lasub selles, kuivõrd ta on suuteline saavutama tasakaalu eluloodetailide ja üldistava tausta vahel nii, et kontekst ei jääks elutuks, jäigaks ja et biograafilise aines võiks leida kokkupuutepunkte, millele orgaaniliselt kinnitada.⁸⁵

Biograafilisele lähenemisele on ette heidetud ka vastuolu korrastamata, kaootilise elusündmustiku kui biograafia koostamise algallika ja sellele vastuksaaluks korrastatud, lineaarse narratiivi kui uurimuse lõpptulemuse vahel, mida on sõnastatud kui „järjepidevuse ja sidususe illusiooni”, (prantsuse sotsioloogi Pierre Bourdieu’ järgi ka kui „biograafilist illusiooni”), mida uurija uurimuse lõpptulemusena valmiv sidus narratiiv inimese elust vormib.⁸⁶ Samas pole kogu see probleem, mida võib filosoof Paul Ricœuri järgi nimetada tähtsushinnanguks, võõras ajaloo uurimisele tervikuna, kus seoses „pöördeliste aegade” on hakatud enam kõnelema ajaloolase mõjust oma allikatele ja nende tõlgendamisele kuni *sama* ja *teise* dialektikani välja. Viimane sedastab, et kui lähtuda ajaloolase ametist tulenevast vajadusest „kanduda teise olevikku”, kaasneb sellega mitte üksnes omaaegse oleviku taasloomine, mis on paratamatult kujutlus, vaid ka omaaegse inimese minevikuterviku loomine. Kuna omaaegse inimese tervikminevik on aga üksnes idee, saab ajaloolane konstrueerida üksnes kujutluse ideest.⁸⁷

---

⁸⁴ **Levi.** The Uses of Biography, lk 61.

⁸⁵ Samas, lk 66, 68–69.

⁸⁶ **Lässig.** Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography, lk 149; **Tridgell.** Understanding Our Selves. The Dangerous Art of Biography, lk 10–20; vt ka **Pierre Bourdieu.** L’illusion biographique. – Actes de la recherche en sciences sociales nr 1, 1986, vol 62/63, lk 69–72.

⁸⁷ **Paul Ricœur.** Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – Tuna nr 2, 2002, lk 100–102.

Selles olukorras – korrastamata elu vs korrastatud narratiiv – on üks võimalus kultuuriajaloolaste kasutatavast *reflective approach*’ist ehk lugeja kaasamisest tekstiloomeprotsessi, alustades uurimuse aluseks olnud materjali kogumise kirjeldusest, milliseid toiminguid on selle materjaliga analüüsifaasis ette võetud jne, lühidalt: kuidas biograafia on konstrueeritud.⁸⁸ See lähenemine on omane mikroajaloo suuna viljelejatele. Kui allikaid napib, eeldab väheste allikate põhjal kaugeleulatuvate järelduste tegemine uurimiskäigu detailsemat lahtikirjutamist.

Biograafiat käsitledes ei pääse mööda ka küsimusest, mis iga elulookirjutusega kaasas käib: küsimus biograafia unikaalsusest vs esinduslikkusest ehk teisisõnu – mil määral või mis ulatuses saab iga biograafiat käsitleda kui kordumatut ja mil määral saab seda vaadelda iseloomulikuna (nt mõne ühiskonnagrupi esindajana) ning kui kaugele kordumatuse või iseloomulikkusega käsitlusel saab ja võib minna.⁸⁹ Eesmärgi saavutamiseks tuleb uurimisobjekt paigutada konteksti. Just kontekst näitab ära, mis ulatuses on uurimisobjekt unikaalne ja kordumatu ja mis ulatuses oma ajastu produkt ning määratletud oma sotsiaalsest positsioonist, elukutsest ja muust. Akadeemilise biograafia eesmärk on siduda uurimisobjekti erakordsus ja isikupära kokku tema esinduslikkusega, mille kaudu muutuvad tema eraldi võttes unikaalsed saavutused suhtelisteks,⁹⁰ ent tänu sellele kontekstis paremini mõistetavaks.

Eesti ajalookirjanduses pole „biograafilise pöörde” tausta kuigi sügavalt avatud. Marek Tamme ja Eve Annuki sulest pärinevad mõned ülevaateartiklid biograafiast enesest kui uurimisprobleemist.⁹¹ Mõlemad autorid konstateerivad, et meetodina pole biograafiat Eesti kontekstis pea üldse avatud, mistap pole teadvustatud ka selle teoreetilisi eeldusi ega ohte nagu autori, allikmaterjali ja selle tõlgenduste ning tekstuaalsuse rolli. Annuk käsitleb biograafiat osana *life-writing*’ust ja vastandab seda miskipärast monograafiale (!),⁹² olles sellisena väga erinev Rendersi ja de Haani käsitlusest, kes tõmbavad selge vahe ingliskeelsete mõistete *biography* ja *life writing* vahele, millest oli juttu juba eelnevalt.⁹³ Põhjus peitubki ilmselt selles, et biograafilise lähenemisnurga tugevusi, nõrkusi ja võimalusi pole seni Eesti kontekstis piisavalt selgeks vaieldud, ehk ainult mõningal määral teadvustatud.

---

⁸⁸ **Lässig.** Toward a Biographical Turn? *Biography in Modern Historiography*, lk 149.

⁸⁹ vt arutelust lähemalt **Hans Renders.** *Biography in Academia and the Critical Frontier in Life Writing: Where Biography Shifts into Life Writing. – Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing.* Ed. by Hans Renders, Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 167–176.

⁹⁰ **Hans Renders.** *Roots of Biography: From Journalism to Pulp to Scholarly Based Non-Fiction. – Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing.* Ed. by Hans Renders, Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 37–38.

⁹¹ **Eve Annuk.** Kuidas kujutada teise inimese elu? Biograafia uurimisprobleemina. – *Võim & kultuur*. 2. Koost. ja toim. Mare Kõiva, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 1724–1734; **Marek Tamm.** Kuidas kirjutatakse elulugu? – *Sirp* 11.03.2005.

⁹² **Annuk.** Kuidas kujutada teise inimese elu?, lk 1724, 1728.

⁹³ Vt täpsemalt **Renders, de Haan.** *The Challenges of Biography Studies*, lk 2–4.

Biograafia kui meetod võimaldab seletada protsesse ja iseloomustada nende kulgu üksikisiku tasandil, jälgida arenguid kitsamas tegutsemisraamistikus.⁹⁴ Just taoline isikupõhine lähenemine võimaldab uurimistöös arvestada iga indiviidi isikliku kogemusega ja reljeefsemalt esile tuua tema rolli näiteks mõnes poliitilises liikumises (käesoleval juhul kommunistide tegevuses) ja laiemalt poliitilise maastiku taustal. Olgu selleks siis partei vasakäärmuslikele seisukohtadele kaldumise kontekst, nagu avaldub Paul Keerdo, Valter Kaaveri ja Oskar Cheri näidetest (vastavalt EISTP ja Eesti Tööliste Partei või Eesti Noorsotsialistliku Liidu mõne osakonna puhul) või sootuks laiemast rahvusvahelisest liikumisest tulenev nagu Olga Künnapuu osalus naisliikumises või Ilmar Kruusi seotus esperantoliikumisega.

Tinglikult võiks käesolevat uurimust nimetada ka partei mikroajalooks, mis keskendub isikuile ja neid ümbritsevale keskkonnale ning püüab välja tuua üksikisiku rolli ja mõju tema tegevuskontekstile ning vastupidi – sellesama konteksti mõju isikule.

Biograafiline lähenemine võib tähendada ühe isiku, aga ka hoopis suurema hulga inimeste käsitlemist, mida nimetatakse sel juhul kollektiivseks biograafiaks. Ka käesolev töö on üles ehitatud kollektiivse biograafia vormis, veelgi täpsemalt **grupibiograafiana**⁹⁵, eristamaks seda selgelt prosopograafiast.

Grupibiograafiat on Eesti ajalookirjutuses seni kasutatud varasemate perioodide käsitlemisel.⁹⁶ Hilisema ajastu ja uurimistööle lähedasema teemavaldkonna kohta väärivad esile tõstmist kaks käsitlust. Olaf Kuuli on uurimuses „Erinevaid radu mööda”⁹⁷ esitanud viie töölisliikumisega seotud isiku portreelood, keda ühendab asjaolu, et nad kõik läksid kaasa 1940. aasta juunipöördega. Jaak Valge käsitlus Eesti vasakintellektuaalidest, nende vaimsest ja poliitilisest enesemõtestamisest on samuti käsitletav grupibiograafiana.⁹⁸ Just grupibiograafia võimaldab veelgi mitmeplaaniselt välja joonistada suhtlusruumi ja pakkuda ühele teemale (näiteks poliitilisele liikumisele) erinevaid vaatenurki.⁹⁹

---

⁹⁴ Vt **Sabina Loriga**. The plurality of the past. Historical time and the rediscovery of biography. – The Biographical Turn. Lives in History. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma. New York: Routledge, 2017, lk 31–41.

⁹⁵ **Kollektiivne biograafia** on kirjandusteoorias ja sotsiaalteadustest mõjutusi saanud interdistsiplinaarne metodoloogia, mis asetab teadlikult uurimistöö fookusse üksikisiku, isegi kui üksikisiku kogemust kasutatakse kollektiivse kogemuse või nt laiemalt kogukonna uurimisel. **Grupibiograafia** mõistet eelistatakse ühte selgesti identifitseeritavasse gruppi kuuluvate isikute puhul, milleks võib vabalt olla ka üks partei. Kollektiivset biograafiat on mõistena täpsem kasutada laiemal ja nõrgemal seotud grupi puhul. Vt **Cowman**. Collective Biography, lk 85–93.

⁹⁶ Nt **Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd**. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Varrak, 2006. Teoses „Kuningamäng” antakse kvalitatiivne kollektiivne biograafia nelja 18.–19. sajandi Liivimaal elanud perekonna loo põhjal, vt **Aldur Vunk**. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.

⁹⁷ **Kuuli**. Erinevaid radu mööda.

⁹⁸ **Valge**. Punased. I.

⁹⁹ Vt lähemalt nt **Brian Harrison**. Prudent revolutionaries: Portraits of British Feminists Between the Wars. Oxford: Clarendon Press, 1987.

Identiteediuringud, poliitiline identiteet

Identiteet on keskne mõiste inimese ja tema elukeskkonna mõtestamisel sotsiaal-teadustes ja kultuuriuringutes, tähistades sotsiaalseid ja kultuurilisi positsioone, millega inimene ennast samastab. Identiteet on otseses sõltuvuses bioloogilisest, psühholoogilisest ja sotsiaalsest minast, selle asetusest ühiskonnas ja grupis ning selle mõtestamisest.¹⁰⁰

See, kuidas inimene ennast näeb ja määratleb, kujuneb läbi sotsialiseerumisprotsessi, milles omandatakse ühiskonna elulaad ja tavad, õpitakse tundma ennast ning oma sotsiaalset mina. Lühidalt on sotsialiseerumisprotsessi näol tegemist kogemuste ja väärtusorientatsioonide omandamisega selleks, et inimene saaks täita sotsiaalseid rolle. Sotsialiseerumisprotsess on kestev, sest ümbruskond on pidevas muutumises.¹⁰¹ Sotsialiseerumine on duaalne protsess, mille käigus omandatakse ühelt poolt ühiskonna elulaad ja kumbed, teisalt arendatakse välja oma identiteet.¹⁰²

Sotsialiseerumisprotsessi esimene ja tähtsaim tegur on perekond, sest just perekonna kaudu tuleb noore inimese ellu esmane kogemus maailmast. Perekond vahendab väliskeskonna mõjusid, peres luuakse sotsiaalsed suhted. Perekonna sisemisest toimimisest pärinevad paljud eeskujud ja lähtuvad ka selle sotsiaalse kihi väärtused, kuhu perekond paigutub.¹⁰³

Siinse töö keskmes olevate isikute tegevuse ja valikute mõtestamiseks ning terviksüsteemina kaardistamiseks on kasutatud **poliitilise identiteedi** konstruktsiooni. Ka poliitilise identiteedi (või siis identiteedi poliitilise aspekti) alged tulenevad otseselt nendest väärtustest ja hoiakutest, mida kannavad vanemad, seejärel kirik, kool ja muud ühiskondlikud institutsioonid. Poliitilise identiteedi fragmendid kinnistuvad sedamööda, mida enam laps ühiskonnaga kokku puutub.¹⁰⁴ Sellest tulenevalt ei saa inimese poliitilise biograafia ülesehitamisel mööda minna tema kasvukeskkonnast ja sellega seotud perekondlikest, aga ka näiteks sõprussuhetest, õpetajaist ega infoväljast.¹⁰⁵

Ka poliitiline identiteet – nagu igasugune identiteet – võib muutuda, sest ümbruskond, milles toimub sotsialiseerumisprotsess (mis omakorda on aluseks identifitseerimisele) on pidevas muutumises.¹⁰⁶ Uuemates uurimustes käsitle-

---

¹⁰⁰ **Rein Raud**. Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriasse. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 52, **Ivar Aimre**. Sotsioloogia. Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2013, lk 139.

¹⁰¹ **Beth B. Hess, Elizabeth W. Markson, Peter J. Stein**. Sotsioloogia. Tallinn: Külim, 2000, lk 69.

¹⁰² **Hess, Markson, Stein**. Sotsioloogia, lk 69. Sotsialiseerumise protsessist vt lähemalt lk 71–76.

¹⁰³ **Malek Chebel**. La formation de l'identité politique. Paris: Payot, 1997, lk 133; **Aimre**. Sotsioloogia, lk 143–144.

¹⁰⁴ **Chebel**. La formation de l'identité politique, lk 131.

¹⁰⁵ Vt sotsialiseerumise agentidest lähemalt **Hess, Markson, Stein**. Sotsioloogia, lk 74–76.

¹⁰⁶ **Hess, Markson, Stein**. Sotsioloogia, lk 69; **Chebel**. La formation de l'identité politique, lk 149.

takse inimese identiteeti ühtse tervikuna, tuues esile, et kui kirjutatakse soolisest või rahvuslikust, professionaalsest või rassilisest, religioosest, sotsiaalmajanduslikust või ka poliitilisest identiteedist, pole nende puhul tegu eraldiseisvate identiteetidega, vaid isiku tervikliku identiteedi eri aspektidega. Kui see asjaolu jäetakse tähelepanuta ja keskendutakse ainult ühele või teisele identiteedi komponendile, olgu selleks siis sugu, rahvus või eriala, jättes teised välja, kallutab see paratamatult ka uurimistulemusi, sest kõik identiteedi aspektid on üksteisest sõltuvuses ja avaldavad üksteisele mõju.¹⁰⁷

Kõike seda silmas pidades muutub inimese käsitlemine tema aegruumis ja vahetute mõjutegurite keskel täiesti iseenesestmõistetavaks vajaduseks ja ühtlasi mõõdapääsmatuks, kui seada eesmärgiks tema tegevuse terviklikum mõtestamine. Isegi kui rõhuasetus on seatud mingile konkreetsele valdkonnale – siinses töös eelkõige poliitilisele tegevusele –, ei saa ega tohi teisi, paralleelseid mõjutegureid eirata ega tähelepanuta jätta. Oma kompleksuses on see küsimus muidugi sellevõrra keerulisem lahendada, kuna kõigi rohkem- ja vähemtõenäoliste mõjutegurite väljaselgitamine on praktiliselt võimatu. Küll aga võib uurija endale teadvustada, et luuakse rohkem või vähem lühinägelikku pilti, ükskõik millise detailsuse astmega mingisse valdkonda ka ei süveneta.

Isegi kui käsitleda ainult ühte või mõnda identiteedi aspekti, tuleb meeles pidada ka teiste aspektide olemasolu ja tõenäolist mõju vaadeldavale identiteedikategooriale. Inimkäitumist oma ettearvamatuses ja paljudest mõjuritest puudutatuna on raske kategoriseerida, mudelisse pressida, teadmata kõiki nüansse, mis võisid tegutsemisele ja valikutele mõju avaldada.

Biograafiline lähenemine võimaldab analüüsida, mil määral mõjutab poliitilise identiteedi kujunemist perekondlik taust, ühiskonna poliitiline laetus ja piirkondlikud eripärad. Peale selle tõstatatakse see küsimuse, milline on piirkondlike vs ülemaailmsete sündmuste mõju isiku poliitilise identiteedi arengule ja kas saab selgemalt eristada universaalsemaid mõjureid, nagu sõjad ja revolutsioonid, ja kitsamaid asjaolusid, nagu Saaremaa mäss, 1. detsember 1924 jm.

Töös keskendutakse valdavalt poliitilise konteksti analüüsile, mida täiendavad sotsiaalne ja kultuuriline kontekst ja sotsiaalsed suhted (suhtlusvõrgustik). Samas jäävad näiteks keel (keelekasutus) või ideoloogia identiteedi kandjana, sotsiaalsed strateegiad jms uurimuse piiridest välja.

Allikad

Valdava osa töö allikatest moodustavad arhiivimaterjalid. Tegevuskeskkondadele tausta loomiseks on kasutatud mitmete institutsioonide arhiivifonde, publitseeritud allikatest riigikogu koosolekute protokolle, statistilisi kogumikke, biograafilisi leksikone, seadusi ja ajakirjandust. Selgema ülevaate huvides on allpool esitatud ainult peamised allikaliigid ja nende lühitutvustus.

---

¹⁰⁷ Peter Weinreich, Wendy Saunderson. *Analysing Identity. Cross-cultural, Social and Clinical Contexts*. London and NY: Routledge, 2003, lk 26–34, siin lk 26–27.

Töö eripäradest lähtuvalt võivad peatükid omada küllaltki erinevat allika-
baasi. Arhiiviallikaist tõusevad esile EKP tegevust valgustav dokumentatsioon
ja kohtuasutuste allikad, milles on talletunud isikulooline informatsioon. Sellele
lisanduvad isikuloolised materjalid, nagu mälestused, ankeedid, elulookirjel-
dused, vähesel määral isiklikku kirjavahetust, päevikuid jm.

Kuna EKP tegutses aastail 1920–1940 Eesti Vabariigis illegaalselt, põranda
all, pole säilinud kompaktselt EKP arhiivi ja **EKP tegevust puudutav and-
mestik** on leitav peamiselt algselt Eestist väljaspool talletunud materjalide
kaudu. Läbivalt on töös kasutatud Rahvusarhiivis (edaspidi RA) säilitatavat EKP
Keskkomitee Venemaa Büroo (RA, ERAF.24) ning EKP esinduste Kominterni
juures ehk Kominterni Eesti sektsiooni Leningradis (RA, ERAF.25) ja Komin-
terni Eesti sektsiooni Moskvast (RA, ERAF.6495) dokumentatsiooni. Neis on
esindatud valik aruandeid ja ülevaateid Eesti organisatsioonide tööst, koos-
olekute ja parteikongresside protokolle ja nende ära kirju teatud perioodide
kohta, partei juhtkonna kirjavahetust, kuid ka kirjavahetust EKP Illegaalse Büroo
liikmete ja parteiliikmetega Eestis. Nimetatud materjalid koondati NLKP
Leningradi ja Moskva arhiividest Eestisse EKP Keskkomitee Parteiarhiivi
peamiselt 1940. aastate teisel ja 1950. aastate esimesel poolel.¹⁰⁸

Kominterni Eesti sektsioonide ja EKP KK Venemaa Büroo materjalide kui
allikate osatähtsus tõuseb eriti esile 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate esimese
poole teemade käsitlemisel. Paljud siinkasutatud materjalid pole varem üheski
uurimuses koos esinenud või on neid kasutatud valikuliselt.

EKP illegaalsusest ja selle tegevuse Eesti Vabariigi vastasest iseloomust
tulenevalt on teiseks läbivaks allikaliigiks **politsei- ja kohtuasutuste doku-
mentatsioon**, milles ei kajastu kaugeltki üksnes riigivastase tegevusega riigi-
võimule vahele jäänud isikute repressioonid. Näiteks võib konfiskeeritud
asitõendite hulgast (RA, ERA.949 – Poliitilise Politsei komissar Tallinnas) leida
parteide (EKP, EISTP, Eestimaa Tööraha Partei) ja töölisorganisatsioonide
koosolekute ja kongresside protokolle¹⁰⁹, üleskutseid, kõnede konspekte jm, aga
ka töölisliikumise ja poliitiliste aktivistide isiklike dokumente ja kirjavahetust¹¹⁰,

---

¹⁰⁸ Vt näiteks arhiivifondi Kominterni Eesti Sektsiooni Leningradis moodustamise ajaloo,
korrastamise ja täiendamise seotud teavet arhiivi infosüsteemis (AIS):

[http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=4&tyyp=2&otsing_id=20180308161348273621&sess_id=6b83ad04038afa37e1ab59ee0fded6ca&pealkiri=&naita_ridu=10&sort=&active=1&viitekood=&leidandmed=eraf.25.%2A&tasand=0&kokku=1880&id=111000000066&f=1&v_id=\[v-tud 03.03.2018\]](http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=4&tyyp=2&otsing_id=20180308161348273621&sess_id=6b83ad04038afa37e1ab59ee0fded6ca&pealkiri=&naita_ridu=10&sort=&active=1&viitekood=&leidandmed=eraf.25.%2A&tasand=0&kokku=1880&id=111000000066&f=1&v_id=[v-tud 03.03.2018])

¹⁰⁹ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.949.2.43: EISTP III kongressi materjalid, 20.–
22.04.1922; RA, ERA.949.2.50: EISTP Naiskomisjoni koosolekute protokollid, 11.09.1922–
10.01.1924; RA, ERA.949.2.224: Kauer, Elmarilt konfiskeeritud EISTP ja teiste
töölisorganisatsioonide liikmekaardid, ETP ja teiste töölisorganisatsioonide liikmekaardid,
ETP Tartumaa noorteosakondade ja tööliisspordiseltsi „Herkules” Tartu osakonna liikmete
nimekirjad, 1923–1924.

¹¹⁰ Nt RA, ERA.949.1.40: Allik, Hendrik'ult, Kangur, Vladimir'ilt ja Künnapuu, Olga'lt
konfiskeeritud kõnede konspektid, töölisühingute ringkirjad ja isiklikud dokumendid, 1924;
RA, ERA.949.2.45: EISTP/ETP/ IV kongressi materjalid, 16.06–18.06.1923; RA,
ERA.949.2.193s: Heidemann, Hansult konfiskeeritud EISTP ja teiste töölisorganisatsioonide

mis on andnud olulist täiendust töö isikuloolisele andmestikule, hõlbustades samaaegselt isikute tegevuse konteksti paigutamist ja mõtestamist. Riskides mõningatesse liialdustesse kalduda, võib koguni väita, et parim algselt Eestis moodustunud EKP dokumentide kogu pärinebki Kaitsepolitsei erinevatest arhiivifondidest.

Kohtuasutustest tasub esile tõsta Sõjaväe Kõrgema Kohtu fondi (RA, ERA.927), kus sisalduv kommunistlikus tegevuses süüdistatute kohtuprotsesside materjal puudutab otseselt pooli käesoleva töö keskmes olevaid isikuid. Kuna fondis sisalduvad suurprotsesside materjalid on valikuliselt hävitatud ja eelkõige suurte poliitiliste kohtuprotsesside kohta – 149 kommunisti kohtuprotsessi (1924) arhiivimaterjalid läksid kaotsi II maailmasõja keerises teel Nõukogude tagalasse¹¹¹, teadmata on ka nn 115 kommunisti protsessi (1922) uurimismaterjalide saatus –, on tänuväärseks lisaks olnud mitmete teistegi sarnaste asutuste allikad (nt RA, ERA.3704 – Sõjaväe Prokuratuur või RA, ERA.32 – Kohtukoda).

Isikuloolisest aspektist lähtudes on materjal nimetatud fondide lõikes ülimalt rikkalik, kuid väga hajus, mistõttu on selle läbitöötamine olnud aja- ja töömahukas.

Nõukogude perioodil kirjeldatud arhiivifondidega ilmnes ka ootamatu arhiivikirjelduslik probleem, mis on lahenduse leidnud ainult osaliselt. Nimelt on mitmed fondid aastakümnete jooksul mitte ainult ümber nimetatud, vaid muudetud on ka fondinumbreid, uurimissaalis puudub aga teave, millised endised numbrid vastavad uutele fondinumbritele. Näiteks on endisest fondist andmetega EKPA 140 saanud nüüdseks RA, ERA.1747 (Eestimaa Tööraha Partei). Näiteid on ridamisi ja need on takistanud ka mitmete, näiteks 1960. aastate käsitlustes esitatud andmete kontrollimist.

Kommunistide ja nende kaastöötajate või mõne muu potentsiaalselt ohtlikuks peetud liikumise aktivisti jälgimise ja meeolude väljaselgitamise jaoks on üks alternatiivne allikas **Riigiarhiivi isikuandmete kartoteek**, mida käesolevas uurimuses on kasutatud läbivalt. Kartoteegi kujul on tegemist pika aja vältel moodustunud andmekoguga, kus üle 800 000 kaardist koosnevas kollektsioonis on kokku sulanud Eesti Vabariigi poliitilise politsei (1925. aastani Kaitsepolitsei, u 200 000 kirjet), Saksa julgeolekupolitsei (hinnanguliselt 130 kuni 160 000 kirjet) ning Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses olev ja 1940. aastaist koostatud nn „poliitvärvingute” kartoteek. Kartoteegi varaseimad

---

ringkirjad, üleskutsed, koosolekute protokollid ja kirjavahetus, 1922–1924; RA, ERA.949.2.261s: Künnapuu, Olgalt konfiskeeritud proletaarse naisliikumise seotud dokumendid, kirjavahetus ja välispäss, 1923–1924.

¹¹¹ **Aigi Rahi-Tamm.** Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. „Poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940–1956. – Ajalooline Ajakiri (The Estonian Historical Journal) nr 1/2 (127/128), 2009, lk 123–154, siin lk 140.

kaardid pärinevad 1919. aastast, hiliseimad 1980. aastate lõpust¹¹² ja siinses töös on kasutatud peamiselt poliitilise politsei kartoteegi osa.

Kartoteegi andmestik võimaldab enam-vähem piiritleda aja, mil üks või teine isik sattus politsei huviorbiiti. Andmeid talletati ka Nõukogude Venemaale (Nõukogude Liitu) ja Hispaania kodusõtta läinute kohta, samuti võib kartoteegikaartidel kajastuda 1938. aasta maiamnestiaga vanglast vabanenud kommunistide järelevalveinfo ja hinnangud nende meelsusele.¹¹³

Andmestikku tuleb siiski suhtuda allikakriitiliselt ja arvestada asjaoluga, et kartoteegi väga suur maht ei tee seda kõikehaaravaks. Tegemist oli politsei igapäevatöö vahendiga ja sealgi esines lünki. Ka siinse isikuteeringi vaatlemisel ilmneb mõnelgi korral juhtumeid, kus isik polnud kartoteegis arvel, ehkki tegutses EKP-s (nt Kaaver, Eltermann-Martõnov), tekitades teisalt küsimusi hoopis n-ö ülevalvamisest (perekond Keerdo õed).

Vaieldamatult pakub kartoteegi andmestik teiste allikate kõrval suurepäraselt võrdlusmaterjali ja toob töösse täiendava, poliitilise politsei perspektiivi, võimaldades sellega seoses heita pilku järelevalvetöö tõhususele ja ulatusele.

Töös kasutatavad **mälestused** jagunevad publitseerimata ja publitseerituteks. Väärtuslik allikakogum on olnud EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi arhiivifond (RA, ERAF.247), kuhu on koondatud kaks mahukat mälestuste kollektsiooni, esimene aastate 1900–1940 (kokku 945 arhivaali) ja teine aastate 1940–1951 (kokku 385 arhivaali) kohta. Mõlemad on kogunud PAI töötajad mitme kümnendi vältel, aga ka inimesed ise kogumiskampaaniate korras või on need lihtsalt PAI-sse saadetud. Mälestused on väga erineva detailsusastme, taseme ja pikkusega ning temaatiliselt varieeruvad, ehkki raskuskeskmes on olnud pahempoolne tegevus, osavõtt töölis- või kommunistlikust liikumisest.

Nimetatud kollektsioonide väärtuslikumaks osaks töö probleemiasetust silmas pidades on olnud aastatel 1920–40 pahempoolsete tegevust kajastavad mälestused. Nimeliselt võiks neist esile tõsta töölisliikumise aktivisti Aleksander Kirikali mälestusi Valter Kaaverist.¹¹⁴ 1920. aastate pahempoolsete ringkondade poliitilist ja ametiühingutegevust avavad omaaegse parteikulleri Alide Lepa meenutused 1930. aastate keskpaigast Eestis ja Skandinaavias.¹¹⁵ Ajalehe Edasi toimetuses masinakirjutajana töötanud Veronika Alti¹¹⁶ või omaaegse Leningradi Viktor Kingissepa nimelise Eesti Tööliste Haridusmaja juhataja Johannes

---

¹¹² 2000. aastal alustati Eesti Riigiarhiivis asuva isikuandmete kartoteegi põhjal andmebaasi loomist. Kartoteegi kasutamisest osana „poliitvärvingute” kartoteegi loomisel vt lähemalt **Rahi-Tamm**. Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses, lk 138, 150.

¹¹³ Vt lähemalt **Tammela**. Kommunistide suurprotsessid Eesti Vabariigis 1920–1925, lk 94–95; vt ka **Küllil Lupkin**. Eesti kommunistide (1918–1944) andmestik Eesti Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegi põhjal. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi. Tartu Ülikool, Ajaloo osakond, lähiajaloo õppetool, 2003 (käsikiri).

¹¹⁴ RA, ERAF.247.78.396: Kirikal, Aleksander. Meenutusi 1905–1930, 1962.

¹¹⁵ RA, ERAF.247.51.228: Lepp, Alide. Mälestusi 1934. ja 1935. aastate illegaalsest tegevusest Eestis, 1963.

¹¹⁶ RA, ERAF.247.78.476, 18–11: Veronika Alt. Minu mälestusi Anton Vaarandist, 1980.

Peedi¹¹⁷ sissevaated 1930. aastate alguse Leningradi eesti kommunistide tegevusse heidavad valgust keskkonda, milles töötas Anton Vaarandi.

Ei (auto)biograafia ega muud biograafilised tekstid pole üksnes faktilist biograafilist materjali kandvad allikad, vaid mitmekihilised materjalid, mida on ühtaegu mõjutanud nii mälestuste kirjapaneku aeg, koht, ajaline distants sündmustest, kirjutaja positsioon, sellest lähtuv enesetsensuur ja paljud muud tegurid.

Mälestuste kirjapanekuga kerkivad esile küsimused tõepärasusest ja mäletamisest ning nende ristumiskohtadest, samuti nende usaldusväärsusest, osundustega mälu selektiivsusele ja heitlikule või ka muutlikule olemusele.¹¹⁸ Mälestuste kui uurimisallika keerulisuse on tabavalt kokku võtnud ameerika esseist ja ajakirjanik Vivian Gornick, kes eristab memuaristikas mõisteid *situatsioon* ja *lugu*. Kirjutaja on minevikus läbi elanud palju situatsioone, kuid neid kirja panema asudes ja end ajas tagasi mõeldes vormib ta neist situatsioonidest lood. Lugude loomisel teeb kirjutaja läbi enesedefineerimise protsessi, mille käigus saavad oluliseks mitte ainult see, „kuidas asjad olid”, vaid ka situatsioonidele tähenduse andmine kirjutaja isikliku arengu mõtestamise seisukohast lähtuvana.¹¹⁹ Situatsioonist saab kirjapandud mälestustes kontekst, asjaolude kogum või mõnikord süžee; loost, mida autor jutustab, aga tema emotsionaalne kogemus või faabula.

Selliselt on iga mälestus autori enesemõtestamisprotsessi tulemus, millisena tuleb seda ka käsitleda. Seejuures võivad mälestused pakkuda vägagi rikast ja mitmekihilist sissevaadet meenutaja loo tegevusaja ja -ruumi kohta, kuni ei kaotata silmist tõsiasja, et autoril on olnud kirjutades oma agenda ja et see on eelkõige tema lugu sellest tuleneva vaatenurga, kangelaste ja antikangelaste, rõhkude ja pausidega.

PAI mälestuste kollektsioonide puhul, mis on kogutud nõukogude perioodi ideoloogilisis tingimuses ja mis omavad sellest tulenevalt käsitletavate teemade kohta eelhoiakuid, on tähelepanuväärne, et neil on suuri kokkulangevusi teiste riikide mäluasutustes säilitatavate töölisliikumise ajaloo allikatega. Näiteks on PAI kahe nimetatud kollektsiooni mälestustel palju sarnasusi Soome Kansan Arkistos¹²⁰ säilitatavate mälestuste kollektsioonidega. Viimaseis, nagu ka Eesti PAI-kollektsioonide mälestusis, tegeletakse valdavalt võimu ja vastupanu vormidega, levinumate teemadena tõusevad esile demonstratsioonid, streigid, kohtuprotsessid ja poliitiline vangistus. Erinevusi leidub pigem nüanssides, näiteks kui Eestis esinevad sarnaste kollektsioonide põhiliste teemadena sagedamini 1917. aasta sündmused (eriti oktoobripööre), aktiivne 1920. aastate esimene pool, Tööraha Ühine Väerind, Viktor Kingissepp ja temaga seonduv,

---

¹¹⁷ RA, ERAF.247.78.421: Peet, Johannes. Mälestusi aastaist 1931–1934, 1984.

¹¹⁸ **Maureen O'Connor**. *Life Stories: A Guide to Reading Interests in Memoirs, Autobiographies and Diaries*. Oxford: Libraries Unlimited, 2011, lk xxviii.

¹¹⁹ **O'Connor**. *Life stories*, lk XXV.

¹²⁰ *Kansan Arkisto* on sisuliselt Soome KP arhiiv.

1. detsember 1924 jne, siis Soomes on selleks 1918. aasta.¹²¹ Kindlasti vääriks Eesti ja Soome teemade võrdlus omaette käsitlust. Soome nn punaseid mälestusi uurinud Ulla-Maija Peltonen märgib, et Soome vastavate suulise ajaloo allikate puhul on jutustustes alati „meie” ja „teised” (või „nemad”), nagu ka Eesti sarnastes allikates. Täpsem võrdlev uurimistöö, nagu ka kollektsioonide kasutamise võimaluste teadvustamine, seisab alles ees.

Nõukogude ajal trükitud mälestusi on töös kasutatud valdavalt võrdleva taustainfona, samuti isikute tegevuskeskkonna nüansside paremaks mõistmiseks ja „lisahääle” kaasamiseks töösse.¹²² Eranditeks on Ellami ja Vaarandi juhtumid, kus publitseeritud mälestused on ühed põhiallikad. Vaarandi mälestusteraamatu analüüs võimaldab süveneda enesekuvandi loomisse ehk sellesse, kuidas ta end mõtestab.¹²³ Ellamite puhul on kasutatud Vassili Riisi mälestusteraamatuid „Rannamännid”¹²⁴ ja „Kolmandat teed ei ole”,¹²⁵ mis portreerivad Ellamite perekonda; Aleksander Ellami kohta on omaeluloolist materjali säilinud suhteliselt napilt. Valter Kaaveri puhul on oluline koht Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi materjalidel, eelkõige kirjandusteadlase Oskar Kruusi (1929–2007) isikufondil (KM EKLA f 397), kus säilitatakse Kruusi kogutud mälestusi ja vestlusi, sh üleskirjutusi Valter Kaaveri perekonnaliikmeilt ja temaga kokku puutunud inimestelt. Oskar Kruusi teeneks on ka Valter Kaaveri kirjaliku pärandi koondamine. Sellest moodustatud isikufond (KM EKLA f 285) on samuti oluliselt aidanud Kaaverit ja tema tegevust iseloomustada.

Sarnaselt Oskar Kruusi kogutud materjalidele Valter Kaaveri kohta, on oma roll Ilmar Kruusi biograafilise käsitluse koostamisel olnud Olaf Kuuli (1929–2012) kogutud andmetel, mis on peamiselt üleskirjutused Ilmar Kruusi kaas-aegsetega läbiviidud vestlustest ja mida säilitatakse Olaf Kuuli isikufondis Rahvusarhiivis.¹²⁶

Suurt osa kogutud mälestustest kasutas Kuuli Ilmar Kruusist lühibiograafia koostamisel. Võrreldes teost „Erinevaid radu mööda” kogutud mälestustega, tuleb nähtavale ridamisi detaile, mis on Kuulist kasutamata jäänud (jäetud?),

---

¹²¹ **Ulla-Maija Peltonen.** Red Memoirs from a 'Black Time' in Finland – Radical Working Class Reminiscences of the 1920s and 30s. – Communism: National & International. Ed. by Tauno Saarela, Kimmo Rentola. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1998, lk 273–297, siin lk 274–275.

¹²² Näiteks **Arnold Veimer.** Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977; **Ross.** Ei vabadust saa taevaväega; **Aira Kaal.** Kodunurga laastud. I. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.

¹²³ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale.

¹²⁴ **Vassili Riis.** Rannamännid. Tallinn: Eesti Raamat, 1967.

¹²⁵ **Vassili Riis.** Kolmandat teed ei ole. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

¹²⁶ Vt nt RA, ERA.5065.1.71, l 26–27: [O. Kuuli] Märkmed vestlusest Veronika Kruusiga, 28.05.1981; RA, ERA.5065.1.93, l 13–16: Heldur Kruusi mälestused Ilmar Kruusist, üles kirjutatud O. Kuuli, 13.09.1981; Olaf Kuuli isikuarhiivist vt lähemalt **Raido Kahm.** Nõukogulik ajalookirjutus Olaf Kuuli teoste ja isikuarhiivi põhjal. Magistritöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Ajaloo ja arheoloogia instituut. 2014.

kuid mis on osutunud väärtuslikuks lisateabeks Ilmar Kruusi isiku ja teda ümbritseva mõtestamisel. Kuuli kogutud mälestustel on veel üks väärtuslik külg: ta on teinud Ilmar Kruusi asjus intervjuusid ka mitmete selliste ühiskondlikult aktiivsete isikutega (nt Leonhard Illisson¹²⁷, Dimitri Kuzmin¹²⁸, Friedrich Issak¹²⁹ või Harald Haberman¹³⁰), kes on ise kirjutanud mälestusi, mis on kas publitseeritud või hoiul juba eelnevalt nimetatud PAI kogutud mälestuste kollektsioonis. Kuuli kogutud mälestused pakuvad neile täiendavat võrdlusmaterjali sealhulgas selle kohta, millistel teemadel ollakse avameelsemad, millest räägitakse rohkem Kuulile, millest Ilmar Kruusiga seoses mälestusteraamatus ja kuidas end sealjuures väljendatakse.

Nii Oskar Kruusi kui ka Olaf Kuuli kogutud mälestuste puhul tuleb arvestada uurijapoolse huviga ja teadvustada, milliseid eesmärgi on teabe kogumisel silmas peetud, millest tulenesid intervjueritavatele esitatud küsimused jne. Kõrvutades neid mälestusi arhiivi- jm allikatega, on võimalik anda mälestustes sisalduvale faktilisele teabele ka teatud hinnang.

Omaette allikaliigi moodustavad EKP tegevust puudutavas andmestikus paraisse astuda soovijate ja Nõukogude Venemaale (Nõukogude Liitu) põgenenute **ankeedid ja elulookirjeldused** ja teave senise tegevuse kohta, mis annab tihti hea ülevaate ka omavahelistest suhetest ja nende iseloomust, püüdes ennast seejuures mõistetavalt näidata paremana ja igasugust „vastasrinda” kas pahelelisma, saamatuma või äraostetavamana.¹³¹

Ajakirjandusel on allikana täita mitmetine roll. Maailmasõdadevahelisest perioodist pärinev sündmuste kaasaegne ajakirjandus on töösse kaasatud eesmärgiga tekitada ettekujutus sellest, kuidas mingit sündmust või teemat selle vahetus toimumise keskkonnas kajastati, millist informatsiooni see kandis ja milline oli eri olukordades selle tonaalsus.¹³² Kasutatud on nii üleriikliku levikuga päevalehti (nt Päevaleht, Postimees, Vaba Maa), töölisajakirjandust (Rõhutute Hääl, Tööline jm) kui ka Nõukogude Venemaal (Nõukogude Liidus)

---

¹²⁷ Vt nt RA, ERA.5065.1.71, 1 9: [O. Kuuli] Märkmeid vestlusest L. Illisoniga, 07.05.1981 vrd RA, ERAF.247.51.88: Illisson, Leonhard [mälestused], 1930–40.

¹²⁸ RA, ERA.5065.1.93, 1 17–20: D. Kuzmini mälestused Heinrich Roogist, Johanna Veebermanist, Villem Soost ja Ilmar Kruusist, 23.11.1981 vrd **Dimitri Kuzmin**. Nõukogude rahvaste pere võrdõiguslikuks liikmeks. – Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 84–104.

¹²⁹ RA, ERA.5065.1.71, 1 14–15: Fr. Issak Ilmar Kruusist, 06.02.1982 vrd **Issak**. Nood rohtunud rajad.

¹³⁰ RA, ERA.5065.1.71, 1 16–20: H. Habermani mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982 vrd **Haberman**. Tagasivaatamisi.

¹³¹ Nt RA, ERAF.6495.1.299, 1 7–9: E. Lepiku kirjeldus enda ja tema kaaslaste osavõtust põrandaalusest tööst ning poliitilise politsei koosseisu ja taktika kohta kodanlikus Eestis, Pihkva, 13.11.1933.

¹³² Nt Tartu „riigipöörde” jant. – Vaba Maa nr 226, 01.10.1924; „Heidemanniaada”. Õnneküti mäng teiste elu ja surmaga. – Kaja nr 169, 11.07.1925; **Valter Kaaver**. Noorus, kirjandus, rahvuslus. (Ühe artikli puhul). – Võrumaa nr 26, 21.06.1922.

ja Eestis põranda all välja antud EKP perioodilisi väljaandeid (Kommunist, Klassivõitlus jm).

Hilisem nõukogude perioodi ajakirjandus on aidanud leida täiendavaid andmeid eelkõige piirkondlikult tegutsenud kommunistide kohta. Esmajärjekorras ilmus selliseid ülevaateid nn märterkommunistide (siin Hans Heidemanni ja Aleksander Ellami) kohta, kuid juubeliülevaateid või mälestusi leidub ka teistelt või teistest (nt Anton Vaarandi, Olga Lauristin, Valter Kaaver) käsitluse kontekstis olulistest isikutest. Kuigi viie- või 10-aastase intervalliga ilmunud juubeliartiklid võisid vaatamata autorite vaheldumisele muutuda pikapeale sisult identseteks, st tekkis juubeliartikli šabloon,¹³³ ilmus selliste artiklite kõrval aegajalt ka kohalike koduloolaste lühipalu või kommunistide omaaegsete kaasvõitlejate mälestusi ja ka ajaloolaste ülevaateid, mis sisaldasid värvikaid detaile või nüansse, millest on muude allikatega kõrvutades saanud väärtuslik lisateave peatükkide „peategelaste” toimingute aegrea rekonstrueerimisel või motiivatsioonide üle arutlemisel.¹³⁴

Eraldi kategooriana võib käsitleda 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul ajaloosündmuste ümberhindamise ja ümbermõtestamise laines ilmunud artikleid ajakirjanduses, kus tegeleti erinevalt hilisemast perioodist veel mõneti partei-ajalooga, kuid selle erinevusega, et nüüd asetused fookusse seni maha vaikitud teemad nagu parteilised vastuolud, EKP liikmete tegevus suure terrori aastail jms. Nii avas Herbert-Armin Lebbini artiklisari „Mõnest valgest laigust...”¹³⁵ mitmeid seni avalikkuse eest varjul hoitud aspekte 1930. aastate EKP juhtkonda kuulunud isikute suhetest ja nende tegevusest Nõukogude Liidus ja Skandiinaavias.

Allikate ring on tulenevalt vaatenurgast küll väga lai ja kohati hajus, kuid kasutatud materjale võib hinnata üldiselt püstitatud eesmärkide saavutamiseks piisavaks.

---

¹³³ Nt Paul Keerdost vt **Olaf Kuuli**. Paul Keerdo – 70. – Edasi nr 78, 18.04.1961; **Olaf Kuuli**. Üks 1940. aasta revolutsiooni tüürimehi (Paul Keerdo 75. sünniaastapäeva puhul). – Eesti Kommunist nr 3, 1966, lk 86–89 vrd **Harald Saarniit**. Võimekas organisaator, vankumatu kommunist. 75 aastat Paul Keerdo sünnist. – Rahva Hääli nr 78, 05.04.1966; **Hendrik Allik**. Paul Keerdot meenutades. – Edasi nr 79, 04.04.1971; **Hendrik Allik**. Vajalik ja asendamatu. Täna on Paul Keerdo 90. sünniaastapäev. – Rahva Hääli nr 80, 04.04.1981.

¹³⁴ Nt **J. Ant**. Revolutsioonäär, publitsist ja luuletaja. 70 aastat Valter Kaaveri sünnist. – Rahva Hääli nr 88, 14.04.1974; **E. Ploom**. Mälestusradadel (70 aastat V. Kaaveri sünnist). – Tööraha Elu nr 43, 11. aprill 1974; **E. Krišjan-Sõštšikov**. Mälestusi Hans Heidemannist. – Edasi nr 215, 28.10.1956; **Kalju Lukk**. Miks on Rāpinas Heidemanni tänav. – Koit nr 91, 04.08.1984; **Vassili Riis**. Algusaastaid meenutades. – Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980; **O. Kuuli**. EKP Saaremaa organisatsiooni juht. – Noorte Hääli nr 228, 28.09.1972; **K. Metsaots**. Parteikolmikute aeg. – Edasi nr 260, 05.11.1970.

¹³⁵ **A. Lebbin**. Mõnest valgest laigust EKP ajaloos (K. Säre, L. Loothingu, J. Eltermanni (Martõnovi) ja teiste EKP funktsionääride elust). 1–11. – Õhtuleht nr 2–20, 04.–25.01.1990.

1. ÜLEVAADE EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI TEGEVUSEST AASTAIL 1920–1940

Järgnev lühike ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei kujunemisest, struktuurist ja tegevusest kuni 1940. aastani keskendub küsimustele, kuidas oli organiseeritud partei juhtimine, milliseid vahendeid oma eesmärkide saavutamiseks kasutati ja milliseid tulemusi see andis. Peatüki siht on anda järgmistele tööosadele tegevuskontekst, sealhulgas kujundada arusaam EKP tegevusloogikast ja liikmete suhetest ning tülküsimustest, mis suhteid mõjutasid.

1.1. Eellugu

1.1.1. Enamlastest kommunistideks

20. sajandi algul moodustati Eestis esimesed põrandaalused sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid, mis olid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei koosseisus. Partei oli illegaalne ja rangelt konspireeritud ning tegutses 1903. aastal VSDTP II kongressil vastu võetud programmi ja põhikirja järgi. Kuigi VSDTP oli paljurahvuseline, domineerisid selle Eesti organisatsioonides eestlased, ehkki liikmete seas oli ka venelasi, lätlasi, juute jt. Eesti organisatsioonide tegevus elavnes 1905. aasta revolutsiooni päevil, kuid jäi järgmisel aastail toimunud repressioonide tõttu tagasihoidlikuks. Eesti organisatsiooni ei jõudnud 1905. aastaks ka VSDTP juhtkonnas juba varem avaldunud kaks voolu ehk enamlus ja vähemlus. Veel 1907. aastal Soomes Terijoel peetud Eesti organisatsioonide konverentsil moodustati ühtne Eesti territoriaalne parteiorganisatsioon ja valiti ühtne VSDTP Eestimaa Ühenduse Täitevkomitee, kuhu kuulusid muu seas ka föderalistid ehk Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse (ESDTÜ) liikmed, kes erinevalt tsentristidest propageerisid sotsialismi ja rahvusluse sünteesi ning taotlesid Eesti sotsiaaldemokraatidele VSDTP sees autonoomiat. Arreteerimiste tõttu piirdus selle täitevkomitee eluiga küll üksnes paari kuuga.¹³⁶

1917. aasta veebruaripööre Venemaal ja sellele järgnenud keisririigi kokkuvarisemine tõi kaasa seninägematu poliitilise pluralismi. Äsja asutatud või põranda alt välja tulnud poliitiliste liikumiste seas oli palju vasakpoolseid rühmitusi ja organisatsioone, kes esindasid erinevaid ja tihti omavahel vastuolus olevaid ideid ja vaateid. Põranda alt tulid välja ka sotsiaaldemokraadid.

Põhimõttelisest maailmavaatepõhisest lahknemisest eesti sotsiaaldemokraatide seas saab rääkida 1917. aastal pärast Vene keisririigi kokkuvarisemist, ehkki vastuolusid esines varemgi.¹³⁷ Laiemalt VSDTP sees oli juba varem asetleidnud

---

¹³⁶ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 9–10; **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk 242–243, 247.

¹³⁷ **Karjahärm, Sirk.** Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 251.

lõhenemiste põhjuseks erinevad vaated sellele, millist ühiskonnakorda lagunenud keisririigi asemele rajada. Kui vasakäärmuslike enamlaste (=bolševike) eesmärk oli kiire proletaarse diktatuuri kehtestamine, mistõttu ei tunnustatud 1917. aastal ka Ajutise Valitsuse võimu, siis oluliselt mõõdukamad vähemlased (=menševikud) olid järkjärgulise demokraatlike reformide läbiviimise poolt, rõhutades, et Venemaa pole veel sotsialistliku ühiskonnakorra sisseadmiseks küps.¹³⁸

1917. aasta kevadel tulid põranda alt välja ka VSDTP Eesti organisatsioonid, mis asusid algul vaid Tallinnas, Narvas ja Tartus, kuhu koondus umbes 100 liiget, ent legaliseerumise järel algas eriti Tallinnas ja Narvas partei hoogne kasv. Juba märtsi lõpuks oli Tallinnas umbes 500, Narvas 150 ja Tartus 50 liiget.¹³⁹ Aprilli keskpaigaks oli Tallinna organisatsioonis juba 1300, üle Eesti üle 2000 partei liikme. Organisatsioonilise arengu mõttes on oluline koht 1917. aasta aprilli keskel Tallinnas toimunud Eesti enamlaste organisatsioonide esimesel konverentsil: seal otsustati olemasolevad parteiorganisatsioonid ühendada Põhja-Balti (Eestimaa) organisatsiooniks, mida hakkas juhtima VSDT(b)P Põhja-Balti komitee ja selle täidesaatev büroo. Asutatud organisatsioon kuulus Petrogradis tegutseva VSDT(b)P Keskkomitee otsejuhtimise alla, olles selle piirkondlik organisatsioon ja lähtudes selle juhistest. Sellest tulenevalt kiideti konverentsil heaks Vladimir Lenini nn aprilliteesid ning poliitika ja valitsemise osas näiteks maade natsionaliseerimine ja maatameeste komiteede asutamine.¹⁴⁰

Eesti vähemlased asutasid 1917. aasta mais oma erakonna – Eesti Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse, mis sama aasta oktoobris nimetati ümber Eesti Sotsiaaldemokraatlikuks Töölise Parteiks (ESDTP), eesti enamlased jäid aga territoriaalse organisatsioonina VSDT(b)P koosseisu.¹⁴¹ Ka ESDTP 1917. aasta lõpul vastu võetud programmis seati lõppsihiks sotsialismi kehtestamine, täpsustades, et ei seista mitte proletariaadi diktatuuri, vaid enamliku taktika vastu.¹⁴²

1917. aasta suve ja sügise jooksul kindlustusid üldise laose tingimuses enamlaste positsioonid, nende mõju kasvas ka Vene armees ja laevastikus. Augustiks 1917 oli partei liikmete arv tõusnud 7350-ni, oktoobri lõpuks üle 8000. Lisaks tugevale toetusele sõjaväes valitses enamlastele suur poolehoid vabrikutöölise hulgas, väiksem, mõningane toetus oli neil ka mõisatöölise seas. Kuigi haritlastesse suhtusid enamlased nende sotsiaalse positsiooni tõttu tõrjuvalt, olid mitmed 1917. aasta Eesti enamlaste liidrid, nagu Hans Pöögelmann, Viktor Kingissepp või Jaan Anvelt, ise kõrgkoolis õppinud.¹⁴³

---

¹³⁸ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 11; **Mati Graf.** Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000, lk 36–37.

¹³⁹ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. 1. osa. (XIX sajandi 90. aastad–1920). Toimetajad Aleksander Panksejev, Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 208.

¹⁴⁰ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 60–62.

¹⁴¹ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 11–12.

¹⁴² **Herbert-Armin Lebbin.** Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 65.

¹⁴³ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 60–63; nii **Jaan Anvelt** (1884–1937) kui ka **Viktor Kingissepp** (1888–1922) olid õppinud Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, Anvelt lõpetas

1917. aasta oktoobripöördega võtsid enamlased võimu ka Eesti alal. Sõjaväe ja punakaardi küsimusi korraldas Eestimaa Sõjarevolutsioonikomitee eesotsas Ivan Rabtšinskiga, tsiviilvõimu teostas Jaan Anvelti juhitud Eestimaa Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu täitevkomitee. Venemaa Asutava Kogu valimiste tulemused 1917. aasta novembris näitasid, et Eestis oli enamlaste toetajaskond suuremgi kui Venemaal. Venemaa keskmine toetus oli neile 24% ja üle 40% oli hääletanud esseeride poolt. Eestis olid enamlased kogunud 40,4% häältest. Seejuures oli Eestis asuvates sõjaväeosades toimunud hääletamine eraldi, kus oli enamlaste ja vasakesseeride toetus veelgi suurem.¹⁴⁴ Balti laevastiku Tallinna baasis toetas neid 51,1% hääletanute, Tallinna garnisonis 60,5% ja Tartu väeosades 66,3% hääletanute.¹⁴⁵ Eesti Asutava Kogu valimistel jaanuaris 1918 kogus VSDT(b)P üle 37% häältest.¹⁴⁶

Sotsialistide-revolutsionääride ehk esseeride partei oli olnud 1917. aasta veebruaripöörde järel Venemaal suurim ja mõjukaim sotsialistlik partei. Nad taotlesid lõppeesmärgina sotsialismi, kuid mõõnsid, et selle saabumine võtab aega, mispärast seadsid lähemateks eesmärkideks demokraatliku vabariigi, kogukondade autonoomia ja maa rahva ühisomandisse andmise. Esseerid jagunesid mitmeks vooluks, vasakpoolsed lähenesid 1917. aasta jooksul enamlastele, moodustades nendega sügisel 1917 koalitsioonivalitsuse. Augustis 1917 oli Eesti ala esseeride partei liikmete arvuks väidetud kuni 6000, kuid ajaloolased hindavad seda pigem 1000–1200 inimeseni.¹⁴⁷ Eestis oli esimene eestlastest koosnev esseeride ring tekkinud 1907. aastal Tartus.¹⁴⁸ Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei ametliku asutamiseni, mille keskkomitee moodustasid Hans Kruus, Hugo Reiman, Erich Joonas, Erast Meister jt, jõuti septembris 1917.¹⁴⁹

1917. aasta sündmusi kirjeldavates mälestustes esineb viide ka Narvas tegutsenud anarhokommunistide grupile, kel oli enamlastega pidevalt erimeelsusi.

---

kooli 1912. aastal, Kingissepp sooritas riigieksamid 1916.–1917. aastal, kuid andmed õpingute lõpetamise kohta on vastukäivad; **Hans Pöögelmann** (1875–1938) oli lõpetanud 1905. aasta sügisel Leipzigi kaubandusülikooli tegeliku kaubandusteaduse osakonna, vt Eesti biograafiline leksikon. Peatoimetaja A. R. Cederberg. Tartu: K./Ü. Loodus, 1926–1929. Teine trükk Saku, 2001, lk 26, 206–207, 385; ENE: Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 4. köide. Ist–Koni. Peatoimetaja Gustav Naan. Tallinn: Valgus, 1989, lk 524; EE: Eesti Entsüklopeedia. 7. köide. Nõuk–Rah. Peatoimetajad Ülo Kaevats, T. Varrak. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1994, lk 619–620; EE: Eesti Entsüklopeedia. 14. köide. Eesti elulood. Peatoimetaja Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 23, 160.

¹⁴⁴ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 13.

¹⁴⁵ **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 91. Graf viitab siinjuures **Joosep Saati** monograafiales Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917–märts 1918. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 79.

¹⁴⁶ **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 97–98.

¹⁴⁷ Samas, lk 42–46, 50–51.

¹⁴⁸ **Karjahärm, Sirk**. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 250.

¹⁴⁹ **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 48.

Nõukogude perioodi ajalookirjanduses nende tegevust mõistagi ei kajastata.¹⁵⁰ Sellest ilmselt olulisemgi oli anarhokommunistide mõju Balti laevastikus, sealhulgas nii Tallinna baasis kui ka merekindluses, anarhokommunistid olid ka Naissaare „vabariigi” asutamise taga.¹⁵¹ Nende tegevust ei ole seni põhjalikumalt uuritud.

1917. aasta lõpul kerkis päevakorda võimalik Eesti riikliku iseseisvuse välja kuulutamise küsimus, sest Saksa üksused oli jõudnud Eesti saartele ja järjest reaalsemaks muutus Saksa okupatsiooni oht. Küsimus oli aktuaalne kõigis poliitilistes ringkondades, sealhulgas Eesti enamlaste seas, kellele oli sellekohase ettepaneku teinud Lenin. 31. detsembril 1917, kui iseseisvusküsimus oli arutusel Maanõukogu vanematekogu ja parteide ühishõupidamisel, arutas Lenini tehtud ettepanekut Eesti iseseisvaks (nõukogude) vabariigiks kuulutamisest eraldi ka Eesti enamlaste juhtkond, täpsemalt VSĐT(b)P Eestimaa Komitee ja VSĐT(b)P Tallinna Komitee ühishõupidamine.¹⁵²

Nõupidamisest osavõtjad, välja arvatud toonane Tallinna linnavalitsuse juhataja Voldemar Võõlmann, toetasid seisukohta, et parem oleks siiski mitte iseseisvat Eesti Nõukogude Vabariiki välja kuulutada ja jääda piirkonnaautonoomiat kasutades Nõukogude Venemaa koosseisu.¹⁵³ On osutatud, et Eesti kommunistide taoline otsus oli tõenäoliselt motiveeritud muuseas kartusest, et iseseisvuse väljakuulutamine ei pruukinuks olla meeltemööda Eestis viibivatele vene väeosadele.¹⁵⁴ Millelegi sellisele viitas ka Jaan Anvelt, kui ta 1925. aastal VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroole 1917. aasta lõpu olusid kirjeldas, väites, et lähtuti järgmisest kahtlusest: „paljud töölised-bolševikud ei suudaks niisugusest manöövrist [iseseisvuse väljakuulutamisest – MLT] õigesti aru saada, et tõenäoliselt tekib parteis rahulolematutest opositsioon, et see sünnitab pahameelt Tallinnas arvukalt elavate vene tööliste keskel. Meie arvates oleks kõik see nõrgestanud meid sisemiselt. Kuigi Antant olekski meie käabusriiki tunnustanud, mida oli raske uskuda, ei oleks Saksamaa seda tunnustamist arvestanud. Vladimir Iliitš ei hakanud oma soovitusi kordama või meid ümber veenma.”¹⁵⁵ Ka mitmed teised enamlased, näiteks Viktor Kingissepp, õigustasid oma 1918.

---

¹⁵⁰ V.a paar erandit, nt **Hendrik Allik**. Esimene kommunistlik noorsoo organisatsioon Eestis. – Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk 85–109.

¹⁵¹ Vt sellest lähemalt nt **Küllo Arjakas**. Eesti iseseisvuse mõtte areng ja punamadruste Naissaare Vaba Riik. – Postimees nr 268, 17.11.2007.

¹⁵² **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 15–16; **K. Tammistu**. J. Anveldi seisukohtadest rahvus- ja internatsionalismiküsimustes. – Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940. Toimetaja Heino Arumäe. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1975, lk 106–108.

¹⁵³ **Tammistu**. J. Anveldi seisukohtadest, lk 107.

¹⁵⁴ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 16; **Mati Graf**. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk 221.

¹⁵⁵ **Tammistu**. J. Anveldi seisukohtadest, lk 107.

aasta alguse valikut hiljemgi väitega, et Saksa okupatsioonist poleks see samm Eestit päästnud.¹⁵⁶

Näib, et seda otsust tagantjärele siiski üheselt heaks ei kiidetud. Näiteks Nõukogude ajalookirjanduses asetati see probleem laiemasse perspektiivi, tõstatades küsimuse eesti kommunistide tollase otsuse lühinägelikkusest (ehkki mitte päris selles sõnastuses), sest iseseisva vabariigi väljakuulutamise oleks võinud, eriti kui see oleks toimunud enne Päästekomitee sama sammu, hiljem oluliselt lihtsamalt aidata põhjendada Saksa okupatsiooni järgset sissetungi Eesti alale.¹⁵⁷

Samavõrra on hiljem parteiajalookirjanduses mööndud Eesti enamlaste 1917. aasta vaeleost talupoegadele olulises maaküsimuses. Enamlaste tollane agrarprogramm nägi ette maade võõrandamise ja nende baasil suurmajapidamiste moodustamise, eirates maatöölise seas valitsevat suurt maanälga. See tõi kaasa olukorra, kus ühiskonnakiht, kes võinuks enamlasti toetada, kuid kelle ootused olid tihedalt seotud oma maalapi omanikuks saamisega, eemaldus enamlastest.¹⁵⁸ Eesti enamlaste käitumist seoses maaküsimusega on hiljem nimetatud koguni kaldumiseks dogmatismi, kuna ei arvestatud „konkreetsed ajaloolisi tingimusi ja poliitilist olukorda” Eestis.¹⁵⁹ Üldkäsitletust kohtab küll leebemat sõnastust, kirjeldades seda kui „revolutsiooni arengu käigust etteruttamise tendentsi”.¹⁶⁰ Maatöölise toetus kalduski hoopis ESdTÜ ja esseeride poole, kuigi enamlasted ei loobunud ka edaspidi nende toetusele pretendeerimast, millest tuleb lähemalt juttu 2. peatükis. Hilisema perioodi, s.o 1920. aastate kohta tunnistati hiljem, et ilmselt polnud EKP suhtumine päris adekvaatne ka maarahva keskkihidesse. Eesti parteilased kippusid keskmikke rutakalt kulakutega ühte patta tõstma, millest omakorda lähtus vaenulik suhtumine nendesse.¹⁶¹ Sellised seisukohad tõstatavad küsimuse eesti enamlaste keskmisest suuremast radiikaalsusest ja selle võimalikest põhjustest.

Eelnevalt sai küll konstateeritud, et eesti enamlasted olid valdavalt leninistid, kuid just 1918. aasta veebruarikuise otsuse valguses tõstatub küsimus, et ehk oli

---

¹⁵⁶ **Graf.** Eesti rahvusriik, lk 221. Konkreetselt viidatakse siin Viktor Kingissepa brošüürile Kellele iseseisvus, kellele ike (1918).

¹⁵⁷ **Tammistu.** J. Anveldi seisukohtadest, 108.

¹⁵⁸ Ülevaade EKP ajaloost I, lk 280. Kompartei seisukohti maaküsimuses 1918.–1919. aastal kritiseeris 1947. aastal ENSV Teaduste Akadeemia sessioonil juba Nikolai Karotamm, vt **Olaf Kuuli.** Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn: O. Kuuli, 2008, lk 14.

¹⁵⁹ Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress, lk 8.

¹⁶⁰ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. 2. osa. (Aastad 1920–1940). Toime-tajad Aleksander Panksejev, Madis Pesti. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 42.

¹⁶¹ EKP luges keskmikeks 6–12 tiinust (tiin ehk dessatiin = 1,0925 hektarit) põldu omavaid talupidajaid, kes kasutasid ka palgalist tööjõudu. Hilisemas Nõukogude perioodi ajalookirjanduses mööndi, et kuigi keskmikud olid kihina kõikuv element, paigutas EKP rutakalt suurema jao keskmikke kodanluse poolele, samal ajal, kui Lenini järgi oli väidetavalt palgalist tööjõudu kasutavad talupidajad kulakud, mitte keskmikud, vt **Herbert-Armin Lebbin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindede eest (1921–1924). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 80.

Kingissepal ja mõnel teiselgi juhtidest 1918. aasta algul rohkem ühisjooni bolševike ladviku vasaktiivaga, kus rahvusküsimusele järeleandmist tõlgendati partei ühtsuse lõhkumisena, kuigi kompartei (KP) Eesti osakonnad olid ses küsimuses ilmselt veel rohkem vasakul. Samuti toetati eesti kommunistide juhtkonnas radikaalset kollektiviseerimist põllumajanduses, mille eestkõnelejaks Nõukogude Venemaal oli Nikolai Buhharin, samal ajal kui Lenin oli mõlemas eelnimetatud küsimuses märksa ettevaatlikumal positsioonil.¹⁶² Eesti kontekstis tehti taolise „pahempoolsuse” lastehaiguse” etteheiteid hiljem ühele Keskkomitee liikmeist, Mart Likemetsale¹⁶³. Teisalt oleks ka raske ette kujutada, et nõukogude perioodil – õigupoolest juba enne seda – sümbolkommunisti staatusse tõstetud Viktor Kingissepa tegevuse käsitlemisel oleks üldse laskunud teemadesse, mis tema seisukohti võinuks näidata teisiti kui selgelt leninlikena. 1920. aastate valikud sellisena ka paistavad. Üldiselt vajaksid need EKP juhtfiguuride tegevuse detailid lähemat uurimist.

23.–24. veebruaril 1918 kuulutas Maanõukogu Vanematekogu otsusega loodud Eestimaa Päästekomitee välja demokraatliku Eesti Vabariigi iseseisvuse ja jõuti moodustada ka Ajutine Valitsus, enne kui Saksa okupatsiooniväed 25. veebruaril Tallinna jõudsid. Valdav osa juhtivatest enamlastest evakueerus Nõukogude Venemaale, mõned jäid Eestisse põranda alla. 1918. aasta märtsis VSDT(b)P 7. kongressil nimetati partei ümber Venemaa Kommunistlikuks (bolševike e enamlaste) Parteiks e VK(b)Pks. Sellest ajast hakati ka eesti enamlasti,

---

¹⁶² Vt Lenini, Buhharini jt tegevus 1917.–18. a võtmesündmuste puhul lähemalt A Dictionary of 20th-century Communism, lk 61–62.

¹⁶³ **Mart (ka Martin) Likemets** (1888–1935), sündis Harjumaal Raikküla vallas. Töötas alates 1912 lukksepana Tallinna Dvigateli vagunitehases, VSDTP liige alates 1913. Tegutses aktiivselt tööliikumises, oli Dvigateli haigekassa juhatus ja karskusseltsi Valvaja liige. Viimase juhatus läks väidetavalt märtsis 1915 VSDTP pooldajate kätte. Vahistati kevadel 1915 lendlehtede levitamise eest ja saadeti asumisele Jenisseiski kubermangu. Naasis Tallinna 1917. aasta veebruaripöörde järel, temast sai Dvigateli parteiorganisatsiooni juht ja VSDT(b)P Tallinna komitee ning ajalehe Kiir agitatsioonibrigaadi liige. Võttis aug-s 1917 osa VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverentsist, osales pärast oktoobripöört punakaartlasena maal mõisate ülevõtus. Lahkus pärast 22.02.1918 peetud lahingut Saksa sõjaväe üksustega koos teiste punakaartlastega Eestist. Aitas moodustada 1. Tallinna Kommunistlikku Pataljoni ja osales 1918 selle koosseisus Vene kodusõjas. Seejärel naasis Eestisse põranda alla, kus tegutses parteikollektiivide moodustamisega. Valiti nov-s 1918 kompartei Eesti organisatsioonide konverentsil ja nov-s 1920 EKP esimesel kongressil KK liikmeks. Oli EKP vastutav organisaator Tallinnas ja Harjumaal ning tegeles trükikodadega seotud küsimustega. Valmistas ette ja osales okt-s 1921 EKP II kongressil. Lahkus 1922. aasta algul Eestist, töötas 1922–24 Leningradi vabrikutes, dets-st 1924 kuni juulini 1925 Punaarmees. Haigestus 1925. aasta suvel jälitusmaaniasse, viibis ravil Pihkva ja Leningradi psühhiaatriaigla, suri 1935. aastal. Vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 101–102; RA, ERAF.24.2.943, l 46: Зав. Бюро Эстсекции Коминтерна в Центральную Страхкаску гов. Ленинграда, 03.05.1928; l 48: Удостоверение, dateerimata; Зав. Ленингр. Бюро Эстсекции Коминтерна в Областной Здравоотдел, 29.10.1928, l 50: секретарь заграничного ЦК Компартии Эстонии в паспортный отдел Ленинградского областного Упр. РКМ, 02.07.1935.

kes koondusid Nõukogude Venemaal VK(b)P Eesti osakondadesse, nimetama kommunistideks.¹⁶⁴

1.1.2. Eesti kommunistide tülide algus

Eesti kommunistide kahe rühmituse lahkeliid, mis andsid tooni ka hilisemate aastate partei tegevuses, mõjutades otseselt partei liikmeid ja kaastöötajaid, teiste hulgas mitmeid käesoleva töö keskmes olevaid isikuid, kujunesid välja juba 1919. aasta vältel. Rühmitustele viidatakse harilikult nende liidrite järgi: Peterburi ülikoolis juristihariduse omandanud töölislehe toimetaja Jaan Anvelti juhitud tiib kui Anvelti-mehed või ka Büroo-mehed (osutus Venemaa Büroo kohta) ühelt poolt ja rahvakooli õpetaja Jakob Palvadre tiib kui Palvadre-mehed ehk fontannikud või lihtsalt „Fontanka” teiselt poolt.¹⁶⁵

Juba 1917. aasta sügisel pärast oktoobripööret polnud kõik enamlased üksmeel valitsemiskorralduse küsimuses ega selles, kas kuulutada Eesti iseseisvaks nõukogude vabariigiks või mitte. Jaan Anvelt toetas võimu andmist nõukogudele, Tallinna linnavalituse juhataja Voldemar Võõlmann aga linnavolikogude säilitamist. Samuti pooldas Võõlmann iseseisva Eesti Vabariigi välja kuulutamist ega toetanud enamlaste juhtide Tallinnast lahkumist veebruaris 1918 (jäätretk), saates Saksa iseseisvatele sotsialistidele kirja teatega, et Eestis on taastatud demokraatlik kord ja okupatsioonivõimul pole vaja surveabinõusid rakendada. Okupatsioonivõim iseseisvat Eesti Vabariiki ega Tallinna linnavalitsust ei tunnistanud ja märtsis 1918 Nõukogude Venemaale välja saadetud Võõlmann heideti oma isetegevuse eest välja ka komparteist, ehkki võeti peagi tagasi.¹⁶⁶ Üldiselt oli läbiv vastuolude allikas võimuvõitlus tulevase nõukogude Eesti juhtpositsioonide pärast.

Veebruaris 1918 Saksa vägede eest Eestist lahkunud eesti enamlased tegutsesid edasi Nõukogude Venemaal, kus koondusid VK(b)P Eesti osakondadesse. 1918. aasta mais moodustati VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee koosseisus Jaan Anvelt, Hans Pöögelmann, Johannes Heintuk, Aleksander Jea ja Anna Leetsmann. Pärast Saksamaa novembrirevolutsiooni, mis tõi kaasa okupatsiooni lõpu Eestis, moodustas Eesti Osakondade Keskkomitee 15. novembril 1918 Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee, kes kuulutas kaks nädalat hiljem, vahetult pärast Punaarmee sissetungi Eestisse koos Eesti Osakondade Keskkomiteega Narvas välja Eestimaa Tööraha Kommuni (ETK). ETK nõukogu esimeheks sai Jaan Anvelt. 1918. aasta lõpuks oli ETK käes üle poole Eesti territooriumist, ETK võimupiirkonnas juhtis kommunistlike parteiorganisatsioonide tegevust VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee.¹⁶⁷ Paralleelselt korraldas

¹⁶⁴ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 17–18.

¹⁶⁵ Nimi „fontannikud” osutas Petrogradis Fontanka kaldapealsele, kus asusid 1920. aastatel VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee jt eestlastega seotud asutused, mida juhtisid Anton Palvadre pooldajad, vt **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 5, 17.

¹⁶⁶ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 14–16.

¹⁶⁷ Samas, lk 17–18.

kommunistide tegevust Eestis põranda all Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee eesotsas Viktor Kingissepaga.¹⁶⁸

Rahvaväe edukas pealetung 1919. aasta esimesel poolel tõrjus Eesti territooriumilt välja ka ETK ja kuna oli selge, et nõukogude võimu Eestis lähiajal taastada ei õnnestu, tõstatus küsimus edasise tegutsemise suundadest. Anvelt-Pöögelmanni ja *co* arvates oli vaja peamine energia suunata põrandaaluse parteiorganisatsiooni tugevdamisele Eestis. VK(b)P KK-ga ja 1919. aasta märtsis asutatud Kominterniga suhtlemiseks moodustasid eesti kommunistid mais 1919 Staraja Russas partei Venemaa Büroo, mis koliti augustis Petrogradi¹⁶⁹. Büroole anti üle ka suvel 1919 tegevuse lõpetanud ETK varad. Ühendavaks lüliks näib siin olevat olnud Jaan Anvelt isik, kes oli nii ETK nõukogu esimees kui ka Venemaa Büroo liige. Anvelt järgi pidi Büroo aitama ette valmistada põrandaaluste parteiorganisatsiooni kaadrit ja abistama kommunistliku kirjanduse väljaandmisel. Eesti Osakondade KK pidi edaspidi tegelema kommunistliku kasvatustööga Venemaa eestlaste seas. Sellised plaanid polnud meeltnööda Eesti Osakondade juhtivtegelastele nagu Jakob Palvadre, Peeter Peterson, Jaan Ikmelt, Anna Leetsmann jt, sest see tähendanuks nende kõrvaletõrjumist parteitegevusest Eestis.¹⁷⁰

Eesti osakondade konverentsil augustis 1919 kaldus ülekaal Palvadre toetajate poolele, nemad domineerisid ka uues Eesti Osakondade Keskkomitees ja olid seisukohal, et Venemaa Büroo on ülearune ja see on vaja sulgeda. Eesti kommunistide juhtimine Venemaal ja Eestis aga koondada VK(b)P Eesti Osakondade KK kätte. Otsuse vastu protestis Anvelt, lahkudes vast valitud Osakondade Keskkomiteest. Lahkhelisid ei vähendanud ka VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee reorganiseerimine VK(b)P KK Eesti Agitatsiooni ja Propaganda Keskbürooks detsembris 1919. Aprillis 1920 püüdis pooli lepitada kompartei Eesti Keskkomitee liige Rudolf Vakmann, kes pakkus välja, et edaspidi võiks Keskbüroo koosseis valida võrdsetel alustel kompartei Eesti organisatsiooni ja Eesti osakondade esindajaist, kuid ettepanek lükati tagasi. Keskbüroosse valiti üksnes Palvadre toetajad, kes jätkasid Venemaa Büroo likvideerimise taotlemist.¹⁷¹

1920. aastal pöördusid mõlemad pooled VK(b)P KK poole. Venemaa Büroo soovis, et VK(b)P takistaks Keskbüroo sekkumist Eesti asjadesse ja Venemaa Büroo tegevusse. Keskbüroo heitis Anveltile ette diktaatorlikku juhtimist ja nägi edasise tegutsemise juures olulisena ühise eesti kommunistide keskuse moodustamist. Viimast toetas ka veebruaris 1921 Petrogradis toimunud eesti organisatsioonide kommunistide üldkoosolek. Vastuvõetud resolutsioonis nähti ette

---

¹⁶⁸ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 33.

¹⁶⁹ Büroo liikmed olid algul Jaan Anvelt, Otto Rästas ja Rudolf Nieländer, oktoobrist Nieländeri asemel Hans Pöögelmann.

¹⁷⁰ **Olaf Kuuli, Vello Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919–1937). – Töid EKP ajaloo alalt. IV. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 107–123, siin lk 108–109; **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 21.

¹⁷¹ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 22.

vajadus kutsuda kokku Eestis ja Venemaal tegutsevate kommunistide ühine kongress, kus valitaks ühine keskkomitee, mis peaks juhtima tegevust nii Eestis kui ka Venemaal.¹⁷² Plaan ei teostunud ning Venemaa Büroo-meeste ja Palvadre toetajate tülid jätkusid ka järgnevail aastail.

1.2. Partei asutamine, organisatsioon ja rahastus

1920. aasta 2. veebruaril sõlmitud Tartu rahuleping lõpetas sõja Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel ja tõi kaasa vajaduse muuta seniseid alluvussuhteid kompartei Eesti organisatsioonide ning VK(b)P vahel.¹⁷³ Ka 1920. aastal peetud Kominterni II kongressil asuti soosima rahvuslike kommunistlike parteide ehk Kominterni seksioonide asutamist. Juunis 1920 pöördus ka Viktor Kingissepp kompartei Eesti Keskkomitee nimel VK(b)P Keskkomitee poole ettepanekuga tunnistada Eestimaa Kommunistlikku Parteid kui Kommunistliku Internatsionaali seksiooni. Ettepaneku kiitis 22. juunil 1920 heaks VK(b)P Keskkomitee poliitbüroo.¹⁷⁴

Eestimaa Kommunistliku Partei asutamiskongress toimus novembris 1920.¹⁷⁵ EKP KK asutas ja valis Keskkomitee poliitilise büroo koosseisus Viktor Kingissepp, Otto Rästas ja Jaan Kreuks, kelle ülesandeks sai juhtida kogu partei poliitilist tegevust kongressi ja keskkomitee otsuste piires. Poliitbüroo pidi vastutama ka partei väljaannete ilmumise eest.¹⁷⁶ 1920. aasta suvel oli moodustatud senise Venemaa Büroo ja 1919. aasta augustis loodud Lääne-Euroopa Büroo (nimetatud ka Öhtu-Euroopa Osakonnaks)¹⁷⁷ liitmise tulemusel Välismaa Büroo (nimetatud ka Venemaa Bürooks), millest sai EKP esimese kongressi järel Keskkomitee struktuurne osa ja kuhu kuulusid Eestist väljaspool tegutsevad Keskkomitee liikmed.¹⁷⁸ Sisuliselt oli Välismaa Büroo EKP välisesindus, mis pidas sidet Kominterni Täitevkomitee, VK(b)P Keskkomitee ja Baltimaade

---

¹⁷² Samas, lk 23–24.

¹⁷³ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 33.

¹⁷⁴ Eestimaa Kommunistliku Partei esimene kongress. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, lk 23–25. EKP vormiline iseseisvumine oli alanud juba 1918. aasta sügisel, mil Tallinnas valiti kohalike parteikollektiivide konverentsil Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee, mille juhiks sai Viktor Kingissepp. Venemaal elavate eestlaste seas tegi kommunistlikku selgitustööd VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee, vt **Abe Liebman.** Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost (veebruar 1920–aprill 1922). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 143; **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 33.

¹⁷⁵ EKP I kongressi üleskutse Eesti töörahvale riigikogu valimiste kohta. – EKP I kongress, lk 86–87. TAÜKN, vähemalt selle juhatus, oli selleks ajaks kommunistide käes.

¹⁷⁶ EKP KK otsused poliitbüroo moodustamise, „Kommunisti” toimetuse ärakaotamise ja teiste küsimuste kohta. – EKP I kongress, lk 92.

¹⁷⁷ Osakonna liikmed Pöögelmann, P. Lepp ja O. Ennek.

¹⁷⁸ 1920. aastal olid EKP KK Välismaa Büroo liikmed Anvelt, P. Lepp, H. Pöögelmann, II kongressi järel Pöögelmann, E. Strauch ja R. Vakmann, III kongressi järel Pöögelmann ja Vakmann, alates aprillist 1924 lisaks Otto Rästas ja selline koosseis säilis 1924. aasta lõpuni.

komparteidega, tegeles muu hulgas EKP-le rahalise toetuse hankimisega ja kogus teavet Eestist Venemaale vahetatud kommunistidelt ja üle piiri Venemaale siirdunud kommunistidelt EKP tegevuse kohta. Välismaa Büroo juurde Petrogradis koondati ka EKP KK arhiiv.¹⁷⁹

Kuna EKP oli Kominterni sektsioon, lähtuti oma tegevuses Kominterni suunistest, mille ilmne näide on parteikongresside korraldamine vahetult Kominterni kongresside toimumise järel ja töökava kinnitamine Kominterni kongressil vastu võetud otsuste järgi. Siinses töös käsitletaval perioodil ehk aastail 1920–40 peeti kokku kolm EKP kongressi, mis jäid kõik ajavahemikku 1920–22. See iseloomustab kujukalt EKP tegevusaktiivsust ja -võimekust vaadeldava perioodi vältel. Neljas kongress peeti alles 1941. aasta veebruaris. Mõnevõrra rohkem ehk kuus peeti partei konverentse¹⁸⁰, neist kolm – märtsis 1923, suvel 1924 ja aprillis 1940 – Tallinnas, lisaks novembris 1926 üks konverents Leningradis ning jaanuaris 1926 ja augustis 1934 konverentsid Moskvast.¹⁸¹

Teema, millel on oluline peatuda, on küsimus EKP positsioonist pärast selle asutamist. Miks otsustati jääda põranda alla, mitte hakata tegutsema legaalselt? Nõukogude perioodi üldkäsitlustes pole seda pikemalt käsitletud, mis on ka loogiline, sest tollase ideologiseeritud ajalookäsitlusega kooskõlas oli kujutada rõhutatud Eesti tööliklassi kõrval Eestimaa Kommunistlikku Parteid kui lindpriid, ja näidata selle ennastsalgavat võitlust võimule pääsu, seega ka töörahva võimule pääsemise nimel.¹⁸²

Hilisemates käsitlustes on Olaf Kuuli konstateerinud üksnes, et kommunistlik partei oli olnud põranda all Vabadussõja ajal ja jäi sinna ka pärast Tartu rahu, täiendades, et partei, mis oma asutamiskongressil heaks kiidetud manifestis töörahvale määratles põhiülesannetena muu hulgas sõjariistus võitluse „väevõimu valitsuse” vastu, poleks saanud legaalseks tegutsemiseks riigivõimult luba.¹⁸³ Eesti eripärana on ajaloolane Mati Graf küll välja toonud, et Vabadussõja algusest peale oli kompartei tegevus Eestis keelatud, seostades EKP põrandaaluseks jäämist samuti siiski eelkõige partei taotlustega kehtestada nõukogude võim ja

---

¹⁷⁹ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 107–111.

¹⁸⁰ Konverentsi eristas partei kõrgeimast organist kongressist muu hulgas see, et sinna mitte ei valitud, vaid määrati saadikuid.

¹⁸¹ Коммунистическая партия Эстонии в цифрах 1920–1980. Сборник статистических данных. Таллинн: Ээсти раамат, 1983, lk 249–250, 257–259. Kongressidest vt lähemalt nt Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. Dokumente ja materjale. Koostanud Hans Hartmann ja Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960; Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress. Dokumente ja materjale EKP tegevusest ajavahemikul 1921. aasta jaanuarist 1922. aasta aprillini. Koostanud Hans Hartmann. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962; Eestimaa Kommunistliku Partei III kongress: dokumente ja materjale EKP tegevusest ajavahemikul 1922. aasta maist 1924. aasta aprillini. Koostanud E. Kessel. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

¹⁸² Vt nt Ülevaade EKP ajaloost II, lk 47; **Liebman.** Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost, lk 153–154.

¹⁸³ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 33, 35.

eitav suhtumine demokraatlikku Eesti Vabariiki.¹⁸⁴ Väliseesti ajaloolase Tõnu Parmingu seisukohast oli EKP parteina Eesti poliitilisel maastikul haruldus ja nende selgelt sõnastatud eesmärged silmas pidades oligi raske eeldada, et nad avalikult poliitikas osalenuksid.¹⁸⁵

Võib oletada, et peamine põhjuseks jäämise põhjus oli ikkagi EKP liikmete radikaalsus või vähemalt mingit sorti jäik hoiak, mis ei võimaldanud järeleandmisi. Legaliseerumine tähendanuks oma retoorika mingilgi määral mahendamist, partei tegevuse mahutamist Eesti Vabariigi (õigus)süsteemi sisse, mis omakorda oleks tähendanud Eesti Vabariigi tunnustamist kas või mõõndustega.

Kui kõrvutada küsimust selle perioodi üldisema, Kominterni poliitikaga, asuti just II kongressil 1920. aasta suvel õhutama rahvuslike komparteiide rajamist ja väga paljud rahvuslikud komparteid (nt Soome, Taani jm) oli ka Kominterni liikmed, tegutsedes samas legaalsena. Ses osas tekib taas küsimus, miks Eesti parteiliikmed käitusid teisiti.

Ajaloolane Jüri Ant on siinkohal tõstatanud küsimuse eesti kommunistide, eelkõige kompartei Eesti Keskkomitee liikmete kohanemisvõimest, osutades, et EKP kui rahvusliku kommunistliku partei loomise eeldus oleks olnud eesti kommunistidest lähtuv olemasoleva olukorra aktsepteerimine ja oma taktika kohandamine selle järgi. Selle asemel vaadati maailmarevolutsiooni ootuses mööda nii Eesti Vabariigist, millest oli saanud objektiivne reaalsus, võiduka Vabadussõjaga kaasas käinud rahvustunde tõusust, Asutavas Kogus 1919. aasta sügisel vastu võetud maaseadusest ja ülejäänud poliitilisest maastikust, kus kõik peale kommunistide orienteerusid ümber rahuaja olukorrale. Ant viitab ka sellele, et EKP I kongressil vastu võetud partei I programm keskendus valdavalt sellele, mis pidi juhtuma pärast proletarise revolutsiooni võitu ja baseerus oktoobripöörde ning Eesti Tööraha Kommuuni dekreetidel,¹⁸⁶ olles kirjutatud täiesti teistsuguses olukorras, kui 1920. aastaks valitses. Sellest tulenevalt polnudki nähtavasti arvestatud küsimusega ega end ette valmistatud tegutsemiseks siis, kui sotsialistliku revolutsiooni saabumine polnud korraga enam kuude, vaid aastate küsimus. Seega ei suutnud kommunistid endale objektiivset reaalsust mõnda aega tunnistada või ei saanud sellest lihtsalt aru, ja olude muutumisega ei toimunud muutust mõttelaadis. See näib olevat kompartei Eesti keskkomitee (hiljem EKP KK) üldisem omadus, näiteid samasuguse joone hoidmisest kohtab mitmel pool ka järgmistes peatükkides üksiklugude juures.

Mööda ei saa siiski vaadata ka tõsiasjast, et kogu rahvusvahelises kommunistlikus liikumises valitsesid kõne all oleva ajajärgul optimistlikud meeleolud

---

¹⁸⁴ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 220.

¹⁸⁵ **Tõnu Parming.** The Pattern of Participation of the Estonian Communist Party in National Politics, 1918–1940. – Slavonic and East European Review, Vol 59, No 3, July 1981, lk 397–412, siin lk 397–398.

¹⁸⁶ **Jüri Ant.** Eesti 1920. Iseseisvuse esimene rahuaasta. Tallinn: Olion, 1990, lk 114–116.

maailmarevolutsiooni peatse puhkemise ootuses,¹⁸⁷ mille pinnalt võib spekuloida küsimuse üle, kas Eesti keskkomitee kommunistid võisid end siin näha hoopis liikumise avangardina? Optimism ja usk maailmarevolutsiooni lähedusest olid lihtsalt sedavõrd suured, et ei hakatud mingisuguse olemuselt reaktsioonilise riigikesega, nagu kodanliku korruga riikidesse suhtuti, suhestama läbi millegi muu kui selle täieliku eitamise.

Lähemat uurimist vajav ja vääriv on küsimus, mil määral sellised ühte suunda takerdumised tulenesid konkreetsetl Keskkomitee juhtivtegelaste isikuomadustest, mil määral EKP ja Kominterni alluvussuhetest. Võib-olla oli Kingissepale lihtsalt vastuvõetamatu mõte sellest, et tema idee töörahva riigist on Eestis lüüa saanud.

Otto Rästas väitis hiljem, et „muidugi ei jäänud meie põranda alla mitte jonnipärast. Legaalsetes demokraatia tingimustes tegutsemiseks ei olnud parteil mingit võimalust, kui ta ei tahtnud muutuda isesotside teiseks väljaandeks. Taktika muutmisele võis kutsuda ainult oportunist. Partei legaliseerimine olemasolevates valge terrori tingimustes oli absoluutselt võimatu. Meil ei tulnud seda mõtet kunagi pähe, ei seatud seda küsimust arutuselegi.”¹⁸⁸ Sisuliselt kinnitavad Rästase sõnad siin eeleldut – rahvuslike ringkondade loodud omariikluse aktsepteerimine ei tulnud lihtsalt kõne alla. Motiivid EKP juhtkonna valikute taga selguvad kujukalt ka sealsamas kõrval Rästase konstateeringust, et legaliseerumine oleks tähendanud Eesti iseseisvuse (Rästasel iseseisvus jutumärkides) tunnustamist, sealt edasi omakorda suhtumise muutmist kodanlikku riiki, terrorisse ja demokraatiasse.¹⁸⁹

Võimalik, et oma rolli mängisid endiselt ka suhted Venemaa eesti kommunistidega, kus andis tooni võimuvõitlus. Lause „rumalad olid, et ei osanud sõja lõppemisel põranda peale tulla,” kuulunud just Voldemar Võõlmannile 1920. aasta suvest, kui Tallinnas peeti sõjaringkonnakohtus 35 kommunisti protsessi, mida Rästas kommenteeris järgmiselt: „Viktor [Kingissepp – MLT] ei unustanud neid kommunisti sõnu kunagi. Ta kõneles neist partei kirjanduslikes väljaannetes, paljastas nende sõnade liberaalset sisu.” Rästas võrdles seda Konstantin Pätsi hüüatusega „Muutke oma taktikat!” Riigikogu esimeses koosseisus kommunistliku tööliserühma liikme Johannes Soansi sõnavõtu peale, kes nõudis

---

¹⁸⁷ **Graf.** Eesti rahvusriik, lk 288. Tolle aja kontekstis polnud see lihtsalt soovmõtlemine, lootustandvaid märke töölisrahutuste näol esines üle Euroopa, tuntumaid neist oli Kesk-Saksamaal aset leidnud Saksa kompartei juhitud märtsiaktsioon („März Aktion”) 1921. aastal riigi tööstuspiirkonnas, mis lõppes riigivõimule allajäämise ja repressioonidega. Samuti Saksamaa oktoobrisündmused 1923, täpsemalt vt: **Peter Schwarz.** The German October: the missed revolution of 1923. Part 1.2008.

<https://www.wsws.org/en/articles/2008/10/1923-o30.html> [v-tud 14.03.2016]; A Dictionary of 20th-Century Communism, lk 411–412 (Insurrection in Germany).

¹⁸⁸ **Otto Rästas.** Põrandaalused. Üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 127–128. Raamatu esmatrükk ilmus 1932. aastal Leningradis: vt Otto Rästas. Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Leningrad: Külvaja, 1932.

¹⁸⁹ **Rästas.** Põrandaalused, lk 126.

sõjaseaduse kaotamist. Rästas väidab, et need kaks lauset on identsed, et selles peitus ka Vöölmanni märkuse sisu.¹⁹⁰ Põhimõtteliselt oli Rästasel ju ka õigus: Vöölmanni soovitus oleks tähendanud, et EKP pidanuks muutma oma taktikat, kuid see poleks tähendanud ju tingimata vajadust muuta oma strateegiat.

Edaspidise suhtes võib etteruttavalt märkida, et illegaalseks jäämise otsus hakkas mõjutama kõiki Eesti kompartei hilisemaid otsuseid ja tegevusi nii kitsamalt kui ka laiemalt, partei positsioneerumiseni muu hulgas seoses ühisrindede poliitikaga 1930. aastail.¹⁹¹

Nagu öeldud, lähtus EKP tegevus Kominterni kongressidel kindlaksmääratud suundadest. Suvel 1920 kogunenud Kominterni II kongressil olid valitsenud ülevad meeleolud – Punaarmee viibimine Varssavi all näis olevat ühene tõendus maailmarevolutsiooni laienemisest läände –, aga ka selge vahe tõmbamine kommunistide ja n-õ reformistide ehk peamiselt Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatlike või tsentristlike vasakparteide vahele. Astuti samme enamluse ühtlustamise nimel, milleks võeti kongressil vastu 21 tingimust, millele pidid vastama edaspidi Kominterni astuda soovivad parteid.¹⁹² Ametiühinguliikumises pääses vasakommunistide erinevatest vaadetest hoolimata mõjule seisukoht, et pahempoolsed töölisel ei peaks olemasolevaist n-õ konformistlike parteide juhitud ametiühingulist mitte välja astuma ja paralleelselt oma ametiühinguid asutama, vaid jääma juba eksisteerivasse ametiühinguisse ja neid pahemale kallutama.¹⁹³

Võrreldes 1920. aasta suvega, oli maailmarevolutsiooni ootus ja optimism selle peatse saabumise pärast 1921. aasta suveks Kominterni III kongressi ajaks lahtunud. Kapitalistlik kord polnud sugugi nii kokkuvarisemise äärel, kui aasta tagasi näis. Selle asemel oli toimunud mitmeid tagasilööke (Saksa märtsiaksioon), vahepeal üle Euroopa asutatud kommunistlikud parteid polnud suutnud kujuneda massiorganisatsioonideks, nagu neist oli oodatud, töölisel polnud n-õ reformistlike parteide juurest kommunistide poole massiliselt üle tulnud. Hoopis Nõukogude Venemaa ise oli seoses uue majanduspoliitika rakendamisega seadmas sisse majandussuhteid kapitalistlike riikidega. Sellega seoses tõstus vajadus laiendada kompartei liikmes- ja toetajaskonda, millest lähtus kongressi lõoklause „Massidesse!” ja sama eesmärki pidi teenima tööliste ühisrindede taktika arendamine.¹⁹⁴ Viimane tähendas kõige üldisemalt jõudude ühendamise kava töölisliikumises. Selle nimel pidi edaspidi olema kommunistidele sobivatel tingimustel mõeldav koostöö sotsiaaldemokraatlike jt pahempoolsetega,

---

¹⁹⁰ Samas.

¹⁹¹ Nt võrdlust Skandinaavia kompartei tegevuse ja arengutega vt **Ole Martin Rønning**, *Communism in the Nordic Countries 1917–1990. Communist parties – organisational development and electoral support. – Red Star in the North. Communism in the Nordic Countries*. Ed. by Åsmund Egge and Svend Rybner. Stamsund: Orkana Akademisk, 2015, lk 37–61.

¹⁹² **McDermott, Agnew**. *The Comintern*, lk 17–20.

¹⁹³ *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress of the Communist International 1920*. Vol 1. Ed. by John Riddell. NY, London, Montreal: Pathfinder Press, 1991, lk 46.

¹⁹⁴ **McDermott, Agnew**. *The Comintern*, lk 27–34; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 53.

marksistlike organisatsioonidega, Teise Internatsionaali ja Rahvusvahelise Sotsialistlike Parteide Tööliitu ehk 2½ Internatsionaali koondunud töölisühingutega.¹⁹⁵ Sügisel 1921 töötati Kominterni täitevkomitees välja teesid töörahva ühisrindede taktika elluviimise kohta, mida pidid omal maal rakendama rahvuslikud komparteid.¹⁹⁶

Kominterni initsieeritud kampaaniaid viis Eestis ellu EKP. Enamluse ühtlustamise ja 21 tingimuse vajalikkuse rõhutamine ja vahetegemine kommunistlike ja n-õ konformistlike parteide vahel avaldus väga selgelt iseseisvate sotsialistide erakonna suhetes kommunistidega. Iseseisvad sotsialistid ehk Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei liikmed ja põrandaalused kommunistid asusid maailmavaatelt teineteisega lähedastel positsioonidel. Nagu EKP, lähtus ka EISTP eeldusest, et tegutsetakse maailmarevolutsiooni puhkemise eelsetes oludes. EISTP otsustas oma asutamiskongressil aprillis 1920 võtta omaks Kominterni põhimõtted ja kohustada Keskkomiteed alustama läbirääkimisi Kominterni täitevkomiteega partei Kominterni vastuvõtmise küsimuses.¹⁹⁷ EISTP oli avatud koostööle kommunistidega ka parlamendivalimistel 1920. aasta sügisel, mil kommunistid olid kogunenud Tallinna Ametiühingute (varasemates tekstides Ametiühisuste) Kesknõukogu (AÜKN) ümber. Koostöö jäi katki üksnes kommunistide soovimatuse tõttu, kes ei pidanud koostööd võimalikuks ka pärast valimisi.¹⁹⁸ EISTP püüdis kommunistidega koostööd teha ka hiljem, näiteks saatis EISTP juhtkond märtsis 1921 EKP KK-le ühinemissetepaneku. Ka see plaan jäi katki kommunistide soovimatusest legaalseks koostööks.¹⁹⁹ Silmas pidades EKP asutamisdokumente ja sellega seotud väljaütlemisi, mida lähemalt käsitleti eelnevalt, ei ole EKP liidrite jäikus üllatav.

Oktoobris 1921 võeti EKP II kongressil nüüd lähtudes Kominterni III kongressi otsustest suund luua Eestis legaalne revolutsiooniline massipartei, mis pidi saavutatama EISTP ülevõtu kaudu. Selline tegevuskava võimaldas lahendada EKP jaoks korrakaheks probleemiks – EISTP ülevõtuga saada lahti tülikast konkurendist, kes oli samuti taotlenud Kominterni liikmestaatus (21 tingimust jne) ja viia ellu Kominterni III kongressil heaks kiidetud ühisrindetaktikat, millelt EKP II kongressil sõnastati Kominterni III kongressi otsuseid aluseks võttes „partei taktika töötavate hulkade koondamiseks oma võitluslipu alla”.²⁰⁰

---

¹⁹⁵ Extracts from the Directives on the United Front of the Workers and on the Attitude to Workers Belonging to the Second, Two-and-a-half, and Amsterdam Internationals, and to those who Support Anarcho-syndicalist Organizations, Adopted by the ECCI. – The Communist International 1919–1943. Documents. Volume I. 1919–1922. Toimetaja Jane Degras. London: Oxford University Press, 1956, lk 307.

¹⁹⁶ **Lebbin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindede eest, lk 70, 73.

¹⁹⁷ Miks ei ühinenud me valimistel iseseisvate sotsialistidega. – Rõhutute Hääl. Tallinna Ametiühisuste Kesknõukogu häälekandja nr 1, 11.11.1920, lk 5–6; **Ant.** Eesti 1920, lk 160–161.

¹⁹⁸ RA, ERA.949.2.2, 11: EKP KK juhendid ja ringkirjad EKP kollektiividele.

¹⁹⁹ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 235.

²⁰⁰ **Lebbin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindede eest, lk 46, 69.

Partei ülevõtuga seotud üksikisiku tasandist tuleb lähemalt juttu Paul Keerdo tegevust käsitlevas alapeatükis 2.1.

Ühisrinnet hakkasid kommunistid Eestis ellu viima Tööraha Ühise Väerinna (hilisemates tekstides 'väerinde', TÜV) egiidi all, mille aluseks olid 12 nõudmist, mis pidid kõnetama eelkõige vaesemaid ühiskonnakihte. „12 seaduslikku nõudmist demokraatliku vabariigi valitsejatele” koostas EKP KK jaanuaris Kominterni täitevkomitee teeside põhjal. Nõudmised võttis kohe vastu Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, mis polnud ilmselt ei üllatav ega keeruline, kuna Kesknõukogu juhtimine oli kommunistide käes. 20. jaanuaril 1922 avaldati üleskutse ja 12 nõudmise tekst ka TÜV häälekandjas.²⁰¹

12 nõudmist olid sisult aktuaalsed ja üldsotsiaalsed, sisaldades näiteks nõuet töölistele inimväärset ülalpidamist võimaldavast palgast, kõigis tööstusharudes tööpäeva lühendamist kaheksa tunnini, tasuta alg-, kesk- ja kõrgharidust, tööliste töö-, vanadus- ja haiguskindlustust ning naistööliste vanemakindlustust. Poliitilised nõudmised läksid kaugemale ning sisaldasid nõuet kindlale rahule ja eriti rahule Nõukogude Venemaaga, kaitsepolitsei ja sõjaväe kaotamist, sõjaseisukorra lõpetamist ja poliitvangide vabastamist. Nõudmistepakett oli kokkuvõttes väga lai ega olnud kirjutatudki eesmärgiga sellest midagi ellu viima hakata, kuivõrd tuua kommunistidele kiiresti juurde võimalikult rohkem toetajaid. Ebapopulaarseks osutus loosung „Mõisate tükeldamine seisma!”, mis asendati 1923. aastal nõudmisega moodustada töölisesindajaist maakomiteed, kes pidid määrama kindlaks edaspidise riigi maatastavara kasutamise ja mõisamaade jagamise korra.²⁰²

Hoolimata sellest oli 12 nõudmisel ja nõudmisi oma tegevuse alusena kuulutaval Tööraha Ühisel Väerinnal rahva seas märkimisväärne toetus. Seda näitas kas või 1923. aastal toimunud järjekordsete riigikogu valimiste tulemus, kus TÜV nimekirjas valimistel osalenud kommunistid said parlamenti kaks korda suurema esinduse kui kolm aastat varem, s.o endise viie koha asemel 10 kohta. Asjaolu on seda tähelepanuväärsem, et TÜV nimekirjad Tallinnas ja Virumaal tühistati.²⁰³ Ajakirjanduses spekulceriti, et nimekirjade tühistamata jätmise korral võinuks kommunistide edu olla veelgi suurem ja Riigikogus istunuks 10

---

²⁰¹ Üleskutse kogu Eesti töörahva ühise väerinna loomiseks. – Tallinna Tööline, proovinumber, jaanuaris 1922; vt veel Eestimaa Kommunistliku Partei II kongressi protokoll, 05.–06.10.1921; EKP Kekkomitee poolt väljaantud ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei II kongressi tööst, 05.–06.10.1921. – Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress, lk 241–271; **Lebbin**. Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrinde eest, lk 74–76.

²⁰² Vt sellest lähemalt **Lebbin**. Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrinde eest, lk 76–77, 81.

²⁰³ Tallinnas olid valimisnimekirjas üles seatud EKP põrandaalune juhtkond nagu Anvelt, Pöögemann, Rästas jt, kel polnud Eesti kodakondsustki. See polnud kooskõlas kehtiva seadusandlusega ning TÜV nimekiri Tallinnas tühistati. On pakutud, et tegemist võis olla kommunistide omapärase eksperimendiga, millega püüti proovida, kas EKP liidreid oleks võimalik riigikogu liikmetena legaliseerida, mis aga läbi kukkus, vt **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 53. Virumaa nimekirja tühistamine oli vähemalt ametliku versiooni kohaselt seotud nimekirja ebakorrekse vormistamisega.

asemel vähemalt 25–30 kommunisti.²⁰⁴ Võib-olla, et hinnanguga kommunistide niivõrd suurele toetajaskonnale liialdati, kuid kommunistide populaarsus oli vaieldamatu. Tallinnas sai TÜV nimekiri mõni kuu hiljem linnavalimistel pea-aegu 17 000 häält ja 36 kohta, Narvas üle 3000 hääle ja Virumaal maavolikogu valimistel üle 1900 hääle. Parteiajaloolane Olaf Kuuli on hinnanud EKP reaalselt toetajaskonda 66 000-le, mis moodustas üle 14% valimisealisest elanikkonnast.²⁰⁵ 1923. aasta valimistulemusi arvestades ja üldist olukorda hinnates võib see olla täiesti reaalne. Ei selgu, kas Kuuli on silmas pidanud tõepoolest EKP või ehk hoopis TÜV toetajaskonda, mis on väljakäidud arvu 66 000 taga suurema tõenäosusega kui EKP toetajaskond.

EKP II kongressi otsused 1921. aasta sügisest nägid ette, Tallinna AÜKN pidi ühisrinde populariseerimise eesmärgil hakkama tegema aktiivset selgitustööd ka naiste ja noorte seas. Veebruaris võttiski Tallinna AÜKN juhatus vastu otsuse nais- ja noortekomisjonide asutamisest ametiühingute juures. Esimene noortekomisjon loodi juba märtsi algul Tallinna metallitöölise ametiühingu juurde. Aktivistide puhul oli tegemist sama ringi isikutega, kes vedasid paar aastat varem põrandaaluste kommunistide initsieeritud noorproletaarlaste ühingut ja seejärel põrandaalust EKP noorteühingut. Ka noortekomisjonid tegid sarnaselt ülejäänud kommunistide mõjualuste organisatsioonidega selgitustööd ühisrinde 12 nõudmise kohta, aga korraldasid ka näiteks usuvastaseid meelevaldusi. 1922. aasta suvest alustati „ilmaliku leeri” kursustega, kus piiblitundide asemel toimusid ajaloolise materialismi õpitoad.²⁰⁶ Naiskomisjonide tegevuse suunamiseks oli 1922. aasta aprillis Tallinna AÜKN-i juurde asutatud naiskomisjon koosseisus Olga Künnapuu, Elfriede Morgenson, Alma Vaarman jt. Sama aasta novembriks oli Eestis loodud väidetavalt 35 elujõulist naiskomisjoni üle Eesti.²⁰⁷ Kommunistide tegevuse edukusest naiste kaasamisel ja selle erinevatest vormidest tuleb lähemalt juttu alapeatükis 2.2. seoses Olga Künnapuu tegevusega.

Noorsooliikumise häälekandja Noor Tööline veergudel sõnastatud noorsootegevuse eesmärgid mitte ainult kultuur-ideelisest, vaid noorte poliitilisest ja majanduslikust võitlusest, skautide ja koolinoorsoo liidu „vastasrinnaks” kuulutamise ja deklaratsioon nende organisatsioonide ülevõtmisest tulevikus „klassiteadliku noorsoo” poolt osutavad selgelt Kominterni kongressidel vastuvõetud resolutsioonidele noorsootegevuse korraldamisel.²⁰⁸ Kui suurel määral need noorte sekka jõudsid, aga samuti, millisesse keskkonda ja milliste noorsoo-

---

²⁰⁴ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 223.

²⁰⁵ **Kuuli,** Sotsialistid ja kommunistid, lk 53.

²⁰⁶ Vt lähemalt **Atko Rimmel.** Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Magistritöö. Juhendaja Riho Altnurme. Tartu Ülikool, Usuteaduskond, kirikuloo õppetool, 2004, lk 31–34 (käsikiri).

²⁰⁷ **Olaf Kuuli, Abe Liebman, Harald Saarniit.** Tööraha riigi eest. Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 98–99.

²⁰⁸ „Noor Tööline” ja töölisnoorsugu. – Noor Tööline nr 1, jaanuar 1922, lk 1.

liikumiste keskele need jõudsid, annab mõningase ettekujutuse Valter Kaaveri tegevust avav alapeatükk 3.2.

Ilmselt osana Kominterni ühisrindekampaaniast võeti septembris 1922 EKP III kongressil vastu otsus, millega tekkis võimalus koopteerida Keskkomiteesse ka legaalselt tegutsevaid parteilasi. Keskkomitee valimisel jätkus kõik siiski vanaviisi ja komiteesse valiti üksnes põrandaalused: Jaan Anvelt, Jaan Kreuks ja Otto Rästas, Venemaa Büroo moodustasid Hans Pöögelmann ja Rudolf Vakmann. Kongressi järel koopteeriti Keskkomiteesse mitu liiget: sh Richard Mirring²⁰⁹, Sergei Andrejev ja Johannes Lauristin²¹⁰. Neist Lauristin tegutses tõepoolest legaalselt. 1923. aasta kevadel toimus Keskkomitee koosseisus taas mitmeid muutusi: Jaan Kreuks hukkus, Lauristin vahistati ning Mirring lahkus Nõukogude Venemaale, juba 1922. aasta lõpust oli Moskvasse läinud ja Kominterni Eesti seksiooni juurde tegevusse jäänud Sergei Andrejev.²¹¹ Jaanuaris 1924 moodustasid EKP Keskkomitee põrandaalustest Jaan Anvelt ja Otto Rästas, kellele lisaks olid Keskkomitees Riigikogu liikmed Jaan Tomp, Paul

---

²⁰⁹ **Richard-Voldemar Mirring** (1900–38), sündis Tallinnas, õppis Tallinna Kaubanduskoolis, astus EKP liikmeks 1920. aastal, oli ka ÜENPÜ liige. Vahistati ja saadeti dets-s 1921 vangide vahetuse korras Nõukogude Venemaale. Tegutses 1922 suvest kuni maini 1923 Eestis põranda all. Võttis 1923 taas Nõukogude Liitu asudes uuks nimeks **Meering**. Töötas EKNÜ esindajana Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali täitevkomitee juures Moskvast. Õppis 1927–30 Moskvast kõrgematel marksismi-leninismi kursustel, töötas 1930–31 EKP KK sekretäri ja esindajana Kominterni täitevkomitees, 1930–33 Kominterni Skandinaavia- ja Ameerika maade sekretariaadi juhatajana, 1933–35 Kominterni Inglise-Ameerika maade sekretariaadis, 1935–37 Kominterni ühendatud sekretariaadi ametnikuna ja kuni 1937 EKP esindajana Kominterni täitevkomitees. Esindas EKP-d 1935 Kominterni VII kongressil. Vahistati juulis 1937, mõisteti sept-s 1938 kontrrevolutsioonilise tegevuse süüdistusega surma. Vt **Kuuli**. Lõoring, Säre ja teised, lk 87; Revolutsiooni lipukandjad I, lk 103–105; **Olaf Kuuli**. Internatsionaalsel võitluspostil. Richard Mirringu elust. Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk 94–96.

²¹⁰ **Johannes Lauristin** (1899–1941), sündis Tallinnas töölisperes, lõpetas 1914 Kose-Uuemõisa ministeeriumikooli, töötas Esimese maailmasõja ajal Tallinnas Volta ja Dvigateli tehastes. Astus mais 1917 VSDTP liikmeks, mobiliseeriti 1919 Vabadussõtta. Oli dets-s 1920 loodud ÜENPÜ, hiljem põrandaaluse EKNÜ liige. Töötas alates 1921 kaubasadamas ja organiseeris transporditöölise ametiühingute tegevust, oli 1922. aastast EKP suunatud töölisajakirjanduse toimetuse liige, mh töölisnoorsoo ajakirja Noor Tööline toimetaja. Sept-st 1922 EKP KK liige. Arreteeriti märtsis 1923, mõisteti veeb-s 1924 seitsmeks ja 1932. aastal täiendavalt kuueks aastaks sunnitööle, vabanes 1938. aasta maiammestiaga. Tegutses Tallinna Ühises Haigekassas ja oli juunis 1938 asutatud EKP Ilbüroo liige. 1940. aasta juunipöörde aktiivne läbiviija, juulist 1940 EK(b)P KK sekretär, Riigivolikogu liige, aug-st 1940 ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees. Hukkus aug-s 1941 parteiliikmete lahkumisel Nõukogude Liidu tagalasse. Tema surmast eksisteerib mitu versiooni. Vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 93–97; **Marju Lauristin**. Punane ja sinine. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn: AS Eesti Ajalehed, 2010, lk 28–40.

²¹¹ **V. Toom**. EKP Keskkomitee ja Poliitbüroo protokollid (1921–1923). – Töid EKP ajaloo alalt. II. Tallinn: Eesti Raamat 1966, lk 54–69, siin lk 64–65, viide 27; Revolutsiooni lipukandjad I, lk 17.

Keerdo, Mart (Vladimir) Kangur ja Hendrik Allik.²¹² Edaspidi tuleb alapeatükis 2.1. lähemalt juttu Paul Keerdo tegevusest.

Et kommunistide tegevus oli suunatud Eesti demokraatliku riigikorra vastu, püüdis riigivõim seda mitmete meetmetega ohjeldada. Juba 1920. aastal vahistas politsei mitu suuremat kommunistide grupeeringut, kes anti riigivastase tegevuse eest kohtu alla vastavalt 35 ja 50 protsessidel 1920. ja 1921. aasta suvel. 1921. aastal oli põrandaalustel kommunistidel nende mõjualuse Tallinna AÜKN kaudu olemas esindus riigikogus ja mitmetes kohalikes esinduskogudes, kuid aprillis avastas Kaitsepolitsei ka riigikogu kommunistliku rühma liikmete seas põrandaaluse EKP KK-ga. Ühtlasi tuli selle kaudu ilmsiks põrandaaluste kommunistide roll Tallinna AÜKN-i, Riigikogu ja mitmete kohalike omavalitsuste volikogude tegevuses. „Mul on hing nende seltsimeeste peale, kes oma kodus [siseminister Karl – MLT] Einbundi jaoks kõiksugu poliitilisi dokumente hoiavad, alles nii täis, et ma mitte hästi töövõimeline ei ole,“ kaebas EKP KK liige Viktor Kingissepp Tallinna AÜKN sekretär Arnold Sommerlingile, kui jättis talle mõni nädal hiljem 1. mai üleskutse teksti saatmata.²¹³

Seoste ilmsikstulek põrandaaluse komparteiiga viis rea ühingute sulgemiseni ja mais 1922 jõudsid nende arengutega seotud isikud kohtu alla nn 115 protsessil. Juba 1920. aasta sügisel oli Tartus likvideeritud põrandaaluste kommunistide võrgustik, mis täitis ka Nõukogude luure ülesandeid; sama oli kordunud 1921. aasta suvel.²¹⁴ Raske on aga öelda, kui palju see võis anda alust põhimõteteliseks struktuurimuutusteks parteis. Kindlasti oli sel oma mõju kommunistide organisatsioonivõrgustiku kokkukuivamisele.

Vahetult enne 115 protsessi toimumist 1922. aasta mais tabas EKP-d märkimisväärne kaotus, kui tabati ja hukati EKP kõrgeim kohalik funktsionäär Viktor Kingissepp. Kingissepal oli olnud tähtis roll Riigikogu kommunistliku rühma ja kohalike omavalitsuste kommunistlike fraktsioonide tegevuse suunamisel, samuti partei trükiste väljaandmise korraldamisel. Märtsis 1923 hukkus tulevahetuses Kaitsepolitsei ametnikuga Jaan Kreuks, kes oli töötanud 1920. aastast alates EKP Tallinna vastutava organisatorina ja kelle õlul oli suuresti seisnud kogu organiseerimistöö Tallinnas, salakorterite võrgustiku korraldamine ja noorteorganisatsioonide juhendamine.²¹⁵

21. jaanuaril 1924 arreteeriti üle Eesti suur hulk kommuniste, suleti enam kui 200 kommunistidega seotud organisatsiooni. Siseministri määrusega 20. märtsist 1924 peatati kõigi TÜV-ga ühinenud ametiühinguorganisatsioonide, sealhulgas Eestimaa Töölisühingute Üldliidu ja selle liikmesorganisatsioonide, Üleriikliku Maatööliste Liidu ja selle 98 kohaliku organisatsiooni tegevus, suleti Eestimaa Tööraha Partei koos kõigi 105 osakonnaga.²¹⁶ Ometi tõusis just aprillis päeva-

²¹² **Toom.** EKP Keskkomitee ja Poliitbüroo protokollid, lk 64–65, viide 27.

²¹³ **Vaarman.** Vennad Kreuksid, lk 214.

²¹⁴ Vt lähemalt **Rosenthal, Tamming.** Sõda pärast rahu, lk 417–425, 515–554.

²¹⁵ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 83–85.

²¹⁶ 229 tööliste ühisust sulutud. – Vaba Maa nr 68, 22.03.1924.

korrale relvastatud riigipöörde organiseerimine väljaspool Eestit tegutsevate jõudude abiga.

Võib üldistada, et rohkemgi kui jaanuarireteerimised ja nn 149 kohtuprotsess 1924. aasta novembris mõjus EKP edasisele tegevusele Eestis laastavalt paar päeva pärast 149 protsessi lõppu korraldatud 1. detsembri riigipöördekatse, mis ebaõnnestus. Kindlasti mängisid siin oma osa algusest peale valitsenud segadused EKP ja Kominterni juhtkonna omavahelises suhtluses ja relvastuse hankimisel, olukorra enda kasuks ülehindamine EKP juhtkonnas ja Eesti vabariigi jõustruktuuride kiire reageerimine ning hea ettevalmistus. Riigipöördekatse ebaõnnestumise üks laiemaid tegureid oli ka rahvusvahelise olukorra muutumine 1924. aastaks, mil pärast kommunistlike riigipöördekatsete ebaõnnestumist 1923. aastal (eelkõige Saksamaal) Nõukogude Liidu kõrgem poliitiline juhtkond avalikult selliseid väljaastumisi ei toetanud.²¹⁷

Riigipöördekatsele järgnenud aastad tähendasid EKP jaoks märkimisväärseid muutusi. Et valdav osa EKP KK liikmeid oli Eestist lahkunud ja elas edaspidi Eestist väljaspool, ei peetud aastail 1925–37 ühtki konverentsi ega pleenumit Eestis, vaid Nõukogude Liidus.²¹⁸ Aastail 1925–26 moodustasid KK liikmed Jaan Anvelt, Hans Pöogelmann, Otto Rästas ja Rudolf Vakmann ühtlasi Venemaa Büroo. Kuna Keskkomitee koosseis oli kahanenud neljaliikmeliseks, ei tegutsenud eraldi poliitbürood. Mõningad koosseisumuutused toimusid EKP KK koosolekul novembris, kus taastati osaliselt tööjaotus: KK tegeles põhimõttelisemate küsimustega, Venemaa Büroo hoolitses eestikeelse kommunistliku kirjanduse väljaandmise eest, pidas sidet Eestis viibivate põrandaaluste parteitegelastega, selgitas välja Eestist saabunud partei liikmete parteistaaži ja hoolitses saabujate kohanemise eest. Elavnemine parteitegevuses toimus 1928. aasta jaanuaris, kui EKP KK laiendatud pleenumil koopteeriti KK-sse täiendavalt Sergei Andrejev, Konstantin Männikson, Johannes Käspert²¹⁹ ja Johannes Reesen, taasloodi Poliitbüroo asukohaga Moskvas ning Kominterni Eesti Sektsiooni Büroo asukohaga Leningradis. Poliitbüroo juhendas Eestis tegutsevat illegaalset keskust Eestimaa Bürood ehk Illegaalset Bürood (Illbüroo) ja esindas EKP-d

---

²¹⁷ **Jüri Ant.** Enamlük maailmarevolutsiooni ummik. – Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Koostanud Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996, lk 9–21, siin lk 12–20; **McDermott, Agnew.** The Comintern, lk 35–41; A Dictionary of 20th-Century Communism, lk 411–412.

²¹⁸ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 113.

²¹⁹ **Johannes Käspert** (1886–1937), sündis Narvas, õppis Narva ministeeriumikoolis, astus 1909 äriteenijate ametiühingusse. Oli alates 1912 VSDTP liige, 1912–14 ajalehe Kiir toimetaja. Töötas alates 1914 ametnikuna Tallinnas, kus vangistati 1916 poliitilise tegevuse pärast, viibis 1916–17 asumisel Siberis Turgais. Kevadel 1917 naasis ja valiti VSDT(b)P Tallinna Komitee, hiljem Tallinna linnavolikogu liikmeks. Töötas 1918–19 ETK nõukogu siseasjade valitsuse juhataja ja asjaajajana, hiljem Nõukogude Venemaal tšekistina ja partei Leningradi oblastikomitees. Oli 1925. aastast Leningradis EKP ajaloo komisjoni vastutav sekretär ja 1930. aastast EKP KK Leningradi büroo sekretär. Vangistati 1930. aastate teisel poolel ning hukati 1937, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 89–92.

Kominterni täitevkomitees, samal ajal kui Leningardi Büroo võttis üle endise Välismaa Büroo funktsioonid, v.a suhtluse Kominterniga.²²⁰

Jaanuaris 1929 võeti EKP konverentsil vastu partei uus põhikiri, mille järgi pidid Eestis põranda all viibiv KK liikmeskond – kui neid oli Eestis vähem – moodustama seal Illegaalse Büroo ehk Illbüroo, kes, kuigi nii nägi põhikiri ette, ei hakanud kunagi EKP tööd juhtima²²¹ vaatamata sellele, et Eestis viibisid ajutiselt ka mõned EKP KK liikmed, näiteks Männikson. Teisalt tegutses edasi Eesti põrandaaluse Illbürooga suhtlev Leningardi Büroo,²²² ehkki põhikirjas polnud sellist institutsiooni ette nähtudki.

Parteialoolased Kuuli ja Toom on juhtinud tähelepanu sellele, et partei 1929. aasta põhikiri ei olnud tegelikkusega kooskõlas: lisaks Leningardi büroo mitteksisteerimisele erines näiteks ka kohalike parteiorganite süsteem, mille Kuuli ja Toom võtavad kokku tõdemusega, et põhikiri pidas silmas „mitte niivõrd tegelikku olukorda parteis kui võrd seda, milliseks võiks partei soodsatel tingimustel kujuneda.”²²³ Sellest võib järeldada, et ka 1929. aastal elas Eestist juba mitu aastat eemal viibinud parteijuhtkond illusioonides (vrd 1920. aasta) arvestamata reaalseid olusid, ja ehitas neile illusioonidele üles partei tegevus- ja tulevikuplaanid.

Illbüroo lakkas 1929. aasta kevadeks hoopis eksisteerimast, põhjuseks sisetülid, millest on kirjutatud edaspidi. Aprillis 1929 saadeti Eestisse uueks Illbüroo sekretäriks Johannes Paulmann, kes võttis Aleksander Orlov-Saarelt üle kontaktid, misjärel siirdus Illbüroo Nõukogude Liitu. Aasta teisel poolel nimetati Illbüroo uueks sekretäriks Konstantin Männikson. EKP Tallinna organisatsiooni saadeti septembris 1929 juhtima organisatsioonijuhataja Johannes Eltermann *alias* Ivan Martõnov²²⁴, kes naasis omaalgatuslikult, sh Illbürooga kooskõlastamata Nõukogude Liitu.²²⁵

---

²²⁰ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 113–116.

²²¹ Samas, lk 117.

²²² Koosseisus H. Saks, E. Kiire, J. Käspert, J. Reesen ja R. Vakmann.

²²³ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 118.

²²⁴ **Johannes Eltermann** (1903–36) alias **Ivan Martõnov** sündis Järvamaal, lõpetas Ambla gümnaasiumi, õppis Tallinna kolledžis, mida ei lõpetanud, töötas lihttöölise ja madrusena kaubalaevadel. Astus 1920 Tallinnas ÜENPÜ-sse, alates jaan-st 1925 EKP liige. Läks det-s 1925 Nõukogude Liitu, kus teenis Punaarmee, õppis Lääne Vähemusrühvuste Kommunistlikus ülikoolis, seejärel töötas Kaukaasias põllumajanduskommuunis „Koit”. Saadeti sept-s 1929 EKP KK poolt Tallinna parteiorganisatsioonijuhatajana Eestisse põrandaalusele tööle, naasis paar kuud hiljem omavoliliselt Nõukogude Liitu. Parteialoolane Armin Lebbin on esitanud versiooni, et Eltermann pidi nov-s 1929 Eestist lahkuma seetõttu, et tulistanud end kogemata jalga, tõsis palavik ja konspiratiivkorterisse kutsutud arst. Pärast arsti visiiti ei saanud ta enam Eestisse jääda, kuid tema tegu tõlgendatud EKP KK parteidistsipliini rikkumisena. Lisapõhjendusena tõi Eltermann välja vajaduse informeerida Kominterni täitevkomiteed EKP-s valitsevast olukorrast, kus organisatsioonilise nõrkuse kõrval esitas süüdistuse paremkallakluses, mida toetasid omakorda mitmed Nõukogude Liidu eesti kommunistid nagu Looring, Säre jt. Viimased olid ka ise aktiivsed nn paremkallaku vastu võitlejad. Kominterni poliitsekretariaat võttis 1930. a algul Eltermanni kohta vastu resolutsiooni, kus märgiti tema omavolilist lahkumist ja ultrapahempooseid vigu. Töötas kuni 1932 Kuzbassis kaevurina, 1932–33

Eltermanni Nõukogude Liitu jõudmise järel võeti ette uurimine, Otto Rästas pidas oma paar nädalat hiljem saadetud kirjas tema omavolilist lahkumist ja selle põhjendamist sügavalt ebaparteilaslikuks ja Eltermanni käitumist deserteerimiseks.²²⁶ Tõenäoliselt vajab Eltermann-Martõnov parteiliste repressioonide vältimiseks mingit põhjendust ja esitas enda käitumise õigustamiseks (viimast peab põhjuseks Kuuli, mis kõlab igati loogiliselt) vaevalt nädal pärast Eestist lahkumist EKP-d puudutava informatsiooni Kominterni täitevkomiteele, milles käis EKP kohta välja süüdistuse, nagu oleks kõik ÜK(b)P 10. pleenumil kõnelnud oportunisti ilmingud esindatud ka EKP-s. Põhisüüdistuseks oli parempoolne kallak, mis, arvestades tollal ÜK(b)P-s toimuvat võimuvõitlust, langes viljakale pinnale.²²⁷

1928. aastal toimunud Kominterni VI kongressi otsused, mis vastandasid kommuniste rangelt sotsiaaldemokraatidele, kuulutasid viimased kommunistide peamisteks vaenlasteks, tähendasid Kominterni senises poliitikas pööret vasakule. Kominterni uuest joonest mitte kinni pidajad kuulutati paremkallaklasteks. Selle uue kampaania raames said enim kannatada Saksamaa, USA, Tšehhoslovakkia, Rootsi ja Briti komparteid, kuid see põhjustas segadust ka Prantsusmaa, Itaalia ja Poola komparteides.²²⁸ Eesti komparteid ei ole rahvusvahelisse konteksti seni paigutatud.

Jaanuaris 1930 võttis Kominterni täitevkomitee Poliitsekretariaat Eltermanni ettekande alusel vastu otsuse pealkirjaga „Seisukorrast Eestimaa Kommunistlikus Parteis”, kus konstateeriti kriisi olemasolu EKP-s. See avaldus väikeses liikmete arvus ja puudulikus kontaktis töörahvaga. Need omakorda olid osa suuremast probleemist, mille komponentidena toodi välja kommunistliku liikumise märkimisväärset nõrgenemist 1. detsembri riigipöördekatse järel, Eestisse saadetud põrandaaluste organisaatorite väheseid kogemusi, lisaks Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei (ESTP) tugevnemist ja selle populaarsuse kasvu 1920. aastate teisel poolel. EKP juhtkonda süüdistati parempoolses kallakus, mis avaldus ebapiisavas ja tulemusteta võitluses „sotsfašismi” vastu. Etteheiteid tehti ka EKP-ga koostööd tegevale Eesti Tööliste Partei (ETP) juhtkonnale ning EKP KK Illbüroole, et need polnud suutnud ETP tegelasi korraks kutsuda. Otsuses ei puudunud ka kriitika Eltermanni suunas, aga tugevama jälje jättis otsus siiski

---

samas parteitöötaja. Saadeti 1934 Meeringu (Mirringu) ettepanekul teist korda Eestisse põranda alla, enne seda instrueeriti teda Kopenhaagenis Leo Looringu poolt, misjärel sõitis juulis 1934 Saksamaa, Leedu ja Läti kaudu salaja Eestisse, vt Õhtuleht nr 9 ja 11, 12. ja 15.01.1990. Eltermann-Martõnovi mõrvaloo osaliste elulooandmete väljaselgitamisega on tegeleud Valdur Ohmann, vt **Valdur Ohmann**. August Vakepea – eesti kommunistide Kopenhaageni mõrvatöö kadunud kaasosaline. – Tuna nr 3, 2016, lk 109–113.

²²⁵ **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 63–64, 66–67.

²²⁶ RA, ERAF.6495.3.16, 1 27: O. Rästas Kominterni täitevkomitee Poola-Baltimaade sekretariaadile (komisjonile Eesti juhtumi asjus), 15.12.1929.

²²⁷ RA, ERAF.6495.3.16, 1 2: сообщения т. Мартынова, 22.11.1929; **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 44.

²²⁸ **McDermott, Agnew**. The Comintern, lk 81–83.

EKP-le.²²⁹ Kriisi ületamise variantidena tulnuks EKP-s tugevdada Illegaalset Bürood, laiendada ja aktiveerida Poliitbüroo tegevust, mis tähendas muu hulgas vajadust saata Eestisse kiiresti täiendavalt 10 parteiorganisaatorit ja taastada parteikomiteed maakondades ja linnades, eriti aga tööstuskeskustes Tallinnas ja Narvas.²³⁰

Kominterni otsust arutati põhjalikult aprillis 1930 EKP KK pleenumil, kus enamasti võeti kriitika omaks ja nõustuti, et parempoolsuse suhtes oldi olnud lepikud. Samuti nõustuti Kominterni täitevkomitee ettepanekutega, näiteks sellega, et hakata värbama isikuid, kes polnud veel üheski töölisorganisatsioonis. Aprillipleenumil kerkisid esile kaks nooremat EKP tegelast: Leo Loothing (Johannes Meerits)²³¹ rõhutas, et tema olevat tähelepanu juhtinud paremkallaku olemasolule EKP-s, viidates eriti Otto Rästasele, juba 1929. aastal, ent talle ei olevat toona tähelepanu pööratud. Nõukogude Liidu kõrgemad leninismi kursused lõpetanud Richard Meering (Miring) valiti aga pleenumil Otto Rästase asemel EKP KK sekretäriks just Kominterni soovitusel ja ta asus tegutsema ka EKP esindajana Kominterni täitevkomitees.²³²

---

²²⁹ **Olaf Kuuli.** EKP arvuline koosseis ja kohalike parteiorganisatsioonide võrk aastail 1930–1940. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 406. Tõid NLKP ajaloo alalt XIV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1977, lk 50–64, siin lk 54; **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 66–67.

²³⁰ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 54.

²³¹ **Johannes Meerits** (1903–52), sündis Virumaal mõisatöölise peres, õppis 1920. aastate algul Väike-Maarja gümnaasiumis ja osales aktiivselt poliitilises elus, olles ÜENPÜ Väike-Maarja osakonna asutaja ja EISTP kohaliku osakonna esimees. Heideti ühtedel andmetel poliitilise tegevuse pärast 1922. aasta lõpul või 1923. aasta algul gümnaasiumist välja, teistel andmetel lahkus märtsis 1923 gümnaasiumist omal algatusel, misjärel töötas Tallinnas töölislehtede juures. Oli suvest 1923 EKNÜ KK liige, osales 1924. a 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamises, ning läks pärast selle ebaõnnestumist põranda alla, siirdus juulis 1925 Nõukogude Liitu, kus võttis uueks nimeks **Leo Loothing**. Õppis ajakirjanduse instituudis, 1930–31 Edasi toimetaja, 1926–31 EKNÜ Välismaa Büroo sekretär, koopteeriti veeb-s 1931 EKP KK-sse, kus tegutses aktiivselt provokatsioonivastases kampaanias. Oli 1930. aastate algul aktiivne parempoolsusevastase kampaania eestkõneleja. Töötas 1932–33 Richard Meeringu asetäitjana EKP sekretäri kohal, alates 1933 EKP Skandinaavia keskuses, täitis 1932–38 sisuliselt ka EKP KK sekretäri ülesandeid. esindas 1935. aastal EKP-d Kominterni VII kongressil (varjunimi Kuusk). Ei reageerinud 1938. aastal kutsele naasta Nõukogude Liitu, legaliseeris end 1939. aastal Rootsis, Säpo kaastöötaja. Ei naasnud 1940. aastal Eestisse, jäi elama Rootsi ning anti okt-s 1942 seoses parteiorganisaator Eltermanni tapmisega Taanile välja. Mõisteti 1943. aastal kohtuprotsessil eluks ajaks vangi, II maailmasõja lõpul taotles otsuse ümbervaatamist või enda Nõukogude Liitu saatmist. Süüdistati 1949. aastal Nõukogude Liitu saatmise järel kommunistide tegevuse kohta andmete levitamises, koostöös Säpoga ja 1938 Nõukogude Liitu mittenaasmises, mõisteti jaan-s 1952 surma ja hukati 1.03.1952. Vt **Kuuli.** ... ja teised, lk 51–57; **Kuuli.** Loothing, Säre ja teised, lk 85–96; **Niidassoo, Ohmann.** Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940, lk 70–72; RA, ERA.4235.1.1, 1 11p: Väike-Maarja Ühisreaalgümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosoleku protokoll nr 11, 22.03.1923; Õhtuleht nr 19, 24.01.1990, nr 20, 25.01.1990.

²³² RA, ERAF.6495.1.241, 1 1–5: Kommunistlise Partei Keskkomitee Täiskogu protokoll, 09.04.1930; **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 67–68; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 203.

Vaatamata Kominterni täitevkomitee Poliitbüroo suurejoonelistele plaanidele EKP-ga 1930. aasta aprillist ei saanud neist plaanidest asja. Selle asemel tabas EKP-d 1930. aasta kevadel uus aktivistide vahistamine, Tallinnas arreteeritud 36 isiku seas oli koguni 25 EKP liiget, lisaks hukkus EKP Tallinna organisator Johannes Jürna.²³³

Juulis 1930 oli EKP Keskkomitee edastatav informatsioon Kominterni täitevkomiteele meeleheitlik: selleks ajaks ei olnud tegutsemas enam ühtki piirkondlikku parteikomiteed, v.a Saaremaa, millega oli side katkenud juba varem. Kontaktid olid enamasti hävinud, ametlikke EKP liikmeid elas vabaduses ainult üksikud. Ka uus Illbüroo sekretär Osvald Tuul, kes asus organisatsiooni 1930. aasta lõpul taastama, ei saanud pikalt segamatult tegutseda. Kuigi poole aasta jooksul pandi Tallinnas käima kaks pörandaalust trükikoda, loodi kontakt Tartuga ja püüti moodustada Narva komiteed, hävitas need jõupingutused juunis 1931 Tallinnas toimunud suurem kommunistide vahistamine. Politsei tabas Tuule enda ja suure osa EKP Tallinna organisatsiooni liikmeist, sh kogu Tallinna komitee ja mõlemad trükikojad.²³⁴ 1931. aasta kevadiste arreteerimiste suure ulatuse põhjuseks oli sama aasta algul Eestisse pöranda alla saadetud organisatori Voldemar Teppich-Kasemetsa koostööle minek võimudega, mille motiividest annavad mõningase ettekujutuse tema publitseeritud mälestused.²³⁵

Kuna kommunistid ei teadnud Teppichi osa suures sissekukkumises kuni 1933. aastani, puhkes 1931. aastal pörandaaluste seas paanika ja kahtlustati nn provokaatorite laia võrgustiku olemasolu kogu EKP organisatsiooni ulatuses.²³⁶ Eelnevast lähtuvalt kuulutas EKP KK suvel 1931 kõik senised parteiorganisatsioonid laiali saadetuks ja partei pidi uuesti moodustatama Poliitbüroo kava järgi: kogu parteiorganisatsioon tuli KK volinikel ümber registreerida ja ümberregistreeritud parteiorganisatsioone ei tohtinud enam omavahel siduda, vaid nende tööd pidi hakkama koordineerima Poliitbüroo otse. 1938. aastani sellises vormis tegutsengi: pörandaalust parteikeskust Eestis enam ei tegutsenud, iga parteirakukese tegevust eraldi suunas EKP KK välismaalt.²³⁷ Järgmised biograafilised ülevaated käsitlevad muu seas seda, kuidas taoline struktuurimuutus avaldus mikrotasandil ehk partei liikmete igapäevategevuses.

---

²³³ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 55.

²³⁴ Samas, lk 55–57.

²³⁵ Vt Kommunist Teppich-Kasemets jutustab. – Päevaleht nr 35, 05.02.1933; W. Teppich-Kasemets. Pörandaaluste juhi paljastusi. – Päevaleht nr 45, 15.02.1933; vt ka **Voldemar Teppich-Kasemets.** Pörandaaluste juhi paljastusi. I–VII. Publitseeritud ja kommenteerinud Jüri Ant. Akadeemia nr 9, 2001 – nr 3, 2002.

²³⁶ Nn provokaatorite tegutsemist parteistruktuurides näis veelgi kinnitavat parteiliikmete võrgustiku vahistamine 1931. aasta sügisel Saaremaal. Viimases oli süüdi ka kommunistide lohakuks, sest politsei juhatasid EKP Saaremaa organisatsiooni tegelaste jälgedele Osvald Tuule taskust leitud teiste aktivistide aadressid, vt **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 65–66, 74–75, 87, 91–92; Öhtuleht nr 15, 19.01.1990.

²³⁷ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 57–58; Öhtuleht nr 15, 19.01.1990.

1930. aastal viibis mõnda aega EKP KK eriülesandel Eestis põranda all Mihail (ka Mihkel) Amon²³⁸, paar aastat varem Saaremaalt Nõukogude Liitu põgenenud partei liige, kes pidi selgust tooma Saaremaa organisatsiooni olukorda, millega kontakt oli muutunud lünklikuks. Provokatsiooni kartus oli jõudnud ka Saaremaale, kus mingil määral näitas tegutsemismärke kohalik organisatsioon Aleksander Ellami juhtimisel. Parteis valitsevast usaldamatusest tulebki Saaremaa näitel pikemalt juttu alapeatükis 3.1. Aleksander Ellami tegevuse juures. Sügisel 1931 järgnesid vahistamised Saaremaal, kuigi kohaliku organisatsiooni juhti Ellamit tabada ei õnnestunud.²³⁹ Viimasel juhul oli tegemist ka partei liikmete oma hooletusega, sest ei peetud kinni konspiratsioonireeglitest.

1931. aasta algul Tartus võttis Illegaalne Büroo parteisse töötute liikumise tegelase Elmar Vassili ja aprillis moodustas Vassil EKP Tartu komitee, kuhu kuulusid tema enda kõrval veel Arnold Paap ja Aleksei Potin.²⁴⁰ Järelejäänud komiteeliikmed põgenesid aga pärast Tallinna vahistamisi Nõukogude Liitu.²⁴¹ Umbes samal ajal ilmnis märke Tartus kommunistide tegevuse kandumisest radikaliseerunud noorsotsialistide hulka, kelle tegevusplatvormiks sai lühiajaliselt Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing (TEK), millest on lähemalt kirjutatud Ilmar Kruusi tegevusega seotud alapeatükis 4.2.

Viimane suur kommunistide vahistamine kulmineerus 1932. aasta veebruaris nn 34 protsessiga ja oli hävitav eelkõige EKP Tallinna organisatsioonile, lõigates läbi suhtluskanalid ka vabadesse jäänud partei liikmete ja Nõukogude Liidu asuva EKP KK vahel. See omakorda tõi kaasa mõnede seni aktiivsete ja vabadesse jäänud kommunistide Nõukogude Liitu põgenemise, teised jäid liikumisest kõrvale. Mõned endised parteiliikmed tegutsesid edasi ametiühinguliikumises, kuid parteiorganisatsiooni ei moodustatud enam ka nende seas. Aprillis 1932 saatis EKP KK küll Tallinna organisaatoriks Feodor Okki, kes Aleksander Erslingu varjunime all tegutsedes pidi taastama nii kohalike organisatsioonide

---

²³⁸ **Mihail (Mihkel) Amon** (ka Kütt, Beekmann), sündis 1902 Peterburis, kolis perekonnaga 1907. aastal Tallinna ja 1910. aastal Saaremaale, õppis 1910–15 kohalikus kihelkonnakoolis. Võttis 1919 osa Saaremaa mässust, karistati ihunuhtlusega ja jäeti politsei valve alla. Teenis sügisest 1919 kuni maini 1920 Eesti sõjaväes Tallinna tagavara õppepataljonis ja ratsapolgu tagavaradivisjonis. Elas 1920–22 Saaremaal, töötas ehitus- ja põllutöödel, 1922–23 Tallinnas. Astus juulis 1922 Eestimaa Ehitustööliste Liidu Tallinna osakonna liikmeks, viibis märtsist 1923 kuni juulini 1924 ajateenistuses mereväe õppekomandos ja 6. jalaväerügemendis Pärnus, seejärel elas taas Saaremaal. Astus kevadel 1925 EKP Saaremaa organisatsiooni liikmeks, läks nov-s 1928 Nõukogude Liitu kus õppis Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakonnas. Alates 1929 VK(b)P liige, viibis 1930 parteitööl Eestis. Naasnud 1931 Nõukogude Liitu, teatas, et EKP Saaremaa organisatsiooni tegelane Ellam ei andnud talle üle organisatsiooni juhtimist. Töötas seejärel Riikliku Lennuväe Teadusliku Instituudi ülesehitustööl, tegutses alates 1933. aastast Saksamaal, 1935–36 taas Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis, vt RA, ERAF.25.2.97, l 7: Mihail Küti (Amoni) autobiograafia, 19.11.1928 Leningradis; l 19: выписка, 20.12.1931; l 38: VK(b)P KK, Belov Suhharevile, 09.10.1937.

²³⁹ **Kuuli**. EKP arvuline koosseis, lk 57.

²⁴⁰ Samas.

²⁴¹ Samas.

sidemed kui ka kontakti Nõukogude Liidu eesti kommunistidega, ent võimud vangistasid Okki juba sama aasta augustis.²⁴²

Samal ajal kui 1931. aasta oli hävitanud suhtlusvõimalused Eestiga, tõusis senisest rohkem esile pahempoolsete meremeeste roll sidepidamisel Eestis tegutsevate parteiliikmete ja Nõukogude Liidus asuvate keskasutuste vahel, mis hakkas toimuma Skandinaavia kaudu.²⁴³ Sidepidamine meremeeste kaudu leevendas ka piiriületusega seotud probleeme, mille oli tekitanud asjaolu, et kullerid ei pääsenud Nõukogude Liidu piirilt enam kuigi kergelt Eestisse. Skandinaavia kaudu sidepidamise jaoks oli vaja komandeerida eesti kommuniste Skandinaaviasse, 1932. aastal suunaski EKP KK Rootsli Voldemar Tuberiku (*alias* Robert Nadson).²⁴⁴ 1933. aasta suvel viidi Rootsli ka EKP KK häälekandja Kommunist väljaandmine ning Stockholmi sõitis Leo Loothing. Meremeestele suunatud ajakirja Majakas hakkas sealsamas toimetama Anton Vaarandi, kelle tegevusest tuleb lähemalt juttu alapeatükis 4.3.

Augustis 1933 kolis kujunev eesti kommunistide keskus Skandinaavias üle Taani ja asus Eesti parteiorganisatsiooni suunama sealt. Samal ajal säilisid nii EKP Poliitbüroo kui ka Leningradi büroo. 1934. aastal saabus EKP keskusse tööle Karl Säre.²⁴⁵

---

²⁴² Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Peatoimetaja Aleksander Panksejev. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 102–103.

²⁴³ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 119; vt ka RA, ERAF.247.51.228: Lepp, Alide. Mälestusi 1934. ja 1935. aastate illegaalsest tegevusest Eestis, 1952.

²⁴⁴ **Voldemar Tuberik** (1897–?), sündis Tallinnas, õppis kohalikus ministeeriumikoolis, töötas kaupluses õpiposina, hiljem äriteenijana, mobiliseeriti 1916 Esimesse maailmasõtta, oli 1917. aasta lõpus 3. eesti polgu kirjutaja. Seejärel töötas Tallinna autoremonditehases ja Tallinna telefonijaamas. Võeti dets-s 1920 EKP liikmeks ja oli üks ÜENPÜ asutajaid, läks 1921. aasta kevadel põranda alla, osales juulis 1921 Eesti noorte delegaadina Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali II kongressil Moskvas, õppis 1921–22 Petrogradis Eesti Kõrgemas Parteikoolis, valiti 1922 EKNÜ KK liikmeks, oli EKNÜ esindaja Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Täitevkomitees. Töötas 1922–23 Baltimaade kommunistlike noorte büroos Riias, 1923–24 Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis, 1925. aastal ajutiselt Eestis põranda all, 1926–30 J. Marchlewski nim. Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningadi osakonna sekretär. Suunati 1930 partei poolt õppima Moskvasse Rahvusvahelisse Lenini Kooli, töötas 1931. aastast Kominterni Täitevkomitees. Oli EKP Skandinaavia keskuse üks loojaid, viibis regulaarselt Eestis põranda all, sh maist 1935 EKP vastutava organisaatorina. Arreteeriti aug-s 1935 ja mõisteti jaan-s 1936 15 aastaks sunnitööle, saadeti augustis 1938 Nõukogude Liitu. Hukkus tõenäoliselt Teises maailmasõjas, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 178–180; Kommunistid sunnitööle ja vangi. – Postimees nr 8, 10.01.1936.

²⁴⁵ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 120; **Kuuli.** .... ja teised, lk 53. **Karl Säre** (1903–45), sündis Tartus töölisperes, õppis Tartu reaalkoolis. Oli 1921. aastal ÜENPÜ liige. Lahkus 1921 Nõukogude Venemaale vanema venna juurde, õppis töölisfakulteedis ja Leningradi ülikoolis, töötas 1925–27 Nõukogude Liidu saatkonnas Hiinas, alates 1927 ÜK(b)P liige. Töötas 1928. aasta lõpust kuni 1929. aasta suveni EKNÜ põrandaaluse organisaatorina Eestis, seejärel 1930. aastate algul mitmetel parteistel ametikohtadel Nõukogude Liidus. Toetas Leo Loothingut paremkallaku vastases kampaanias. Oli 1934 EKP KK Büroo liige, 1935–36 Kominterni täitevkomitee Eesti sektsiooni vastutav poliitöötaja

Miks sai Rootsi asemel EKP keskuse uueks asukohaks Taani, pole täpselt selge, kuid väga võimalik, et Taani-kontaktid tekkisid ja kindlustusid isiklikult pinnalt. Taanis toimus samal ajal tugev orienteerumine Kominternile, Taani KP-s võtsid võimu Rahvusvahelise Lenini kooli taustaga kommunistid (Richard Jensen jt), kes kahtlemata pidid tundma ka oma kaasvillistlast Voldemar Tuberkku, kes EKP keskuse tööd korraldas. Samuti olid taanlastele Kominterni kaudu tuttavad nii Meering kui Säre,²⁴⁶ Meeringut teadis Jensen Kominterni kaudu, mille ametnikud mõlemad olid, Tuberkul ja Jensenil oli ühine Lenini kooli taust.²⁴⁷ Lisaks oli EKP 1930. aasta aprillipleenumi järel EKP KK sekretäriks nimetatud Richard Meering (endine Mirring) Kominterni Skandinaaviamaade sekretariaadi tegevjuhina töötades tuttav Skandinaaviamaade olude ja sealsete kommunistlike parteidega, kus oli varem aktiivselt nn reformismi vastu võidelnud.²⁴⁸

Augustis 1934 valiti parteikonverentsil EKP uus kuueliikmeline Keskkomitee ja osutati probleemile olemasoleva keskasutusega, milleks oli eelkõige asjaolu, et KK tegutses endiselt Eestist eemal. Sisulist muutust see siiski kaasa ei

---

(varjunimi Voldemar Ahja). Viibis dets-st 1936 kuni aprillini 1937 Kominterni ülesandel USA-s. Naasis maiamnestia järel suvel 1938 legaalselt Eestisse, määrati elama Hiiuimaale, baaside lepingu järel 1939 Põlvasse, kevadel 1940 Antslasse. Koopteeriti juunist 1940 EKP Illbüroosse, aug-st 1940 EKP I sekretär. Vahistati sept-s 1941 Kadriorus, viidi Saksamaale, osales 1943. aastal tunnistajana Eltermann-Martõnovi mõrva asjus peetud kohtuprotsessil, viibis Sachsenhauseni, hiljem Neuengamme koonduslaagris, kus suri märtsis 1945, vt **Kuuli**. ... ja teised, lk 48–57; **Ohmann**. Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik, lk 64–77; Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostaja ja toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002, lk 358–360; **Ohmann**. EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest, lk 38–47; **Kuusik, Ohmann**. EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud, lk 85–91.

²⁴⁶ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 180; **Morten Thing**. The Communist Party of Denmark and Comintern 1919–1943, lk 5
rudar.ruc.dk/bitstream/1800/1073/1/The_communist_party.pdf [v-tud 20.03.2015].

²⁴⁷ **Rahvusvaheline Lenini Kool** oli aastail 1926–38 Moskvas Kominterni täitevkomitee juures tegutsenud õppeasutus, kus koolitati Kominterni ja selle sektsioonide juhtivkaadrit. Kool asutati Kominterni V kongressi otsuste tuginedes ja selle tegutsemisaja jooksul õppis koolis ligikaudu 3500 õpilast 59 erinevast komparteist, kõige rohkem Saksa ja Tšehhoslovakkia komparteidest (mõlemast üle 300), eestlaste arvukust kooli tegutsemisaja jooksul on hinnatud suurusjärku 20–30, mis jäi samale tasemele Läti, Taani, Iirimaa, Hollandi ja Mehhiko komparteidest suunatud õpilastega. Näiteks Soome partei saatis kooli 135 õpilast, Leedu, Norra ja Rootsi rahvuslikud Kominterni sektsioonid 40–50 õpilast. Õppetöö toimus rahvuste järgi sektorites, aastail 1933–37 tegutses koolis eraldi Leedu-Eesti sektor. 1935. aasta seisuga lasus Rahvusvahelise Lenini kooli eesti grupi tegevuse juhtimine EKP KK Välisbüroo õlul. Rahvusvahelise Lenini Kooli vilistlased olid näiteks EKP Skandinaavia keskuse loojaid Voldemar Tuberk, EKP aktivistid ja Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaali Eesti sektsiooni liikmed A. Volgerat, August Vakepea ja Eduard Säremat, vt **Alastair Kocho-Williams**. Stalin's Students: the International Lenin School, 1926–1938, 11, 7–8: http://www.academia.edu/5615677/Stalin_s_Students_the_International_Lenin_School_1926-1938 [v-tud 11.10.2016]; **Kuuli, Toom**. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 120–122, viide 44.

²⁴⁸ **Nørgaard**. Kongelundeni mõrv, lk 49–52.

toonud ja EKP KK tegevuse taastamisele Eestis lähemale ei liigutud. Partei igapäevatöö juhtimiseks löid KK liikmed kolmeliikmelise sekretariaadi, mis asus Taanis ja mille liikmed käisid ajuti Eestis. Toom ja Kuuli on oletanud, et sekretariaadi asukohana mõeldi algselt Eestit, kuid selle ületoomiseni praktikas ei jõutud.²⁴⁹ Moodustati ka uus asutus Välisbüroo, mis tegutses edasi Nõukogude Liidus ja kuhu kuulusid ülejäänud KK liikmed. Välisbürood juhtis keskkomitee esindaja Kominterni täitevkomitee juures Richard Meering. Asjaajajana asus tegutsema Eduard Silm-Alas. Poliitbürood enam ei moodustatud. 1935. aasta oktoobris peetud EKP KK pleenumi otsusel muudeti EKP juhtorganite struktuuri nimetusi veelkord ning Sekretariaadi asemele moodustati nüüdsest Organisatsiooniline Büroo ehk Orgbüroo. See hakkas juhtima parteitööd ja otsustama põhimõttelisi poliitilisi küsimusi, sh parteikongressi kokkukutsumine ja organisaatorite ettevalmistamine. Büroo liikmete enamik tegutses Skandinaavias. Nõukogude Liidu eesti kommunistidest olid Orgbüroo liikmed Anvelt ja Meering. Pleenumi otsusel laiendati ka Välisbüroo koosseisu,²⁵⁰ mille õlule jäi muu hulgas Rahvusvahelise Lenini Kooli eesti grupi tegevuse juhtimine.²⁵¹ Meering oli samaaegselt Kominterni Skandinaaviamaade Sekretariaadi juhataja asetäitja ja tundis hästi kohalikke olusid, muu seas rääkis hästi rootsi keelt.²⁵²

Ehkki Orgbüroo ülesanne oli ka uue põrandaaluse juhtkonna moodustamine Eestis, astuti selleks reaalseid samme alles 1938. aastal ja parteikeskus Eestis moodustati maiamnestiaga vabanenud kommunistide, mitte Skandinaavia keskuse initsiatiivil.²⁵³ EKP Illegaalse Büroo esimene koosolek peeti 9. mail Kaarli puiestee pargipingil, selle liikmeiks olid Hendrik Allik, Johannes Lauristin ja Peeter Pedrae (Petree).²⁵⁴ Suvel 1938 koopteeriti büroosse Herman Arbon ja Paul Keerdo²⁵⁵ ning büroo täitis aastail 1938–40 EKP KK ülesandeid. Enamik maiamnestiaga vabanenud kommunistidest suundus Tallinnasse või Tartusse, kus asutati peagi parteikomiteed: Tallinna komiteed juhtisid Peeter Petree, Herman Arbon, Johannes Leimann (Leuman), Tartu komiteed, mis asutati 1939. aastal, Paul Keerdo ja Voldemar Sassi²⁵⁶. Teistesse linnadesse määras

²⁴⁹ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 120; RA, ERAF.6495.1.307, 1 3: EKP KK koosoleku protokoll, 03.09.1934.

²⁵⁰ Välisbüroo liikmeiks olid nüüd Jaan Anvelt, Richard Meering, Hans Pöögelmann, Otto Rästas, Eduard Silm-Alas, Johannes Käspert, E. Strauch ja Harald Tummeltau, kellest Rästas, Käspert ja Pöögelmann tegutsesid Leningradis.

²⁵¹ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 120–122, viide 44.

²⁵² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 205.

²⁵³ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 121.

²⁵⁴ Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost, lk 104.

²⁵⁵ RA, ERAF.247.51.8, 1 3–8: [Olaf Kuuli] Märkmeid jutuajamisest Hendrik Allikuga, 17.01.1979.

²⁵⁶ **Voldemar Sassi** (1899–1941), sündis Tartumaal Raadi vallas. Õppis Hugo Treffneri eragümnaasiumis ja Tartu kaubanduskoolis. Töötas 1919–22 Tartumaa maksuinspektori juures kantseleiametnikuna, 1922–24 Tartu AÜKN sekretärina. Oli 1920/21 üks ÜENPÜ Tartu organisatsiooni loojaid, hiljem Eestimaa Ehitustööliste Liidu Tartu osakonna sekretär, EKP-s alates juunist 1923, ETP Tartu osakonna komitee liige; valiti dets-s 1923 TÜV nime-

Illbüroo volinikud, mis tähendas sisuliselt, et kui mõni partei liige kuhugi välja saadeti (näiteks Dimitri Kuzmin Viljandisse), sai temast kohapealne EKP volinik.²⁵⁷ Parteikomiteede ajajärgust tuleb lähemalt juttu Ilmar Kruusi tegevusega seonduvalt alapeatükis 4.2.

Kominterni sektsioonide, sealhulgas EKP rahastamist korraldati Moskvast Kominterni keskasutusest, ja rahastuse suurusjärgudest aitavad mingisugust ettekujutust saada KK säilinud kassaaruanded.²⁵⁸ Suuremad rahasummad hakkasid saabuma 1919. aasta teisel poolel, ulatudes parimatel kuudel üle miljoni rubla.²⁵⁹ Raha kulutati kirjanduse trükkimiseks ja levitamiseks, salakorterite ja kullerite ülalpidamiseks jm. Terviklikku ülevaadet Kominterni rahalisest panusest EKP ülalpidamisse aastail 1920–25 on nappide andmete tõttu siiski võimatu saada.²⁶⁰ EKP ei olnud sellise rahastuse koha pealt erandlik. Kominterni toetusega turgutati nii Briti kommunistlikku parteid kui ka komparteiseid Ungaris, Hollandis, Austrias, Poolas, Saksamaal jm. Ainuüksi 1919. aasta kevade ja suve jooksul kulutas Komintern välisriikides asuvate rahvuslike sektsioonide rahastamisele üle viie miljoni rubla, misjärel Lenin omakorda neljakordistas toetusteks kulutatava raha hulka. 1920. aastate esimesil aastail kulus kümnendik kogu Kominterni eelarvest Nõukogude Venemaalt väljaspool tegutsevate komparteide toetuseks.²⁶¹ Soome partei tegutses 1926. aastast ainult Kominterni finantside toel.²⁶² 1920. aastal jõudis EKP KK-le Nõukogude Venemaalt EKP KK Venemaa

---

kirjas Tartu linnavolikogusse. Arreteeriti jaanuaris 1924 ja mõisteti 149 protsessil tähtajata sunnitööle. Vabanes 1938. aasta amnestiaga, misjärel tegutses Tartus. Juunipöörde järel 1940 EKP Tartu maakonnakomitee I sekretär, alates maist 1941 ENSV Ametiühingute Kesknõukogu presiidiumi esimees. Hukkus 1941. aastal Suvesõjas, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 148–150; RA, ERA.4677.1.10: kantsleiametniku Voldemar Sassi teenistus-toimik, 1919–22.

²⁵⁷ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 306.

²⁵⁸ Vt säilik RA, ERAF.24.1.853: EKP Keskkomitee kassa aruanded ja muu kirjavahetus rahandusküsimuses, Venemaa büroo struktuuriline projekt ja agentuurvõrgu skeem, 1918–1926.

²⁵⁹ Näiteks 1921. aasta märtsi algul oli EKP KK keskkassas 1,58 miljonit rubla ja üle 800 000 Eesti marga, Venemaa Büroolt laekus sel kuul 1,07 miljonit rubla ja üle 650 000 Eesti marga, lisaks vahetati märtsis 1921 1000 rubla ja üle 1,7 miljoni Eesti marga. Väljaminekute seas olid suuremad kulutused maaorganisatsioonidele 750 000 Eesti marka, trükkijatele ja Rõhutute Hääle väljaandmisele 700 000, keskkomiteele ja sidele 200 000 ning kellelegi Altovile üle 600 000 Eesti marga, vt RA, ERAF.24.1.853, 1 9: [Väljakirjutus EKP kassaraamatust] 1921. a. [märts].

²⁶⁰ Vt sellest lähemalt **Olaf Kuuli**. Kominterni Eesti sektsiooni rahad. – Ajalooline Ajakiri nr 1, 1998, lk 79.

²⁶¹ **McDermott, Agnew**. The Comintern, lk 21–22.

²⁶² **Tauno Saarela**. Finnish Communism, Bolshevization and Stalinization. – Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917–53. Ed. by Norman LaPorte, Kevin Morgan, Matthew Worley. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2008, lk 188–205, siin lk 196.

Büroo kaudu ümmarguselt 6,45 miljonit rubla ja üle 7 miljoni Eesti marga.²⁶³ Edaspidi toetuste hulk vähenes.

Rahastusega seotud probleemid pidid olema piisavalt tõsised, et neile osutasid ka mõned nõukogude perioodi uurijad. Näiteks nenditakse, et sellest tulevalt vähendati 1922. aasta mais tunduvalt parteitöötajate arvu.²⁶⁴ 1921. aasta lõpul kehtestas Kominterni Täitevkomitee rahvuslikele sektsioonidele liikmemaksud, mida koguti kord kvartalis ja mis pidid jõudma Täitevkomiteeni komparteiide keskkomiteede kaudu. Liikmemaksud kehtestamist põhjendati vajadusega katta Kominterni kasvava ametnikkonna suurenevaid kulusid, materiaalselt paremal järjel olevatele sektsioonidele pidi see andma võimaluse toetada nõrgemaid. Eriti kehtis see oluliste poliitiliste ja majanduslike tegevuste puhul, mille all on ilmselgelt mõeldud väljaastumisi. Lisaks pidi taoline materiaalse abi jagamine tihendama kontakte Kominterni ja selle sektsioonide vahel.²⁶⁵

Aastail 1938–40 jäid EKP ainsaks sissetulekuallikaks liikmemaksud, mida liikmed pidid igakuiselt parteikassasse maksuma ja mis oli 2% kuupalgast. Kuna kommunistid kõrgepalgalistel ametikohtadel enamasti ei töötanud ja neid oli vähe, oli partei rahaline olukord enam kui tagasihoidlik. Sellel ajavahemikul polnud Eestis ka palgalisi parteitöötajaid, parteilisi ülesandeid täideti n-õ ühiskondlikus korras. 1940. aasta suvel vahetult enne partei põranda alt väljatulekut oli parteikassas 400 krooni ringis.²⁶⁶

1.3. Liikmeskond

Märtsis 1919 Kolmanda ehk Kommunistliku Internatsionaali asutamiskongressil Moskvas oli Kommunistliku Partei Eestimaa organisatsiooni esindanud Hans Pöögelmann.²⁶⁷ Ka Kominterni II kongressil 1920. aasta suvel esitas kompartei tegevuse ja organisatsiooni kohta Eestis ülevaate Hans Pöögelmann, märkides, et partei tegevuse raskuspunkt asus tööstuslinnas Tallinnas ja baseerus valdavalt tööstustöölistel. Tallinna organisatsiooni moodustasid 12 vabrikukollektiivi, kelle esindajad moodustasid omakorda Tallinna linnakomitee.²⁶⁸ Kollektiivid jagunesid linnas kolme rajooni vahel, rajoonide esindajad moodustasid linnakomitee

²⁶³ RA, ERAF.24.1.853, 1 6–8: Väljakirjutused EKP KK kassaraamatust, 02.04.1921. Põrandaaluste kommunistide rahastamisest vt ka **Valge**. Punased, lk 135–139.

²⁶⁴ **Kuuli, Toom**. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 113.

²⁶⁵ ECCI resolution on members' contributions, 04.12.1921. – The Communist International 1919–1943. Documents. Volume I. 1919–1922. Ed. by Jane Degras. London: Oxford University Press, 1956, lk 300.

²⁶⁶ **Kuuli**. Kominterni Eesti sektsiooni rahad, lk 82–83; RA, ERAF.247.51.8, 1 48.

²⁶⁷ **Ellen Plotnik**. Hans Pöögelmann ja Komintern. – Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940. Toimetaja Heino Arumäe. Tallinn: Eesti NSV TA, 1975, lk 118.

²⁶⁸ 20–25-liikmelisele linnakomiteele allusid vahetult Tallinna vastutavad parteiorganisaatorid. Keskkomitee, rajoonide ja trükikoja esindajad moodustasid omakorda Tallinna täidesaatva büroo ehk nn Orgbüroo. Igal linnakomitee liikmel, aga ka vastutaval organisaatoril oli asendaja, kes sai vajadusel organisaatori rolli üle võtta, vt Ülevaade EKP ajaloost II, lk 22.

täidesaatva büroo. Tallinna kõrval asusid Pöögelmanni väitel parteikollektiivid toona veel Tartus, Valgas, Viljandis, Pärnus ja Narvas, lisaks 24 kollektiivi maal. Kompartei Eesti organisatsioonis oli 1920. aasta juuniks kokku 690 liiget, neist 450 linnades ja 240 maakollektiivides. Pöögelmann rõhutas, et liikmete arv ei kajastanud partei tegelikku võimekust, sest et „äärmise ettevaatuse pärast ainult kõige usaldatavamad kandidaadid [---] liikmeks registreeritakse”. Sel põhjusel olla organisatsioonis ka äraandmine peaaegu tundmatu. Lisaks registreeritud liikmeile oli parteil hulk isikuid, kes olid pidanud erinevatel põhjustel paremaks end mitte liikmeks registreerida, kuid olid aktiivsed kaastöölised. Sellisena tuuakse välja eelkõige korterite muretsejad, sidepidajad ja kirjanduse laiali-vedajad. Pöögelmanni järgi oli nende arv vähemalt sama suur kui registreeritud liikmeil. Pöögelmann ütles veel, et tegutsemisolusid iseloomustab hästi asjaolu, et 20% linnade partei liikmeist istub vangis.²⁶⁹ 1919. aasta lõpul oli Eesti parteiorganisatsioonis olnud partei liikmeid 515.²⁷⁰

1921. aasta kevadel tegutses Eestis 34 illegaalset organisaatorit ning Keskkomitee ja Poliitbüroo kava nägi ette laiendada organisaatorite võrgustikku 53 organisaatorini, kus kasv pidi tulema legaalse elamisvõimalustega parteilaste rakendamisest organiseerimistööle. Igasse maakonda pidi selle plaani järgi saadetama kolm rajooniorganisaatorit, lisaks Tallinna viis, Tartusse ja Narva kolm ning Pärnusse ja Valgasse kummassegi kaks organisaatorit. Lisaks nägi plaan ette eraldi parteiorganisaatorid sõjaväkke ja piiritsooni. EKP II kongressi järgselt revideeriti neid plaane oluliselt – detsembrist 1921 jäeti igasse maakonda üks organisaator, linnadest jäi kolm organisaatorit ainult Tallinna, samas kui 1922. aasta veebruaris jaotati kogu Eesti ainult kolmeks piirkonnaks, iga piirkonna kohta üks organisaator.²⁷¹

EKP II kongressil 1921. aasta sügisel nimetas Otto Rästas KK organisatsioonilises aruandes kahte olulist aspekti. Esiteks ei puudutanud 1921. aasta „aprillirüüstamine” parteiorganisatsiooni, kuna „illegaalne töö organisatsioonilisest lahus on legaalsest” – asjaolu, mis 1922.–23. aasta jooksul ära muudeti, kui hakati rääkima illegaalse töö läbipõimimisest legaalsega. Teiseks tõi Rästas välja, et kuigi enne II kongressi oli suurem sissekukkumine Pärnus ja Tartus, siis positiivse poole pealt „Tungisime Saaremaale ja Tartumaale”. Selle väite baasilt võib oletada, et Saare- ja Tartumaa olid EKP jaoks seni probleemsed ja ilmselt alamehitatud piirkonnad. Mõlemat piirkonda käsitletakse detailsemalt ka järgmistes peatükkides: Saaremaad alapeatükis 3.1 Aleksander Ellami tegevuse valguses ja Tartumaad alapeatükkides 2.1 ja 2.3 Paul Keerdo ja Hans Heidemanniga seoses.

---

²⁶⁹ Kommunistliku Partei Keskkomitee aruanne Kominterni 2. kongressile tööliikumise, majandusliku olukorra, kodanlike ja väikekodanlike parteide ning kommunistliku partei Eesti organisatsiooni tegevuse kohta ajavahemikul 1918. aasta novembrist kuni 1920. aasta juulini. – EKP I kongress, lk 33, 38–40.

²⁷⁰ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 23.

²⁷¹ Valga-, Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaal sai piirkonnaorganisaatoriks H. Rebane, Harju-, Järva-, Lääne- ja Saaremaa organisaatoriks sai A. Vedru ning Tallinna linn eraldi piirkonnana jäi Jaan Kreuksi valdusse, aprillist 1922 sai Tallinna organisaatoriks Johannes Linkhorst.

Kokku hindas Rästas aruandes partei liikmete arvuks II kongressi ajal 1000–1100, parteiorganisatsioon oli 88.²⁷²

Otsus „püüda selle poole, et EISTP. organisatsioonid oleksid ühes ka EKP organisatsioonid, tegutsedes kontaktis EKP illegaalsete organitega” tehti EKP KK koosolekul juba märtsis 1922.²⁷³ EKP KK koosolekul 26. juulil 1922 otsustati asutada EISTP osakondadesse illegaalsed „komkollektiivid”.²⁷⁴ Selle otsusega läks organiseerimistöö pööraselt legaalselt, mitte enam pööraselt organiseerimisele, täpsemalt EISTP ja ametiühingute organisatsioonidele.²⁷⁵ Nõukogude perioodil teemat käsitledes on osutatud sellisele muutusele seoses TÜV kampaaniaga: illegaalsete ja legaalselt töövormide läbipõimimine tõi kaasa muutused senises EKP tööstruktuuris: senine illegaalsete vastutavate organisatsioonide institutsioon kaotati ning jagati need ülesanded EISTP (hiljem ETP) ja ametiühingutes tegutsevate kommunistide organisatsioonide vahel.²⁷⁶ Kas see oli aga ainus põhjus, on küsitav, sest taolise pöörasuse ja legaalse tegevuse läbipõimimisel võib olla ka praktilisem (lisa)põhjus, näiteks rahaline kokkuvõte, sest palgaline organisatsioon pidi nüüd tegelema nii pöörasuse kui ka legaalse tegevusega.

EKP liikmes- ja toetajaskonnale avaldas tugevat mõju 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ebaõnnestumine. Esiteks kaotati sellega suur osa aktiivsest liikmeskonnast. Riigipöördekatsetes oli hukkunud 20 kommunisti, vahetult pärast 1. detsembri sündmusi hukati üle 150 kommunistide poolel tegutsenud inimese ja vangistati üle 500.²⁷⁷ Lisaks sellele kaugesid EKP-st ka paljud nende senised valijad, kellele oli relvastatud väljaastumine tulnud ootamatult ja olnud oma vägivaldsuses šokeeriv.

Kui 1924. aasta algul oli EKP liikmeid arvestuslikult umbes 2000, siis 1926. aastaks oli partei liikmeid Eestis järele jäänud hinnanguliselt alla saja.²⁷⁸ Ka parteiajalookirjanduses konstateeritakse aastate 1925–27 kohta, et partei ei suutnud teha märkimisväärseid samme detsembrisündmuste järgsete repressioonidega

---

²⁷² EKP II kongress, lk 244.

²⁷³ RA, ERAF.25.1.113, 1 17p: EKP KK koosoleku protokoll nr 5, 17.03.1922.

²⁷⁴ RA, ERAF.25.1.113, 1 21p–22: EKP KK koosoleku protokoll, 26.07.1922.

²⁷⁵ **Toom.** EKP Keskkomitee ja Poliitbüroo protokollid, lk 61–62.

²⁷⁶ Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost, lk 81. Küsimusele, mil määral olid EISTP pahemtiiva liikmed seotud EKP-ga või mil määral saab ühe partei liikmelisust kanda üle teisele, annab mõningat selgust V. Toomi artikkel EKP KK ja Poliitbüroo protokollidest, vt **Toom.** EKP Keskkomitee ja Poliitbüroo protokollid, lk 68–69.

²⁷⁷ Üldse hinnati nõukogude käsitlustes riigipöördekatsega mingil määral seotuks 700 inimese ringis, vt **August Sunila.** Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 218, Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Dokumente ja materjale. Peatoimetaja August Sunila. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 218–221; Eesti ajalugu. VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 75.

²⁷⁸ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 41. 1926. aasta kevadeks oli Eestis vabaduses aktiivselt tegutsemas väidetavalt umbes 70 EKP liiget, vt Ülevaade EKP ajaloost II, lk 139; Коммунистическая партия Эстонии в цифрах, lk 37.

peaaegu hävinud parteiorganisatsioonide võrgu tugevdamiseks. Enamgi veel: varasemaga võrreldes olid passiivseks muutunud ka pahempoolsed ametiühinguringkonnad ja kommunistidele senised kaasatundjad,²⁷⁹ mis EKP rasket olukorda süvendas.

Ajaloolane Magnus Ilmjärv on üsna tabavalt osutanud, et 1. detsembri riigipöördekatse oli EKP-le olnud poliitiline enesetapp. Pärast 1. detsembri riigipöördekatset Eestisse tulnud ja aastail 1925–30 Nõukogude Liidu Tallinna saadikuna töötanud Adolf Petrovski märkis 1928. aasta veebruaris Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissarile Georgi Tšitšerinile saadetud teabes, et EKP oli selleks ajaks nii sügaval pöranda all, et seda peaaegu ei eksisteerinudki, ja parteisse kuulumist varjati nii hoolikalt, et ka Nõukogude Liidu saatkond ei suutnud partei liikmelisust täpselt kindlaks teha.²⁸⁰

Parteiorganisaatorite võrku oli püütud mingil määral taastada alates 1925. aasta teisest poolest, kui Eestisse saabus pöranda alla August Riismann, kellele oli ülesandeks tehtud hakata juhtima Tallinna ja Harjumaa parteiorganisatsioone.²⁸¹ Arengud Eestis olid kommunistidele siiski ebasoodsad. Umbes aastase vahega hukkusid Tallinnas tegutsenud parteiorganisaatorid August Riismann (1926) ja Aleksander Leiner (1927), mis jättis pörandaaluse kommunistliku tegevuse arendamise võimalused tagasihoidlikeks, rääkimata masse mõjutavatest aktsioonidest. Puudusi võimendas lünklik side Eesti ja Nõukogude Liidus asuva parteikeskuse vahel.

Pärast Leineri surma jäi Eesti ainsaks parteiorganisaatoriks Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu (EKNÜ) KK liige Heinrich Ross²⁸², kes on oma tegevust kirjeldanud mälestusteraamatus „Ei vabadust sa taevaväega”. Ta on meenutanud, kuidas kirjutas abijõu saatmise palvega Moskvasse EKP KK-sse kohe pärast Leineri hukkimist, kuid vastuse saabumine viibis nii pikalt, et Ross jäi mitmeks kuuks ainsaks EKP-EKNÜ organisaatoriks.²⁸³

---

²⁷⁹ **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 116; **Abe Liebman.** EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel. – Töid EKP ajaloo alalt III. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 183–208, siin lk 189–190.

²⁸⁰ **Magnus Ilmjärv.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. – Acta Historica Tallinnensia nr 3, 1999, lk 156–223, siin lk 159.

²⁸¹ **Jüri Ant.** Sõjariist kodanluse vastu. Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus Eestis aastail 1926–1930. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 11.

²⁸² **Heinrich Ross** (1902–96), sündis Peterburi kubermangus, kolis koos vanematega 1910. aastal Virumaale. Astus 1924 EKP liikmeks, põgenes pärast 1. detsembri riigipöördekatset Nõukogude Liitu, tegutses 1926–28 Eestis pörandaaluse parteiorganisaatorina. Töötas 1928–30 Leningradis tehases, õppis 1930–36 Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis, seejärel töötas Omski oblasti rajoonikomitee haridusosakonna juhatajana märtsini 1938, mil vahistati ja viibis 1938–48 Magadani oblasti vangilaagrites ning 1948–53 asumisel Magadanis ja Ukrainas. Rehabiliteeriti 1955. aastal, misjärel töötas 1956–83 EKP Partei Ajaloo Instituudis Tallinnas. Ka Heinrichi vend Friedrich Ross tegutses kommunistlikus liikumises, vt **Ross.** Ei vabadust saa taevaväega; **Heinrich Ross.** Süüta süüdlased. Mälestusi aastaist 1930–1956. Tallinn: Olion, 1990.

²⁸³ **Ross.** Ei vabadust saa taevaväega, lk 144.

1928. aasta veebruaris saabus Eestisse parteiorganisaatoriks värske EKP KK liige Aleksander Orlov-Saar. Kevadel 1928 moodustati uus EKP Tallinna komitee, liikmeiks Aleksander Kulka, Kristjan Remmelgas jt, MOPR-i²⁸⁴ ja naistöö organisaatoriks saabus Irina Ots-Adamson. Sama aasta novembris asusid EKP Tallinna Komitee põrandaaluse organisaatorina tööle Nikolai Karotamm ja EKNÜ tegevust koordineerima Karl Säre. Moodustati EKP KK Illegaalne Büroo, mille sekretäriks määrati Aleksander Orlov-Saar.²⁸⁵

Vaatamata vähenenud koosseisule püüdsid kommunistid 1920. aastate teisel poolel taas pääseda legaalsete organisatsioonide abil esinduskogudesse. Sarnaselt kümnendi esimesele poolele, kus võeti üle iseseisvate sotsialistide erakond, hakkasid EKP liikmed ja EKP-le lähedal seisvad isikud nüüd „imbuma” 1926. aastal asutatud Eesti Tööliste Partei ridadesse.

Partei olid enne 1926. aasta parlamendivalimisi loonud ESTP-st lahku löönud vasakpoolsed sotsiaaldemokraadid ja parteivälised isikud, kes lootsid lähenevail parlamendivalimistel enamlaste endise elektoraadi hääletega parlamenti pääseda.²⁸⁶ ETP ühel asutajaliikmel Paul Abramsonil olnud juba 1926. aasta algul, s.o enne ETP ametlikku asutamist, kontaktid EKP põrandaaluse organisaatori August Riismanniga. Omavahel lepiti kokku, et ETP võtab riigikogu valimistel oma valimisnimekirja ka kommunistidele sobivaid kandidaate ja arvestab oma valimisplatvormi koostades EKP programmilisi nõudmisi. Vastutasuks asus EKP rahaliselt toetama ETP ajalehe Proletaarlane väljaandmist.²⁸⁷

Politsei tabas organisaator Riismanni ja ta hukati aprillis 1926 sõjakohtu otsusel, ja see lõpetas kommunistide lootusrikkalt alanud koostöö. ETP tegevus keelati ja mitmed partei liikmed vahistati.²⁸⁸ Mõistnud koostöö kommunistidega hukka, sai ETP Tallinna osakonna juhatus Siseministeeriumilt tegevusloa tagasi. Järgneval paaril aastal leidis ETP-s aset sisevõitlus EKP toetajate ja vastaste vahel, kus sarnaselt EISTP ülevõtmistaktikale 1922–23 saavutas järkjärgult ülekaalu EKP toetajaskond.²⁸⁹ Täieliku võidu saavutas pahemtiib 1929. aasta jaanuaris toimunud ETP kongressil, kus ETP KK esimeheks valiti tolleks ajaks EKP liige Valter Kaaver, kelle tegevust käsitletakse lähemalt ka alapeatükis 3.2. 1930. aastani tegutsenud ETP jäi organisatsiooniliselt nõrgemaks kui EISTP ja enamik ETP liikmeid ei kuulunud EKP-sse.²⁹⁰

---

²⁸⁴ Lühendi MOPR kaudu tuntav Rahvusvaheline Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsioon (*Международная организация помощи революционерам*) asutati Kominterni IV kongressil 1922. aasta novembris, selle kaudu toetati poliitvange ja nende perekondi, vt **Raid**. Nende elu oli võitlus, lk 94–96, 101–102.

²⁸⁵ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 178; **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 60–63.

²⁸⁶ **Oskar Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus. – Läbi kahe sajandi. Koostanud Juhan Peegel. Tallinn, 1971, lk 248.

²⁸⁷ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 42–43; **Ant**. Sõjariist kodanluse vastu, lk 11–12.

²⁸⁸ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 42–43.

²⁸⁹ Vt sellest lähemalt **Ant**. Sõjariist kodanluse vastu, lk 17jj; **Abe Liebman**. Uusi andmeid revolutsioonilise tiiva võidu kohta Eesti Tööliste Parteis. – Töid EKP ajaloo alalt I. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 92–105.

²⁹⁰ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 43.

1929. aasta lõpul ja 1930. aasta algul tegutsesid EKP organisatsioonid üksnes Tallinnas ja Saaremaal. Neist esimese isikkoosseisu valgustab EKP KK Illegalse Büroo liikme Johannes Paulmanni 1930. aasta veebruarist pärinev aruanne, mille koostamise hetkel oli parteis 45 liiget, 21 meest ja 24 naist, nende seas korterite pidajaid, st mitte kuigi aktiivseid oli koguni 27. Samad andmed edastas EKP KK ka Kominterni täitevkomiteele.²⁹¹ Saaremaa organisatsiooni liikmete arvuks luges 1930. aasta lõpul EKP KK-st Saaremaale saadetud Mihkel Amon millalgi „enne”, ilmselt enne tüli Saaremaa organisatsiooni juhi Aleksander Ellamiga, umbes 100 liiget, kellest oli 1930. aasta lõpu seisuga järele jäänud 65, neist aktiivsemaid ja teadlikumaid oli 11. Kuuli väitel kinnitanud seda Saaremaa EKNÜ liikme kellegi A. Aljase hinnang 1934. aastal, et kümnendi vahetusel tegutsenud Saaremaal u 100 partei ja EKNÜ liiget. Teisalt toonitab Kuuli, et Saaremaa organisatsiooni liikmete arvu on palju keerulisem hinnata, kuna Saaremaa organisatsiooni side Illbürooga oli äärmiselt lünklik.²⁹² Siit lähtub omakorda küsimus, mis nende arvude (suurusjärkude) taga on ja mis olid põhjused, et organisatsioon Illbürooga ei suhelnud. Mõningast selgust Saaremaa olukorda aitab luua Aleksander Ellami tegevuse analüüs alapeatükis 3.1. Etteruttavalt olgu öeldud, et selle alusel mõjub Aljase hinnang kaugelt ülepakutuna.

Väike, mõne liikmega parteiorganisatsioon tegutses Narvas, ent Illbüroo katkestas suhtluse sellega 1929. aasta novembris, sest kohalikku organisaatorit kahtlustati koostöös poliitilise politseiga. Sellele lisaks oli Illbürool kontakt ainult vangla parteiorganisatsiooniga, mille liikmeid oli 170–180 ringis. Kümnendi vahetusel on seega räägitud kokku 300 partei liikmest Eestis, neist vabaduses umbes 120, kellest üle poole langes Saaremaa arvele,²⁹³ mille suurusjärku tuleb omakorda suhtuda ettevaatusega. Eestis loeti 1929. aasta sügiseks partei liikmeid, kes „täielikult partei tööd tegid ühel ehk teisel alal” kokku 35, novembrist täienesid partei read lisaks 10 inimese võrra, lisandus veel 10 MOPR-i alal töötavat inimest, kelle kohta olid eriarvamused, kas neid peaks lugema partei liikmeiks või mitte.²⁹⁴ Konstantin Männikson hindas samal ajal Saaremaa organisatsiooni suurust vaid umbes 30 inimeseni.²⁹⁵

1930. aastate algul elasid EKP põrandaalused organisatsioonid üle mitu vahistamislainet ja partei ümberstruktureerimise 1931. aastal. EKP kohalike organisatsioonide võrku uurinud Olaf Kuuli järgi tegutsesid 1934. aasta augustikonverentsi ajaks Eestis väikesed kommunistide grupid ainult Tartus ja Pärnus. Konverentsi aruandes esitatud arvandmed, kus kõneldi nt 40-liikmelisest grupist Tartus, on aga liialdus. Mõnda aega tegutses 20-liikmeline Jaan Kreuksi nimeline valdavalt kraavi- ja metsatööstest koosnev parteiorganisatsioon Albert Sakkarti juhtimisel, kuid Sakkarti lahkumisega Eestist 1935. aastal katkes sellegi tegevus. Saaremaa organisatsiooni tegevust ei arvestatud teabes

---

²⁹¹ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 52–53.

²⁹² Samas.

²⁹³ Samas, lk 53.

²⁹⁴ RA, ERAF.6495.1.233, l 2: [põrandaaluse parteitöötaja] aruanne 15.04.1929–01.01.1930.

²⁹⁵ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 56.

1931. aastast alates, Kuuli järgi sidemete puudumise tõttu,²⁹⁶ kuid puuduliku suhtluse taga olid veelgi enam sisepinged, mida avatakse detailsemalt Aleksander Ellami alapeatükis 3.1.

1935. aastal vähenes seni saja ringi jäänud vabaduses viibivate partei liikmete arv veelgi, kui juulis arreteeriti Voldemar Tuberk ja tema lähikonnas tegutsesid kommunistid. Kuna kahtluse vari langes sissekukkumises EKP Tallinna organisaatori Johannes Eltermann-Martõnovi tegevusele, mida nõukogulikus väljenduses on nimetatud ka kui „üleminek klassivaenlase poole”, katkestas EKP KK kontakti kõigi Eltermanniga kokku puutunud isikutega. Sellega lakkas sisuliselt tegutsemast EKP Tallinna organisatsioon²⁹⁷ ja EKP tähelepanu oli mõnda aega suunatud rohkem meremeestele.

Reaalne tegevus mingilgi kujul taastus Tallinnas alates 1936. aastast, kui vanglast vabanesid varem aktiivselt tegutsenud kommunistid, nagu Dimitri Kuzmin. Vanad kontaktid soojendati üles ka mujal, millest tuleb samuti põgusalt juttu alapeatükis 3.1 ja Ilmar Kruusi tegevusega seoses alapeatükis 4.2.

Pole teada, et keegi EKP KK liikmeist või vastutavaist töötajaist oleks vahemikus 1935. aasta sügisest kuni 1937. aasta sügiseni Eestis käinud, mistõttu on sellest perioodist esitatud andmed EKP organisatsioonide tegevusest, eriti arvulised ülevaated, küsitava väärtusega. EKP orgbüroo informatsioonis Komininternile septembrist 1937 väitsid tollased orgbüroo liikmed Karl Säre ja Leo Loothing, et Eestis vabaduses olevaid kommunistide oli 225. Olaf Kuuli on hinnanud 1937. aastal vabaduses tegutsevate partei liikmete arvuks alla saja. Suure terrori aastad katkestasid lõplikult kontakti EKP Eestis ja Nõukogude Liidus tegutsevate liikmete vahel, Nõukogude Liitu jäänud parteiliikmed langesid repressioonide ohvriks. EKP KK ja Välisbüroo tegevus lakkas lõplikult 1938. aastal. Küll aga moodustati samal aastal uuesti EKP Illbüroo Eestis, millest oli eelnevalt juba juttu, ja millel oli mõningane kontakt EKP Skandinaavia keskusega.²⁹⁸

Aastail 1938–40 tegutses suurim, väidetavalt umbes 60-liikmeline parteiorganisatsioon Tallinnas. Nende andmete tõele vastavust on võimatu kontrollida, kuid see võib olla enam-vähem vastavuses maiamnestiaga vanglast vabanenud parteiliikmete hulgaga, kes jäid Tallinna elama. Kuna suurematesse tehastesse kommuniste enam tööle ei võetud, ei saanud sinna organisatsioone moodustada. Üldiselt tegutsesid loodud või taastatud organisatsioonid siiski tagasihoidlikult ja olid väikesearvulised.²⁹⁹ Juunipöörde ajaks oli Eestis väidetavalt

---

²⁹⁶ Samas, lk 59–61.

²⁹⁷ Samas, lk 60–61.

²⁹⁸ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 61–63; **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 123.

²⁹⁹ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 306; Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Koostaja ja toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005, lk 10–11.

133 EKP liiget, neist vanglas kolm. Sealhulgas võeti ajavahemikul 1938–40 Kuuli järgi parteisse umbes 20 uut liiget.³⁰⁰

1.4. Sisetülid EKP tegevusajal

Pinged eesti kommunistide vahel jätkusid ka pärast EKP loomist. Ei toimunud Eestis ja Nõukogude Venemaal tegutsevate kommunistide ühist kongressi, millel võinuks valida ühist keskkomiteed, nagu veebruaris 1921 Petrogradi üldkoosoleku resolutsioon vajadusena ette oli näinud.

Kevadel 1921 arutati Venemaa Büroo ja Keskbüroo konflikti VK(b)P Keskkomitee Keskkontrollkomisjoni ja Kominterni ühiskomisjonis, kus tülikäsimuses anti õigus EKP KK-le. Otsuses rõhutati, et Eestis juhib kommunistide tegevust just EKP KK, selle Venemaa Büroo on EKP täieõiguslik esindaja Kominterni juures ja EKP esindaja Kominternis peab kuuluma ka Eesti Osakondade Keskbüroosse, olles selle kaudu sideisikuks kahe parteiorganisatsiooni vahel. Selleks ajaks oli jõudnud lõpule EKP formaalne iseseisvumine ja Anvelti tiib oli Eestis positsioonid kindlustanud. Palvadre tiib keeldus tunnistamast EKP kui Kominterni sektsiooni moodustamist. Peale võimuvõitluse oli tõenäoliselt oma osa ka isiklikel antipaatiatel. Näiteks olid Anvelti-Vöölmanni vastuolud alanud juba varem, 1917.–18. aastal ja Kuuli järgi pärines just Vöölmannilt Keskbüroos arvamus, et Venemaa Büroo asutati ainult soovist säilitada mõne Eestimaa Tööraha Kommuuni tegelase mõju.³⁰¹

VK(b)P juhtkond toetas 1920. aastate algul ja edaspidi Anvelti. On oletatud, et VK(b)P juhtkonnale lihtsalt sobis Anvelti pakutav tegevusmudel paremini: Palvadre-mehed taotlesid eesti kommunistide juhtimiseks ühtse keskuse sisseadmist, millega oleks paratamatult käinud kaasas vajadus avalikult deklareerida, et eesti kommuniste juhitakse Nõukogude Venemaalt. Anvelti skeem, kus EKP tegutses Kominterni sektsioonina, võis olla VK(b)P-le meelepärasem.³⁰² Palvadre suund jäigi 1920. aastate lõpuks Anvelti toetajatele alla, kuid omavahelisi tülisid esines ka hiljem.

Järjekordseid probleeme partei juhtkonna sees ja suhtluses Nõukogude Venemaa eesti kommunistidega tekitas Viktor Kingissepa surm 1922. aasta kevadel, tuues nn fontannikute leerist taas kaasa kriitika partei senise tegevuse kohta. Näiteks nõudis Palvadre vanemate parteiliikmete nõupidamisel Petrogradis 1922. aastal pärast Kingissepa surma EKP Keskkomitee laialisaatmist, tuues Kingissepa korteri asukoha välja andnud EKP KK liikmele Johannes Linkhorstile viidates põhjenduseks, et partei KK-s olnud provokaator.³⁰³ EKP KK liikmed seda ei toetanud, argumenteerides omalt poolt, et küsimus on

³⁰⁰ **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 61–63; **Kuuli, Toom.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 123. Vt ka RA, ERAF.247.51.8: Allik, Hendrik [Mälestusi 1938–1940].

³⁰¹ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 22–26.

³⁰² Samas, lk 28.

³⁰³ RA, ERAF.6495.1.114, 14: Eestimaa Kommunistilise Partei 3-da kongressi protokoll.

põhimõtteline ja partei KK ei peaks pärast maisündmuse laiali minema, kuna „Kk-s provokaatori polnud. Linkhorst sai äraandjaks kaitsepolitseis. Sellepärast, et üks Kk liige äraandjaks sai, olles tegevusest juba väljaspool, ei või veel Kk. laialisaatmis[t] nõuda.” Palvadre sellega ei nõustunud.³⁰⁴

Ebaõnnestunud riigipöördekatse 1924. aastal pingestas suhteid eesti kommunistide niigi erimeelsete rühmituste vahel. Nõukogude Liitu kolinud parteikeskuse põhifookuses oli 1925. aastal 1. detsembri ebaõnnestumise lahtimõtestamine. Esialgu koondus arveteklaarimise põhiraskus ajakirjanduse veergudele, kui Eesti Osakondade esindajad ajalehes Edasi ja Anvelti toetajad ajakirjas Klassivõitlus lahkasid riigipöördekatse läbikukkumise tagamaid. Aprillis 1925 korraldas EKP Keskkomitee Leningradis riigipöördekatsest osavõtnute konverentsi, kuhu olid kutsutud valdavalt Anvelti toetajad, mistõttu suuremat diskussiooni ei tekkinud. Tüliküsimuste lahendamiseks pöördusid mõlemad pooled taas VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo poole, mis kiitis augustis 1925 eesti kommunistide olukorda arutades heaks Anvelti-meeste suuna. Süüdistused EKP KK poliitilistes vigades loeti ebaõigeiks ja nende vastu suunatud rünnakud ajakirjanduses kuulutati lubamatuiks. Selle otsuse tagajärjel tõrjuti Palvadre pooldajad Nõukogude Liidu eesti kommunistide tegevuse juhtimisest kõrvale. EKP KK suuna toetajate kätte läks ajalehe Edasi toimetamine ja Eesti sektsioonide Keskbüroo sekretäri ja Leningradi Eesti Osakonna sekretäri positsioon³⁰⁵, kuid see ei lõpetanud parteisiseseid lahkheliseid.³⁰⁶ Viimased kandusid ka Eestisse ja hakkasid mõjutama kohapealset tegevust, nurjates varjusurmas olevate kohapealsete parteiorganisatsioonide taastamise katsed.

Lisaks sellele tekkisid neil aastail pinged ka Anvelti toetajate eneste hulgas, peamiselt seoses tekkinud olukorraga, kus kogenud kommunistid tegutsesid EKP juhtorganeis Nõukogude Liidus, Eestisse pöranda alla saadeti aga noori ja väheste kogemustega organisaatoreid. Seda iseloomustavad hästi 1926. aastal EKP KK Venemaa Büroo tehnilise sekretäri Alvin Salmi³⁰⁷ konflikt Anveltiga ja pörandaaluse organisaatori Helene Paju (varjunimega Netty) lahkhelid EKP KK-ga sama aasta lõpul. Mõlemal juhul oli probleemi kõige üldisemaks sisuks

---

³⁰⁴ Samas.

³⁰⁵ Vastavalt Hans Pöögelmann Edasi toimetajaks, Otto Rästas Keskbüroo ja Hans Saks Leningradi Eesti osakonna sekretäriks.

³⁰⁶ **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 41–45.

³⁰⁷ **Alvin Salm** (1901–27), õppis Tallinnas Gustav Adolphi gümnaasiumis ja Vene Erägümnaasiumis, teenis jaan-st kuni aug-ni 1919 Tallinna kooliõpilaste pataljonis, vangistati sept-s 1919, süüdistati pataljonis kommunistliku agitatsioonitöö tegemises, kontaktis KP Keskkomitee liikmetega ja pörandaalustel koosolekutel osalemises. Väidetavalt alates dets-st 1918 KP liige. Interneetiti dets-s 1920 Alliku vanglaagrisse, vahetati 1920 Nõukogude Venemaale. Töötas EKP Keskkomitee Venemaa büroo organisatsioonilise sekretärina, sattus 1920. aastate teisel poolel konflikti EKP juhtkonnaga, sest toetas Palvadre suunda, mistõttu heideti parteist välja ning vangistati, kus 1927 suri, vt **Kuuli**. Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alvin Salm, lk 171–172; RA, ERA.509.1.263, l 4: Süüdistus Alvin Salm'i kohta, 1919; l 11: Julie Koort-Salmi palve EV sõjaministeeriumile; l 2: Kaitseleidu Ülem Tallinna Komandandile, 01.12.1919.

kahtlused isemõtlemises ja suhtlemises Palvadre tiivaga, ehkki Salm teatanud Anveltile ise, et opositsiooni esindaja oli temaga ühendust võtnud ja tal polnud mingit kavatsust Palvadret toetada. Kui Paju naasis Eestist põranda alt teabega, et Eestis levitatakse Eesti Tööliste Partei tegelaste hulgas fontannikute ringkirju, heideti talle ette, et ta oli nähtud ringkirja ära põletanud ja Salmi kaitsnud. Paju pääses kergemalt, sest teda otsustati enam mitte Eestisse põrandaalusele tööle saata. Alvin Salmi vahistasid aga Nõukogude julgeolekuorganid ja ta suri 1927. aastal vanglas.³⁰⁸

Et fontannikute toetamise kahtluse vari oli libisenud hoopis suuremale hulga isikute ringile kui paar parteitöötajat, iseloomustab 1926. aasta novembrinõupidamise-eelne kirjavahetus: ainult päev enne konverentsi otsustati EKP KK koosolekul nõupidamisele mitte kutsuda vanglakollektiivi valitud esindajaid ehk kedagi Takinit ja Salmi. Ühtlasi peeti nõu saata vanglasse järelepärimine valitud saadikute kohta, selgitamaks välja, miks on valitud sellised esindajad, kes pole mitte opositsioonilistel seisukohtadel ÜK(b)P suhtes, vaid „ka E. Komm. Parteis killustamise tööd teevad”. Samuti otsustati jätta kutsumata Tallinna ja Narva noorte esindajad.³⁰⁹ Anvelt kahtlustas Salmi muuhulgas sümpaatiaais Grigori Zinovjevi ja tema toetajate suhtes.³¹⁰ Algselt kongressina kavandatud kokkusaamine nimetati 12. novembri koosolekul Jaan Anvelti ettepanekul ümber parteiliseks nõupidamiseks, lähtudes asjaolust, et saadikuid mitte ei valitud, vaid peamiselt kutsuti, mispärast ei saanud pidada seda koosviibimist kongressiks.³¹¹

Vastuolud arenesid kiiresti välja ka 1920. aastate teisel poolel Eestis tegutsesvas Illbüroos. Olaf Kuuli on Illbüroo koosseisu analüüsid osutanud tõsi- asjale, et ei Nikolai Karotammel ega Karl Särel polnud seni põrandaaluse töö kogemust ja see muutis nad ebakindlaks. Sellest omakorda lähtus usaldamatus kõige ja kõigi suhtes, mis viis Illbüroo juhi Aleksander Orlov-Saare suuniste ignoreerimiseni. Selle asemel hakkasid nad Orlov-Saart ja tema usaldusisikuid kahtlustama koostöös Kaitsepolitseiga ja kaebasid tema peale EKP KK poliitbüroosse Moskvasse, kust Anvelt pidi noori organisatooreid rahustama ja korrale kutsuma, manitsedes neid muuseas vahet tegema ettevaatuse ja „kapomaania” vahel.³¹²

Parteilised lahkkelid ilmnevad ka partei liikmete kirjavahetuses, kus lisaks organisaatorite tülile ja nn kapomaaniale on probleemiks just Eestisse

---

³⁰⁸ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 58–59; **Kuuli.** Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alvin Salm, lk 171–172.

³⁰⁹ RA, ERAF.6495.1.167, 1 2: EKP KK koosolek, 12.11.1926. Nõupidamisele otsustati kutsuda kaks esindajat Tallinnast ning üks esindaja Narvast, Jõhvist, Kohtlast, Viljandist, Saaremaalt ja Harjumaalt. Lisaks kutsuti noorte esindaja Saaremaalt ja Nõukogude Liidus viibivad Reesen, Käspert, Loring, Anvelt, Pöggelmann, Rästas, Vakmann, Mangmann, Männikson, Mänd, Piispea, Lõvi ja Saks. Viimasel hetkel jäeti nõupidamiselt kõrvale ka esialgu oodatud Tallinna ja Narva noorteorganisatsiooni saadikud, kummastki üks, ent teadmata on, kas saadikute opositsioonimeeleolude tõttu või polnud sealt lihtsalt kedagi saata.

³¹⁰ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 59.

³¹¹ RA, ERAF.6495.1.167, 1 2.

³¹² **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 60–63.

saadetavate inimeste vähesed kogemused. Näiteks kurtis varjunime Marta kandev organisaaator 1930. aasta algul oma kirjas Nõukogude Liitu Tallinna organisaaatori puudumise üle, soovides sel kohal näha mõnda kogemustega inimest, mitte ärgu olgu „mõni parteiline poisike”, sest „praegune olukord nõuab tüsedaid mehi”. Lisaks näib olevat süvenenud kahtlus palvadristide mõju suurenemisest.³¹³ Tõenäoliselt oli tegemist ka organisaaatorite omavaheliste vastuoludega. Johannes Paulmann (*alias* Paula) ja Konstantin Männikson (*alias* Marta) olid Aleksander Orlov-Saare järel alates 1929. aastast Ilbüroo sekretärid Eestis.

1920. aastate lõpul Nõukogude Liidu juhtkonnas arenev vastasseis ÜK(b)P peasekretäri Jossif Stalini ja ÜK(b)P KK Poliitbüroo liikme ning Kominterni juhi Nikolai Buhharini³¹⁴ vahel kajas vastu ka rahvuslikes komparteides, sh EKP-s, avaldudes kampaaniana parempoolse kallaku vastu. Kuigi ka nõukogude perioodi parteiajalookirjanduses on märgitud, et Eesti kommunistide seas „oportunistlikke rühmitusi” polnud,³¹⁵ ei takistanud see EKP keskasutustel 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul laskmast sellesisulisi süüdistusi lendu nii mitmete parteitegelaste kui ka EKP illegaalsete organisatsioonide suunas.

„Reformistlike vigade” tegemise süüdistuslaviini alla jäi 1929. aasta lõpul ja 1930. aasta algul ka EKP legaalse organisatsioonina tegutseva Eesti Töölise Partei juhtkond³¹⁶ eesotsas esimehe Valter Kaaveriga. ETP pahemtiiva tegevusest, kümnendivahetuse parteioludest ja sellega seonduvast tuleb lähemalt juttu Valter Kaaverile pühendatud alapeatükis 3.2. Üldiselt on teema uurijad mõõnnud, et paremkallaku vastane kampaania nõrgendas niigi nõrka EKP-d veelgi.³¹⁷ Just paremkallakluse vastase kampaania sõiduvees valmis jaanuaris 1930 organisaaator Eltermanni ettekande alusel Kominterni täitevkomitee komisjoni otsus EKP-s valitsevast paremkallakust, millest oli juttu eelnevalt.

Tekkinud usalduskriis, kahtlustused ja sisetülid ulatusid kaugemale organisaaatorite lahkkelidest, mõjutades otseselt EKP liikmete ning EKP ja selle mõju-aluste organisatsioonide liikmete tegevust. Silmas pidades organisaaatorite keerulisi suhteid ja põrandaalusele tegevusele osaks saanud kaotusi neil aastail, ilmneb kaks tõsiasja. Esiteks, partei võimekus Eesti sisepoliitikas osalemiseks ei olnud nii tugev, et kommunistid oleksid saanud oma plaane ellu viia ilma legaalselt tegutsevate inimeste aktiivse osavõtu ja panuseta. See omakorda ajendab küsima, kes olid need inimesed, kes 1920. aastate teisel poolel Eestis parteitegevuses osalesid. Teiseks, arvestades parteisiseseid pingeid, ei saanud

³¹³ RA, ERAF.6495.5.13, 1 10: Marta sch. nr 3, 05.02.1930.

³¹⁴ Buhharin, kes oli toetanud Stalinit Zinovjevi, Lev Kamenevi ja Lev Trotski nn vasakkallakluse vastu (sisuliselt toetas Buhharin uut majanduspoliitikat ehk NEP-i, kui nn vasakkallak soovis kiiret industrialiseerimist), sattus aastail 1928–29 omakorda Staliniga konflikti, kui ei toetanud vägivaldseid meetmeid kollektiviseerimisel, vt **Robert Service**. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Tallinn: Varrak, 2010, lk 176–180. **McDermott, Agnew**. The Comintern, lk 77–78.

³¹⁵ **Kuuli**. Ühise võitluslipu alla, lk 155–157; **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 65–66.

³¹⁶ **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 68.

³¹⁷ **Kuuli**. Ühise võitluslipu alla, lk 156. **Kuuli**. Fontanka ja Moika vahel, lk 68.

tollel perioodil kommunistidega koostöö tegemine jätta mõjutamata ka neid, kes koostööd tegid või sel ajajärgul parteisse astusid, tõstatades küsimuse, mis motiiveris Eestis elavaid inimesi parteiga liituma ja parteisse jääma.

Kuigi partei oli madalseisus, on võimalik täheldada liikmete teatavat juurdevoolu ka Eestis kasvanud noorte arvelt. Töötute liikumise ja noorsotsialistide radikaliseerumisega seoses tuleb EKP liikmeks astumise teekond lähemalt jutuks nii Oskar Cheri alapeatükis 4.1 kui ka Ilmar Kruusi tegevuse juures alapeatükis 4.2.

1.5. Ühisrindepoliitika

Kominterni tegevuse ja 1930. aastate laiema taustaga seoses tuleb kindlasti käsitleda ühisrindede temaatikat. Ühisrindepoliitika tulenes otseselt 1934.–35. aastal Kominterni üldises strateegias ja taktikas toimunud muutusest, mille tulemusel hüljati senise Kominterni kolmanda perioodi poliitikas domineerinud teesid sotsiaalfašismist ja seati sihiks laiapõhjaline koostöö kõigi antifašistlike poliitiliste jõudude vahel. Seisukohad töölisklassi ühisrindest ja fašismivastasest ühisrindest ehk rahvarindest sõnastas Kominterni liider Georgi Dimitrov Kominterni VII kongressi põhietteandes 1935. aastal ja need tähistasid praktikas kannapööret suhtumises koostöösse teiste erakondadega: nüüd mitte ainult ei aktsepteeritud varasemal ajal välistatud koostööd sotsiaaldemokraatide või demokraatlike jõududega üldiselt, vaid suisa rõhutati selle vajalikkust. Ühisrindeliikumise muudab keeruliseks selle mitmetine positsioon Kominterni ja kommunistliku liikumise sees. Tähdendas see ju eelkõige loobumist otseselt Stalini seni aetud joonest. Taolise käitumise vajalikkuse tingisid suured muudatused *status quo*'s, nimelt natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal 1933. aasta algul, mis viis peagi ühe Lääne-Euroopa võimsama kompartei – Saksamaa Kommunistliku Partei (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD) – likvideerimise ja saksa kommunistide massilise represseerimiseni.³¹⁸

Ühelt poolt lähtus ühisrindeliikumine „altpoolt” tulevast initsiatiivist. Võtmetähtsus uue liini juurutamisel oli endisel Kominterni Lääne-Euroopa Büroo karismaatilisel juhil Georgi Dimitrovil, kelle teene on suuresti see, et ühisrindeliikumine üldse teoks sai. Dimitrovil ei olnud sotsiaaldemokraatia suhtes nii dogmaatilisi vaateid nagu Stalinil. Ta oli olnud Berliinis Kominterni juhtivtöötaja Adolf Hitleri Saksamaa kantsleriks saamisele vahetult eelnenud aastail, oli viibinud neil aastail n-õ eesliinil ja mõistis üldist ühinemisvajadust paremini, kui seda mõisteti Nõukogude Liidus. Samal ajal oli Dimitrov Stalini soosingus pärast veebruaris 1934 Nõukogude Liitu saabumist, kui oli seljatanud süüdistused Riigipäevahoone süütamises ja saanud sellega kommunistide seas rahvusvaheliseks superstaariks. Igatahes suuresti just tänu Stalini soosingule õnnestus Dimitrovil värske Kominterni peasekretärina hakata oma nägemust järk-järgult läbi viima, nähes palju vaeva Stalini veenmises muutuste vajalikkusest. Stalin

---

³¹⁸ McDermott, Agnew. The Comintern, lk 120–125.

jäi pikaks ajaks ühisrindeliikumise suhtes ebamäärasele positsioonile, vähemalt ei ilmne kirjutistest, et ta oleks seda selgelt avaldanud. On oletatud, et alles pärast Kirovi tapmist 1934. aasta lõpul kaldus ta vähemalt sõnades senisest rohkem uut suunda toetama. Stalini muutis uue suuna suhtes tundlikuks asjaolu, et see tähendas seni tema soositud ja juhitud nägemuse sinnapaika jätmist. Seetõttu oli Dimitrovi tegutsemise üks tingimus, et Stalini tegevust kolmanda perioodi taktikate valimisel ja elluviimisel ei tohtinud kritiseerida ega nende õigsust kahtluse alla seada.³¹⁹ Ühel hetkel tõi asjaolu, et Stalinile polnud ajutine hälbimine tema seatud rajalt kunagi lõpuni meeltnööda olnud, kaasa selle, et kurssi muudeti tagasi Stalinile meelepärases suunas, mis kanaliseerus näidisprotsessidesse ja suurde terrorisse.³²⁰

Uuemates Kominterni-uurimustes rõhutatakse, et ühisrindeliikumise algmeid ainuüksi Nõukogude diplomaatia prioriteetidega seostada on liigne lihtsustamine. Selle asemel on käidud välja seisukoht kolmikmõjust, kus Nõukogude diplomaatia muutunud vajaduste kõrval oli tähtis roll niihästi rahvuslikel faktoritel kui ka Kominterni juhtimise sisemisel dünaamikal, ja ühisrindeliikumine sündis nende kõigi kolme koostoimel.³²¹

Kuna ka Eesti kommunistliku liikumise juhtimisel ja suunamisel olid määravaiks rahvusvahelised arengud, on oluline käsitleda eesti kommunistide tegevust ühisrindede poliitikaga seotud otsingute perioodil. Sealhulgas küsimuse osas, millal tõstatus Eestis eri ringkondades ühisrindede vajalikkuse temaatika ja kuhu see eesti kommunistid ja sotsialistid asetab. Rahvusvaheliste arengute taustale lisaks oli Eesti kommunistidele ja (vasak)sotsialistidele vahetumalt kogetav sisepoliitikast pärinev 12. märtsi riigipööre 1934.

Olaf Kuuli järgi reageerisid Eesti kommunistid väidetavalt juba Kominterni täitevkomitee 5. märtsi 1933. aasta üleskutsele pöörduda sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide poole ettepanekuga fašismivastase ühisrindede loomiseks, püüdes Tartus ja Pärnus korraldada ühiseid üritusi sotsialistlike organisatsioonidega.³²² See detail vajaks kindlasti üle kontrollimist ja täpsustamist, sest kui hinnata EKP-d selle senise tegevuse taustal, on raske uskuda, et muidu väga Moskva-meelse, rangelt seda kurssi hoidva ja sugugi mitte iseteadliku eesti kommunistide juhtkonna poolt oleks näidatud taolist initsiatiivi. Kui vaadata 5. märtsi 1933. aasta Kominterni üleskutset lähemalt, siis on selle näol tegemist Kominterni täitevkomitee avaldusega samal päeval toimunud Saksamaa parlamendivalimiste suhtes, see ilmus trükituna 11. märtsi Rundschau. Ehkki seal tõepoolest tehakse ühisrindest juttu, on ühisrindepoliitika hilisemate põhimõtete ni veel pikk tee. Muu hulgas nenditakse, et sotsialistide ja kommunistide koostöö peamine takistus „oli ja jääb sotsiaaldemokraatlike parteide poolt edendatav

---

³¹⁹ **McDermott, Agnew.** The Comintern, lk 120–127; **Kuuli.** ...ja teised, lk 53–54.

³²⁰ **McDermott, Agnew.** The Comintern, lk 142–157.

³²¹ Samas, lk 120jj.

³²² **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 60.

koostöö kodanlusega”.³²³ Just sotsialistide kui klassireeturite sildistamisest loobumine oli ühisrinde kõige põhimõttelisemaid alusseisukohti, milleni jõuti aga alles 1934.–1935. aasta jooksul.

Kuuli järgi ilmneseid EKP augustikonverentsil 1934. aasta augustis mõned uue suuna seisukohad, täpsustamata, millised.³²⁴ Uutel alustel koostöö suunas hakkas EKP samme astuma väidetavalt 1934. aasta sügisel, kui Leo Loothing edastas vasaksotsialistide liidrile Nigol Andresenile kirja ettepanekuga luua Marksistliku Tööraha Ühenduse (MTÜ) ja EKP ühisrinne, millele Andresen andis põhimõttelise nõusoleku.³²⁵

1935. aasta 9. juulil pidasid Nigol Andresen (*alias* Mihkel) Marksistliku Tööraha Ühenduse esindajana ja Leo Loothing (*alias* August) EKP esindajana kahekesi Helsingi suvituspäikonnas Munkkiniemil maha tillukese konverentsi, kus päevakorras oli ainult üks punkt – ühise väerinna loomise küsimus. Koosviibimise tulemusel vormistati kokkulepe, milles otsustati luua „ühine väerind” eelkõige Konstantin Pätsi autoritaarse valitsemiskorra vastu. Ühisrinde kaudu pidi edendatama lisaks ühist võitlust tööliste palkade tõstmise, kollektiivlepingute ja sotsiaalkindlustuse laiendamise ning demokraatlike vabaduste eest ja erakondade ärakeelamise vastu. Ühine tegevus pidi avalduma muu hulgas võitluses idapakti ja Prantsuse-Nõukogude Liidu poliitika toetamise eest. Mõlemad organisatsioonid pidid säilitama täieliku vabaduse põhimõttelises küsimustes, „loobudes igasugustest vastastikkudest ebasõbralikkudest kallaletingimistest”. Pikemas perspektiivis loeti vajalikuks luua ühine noorsoo-organisatsioon.³²⁶ Lisaks deklareeriti ESTP vastutavaks „vabsfašismi” kasvus,³²⁷ osutades nähtavasti ESTP juhtkonna osale vabadussõjalaste esiletõusul ja sellele kaasaaitamisel, ehkki kuidas see toimunud oli (ESTP tegevusetus?), jäi ainult kommunistide endi teada. Avaldus annab aimu sellest, et eesti vasakpoolsetes poliitilistes ringkondades poldud vahetult Kominterni VII kongressi eel ikkagi veel uuele kursile siirdunud, sest kuigi koostööd peeti võimalikuks kommunistide ja käputäie vasaksotsialistide vahel, ei suudetud sotsiaaldemokraatidega endiselt leppida, rääkimata mingist koostööst.

---

³²³ ECCI Statement on the German Situation and on the United Front, 05.03.1933. – The Communist International 1919–1943. Documents. Volume III: 1929–1943. Ed. by Jane Tabrisky Degras. London; New York: Routledge, 1965, lk 248–254; **McDermott, Agnew**. The Comintern, lk 121–122.

³²⁴ **Kuuli**. ...ja teised, lk 54.

³²⁵ MTÜ ehk Marksistliku Tööraha Ühenduse (ka Marksistliku Töörahaesinduse) riigikogurühma moodustasid 1934. aasta juunis vasaksotsialistid Nigol Andesen, Aleksander Jõeäär ja Maksim Unt. Jõeäär ja Andresen olid ESTP pealiiniga opositsioonis olevat tiiba juhtinud juba ESTP kongressil 1934. aasta veebruaris. Paremtiiva pealejäämise järel suleti ESTP opositsioonilised ühingud ja heideti parteist välja mitmed teisitimõtlejad. **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 60.

³²⁶ RA, ERAF.6495.1.337a, I 1–2: Protokoll nr 1, 09.07.1935 [EKP ja Marksistliku Tööraha Ühenduse vahel sõlmitud leping ühise väerinna loomise kohta]; **Kuuli**. ... ja teised, lk 54; Õhtuleht nr 3, 05.01.1990.

³²⁷ RA, ERAF.6495.1.337a, I 1.

Jääb mulje, et Kuuli on püüdnud 1933. aasta märtsiüleskutset ja 1934. aasta augustikonverentsi ebamääraselt kommenteerides näidata, et EKP oli tegelikult sest mõneti „eesrindlikum“. Millel sellised järeldused baseeruvad, pole võimalik öelda. Enam kui tõenäoline on võimalus, et Kuuli selline seisukoht pole midagi rohkemat, kui näide nõukogulikust ajalookirjutusest parteiajaloo küsimusis.

Kominterni VII kongressi otsuseid arutati konkreetsemalt EKP KK laienatud pleenumil sama aasta sügisel, kus Leo Loothing käsitles põhietekandes just EKP ülesandeid seoses VII kongressi otsustega. Selgitamist vajaks, millises ulatuses EKP oli valmis pärast VII kongressi ühisrindpoliitika aluseid omaks võtma ja kas sotsialistide osas näidati ka üles mingit leebumist, näiteks kas süüdistamist suudeti edaspidi piirata jne.

Küll jätkus järgnevailgi aastail koostöö MTÜ ja EKP vahel, peeti mitmeid nõupidamisi, Nigol Andresen suhtles Leo Loothinguga kirja teel ja toimusid ka isiklikud kokkusaamised Helsingis, Varssavis, Prahast ja Stockholmis. Särega Andresenil otsekontakti polnud, Kominterni täitevkomitee saatis Säre 1936. aasta lõpul USA-sse, kust naasis peagi jälle Rootsi.³²⁸ Üks osa ühisrindetegevusest oli ka ajalehe Rahva Hääl käimapanek, mis jõudis ilmuda küll üksnes lühikest aega: kokku neli numbrit 1937. aastal.³²⁹

Olaf Kuuli järgi teostus ühisrinne Eestis peamiselt ametiühingutes, kus arenes koostöö kommuniste toetavate ametiühingute ja MTÜ-d toetavate sotsialistide vahel. Aastail 1935–36 suurenes hüppeliselt (u 6400-lt 11600-ni) tollase ametiühingu katusorganisatsiooni Eestimaa Töölisühingute Keskliidu liikmete arv ja neil aastail korraldasid ametiühingud mitmeid suuri streike.³³⁰ Ilmselt on asi selles, et poliitilisi organisatsioone enam ei eksisteerinud, mistõttu ametiühingud olidki peaaegu ainus võimalus ühistegevust arendada. Kuna ühisrindeteemaatika on Eestis valdavalt uurimata,³³¹ jääb täpsemate mõjude välja selgitamine tulevikku.

Üldiselt jääb õhku küsimus, kas võib kahe kitsa poliitilise grupi liitumist üheks väikeseks, ESTP vastu endiselt usaldamatuks jäävaks grupiks, pidada ikka tõsiseltvõetavaks ühisrindeks. Eestis oli üheks ühisrindete tagasihoidliku leviku põhjuseks kindlasti ka see, et kogu tegevusel oli juures poolillegaalne maik: oli ju EKP endiselt pörandaalune ja vabariigis keelatud. Samamoodi keelati ühisrindeliikumise häälkandja Rahva Hääl levitamine Eestis.³³² Seega tuleb nentida, et Eesti ühisrindeliikumine ei kandnud lõpuni välja tegelikku ühisrindepoliitika vaimu, kui pidada tegelikult vaimuks Dimitrovi sõnastatud ideid. MTÜ oli asutatud 1935. aasta suvel eesmärgiga sotsialistidest eralduda ja liita neid vasakpoolseid ringkondi, kes olid valmis mõtlema (mööndustega) nagu kommunistid, mitte

³²⁸ Õhtuleht nr 5, 08.01.1990; **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid Eestis, lk 61–62.

³²⁹ **Olaf Kuuli**. Illegaalne kommunistlik ajakirjandus Eestis 1930-ndail aastail. – Keel ja kirjandus nr 7, 1960, lk 398.

³³⁰ **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid Eestis, lk 61.

³³¹ Põgusat ülevaadet pakub **Lembit Kiik**. Eesti Vabariigi ametiühingud: ajalooline ülevaade (1918–1940). Tallinn: Eesti Ametiühingute Keskliit, 1995, lk 113–166.

³³² **Kuuli**. Illegaalne kommunistlik ajakirjandus Eestis 1930-ndail aastail, lk 398, 403.

aga minema koostööle sotsialistide põhijõududega, veel vähem „kodanlastega”. Selles võib näha teatud inertsi Kominterni kolmanda perioodi tegevuse vaimus.

Eesti puhul ei saa unustada 1934. aasta 12. märtsi riigipööret ja MTÜ teket tuleb siin seostada sotsialistide algse toetusega Konstantin Pätsile, millega pahempoolne opositsioon ESTP sees ei nõustunud. Muidugi tuleb arvestada, et pärast Konstantin Pätsi riigipööret oli tõkestatud kõigi erakondade tegevus, sh ESTP oma, seega on üldse keeruline rääkida mingist ühisrinde loomise võimalusest. Isamaaliidu ja selle osakondadega kui kommunistide nägemuses fašistlikega ei tulnud ühisrinde loomine mõistagi kõne alla.³³³

1.6. Ametiühinguliikumine

Esimeste legaalseste ametiühingute asutamine Eesti alal oli toimunud juba pärast 1905. aasta 17. oktoobri manifesti nn vabaduse nädalail, mil ametiühinguliikumise massidesse kandjaiks olid endised põrandaalused sotsiaaldemokraatlikud grupid, kes koos poliitilise „äratamisega” tutvustasid majanduslikku ametiühingulist võitlust tööliste elujärje parandamiseks. Kuna liikumise algatajad olid poliitilised rühmitused, segunesid majanduslike taotlustega paratamatult ka poliitilised nõudmised.³³⁴ Ametiühinguliikmete arvu on 1905. aasta lõpuks hinnatud 2500 ringi, kellest umbes poole moodustas Tallinna metallitöölise ametiühingu liikmeskond.³³⁵

Ehkki 1905. aasta järgse poliitilise surve tingimuses kitsenesid ka ametiühingute tegevusvõimalused miinimumini, jäid ametiühingud ainsaks legaalseks tööliste organiseerumise vormiks. Kuna samal perioodil suruti põranda alla ka sotsialistlikud parteid, hakkas liikumise illegaalne poliitiline tiib poliitiliseks tegevuseks kasutama legaalseid ametiühinguorganisatsioone. Ettevõtmine oli seda kergem, et ametiühinguorganisatsioonid olid välja kasvanud illegaalsest poliitilisest organisatsioonist. 1907. aasta lõpuks oli Tallinnas registreeritud 10 ametiühingut, mõnda aega jõudis ilmuda Ametiühisuste Teataja, mis 1908. aasta algul suleti. 1910. aasta märtsis suleti tegutsevadki ametiühingud.³³⁶

Omaaegne ametiühinguliikumise tegelane ja poliitik Erich Joonas on välja toonud, et just põrandaaluse poliitilise tegevuse koondamine ametiühingutesse ja teisalt ametiühingute piiratud tegutsemisvõimalused ei lasknud ühinguil areneda massiorganisatsioonideks, muutes mitmed ametiühingud juba Esimese

---

³³³ Erakondadevabast perioodist Eesti poliitikas vt lähemalt **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 349jj.

³³⁴ Ametiühingulise liikumise üldajalugu. Koostanud Erich Joonas. Tallinn: K-ü Rahva Sõna, 1939, lk 283–286.

³³⁵ **Abe Liebman**. Esimesest ametiühingust esimese kongressini: Eesti ametiühingute ajalooost. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 8.

³³⁶ **Johan Jans**. Mälestusi ja vaatlusi. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 167; **Otto Karma**. Töösutuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963, lk 264–265.

maailmasõja eel üksnes sideülesannete täitjaiks partei ja organiseerimata töölis-konna vahel.³³⁷ Ametiühinguorganisatsioonide tihedat seotust põrandaaluse poliitilise parteiorganisatsiooniga on oluline meeles pidada hiljem seoses EKP tegevusega, kui põrandaalune partei tegutses legaalseste ametiühinguorganisatsioonide varjus. See annab mingi ettekujutuse sellest, kuidas õigupoolest oli taoline suhe tekkinud.

Uus ajajärk ametiühinguliikumises algas 1917. aasta veebruarirevolutsiooni järel, mil lühikese ajaga loodi rohkem ametiühinguid kui neid Eestis kunagi eksisteerinud oli. Ainuüksi Tallinnas tegutses 1917. aasta lõpuks hinnanguliselt 30 ametiühingut üle 40 000 liikmega. Uuesti elavnes ametiühinguliikumine 1918. aasta Saksa okupatsiooni järel, mil hakkas hoogu koguma ka maatöölise ühingute asutamine. 1919. aasta septembriks oli Töö- ja Hoolekandministeeriumi juures tegutseva ametiühingute instruktori andmeil asutatud üle Eesti kokku 51 maatöölise ametiühingut.³³⁸

Enamlaste ja vähemlaste põhimõttelised lahkuminekid ilmnesid ka ametiühinguliikumises. Kui enamlased osalesid Kominterni asutamisel ja selle edasises tegevuses, siis jaanuaris 1919 saatis ESDTP liige Mihkel Martna omakorda liikmeksastumise sooviavalduse II Internatsionaalile, mis ka vastu võeti. Augustis 1919 osalesid Eesti esindajad ka Lutzernis II Internatsionaali konverentsil, mille resolutsioon toetas nii Eesti, Läti, Leedu, Ukraina kui ka Kaukaasia rahvaste iseseisvusvõitlust ja Nõukogude Venemaast lahkulöömise taotlust.³³⁹ Niisiis põhimõtteliselt olidki enamlastel-vähemlastel väga erinevad taotlused.

Mõnel pool on hurjutatud EKP KK liikmeid „pahempoolsuse” vigade pärast, mis tehti Vabadussõja ajal, ja nimelt et Likemets, Rästas jt ei näinud 1919. aasta algusest peale mõtet kommunistidel ametiühingutes jm legaalseis organisatsioonides tegutseda, sest ametiühingute olukorda hinnati kehvaks ja nende mõju tagasihoidlikuks. Suvel muudeti see otsus väidetavalt Kingissepa eestvõttel ära. Likemetsa-Rästase samme tauniti veel sellepärast, et nii jäetud ametiühingud sotsiaaldemokraatide meelevalla, kes neis mõjule pääsesid ja pärast läinud kommunistidel hulk aega, et positsioone tagasi võita.³⁴⁰

Saksa okupatsiooni järel taastati ka ametiühingute katusorganisatsioon Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukogu (EAÜKN). See oli välja kasvanud 1917. aasta aprillis asutatud Tallinna ametiühingute tegevust suunavast Tallinna Ametiühisuste Keskbüroost, mis oli hakanud järk-järgult koordineerima ka ametiühinguliikumist väljaspool Tallinna. Keskbüroos olid esialgu domineerinud vähemlased, kes taotlesid poliitilisi küsimusi ametiühinguliikumise neutraalsust, ent aasta jooksul kaldus kaalukauss enamlaste kasuks, kelle jaoks olid ametiühingud eelkõige poliitilise võitluse platvormiks. Novembris 1917 nimetati Keskbüroo ümber Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukoguks, selle esimeheks valiti sotsia-

³³⁷ Ametiühingulise liikumise üldajalugu, lk 290–291.

³³⁸ **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 14–18.

³³⁹ **Lebbin.** Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis, lk 76–77.

³⁴⁰ **Liebman.** Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost, lk 70–71.

listist ajakirjanik August Kastra, kes oli väidetavalt tüli pärast Jaan Anveltiga enamlaste parteist välja heidetud.³⁴¹

1918. aasta okupatsioonikuudega oli tööliste arv oluliselt kahanenud, aprillis 1919 loendati Tallinna töolisühingutes üle 11 000 liikme, kuid mitte kõik ühinged polnud liitunud Kesknõukoguga. 1919. aasta jaanuaris tegutses Tallinnas EAÜKN-i juhtimisel üle 20 ametiühingu umbes 6800 liikmega. Neist suurim oli endiselt Tallinna Metallitöölise Ametiühing enam kui 2700 liikmega, kellest omakorda üle 500 liikme töötas sadamatehastes, üle 300 raudteetehastes.³⁴² Siiski tuleb silmas pidada, et arvude – eriti kümnete tuhandete nimetamise puhul – on tegemist paljuski omaaegsete andmetega, mida pole hiljem kuigi põhjalikult kontrollitud, mistõttu jääb õhku küsimus, kui arvukas ametiühingute kogu liikmeskond tegelikult ikkagi oli.

Just EAÜKN sattus taas kiiresti kommunistide mõju alla, kuigi esialgu käis Kesknõukogu juhatuses võitlus juhtpositsiooni pärast sotsiaaldemokraatidega. Siiski saavutasid kommunistid 1919. aasta suveks ülekaalu. 30.–31. augustil 1919 Tallinnas toimunud Eestimaa ametiühingute esimese kongressi 417 saadikust olid koguni 379 kommunistid või nende poolehoidjad. Üldse oli kongressil esindatud 116 ametiühingut, kuhu kuulus väidetavalt ligi 40 000³⁴³ töolist ja teenistujat. Kongressist võtsid osa peamiselt tööstustöölised ja teised linnaproletaarlased, mõningal määral oli saadikuid maalt. Ka vastuvõetud otsused peegeldasid kohalolijate meelsust, enamik sotsiaaldemokraatidest saadikuist lahkus kongressilt, misjärel nõuti rahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga ja kuulutati oma edaspidise poliitika aluseks Kominterni otsused. Tagajärjeks oli, et Eesti riigivõimud ajasid kongressi laiali ja 102 töölisaktivisti saadeti maalt välja, mille käigus 25 neist Irboska lähedal 3. septembril 1919 tapeti. Kaasnes mitmete töölisorganisatsioonide sulgemine ning ametiühingute keskorganite töö halvamine, EAÜKN suleti.³⁴⁴

Kongressi järel vähenes ametiühinguliikumises osalejate arv kiiresti ja 1920. aastaks oli EAÜKN-i järele jäänud umbes 3000 liiget.³⁴⁵ 1920. aasta alguses ei suutnud sotsiaaldemokraadid töölisametiühingute keskust taastada. Märtsis asuti taastama Kominterni seisukohtadel asuvat keskust Tallinna AÜKN nime all, mis kogunes esimest korda 23. aprillil 1920. Nõukogude ajalookirjandus on seda käsitlenud kui kommunistide võitu, tuues esile nii asjaolu, et Kesknõukogu 61 liikme hulgas oli ainult 3 sotsiaaldemokraati, kui ka selle, et Kesknõukogu asus

---

³⁴¹ **Liebman.** Esimesest ametiühingust esimese kongressini, lk 20–22, 28; **Argo Ideon.** Eesti kommunistid leidsid lõpu Stalini hakklihamasinas. – Postimees nr 194, 21.08.2013. Vt Anvelti ja Kastra tülist lähemalt **Виктор А. Кастра.** Долгий путь к отцу. Москва: Ваш Формат, 2016.

³⁴² **Liebman.** Esimesest ametiühingust esimese kongressini, lk 32; **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 18.

³⁴³ Teistel andmetel oli EAÜKN-i kuuluvais ametiühinguis olnud u 19000 liiget, vt **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 36.

³⁴⁴ **Graf.** Parteid Eesti Vabariigis, lk 145–148.

³⁴⁵ **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 36–39.

avakoosolekul Kominterni platvormile.³⁴⁶ Jääb aga küsimus, kuidas jagunesid Kesknõukogus kohad iseseisvate sotsialistide ja kommunistide toetajate vahel. Nõukogude perioodi käsitlused sellele vastust ei anna ja selle küsimusega pole ka hiljem tegeletud. Küll aga oleks see teadmine märkimisväärne ametiühinguliikumise politiseerumise, isegi radikaliseerumise ajaloo seisukohalt. Kesknõukogu juhatusse valiti mitmeid kommuniste ja nende toetajaid, nagu Tallinna Metallitöölise Ametiühingu esimees Johannes Allikso, Noblessneri tehase esindaja Karl Valdek või Aleksander Vegner, kes valiti AÜKN-i esimeheks, ja keda mõni kuu hiljem asendas samuti kommunist, Johannes Vanja.³⁴⁷ Kesknõukogu liikmed käisid kõnelemas ka väljaspool Tallinna, hakates peagi pretendeerima ülemaalse keskuse staatusele, muu hulgas korraldama streike, millest ei puudunud ka poliitilise võitluse moment.³⁴⁸ Sügisesteks Riigikogu valimisteks oli Tallinna AÜKN-i, mille eesotsas olid selleks ajaks kommunistid esimehena Johannes Vanja ja sekretärina Arnold Sommerling, tegevus taastatud, ja kommunistid kasutasid Kesknõukogu valimistel osalemiseks.³⁴⁹

Nagu nähtub edaspidisest, kasutasid kommunistid ametiühinguid oma tegevuse legaalse frondina kogu maailmasõdadevahelise perioodi, kuigi eriti aktiivselt just 1920. aastate esimesel poolel. Kommunistid pääsesid juhtpositsioonidele tööstustöölisi koondavates ametiühingutes linnades, näiteks metalli-, naha-, puu-, kivi-, nõela-, keemia- ja paberitöölise ühingu, mis 1924. aastal seetõttu suleti.³⁵⁰ Oma populaarsuse kasvule aitasid kaasa nii esinemine 12 nõudmise sildi all, mis püüdis anda kommunistide eesmärkidele majandusliku võitluse ilmet, kui ka ametiühingute juurde mitmesuguste allorganisatsioonide, näiteks noortekomisjonide ja naiskomisjonide rajamine, mille kaudu jõuti propagandatöös võimalikult erinevate sotsiaalsete huvigruppideni.

Kommunistide mõju töölisühinguis polnud siiski kõikehõlmav. Nende haardulatuses jäi välja näiteks iseseisvate sotsialistide mõjuväljas olev Eestimaa Raudteelaste Liit, ehkki sealgi tegutses põrandaaluse EKP liikmeid, nagu Rudolf Eindorf, Aleksander Sarnet jt.³⁵¹

1921. aasta kevadel püüdis Tallinna AÜKN kokku kutsuda Eestimaa ametiühingute II kongressi, kus loodeti taastada esimese kongressi järel hävinud Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukogu, kuid ettevalmistustööd jäid pooleli kommunistide ja nendega seotud organisatsioonide liikmete arreteerimiste tõttu sama aasta aprillis ja mais, millega seoses katkes kuni juuni keskpaigani ka Tallinna AÜKN tegevus.³⁵² Uuesti käivitused ametiühingute kongressi kokkukutsumise ettevalmistused 1922. aastal. Augusti keskel 1922 moodustati Tallinna, Tartu ja

³⁴⁶ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 59.

³⁴⁷ RA, ERA.1753.2.1, 1 63–63p; Tallinna Ametiühisuste Kesknõukogu juhatuse koosoleku protokoll nr 1, 14.09.1920; **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 59–60.

³⁴⁸ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 60–65, 68.

³⁴⁹ Samas, lk 69–74.

³⁵⁰ Vaba Maa nr 68, 22.03.1924.

³⁵¹ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 57, 59.

³⁵² Samas, lk 81–82.

Pärnumaa AÜKN-i, Üleriikliku Maatöölise Liidu jt organisatsioonide esindajaist Ajutine Üle-eestimaaline Töölisühingute Kesknõukogu, kes deklareeris, et uus kesknõukogu ei tee vahet majandusliku ja poliitilise võitluse vahel, kuna „klassivõitlus on üks ja lahutamatu”. Võeti vastu otsus kutsuda ametiühingute II kongress kokku novembri lõpul 1922 ja määrati kindlaks esialgne päevakord.³⁵³ Nähtub aga, et selle kuupäeva oli pannud paika EKP KK juba varem, augusti lõpul 1922.³⁵⁴

Ametiühingute II kongress Tallinnas 1922. aasta novembris algas kokkupõrkega sotsiaaldemokraatide ja kongressi enamuse vahel, mis viis sotsiaaldemokraatide lahkumiseni, tähendades ametiühinguliikumise ka vormilist lõhenemist Eestis. Ametiühinguaktivist Erich Joonas on pidanud õigustatuks kongressil vastu võetud otsust reorganiseerida seni ametipõhised ametiühingud tööstusharude ja tegevusalade järgi ja üldliidu asutamist. Ta nentis, et ametiühingutele sai saatuslikuks hoopis II kongressil vastu võetud otsus lähtuda edaspidi TÜV 12 nõudmisest ja kõiki üldliitu kuuluvaid organisatsioone kohustada nendest nõudmistest lähtuvaks kihutustööks.³⁵⁵ Tartu AÜKN-i juhtimine läks kommunistide kätte 1922. aasta lõpul ja 1923. aasta jooksul.³⁵⁶ Haripunkti tõusis Tööraha Ühise Väerinna agitatsioon aga 1923. aasta lõpuks, enne kui riigivõim sellele 1924. aasta algul lõpu tegi. Ametiühinguliikumise politiseerimise käiku maatöölise ühingute ja selle katusorganisatsiooni näitel käsitletakse lähemalt alapeatükis 2.1. seoses Paul Keerdo tegevusega.

Kuigi 1920. aastate teisel poolel püüdsid sotsiaaldemokraadid eelnevalt kommunistide juhitud ametiühingutevõrku taastada, näiteks asutati 1927. aastal Eestimaa Töölisühingute Keskliit, jäi lõhe ametiühinguliikumises siiski püsima, kuna kommunistid, ehkki tagasihoidlikumate jõududega, püüdsid tegutsemas hoida paralleelset ametiühingukeskust, millest tuleb lähemalt juttu alapeatükis 4.1.

1930. aastatel olukord ametiühinguliikumises siiski aegamisi stabiliseerus. Erich Joonase esitatud andmeil oli Eestimaa Töölisühingute Keskliidul 1927. aastal veidi üle 3000 liikme, aastaks 1932 juba veidi üle 6000 liikme. Märkimisväärne tõus leidis aset 1930. aastate keskpaigast, mil 1936. aastaks oli liidu liikmete arv kasvanud pea 12000-ni, 1938. aastaks koguni 15 638 liikmeni.³⁵⁷

Kommunist Hendrik Alliku mälestuste kohaselt oli Töölisühingute Keskliidu juhatus sotsiaaldemokraatide mõju all ka 1938. aastal. Töölisühingud olid aga „võrdlemisi nõrgad ja väiksearvulised”. Nahatöölise ametiühing tegi koostööd ühistrinde raames. Suurima Tallinna töölisorganisatsiooni ehk Tallinna Ühise Haigekassa juhatuses oli enamus marksistliku rühmituse esindajail. Alliku väitel lähtus ka riigivolikogu töölisrühm kommunistide näpunäidetest. Riigivolikogu

---

³⁵³ Samas, lk 113.

³⁵⁴ RA, ERAF.25.1.113, l 23–23p: EKP KK PB koosoleku protokoll, 23.08.1922.

³⁵⁵ Ametiühingulise liikumise üldajalugu, lk 303–304.

³⁵⁶ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 107.

³⁵⁷ Ametiühingulise liikumise üldajalugu, lk 310.

töölisrühma tegevuse suunajatena on nimetanud Allik ennast ja Johannes Lauristini.³⁵⁸

Suurem ühisenõupidamine kommunistide ja MTÜ vahel leidis aset 1938. aasta mai lõpul Neeme Ruusi korteris Tallinnas.³⁵⁹ Endiselt jäi prevaleerima seisukoht koostöö vajadusest ametiühingutes, haigekassades, Tööliskojas ja riigivolikogu töölisrühmas. Alliku järgi tehti ühistrinde raames koostöökatseid ka Tartus, pidades läbirääkimisi Rahvaerakonna ehk Tõnissoni rühmaga, mis ei andnud kaugeleulatuvaid tulemusi, v.a kokkulepe, et „linnavolikogu valimistel suunata agitatsiooni pearaskus valitsuse kandidaatide vastu ja opositsiooni kandidaatidest enam vähem vaikides mööda minna”. Veel üks nõupidamine samade küsimuste ümber peeti maha Neeme Ruusi korteris 1938. aasta lõpul.³⁶⁰

1939. aasta sügisel moodustati EKP Illbüroo otsusel ametiühingute kontaktkomisjon, mis pidi ametlikult vahendama teavet ametiühingute vahel, kuid Alliku sõnul püüdis funktsioneerida põrandaaluse ametiühingute kesknõukoguna, püüdes konkureerida Töölisühingute Keskliiduga. Kontaktkomisjoni liikmeiks olid Johannes Lauristin, Neeme Ruus, V. Jaanus, P. Uusmann, E. Priks ja J. Koovits.³⁶¹

Üldiselt on Eesti ametiühinguliikumise ajalugu, sealhulgas selle politiseerumise küsimusi seni ebapiisavalt uuritud, ja ka käesoleva uurimuse eesmärk pole selle teema detailsem analüüs. Mitmed iseloomulikud momendid, mis lubaksid paremaid üldistusi, jäävad siinkohal avamata. Üks sellistest on Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu tegevus ja kommunistide positsioon selles, samuti maatöölise ametiühingute riikliku katusorganisatsiooni politiseerumine.

Eestimaa Kommunistliku Partei tegevust võib selle tegutsemise intensiivsuse järgi jagada mitmeks perioodiks. Kuigi lõppeesmärk – kukutada nn kodanlik kord – püsis partei tegutsemisajal sama, olid valitud taktikad erinevad, sõltudes partei liikmeskonna arvukusest ja toetajaskonna suuruselt, samuti rahalistest vahenditest ja rahvusvahelistest arengutest. Aktiivseimaks tegutsemisajaks oli vaieldamatult 1920. aastate esimene pool, mil EKP tegutses erinevate variorganisatsioonide kaudu aktiivselt ametiühinguliikumises ja võttis osa poliitilisest elust, saates partei liikmed muu hulgas Riigikogusse, püüdis endale allutada maatöölise organisatsioone ja viia tegevus naiste ja noorte keskele. Ambitsioon kontrollida pahempoolseid ametiühinguid ja tegutseda esinduskogudes säilis ka pärast 1. detsembri riigipöördekatset, kuid kommunistide tegevuse ulatus ja mõjukus ei ulatunud enam eelnevale tasemele. Sama võib öelda EKP liikmeskonna arvukuse kohta.

Üldiselt võib senistele andmetele toetudes EKP-d näha igati kuuleka rahvusliku sektsioonina Kominterni teiste sektsioonide seas, mis funktsioneeris

---

³⁵⁸ RA, ERAF.247.51.8, l 5, 51.

³⁵⁹ Lisaks Allikule osalenud seal J. Pärn ja Johannes Lauristin, MTÜ poolt lisaks Ruusile Nigol Andresen, V. ja A. Jaanus, A. Aben, O. Pärn jt.

³⁶⁰ RA, ERAF.247.51.8, l 10–11.

³⁶¹ RA, ERAF.247.51.8, l 19.

Kominternilt saadud suuniste kohaselt, elas läbi samu arenguetappe ja tegutses samade kampaaniate korras, mis teisedki rahvuslikud Kominterni seksioonid, olgu selleks loosung „Massidesse!” või ühisrindeliikumine.

Kuigi uurimistööd parteiajaloo kirjutamiseks on mõnedes aspektides tehtud ülipüüdliselt, näiteks mis puudutab Olaf Kuuli katsetusi kokku koguda informatsioon partei liikmete arvu ja selle muutumise kohta, on märksa kesisemalt, valdavalt ebapiisava detailsusastmega käsitletud üksikisiku tasandit. Selle põhjuseid võib aimata ka refereeringuist, mis käesolevas peatükis sisaldasid. Üksikisiku tasand avab kujukamalt ja selgemalt kui miski muu partei liikmete suhteid, seega ka suhete kitsaskohti, vastuolusid ja tüliküsimusi. EKP ajaloos on sellistel nähtustel samuti vägagi oluline koht. Nõukogude perioodi käsitus on sellest valdavalt kirjutatud ühekülgselt või üldistatud sel määral, et probleemid ei tule selgelt välja. See on mõistetav, kuna nende kirjutiste sihid olidki teised. Heaks näiteks on Saaremaa organisatsiooniga seotud tekstid, kus mõiste „kontakti kadumine” tähendas enam, kui see esmapilgul tundub. Samuti on mitmete väidete taga, mida on eespool ka esitatud, märksa komplitseeritumad olud; nüansid, mis ei tule üldistustes välja, kuid millel on olnud partei käekäigule otsene mõju. Neist mitmeid avavad ja aitavad selgitada järgmised peatükid.

2. KOMMUNISTIDE TEGEVUS AASTAIL 1920–1924

„Saab näha, mis saab Eesti riigist. Kas peab tuleva aastani vasto? See oleks tõesti ime. Siis võiks ajaloos kirjutada (1918–1921). – Kui mõtlen meie inimeste pääliskaudsust, vaimuhõredust, labasust, labast lõbutsemise egoismi, nõrka ja väheteadlikku rahvus[l]ust, nende õrnust, lohakust, siis läheb tõesti hing täis ja siis nago ei tunnekski suuremat kahjo, kui kõik see peaks kokko varisema. Paras neile. Vahest äärmine viletsus parandaks ja puhastaks nei[d] ja suruks neist selle nisva [= patu, pahe] astlad välja. –”
Johannes Aavik, 20. mai 1920.³⁶²

1920. aasta veebruaris allkirjad saanud Tartu rahuleping ei tähendanud, et Eesti Vabariik oli valmis. Vastupidi – sõda oli küll lõppenud ja vabariik oli püsima jäänud, kuid nüüd oli vaja anda nimele sisu ja riik üles ehitada. Selleks tuli ületada mitmeid probleeme. Lahkulöömine Venemaast ja pikk sõda olid mõjunud hävitavalt majandusele, palgad ei pidanud tohutu kiirusega tõusva elukallidusega sammu, linnades valitses puudus toiduainetest ja küttest, samal ajal ähvardasid maaseadusega maadest ilma jäänud baltisakslased mõisate tükeldamise korral veelgi suurema laosega.³⁶³ Tsaari-Venemaa koosseisus oli Eesti olnud suhteliselt arenenud tööstuspiirkond, mis iseseisvumise järel oli kaotanud nii tooraine kui ka turu,³⁶⁴ ümberstruktureerimisest kannatasid enim suurtööstusettevõtetes hõivatud inimesed. Segaste oludega kaasnes kuritegevuse hüppeline kasv, tapmist ja röövimiste arv oli sõjaeelsega võrreldes kasvanud 3–4, hobusevarguste arv 15 korda.³⁶⁵

Demokraatiakogemus oli tagasihoidlik ja demokraatlik otsustusprotsess vajas harjutamist ning võttis aega, mis lõi eelduse rahulolematuseks. Eelõeldu taustal polnud eradotsent ja gümnaasiumiõpetajast keeleuendaja Johannes Aavik oma ülalpool tsiteeritud veidi kibedamaigulise väljaütlemisega Eesti olude kohta kindlasti üksi.

1920. aastate algul hakkas taas suurenema ka Vabadussõja-aastail vähenenud kommunistide mõju. Ühelt poolt oli põhjus valitsev olustik, sest noorel vabariigil oli küllaga probleeme eri valdkondades, kuid puudusid lihtsad lahendused. Teisalt hakkas Kominternilt saadavate regulaarsete suuniste kaudu kommunistide tähelepanu keskenduma kindlatele valdkondadele, nagu töölisliikumine, eriti ametiühingud, samuti kultuuri- ja spordiringid, tegevus naiste ja noorte seas ja püüd pääseda poliitilisele maastikule.

Käesolev peatükk koosneb kolmest portreeloo, mille keskmes olevad inimesed astusid vaadeldavail aastail igäüks Eestimaa Kommunistliku Partei

³⁶² **Johannes Aavik.** Päevaraamat 1916–1929. Saaremaa muuseumi toimetised. 8. Kommenteerinud Olavi Pesti. Tartu: Ilmamaa, 2014, lk 219.

³⁶³ **Ant.** Eesti 1920, lk 7–8.

³⁶⁴ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 24–25.

³⁶⁵ **Mai Krikk.** Eesti kriminaalpolitsei 1920–1940. Tallinn: Olion, 2007, lk 48–51.

liikmeks. Lähemalt analüüsitakse nii nende inimeste jõudmist kommunistideni ja sellega seotud tausta kui ka nende edasist tegevust kompartei liikmetena. Oma tegevusega kommunistide seas võimaldab valitud kolme isiku positsioon avada lähemalt kommunistidele neil aastail olulisi tegevusvaldkondi, ühiskonnagruppe, kes olid kommunistide propagandale avatumad, aga ka seda, mida otsisid ja leidsid need inimesed kommunistide juurest, mida ei pakkunud teised poliitilised parteid.

Kuigi Paul Keerdo ja Hans Heidemann on esmapilgul sarnaste teemavaldkondade esindajad – mõlemad EISTP (hiljem ETP) ja EKP liikmed, mõlemad parlamendisaadikud, mõlemad ametiühingutegeelased ja mõlemad Lõuna-Eesti taustaga –, avavad nende biograafiad siinses peatükis kommunistliku liikumise erinevaid tahke.

Paul Keerdo tegevuse kaudu tulevad esile kaks üldisemat suundumust 1920. aastate alguse kommunistide taotlustes: EISTP tüürimine enamlaste sõiduvette, hiljem partei ülevõtt, ning domineerimistaotlused ametiühinguliikumises. Paul Keerdo oli kaastegev mõlemas protsessis, asudes võrdlemisi kõrgetel positsioonidel nii EISTP-s kui ka ametiühingus, olles viimases tegev maakonnas ja riiklikul tasandil. Aastad 1920–1924 olidki Keerdo poliitilise aktiivsuse kõrgaeg, näiteks valiti Keerdo 1920. aasta lõpus EISTP esindajana riigikogu esimesse koosseisu. Ühtlasi tegutses Keerdo töölislehtede ja -ajakirjade toimetustes.

Hans Heidemanni tegevuse raskuspunkt käesolevas uurimuses on temal kui Tartu ja Lõuna-Eesti kesksel isikul, kus ta Tartu ametiühingute kesknõukogu esimehena Tartu ametiühinguliikumises TÜV platvormi kindlustas. Teiseks on Heidemann keskne isik Lõuna-Eesti riigipöördekatse organisaatorina, mispärast tuleb Heidemanni puhul kaudselt teemaks 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ja selle tagajärjed. Heidemanni saatus annab võimaluse lähemalt analüüsida tema süüdistuspunktide ja kohtuotsuse tagamaid, tõstatades muu hulgas küsimuse sellest, kas Heidemanni saatus oleks võinud olla teistsugune, kui kohtuprotsess tema üle oleks peetud enne 1. detsembri riigipöördekatset.

Peatüki kolmanda isiku ja ainsa naise käesolevas töös, **Olga Künnapuu** tegevuse portreerimine toob täiendavalt esile kaks kommunistidele 1920. aastate esimese poole olulist tööloiku, milleks on tegevuse kandumise taotlused naiste ja noorte (koolinoorte, töölisnoorte) hulka ning nende taotluste tulemused. Kuna samad tegevussuunad olid aktuaalsed ka rahvusvahelises kommunistlikus liikumises, käsitletakse peatükis taustana ka neid. Lisaks on Künnapuul käesoleva peatüki, aga võib-olla kogu töö keskmes olevast kaheksast isikust kõige tihedamad perekondlikud sidemed kommunistliku partei liikmetega, mis annab võimaluse lähemalt käsitleda pere- ja sõprussidemete rolli parteiringkondadega suhtlemisel ja neisse sulandumisel.

2.1. Paul Keerdo: esseerid, kommunistid ja ametiühingud

2.1.1. Paul Keerdo taust ja 1920. aastate alguse pahempoolne poliitika

Paul Harald Keerdo sündis 4. aprillil 1891 Tartus maaler Robert Anton Keerdo ja Minna Keerdo 7-lapselise pere teise lapse ja vanima pojana. Perekonna fotoalbumist vaatab vastu edasipüüdlik ja võrdlemisi edukas maalri-, mitte virelev töölispere.³⁶⁶ Perekonna edasipüüdlikkusest annab tunnistust asjaolu, et noor Paul Harald pandi 1900. aastal õppima Hugo Treffneri Gümnaasiumi.³⁶⁷ Ta õppis seal küll ainult 1903. aastani, lahkudes kooli lõpetamata. Oma elulookirjelduses on Keerdo hiljem, 1945. aastal, välja toonud, et kool jäi pooleli majanduslikel põhjustel ja edaspidi täiendas ta end õhtukursustel ning iseõppijana.³⁶⁸ Lähemaid põhjuseid õpingute katkestamise kohta pole Keerdo täpsustanud ja jääb teadmata, kas tegemist on reaalse põhjusega või põhjusega, mis sobis kompartei liikme elulookirjeldusse. Paul Haraldi isa suri võrdlemisi noorelt, kuid alles kuus aastat hiljem – 1909. aastal –, mispärast ei saa isa surma õpingute katkemise võimaliku mõjurina kaaluda. Põhjused võivad siiski olla perekondlikud: 1901. aasta lõpus suri Paul Haraldi ema Minna ja isa abiellus 1902. aastal uuesti. 1903. aasta algul sündis perre teine poeg Eduard Keerdo (1903–1911)³⁶⁹ ja on täiesti võimalik, et majanduslikud võimalused hinnati ümber seoses perekonna kasvuga.

Muide, keskkooli lõputunnistuseni jõudiski Paul Keerdo alles 1948. aastal, kui sooritas eksternina küpsuseksamid Tallinna I Keskkoolis.³⁷⁰ Enne seda oli Paul Keerdo 1917. aasta kevadel lõpetanud Petrogradis õhtukursused.³⁷¹ Aastail 1919–24 õppis Hugo Treffneri Gümnaasiumis Paul Keerdo noorem poolvend Julius Keerdo (sünd 1906), ent pidi kooli silmahaiguse tõttu pooleli jätma.³⁷²

1904. aastal asus tollal 13-aastane Paul õpingute katkemise järel Tartu kindategi töökohta õpipoisiks, jäi sinna 1915. aastani ja temast sai peennahatöö spetsialist.³⁷³ Et Keerdol ei puudunud neil aastail ka rahvuslikud või vähemalt ühistegevuslikud huvid, näitab asjaolu, et 1913.–14. aastal kogus ta Eesti Rahva Muuseumi tarbeks vanavara, rännates Martna kihelkonnas Läänemaal ning Anna ja Madise kihelkondades Järvamaal.³⁷⁴

³⁶⁶ Andmed Margit Keerdo-Dawsonilt, 30.07.2015; vt ka foto 1; RA, EAA.3150.1.669, 1 21: Parochial Schein vom Pastor zu St. Marien in Dorpat nr 525.

³⁶⁷ Tema varasem haridustee on teadmata.

³⁶⁸ RA, ERA.R-1.2k.169, 1 5: Paul Keerdo elulookirjeldus, 08.01.1945.

³⁶⁹ RA, EAA.3150.1.669, 1 15, 21; andmed Margit Keerdo-Dawsonilt, 30.07.2015.

³⁷⁰ Paul-Harald Robert-Antoni p Keerdo küpsustunnistus, 25.06.1948, dokument Margit Keerdo-Dawsoni valduses.

³⁷¹ RA, ERA.R-3.12.23, 1 1: Paul Keerdo isiklik leht kaadrite arvestamiseks, 01.03.1945 Tallinnas.

³⁷² RA, EAA.2022.2.1173, pagineerimata: Teatis, 25.01.1927.

³⁷³ RA, ERA.R-1.2k.169, 1 3: Личный листок по учету кадров: Кеердо, Пауль, 05.09.1942; 1 5: Paul Keerdo elulookirjeldus, 08.01.1945.

³⁷⁴ Mõlemast kogumissuvest on säilinud ja publitseeritud kogumispäevikud, vt Vanavara kogumisretkedelt. 10. Paul Keerdo. Koostanud Piret Õunapuu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2013.

1912. aastal leiame Paul Keerdo Tartumaa 2. jaoskonna kutsealuste nimekirjast, tema sissekirjutuseks on märgitud Tähtvere vald, elukohaks Tartu linn, ametiks endiselt *перчаточник* – kindategija. Keerdo kui oma õdede ülalpidaja määrati 2. järgu maakaitsevähke.³⁷⁵ 1915. aastal esineb Keerdo veel korra Tartumaa väeteenistuskomisjoni materjalides, seekord on ta kuulutatud väeteenistusse kõlbmatuks.³⁷⁶ Ilmneb, et ta on võtnud komisjoni 1912. aasta otsusest duplikaadi 1916. aasta septembris, kinnitades sellega, et tema positsioon õdede ülalpidajana polnud ilmselt selleks ajaks muutunud.³⁷⁷

1915. aasta sügisel kolis Paul Keerdo võimalik, et tasuvama töö otsinguil Petrogradi, ja töötas kuni 1917. aasta maini mitmes ortopeedilises töökojas.³⁷⁸ Petrogradis mobiliseeriti ta 1917. aasta suvel ja määrati Tartu maakonna sõjaväe ülema juurde kirjutajaks, kus enda sõnade kohaselt oli teenistuses kuni Saksa okupatsiooni alguseni veebruaris 1918.³⁷⁹ Okupatsiooni lõppedes novembris 1918 asus Keerdo tööle Tartu maakonnavalitsuse sekretärina, õige pea samas sotsiaalkindlustuse osakonna ametnikuna, 1919. aasta kevadest maakonnavalitsuse töö- ja hoolekande osakonna juhatajana. Sellele ametikohale jäi Paul Keerdo kuni detsembrini 1920, mil ta valiti Eesti Vabariigi parlamendi esimesse koosseisu.³⁸⁰

Tagasihoidliku haridusega kirjutaja kiiret karjääri maakonnavalitsuses aitaavad ilmselt vähemalt osaliselt seletada parteilised sidemed. 1917. aasta kevadel oli Paul Keerdo astunud Eesti Sotsialistide-revolutsionääride parteisse.³⁸¹ Ühtlasi võttis Keerdo hiljemalt sellest ajast osa ametiühinguliikumisest, olles 1917. aastal Tartu Nahatöölise Ametiühingu juhatuse liige. Nahatöölise ametiühingu juhatuse liikmena osales Keerdo ka ülemaalisel ametiühingute esimesel (1919) ja teisel (1922) kongressil.³⁸²

---

³⁷⁵ RA, EAA.314.1.564, l 267: [säilik: Kutsealuste nimekiri. 2. jsk: Aru, Härjanurme, Kavastu, Laeva, Luke, Luunja, Meeri, Puurmani, Raadi, Ropka, Saadjärve, Sootaga, Pangodi, Tähtvere, Vorbuse, Elistvere vallad, Tartu linn, maksuvabad. 1912].

³⁷⁶ RA, EAA.314.1.622, l 45: список, dateerimata [säilik: väeteenistusse võetud sõdurite nimekirjad, sõjaväeteenistuseks mittekõlblike maakaitsevähelaste ja tagavaravähelaste nimekirjad. 1915–1917]. Huvipakkuv on asjaolu, et teenistuseks kõlbmatuks tunnistati Keerdo punkt 80 alusel väeteenistusseadusest, mis käsitles muuseas õppureid. Keerdo hariduspüüdlused neil aastail on täpsemalt teadmata, vt Новый законъ о воинской повинности. Москва: К. В. Кузнецов, 1914, lk 18–19.

³⁷⁷ RA, EAA.314.1.564, l 267.

³⁷⁸ RA, ERA.R-3.12.23, l 1.

³⁷⁹ RA, ERA.R-1.2k.169, l 5.

³⁸⁰ Samas, l 3, 5.

³⁸¹ **Max Laosson.** Paul Keerdot meenutades. – Looming nr 4, 1966, lk 647; RA, ERA.R-1.2k.169, l 5.

³⁸² RA, ERA.R-1.2k.169, l 5p.

Foto 1. Paul Keerdo perega, 1910. aastad.
Margit Keerdo-Dawsoni erakogu.

Paul Keerdo jätkas aktiivset ametiühingutegevust ka pärast 1918. aasta Saksa okupatsiooni, elades ja töötades endiselt Tartus. 1919. aasta veebruaris sattus ta operatiivstaabi teadete kogumise osakonna Tartu punkti, s.o hilisema Kaitsepolitsei Tartu jaoskonna³⁸³ huviorbiiti seoses teadete kogumise punktini jõudnud infoga Keerdo tegevusest enamlaste valitsuse aegses Tartus. Nimelt olla Keerdo „enamlaste valitsuse ajal ametis olnud täidesaatvas komitees”.³⁸⁴ Sellise teate peale alustatigi uurimist. Keerdo valimist esialgse täidesaatva komitee liikmeks just enamlaste poolt kinnitas Tartu maakonna rahvaväelaste registreerimise büroo ülem August Maks, märkides, et vastav nimekiri komitee liikmetest ilmunud ka Edasis.³⁸⁵ Keerdo seletas ise, et 1918. aasta detsembri lõpul, nõukogude okupatsiooninädalail, täpsemalt 21. detsembril 1918 ilmunud tõepoolest ajalehes Edasi üleskutse saata ametiühingutest ja töölisparteidest oma esindajad raekotta, et töötada välja määrusi linnas korra tagamiseks ja täidesaatva komitee valimiseks.³⁸⁶ Keerdo valiti nahatöölise ametiühingu esindajaks ja sellena ka 16-liikmelise täidesaatva komitee liikmeks, ent väitis ülekuulajale, et tema isiklikult ühestki enamlaste tegevusest osa ei võtnud ja ka täidesaatvas komitees oli ainult kaks kommunisti, teised olid kas esseerid või suurem osa üldse erapooletud. Keerdo väitel ei saanud komitee ka midagi realselt ära teha, kuna tegemist oli ajutise institutsiooniga, mille volitused linnas sõjaväelist võimu omav kompartei kehtetuks kuulutas.³⁸⁷ Keerdot võib uskuda, esseeri ja ametiühinguliikmena oli ta 1917. aastal aktiivne, mis võib ka selgitada tema täitevkomiteesse sattumist. Süüdistusakt jõudis 1919. aasta märtsi alguseks operatiivstaabi teadete kogumise jaoskonna Tartu punktist 2. diviisi kohtu-uurijale,³⁸⁸ kuid puuduvad andmed selle kohta, et asjale oleks sealtpoolsele antud edasist käiku. Ka puuduvad igasugused viited sellele, et sel oleks olnud Keerdole kaugemale ulatavam mõju. 1919. aastal ja vähemalt 1920. aasta algul töötas ta aktiivselt Tartu Maakonna-valitsuses, kus muu hulgas koordineeris Ameerika Abiandmise Seltsi toiduabi

---

³⁸³ Rosenthal, Tamming. Sõda pärast rahu, lk 143.

³⁸⁴ RA, ERA.518.1.523, 1 1: Operatiivstaabi teadete kogumise jsk Tartu punkti ülema protokoll, 11.02.1919.

³⁸⁵ RA, ERA.518.1.523, 1 1p: August Peetri p Maks'i ülekuulamisprotokoll, 08.02.1919.

³⁸⁶ Vastav üleskutse vt Teadaanne. – Edasi nr 32, 8./21.12.1918. Sellega kohustati Tartu töölisi ja kutseühinguid valima esindajaid, kes pidid kogunema linnavalitsusse, et moodustada tööliste nõukogu, kes pidi enda kätte võtma linna valitsemise. Koosolekul valiti revolutsiooniline komitee, kes pidi tagama linnas korra, ja täidesaatev komitee, kes pidi üle võtma endise linnavalitsuse funktsioonid ja saama ka samadel alustel palka. Keerdo valiti täidesaatva komitee koosseisu, nagu ka Freiberg, ilmselt Karl Freiberg, kellega Keerdo hiljem Tartu Maatöölise Ühingu koostööd tegi, vt Tööliste nõukogu koosolek. – Edasi nr 33, 10./23.12.1918. Kuigi koosolekul leiti, et mitte revolutsiooniline komitee ei peaks valitsema täidesaatva komitee üle, vaid vastupidi, viitavad ajalehe Edasi järgmistes numbrites avaldatud teated ja määrused, millele on alla kirjutanud üksnes revolutsioonilise komitee, et täitevkomitee tegevus tõesti katkes nagu väitis Keerdo või oli allutatud revolutsioonilisele komiteele.

³⁸⁷ RA, ERA.518.1.523, 1 2: Paul Roberti p Keerdo ülekuulamisprotokoll, 12.02.1919.

³⁸⁸ RA, ERA.518.1.523, 1 3: Operatiivstaabi teadete kogumise jsk Tartu punkti ülem 2. diviisi kohtu-uurijale, 05.03.1919.

maakonna vaesematele lastele ja küsitluse korraldamist maakonna puudust kannatavate perede väljaselgitamiseks, aga ka näiteks Asutavas Kogus vastu võetud rahvaväelaste perekondade toetuse seaduse alusel rahvaväelaste perekondade toetamist.³⁸⁹

1919. aasta augusti lõpul leiame Keerdo juba Eestimaa ametiühingute esimese kongressi saadikute seast, kus ta valiti Tallinna kontori- ja kantseleiametnike ühingu saadikute Edmund Hammeri ja Aleksander Kurvitsa ning Tallinna Metallitöölise ametiühingu saadiku Artur Talingu kõrval kongressi sekretäriks. Kongressi juhatajad olid Tallinna AÜKN-i esimees Aleksander (H)annus, AÜKN-i tegelane Mihkel Koolmeister ja Asutava Kogu liikmest esseer Erich Joonas. Keerdo ja Joonas esindasid sel hetkel nähtavasti kongressi mõõdukamat osa, sest pääsesid eelnimetatuist ainsaina kongressi katkestamisele järgnenud repressioonidest. Juhatajatest nii Hannus kui ka Koolmeister ja sekretäridest Hammer olid 3. septembril Irboskas tapetute hulgas. 31. augustil kongressi laiali-ajamisel arreteeritud delegaatide hulgas olid Aleksander Kurvits ja Artur Taling, kes saadeti Eestist Nõukogude Venemaale välja.³⁹⁰ Üldiselt pole Keerdo poliitilise tegevuse detaile sellest ajast teada.

1920. aasta märtsis asutati senise esseeride partei ning 1919. aasta sügisel ESDTP-st eraldunud pahempoolsete liikmete koostöös uus erakond – Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei, mille liikmeks sai nüüd ka Paul Keerdo. EISTP asutamiskongressil aprillis 1920 võeti uue partei eeskujuks Saksamaa iseseisvate sotsialistide programm, mis sisaldas mh konstateeringut proletaarse revolutsiooni mõõdapääsmatusest, ent selle toimumine pidi aset leidma tulevikus ja sõltuma eelkõige sarnasist arenguist Lääne-Euroopas, mitte aga niivõrd Eesti tööliklassist. Sealsamas võeti vastu otsus ühineda Kominterniga.³⁹¹

1920. aasta sügiskul oli Keerdo oma ringkonnas piisavalt tuntud, et kandideeris EISTP nimekirjas riigikogu valimistel Tartumaa valimisringkonnas kohe esinumber Hans Kruusi järel. Peale selle oli Keerdo EISTP valimisnimekirjas üles seatud ka Võru- ja Järvamaal.³⁹² Pole ka ime, Paul Keerdo oli riigikogusse kandideerima asudes Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu (TMAL) esi-

---

³⁸⁹ Ingl k *American Relief Administration*, RA, ERA.2902.1.11, l 1–1p: Tartu Maakonna-avalitsuse Töö- ja Hoolekande osakond kõigile Tartu valla- ja alevivalitsustele, 28.05.1919; l 4: Tartu Maakonna-avalitsuse Töö- ja Hoolekande osakond kõigile Tartu valla- ja alevivalitsustele, 05.07.1919; RA, ERA.2902.1.30, l 3: Tartu Maakonna-avalitsuse Töö- ja Hoolekande osakonna ringkiri Tartumaa valla- ja alevivalitsustele, 16.01.1920; l 5: Tartu Maakonna-avalitsuse Töö- ja Hoolekande osakond kõigile valla- ja alevivalitsustele, 24.01.1920.

³⁹⁰ Eestimaa ametiühisuste kongress Tallinnas. – Sotsiaaldemokraat nr 185, 31.08.1919; Ametiühisuste kongressi järelmäng. – Vaba Maa nr 188, 02.09.1919; **Liebman**. Esimesest ametiühingust esimese kongressini, lk 74, 122–123, 126.

³⁹¹ **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 234–235; **Lebbin**. Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindes, lk 53.

³⁹² Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei kandidaatide nimekirjad riigikogu valimistel. – Töölise Võitlus. Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei häälekandja nr 1, 16.11.1920, lk 13–15; Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei kandidaatide nimekirjad riigikogu valimistel. – Töölise Võitlus nr 2, lk 13–14.

mees ja Üleriikliku Maatöölise Liidu (ÜML) nõukogu juhataja.³⁹³ Üleriiklik Maatöölise Liit, ametliku nimega Maatöölise Ametiühingute Üleriiklik Liit, oli asutatud esimesel üleriiklikul maatöölise ametiühingute kongressil mais 1920. Liidu juhatuse algatusel võttis kogu 1920. aasta agar maatöölise konverentside korraldamine, eesmärgiks „kõigi maatöölise koondamise elustamine omade klassiorganisatsioonide ümber, klassiteadvuse ja ühistunde tõstmine, maakonna keskorganisatsioonide loomine”.³⁹⁴

Maatöölise küsimuse teke oligi Eestis uudne ja avalike debattide keskmes alates 1917. aastast. 1919. aasta oktoobris Asutavas Kogus vastu võetud maa-seadus jättis paljud maatöölised raskesse olukorda, kuna tekkinud maafond oli endiselt liiga väike, et sealt kõigile soovijaile maad jagunuks. Reformiga tekkinud kruntidele konkureerisid maatöölised koos Vabadussõja veteranidega, kes said maad eelisjärjekorras. Maaharimise ühistute moodustamine kulges raskustega, palju oli teadmatust, ametkondlikke viivitusi ja segadust. Mõisatöölise arvuku on ametiühingute ajalugu uurinud Lembit Kiik nimetanud 10 000, Jüri Ant maatöölise koguarvuks „ENSV ajaloole” toetudes üle 70 000.³⁹⁵ Järgnevatel aastail kujunes maatöölise küsimus Eestis üheks probleemsemaks valdkonnaks, maatöölise ametiühingud ja nende katusorganisatsioonid aga sotsiaaldemokraatide, iseseisvate sotsialistide ja kommunistide omavahelise võimuvõitluse tandraks.

Esimeseks maatöölise kongressiks 1920. aasta mais oli väidetavalt moodustatud üle Eesti enam kui sada maatöölise ühingu, millest valdav osa jagunes viie maakonna vahel: Pärnumaal 23, Tartumaal 22 ja Lääne- ning Viljandimaal mõlemas 21 ühingu, järgnes Harjumaa 17 ühingu, ülejäänud maakonnas oli alla 10 ühingu.³⁹⁶

Esimesel maatöölise kongressil osales ka Paul Keerdo, kes valiti kirjatoimetajana kongressi juhatusse.³⁹⁷ Andmeid Keerdo enese kuulumisest mõnda kohalikku maatöölise ühingu ei ole, küll aga oli ta olnud varasema maatameeste komitee liige, eriala järgi aga hoopis nahatöölise ametiühingu liige, nagu juba eelpool osutatud. Ka kongressil ilmnis vägikaikavedu sotsiaaldemokraatide ja

---

³⁹³ Töölise Võitlus nr 2, lk 13–14. Ka mitmed teised EISTP nimekirjas riigikogu valimistel kandideerijad olid seotud Üleriikliku Maatöölise Liiduga, näiteks oli EISTP esimees Hans Kruus ÜML-i juhatuse liige, Läänemaa valimisnimekirjas kandideeriv Jaan Piiskar oli samaaegselt Üleriikliku Maatöölise Liidu esimees ja Üleriikliku Õpetajate Liidu abiesimees. Saaremaal kandideeriv August Leps oli Üleriikliku Maatöölise Liidu, Tallinnas kandideeriv August Hansen sama liidu nõukogu sekretär. Harjumaa nimekirjas kandideerisid Paul Abramson ja Martin Bleimann, mõlemad olid muuhulgas Harjumaa Maatöölise Liidu juhatuse liikmed. Ühtlasi ilmneb siit, et Üleriiklik Maatöölise Liit oli sel ajal EISTP kontrolli all. Peamistelt võisteldi tol hetkel maatöölise tähelepanu nimel sotsiaaldemokraatidega.

³⁹⁴ Sotsiaaldemokraatlikud sahkerdajad häälele jahil. – Töölise Võitlus nr 1, lk 7, **Ant**. Eesti 1920, lk 95.

³⁹⁵ **Ant**. Eesti 1920, lk 90–91; **Kiik**. Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 26.

³⁹⁶ **Lebbin**. Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindes eest, lk 48.

³⁹⁷ Maatöölise ametiühisuste üleriikline kongress. – Vaba Maa nr 103, 10.05.1920.

iseseisvate sotsialistide vahel selle nimel, millisel erakonnal saab olema maatöölise liikumises juhtiv roll. Saksa okupatsiooni ajal olid töölisorganisatsioonid suures osas hävinud. Nüüd nenditi kongressil nende taastamise ja uute asutamise meeleolude kohta, et ühinguise küll kogunetakse, eriti kui natuke sellele kaasa aidata, „kes aga töölistest maa kätte saanud, need ei võta ühisuste tegevusest enam osa”. Seega nähtub, et ühinguise koguneti otseselt endi häda pärast. Sealsamas tuuakse veel esile, et kolmandikus töölisühinguis olid tegevad kooliõpetajad ja vallakirjutajad, ning need ühingud olid ka elujõulised ja suutsid viljeleda põhikirjajärgset tegevust. Ehkki ühingute arv oli viimase aastaga 2,5 korda tõusnud, märgiti ometi, et selgitustööd eelkõige kõnekoosolekute kaudu oli tehtud veel vähe, põhjendades seda asjaoluga, et „tegevamad jõud sõjaväes viibivad”.³⁹⁸ Kuigi demobilisatsioon oli alanud juba 1920. aasta veebruaris, oli maikuuga lõppenud alles selle esimene etapp ja teenistusest veel vabastamata just 19. sajandi lõpuaastail sündinud, seega nooremad mehed.³⁹⁹

Maatöölise liitudes toimunud võimuvõitlus sotsiaaldemokraatide ja iseseisvate sotsialistide vahel ilmneb kujukalt ka parteide häälekandjaist. Näiteks süüdistasid iseseisvad sotsialistid Virumaa töölisühingute kongressi kokkukutsumise puhul sotsiaaldemokraate, et need on kongressile kutsunud ainult oma poolehoidjad.⁴⁰⁰ Ajalehe Sotsiaaldemokraat veergudel süüdistati iseseisvaid sotsialiste omakorda paar kuud varem samas asjas, nimelt et nad kutsuvat tööliste organisatsioonide konverentsi kokku ainult oma poolehoidjate juhatusesse upitamiseks, jättes sotsiaaldemokraadid konverentside ettevalmistusprotsessist kõrvale, mis omakorda vähendavat nende võimet otsustele mõju avaldada, nagu läks Tartumaa konverentsiga 12. septembril 1920.⁴⁰¹

Osa iseseisvatele sotsialistidele suunatud kriitikast tabas Paul Keerdot personaalselt, kui sotsiaaldemokraatide esindaja Alma Ostra-Oinas süüdistas Tartumaa maatöölise ametiühingute kongressil septembris 1920 Keerdot, nagu poleks too sundmääruste täitmise üle piisavalt järele valvanud.⁴⁰² Iseseisvate sotsialistide häälekandja veergudel tõtati Keerdot kaitsma: „Selle hüsteerilise proua etteheidetel oleks ehk tähendust olnud, kui need oleks sihitud sinna poole, et tööliste edustajad üleüldse osa võtavad kodanlistest maakonnaavalitsusist, kus võimatu on midagi iseseisvalt korda saata tööliste huvide kaitseks. [---] Meie arvamine on, et hoolekande-osakonna juhatajal võimata on paremini määruste täitmise järele valvata. Seltsimees Keerdo on teinud kõik, mis ühel isikul võimalik. Ostra teab väga hästi, et „valveaparaadi“ korraldamine ei seisa Keerdo võimuses, vaid

---

³⁹⁸ Vaba Maa nr 103, 10.05.1920.

³⁹⁹ Eesti Vabadussõda 1918–1920. II. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Koostanud A. Traksmäe. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1939, lk 412.

⁴⁰⁰ Surnu hauast üles tõusnud ehk uppuja hakkab õlekõrrest kinni. – Tööliste Võitlus nr 2, 20.11.1920, lk 12–13.

⁴⁰¹ J. Jans. Kõigile Tartumaa tööliste organisatsioonidele. – Sotsiaaldemokraat nr 183, 18.09.1920.

⁴⁰² Sotsiaaldemokraatlikud sahkerdajad häälele jahil. – Tööliste Võitlus nr 1, 16.11.1920, lk 8–9.

on maakonnavalitsuse ja eestkätt töö- ja hoolekandeministeeriumi asi. Kuid seal istuvad ju sotsid.“ Sealsamas avaldas EISTP häälekandja Keerdo kaitsmise kõrval talle tunnustust aktiivse tegevuse eest maatöölise ametiühingute asutamisel ning soiku jäänud ühingute tegevuse taaskäivitamisel.⁴⁰³ Kahtlemata annab selline esiletõstmine tunnistust asjaolust, et Paul Keerdo tegutses väga aktuaalses tööloigis, mis pälvis ka parteipoliitilistes vaidlustes tähelepanu, eriti parlamendivalimiste-eelsel agitatsiooniperioodil.

Seni olid just sotsiaaldemokraadid astunud mitmeid samme maatöölise olukorra reguleerimiseks. Omades üht kolmandikku Asutava Kogu saadikukohtadest, olid neil selleks vasakerakondadest ka kõige paremad võimalused.⁴⁰⁴ Sotsiaaldemokraatide algatusel võeti septembris 1919 Asutavas Kogus vastu põllutöölise tööaja ja palgaolude seadus, mis reguleeris tööaja kestust. Seadus nägi ette tööliste ja taluperemeeste esindajatest segakomisjonide loomise, kelle ülesandeks pidi olema kohtadel normide väljatöötamine, mida töölised võisid tööandjail nõuda ja mida tööandjad võisid töolistelt nõuda. Segakomisjonid tegutsesid maakondades, normid töötati välja igas maakonnas eraldi, otsuse kinnitas maakonna tasandil töö- ja hoolekandeministeerium, kes kehtestas vastavad normid sundmäärusena konkreetse maakonna kohta. Sundmäärus ise koosnes kahest osast, millest esimeses määrati ära tööpäeva pikkus ja puhkepäevad, teises palk. Vähene läbirääkimiskogemus, vähene organiseeritus ja peremeeste surve kallutas juba komisjonide valimisegi peremeeste poole. Määrused said siiski 1920. aasta kevadeks maakonniti kinnitatud, ent kohe tekkisid probleemid määruste täitmisel. Ajaloolane Jüri Ant on põhjusena oletanud, et tõenäoliselt jäi tähtsaimaks ikkagi leping peremehe ja töölise vahel. Uueks probleemiks kujunes asjaolu, et pärast sundmääruste kinnitamist aprillis algas kiire elukalliduse tõus ja kannatajaiks jäid need töölised, kes olid aastase lepingu sõlminud kiiresti. Sellest probleemistikust lähtuski organiseeritud maatöölise ühingute loomine.⁴⁰⁵ Tõsiasi oli ka, et seadus ja sellest tulenevalt määrused olidki koostatud asjatundmatult ega arvestanud valitsevaid olusid, ignoreerides näiteks pika aja jooksul kujunenud traditsioonilisi suhteid peremehe ja töölise vahel, samuti asjaolu, et maatöölise tööaega ei saanud võrrelda vabrikutöölise tööajaga kas või põllutööde hooajalisuse pärast.

1920. aasta kevadel vahendati ajakirjanduses teateid ka maareformi edeneemisest. Vastutus reformi läbiviimise õnnestumise eest pandi seadusandlikule võimule ja avaldati arvamust, et eelolevate parlamendivalimiste tulemused sõltuvad paljuski sellest, kuidas mingi poliitiline jõud oli suutnud Asutavas Kogus oma lubadusi ellu viia.⁴⁰⁶ See tähendas ühtlasi, et maaküsimusest sai trump poliitilises võitluses. Maatöölise ühingu juhtpositsiooni taotlevad iseseisvad sotsialistid saidki aasta lõpul parlamendivalimistel eelnevast rohkem hääli: üks-

⁴⁰³ Tööliste Võitlus nr 1, 16.11.1920, lk 8–9.

⁴⁰⁴ Asutava Kogu kohtade jaotust vt täpsemalt: **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 151.

⁴⁰⁵ **Ant**. Eesti 1920, lk 92–95. Seejuures pidi näiteks Lääne maakonnas kinnitatud sundmääruse järgi saama naistöoline (põllutööline) 75% meestöölise palgast.

⁴⁰⁶ Miks kõik maasoovijad tänavu kevadel maad ei saanud. – Vaba Maa nr 104, 11.05.1920.

teist kohta riigikogus, võrreldes Asutaja Kogu seitsme kohaga. Kuivõrd see tule-nes nende maapoliitikast, on muidugi võimatu öelda. Veelgi suurema häälte-saagi sai Asutavas Kogus tagasihoidliku esindusega silma paistnud agrarpartei Põllumeestekogud (1919. aastani Eesti Maarahva Liit), kuid pole võimatu, et EISTP-le tõi täiendavaid hääli nende aktiivne tegevus maatöölise ühingute asutamisel.

Maatöölistele hakkasid aina suuremat mõju avaldama ka kommunistid. Kui kongressil mais 1920 oli maatöölise seas suurim poolehoid iseseisvatel sotsia-listidel, kellest veidi jäid maha sotsiaaldemokraadid, ja kommuniste oli 141 saa-diku hulgas vaid kümnekond, siis 1920. aasta augusti lõpuks olid kommunistid juba suutnud ÜML-i juhatust mõjutada välja töötama oma määruste projekte põllutöölise tööaja ja palgatingimuste kohta. Aasta lõpuks näitas ka EKP juht-kond juba stabiilset huvi põllutöölise olukorra vastu.⁴⁰⁷ Kommunistid hakkasid sekkuma ka maatöölise ühingute tegevusse, õhutades neid peatse revolutsiooni ootuses üldse segakomisjonide tegevusest kõrvale astuma.⁴⁰⁸

Kommunistide kasvavat huvi maatöölise vastu näitab ka 1921. aasta algul EKP KK saadetud küsimusleht kohalikele parteiorganisatsioonidele, mis oli mõeldud täitmiseks kohalike valdade töölisühinguile ja küsimuste blokkidena toodi välja maatöölisele aktuaalsed teemad nagu maaseadus ja selle elluviimi-sega seonduv, klassivahedele rõhuvaid küsimusi, näiteks kas ka mõni jõukas mees on sealsamas maad saanud või kas kohalikule mõisnikule jäeti mõisasüda alles. Lisaks küsimused, mis puudutasid sunduslikke tööaja ja palgaolude korral-damise määruste täitmist või täitmatajätmist, töölisorganisatsioonide olemasolu, liiki ja tegevuse aktiivsust ja viimaks üldisi meeleolusid ning valimiste-eelse agitatsioonitegevuse kulgemist.⁴⁰⁹ Osa töölisühingute kohta on olemas ka vastuse-lehed.

Et maatöölised olid omakorda kommunistide propagandale vastuvõtlik ühis-konnakiht, ilmneb Kaitsepolitsei ettekannetest rahva meeleolude kohta aprillist 1921, kus märgiti, et meeleolu oli maatöölise ja väikemaapidajate seas valit-suse vastu kaunis terav, seda eelkõige maareformi elluviimisega seotud riigi-ametnike tegevuses ilmnenu puudujääkide tõttu.⁴¹⁰

1921. aasta jaanuaris võttis Üleriikliku Maatöölise Liidu nõukogu vastu resolutsiooni, milles lubati toetust ainult Kominterni platvormil olevaile era-kondadele. Ametiühingute ajalugu uurinud ajaloolane Lembit Kiik on selles näinud kaldumist Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu mõju alla, kus olid

---

⁴⁰⁷ Ant. Eesti 1920, lk 95–96.

⁴⁰⁸ Samas, lk 94.

⁴⁰⁹ EKP Keskkomitee poolt parteikollektiividele ringkirjaliselt saadetud küsimusleht (doku-ment nr 45, dateeritud kogumiku koostajate poolt sisu järgi jaanuari 1921). – Eestimaa Kom-munistliku Partei esimene kongress. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, lk 117–119. Originaaldokumendid vt RA, ERA.949.2.3, I 1–22: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee küsimusleht ringkirjaliselt E.K.P. kollektiividele, dateerimata.

⁴¹⁰ RA, ERA.949.1.108, I 1: E.V. Kaitsepolitsei Valga jsk ülema raport E. Vabariigi Kaitse-politsei Ülemale, 04.1921.

juhtpositsiooni saavutanud kommunistid, osutades, et ÜML-i „vallutamisele” aitas kaasa ka asjaolu, et sotsiaaldemokraadid loobusid koostööst iseseisvate sotsialistidega ja lahkusid liidu juhatasest.⁴¹¹ See ei pruugi siiski tingimata tähendada kommunistidepoolset ÜML-i ülevõttu, kuna vähemalt 1920. aasta novembri-detsembri seisuga olid juhtpositsioonid ÜML-is ikkagi EISTP käes ja ka iseseisvad sotsialistid taotlesid Kolmandasse Internatsionaali vastuvõtmist. Pigem tähendab see, et EISTP oli saavutanud selleks ajaks maatöölise organisatsioonide seas veelgi suurema toetuse ja koos kommunistidega tõrjuti sotsiaaldemokraadid maatöölise organisatsioonidest välja.

2.1.2. Paul Keerdo ja kommunistid

Nagu 1. peatükis sai osutatud, asusid iseseisvad sotsialistid ja põrandaalused kommunistid maailmavaatelt teineteisega lähedastel positsioonidel ning EISTP ja EKP kontrolli all olev ametiühingute kesknõukogu läks ka 1920. aasta parlamendivalimistele vastu sarnaselt platvormilt. Nagu EKP, lähtus ka EISTP valimiseelses agitatsioonitöös eeldusest, et tegutsetakse maailmarevolutsiooni puhkemise eelsetes oludes, mispärast oli nende valimiskampaania keskmes rohkem erakondade kriitika, mitte niivõrd oma platvormi tutvustamine.⁴¹²

Toona 29-aastane Paul Keerdo valiti iseseisvate sotsialistide nimekirjas 1920. aasta parlamendivalimistel Riigikogusse ja 1921. aastast kandus tema tegevuse raskuspunkt Tallinna. Oma tegevuse järgmisil aastail on Keerdo hilisemas ankeedis kokku võtnud sõnadega „ajakirjanik” ja „töölisdelegaat”.⁴¹³ Ka järgnevas Paul Keerdo poliitilise tegevuse ülevaates on esiplaanil just need kaks valdkonda.

Paul Keerdo poliitiliste huvide ja motivatsioonide kujunemist, nende arengut ja muutumist on kõige parem jälgida tema tegevuse kaudu riigikogu liikmena, kus Keerdo südameasjaks sai sarnaselt varasemaga maatöölise olukord. 1921. aastal oli see probleem aktuaalsem kui ei kunagi varem, maakondades oli endiselt suuri puudujääke sundmääruste täitmisega, mitmes maakonnas ei õnnestunud segakomisjone üldse luua, kevadel riigikogus arutusele tulnud uus põllutöölise tööaja ja palgaolude korraldamise seadus, mis pidi ette nägema ülemaailmse segakomisjoni kokkukutsumise, venis. 1921. aasta aprillis tõi riigikogu töökaitse komisjon lauale seaduseelnõu põllutöölise tööaja ja palgatingimuste kohta 1921./22. põllutööaasta jaoks, mis pidi ajal, mil seaduse enese vastuvõtmine venis, täitma seniste tööolude korraldamise sundmääruste aset.⁴¹⁴ Keerdo oli üks peamisi sõnavõtjaid seaduseelnõude kõigil lugemistel, tehes arvukalt täiendusi

⁴¹¹ **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 30.

⁴¹² **Ant.** Eesti 1920, lk 160–161.

⁴¹³ RA, ERA.R-1.2k.169, l 3p.

⁴¹⁴ I riigikogu 2. istungjärk (edaspidi I rk 2. istj), protokoll nr 32 (14), 29.04.1921, vg 1578–1579.

ja esitades parandusettepanekuid.⁴¹⁵ Võib öelda, et ta oli sõnavõttudes tasakaalukas, asjalik ja esines oma valdkonna hea tundjana. Täielikult puudub sel ajal hilisem pigem EKP lendlehtedele omane toon, loosunglikkus ja väljendid, mida pruukisid ka kommunistliku töölisterühma saadikud. Keerdo sidus esinemised konkreetsete näidetega Tartumaa oludest, mida ta kõige paremini tundis ja kus tõusis ikka ja jälle üles tööandjate kõrvalehiilimine sundmäärustest ja järelevalveorganite puudulik tegevus.⁴¹⁶ Keerdo ettepanekud olid suunatud valdavalt tööliste huvide kaitsmisele ja enamik tema täiendustest ei leidnud riigikogus toetust.⁴¹⁷ Ka seaduse lõpphääletusel oktoobris 1921 teatas EISTP riigikogu rühm, et hääletab seaduse vastu põhjusel, et kõik töölisesindajate tehtud ning põllutööliste kaitseks mõeldud ettepanekud on tagasi lükatud.⁴¹⁸

1921. aasta jaanuaris asutati Tartumaa Maatööliste Ametiühisuste Liit, mille asutamise dokumendid andsid sisse Paul Keerdo ning Tartu maakonnaavalitsuse ametnikud Maks Päss ja Jaan Jaaska ning mis põhikirja järgi kujutas endast „maaproletariaadi kutseühisuste ühendust”, mis toetas oma liikmeid „võitluses tööliste majandusliku ja poliitilise seisukorra parandamiseks ja lõpulikuks vabanemiseks”.⁴¹⁹ Ehkki Keerdo elas selleks hetkeks juba Tallinnas, oli ta liidus tegev üle aasta.⁴²⁰ Tähelepanuväärne on siinjuures, et realselt oli organisatsioon registreerimise ajaks koos käinud juba neli kuud. Liidu juhatuse esimene koosolek peeti 13. septembril 1920, vahetult pärast esimest üleriiklikku maatööliste ametiühingute konverentsi, kus oli otsustatud Liidu loomine ja valitud juhatus, kelle hooleks jäi põhikirja väljatöötamine ja Liidu registreerimine.⁴²¹ 13. septembri koosolekul jagati ka ametid: Paul Keerdost sai esimees, abiesimeheks sai Aleksander Pärn, sekretäriks kauaaegne parlamendiliige, esseer ja hilisem sotsiaaldemokraat Karl Oskar Freiberg (Kurmiste), kassahoidjaks Johan Schiffer ning ametita juhatuse liikmeks Mihkel Laar.⁴²² Konverentsil oli Paul

---

⁴¹⁵ I rk 2. istj, protokoll nr 32 (14), 29.04.1921, vg 1574–1581; protokoll nr 36 (18), 10.05.1921, vg 1829–1832; protokoll nr 38 (20), 12.05.1921, vg 1896–1897; protokoll nr 39 (21), 13.05.1921, vg 1973–1995.

⁴¹⁶ I rk 2. istj, protokoll nr 32 (14), 29.04.1921, vg 1578–1581; protokoll nr 36 (18), 10.05.1921, vg 1831–1832.

⁴¹⁷ I rk 4. istj, protokoll nr 66 (3), 13.10.1921, vg 132–146; protokoll nr 69(6), 21.10.1921, vg 242–246.

⁴¹⁸ I rk 4. istj, protokoll nr 69 (6), 21.10.1921, vg 268–269, 273–274.

⁴¹⁹ RA, ERA.14.5.669, l 2: Tartumaa Maatööliste Ametiühisuste Liidu põhikiri, dateerimata.

⁴²⁰ RA, ERA.14.5.669, l 1: Paul Keerdo, Maks Päss ja Jaan Jaaska Tartu-Võru Rahukogule, 17.01.1921.

⁴²¹ RA, ERA.1772.1.1, l 4: Tartumaa maatööliste konverentsi protokoll nr 1, 12.09.1920 Tartus.

⁴²² RA, ERA.1772.1.2, l. 1: Tartumaa Maatööliste Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 13.09.1920. Isikute täielikke nimekujusid vt RA, ERA.1772.1.1, l 1–1p: Tartumaa maatööliste konverentsi protokoll nr 1, 12.09.1920 Tartus. Paul Keerdo ja Johan Schiffer võtsid konverentsist osa Tartu Maatameeste Täidesaatva komitee liikmetena, Aleksander Pärn esindas Vaimastvere Maatööliste Ühingut, Mihkel Laar Luunja Maatööliste Ühingut, Karl Freibergi nime konverentsil osalejate seas ei leidu, kuid sellegipoolest valiti ta loodavasse Liidu juhatusse. Enim hääli (39) sai juhatuse valimistel just Paul Keerdo, vt samas, l 4.

Keerdo esinenud aruandega kui Tartumaa Maatameeste Täidesaatva Komitee esimees, komiteele osutatakse kui ajutisele maakonna maatöölise keskkorraldusele.⁴²³ Ilmselt oligi 13. septembril tegemist eelmise organisatsiooni ümbernimetamisega, mille registreerimiseni jõuti 1921. aasta algul. Millal oli aga ellu kutsutud Tartumaa maatameeste täidesaatev komitee, pole käesolevaga selge.

Liidu juhatus kogunes 1921. aasta vältel mitte just tihedalt, kuid siiski mitmel korral. Igal koosolekul kohal viibinud juhatuse esimehe Paul Keerdo positsioon on huvipakkuv. Keerdo samaaegne tegevus riigikogus ja Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuses võimaldas tal olla ise tegev nii seadusandliku võimu tasandil, kui ka saada vahetut tagasisidet, kuidas täitevvõimul õnnestus või vastupidi – ei õnnestunud – riigikogu vastuvõetud seadusi ellu viia. Keerdo oli ühtlasi võtmepositsioonil esindamaks ametiühinguliikumise huve vahetult seadusandlikul tasandil, sest ta sai viia probleemid kohe riigikogu ette. Näiteks (taas)tõstatati just Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosolekul 8. septembril 1921 küsimus Tartu maakonna riigimaade ülema kehtestatud väidetavalt seadusevastasest palgalepingust ja otsustati teha EISTP riigikogu rühmale ettepanek pöörduda arupärimisega põllutöoministeeriumi poole.⁴²⁴ Viiteid segastele oludele seoses Tartumaa riigimaade ülemaga kohtab juba juulis EISTP riigikogu rühma arupärimises,⁴²⁵ oktoobris esitasid rühma liikmed Keerdo, Piiskar, Hansen ja Joonas arupärimise TMAL-is septembris tõstatanud küsimuse peale uuesti.⁴²⁶

Ka Liidu juhatuse protokollidest nähtub, et põhilisteks murekohtadeks olid põllutöölise sundmääruste täitmisega seotud küsimused ja nende rikkumine. Sealhulgas ilmnis uus probleem, et sundmääruste rikkumise eest karistati kohtutes mitte ainult tööandjaid, vaid ka töölisi, kes olid seadusevastasele lepingule alla kirjutanud, st töötasid väiksema palgaga, kui määrustes ette nähtud alamäär lubas.⁴²⁷ Viimasele viitavad nii TMAL-i protokoll kui ka sellele järgnenud arupärimine riigikogus.

Juba jaanuaris märkis TMAL-i juhatus vajadust seada ametisse töölisühingute instruktor, kuid plaani realiseerumine jäi ootama paremaid finantsvõimalusi, mida loodeti Tartu maakonnaavalitsuse toetustest. Aprillist tegutseski sellel ametipostil Liidu üks asutajaist Jaan Jaaska kuupalgaga 5000 marka, Liidu ruumid asusid Tartu Ametiühingute Kesknõukogu ruumes.⁴²⁸ Märkimist väärib veel, et Liidu liikmed kandideerisid Tartu maakonnanõukogusse EISTP-ga ühises

---

⁴²³ RA, ERA.1772.1.1, 1 2p: Tartumaa maatöölise konverentsi protokoll nr 1, 12.09.1920 Tartus.

⁴²⁴ RA, ERA.1772.1.2, 1 3p–4: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 08.09.1921.

⁴²⁵ I rk 3. istj, protokoll nr 41 (2), 13.07.1921, vg 82–86.

⁴²⁶ I rk 4. istj, protokoll nr 64 (1), 03.10.1921, vg 44–48.

⁴²⁷ RA, ERA.1772.1.2, 1 3p–4; I rk 4. istj, protokoll nr 64 (1), 03.10.1921, vg 44–48.

⁴²⁸ RA, ERA.1772.1.2, 1 1p–2: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 23.01.1921; 1 3: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 29.03.1921.

nimekirjas.⁴²⁹ Siit võib teha järelduse, et kuigi kõik Liidu liikmed ei pruukinud olla EISTP liikmed, tegutseti tihedas koostöös.

Septembris 1921 otsustati TMAL-i juhatuses liituda Tartu AÜKN-ga, läbi-rääkimisi valiti vedama Keerdo ja Freiberg, lõpliku otsuse pidi tegema Liidu kongress.⁴³⁰ Septembris 1921 oli asutamisel ka üleriiklik Ametiühingute Kesknõukogu, TMAL-i 25. septembri koosolekul arutati ja kiideti heaks ettepanek, et TMAL kirjutab ühe asutajaliikmena alla kesknõukogu põhikirjale.⁴³¹ Keerdo andis TMAL-i juhatuse esimehe ameti üle novembris 1921 Erich Joonasele, ent jäi edasi tegutsema Liidu nõukogu liikmena.⁴³² 1921. aasta sügisel oli Üleriikliku Maatööliste Liidu esimees 1920. aasta sügisel sellesse ametisse valitud Jaan Piiskar.⁴³³ Koosolekul 30. novembril 1921 otsustati muu seas järgmisel aastal ametisse panna instruktor kuupalgaga 5000 marka, millele lisaks nähti ette sõidukulude kompenseerimine.⁴³⁴

TMAL-i teisel kongressil 6.–7. novembril 1921 Tartus püsis Liit veel kindlalt iseseisvate sotsialistide juhtimisel, sama tundub olevat olnud ka 1920. aastal valitud üleriiklikus juhatuses, kus tegutsesid neli iseseisvat sotsialisti ja kolm sotsiaaldemokraati. Paul Keerdo esines aruandega maatöölise palgavõitlusest. Kongressil võeti vastu resolutsioon töölisklassi klassivõitlusest, sarjati sotsiaaldemokraate, keda nähti kodanluse tööriistana, ning kinnitati, et võitluse lõppeesmärk on kapitalistliku korra kukutamine, ent seejuures hääletati täielikult maha kommunistist saadik Johannes Vanja⁴³⁵ esitatud alternatiivne resolutsioon. Samamoodi võeti pärast Keerdo palgavõitlusele pühendatud aruannet vastu resolutsioon, mis puudutas põllutöölise tööaja ja palgaolude korraldamise seaduse kehtestamisega seotud küsimusi ning nägi ette maatöölise organisatsioonide panustamist sellesse, et töölisel sõlmiks edaspidi lepinguid ainult liidu väljatöötatud lepingukavade alusel. Protokollist nähtub, et ka siin esines Vanja oma juhtnõõride kavaga segakomisjonide tarbeks, mille suhtes ei võetud mingit seisukohta.⁴³⁶

---

⁴²⁹ RA, ERA.1772.1.2, 1 1p–2; 1 2p: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 28.01.1921.

⁴³⁰ RA, ERA.1772.1.2, 1 4p: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 08.09.1921

⁴³¹ RA, ERA.1772.1.2, 1 5p–6: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 25.09.1921.

⁴³² RA, ERA.1772.1.2, 1 9–10: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 07.11.1921; vt nt RA, ERA.1772.1.1, 1 14: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu nõukogu koosolek, 06.08.1922.

⁴³³ RA, ERA.1772.1.1, 1 2jj: Tartumaa maatöölise konverentsi protokoll nr 1, 12.09.1920 Tartus.

⁴³⁴ RA, ERA.1772.1.2, 1 11: Maatöölise Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 30.11.1921.

⁴³⁵ Johannes Vanja oli Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu ja riigikogu kommunistliku töölistühma esimees.

⁴³⁶ RA, ERA.1772.1.1, 1 9–12p: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu kongressi protokoll, 06.11.1921.

Kongressil kiitis heaks TMAL-i astumise üleriikliku ametiühingute kesknõukogu liikmeks niipea, kui selle põhikiri sai kinnitatud, samuti otsustati põhimõtteliselt TMAL-i tegevust ühtlustada Tartu AÜKN-iga.⁴³⁷ Johannes Vanja torkab kongressil siiski silma kui võõras. Ta esineb küll referendina maaküsimuses, tuues esile maareformi puudusi, kuid tema resolutsiooniettepanek, kus maajagamist hukka mõistetakse ja selle lõpetamist nõutakse, saab kongressisaadikutelt kriitilise tagasiside osaliseks („miks ainult eitamine, miks ei paku lahendusi?“ jms) ja jääb hääletusel toetuseta.⁴³⁸ Toetuse sai üksnes tema esitatud resolutsioon Kominterni platvormil tegutseva poliitilise töölislehe asutamise vajalikkusest ja kutse kõikidele Eesti töölistele sellele kaastööd tegema.⁴³⁹

Reaalselt tähendasid üleriikliku Ametiühingute Kesknõukogu asutamispuüdlused seda, et kommunistid püüdsid oma mõjualuse Tallinna AÜKN-i tegevust laiendada Tallinnast väljapoole. Selleks tehti ÜML-iga koostööd juba 1921. aasta kevadel, kui Tallinna AÜKN püüdis kokku kutsuda Eestimaa ametiühingute II kongressi, kus loodeti taastada esimese kongressi järel tegevuse katkestanud Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukogu. Tallinna AÜKN valis märtsi algul kongressi kokkukutsumise komisjoni kommunistid Vanja, Sommerlingi ja Eduard Ambose, mõni päev hiljem teatas Tallinna AÜKN koos Üleriikliku Maatöölise Liidu juhatusega ametiühingute II kongressi toimumisest 16.–18. aprillil, kuid ettevalmistustööd jäid pooleli aprillikuiste arreteerimiste tõttu, mis tabas kommuniste ja nendega seotud organisatsioone ning ka Tallinna AÜKN-i tegevus katkes kuni sama aasta juuni keskpaigani. Kuna suur osa nõukogu liikmeid oli vangistatud, viidi läbi täiendavad valimised AÜKN-i, mille esimeheks jäi endiselt kommunist Johannes Vanja.⁴⁴⁰ 1921. aastal plaanitud ametiühingute II kongressini jõuti alles 1922. aasta novembris.

Nõukogudeaegses ajalookirjanduses esitatakse väide, et TMAL oli 1921. aasta lõpuks ainus maakondlik liit, kus kommunistid polnud veel juhatuses enamust saavutanud. Kuues maakonnas aasta lõpul läbi viidud maatöölise ühingute konverentsidel läksid neist viies juhatused väidetavalt kommunistide kätte, nii et iseseisvate sotsialistide enamus säilis üksnes Tartumaal.⁴⁴¹ Selle väite kinnitamiseks või ümberlukkamiseks oleks vajalik lähemalt uurida maakondlike liitude tegevust, mis jääb käesoleva töö piiridest välja. Küll leiab siin kinnitust, et TMAL püsis päris kindlalt iseseisvate sotsialistide käes. Kirjanduses leidub viiteid sellele, et teistes maatöölise maakondlikesse liitudesse oli Tallinna AÜKN kommuniste kõnelejatena esinema saatnud juba kogu 1921. aasta vältel.⁴⁴²

---

⁴³⁷ RA, ERA.1772.1.1, 1 12p.

⁴³⁸ RA, ERA.1772.1.1, 1 18–18p: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu kongressi protokoll, 06.11.1921.

⁴³⁹ RA, ERA.1772.1.1, 1 19p: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste Liidu kongressi protokoll, 06.11.1921.

⁴⁴⁰ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 81–82.

⁴⁴¹ Ülevaade EKP ajaloost, II, lk 61.

⁴⁴² Näiteks oli jaan-s 1921 Viljandimaa Maatöölise Liidu erakorraline laiendatud koosolek kokku kutsutud kommunistide Püsi, Karu ja Reeseni initsiatiivil, külalisena osalesid ka

ÜML-i koostöö Tallinna AÜKN-iga jätkus ka edaspidi, samuti jätkusid kommunistide püüdlused maatöoliste organisatsioonides domineerima pääseda. Näiteks kui 1922. aasta algusest hakkas EKP Tallinna AÜKN-i kaudu ellu viima tööliste ühisrindede (TÜV) programmi, s.o agiteerima selle poolt, et kõik töölisorganisatsioonid võtaksid oma tegevuse aluseks 12 nõudmist, kaasati ka ÜML. Mäletatavasti oli 12 nõudmise näol tegemist EKP KK poolt Kominterni täitevkomitee teeside põhjal koostatud nõudmiste paketi, mis pidid kõnetama eelkõige vaesemaid ühiskonnagruppe. Üleriikliku Maatöoliste Liidu juhatus eesotsas EISTP liikmetega lubas nõudmised vastu võtta üksnes tingimusel, et muudetakse ära punkt nõudega mõisate tükeldamise peatamist. Samas oli Harjumaa piirkonna maatöoliste konverents 1922. aasta jaanuari lõpus ühisrindede nõudmised juba vastu võtnud.⁴⁴³ Harjumaa maatöölised olid aga muude maakondadega võrreldes oluliselt enam Tallinna AÜKN-i mõjuväljas, nagu eelnevalt osutatud.

Muutus ÜML-i juhatuse koosseisus ja üldhoiakuis toimus 1922. aasta märtsis kokku kutsutud II üleriiklikul maatöoliste kongressil, mille mitmed esindajad nagu Johannes Lauristin, Georg Abels, Johannes Jürna jt olid ise ka EKP liikmed. Peamine arutlusteema oli 12 nõudmist, millega kongress ka ühines.⁴⁴⁴ Lisaks hääletati kongressil Punane Ametiühingute Internatsionaali (tuntud ka kui Profintern)⁴⁴⁵ astumise poolt ehk asuti toetama Kominterni põhimõtteid, sõna palgavõitluse kohta võttis ka Paul Keerdo, kutsudes maatöölisi kogunema TÜV platvormile, tema esitatud resolutsiooni võttis kongress ka vastu.⁴⁴⁶

Kui Keerdo väljaütlemisi detailsemalt analüüsida ja püüda nende põhjal tuletada tema selleaegseid seisukohti, võib konkreetse sõnavõtu põhjal öelda, et need polnud 1921. aasta seisukohtadega võrreldes oluliselt muutunud. Keerdo jäi sõnavõtus oma meelisteema juurde, milleks oli maatöoliste palgavõitluse küsimus, ja tõi kongressil esitatud referaadis probleemina eelkõige välja, et mõisate tükeldamise järel tekkinud tööpuudust „selleks hallparunite poolt ära kasutada tahetakse, et maatöoliste viletsaid palgatingimisi veelgi halvendada ja et tööandjate püüded toetust leiavad vabariigi valitsejatel”. Keerdo nägi järgmise sammuna põllutööliste palgaalammäära ja tööaja korraldamise seaduse kehtes-

---

Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu esimees Johannes Vanja ning liige Jaan Santa, kes andsid muuseas ülevaate riigikogu kommunistliku rühma tööst. Sealsamas valiti Puis ja Karu Viljandimaa Maatöoliste Liitu juhtima. Sama aasta veebruaris peeti Harjumaa maatöoliste ametiühingute konverents Tallinnas Tööliste Majas ning see korraldati Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu ja riigikogu kommunistliku töölisterühma koostöös. 1921. aasta oktoobris osales Vanja Pärnumaa ametiühingute kongressil, Tallinna AÜKN oli ka väidetavalt kongressi üks peamistest ettevalmistajatest, vt **Kuuli, Liebman, Saarniit**. Tööraha riigi eest, lk 75–77, 84–85.

⁴⁴³ Samas, lk 90.

⁴⁴⁴ Samas, lk 92.

⁴⁴⁵ Punane Ametiühingute Internatsionaal (*Красный интернационал профсоюзов*) ehk Profintern asutati 1921. aastal Kommunistliku Internatsionaali poolt vastukaaluks nn Amsterdamile Internatsionaalile (asutatud 1919), kus domineerisid sotsiaaldemokraadid.

⁴⁴⁶ **Kuuli, Liebman, Saarniit**. Tööraha riigi eest, lk 93–94.

tamist. Samas märkis ta, et seaduse peale ei saa lootma jääda, vaid tuleb luua „tugev organiseeritud jõud, mida tööandjad sunnitud on arvesse võtma”. Streigi kohta arvas Keerdo, et see on palgavõitluses tugev abinõu üksnes siis, kui seda viiakse läbi väga üksmeelselt, mispärast tuleb streik ette võtta vaid äärmisel juhul ja võimalikult ulatuslikult. Palgavõitluses nägi Keerdo hea vahendina just TÜV-d. Siiski pole tema kongressi protokollist vastu kajav retoorika kommunistidega võrreldes endiselt veel räme ega lahmiv, vaid on sama asjalik kui tema sõnavõttud parlamendis 1921. aasta jooksul. Samasugune oli tema esitatud resolutsioon palgavõitluse kohta.⁴⁴⁷

ÜML-i uude juhatusse valiti aprilli algul 1922 nii Keerdo kui ka tema EISTP riigikogu rühmakaaslane Augustin Hansen⁴⁴⁸. Keerdost sai Liidu juhatuse aseesimees, Hansenist esimees.⁴⁴⁹ Juhatuse esimesel koosolekul otsustati teha Tallinna AÜKN-ile ettepanek, et see hakkaks vedama tööliste ühisrinnet toetava tööliste keskorganisatsioonide büroo asutamist ja saadeti päring riigikogusse 12 punkti toetavatele rühmadele küsimusega, kus on nemad 12 punkti tutvustamiseks juba koosolekuid korraldanud, et Liit saaks neid korraldata kohtades, kus seda pole veel tehtud. Need sammud ei jäta kahtlust, et liidu uus juhatuse tegutses 12 nõudmise ja TÜV alustel.⁴⁵⁰ Ilmselt iseloomustab seesama pööre maatöölise üleriiklikus katusorganisatsioonis iseseisvate sotsialistide sisevastuolude kasvuga tekkinud jõujooni, mis ilmnesis EISTP-s ainult mõni kuu hiljem, kui pahempoolne tiib võimu võttis. Pöörde nüanssidesse süvenemiseks oleks siiski vaja

---

⁴⁴⁷ RA, ERA.949.2.106, I 14p–16: II Üleriikliku Maatöölise Ühisuste kongressi protokoll, 20.–22.03.1922 Tallinnas.

⁴⁴⁸ **August (ka Augustin) Hansen** (1895–1952), sündis Viljandimaal Vastsemõisa valla sulaseperes, lõpetas 1910 Vastsemõisa ministeeriumikooli ja töötas Viljandis müüjaõpilasena. Siirdus 1913 Tallinna, alates 1917 pahemesseeride esindajana Tallinna tsn ja selle täitevkomitee liige. Saksa okupatsiooni järel Tallinna linnavalitsuse asjaajaja ja esseeride ajalehe Võitlus ärijuht. Valiti suvel 1919 esseeride esindajana Tallinna linnavalitsusse, kus töötas kuni sügiseni 1920 sotsiaalkindlustuse osakonna juhatajana. Valiti kevadel 1920 EISTP KK liikmeks ja nov-s 1920 EISTP esindajana riigikogu esimese koosseisu liikmeks. Alates 1921 Üleriikliku Maatöölise Liidu esimees, sept-st 1922 EKP liige. Valiti nov-s 1922 ametiühingute II kongressil uue üleriikliku keskorganisatsiooni Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu esimehe asetäitjaks. Arreteeriti jaan-s 1924 ja mõisteti 149 protsessil tähtajata sunnitööle. Vabanes 1938. aasta amnestiaga. Juunipöörde järel 1940 Rahva Hääle ja Kommunisti kirjastuse direktor, seejärel kuni 1943 Eesti Riikliku Merelaevanduse ülem, 1944–1950 ENSV kaubanduse rahvakomissar ja kaubandusminister. Kuulutati 1950. aasta märtsipleenumi järel kodanlikuks natsionalistiks, süüdistati riigireetmises ja hukati 1952. aastal, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 42–44; Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 1137.

⁴⁴⁹ ÜML-i juhatusse valiti Piiskar, Joonas, Vanja, Kõrgemaa, Hansen, Lauristin ja Keerdo. Kandidaadid Kägu, Suuster, Gustavson ja Tiks, vt RA, ERA.949.2.106, I 23: II Üleriikliku Maatöölise Ühisuste kongressi protokoll, 20.–22.03.1922 Tallinnas; RA, ERA.1765.1.1, I 37: [Üleriiklise Maatöölise Ametiühisuste Liidu] uue juhatuse koosolek, protokoll nr 63, 01.04.1922; **Kuuli, Liebman, Saarniit**. Tööraha riigi eest, lk 94.

⁴⁵⁰ RA, ERA.1765.1.1, I 37.

rohkem teada nii EISTP selleaegsetest siseoludest ja nende tagamaadest kui ka erinevate poliitiliste jõudude tegevusest maatöölise katusorganisatsioonis.

Liidu juhatuse otsusega aprillist 1922 määrati ametisse kaks palgalist organisaatorit, kelleks Järva- ja Virumaal sai Eduard Silm (Alas), Võru-, Valga- ja Petserimaal aga Rudolf Veiram.⁴⁵¹ Mõlemad olid juba varasemast EKP liikmed.⁴⁵² Tartumaal määrati 1922. aasta kevadel palgalise ametiühinguorganisaatorina ametisse Hans Heidemann, kelle tegevust käsitletakse põhjalikumalt alapeatükis 2.3. ÜML oli selleks ajaks kommunistide käes, aga kas ka Tartumaa organisatsiooni juhatus, pole teada.

Eelnevalt kirjeldatud ÜML-i „vallutamise” järel 1922. aasta kevadel läksid kommunistid uuele katsele kokku kutsuda ametiühingute teine kongress ning luua ametiühingute ülemaaline juhtimiskeskus ja, arvestades organiseerimistöö taga olevaid organisatsioone, kahtlemata kommunistide mõju all olev keskus. Teavitustööd kongressi toimumise kohta tegi ka ÜML.⁴⁵³

Nagu 1. peatükis põgusalt kirjeldatud, tegutses EKP Kominterni kampaaniate vaimus. Kui 1920. aasta II kongressi järel oli aktuaalne enamluse ühtlustamise temaatika ja nõue, et Kominterni liikmeks astuda sooviv partei vastaks Kominterni väljatöötatud 21 punktile, siis 1921. aasta suvel peetud Kominterni III kongressi järel tõusis esiplaanile ühisrinde loomise vajadus. Mõlemad kampaaniad mõjutasid EKP suhtumist Paul Keerdo koduerakonda EISTP-sse. EISTP tegevus, eriti pürgimine Kominterni liikmeks, oli põrandaaluse EKP liikmeid häirinud algusest peale. Selles, kuhu EISTP peaks paigutama, polnud arvamused ühtsed ka EISTP sees. Aprillis 1921 kogunenud EISTP II kongressil arutati seisukohavõttu Kominterni vastuvõtu 21 tingimuse suhtes, kuid ühist seisukohta ei kujunenud.⁴⁵⁴ Mais 1921 esitas EKP omakorda EISTP-le 11 nõudmist – EKP poolsed Kominterni vastuvõtu tingimused ja kriitika EISTP suunas.⁴⁵⁵ Parteide suhteid ei parandanud ka nende keskkomiteede liikmete kohtumine 1921. aasta juunis Moskvast Kominterni III kongressil.⁴⁵⁶

---

⁴⁵¹ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 94, 97.

⁴⁵² **Eduard Silm (Alas)**, sündis 1894. aastal, ta oli astunud EKP liikmeks 1921. aastal, **Rudolf Veiram**, sündis 1885. aastal Virumaal, oli EKP liikmeks astunud märtsis 1921, vt RA, ERAF.25.2.56, 1 2: Alas Eduard, Mihkli poeg, ankeet, dateerimata; 1 6–7: Ц.К.Р.К.П. (Б-ов). Личный листок (Алас, Эдуард Михайлович), dateerimata; RA, ERAF.25.2.1630, 1 4: Rudolf Juhani pg Weiram, isikutunnistus nr 11192, 05.05.1919; 1 19: Удостоверение, 28.02.1924.

⁴⁵³ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 112.

⁴⁵⁴ **Lebbin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses tööraha ühisrinde eest, lk 54.

⁴⁵⁵ RA, ERAF.6495.1.77, 1 149.

⁴⁵⁶ EISTP delegaadid Martin Bleiman ja Hans Kruus, kommunistide poolt Hans Pöögelman, Jaan Anvelt ja Paul Krüger. Kommunistid sisuliselt kuulasid EISTP esindajad nende tegevuse suhtes üle. Pöögelmani arvates oli parteide peamine erinevus selles, et „E.I.S.P. selle ajani on juhitud mitte aktiivsest pealetungimise mõttest, vaid seisab ainult tööliste klassi eneste kaitsemise seisukohalt.” Vt RA, ERAF.6495.1.77, 1 89–89p: E.K.P. ja E.I.S.D.P. Kominterni III kongressi delegatsioonide ühiskoosolek parteide vahekordade selgitamiseks, Moskvast, 26.06.1921.

Oktoobris 1921 otsustati EKP II kongressil, et Kominterni III kongressi otsustes ette nähtud legaalne revolutsiooniline massipartei tuleb Eestis luua EISTP ülevõtu kaudu. Sealsamas oli EKP keskkomitee liige Viktor Kingissepp konstateerinud, et kui tööstustöölise seas olid kommunistid vahepeal mõju laiendanud, siis maatöölised olid endiselt EISTP mõju all.⁴⁵⁷ Partei ülevõtt võimaldanuks seega lahendada kaks küsimust korraga: luua kommunistide taotlusi toetav legaalne massipartei ja haarata oma mõjusfääri maatöölise organisatsioonid.

Vahepeal tegutses Keerdo aktiivselt edasi riigikogus, olles ühtlasi EISTP rühma sekretär.⁴⁵⁸ Kui 1921. aasta esimesel poolel olid tema sõnavõttud puudutanud üksnes maatöölise teemasid, siis aasta lõpuks teemade spekter laienes, ehkki fookusesse jäid sotsiaalküsimused. Näiteks toetas ta kommunistide algatatud ühekordse abiraha seaduseelnõu töötatöölise toetuseks⁴⁵⁹ ja oli valjuhäälselt vastu Julius Kuperjanovi lesele riikliku pensioni määramisele.⁴⁶⁰ Riigikogus oli Keerdo ka üsna aktiivne sõnavõtja, olles iseseisvate sotsialistide rühmas 1921. aastal 37 sõnavõtuga üks aktiivsemaid. Temast rohkem sõnavõtte oli EISTP liikmeist ainult Piiskaril (85), kolmandal kohal oli Hansen 26 sõnavõttukorraga.⁴⁶¹

1922. aastast ilmus Keerdo sõnavõttudesse uue teemana Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu. Keerdo astus kesknõukogu kaitseks välja, kui selle liikmeid süüdistati tööliste seas poliitika tegemises.⁴⁶²

Ühtlasi tihenes sel ajal Keerdo koostöö kommunistide riigikogurühmaga, kusjuures praeguse uurimisseisu juures pole võimalik öelda, kas tegemist oli Keerdo kui üksikisiku algatusega või laiemalt osaga iseseisvate sotsialistide lähenemisest kommunistidele. Selle seose väljaselgitamine eeldaks suuremahulisema propograafilise uurimuse koostamist EISTP liikmete kohta, et panna üksikisiku tegevus mingisse arvestatavasse konteksti. Juunis 1922 võttis Keerdo juba hoogsalt koos kommunistliku rühma liikmete Vanja, Kägu ja teistega parlamendis sõna kommunistliku töölisterühma arupärimise peale töölisajakirjanduse keelustamise teemadel.⁴⁶³ Septembris esitas Keerdo koos kommunistliku töölisterühma liikmete Kägu ja Andrejeviga vabariigi valitsusele arupärimisettepaneku töölisnoorsoo meeleavalduse takistamise ja laialiajamise kohta.⁴⁶⁴ 1922. aasta kevadel-suvel kõlab Keerdo sõnavõttudest läbi pettumus ja etteheide selles kohta, kui aeglaselt tegeletakse sotsiaalseid küsimusi puudutavate seaduseelnõudega. Ta väitis, et kõiki töökaitse ja laiemaid ringe puudutavaid

---

⁴⁵⁷ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 55–56.

⁴⁵⁸ Nt RA, ERA.1747.1.16: [EISTP riigikogu rühm] Kirjavahetus rühma liikmetega rühma töö küsimustes, 1921.

⁴⁵⁹ I rk 4. istj, protokoll nr 86 (23), 09.12.1921, vg 892–901.

⁴⁶⁰ I rk 4. istj, protokoll nr 70 (7), 25.10.1921, vg 302–303.

⁴⁶¹ RA, ERA.949.2.43, l 14: Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei III kongressi koosoleku protokoll, 21.04.1922.

⁴⁶² I rk 6. istj, protokoll nr 118 (2), 27.04.1922, vg 90, 93–96.

⁴⁶³ I rk 7. istj, protokoll nr 131 (1), 13.06.1922, vg 2–62.

⁴⁶⁴ I rk 8. istj, protokoll nr 147 (5), 21.09.1922, vg 213–218.

seadusi on püütud kogu riigikogu tegutsemise aja maha matta, need lükatakse tagasi või hoitakse komisjonides kinni.⁴⁶⁵

Sama aasta aprillis EISTP 3. kongressil saavutasid juhatuses enamuse pahempoolsed eesotsas riigikogu liikme August Hanseniga, partei tegevust hakkasid suunama kommunistid. Partei ülevõtu kohta on ajalookirjanduses esile toodud EKP liikmete n-ö „oma meeste” parteisse ja ametiühingutesse „imbumist” kui olulist momenti partei radikaliseerimisel, ent kindlasti oli oma osa siin ka EISTP liikmete endi radikaliseerumisel. Tundub, et nii Hansen kui ka Keerdo olid just sellised näited, ehkki on äärmiselt keeruline kindlaks teha, kuidas keegi täpselt kommunistide sõiduvette kaldus. Hansenile osutatakse Kaitsepolitsei kogutud andmetes juba 1920. aasta augustis kui isikule, „kes iseseisvate sotsialistide parteist on, oma vaadete poolest aga täieline kommunist ja Eesti suurema kommunistlike pörandaaluste tegelastega ühendust peab.”⁴⁶⁶ Paul Keerdo kohta pole selliseid avaldusi senisest dokumentatsioonist ilmnenu. Kas Keerdo tegi oma valikud just riigikogus, kui EISTP hakkas peret heitma või toimus kuluariides sellega paralleelselt mingi tegevus, mis teda mõjutas, vajaks eraldi uurimistööd, millega seoses tuleks senisest enam käsitleda arenguid EISTP-s (arutelud 21 punkti vastuvõtmise üle, 12 nõudmise toetamine, kaasnenud lahkkelid jm)⁴⁶⁷, ametiühinguorganisatsioonides ja EISTP suhteid ametiühingute katusorganisatsiooniga.⁴⁶⁸ Küll annavad Keerdo riigikogu-sõnavõttud aimu tema meelsuse muutumisest 1921. aasta ja 1922. aasta alguse jooksul. Samuti tegi Keerdo umbes samal ajal kommunistidega aktiivset koostööd ametiühinguis, nagu nähtus tema ülesastumisest II üleriiklikul maatöölise kongressil ja tema valimisest kommunistide kontrolli alla läinud Üleriikliku Maatöölise Liidu juhatusse. Võib olla, et Keerdo leidis lihtsalt mingil ajal oma tegevuses, et kommunistide platvorm imponeeris talle rohkem. Nagu eelnevast nähtub, oli ka EISTP juba aasta varem astunud samme kommunistidele lähenemiseks, mis jäi katki üksnes kommunistide vastuseisu tõttu. Pole mingit teavet selle kohta, kas Keerdogi võis olla

---

⁴⁶⁵ I rk 6. istj, protokoll nr 124 (8), 23.05.1922, vg 290–293.

⁴⁶⁶ RA, ERA.14.1.298, l 74: EV Kaitsepolitsei agentuurpunkt nr 1 Tallinnas Kaitsepolitsei ülemale, 05.08.1920. Agentuurpunkti andmete järgi oli tollane Tallinna Toitlusvalitsuse esimees linnanõunik Hansen jätkamas toitlusvalitsuses kommet, mis oli valitsenud Hanseni eelkäija linnavolinik Martin Bleimanni ajal. Nimelt olevat Bleimann toitlusvalitsuse esimehena kommuniste toetanud, teatades ajalehtedes leivapuuduse saabumisest või mõne toiduaine hinnatõusust just streikide ajal, süvendades sellega tööliste seas niigi ärevaid meeleolusid. Agentuurpunktist väideti, et sama komme jätkus Hanseni ajal: juulis 1920 toimunud üldstreigi ajal tekitanud tööliste seas ärevust teade, et just samal ajal olevat tõusnud piima hind. Maal kinnitasid mõisavalitsejad aga, et nemad pole piima hinda tõstnud. Teadmata jääb, kas tegemist oli tõesti toitlusvalitsuse ametnike sihiliku riigiõonestustööga või oli probleemi olemus laiem, näiteks vahendajais või selles, et ärevad ajad tegid inimesed kuulujuttudele ja neis sisalduvale infole vastuvõtlikumaks vms.

⁴⁶⁷ Vt nt RA, ERA.1747.1.23: [EISTP KK] Ühingute kirjad parteis olevate[st] lahkkelidest ja Piiskari äraütlemine kandideerimisest linnavolikogu valimistel, 06.02.1921–01.06.1922; RA, ERA.1747.2.2: Aruanded EISTP KK osakondade tegevuse kohta, 1921–1922.

⁴⁶⁸ RA, ERA.1747.4.26: EISTP Keskkomitee kirjavahetus Töölisühingute Üldliidu juhatusega jt organisatsioonidega, 31.01.–04.10.1923.

üks neist, kes algusest peale kommunistidega tihedamat koostööd toetas. Praegune uurimisseis võimaldab pigem oletusi. Alahinnata ei saa ka võimalust Keerdo pettumisest riigikogu tegevuses, kus vasakerakondade ettepanekud jäid tihti tähelepanuta.

Olaf Kuuli on väitnud, et juba aprillis 1921 olevat Hansen koos Keerdoga EISTP II kongressil kaitsnud „kindlalt revolutsioonilisi põhimõtteid, mis ilmneseid eriti Kominterni vastuvõtmise 21 tingimuse arutamisel”.⁴⁶⁹ Sellest võib välja lugeda, justkui oleks Keerdo ja Hansen olnud EISTP iseseisvana Kominterni võtmise vastu – seisukoht, mis oli kooskõlas EKP peajoonega ja korralikule kommunistile eriti nõukogude perioodi käsitlustes igati kohane. Sisuliselt ei anna see aga mingit teavet selle kohta, kuidas Keerdo suhtus EISTP koostöösse EKP-ga. Samuti ei saa siit midagi järeldada Keerdo suhtumise kohta EKP 11 tingimusse, mille kommunistid EISTP jaoks Kominterni astumise tingimuseks seadsid. 1921. aastat puudutavad allikad ei näita Keerdot kuidagi rohkem potentiaalse kommunistidega koostöö tegijana kui ükskõik millist teist iseseisvat sotsialisti Riigikogus. Seda enam jääb küsimuseks, millal see muutus.

August Hansen oli paljuski Keerdoga sarnase poliitilise tausta ja huvidega: mõlemad olid alates 1917. aastast esseeride partei liikmed, mõlemad tegutsesid sotsiaalvaldkonna küsimustega, Keerdo Tartu maakonnavalitsuses, Hansen Tallinna linnavalitsuses, mõlemad valiti EISTP saadikutena riigikogu esimesse koosseisu. Kui Hansen tuleb eriti partei ülevõtu ajal esile kui aktivist, tundub Keerdo olevat olnud passiivsem, vähemalt on tema aktiivne tegevus partei ülevõtu ajal vähem nähtav kui Hanseni puhul. Võib-olla on erinevus tingitud erinevaist isikuomadustest: ajaloolane Olaf Kuuli iseloomustab Hansenit kui temperamentset kõnemeest ja head agitaatorit⁴⁷⁰, Keerdo kaasaegsed Keerdot aga pigem flegmaatilise temperamendiga inimesena, mis avaldus ka tema sõnavõttudes.⁴⁷¹

Kiiresti pärast võimupööret, juba aprilli lõpul otsustati EKP keskkomitee poliitbüroo koosolekul pöörduda Kominterni täitevkomitee poole teadaandega, et EKP-l pole enam vastuväiteid EISTP vastuvõtmisele Kominterni „kui kaasa-töötav partei” ja ettepaneku läbiviimiseks komandeeriti Moskvasse Hansen.⁴⁷² Pärast kommunistidepoolset EISTP ülevõttu kujunes olukord, kus isesotside parteis olid võimul pahempoolsed,⁴⁷³ kuid EISTP riigikogu rühmas domineeris endiselt parempoolne tiib eesotsas Jaan Piiskariga.⁴⁷⁴ Arvatavasti jõudude tasa-kaalustamise eesmärgil teatas riigikogu kommunistliku tööliisterühma liige Sergei

---

⁴⁶⁹ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 43.

⁴⁷⁰ Samas, lk 44.

⁴⁷¹ Vt nt Hendrik Alliku kirjeldust Paul Keerdost **Hendrik Allik**. Paul Keerdot meenutades. – Edasi nr 79, 04.04.1971; aga ka **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 82.

⁴⁷² RA, ERAF.25.1.113, l 19: EKP KK PB koosoleku protokoll, 24.04.1922.

⁴⁷³ Juhatuses olid S. Andrejev, J. Kamberg, A. Mahlberg, A. Reinson (Soans), A. Hansen, A. Janson jt.

⁴⁷⁴ **Harald Saarniit**. Kommunistliku fraktsiooni tegevusest Eesti Riigikogus sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920–1924). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 34–35; **Kuuli**. Sotsialistid ja kommunistid, lk 38–39.

Andrejev 25. aprillil 1922, et ta on EISTP-sse astunud ja liitub seega EISTP fraktsiooniga.⁴⁷⁵ Mõnda aega käis partei sees veel omapärane võimuvõitlus, mille käigus pahempoolsed Hansen ja Andrejev Riigikogu EISTP fraktsioonist 20. juunil 1922 välja heideti.⁴⁷⁶ Peagi heideti omakorda EISTP-st välja kogu kommunistidega koostööst keeldunud parem tiib, mille liikmed asutasid 1922. aasta juulis uue partei – Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (ISTP), ning moodustasid 10. oktoobril 1922 ka vastava riigikogu rühma, kuhu kuulusid kõik endise EISTP fraktsiooni liikmed peale Paul Keerdo ja August Hanseni. Viimased kuulutasid, et tahavad jääda EISTP rühmaks, ent kuna rühmaks loeti vaid kolme- või enamaliikmelist kooslust, kuulutati EISTP rühm olematuks. Keerdo ja Hansen jäid riigikogus seejärel vormiliselt väljaspool rühmi asu- vateks riigikoguliikmeteks.⁴⁷⁷

Alates 1922. aasta lõpust tegutsesid ka Riigikogu kommunistlikus rühma ainult kaks liiget: Jaan Tomp ja Johannes Reesen, kes tegid tihedat koostööd rühmadeväliste riigikogu liikmete Keerdo ja Hanseniga. Et selleks ajaks olid nii Keerdo kui ka Hansen EKP-sse astunud, tegutses kommunistlik fraktsioon kuni riigikogu esimese koosseisu lõpuni sisuliselt neljaliikmelisena. Ülesanded ja suunised saadi põrandaaluselt EKP keskkomiteelt, mille juhtimise oli pärast Viktor Kingissepa surma 1922. aasta mais üle võtnud Jaan Anvelt.⁴⁷⁸

Ametiühinguliikumise teatud harudes kindlustasid kommunistid oma kontrolli hiljemalt novembris 1922 toimunud II töölisühingute kongressil, kuid suunasid juba kogu kongressi ettevalmistusprotsessi kuni selleni, et EKP keskkomitee poliitbüroo koosolek pani kuupäevase täpsusega paika kongressi toimumise aja, millest oli eelnevalt juba juttu.⁴⁷⁹ 1922. aasta augustis asutatud Aju- tise Üle-eestimaalise Töölisühingute Kesknõukogu juhatusse kuulus sekretärina ka Paul Keerdo. Ajutine Kesknõukogu töötas välja uue ülemaalse töölisühin- gute keskasutuse Eestimaa Töölisühingute Üldliidu põhikirja, mis registreeriti oktoobris 1922.⁴⁸⁰

27.–29. novembrini 1922 väldanud teine ülemaaline töölisühingute kongress lõhenes juba esimesel päeval kaheks pärast seda, kui kongressi juhatusse kinni- tati üksnes pahemtiiva esindajad ja takistati mõõdukamate delegaatide hääletust ega reageeritud nende protestidele. Karskusseltsi Valvaja ruumesse jäänud kom- munistide kontrolli alune enamus kiitis heaks 12 nõudmist ja vajaduse moodus- tada tööliste ühisrinne; võeti vastu otsus ühineda Profnterniga. Ülemaalse ametiühinguliikumise keskorganiks valiti Eestimaa Töölisühingute Üldliidu (ETÜ) 50-liikmeline Kesknõukogu, mille üheksaliikmelisse juhatusse pääsenud

⁴⁷⁵ I rk 6. istj, protokoll nr 117 (1), 25.04.1922, vg 2.

⁴⁷⁶ I rk 7. istj, protokoll nr 135 (5), 21.06.1922, vg 219.

⁴⁷⁷ **Saarniit.** Kommunistliku fraktsiooni tegevusest, lk 34–35; I rk 8. istj, protokoll nr 156 (14), 10.10.1922, vg 633–634, protokoll nr 164 (22), 26.10.1922, vg 879.

⁴⁷⁸ **Mari-Leen Tammela.** Kommunistlik töölisterrühm I Riigikogus (1920–1923). – Riigikogu Toimetised nr 19, 2009, lk 199–208, siin lk 205.

⁴⁷⁹ RA, ERAF.25.1.113, l 23–23p; EKP KK PB koosoleku protokoll, 23.08.1922.

⁴⁸⁰ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 114; RA, ERAF.25.1.113, l 23–23p.

aktivistid olid enamikus EKP liikmed.⁴⁸¹ Uue kesknõukogu esimeheks saanud Jaan Tomp oli EKP-sse vastu võetud juba detsembris 1920, esimehe asetäitjaks valitud August Hansen septembris 1922, sekretäriks valitud Paul Keerdo novembris 1922.⁴⁸² Niisiis pääses Keerdo, kes oli olnud nii kongressi korraldava ajutise kesknõukogu juhatuse liige ja valitud kongressile ka Tallinna Naha-töölise Ühingu delegaadina,⁴⁸³ kongressil ka Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu juhtusse.⁴⁸⁴

Vähemus sotsiaaldemokraatide ning posti- ja telegraafiteenijate, riigi- ja omavalitsuste teenijate ühingute ja liitude, Eesti Trükitöölise Liidu ning Valga riigiteenijate ühingu esindajatega lahkus kongressilt ja pidas maha omaette korraldava kongressi, kus võeti vastukaaluks 12 nõudmisele vastu kümme käsku, mis kujutasid endast valdavalt sotsiaaldemokraatide seisukohti erinevatele päevakajalistele probleemidele. Paralleelset üleriiklikku ametiühinguorganisatsiooni ei moodustatud, kuna sellises killustamises nähti ametiühingutele suuremat kahju kui seda võis teha kommunistide ülekaal olemasolevas Kesknõukogus.⁴⁸⁵ Küll aga oli kongressi lõhenemisega läbi kukkunud mingi reaalse ühisrinde moodustamine Eesti vasakjõudude vahel, samuti ametiühingute senisest laiapõhjalisem koondamine ühe keskjuhatuse alla.

Millegi sellise taotlus – reaalne ühisrinne – justkui nähtub omaaegselt EKP dokumentatsioonist. Näiteks paistab sellele viitavat EKP keskkomitee poliitbüroo koosolekul aprillis 1922 tehtud otsus koostada täiendav üleskutse 12 nõudmise seletamiseks Tööerakonnale ja sotsiaaldemokraatidele. Üleskutset pidi trükitama

---

⁴⁸¹ ETÜ juhatuse valiti kongressil Augustin Hansen (EKP 1922), Johannes Lauristin (VSĐT(b)P 1917), Johannes Leiman (KP 1918), J. Linzmann, Aleksander Mahlberg, Osvald Piir (KP), Aleksander Reinson (KP 1920), Jaan Tomp (EKP 1920) ja Paul Keerdo (EKP 1922).

⁴⁸² Revolutsiooni lipukandjad I, lk 43–44, 64, 174–175.

⁴⁸³ **Harald Saarniit.** Võimekas organisaator, vankumatu kommunist. 75 aastat Paul Keerdo sünnist. – Rahva Hää! nr 78 (7113), 05.04.1966.

⁴⁸⁴ Üheksa-liikmelisse juhatuse valiti Hansen, Keerdo, Lauristin, J. Leiman, J. Linzmann, A. Mahlberg, O. Piir, Aleksander Reinson ja J. Tomp ning 5 kandidaati H. Allik, S. Andrejev, V. Kangur, A. Kõvamees ja J. Tüürmann, seejuures valiti esimeheks Tomp, abideks Lauristin ja Hansen, sekretäriks Keerdo, vt **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 115–119.

⁴⁸⁵ Töölisühisuste ülemaaline kongress kaheks jagunenud. – Kaja nr 282, 28.11.1922; Teine ülemaaline töölisühisuste kongress. – Vaba Maa nr 278, 28.11.1922; 2. üleriikline ametiühisuste kongress. – Päevaleht nr 294, 02.11.1922; **Lebbin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrinde eest, lk 135–136. Võib jääda mulje, nagu oleksidki kommunistid sestpeale domineerinud valdavas osas ametiühingutes, mis pole siiski õige. EAÜKN poliitilisi taotlusi ei kiitnud algusest peale heaks nt Eesti Õpetajate Liit, kutsudes oma saadikud tagasi juba Eestimaa ametiühingute I kongressilt 1919. aastal. Hiljem suutsid Eestimaa Töölisühingute Üldliidust sõltumatut joont hoida 800 liikmega Eesti Trükitöölise Liit, vahelduva eduga ka Üle-eestimaaline Meremeeste Liit ning enamik riigiteenijate kutseühinguid. Samuti käis pikalt sisevõitlus Tartu AÜKN juhatuses, kus otsustati liitumine ETÜ-ga alles 1922. aasta lõpuks, vt **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 19–20, 38–39, 41–48; Revolutsiooni lipukandjad III, lk 90.

25 000 eksemplari ja plaaniti pidada tööerakondlastega läbirääkimisi „ainult 12 nõudmise täitmise võimaluste üle”.⁴⁸⁶ Mingi taolise võimaluse üle spekulēeriti ka mõnel pool ajakirjanduses ja nähti kongressi jagunemist just selle taotluse nurjumisena.⁴⁸⁷

Mida õigupoolest tähendas kommunistide pääsemine juhtpositsioonidele ametiühingute katusorganisatsioonis, on kommenteerinud Pärnumaa AÜKN-i esimees Aleksander Erkmann, märkides, et majanduslikku võitlust ja streike viisid endiselt otseselt läbi üksikud ametiühingud, üldjuhtimine oli nõukogul, kelle peamine tegevus oli agitatsioon.⁴⁸⁸ Erkmanni mälestus toob esile huvitava nüansi, nimelt tegutseti tema andmetel EKP-s ka 1920. aastate algul kolmikutes, mistõttu isiklikult tunti ainult mõnesid EKP liikmeid.⁴⁸⁹ Sellest meenutusest nähtub ka selgesti, et kui tegevus elu- ja töötingimuste parandamiseks oli jäänud kohalikele ametiühinguorganisatsioonidele, oli ametiühingute üleriiklik katusorganisatsioon hõivatud valdavalt poliitilise tegevusega.

Seejärel kohe detsembri algul peetud TMAL-i konverentsilgi oli võrreldes aastataguse ajaga märgata osalejate ladvikus palju uusi nimesid. Liidu juhatuses esimees oli küll endiselt Erich Joonas (tolleks hetkeks ISTP liige ehk metsots), üleriikliku liidu esindajaina osalesid kongressil Paul Keerdo ja referendina Jaan Piiskar. TMAL-i tegevust hinnati 1922. aasta jooksul üldiselt õnnestunuks: aastaga oli teovõimeliste ühingute arv kasvanud 11-lt 22-ni, tõsteti esile Liidu maa-konnainstruktor Hans Heidemanni tegevust, kes kolme ametis oldud kuu jooksul asutas rea uusi ja taaselustas varjusurmas olnud ühinguid. Aruannetest on siiski näha ka kohalike ühingute eemaldumist TMAL-i tegevusest just põhjusel, et ametiühingud olid asunud varasemast enam poliitikaga tegelema. Aastatagusega võrreldes on olulisim erinevus ilmselt see, et konverentsi resolutsioonid olid muutunud radikaalsemaks ja teemaderingi oli lisandunud ühisrinde küsimus. Konverents otsustas muu hulgas nõuda poliitvangidele täielikku amnestiat, surmanuhtluse kaotamist, kaitseseisukorra kaotamist ja maatöölisi kutsuti asutama uusi ühisusi, sest nende kaudu pidi tööliste ühisrinne tugevnema. Ühtlasi kinnitati, et TMAL-i tegevuse aluseks võetakse 2. ülemaalisel töölisühingute kongressil sõnastatud resolutsioonid. Viimased olid aga juba vastu võetud kommunistide dikteerimisel. Eraldi sõnavõtuga esines Tartu AÜKN esimees Hans Heidemann, kes selgitas lähemalt ühisrindeküsimust, selle teket ja ülesanded. Konverents otsustas astuda Ülemaalisse Töölisühingute Üldliitu. TMAL-i ümbervalitud juhatusse pääsesid Heidemann, A. Ivan ja Rudolf Pälson Tartust, Mihkel Laar Luunjast ning Erich Joonas.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ RA, ERAF.25.1.113, 1 18p: EKP KK PB koosoleku protokoll, 03.04.1922.

⁴⁸⁷ Eesti töölisid ja kommunistid. – Kaja nr 283, 29.11.1922.

⁴⁸⁸ RA, ERAF.247.51.50, 1 2: Aleksander Erkmann. Mälestused 1921–1944. Üles kirjutatud EKP KK PAI noorem teaduslik kaastöötaja A. Kubja, 01.11.1967.

⁴⁸⁹ RA, ERAF.247.51.50, 1 1–2.

⁴⁹⁰ RA, ERA.1772.1.1, 1 20–24: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste konverentsi protokoll, 02.12.1922.

TMAL-i tegevuse juures sai märgitud, et Tallinna AÜKN agiteeris uue poliitilise töölisajalehe asutamise poolt 1921. aasta sügisel. Kominterni II kongressi otsustes 1920. aasta suvest nähti ette põrandaaluse töö ühendamise legaalsega ja sellega seoses hakati ka Eesti põrandaaluses komparteis otsima võimalusi põranda alt kontrollitud legaalse ajakirjanduse väljaandmiseks. See eeldas omakorda, et toimetuse liikmeskond koosneks parteile usaldusväärseist isikuist.⁴⁹¹

Novembrist 1920 ilmus Tallinna AÜKN-i häälekandja Rõhutute Hää!, mida suunas EKP keskkomitee. Esialgu toimetas ajalehte põranda alt Viktor Kingissepp, 1920. aasta lõpust moodustasid tööliste toimetuse riigikogu kommunistliku tööliisrühma saadik Johannes Allikso ning sama rühma sekretärid Paul Raudsepp ja J. Truumann.⁴⁹² Rõhutute Hää! suleti veebruaris 1921 siseministri otsusel.⁴⁹³ 1921. aasta kevadel viis põrandaaluste kulleri arreteerimine ja järgnenud läbiotsimised põrandaaluse EKP seostamiseni riigikogu kommunistliku tööliisrühmaga, toimetuskolleegiumi ja riigikogu liige Allikso põgenes Nõukogude Venemaale, Raudsepp vahistati ja toimetuse tegevus soikus.⁴⁹⁴ Uuesti õnnestus Tallinna AÜKN-il oma häälekandja väljaandmine novembrist 1921, kui hakkas ilmuma ajakiri Töö.⁴⁹⁵ Legaalne toimetuse suudeti taas luua aga TÜV häälekandja Tallinna Tööline ilmumise tarbeks 1922. aasta kevadtalvel. Et Tallinna Tööline oli TÜV häälekandja, pidi ka toimetuse olema laiapõhjaline: kommunistidest kaasati Viktor Kingissepp ja Johannes Lauristin, iseseisvate sotsialistide poolt Erich Joonas ja Oskar Gustavson, praktilist tööd hakkas juhtima Johannes Lauristin. Pärast EISTP III kongressi ja pahempoolsete võimuletulekut EISTP keskkomitees teravnesid suhted ka toimetuses, Tallinna Tööline suleti, isesotside riigikogu rühm, kus oli veel säilinud mõõdukamate liikmete enamus, kutsus tagasi Joonase ja Gustavsoni. Seepeale tegi kommunistlik tööliisrühm EISTP uuele keskkomiteele ülesandeks moodustada uus TÜV ajalehe toimetusekolleegium ja 1922. aasta 18. mai koosolekul määraski EISTP keskkomitee parteedi alusel kolleegiumi koosseisu Paul Keerdo, Oskar Gustavsoni ja Sergei Andrejevi, kellest esimene oli isesotside pahemtiiva, teine isesotside paremtiiva ning Andrejev kommunistliku tööliisrühma riigikogu liige. Ka see koosseis ei püsinud kaua, sest Andrejev, kes oli üks 115 protsessi kohtualustest, ent riigikoguliikme saadikupuutumatus tõttu kuni kohtuotsuse kuulutamiseni vaba, läks põranda alla, kui oli sõjaringkonnakohtus sunnitööle mõistetud, ning Gustavson kui EISTP mõõdukama tiiva liige heideti peagi parteist välja. Suvel 1922 töötasid toimetuses stabiilselt Paul Keerdo, Johannes Lauristin ja Joosep Saat. Kuigi Tallinna Tööline oli suletud, ilmus edasi kuukiri

---

⁴⁹¹ **K. Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”. Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus kodanlikus Eestis (1920–1924). Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 73–75.

⁴⁹² **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 73–75; **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Töörahva riigi eest, lk 71.

⁴⁹³ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Töörahva riigi eest, lk 80.

⁴⁹⁴ **Tammela.** Poliitilised suurprotsessid, lk 35–36; **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 75.

⁴⁹⁵ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Töörahva riigi eest, lk 85.

Töö, sügisest alustas ajaleht Tööline. Novembris 1922 suunas partei toimetusse ajateenistusest vabanenud Hendrik Alliku, 1923. aasta algul Johannes Meeritsa. Lauristin vangistati pärast Jaan Kreuksi hukkumist märtsis 1923 ja jäi toimetuse tegevusest eemale.⁴⁹⁶

Üldiselt kujunes sellest koosseisust põrandaalusest koordineeritud keskne töölisajakirjanduse toimetus, kust anti välja ka teisi ajalehti-ajakirju ja kui riigivõim mõne väljaande sulges, avati uue peatoimetaja ja sama toimetuse koosseisuga peagi uus. Nagu Tallinna Töölise ja ajakirjade Töö ning Noor Tööline toimetus, asus ka uuenenud koosseisuga töölisajakirjanduse toimetus tegutsema töölistmajas ehk nn Tööliste Keldris, kus Tallinna kesklinnas tegutsesid ühe katuse all nii ametiühingud kui ka EISTP, hiljem Eestimaa Töörahma Partei ja selle allorganisatsioonid. Mil määral oli Keerdo olnud tegev juba varem EISTP väljaannetele kaastöö tegemistel, on keeruline öelda, kuigi ta ise on väitnud, et oli ajakirjanik juba alates 1921. aastast.

1922./23. aasta vahetuseks oli töölisajakirjanduse toimetus kasvanud viieliikmeliseks ja välja oli kujunenud tööjaotus: Johannes Lauristin oli peatoimetaja ja suhtles EKP keskkomiteega. Tema vahistamise järel kevadel 1923 läksid need ülesanded Paul Keerdole, kes tegeles toimetuses lisaks riigikogu ja omavalitsuste küsimustega. Tõenäoliselt just Lauristini aktiivsest tegevusest väljalangemise tõttu koopteeriti Keerdo 1923. aasta suvel ka EKP KK-sse.⁴⁹⁷ Joosep Saat kajastas töölisorganisatsioonidega seonduvat ning tööliste elu-olu probleeme, Hendrik Allikule jäid välismaad puudutavad uudised ning Johannes Meerits tegeles talurahvaküsimustega. Keerdo kanda jäi ka valdkond, mida tituleeritud hilisemas parteiajalookirjanduses „metssotside eluks” ja mis käsitles ISTP riigikogurühma tegevust. Toimetusele tegi tollal kaastööd ka karikaturist Pedro Krusten. Erilehekülgedest ja -nurkadest valmistasid Noort Töölist ette Johannes Lauristin, Hendrik Allik ja Mart (ka Vladimir) Kangur, Naistöölist Olga Künnapuu ja Alma Vaarman.⁴⁹⁸ Kirjeldatud muster puudutas Töölise, Töö Tähe, Töörahma Hääle ja Töö Lipu tööjaotust. Toimetuse liikmed kohtusid aeg-ajalt silmast silma ka põrandaaluste parteiliikmetega. Näiteks on Hendrik Allik kirjeldanud mälestustes üht toimetuse koosolekut detsembrist 1922 Künnapuude korteris aadressil Tina 8-8, kus viibisid peale toimetuse liikmete ja Olga Künnapuu ning Jaan Tompi ka Jaan Anvelt ja Otto Rästas.⁴⁹⁹

Hendrik Allik on meenutanud, et tutvus Paul Keerdoga 1922. aasta suvel, kui Keerdo istus töölistmaja kolmandal korrusel töölisajakirjanduse toimetuses, kuid väidab, et oli „tema kõhetut, tihedate mustade juuste ja põetud vurrukestega ning päevi näinud sinises ülikonnas kaju mitmesugustel töörahma koosolekutel” kohanud korduvalt juba varem. Samas töölistmaja kolmanda korruse toas asusid

---

⁴⁹⁶ **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 76–79; RA, ERAF.6495.1.77, l 91: EISTP kk otsustest (väljavõtte).

⁴⁹⁷ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 94; RA, ERA.R-1.2k.169, l 5p; **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 88–89.

⁴⁹⁸ **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 88–89.

⁴⁹⁹ Samas, lk 87.

ka Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, EISTP Keskkomitee ja Tallinna komitee ning mitmed teised kommunistide kontrollialused organisatsioonid, nagu on meenutanud Allik. Sellest ajast peale, kui Allik asus tegevusse töölisajakirjanduse toimetuses, tegutsesid nad Keerdoga koos peaaegu 30 aastat: „Tegime koos hilisööni ajalehte ja vahel magasimegi samas, [---] harilikult maani täissuissetatud toas.”⁵⁰⁰ 1923. aasta märtsi lõpus koopteeriti Paul Keerdo ka legaalse EISTP KK liikmeks, seekord Osvald Piiri asemele.⁵⁰¹

Keerdo jätkas ka tegevust riigikogus. Uue, 1923. aasta alguseks on tema sõnavõttud muutunud senisega võrreldes hulga värvikamaks ja domineerib töölisajakirjanduse lehekülgedelt tuttav kommunistidele omane lahmiv retoorika. Näiteks jaanuaris 1923 tulid riigikogu istungil järgemööda arutusele Paul Keerdo, Jaan Tompi ja August Hanseni arupärimisettepanek vabariigi valitsusele väidetava kooliõpilaste piinamise kohta Mõisaküla algkoolis, Keerdo, Tompi ja Hanseni arupärimisettepanek töölisorganisatsioonide terroriseerimise kohta Kaitsepolitsei poolt ning Keerdo, Hanseni ja Tompi arupärimisettepanek karskusseltsi Valvaja selle vanadest ruumidest väljatõstmise küsimuses. Istung vältas üle nelja tunni, muid teemasid päevakorda ei mahtunud.⁵⁰² Alles mõned päevad varem olid Reesen, Tomp ja Keerdo taasesitanud arupärimisettepaneku töölisajalehtede sulgemise kohta, mida eelnevalt polnud arutusse võetud põhjendusega, et arupärimine puudutas kohut. Keerdo lõpetas tutvustava sõnavõtu lausega: “Vaevalt saab aga niisuguse labase seletusega veel tänapäev kedagi petta. Kohus on küll rippumatu, kuid ainult demokraatiast, töörahvast.”⁵⁰³

Kõige esimene Paul Keerdo kohta käiv kirje Kaitsepolitsei kartoteegis pärineb juba 1921. aasta juunist, Keerdo tegevust puuduvata info allikana on nimetatud ajaleht Tööliste Võitlus.⁵⁰⁴ 1921. aasta kohta poole teada, et Tööliste Võitlus oleks ilmunud, mis tähendab, et tegemist saab olla üksnes 1920. aasta novembris ilmunud numbriga, mida on eelpool juba käsitletud ja kus toona Tartu maakonnavalitsuses töötanud Keerdo sattus sotsiaaldemokraatide süüdistusterähe alla seoses oma tegevusega sundmääruste täitmise järele valvates. Keerdot kaitsetakse artiklis kui aktiivset maatöölise ametiühinguorganisatsioonide asutajat, mis tegi temast Kaitsepolitsei silmis ilmselt aktivisti.

Kaitsepolitsei jaoks oli 1921. aasta varasuvi tööine. Juba kevadel oli riigikogu liige Allikso kulleri vahistamise ja EKP seostamise järel riigikogu kommunistliku rühma jm-ga, millest oli eelnevalt juttu, toimunud suurem töölisühingute läbiotsimine, kuid kommunistidega seotud töölisühingute kõrval näib Kaitsepolitsei olevat kõrgendatud huvi tundnud ka iseseisvate sotsialistide ning nendega seotud töölissaadikute ja ametiühingute vastu. See pole imekspandav, kuna kõik

⁵⁰⁰ **Hendrik Allik.** Paul Keerdot meenutades. – Edasi nr 79 (6460), 04.04.1971.

⁵⁰¹ RA, ERA.949.2.45, 1 31: EISTP Keskkomitee tegevusaruanne partei IV kongressile, dateerimata.

⁵⁰² I rk 9. istj, protokoll nr 189 (5), 25.01.1923, vg 299–322.

⁵⁰³ Samas, vg 281–282.

⁵⁰⁴ RA isikuandmete kartoteek: Paul (ka Harald-Paul) Roberti p Keerdo, Tööliste Võitlus nr 1, 14.06.1921.

need toetasid sel ajal Kominterni platvormi ja ilmselt polnud ka Kaitsepolitseil päris selge, millised olid Kominterni toetavate organisatsioonide suhted või kas ja kui kaugele ulatusid nende põrandaalused võrgustikud. Lisaks sellele oli juuni algul ilmsiks tulnud Eesti sõjaväe keskasutustes tegutsenud Nõukogude luure kaastöölise tegevus, kelle värbajaiks olid olnud EISTP liige Peeter Lempo ja EISTP sekretär, riigikogu liige Martin Bleimann⁵⁰⁵ (vt lähemalt alaptk 4.3). Kui võrgustik juuni algul paljastati, näib loogiline, et suurem kahtluse vari langes iseseisvatele sotsialistidele laiemalt. Seega, kuigi otsestest sekeldustest riigivõimuesindajatega Keerdo kohta sel ajal andmeid pole, on ta ometi kantud kartoteeki ja kuupäevade järgi otsustades ilmselt seoses tema erakonna ümber tekkinud erinevate kahtlustustega.

Seoses Kaitsepolitsei kõrgendatud huviga iseseisvate sotsialistide vastu esitas Paul Keerdo 1921. aasta suvel koos kahe teise Riigikogu liikmega vabariigi valitsusele arupärimise töölisdelegaatide tagakiusamisest.⁵⁰⁶ 1921. aasta kirje on ka ainus kord, kui kartoteegis on üles loetud Keerdo tundemärgid⁵⁰⁷, millest võib järeldada, et sõltumata võimalikest põhjustest peeti vajalikuks teda silmas pidada.

Riigikogu esimene koosseis läks ennetähtaegselt laiali 1923. aasta märtsis pärast usuõpetuse teemalist rahvahääletust ja uutele erakorralistele parlamendivalimistele läksid nüüdseks kommunistide kontrolli all olevad organisatsioonid nagu EISTP jt vastu Tööraha Ühise Väerinna nimekirjaga. TÜV nimekirja sai parlamenti varasema viie asemel kokku 10 kohta. Ka TÜV nimekirjas Tartumaal⁵⁰⁸ kandideerinud Paul Keerdo pääses riigikogusse. Kümnest riigikogusse pääsenud TÜV nimekirjas kandideerinust olid seitse, teiste hulgas Paul Keerdo, selleks ajaks EKP Tallinna organisatsiooni liikmed.⁵⁰⁹

16.–18. juunil 1923 toimunud EISTP IV kongressil astus Paul Keerdo üles programmilise kõnega⁵¹⁰ ja valiti koos August Hanseni ja Hans Heidemanniga kongressi juhatusse, hiljem ka partei keskkomiteesse. Sellel kongressil toimus ka EISTP lõplik n-õ revolutsioneerumine, millega seoses võttis EISTP endale uue nime – Eestimaa Tööraha Partei (ETP). Kongressil valitud keskkomitees oli nüüd enamuse kommunistidel: teiste seas olid seal Hansen, Heidemann, Keerdo, Rudolf Pälson, Aleksander Reinson jt.⁵¹¹

---

⁵⁰⁵ Nõukogude luure kaastöölisega seonduvast vt lähemalt **Rosenthal, Tamming**. Sõda pärast rahu, lk 350–356.

⁵⁰⁶ Vt sellest I rk 4. istj, protokoll nr 64 (1), 03.10.1921, vg 41–44.

⁵⁰⁷ Paul Keerdo tundemärgidena võib kirjest lugeda järgmist: „Pikka kasvu, keskmise kehaehitusega, tõmmu näoga ja mustade juustega, lonkab”.

⁵⁰⁸ Tööline nr 70 (113), 28.03.1923.

⁵⁰⁹ Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost, lk 81. EKP Tallinna organisatsiooni liikmetena on nimetatud veel Hendrik Allik, Aleksander Janson, Jaan Rea, Johannes Reesen, Jaan Tomp ja Rudolf Veiram.

⁵¹⁰ RA, ERA.949.2.45: Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV kongress 16., 17., 18.06.1923, II osa.

⁵¹¹ RA, ERA.1747.2.14, I 13p: Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (Eestimaa Tööraha Partei) IV (I) kongressi protokoll, 18.06.1923; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 90.

EISTP liikmeskonna voolavust on võimalik jälgida osakondade liikmete arvude muutumise kaudu, millest annavad ülevaate osakondadelt kongressile esitatud tegevusaruanded. Näiteks oli Tallinna osakonnas pärast eelmist kongressi toimunud „puhastustöö paendlisest ollusest”, mille tulemusena oli juurde tulnud 384 liiget, välja langenud ligi 100 liiget. Üldse oli Tallinna osakonnal IV kongressi ajaks 546 liiget. Tartu osakonna kohta esitas tegevusülevaate Hans Heidemann, kes nimetas osakonna liikmete arvuks partei III kongressi ajal 48, aasta jooksul oli lahkunud 25 liiget, „mets[s]otsismi tõve pärast” heideti välja kaks, juurde oli kongressidevahelisel ajal tulnud koguni 105 liiget, mis andis Tartu osakonna liikmete arvuks IV kongressi ajaks 126. Heidemanni ülevaade sisaldas ka Tartu ametiühingute kesknõukogu juhtimise alla koondunud tööliühingute liikmete arve, mis võiksid olla huvipakkuvad. EISTP III kongressi ajal Tartu AÜKN juhtimise all umbes 1100 liiget, IV kongressi ajaks 2440. Kasv algas 1922. aasta sügisest, 1923. aasta märtsis oli liikmeid 2202, sh 91 noorproletaarlast ja 724 naist, mais aga juba 2445 liiget, kellest 134 noorproletaarlast ja 773 naist. Heidemann hindas oma ülevaates, et Tartus oli ametiühinguliikmete ja EISTP liikmete arvudes veel kasvuruumi, liikmete värbamist takistas peamiselt Tartu kui „üks väikekodanlise vaimu pesa oma poliitiliste ja majandusliste isearasustega”.⁵¹²

Muutustele EISTP-s, nüüdses ETP-s reageeris kohe ka kommunistide esindus riigikogus: 23. juunil astusid Paul Keerdo ja veel viis⁵¹³ ühisrinde nimekirjas riigikogusse pääsenud riigikogu liiget TÜV rühmast välja ja moodustasid sealsamas Eestimaa Tööraha Partei riigikogu rühma.⁵¹⁴ TÜV riigikogu rühmast lahkusid veel Tomp, Allik ja Reesen, kes jäid koos Lauristiniga väljaspool rühmi olevateks üksikriigikoguliikmeteks.⁵¹⁵ Siin võib näha jõudude hajutamist, sest nimetatud kuus olid vastse ETP liikmed ja selle kaudu legaliseeriti nende viibimine riigikogus ning neil polnud põhjust kauemaks TÜV nimele jääda. Kommunistlike tööliste fraktsiooni pole selle nime all riigikogu 2. koosseisus eksisteerinud, ehkki mõnel pool kirjanduses sellest parema arusaadavuse mõttes nii räägitakse.⁵¹⁶ Hendrik Alliku mälestuste järgi oli kahe rühma moodustamine olnud Jaan Anvelti idee.⁵¹⁷ Seda, et vangerdused riigikogus ja kahe erineva rühma moodustamine oli eelnevalt koordineeritud, kinnitab mälestustes hiljem ka üks omaaegne ETP riigikogurühma liige Mart Kangur.⁵¹⁸

⁵¹² RA, ERA.1747.2.14, 1 7–7p: Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (Eestimaa Tööraha Partei) IV (I) kongressi protokoll, 17.06.1923.

⁵¹³ H. Heidemann, V. Kangur, R. Pälson, J. Rea ja R. Veiram.

⁵¹⁴ II rk I. istj, protokoll nr 3, 26.06.1923, vg 67–68.

⁵¹⁵ Samas.

⁵¹⁶ Nt **Haberman**. Tagasisivaatamisi, lk 38; **Saarniit**. Kommunistliku fraktsiooni tegevusest, lk 41.

⁵¹⁷ **Hendrik Allik**. Meie paremaid kirjamehi. – Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anvendist. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 158–160.

⁵¹⁸ RA, ERAF.247.51.132, 1 14: Mart Kangur. Mälestused 1919–1924.

Foto 2. Paul Keerdo Riigikogu liikmena, 1923. Parikaste fotostudio.
Margit Keerdo-Dawsoni erakogu.

Riigikogus võttis Paul Keerdo osa töökaitse komisjoni tööst ning osales koos Hendrik Allikuga riigikogu üldkomisjoni tegevuses, kuhu TÜV oli saanud kaks kohta.⁵¹⁹ Kommunistid jätkasid selleski koosseisus riigikogu töö segamise taktikat, pöörates tähelepanu üksnes neid endid huvitavatele teemadele ja presenteerides neid igal sobival ja sobimatul hetkel.

Juulist 1923 pärineb Keerdo kohta järgmine kirje Kaitsepolitsei kartoteegis, s.o umbes samast ajast kui riigikogu liikme Heidemannigi kohta. Kuna kirje sisaldab ka hilisemat teavet, nagu Keerdo kommunistlikus tegevuses süüdimõistmist jms, pole võimalik öelda, milline teave on millal juurde kirjutatud. Tõenäolisimaks kirje aluseks on olnud TÜV koosseisus riigikogusse valituks saamine ja tegevus ETP rühmas, sest on välja toodud, et Keerdo oli „2. Riigikogu kommunistliku rühma liige”, samuti TÜV Tallinna linnavolikogu kandidaat,

---

⁵¹⁹ II rk 1. istj, protokoll nr 2, 12.06.1923, vg 43–60.

töölisspordiselti Spartakus liige ja Tööliste maja osanik.⁵²⁰ Kaitsepolitsei kartoteegis on Paul-Harald Keerdo arvele võetud veelkord novembris 1923 märkusega „tegev Töörahva Ühises Väerinnas”, nimetades, et ta oli TÜV-s riigikogusse valitud ja et tunnistas oma tegevuse aluseks „Kolmanda, Kommunistliku Internatsionaali otsused”.⁵²¹

Keerdo puhul on kartoteegis kirjed ka tema pereliikmete ehk õdede-vendade kohta. 1926. aastal leiti Pauli õe Hilda Keerdo juurest läbiotsimisel kommunistlikku kirjandust,⁵²² ent mingeid sanktsioone ei järgnenud. Küll peeti Hildat silmas veel aasta hiljem, kui ta oli Tallinna kolinud. Märkimist väärib, et siin on tema poliitilist minevikku puudutavas lahtris ainus mäрге sõnadega „kommunist Paul Keerdo õde” ja mingit muud poliitilist aktiivsust pole üles tähendatud.⁵²³ Kartoteegist leiab ka Keerdo teise õe Olga-Sonny Keerdo, kelle kohta on suguluse ja tutvuse osas taas välja toodud tema sugulus Paul Keerdoga, aga märgitakse ära ka tema Tartus elavad õed Erna ja Emma ning vanem õde Torma alevis. Olga-Sonny ise õppis sel ajal „päevapiltnik Art’i juures Vana tn”. Ka tema poliitilise mineviku lahtris leidub esmalt teave, et ta on „kommunist Paul Keerdo õde” ning alles seejärel rida, et Olga-Sonny „seisab ühenduses põrandaaluste kommunistidega”, mida ei täpsustata.⁵²⁴ Nagu Hildagi puhul, ilmneb ka siin, et Olga-Sonny on silmas peetud aastaid, sest kuigi esimene kirje tema kohta pärineb 1925. aastast, selgub kartoteegist, et 1932. aastal tegutses Olga-Sonny Tallinnas. Tema elukutseks on märgitud „päevapiltnik”, tema poliitilise tegevuse kohta, et tema vend on poliitvang Paul Keerdo, tema ise aga „võttis osa kommunistliku salaorganisatsiooni tegevusest”. Eraldi kirjest ilmneb, et info allikana viidatakse Tallinna poliitilise politsei komissari andmetele, mis olid saadud Tartust.⁵²⁵ Eelnevalt oli kirjas lihtsalt, et „seisab ühenduses...”, seega näib, justkui muutunuks isik info ühelt Kaitsepolitsei jaoskonnalt teisele vahetamise käigus ohtlikumaks. Pauli noorem vend Julius Keerdo sattus kartoteeki 1927. aastal Eesti Töölise Partei Tartu osakonna liikmena, kelle juures riigivastase kirjanduse leidmiseks toimetatud läbiotsimisel leiti kommunistlikku kirjandust.⁵²⁶

1923. aasta sügisesse jäi kommunistide levitatud propaganda Landeswehri hädaohust ehk parempoolse reaktsiooni tugevnemisest, mille vastu oli võimalik

---

⁵²⁰ RA isikuandmete kartoteek: Keerdo Paul-Harald, Roberti p Keerdo, Kaitsepolitsei Tallinna jsk, 17.07.1923.

⁵²¹ RA isikuandmete kartoteek: Paul, Roberti p Keerdo, 335 306, 102-38-39, 12.11.1923; Paul Roberti p Keerdo, 85s, 12.11.1923.

⁵²² RA isikuandmete kartoteek: Hilda Roberti tr Keerdo, poliitilise politsei registreerimistoimkond, 991-26, 29.04.1926.

⁵²³ RA isikuandmete kartoteek: Hilda-Amalie Roberti tr Keerdo, poliitilise politsei komissar Tallinnas, 07.11.1927.

⁵²⁴ RA isikuandmete kartoteek: Olga-Sonny Roberti tr Keerdo, Kaitsepolitsei Pärnu jsk, 3133-25a, 02.10.1925.

⁵²⁵ RA isikuandmete kartoteek: Olga-Sonny Roberti tr Keerdo, poliitilise politsei komissar Tallinnas, 786-32, 02.12.1932.

⁵²⁶ RA isikuandmete kartoteek: Julius Keerdo, poliitilise politsei registreerimistoimkond, 18.07.1927.

astuda üksnes tööliste ühisrindega. Propaganda intensiivistumine langes samasse aega Saksamaad tabanud majanduskriisiga, mis tõi kaasa äärmusliikumiste senisest aktiivsema tegutsemise ja suurendas spekulatsioone võimalikust riigipöördest.⁵²⁷ Landeswehri teemat puudutas ka Paul Keerdo arupärimine 11. oktoobri koosolekul parunite koondumise kohta Eestis. Siseminister Karl Einbund kummutas küll väite mingist kogunemisest, esitades andmed, et 1922. aastal oli välismaalasi Eestisse saabunud ainult 200 võrra rohkem kui Eestist lahkunud ja seegi liikumine oli seotud optantidega.⁵²⁸ Sellele vaatamata suutis Landeswehri ohust kõnelemine rahva seas ärevust tekitada.⁵²⁹ Taolist ärevuse tekitamist nähti ka otsese ohuna riiklikule julgeolekule ning juttude levitamine Landeswehri hädaohust figureeris ühe eraldi punktina suure hulga hilisema 149 protsessi kohtualuste, teiste seas Paul Keerdo süüdistuskokkuvõttes.⁵³⁰

1924. aasta algul plaanis EKP kihutustöö tõhustamiseks üle Eesti töötute koosolekuid korraldada ja partei otsusega 20. jaanuarist peeti suur agitatsioonikoosolek 21. jaanuaril 1924 Tööliste Keldris, kus esinesid kõnedega ka riigikogu kommunistidest liikmed.⁵³¹ Just 21. jaanuari koosoleku ajal ilmus kohale Kaitsepolitsei, kes suure osa koosolekul viibijaist vahi alla võttis.

Järgmistel päevadel vahistati üle Eesti paljud Eestimaa Töölisühingute Üldliidu ja selle organisatsioonide, Üleriikliku Maatöölise Liidu ja allorganisatsioonide, spordiseltsi Spartakus ja selle osakondade juhtivad tegelased, samuti ETP ja selle osakondade liikmed ning TÜV platvormil riigikogusse ja 1923. aasta lõpul omavalitsusasutuste volikogudesse ja nõukogudesse valitud liikmed. Kõigi nende isikute puhul, kelle puhul jõuti süüdistuse esitamiseni, toodi põhilise süüna välja nende tegutsemine Tööraha Ühise Väerinna raames, mille juhtimine Tallinnast EKP KK-st oli tõestatud 1924. aasta veebruaris peetud noorkommunistide protsessil.⁵³² Kokku vahistati üle maa peaaegu 200 isikut, lisaks sellele õnnestus mõnel põgeneda. Suleti erinevad kommunistide väljaantavad töölisajalehed ja -ajakirjad.

Tööliste Keldris arreteeriti 21. jaanuari õhtul teise seas ka Paul Keerdo. Teda süüdistati kokku 11 punkti alusel, kõige üldisemalt kokku võttes selles, et ta oli astunud mitmete organisatsioonide liikmeks ja esinenud konverentsidel ja koosolekutel just sellepärast, et „meelega selle läbi III. kommunistlise internatsionaali otsuste ja Eestimaa kommunistlise partei üleskutsete täitmiseks ettevalmistada proletaarlist revolutsiooni Eestis”, et kandideeris ja pääses sama

---

⁵²⁷ **Ago Pajur.** Moskva emissari missioon Baltikumis oktoobris 1923. – Tundmatu Eesti Vabariik. Koostaja ja toimetaja Jüri Ant. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993, lk 46–47, 51–55. Oktoobris 1923 toimuski Hamburgis Saksa KP korraldatud relvastatud väljastumine, mis riigivõimude poolt küll likvideeriti.

⁵²⁸ II rk 2. istj, protokoll nr 25 (5), 11.10.1923, vg 316–318.

⁵²⁹ **Pajur.** Moskva emissari missioon Baltikumis, lk 53.

⁵³⁰ Vt lähemalt RA, ERAF.24.1.272.

⁵³¹ RA, ERAF.247.51.593, l 4–5: [säilik: Resev, Leiman, Mänd, Ellam, Kamberg, Reinson, Liiber „149” protsessist osavõtnute mälestused]

⁵³² RA, ERA.70.1.15, l 23p: [149 protsessi] kohtuotsus, 02.12.1924.

eesmärgiga tegutsedes TÜV nimekirjas riigikogusse, aga võttis selle eesmärgiga osa ka 1923. aasta juulikuisest töölisühingute naiskomisjonide konverentsist, sama aasta augustis toimunud töölisnoorsoo konverentsist ning hirmutas 1923. aasta sügisestel koosolekutel inimesi Landeswehri hädaohuga.⁵³³

1924. aasta 10.–27. novembrini sõjaringkonnakohtus peetud 149 protsess, kus kõiki osalisi süüdistati taas üle-Eestilisest kommunistlikust salaorganisatsioonist osavõtus,⁵³⁴ oli suurim Eesti iseseisvuse perioodil peetud kohtuprotsess kommunistide üle. Võetud suunda kommunistlikku liikumist otsustavalt taltsutada väljendasid protsessi käik, meeleolud ja otsused: riigivastasest tegevusest teadlikult osavõtus tunnistati süüdi kokku 129 isikut, kellest 46, sh Paul Keerdo mõisteti tähtajata sunnitööle. Hiljem küll vähendati seitsme karistust nende alaealisuse tõttu 15 aastale.⁵³⁵

Keerdo vabanes vanglast 1938. aasta mais välja kuulutatud amnestiaga ja töötas seejärel mõnda aega juhutöödel Tartus. Kiiresti lülitus ta taas partei tegevusse. 1938. aasta suvel koopteeriti ta Leo Looringu soovitusel Illbüroo liikmeks. Lisaks püüti Keerdot saata Nõukogude Liitu Kominterni täitevkomiteega kontakti otsima pärast seda, kui ühendus Nõukogude Liidu eesti kommunistidega oli katkenud.⁵³⁶

Enne 1940. aasta suve jõudis ta osaleda veel suletud Tartu Töölisteatri Ühingu ja Tartu Alkoholismivastase Kultuuriühingu tegevuses. Sellise seose pärast keeldus poliitiline politsei talle mais 1940 Nõukogude Liitu sõiduks luba andmast.⁵³⁷ Ilmselt näitab see kui mitte muud, siis Keerdo kõrget usaldusväärust tema parteiseltsimeeste silmis. Paul Keerdo poliitilisest tegevusest juunipöörde eel tuleb põgusalt juttu Ilmar Kruusi tegevuse juures alapeatükis 4.2.

Juunipöörde järel tegutses Keerdo 1940. aasta suvel Kommunisti vastutava toimetajana Tallinnas ja oli septembrini 1940 Eesti rahvaväe poliitiline peajuht. 1940. aasta suvel sai Keerdost ENSV Ülemnõukogu saadik, veebruarist 1941 kuni 1950. aastani oli ta EK(b)P Keskkomitee liige (Tallinnas), viibides Saksa

---

⁵³³ RA, ERAF.24.1.272, 1 221–224: Süüdistusakt Üle-Eestimaalise Kommunistlise salaorganisatsiooni asjus. 04.07.1924. Ärakiri ära kirjast.

⁵³⁴ RA, ERA.70.1.15, 1 23.

⁵³⁵ RA, ERA.70.1.15, 1 52. Hendrik Allik, Aleksander Jaanson (Janson), Mart (Vladimir) Kangur, Paul Keerdo, Augustin Hansen, Madis Kask, Johannes Kuppar, Peeter Petree, Jaan Kamberg, Aleksander Reinson, Johannes Suuster, Joosep Saat, Herman Arbon, Karl Tuisk, Elfriede Morgenson, Rosalie Veltson, Leena Laid, Alide Sommerling, Vilhelmine Kruuk, Olga Künnapuu, Oskar Sepre, Voldemar Sassi, Peeter Mihelson, August Kuhlberg, Jakob Saar, Arnold Veimer, Georg Abels, Vladimir Rea, Jüri Visk, Peeter Jentson, Johannes Oinas, Johannes (Joann) Roots, Paul Krams, Karl Kuusk, Karl (Kaarel) Paas, Andrei Murro, Voldemar Jurjev, Johannes Jaama ja Adolf Pauk. Alaealised olid toona Aleksander Resev, Elmar-Johannes Kauer, Richard Busch, Alfred Valdsak, Johan(nes) Leesment, Leontine Vels ja Heinrich Kallas.

⁵³⁶ RA, ERAF.247.51.8, 1 7–8.

⁵³⁷ RA, ERA.1.1.8028, pagineerimata: Poliitilise politsei komissar Tartus 1. jaoskonna politseikomissarile Tartus, 18.05.1940.

okupatsiooni aastail küll Nõukogude tagalas.⁵³⁸ 1940. aasta augustist kuni 1950. aastani oli Keerdo ENSV rahanduse rahvakomissar (aastast 1946 ENSV rahandusminister). Paul Keerdo suri 1950. aasta jaanuaris Tallinnas.

2.1.3. Põrandaalused kommunistid ja legaalsed kommunistid – arutelusid Riigikogus⁵³⁹

Omaaegses ajakirjanduses, näiteks ülevaadetes riigikogu või kohalike omavalitsuste tegevusest torkab silma, et olenemata sellest, kas juttu tehakse Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu või Tööraha Ühise Väerinna tegevusest, räägitakse ikkagi kommunistidest. See ajendab esitama küsimust kommunistide paiknemisest ühiskonnas. Võiks oletada, et kui kommunistlik partei oli alates 1918. aastast keelatud, oli keelatud ka kommunistide poliitiline tegevus. Ilmneb, et päris nii see ei olnud. Ennast kommunistiks nimetamises ei olnud midagi riigivastast, vastupidi – see käis kodanike demokraatlike vabaduste hulka, nagu ka nimetada kommunistlikeks fraktsioone, rühmi jms, nagu viidati 115 kommunisti kohtuprotsessi kassatsioonikaebuse arutlusel riigikohtus.⁵⁴⁰ Riigivastaseks muutus kommunistide tegevus sellest alates, kui tõstatus riigikorra vägivaldse muutmise küsimus, mille põrandaalune Eestimaa Kommunistlik Partei oli endale eesmärgiks seadnud.

Kommunistide määratlemise küsimus ja seosed Kominterniga olid aktuaalsed pärast 1924. aasta 21. jaanuari suuri arreteerimisi, kui vahistatud oli teiste seas mitu riigikogu liiget-kommunisti. Kuna kohtuvõimud ei võinud riigikogu liiget ilma riigikogu loata vahistada, v.a juhul, kui viimane tabati otse kuriteolt, kuid ka siis 48 tunni jooksul esitama riigikogule küsimuse, kas see lubab oma liikmeid vahi alla jätta, vajas ka riigivastase tegevuse süüdistusega ehk UNS § 102 alusel vangistatud kommunistide küsimus riigikogu otsust.⁵⁴¹ Probleemi avab kujukalt 1924. aasta veebruaris riigikogus aset leidnud rida sõnavõtte, mis sel teemal peeti ja mida ka allpool pikemalt kajastatakse.

Nimetatud § 102 pärines Vene keisririigi aegsest Uuest Nuhtlusseadusest (1903), mille Eesti Vabariik oli pärandusena üle ja kasutusele võtnud, mis käsitles isiku osavõttu ühingu või salaorganisatsiooni tegevusest, mille ülesandeks oli vägivaldselt kukutada kehtiv riigikord. Sealjuures polnud nõutav, et süüdistatav oleks juba midagi korda saatnud ja vajalik polnud ka see, et ta oleks teinud kehva korra vägivaldse kukutamiseks mingeid ettevalmistusi. Riigikogu koos-

---

⁵³⁸ RA, ERA.R-3.12.23, I 1–2: Paul Roberti p. Keerdo isiklik leht kaadrite arvestamiseks, 01.03.1945.

⁵³⁹ II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–180.

⁵⁴⁰ RA, ERA.927.1.313, I 454p–455p: Riigikohtu kriminaalosakonna kohtuistungis protokoll, 27.06.1922.

⁵⁴¹ II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–122. Arutelud riigikoguliikmete saadikupuutumata üle olid toimunud parlamendis juba 1921. aastal seoses nn 115 kommunisti kohtuprotsessi ettevalmistamisega sõjaringkonnakohtus, vt lähemalt **Tammela**. Kommunistlik töölisteriühm I Riigikogus, lk 203–204.

seisukomisjoni esindaja, rahvaerakondlase Jüri Jaaksoni ülevaate järgi piisas kuriteokoosseisu olemasoluks ainuüksi sellest, et eksisteeris organisatsioon, kes oli vägivaldase riigipööramise endale eesmärgiks seadnud ja et süüdistatav oli selle organisatsiooni – käesoleval juhul põrandaaluse EKP – tegevuses osalenud. Oluline oli veel, et organisatsiooni eesmärk pidi olema riigikukutamine just vägivaldla abil. Riigikogus kujunes peamiseks arutlusteemaks küsimus, kas oli piisavalt andmeid tõendamaks sellise salaorganisatsiooni tegutsemist Eestis ja kas jagus piisavalt tõendeid selle kohta, et vangistatud riigikoguliikmed võtsid salaorganisatsiooni tegevusest osa ja nad tabati kuriteolt. Kui komisjon leidis, et see kõik oli tõendatud – organisatsiooniks oli Komintern, mis põhikirjagi järgi tegutses eesmärgiga kapitalism kukutada ja luua rahvusvaheline nõukogude vabariik, Kominterni kongresside kaudu anti iga riigi komparteidele juhiseid edasiseks käitumissuunisteks jne –, polnud asjalood siiski kõigi riigikogu liikmete jaoks nii lihtsad ja selged.⁵⁴²

Vastuväiteid esitasid eriti vasakerakondade esindajad. Näiteks leidis sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni liige Aleksander Jõeäär, et ehkki esitatud materjalis oli tõendatud põrandaaluse organisatsiooni olemasolu EKP kui Kominterni sektsiooni näol, ning ka lendlehed ja kongressi otsus, tuli vahet teha sotsiaalse ja poliitilise revolutsiooni ehk riigikorra kukutamise ja ühiskonnakorra kukutamise vahel. Kominterni puhul viitas küll kõik sellele, et tulevikus taheti teha just sotsiaalset revolutsiooni ja kukutada kodanlik ühiskondlik kord, kuid miski ei viidanud sellele, et ühiskonnakorra kukutamisega peaks Komintern alustama kohe praegu ja just vägivaldla abil.⁵⁴³

Kuna puudus veel 1. detsembri kogemus ja kommunistid polnud rahuaja tingimuses Eestis vägivaldategudele läinud, oligi üleval küsimus, kas kommunistliku noorsoo-organisatsiooni lendlehtede levitamise ajateenijate seas üleskutsega mobilisatsiooni korral Nõukogude Venemaa vastu relvi nende andjate vastu pöörata sai lugeda vägivaldla riigipööramisele õhutamiseks või mitte. Jõeääre järgi polnud üleskutse mingi tõendus reaalsest tegevusest vägivaldse riigipööramise nimel, kuna üleskutse oli üksnes sõnad. EKP tegevusest andnud parima ülevaate hoopis vangistatud kommunisti Augustin Hanseni juurest leitud aruanne Kominternile ja Zinovjevi kommentaar aruandele, kes hinnanud EKP tegevust sõnadega: „Kommunistliku internatsionaali sektsioon Eestimaal ei ole muud teinud, kui ainult lobisemisega aega viitnud ja oma ridadest rohkesti provokaatoreid andnud.” Kui hinnang, milles heideti EKP-le ette, et see pole asunud isegi mitte sotsiaalse revolutsiooni eeltööde tegemisele, tuli juba Kominterni poolt, „tähendab, et selliseid teeneid oleks Eesti rk-l neile luuletama hakata ka ikka liiast”, märkis Jõeäär. Jõeääre täiendavaks argumendiks kommunistidest riigikoguliikmete rahumeelsusele oli väide, et viimased olid kinnivõtmisel passiivsed ega kasutanud relva, millise õiguse nende vabaduse seadusevastane kitsendamine oleks neile andnud, järeldades, et „kui nad sedagi ei teinud, mida

---

⁵⁴² II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–128.

⁵⁴³ Samas, vg 129–130.

seadus lubab, siis ei ole meil põhjust oletada, et nad kunagi mingit ettevalmistust oleks teinud selleks, et välja astuda sõjariistus riigikorra kukutamiseks”.⁵⁴⁴

Rõhutati ka vajadust teha vahet põrandaaluse EKP, Tööraha Ühise Väerinna või ametiühingu liikme vahel, sest seni polnud mitte millegagi selgeks tehtud, et TÜV platvormil riigikogusse valitud liikmed oleks rohkem kommunistlike ideaalide pooldajad kui nende valijad. Ühegi riigikoguliikme kohta polnud aga 1924. aasta veebruariks esitatud tõendeid sellest, et ta oleks lisaks TÜV-le ka põrandaaluse organisatsiooni liige või vähemalt polnud selliseid tõendeid esitatud riigikogule. Olukorras, kus kõik arreteeritud tegutsesid legaalseis ühinguis, mis ametlikult registreeritud ja endiselt avatud, ei võinud juttugi olla oletusest, et riigikogu liikmed tabati 21. jaanuari koosolekul kuriteolt.⁵⁴⁵

Just siit lähtus hiljem sotsiaaldemokraatide pettumus: nad olid veel veebruaris 1924 kaitsnud vabadust ning ametiühinguid, enne kui sai avalikuks, et just ametiühingute kaudu laiendati kommunistide toetajaskonda, kui moodustati lööksalku.

Diskussiooni põhjustas ka asjaolu, et kui teised riigikoguliikmed vahistati Tööliste Keldris linnavalimiste asjus peetud koosolekul, siis Keerdo ja Tomp hetkel, kui nad olid kõrvalruumis suitsetamas. „Neid on seega suitsetamise pealt tabatud,” konstateeris Jõeäär. „Oleks nemad suitsetanud mõne püssirohuvaadi otsas, mille tõttu mõni riiklik hoone oleks võinud üles lennata, siis oleks veel võinud arvata, et siin on tegemist tegutsemisega kuritahtliku sihiga, aga sarnasel korral, nagu käesoleval juhtumisel, kus asi „töölistekeldris” sündis, ei ole millegiga suitsetamise kuritahtlik siht selgeks tehtud.”⁵⁴⁶ Vastasel korral, kui oleks soovitud nad vahistada oma poliitiliste ideede läbiviimiselt, olnuks loogiline järeldus nad arreteerida riigikogus, kus tegutsesid ju samade ülesannetega.

Vähemalt vasakpoolsete jaoks oli põhimõtteliselt erinev, mida kõneles rahvusvaheline Kolmas Internatsionaal ja mida tegid kohapealsed kommunistlikud organisatsioonid. Sotsiaaldemokraatliku fraktsiooni liige Karl Ast aktsepteeris põrandaaluse kommunistide organisatsiooni olemasolu, kuid rõhutas, et see on põranda all ega olnud niikuinii seaduslik ning sellele käimasolev vaidlus ei laienenud. Olulisemgi veel oli, et igas tollases (Lääne-) Euroopa riigis tegutsesid Kominterniga seotud organisatsioonid, millest lähtudes nimetas Ast Kominterni Eesti varianti ehk Eestimaa Tööraha Parteid tagasihoidlikukski, kuna Kominterni sektsioone, mis olid avalikud, tegutses näiteks Saksamaal, Norras või Belgias. Legaalseid komparteisid oli „igas haritud Euroopa riigis, [---] kuid vist ei ole ükski Lääne-Euroopa kohtupidamine niikaugele mõistnud areneda, et seal oleks tahetud III internatsionaali üle kohut mõista.”⁵⁴⁷ Ka Asti jaoks oli oluline, et vangistatud parlamendiliikmed olid ülekuulamisel ise tunnistanud, et nad peavad Kominerni põhimõtteid õigeks, kuid Ast rõhutas seda eelkõigele oma tõekspidamistele truuskjäämise ja selle deklareerimise mõttes: „Mina arvan, et

---

⁵⁴⁴ Samas, vg 131.

⁵⁴⁵ Samas, vg 135–136.

⁵⁴⁶ Samas, vg 137–138, 171.

⁵⁴⁷ Samas, vg 140–143.

iga aus inimene, tundes enda peal seltskondlikku vastutust, ei tohi mitte oma tõekspidamisi maha salata. Nad on väga hästi teinud, et nad oma tõekspidamisi on julgenud avaldada, kuid selle põhjal ei saa neile mingisugust kuritegu kaela veeretada.” Ast heitis kinda hoopis paremerakondadele, justkui oleks nemad oma seadusloomega rahulolematuseks pinnase ette valmistanud, tõstes esile maatöölise küsimust, väites, et kommunistidepoolne maatöölise organisatsioonide ülevõtt sai teoks just rahulolematuse tõttu, sest maaproletariaat jäi kõrvale maa-jagamisest ning ka segakomisjonide tegevus kukkus läbi.⁵⁴⁸ Pole võimalik öelda, kui palju sellist üldistust teha saab, ent midagi sarnast ehk rahulolematust tuli käesolevas peatükis ühe võimaliku radikaliseerumise variandina esile ka Paul Keerdo kohta.

Samal ajal hindas Ast põrandaaluste tegevuse aktiivsust „õige rammetuks, lisaks on nende kavatsused poisikeselikud”, kuid jõhkruksimine kommunistide organisatsioonide kallal kallutavat rahva toetust nende poolele. „Piltlikult ütlesin, et kommunism on üks väljasurnud konn, kes lamab mättal ja ei suuda omi koivi raputada, aga teie [Riigikogu paremerakonnad – MLT] galvaniseerite seda konna, et ta veel kord hüppaks ja end raputaks,” arvas Karl Ast.⁵⁴⁹

Kolmas sotsiaaldemokraadist riigikoguliige Mihkel Martna võrdles Soomes Turu õuekohtus hiljuti toimunud kommunistide protsessi ehk nn Soome kommunistide protsessi Eesti näitega ja väitis, et haritud maailmas oli Eesti Soome kõrval ainus maa, kus teatud partei poolehoidjaid nende poliitilise meelsuse pärast vangistati.⁵⁵⁰ Ka Mihkel Martna kritiseeris paremerakondi, kes tema sõnul aitasid kaasa kommunistlikule propagandale soodsa pinnase tekkeks, sest olid jätnud sotsiaalküsimused nagu töötuse, töökaitse, palgapoliitika jm vajaliku tähelepanuta. Sarnaselt eelkõnelejaile ei uskunud ka Martna, et Eesti kommunistid reaalselt riigipööret ette võtaksid, kuna „meie kommunistidel on Vene kommunismi pankrott silmaga näha ja käega katsuda.”⁵⁵¹ Niisiis astus Martna vangistatud ETP liikmete kaitseks välja, tehes seda laiemalt demokraatlike vabaduste kaitse eesmärgil, aga väga võimalik, et ka võimalusest astuda välja paremerakondade kui poliitiliste vastaste seisukohtade vastu; näidata oma erakonda demokraatlike vabaduste eestkõnelejana ja teenida nii pahemale kalduvailt ühiskonnakihtidelt võimalikke plusspunkte.

Põllumeeste esindaja Jaan Soots pidas seevastu kommunistide vastu kogutud materjalide hulka piisavaks, et neid selle alusel kohtulikule vastutusele võtta. Ta oli arvamusel, et Komintern polnud mingi lihtne organisatsioon, vaid organisatsioon, millel on palju sidemeid ning palju seotud organisatsioone, näiteks Profintern, mille põhikiri sarnanes Kominterni omale ja sarnaselt viimasele kutsus ka Profintern üles vägivaldsele võimuharamisele. Olla Kominterni või Profinterni liige oli Sootsi arvates lõpuks üks ja seesama. Lisaks rõhusid paremerakondade esindajad vajadusele vangistatud riigikoguliikmete osas kiiresti mingile

---

⁵⁴⁸ Samas, vg 144–147.

⁵⁴⁹ Samas, vg 147–149.

⁵⁵⁰ Samas, vg 151–152.

⁵⁵¹ Samas, vg 162–163.

otsusele jõuda. Varasemate kommunistide kohtuprotsesside puhul oli just parlamendiliikmete väljaandmisega venitamine toonud kaasa olukorra, kus pärast seda, kui sõjaringkonnakohtus süüdi mõistetud riigikogulased Johannes Vanja ja Eduard Kägu kaevanud edasi riigikohtusse ja ka seal kaotanud, põgenesid Nõukogude Venemaale.⁵⁵²

Kui aruandja Jaakson püüdis oma lõppsõnas näidata EKP ja selle satelliitorganisatsioonide vahelist seotust, siis sotsialistid püüdsid tõmmata selge vahe põrandaaluste ja legaalsete ühingute vahele ning rõhutasid, et kuni pole tõestatud riigikogu liikmete tegevus põrandaaluses EKP-s, ei saa neid mingis kuriteos süüdistada. Sellise selge vahe tõmbamine oli sotsiaaldemokraatidest ühtaegu idealistlik ja ka lühinägelik, sest kommunistid tegid omalt poolt kõik selle piiri võimalikult hägusena hoidmises. Paremerakondade esindajate arvates olid need tasandid omavahel tihedamini läbi põimunud, põrandaalune oli end kehtestanud ja seisukohad läbi surunud ka legaalsetes organisatsioonides.⁵⁵³

Sotsiaaldemokraatide paljusõnalistele ülesastumisele ja kommunistide kaitsmisele vaatamata kaldus riigikogu enamuse komisjoni arvamuse poole ja istungi lõpuks hääletati riigikogu liikmete Keerdo, Alliku, Kanguri, Tompi ja Jansoni vahi alla jätmise ning riigikogu liikmete Heidemanni, Rea ja Pälsoni vahistamise poolt.⁵⁵⁴

Samal ajal kui riigikogus käisid vaidlused vangistatud riigikoguliikmete saatuse üle, andsid Tallinna eeluurimisvanglas viibivad Paul Keerdo, Hendrik Allik, Aleksander Janson, Mart (Vladimir) Kangur ja Jaan Tomp kohtupalatile sisse erakaebuse, taotledes enda vabastamist samadest punktides lähtudes, mis olid vaatluse all juba riigikogus arutluses: kõik on riigikogu liikmed, neid ei tohi vahi all pidada ilma riigikogu loata ja neid pole kuriteolt tabatud.⁵⁵⁵ Kui aga asi Kohtupalati kriminaal-departemangu istungil 24. märtsil 1924 arutusele võeti, jäi üle tõdeda, et riigikogu liikme kohta kehtiv seadus neile enam ei laienenud, kuna nad olid 29. veebruaril riigikogust välja arvatud.⁵⁵⁶

Ühiskondlik-poliitiliselt oli selles kontekstis rajajooneks, vapustuseks ning parema ja pahema tiiva konsolideerijaks 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse, millelt ühiskondlikku teadvusse jõudis kommunistide kui riikliku ohu allika fakt. Erinevus 1. detsembri eelse ja järgse maailma vahel on märkimisväärne ja torkab lisaks parlamendiliikmete sõnavõttudele silma ka parlamendi tehtud otsustes, mille parimaks näiteks on riigikorra kaitse seadus 1925. aasta kevadest. Kogu paremtiiva umbusk ja ettevaatus, millele varem polnud ikkagi

---

⁵⁵² II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 163–167; vt ka **Tammela**. Poliitilised suurprotsessid, lk 43, 60.

⁵⁵³ Samas, vg 172–176.

⁵⁵⁴ Samas, vg 180.

⁵⁵⁵ RA, ERA.32.3.5241, l 2: Rkl-te Hendrik Alliku, Aleksander Jansoni, Vladimir Kanguri, Paul Keerdo ja Jaan Tompi erakaebus Kohtupalatile, 22.02.1924.

⁵⁵⁶ RA, ERA.32.3.5241, l 4–5: Kohtupalati kriminaaldepartemangu määrus, 24.03.1924; Riigikogu juhatuse teadaanne muudatuste kohta Riigikogu koosseisus. – Riigi Teataja (edaspidi RT) nr 36, 05.03.1924, lk 283.

olnud otsest alust, sai 1. detsembriga kinnitust. Kõik vasakerakondade esindajate sõnavõttud kommunistide eluõigusest, mida väljendades viidati Lääne-Euroopa asjakohastele näidetele, said tagasilöögi ega mõjunud enam veenvalt ka vasakerakondadele, s.o peamiselt sotsiaaldemokraatidele. Edaspidi näeme, et relvastatud riigipöördekatse mõjud ulatusid ka kommunistide toetajateni rahva seas, peletades senised toetajad eemale ja hõrendades märkimisväärselt kaasatundjate ridu (vt Aleksander Ellami tegevust käsitlev alaptk 3.1). Selles õhkkonnas toimus kohtupidamine ka Hans Heidemanni üle (vt lähemalt Heidemanni kohta alaptk 2.3).

Riigikogus tunnistati TÜV nimekirjad kehtetuks alles 14. mail 1925. Saadikukandidaadid, kes polnud selle kuupäeva seisuga veel riigikogusse astunud, ei saanud seda nimekirja kehtetuks tunnistamise tõttu ka enam teha.⁵⁵⁷

Paul Keerdo poliitiline ja ametiühingutegevus kulges käsitletud aastail mööda Eesti ametiühinguliikumise ja vasakpoolse poliitilise elu märgilisi sündmusi, ning Keerdo ei jäänud kõrvale ühestki olulisemast kongressist ega nõupidamisest – asjaolu, mis muudab tema tegevuse analüüsi eriti huvipakkuvaks. Kui 1919. aastal Eesti ametiühingute I kongressil oli Keerdo mõõdukama tiiva esindaja, pääsesed ka kongressi järgseist repressioonidest, oli ametiühingute II kongressil temast saanud kindlalt pahemtiiva liige, selleks ajaks ka EKP liige.

Analüüsides Paul Keerdo tegevust ja valikuid, mis viisid ta järjest pahempoolsema poliitika juurde, võib väita, et Keerdo poliitilises arengus oli tähtis, ehk isegi määrav roll Keerdo kommunistide juurde „juhatamisel” kommunistide aktiivne tegevus sel ajajärgul. Kommunistid püüdsid saavutada kontrolli just nende valdkondade üle, milles ka Keerdo aktiivselt tegutses, ning tegid seda jõulisemalt kui iseseisvad sotsialistid, sest neid ei piiranud vajadus esinduskogudes argumenteerida ja mõjuda tõsiseltvõetavana, mis andis nende demagoogiale vabad käed. Ja vaatamata sellele, et taoline poliitika ajamine oli riigielu edendamise seisukohalt lühinägelik, võis jõuline propagandategevus olla niisama hästi ka ligitõmbav.

Teisalt oli Keerdo 1917. aastal poliitikasse tulnud mitte kommunisti, vaid esseerina ja tegutses kogu oma sõdadevahelise poliitilise karjääri vältel peamiselt ühe, s.o maatöölise küsimusega. Maatöölise küsimuse puhul oli aga vaieldamatult tegemist teemaga, mis kasvas välja Eesti kohalikest sotsiaalsetest oludest ja keskkonnast. Seega võib väita, et Keerdo sütitajaks oli tema vahetu ümbrus, probleemid, mis lähtusid teda ümbritsevatest kohalikest oludest. Kuigi Keerdo ise polnud maatöölise päritolu, oli selle temaatikaga väga tihedalt seotud tema esimene koduerakond esseeride partei.

Üks Keerdo tegevuse võtmekohtadest on tema kui iseseisvate sotsialistide parlamendifraktsiooni liikme koostöö tihenemine kommunistide riigikogurühmaga ja mida taoline lähenemine endas õigupoolest kätkes. Käesolevaga oli võimalik anda kõige üldisemalt edasi Keerdo sõnavõttude tonaalsuse muutus riigikogu istungitel, kuid polnud võimalik kaardistada selle muutuse telgitaguseid

---

⁵⁵⁷ II rk 8. istj, protokoll nr 299 (12), 14.05.1925, vg 599.

laiemalt ehk vastata küsimusele, kas tegemist oli Keerdo kui üksikisiku algatuse või laiemalt osaga iseseisvate sotsialistide lähenemisest kommunistidele ja kust tuli selleks initsiatiiv. Arvestades, et iseseisvate sotsialistide partei oli väga kirju liikmeskonnaga ja taotles samuti Kominterni vastuvõtmist, aitaks partei taotluste telgitaguste avamisele kaasa ilmselt iseseisvate sotsialistide partei liikmeskonna, selle tausta ja taotluste analüüs näiteks prosopograafilise uurimusena.

Keerdo positsioon avab küllaltki kujukalt kõnealuste aastate põllutöölise probleeme, eelkõige 1920. aastate algul tööaja, palkade ja töölepingute kindlaksmääramise küsimusis. See võiks olla näiteks mentaliteediajaloolisest aspektist edasist uurimist vääriv teema, mis, kui sellest leidub näiteid, ilmestab pere-meeste ja sulaste suhteid, avab maatööliste kui sotsiaalse grupi positsiooni ning vähest või sootuks puudulikku kogemust palgavõitlusega seotud küsimustes, seletades tõenäoliselt ka seda, miks töölisliikumine maatööliste hulgas visalt edenes, kui polnud kaasatud vallakirjutajat või kohaliku kooliõpetajat, nagu ühel eelneval kongressil osutati.

Asjaolu, et Keerdol „õnnestus” surra 1950. aasta jaanuaris, ainult paar kuud enne EKP KK märtsipleenumit, jättis ta välja kodanlike natsionalistide otsimise ja karistamise kampaaniast, ehkki märgid sellest, et Keerdo võinuks asjade teistsuguse käigu korral jagada vanade võitluskaaslaste Hendrik Alliku või koguni August Hanseni saatust, olid perekonna andmeil juba õhus.⁵⁵⁸

2.2. Olga Künnapuu: naisküsimus ja noorkommunistid

Kõrvuti tegevusega ametiühingutes ja poliitikas taotlesid kommunistid 1920. aastate algul kontrolli ka mitmetes teistes valdkondades. Sellisteks olid näiteks noorsoo- ja naisliikumine. Käesoleva alapeatüki keskse isiku Olga Künnapuu (al 1939 Lauristin) tegevuses põimuvadki tihedalt rahvusvaheline kommunistlik noorsooliikumine ja naisküsimus. Muuseas on huvipakkuv, kas kommunistlik naisliikumine Eestis omas ka mingeid laiemaid taotlusi, tegeledes naise emantsipatsiooni teemaga üldiselt või oli siiski allutatud eelkõige parteilistele eesmärkidele. Sellega seoses on oluline avada liikumise laiemat tausta.

Nii nais- kui ka noorsooliikumine olid tugevamalt oma juurtega kinni Saksa- maa töölisliikumise traditsioonides. Pahempoolse noorsooliikumise algusele viidatakse ühe teetähisena tagasi 1907. aastale, mil Stuttgardis peeti Karl Liebknechti juhtimisel esimene rahvusvaheline noorsoo-organisatsioonide kongress, kus asutati Noorsoo Internatsionaal. Esimese maailmasõja aastail lõhenes sotsiaaldemokraatide juhitud noorsooliikumine vähemalt kaheks, 1919. aasta novembris kutsus aga Berliinis peetud kongressil pahemtiib ellu Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali, mis otsustas ühineda Kominterniga.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁸ Suulised andmed Margit Keerdo-Dawsonilt, 30.07.2015.

⁵⁵⁹ Rahvusvaheline töölisnoorsoo liikumine. – Noor Tööline nr 2, veebruar 1922, lk 34–36, Rahvusvaheline töölisnoorsoo liikumine (järg). – Noor Tööline nr 4–5, aprill–mai 1922, lk 99–102; Kommunistliku Noorsoo Internatsionaal. – Rõhutute Häääl nr 17, 05.02.1921, lk 290–291.

Naisküsimumuse oli juba Kominterni esimesel kongressil 1919. aastal päevakorrale toonud nõukogude valitsuse esimene naisrahvakomissar Aleksandra Kollontai, kes rõhutas kongressile esitatud pöördumises, et kapitalistlikku korda on võimalik lõplikult kukutada üksnes siis, kui sellesse kaasatakse nii mees- kui ka naistöliste massid, seda enam, et naistö osakaal majanduselu eri sfäärides oli maailmasõja aastail märkimisväärselt kasvanud. Sellepärast oli tema arvates oluline pöörata naiste organiseerimisele omaette tähelepanu. Kongressil vastu võetud ning Lev Trotski kirjutatud programmiline manifest seadis eesmärgiks vabastada küll koloniseeritud rahvad, kuid naisküsimumus seal praktiliselt puudus.⁵⁶⁰

1920. aastal vahetult enne Kominterni II kongressi peeti Moskvas I rahvusvaheline naiskommunistide konverents.⁵⁶¹ Kommunistlik naisliikumine, kus põimusid omavahel I maailmasõja eelne sotsialistliku naisliikumise traditsioon ning Vene revolutsiooni loodud võimalused, organiseerus ametlikult 1921. aastal Kominterni täitevkomitee alluvusse loodud Rahvusvahelise Naistö sekretariaadi juhtimise alla.⁵⁶² Iga kohaliku kompartei keskkomitee pidi kompartei keskkomitee eeskujul looma partei juurde naisseksiooni (*Zhenotdel*), mis pidi toetuma suuremale hulgale naiskomiteede võrgustikule. Võrgustik pidi omakorda loodama parteitöö erinevatel astmetel.⁵⁶³ Seda kõike võib täheldada ka Eesti puhul, kui ametiühingute ning parteiosakondade juurde hakati asutama naiskomisjonid ja vastavaid seksioone.

Kominterni tasandil võttis naisküsimumuse teadvustamine ja praktiliste sammude astumine siiski aega. 1921. aastal kirjutas üks aktivistidest, Clara Zetkin, et Kominterni liidrid nägid endiselt kommunistlikku naisküsimumust kui „naiste asja” ja alahindasid selle tähtsust. Sellest hoolimata asutati mingilgi kujul kommunistliku naisliikumise edendamise nimel tegutsevad institutsioonid peaaegu kõigis Euroopa riikides, kus kommunistid legaalselt tegutsesid.⁵⁶⁴

Naisküsimumus tuli senisest oluliselt tugevamalt päevakorda Kominterni 3. kongressil 1921. aasta suvel, kus 16 vastuvõetud resolutsioonist koguni kolm puudutasid naisküsimumust ja naiste seas propaganda tegemist.⁵⁶⁵ Samas tuleb seda mõista kontekstis: just sel ajal üritasid kommunistid edendada ühisrindetaktikat ja laiendada oma liikumise kandepinda massidesse. Sellepärast on igati mõistetav, et toetajas- ja valijaskonna suurendamise plaanidesse kaasati nüüd samuti naised kui seni veel keskjuhatuse tasandil võrdlemisi tagasihoidlikku tähelepanu saanud ühiskonnagrupp.

---

⁵⁶⁰ **Jean-Jacques Marie.** The Women’s Section of the Comintern, from Lenin to Stalin. – Political and Historical Encyclopedia of Women. Ed. by Christine Fauré. New York and London: Routledge, 2003, lk 424, 426–428.

⁵⁶¹ Naistöoline revolutsioon, lk 13; **Marie.** The Women’s Section of the Comintern, lk 428.

⁵⁶² **John Riddell.** The Communist Women’s Movement 1921–26. – International Socialist Review, No 87, Jan. 2013: <http://isreview.org/issue/87/communist-womens-movement> [vt-tud 21.05.2015]

⁵⁶³ **Marie.** The Women’s Section of the Comintern, lk 428.

⁵⁶⁴ **Riddell.** The Communist Women’s Movement 1921–26.

⁵⁶⁵ **Marie.** The Women’s Section of the Comintern, lk 431.

Küsimus tõstatub, mil määral võib kommunistlikku naisliikumist käsitleda osana naiste üldisest emantsipatsioonitaotlusest, mille algus jäi juba 19. sajandisse, ja millises ulatuses oli liikumine suunatud otseselt Kominterni huvide teenimisele. Teemat käsitlenud uurijad toetavad pigem teist varianti. Kui võtta arvesse sekretariaadi asutamise aega (1921) ja asjaolusid (kõned kapitalismi üleilmsest kriisist) ning lisada siia kõrvale Kominterni 3. kongressi lõöklause „Massidesse!”, millega seoses muutus ka naisliikumine iseenesest Kominternile senisest huvipakkuvamaks, võib tõdeda, et liikumise eesmärk oli eelkõige naiste toomine kommunistide juurde ja oluline oli, et seda tuli teha kiiresti, kuna vastuolu kapitalistliku ja uue ilmakorra vahel oli iga hetk jõudmas kulminatsioonini.⁵⁶⁶ Vähemalt selline näib olevat olnud Kominternist lähtunud eesmärk, ehkki sekretariaadi juhtidel, nagu ka kommunistliku naisliikumisega liitunud üksikisikutel võisid olla laiemad taotlused, mida käesolevaga avada läheks pikale. Kõige selle juures ei kiidetud aga heaks naiste omaette ühinemist väljaspool partei juhtivat kätt.⁵⁶⁷

Töö konkreetseks organiseerimiseks püüdis naissekretariaat komplekteerida rahvusvahelist naiskorrespondentide võrgustikku, kes pidasid oma esimese kohtumise jaanuaris 1922 Berliinis ning kogunesid oma teisele konverentsile taas Berliinis oktoobris 1922, kus määrasid täpsemalt kindlaks oma tegevuse raskuspunkti, milles domineerisid sotsiaalsed küsimused. Seevastu Kominterni 4. kongressil novembris-detsembris 1922 oli naisküsimus jälle tagasihoidlikult esindatud, piirdudes konstateeringuga, et ühisväerinnet ei saa realiseeruda, ilma et meeste kõrvale ei osaleks selles ka naised.⁵⁶⁸

Eesti kommunistide seas kujunes üheks aktiivsemaks naistöö organisaatoriks Olga Künnapuu.

2.2.1. Olga Künnapuu taust ja parteiline noorus

Olga Künnapuu sündis 28. aprillil 1903 (ukj) Harjumaal Kuusalu kihelkonnas Anton ja Helene Künnapuu pere teise lapsena ning ristiti kohalikku õigeusu Leesi kogudusse kuu aega hiljem.⁵⁶⁹ Perekonna viiest lapsest jõudis täiskasvanuikka kolm: peale Olga veel Peeter (snd 1908) ning L(j)udmilla (snd 1910).⁵⁷⁰ Isa Anton Künnapuu oli õppinud 1880. aastatel Tartu Õpetajate Seminaris ning töötas seejärel mitmel pool Eestimaa kubermangus kooliõpetajana, olles muu hulgas 1899–1902 Kose-Uuemõisa ministeeriumikooli juhatajaks, kuid töötas

⁵⁶⁶ Riddell. The Communist Women's Movement 1921–26.

⁵⁶⁷ Marie. The Women's Section of the Comintern, lk 431.

⁵⁶⁸ Samas, lk 432.

⁵⁶⁹ RA, EAA.1893.1.21, 1 6: EAÕK Leesi kogudus, meetrikaraamat 1896–1905. Kirikuraamatu andmeil sündis 27.04.1903, ristitud 27.05.1903, üldkäsitlustes ning ankeetides on Olga Künnapuu sünnidaatum 28.04.1903.

⁵⁷⁰ Olga õde Marie Künnapuu (1900–1905) ning vend Nikolai Künnapuu (1907–1911) surid lapsena. TLA 869.1.8, 1 6–9: Anton Künnapuu teenistuskiri; andmed Marju Lauristinilt, 06.01.2016.

ka Kõnnus, Valtus, Sillal ja seejärel aastail 1913–17 Raplas.⁵⁷¹ Hiljem leidub ajaleheveergudel teavet selle kohta, nagu oleks Anton Künnapuu vahetult enne 1917. aastat jõudnud olla Vaidas mõisavalitsejaks ja pidanud Raplas teemaja.⁵⁷² Viimaseid väiteid ei kinnita perepärinus.⁵⁷³

Foto 3. Anton Künnapuu, Tartu Õpetajate Seminari
1885. aasta lennu vilistlane, ilmselt 1917.
RA, EAA.2292.1.377, 11.

Olga Künnapuu (pärast 1939. aastal abiellumisest Lauristin) on hiljem enda täidetud ankeedis nimetanud, et ema oli kodune.⁵⁷⁴ Anton Vaarandi seevastu on väitnud, et Helene Künnapuu töötas käsitööõpetajana näiteks Rapla koolis ja seda kinnitavad ka teiste perekonnaliikmete mälestused – Helene andis koolis käsitöötunde, ehkki ennast ise õpetajaks ei pidanud.⁵⁷⁵ Olga Künnapuu õppis

⁵⁷¹ TLA 869.1.8, l 6–9: Anton Künnapuu teenistuskiri; **Lauristin**. Punane ja sinine, lk 19.

⁵⁷² Üks hingusele läinud Eesti enamlaste juht. – Vaba Maa nr 227, 06.10.1920.

⁵⁷³ Vestlusest Jaak Allikuga, 23.01.2017.

⁵⁷⁴ RA, ERA.R-3.12.31, l 1: Olga Antoni tr Lauristini isiklik leht kaadrite arvestamiseks, Tallinn, 05.04.1945.

⁵⁷⁵ TLA 869.1.8, l 6–9; **Anton Vaarandi**. Ole ikka selline! – Rahva Hää! nr 101, 28.04.1963; andmed Marju Lauristinilt, 06.01.2016.

kõigepealt Valtu vallakoolis, alates 1916. aastast Tallinnas⁵⁷⁶, 1918. aastast Tallinna Linna 8-klassilises Tütarlaste Kommertskoolis.⁵⁷⁷

Olga mälestuste järgi oli isa juba 1905. aastast „punane”,⁵⁷⁸ mis on tõenäoline, kuid mis tuleb asetada konteksti. Just Rapla ja selle ümbrus olid 1905. aasta rahvaliidumise ajal keskseid paiku Eestimaa kubermangus, Rapla vallasekretär Joosep Maksim oli 1905. aasta detsembri keskpaigaks Tallinna plaanitud vallaseaduse koosoleku üheks peaorganisaatoriks.⁵⁷⁹ Aktiivse, kuid keevalise iseloomuga mehega, nagu Künnapuud perepärimuses mäletatakse,⁵⁸⁰ võiks tema osalus nii rahvaliidumises kui ka punase aasta koosolekuil kõlada loogilisena, millest dokumenteeritud andmeid siiski pole. Ühiskondlik aktiivsus, millele hiljem sõjaseaduse kehtimapaneku ajal kleebiti külge mässumeelsus ja erinevad ühiskondlikud pahed, ei anna aga alust Künnapuud 1905. aastal seostada VSDTP-ga, mille organisatsioonid küll juba mõnel pool Eesti alal tegutsesid, kuid mille kohta napib muus osas andmeid. Küll astus Anton Künnapuu enamlaste parteisse 1917. aasta suvel, organiseeris Raplas tööliste ja maatameeste ühisuse, mille juhatusse ka ise valiti, ja osales sama töölistühisuse nimekirjas edukalt septembris 1917 toimunud Rapla vallanõukogu valimistel.⁵⁸¹ Poliitilisse ellu sukeldumise kõrval muutus kooliõpetaja amet nähtavasti teisejärguliseks, ametlikult lahkus Anton Künnapuu koolist 1917. aasta oktoobri algul.⁵⁸²

Pärast enamlikku oktoobripööret 1917. aasta sügisel sai Anton Künnapuust Harjumaa Tööraha Nõukogu Täidesaatva Komitee esimees töökohaga Tallinnas, kellena kirjutab ka alla komitee dokumentidele.⁵⁸³ Detsembri algul 1917 võttis Künnapuu Tallinnas koos relvastatud salgaga üle Harju maakonnavalitsuse ruumid ja asjaajamise, mistõttu palus maakonnavalitsuse esimees tema kohta jaanuaris 1919 Eesti Vabariigi prokuröri korraldust asja lähemalt uurida ja seaduslike ametivõimude vägivaldse kõrvaldamise ning omavolilise ametisse asumise asjus süüdlasi vastutusele võtta.⁵⁸⁴ Künnapuud polnud selleks ajaks enam võimalik leida, Harju maakonna miilitsaülesmäe järelepärimise peale Raplasse

---

⁵⁷⁶ Mälestuste järgi Nikolai Gümnaasiumis, mille seab kahtluse alla tõsiasi, et Nikolai Gümnaasium oli poistekool.

⁵⁷⁷ RA, EAA.2100.1.6830, 1 3–4: Tallinna Linna 8 klassilise Tütarlaste Kommertskooli lõputunnistus, Olga Antoni tr Künnapuu, 03.06.1922.

⁵⁷⁸ RA, ERAF.9497.5.10, 1 1–2: „Meie sõbrad, meie tuttavad.” = Noorte Hääle lugejate küsimustele vastab Olga Lauristin, käsikiri, 12.04.1978.

⁵⁷⁹ **Mihkel Aitsam**. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 87–88, 92–95. Mäletatavasti jäi koosolek sõjaseaduse väljakuulutamise tõttu ära, kuid põhjustas juba Tallinna saabunud saadikute seas palju segadust, mitmed jõudsid õhtuks hoopis Volta vabrikus toimuvale koosolekule.

⁵⁸⁰ Andmed Marju Lauristinilt, 06.01.2016.

⁵⁸¹ RA, ERAF.9497.5.10, 1 1–2; **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 22–23.

⁵⁸² TLA 869.1.1, 1 5: Rapla algkooli kroonika.

⁵⁸³ RA, ERA.R-1290.1.217a, 1 9: Harjumaa Tööraha Nõukogu Täidesaatev Komitee Täidesaatva komitee liikmele Johannes Lass'ile, 01.12.1917.

⁵⁸⁴ RA, ERA.1911.1.111, 1 2: Harju maakonnavalitsuse administratiivosakonna pöördumine Eesti Vabariigi prokuröri poole, 14.01.1919.

teatati sealt, et Anton Künnapuu ei ela Raplas, „kuulu järele elada Peterburis, kus olla ühe väga tähtsa ameti peal. Tema abikaasa aga viibida Tallinnas, kus kohas aga, seda ei tea.”⁵⁸⁵ Viimaks lõpetati uurimine järeldusega, et kuna Harju Maakonnavalitsuse ülevõtt toimus tollase valitsuse korraldusel ja 7. detsembril 1917 ehk enne Eesti Vabariigi väljakuulutamist, ei võinud kogu akt olla sihitud vabariikliku korra vastu ja asja arutamine ei allu vabariigi kohtule.⁵⁸⁶ Saksa okupatsiooni algusega Tallinnas 1918. aasta veebruari lõpul pidi Anton Künnapuu, nagu teisedki enamlased, Tallinnast põgenema. Olga meenutuse järgi toimus nende kodus Tallinnas peagi pärast isa põgenemist läbiotsimine ja ema viidi kaasa, kuid vabastati peagi.⁵⁸⁷

Enamlastega koos Tallinnast lahkunud Anton Künnapuu suri täpsustamata andmeil millalgi 1919. aastal Pihkvas tüüfusesse.⁵⁸⁸ Tema surm jättis Helene Künnapuu kolme lapsega üksi, vanim tütar Olga oli toona 16-aastane, Peeter 11- ja Ludmilla 9-aastane. „Kuigi A. Künnapuu enamlaste võimupäevil Eestis just kõige mõjuvama kohal ei seisnud, siiski tunti teda enamlaste suhtes üsna laialt,” osutati Anton Künnapuu surmateate äratoomise juures ajalehe Vaba Maa lehekülgedel 1919. aasta oktoobris.⁵⁸⁹ Veel augusti algusest 1919 pärineb ainus sissekanne Anton Künnapuu kohta hilisemas Kaitsepolitsei kartoteegis, kus 4. augusti Vaba Maa infole toetudes märgitakse tema kohta, et „töötab vist Nõukogude Venemaal enamlaste juhina”.⁵⁹⁰

Olga Künnapuu on käesolevas töös käsitletavaist kaheksast isikust üks neid, kelle puhul on maailmavaate kujunemisel selgelt suunav olnud just vanemate roll, seda – kui uskuda mälestusi – nii sõna kui ka isikliku eeskuju kaudu. Samuti oli Olga vastuvõtlikus eas, kui kommunistlik liikumine temani jõudis. Hiljem, 1978. aastal Noorte Hääle ajakirjanikule antud usutluses on ta väljendanud nii 1917. aasta kevadel keisririigi langemisega kaasnenud vaimustust kui ka poliitilist pluralismi, milles orienteerumise tegi noorele inimesele selgeks just tema isa: „Olin siis [1917. aastal – MLT] 14-aastane. Huvi ja tahe mõista seda, mis toimus mu ümber, oli suur. Rahvahulkade vaimustus, revolutsioonilistes lauludes kõlav kirglik võitlustahe parema maailma eest sütitas ja kiskus kaasa. Kuulasin kõnemehi tänavamiitingutel, vaidlusi, „elagu!” ja „maha!” hüüdeid. Seisukohti ja parteisid oli palju, polnud minusugusel kerge mõista, keda pooldada, kellele „hurraa!” karjuda, kellele „maha!?”. Siis tuli appi minu isa. Mäletan tänaseni, kui

⁵⁸⁵ RA, ERA.1911.1.111, 1 15: Rapla miilitsaülem Harju maakonna miilitsaülemale, 02.04.1919.

⁵⁸⁶ RA, ERA.1911.1.111, 1 25: Tallinna Tähtsamate Asjade Kohtu-uuriija k.t. määrus, 11.02.1920.

⁵⁸⁷ RA, ERAF.9497.5.10, 1 2.

⁵⁸⁸ RA, ERA.R-1.2k.260, 1 7: Olga Lauristini elulugu, 18.09.1950; **Vaarman**. Vennad Kreuksid, lk 202.

⁵⁸⁹ Üks hingusele läinud Eesti enamlaste juht. – Vaba Maa nr 227, 06.10.1920.

⁵⁹⁰ RA isikuandmete kartoteek: Anton Künnapuu, 2542, 03.08.1919. Allikaks on nimetatud ajaleht Vaba Maa 4. augustist 1919. Küsimusi tekitavad kuupäevad. Kui tegemist pole just loogika(või trüki)veaga, nähtub siit, et tulevane kaitsepolitsei tegutses operatiivselt ning info jõudis registrisse enne lehe ilmumist, ehkki allikana osutatakse Vaba Maa suunas.

kergeks ja rõõmsaks läks mu meel, kui tema mulle need asjad paika pani ja isegi teeotsa kätte juhatas.⁵⁹¹

Pole õnnestunud välja selgitada, kas Olga on kunagi kuskil midagi muud väitnud, aga praegu jääb mulje, et see kirjeldus pole reaalsusest väga kaugel ja edasi läks kõik juba loomulikku rada pidi: Raplas käisid 1917. aasta jooksul kõnelemas mitmed enamlased, nagu Nikolai Janson, Jaan Ikmelt, Otto Rästas, Alice Tisler jt, kelle sõnad avaldasid Olgale tema enda jutu järgi ka mõju, nii et „1917. a sügisel kooli minnes olin juba veendunud „kiiremees”.” Koos kooliõe Erna Saarensiga külastasid nad Töölismaja, kus tegutses „Noorte Klubi” ja valesid end vanemaks ehk 15-aastasteks, et klubi liikmeks pääseda. Mõlemad kutsutigi järgmisele koosolekule. Kumbki klubis tegutseda siiski ei jõudnud, kuna paar nädalat hiljem algas Saksa okupatsioon ja klubi suleti.⁵⁹² Seetõttu jääb Künnapuu mälestustest teadmata, millega „Noorte Klubis” täpsemalt tegeldi.⁵⁹³

Ajaloolane Kevin Morgan on osutanud, et näiteks Briti kompartei kohta kirjutatud mitmetes uurimustes on lapsevanemate ja laste suhetes politiseerumise küsimuses esile tõstetud just isa-tütre suhteid: isa kui tütre mõjutaja tuleb pereliikmete puhul esile kõige selgemalt. Kuigi Morgan tõdeb ka, et taolist „tüüpilisust” ei tohi mingil juhul üle tähtsustada, seda enam, et komparteid oli naiste osakaal võrreldes meestega ikkagi madal, Suurbritannias suhe 1:6, leidub ka tema uurimuses just isa-tütre jagatud poliitilise idealismi kohta mitu kujukat näidet.⁵⁹⁴ Eesti kompartei puhul võib sellesse ritta kirjutada Olga kogemuse. Ka Olga tütar Marju Lauristin on oma mälestustes emast toonud välja Olga ja tema

---

⁵⁹¹ RA, ERAF.9497.5.10, 1 1.

⁵⁹² RA, ERAF.9497.5.10, 1 2.

⁵⁹³ Ilmselt on siin viidatud Noorte Klubile, täieliku nimega **Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Klubi**, mis loodi mais 1917 Dvigateli ja Viegandi vabriku noorte algatusel VSĐT(b)P Tallinna komitee juurde. Väidetavalt koondas klubi juuniks u 300, augustiks, mil see otsustati muuta iseseisvaks partei juhiste järgi tegutsevaks sotsialistlikuks noorsooühinguks, u 500 noort. Klubi muutis nime **Tallinna Sotsiaaldemokraatlikuks Noorte Ühinguks** ja seadis põhieesmärgiks noorte poliitilise kasvatamise, selle juhatusse kuulusid Valter ja Arnold Juhkam, Alice Tisler, Johannes Lauristin, Harald ja Erna Vennikas jt. Veeb algul 1918 kutsuti ühingu eestvedamisel kokku esimene Eesti sotsialistliku noorsoo kongress, mille 25 saadikust oli enamik enamlaste poolehoidjad. Seni eraldi tegutsenud ühingud koondati nüüd **Põhja-Balti Kommunistliku Noorsoo Liidu** (PBKNL) nime alla ning valiti ainult enamlastest noortest koosnev PBKNL-i keskkomitee. Asutati oma ajakiri Noor Sotsialist, kuid on teadmata, kas see ilmuda jõudis, sest PBKNL-i üksnes mõnenädalase tegevuse katkestas Saksa okupatsioon, vt **V. Väljas**. Esimeste sotsialistlike töölisnoorsoo organisatsioonide teke Eestis ja nende tegevus Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni teostamisel. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr 41. Ajaloo-keeleteaduskonna ja õigusteaduskonna üliõpilaste teaduslikke töid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1956, lk 3–17, siin lk 4–6, 9, 12, 15–16; RA, ERAF.247.51.597, 1 1: Revolutsiooniline töö noorte seas 1917. ja 1918. a. Mälestuste õhtu stenogramm, 18.04.1950. Samasugusest noorteorganisatsioonist Tartus vt lähemalt **K. Martinson**. Esimene kommunistlik töölisnoorte organisatsioon Tartus aastail 1917–1919. – Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 7–21.

⁵⁹⁴ **Morgan**. A Family Party? Some Genealogical Reflections on the CPGB, lk 181–182.

isa omavahelise erilise suhte: „Ta [Olga – MLT] oli isa lemmik ja isa oli tema paleus, kelle aadetesse ta pimesi uskus.”⁵⁹⁵

Pole täpselt selge, kuidas kulgesid perekonna jaoks Vabadussõja aastad, millel baseerus majanduslik toimetulek või kui palju aitas partei kaasa sellele, et Künnapuu perekond endaga hakkama sai. Varianti Helene Künnapuu kadunud abikaasa jälgi ajades Nõukogude Venemaa saatkonda „sattumisest”⁵⁹⁶ peaks suhtuma kriitiliselt. Allikad viitavad pigem sellele, et perekonna side kommunistidega oli stabiilsem ning lävimine tihedam.

Mälestuste põhjal oli üks perega tihedamalt seotud kommuniste hilisem EKP KK liige Mart Likemets, kes oli olnud tegev nii 1917. aastal VSDT(b)P Tallinna komitees ja võib eeldada, et sealtkaudu võis olla tihedamas läbikäimises ka Anton Künnapuuga. Igatahes oli Künnapuude korter Likemetsa Tallinnas põranda all tegutsemise ajal aastail 1918–22 tema üks sagedasi peatuspaiku.⁵⁹⁷ See seos võib anda aimu ka sellest, kust võis tulla Künnapuude majanduslik kindlustatus, sest neil aastail olid enamlaste salakorterid hinnas ja parteil oli ka piisavalt raha, et korterite eest hästi maksta. Kui Olga 1920. aasta detsembris Tallinna linnakomitees EKP liikmeks võeti, oli Mart Likemets ka üks tema kahest soovitajast.⁵⁹⁸ Teine soovitaja oli tollane noorte tegevuse organiseerija Jaan Kreuks.⁵⁹⁹

Ka Olga ise on oma aktiivsesse kommunistide tegevusse lülitumise tagamaade selgitamisel märkinud kodu kui põrandaaluste kohtumispaika ja peavarju saamise kohta: korteris majutati lisaks Likemetsale aeg-ajalt ka näiteks Jaan Anvelti ja Jaan Kreuksi, mille tulemusena kujunenud Olgast nagu iseenesestmõistetavalt partei abiline ja sealt järgmise sammuna partei liige.⁶⁰⁰

---

⁵⁹⁵ Lauristin. Punane ja sinine, lk 21.

⁵⁹⁶ Samas, lk 25.

⁵⁹⁷ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 101–102.

⁵⁹⁸ RA, ERA.R-3.12.31, 1 1; RA, ERAF.247.51.212, 1 7.

⁵⁹⁹ **Jaan Kreuks** (1891–1923), sündis Harjumaal Alavere vallas, perekond kolis saajandivahetusel Tallinna. Lõpetas algkooli, misjärel töötas lukksepaõpilasena, hiljem kaubalaevadel ja Peterburis, kust naasis maailmasõja eel. Täiendas end õhtukursustel. Osales Esimeses maailmasõjas sanitari ja staabikirjutajana Austria rindel, astus 1918. aasta algul Tallinna naastes VSDT(b)P liikmeks. Lahkus veeb-s koos enamlastega Nõukogude Venemaale, asus 1919. aastal Eestisse naastes tööle Tallinna Raudteetehastesse. Võttis aug-s 1919 töölissaadikuna osa Eestimaa ametiühingute esimesest kongressist, läks nov-s 1919 raudteetehaste streigi järel põranda alla, tegutses alates Tallinna vastutava organisaatorina. Valiti nov-s 1920 EKP I kongressil EKP KK-sse, mille liikmeks jäi 1923. aastani. Üks põhilisi noortetöö organiseerijaid ja ÜENPÜ loojaid, selle sulgemise järel kevadel 1921 põrandaaluse kommunistliku noorsooühingu EKNÜ asutajaid, alates sept-st 1922 EKNÜ KK liige. Osales nov-s 1922 EKP esindajana Kominterni IV kongressil Moskvas ja EKNÜ esindajana Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali III kongressil. kandideeris kevadel 1923 TÜV nimekirjas riigikogu valimistel. Hukkus 28.03.1923 tulevahetuses Kaitsepolitsei ametnikuga Tallinnas. Ka Jaani noorem vend Georg Kreuks (1896–1924) võttis osa kommunistlikust liikumisest, olles kompartei liige alates 1918. aastast. Ta hukkus 1. detsembri riigipöördekatse järellahingus, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 82–88.

⁶⁰⁰ RA, ERAF.9497.5.10, 1 2.

Siinjuures on võimatu öelda, kas peavarju pakkumisena, nagu Olga on seda kirjeldanud, on mõeldud mingeid lühema- või pikemaajalisi kommunistide majutamisi või korteri kasutamist koosolekuiks. Kui Marju Lauristin kirjutab, et Olga kodus „olid sageli öömajal noored põrandaalused”,⁶⁰¹ nimetades nimepidi Hendrik Allikut, jääb hilisemast dokumentatsioonist pigem mulje, et nii Hendrik Allik kui Mart Kangur elasidki Künnapuude pool ajal, mil nad oli riigikogu liikmed ehk hiljemalt sügiseks 1923.⁶⁰² Küll viidatakse teisel, et Künnapuude korteris toimusid ka töölisajakirjanduse toimetuse koosolekud. Hendrik Allik kirjeldab mälestustes üht sellist koosolekut detsembrist 1922, millest oli juba eelnevalt juttu.⁶⁰³ Olga oli töölisajakirjanduse toimetuses tegev erilehe Nais-tööline väljaandmisel. Mõnedes mälestustes on Künnapuude Tallinna kesklinna korter ristitud koguni „kommunistide salongiks”.⁶⁰⁴

Isa mõju kõrval ei saa tõenäoliselt siiski alahinnata isiklikku huvi päevapoliitika ja sellega seotud ühistegevuse suhtes, mida Olga on kirjeldanud 1918. aasta veebruaris noorte klubisse astumisel. Samuti tõstatub küsimus võimalike mõjutajate või mõttekaaslastena kahe Helene – Helene Torniuuse ja Helene Paju – rollist Olga elus.⁶⁰⁵ Mõlemad naised astusid kompartei Eesti osakonda juba novembris 1919 ja olid ühtlasi naistööaktivistid.⁶⁰⁶ 1923. aasta lõpul oli Olga nendega aktiivselt kirjavahetuses.⁶⁰⁷ Mälestuste järgi olid mõlemad Helened, igapäevasuhtluses rohkem tuntud Leenidena, Olga lähedased sõbrad,⁶⁰⁸ kuid nende tutvuse alguse asjaolusid ja laiemat raamistikku pole õnnestunud välja selgitada.

1920. aastate algul tõusis rahvusvahelises kommunistlikus liikumises esile ka noorsooküsimus. Nähti ju just noortes võimalust koolitada endale revolutsiooni

---

⁶⁰¹ **Lauristin.** Punane ja sinine, lk 25.

⁶⁰² RA, ERA.949.1.40, l 1: Allik, Hendrik’u, Kangur, Vladimir’i ja Künnapuu, Olga ühisest korterist konfiskeeritud kõnede konspektid, töölisühingute ringkirjad ja isiklikud dokumendid, [1924].

⁶⁰³ **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 87.

⁶⁰⁴ Rahva Hääl nr 101, 28.04.1963.

⁶⁰⁵ **Helene Paju,** sündis 1897. aastal, pärit Rapla vallast. Õppis pedagoogilistel kursustel Paides ja Tallinna Kolledžis. Astus nov-s 1919 KP liikmeks. Töötas maist sept-ni 1923 riigikogus kommunistide ehk ETP rühma asjaajajana, läks sept-s 1923 illegaalselt Nõukogude Liitu. Pidi jaan-s 1924 toimetama edasi Hilda Sonbergi kirja EKP Venemaa büroosse Alwin Salmile, aga kott koos kirjaga varastati Moskva-Leningradi rongis ära. Intsident põhjustas Pajule probleeme ja ta pidi juhtunust aru andma. 1936. aastal kirjeldati Paju parteidokumentides kui aktiivset „Salmi trotskistliku grupi” tegevusest osavõtjat, vt RA, ERAF.25.2.1222, l 8: Kominterni Eesti seksioon PETROGUBISPOLKOM’ile, 25.09.1923; l 11–12: Ц.К.Р.К.П. (Б-ов). Личный листок (Елена Гансовна Паю), dateerimata; l 14: H. Paju ja H. Torniuuse teadaanne, 16.01.1924; l 22: Заключение. П а ю Елена Гансовна. КП Этонии, 14.07.1936.

⁶⁰⁶ RA, ERAF.25.2.1222, l 6: от Ц.К. Комм.Партии Эстляндии в Эстсекцию при Ц.К. Р.К.П./Б./; l 7: Удостоверение, 24.09.1923.

⁶⁰⁷ Vt nt RA, ERA.949.1.40, l 40–41: Lents Suur [Helene Tornius] Ollale [Olga Künnapuule], Piiteris, 18.10.1923; RA, ERAF.2.1.814, l 1.

⁶⁰⁸ Andmed Marju Lauristinilt, 06.01.2016.

eelväge. Aprillis 1920 andis ka KP Eesti Keskkomitee reale kommunistidele ja kommunistlikult meelestatud noortele⁶⁰⁹ ülesande luua ülemaaline legaalne noorteorganisatsioon, mis realiseerus aasta lõpus Üle-Eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu (ÜENPÜ) ellukutsumisega. Ühingu asutamiskoosolek peeti 5. detsembril Tallinnas. Põhikirja järgi tegutses ühing „üldkultuuriliste ja majandusliste eesmärkide saavutamiseks noorproletaarlaste seas”, kuid omavahelises kirjavahetuses teatati samaaegselt, et põhikiri ei määra arusaadavatel põhjustel ühingu sihti kindlalt ära, „kuid ta registreeriti ja meil on võimalus legaalselt töötada sessinatses demokraatlikus eedenis”.⁶¹⁰ Ühingu avakoosolekul võeti vastu otsus hakata järgima Kommunistliku Noorte Internatsionaali programmi ja tehti juhatusel ülesandeks korraldada ÜENPÜ Kommunistliku Noorte Internatsionaali liikmeksastumine.⁶¹¹ 1921. aasta märtsiks oli ühingus juba üle 50 EKP liikme. Parteitööd juhtis ühingu sees Arnold Sommerling.⁶¹² Olga Künnapuu oli ÜENPÜ liige ja osales selle sulgemise järel kevadel 1921 põrandaaluse Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu loomisel ja tegevuses, tema enda väitel organiseeris ta EKNÜ rakukese ka Tallinna Tütarlaste kommertskoolis, kus ta toona õppis.⁶¹³ Hiljemalt 1922. aasta suvel tegutses Olga Künnapuu EKNÜ rakukese sekretärina, kuna just sellena osales ühel EKNÜ sekretäride koosolekul Pirita-Kosel.⁶¹⁴

Sarnaselt noorsooküsimusega tõstas kommunistliku liikumise mõnedes ringkondades naisküsimus. Ka naisliikumises oli maailmasõja aastail toimunud ja peamiselt Saksamaalt lähtuv nihe vasakule, millest liikumise lõhenemisel eraldusid kommunistid.⁶¹⁵ Enamgi kui noorteliikumises tõuseb Eesti kontekstis Olga Künnapuu tegevus esile just seoses kommunistliku naisliikumise taotlustega.

Naiste kaasamist põrandaaluse parteitegevuse maskeerimiseks kirjeldab suur hulk omaaegseid mälestusi. Parteilise ülesande lahendamisel aitas naine seltskonnas vähendada kahtlust, et teoksil võiks olla midagi riigivastast. Ühest salakorterist teise kolimisel või lendlehtede levitamisel äratas paarina tänaval liiku-

---

⁶⁰⁹ Hendrik Allik, Sergei Andrejev, Richard Mirring, Johannes Reesen, Arnold Sommerling, Voldemar Tuberik jt.

⁶¹⁰ Ülevaade EKP ajaloost, II, lk 29; RA, ERA.927.1.320, l 6–6p: Süüdistusakt kod. Aliide Leena t. Alton'i, Madis Mihkli p. Kaski. Aleksander Vassili p. Kõvamees'i, Johannes Hansu p. Lauristin'i jt. süüdistuse asjus. Tallinnas, 01.12.1923.

⁶¹¹ Noorte koosolek. – Rõhutute Hääl nr 4, 09.12.1920, lk 79. Eesti keeles on kommunistliku noorteliikumise rahvusvahelist katusorganisatsiooni nimetatud nii Noorte kui Noorsoo Internatsionaaliks.

⁶¹² Ülevaade EKP ajaloost II, lk 29–30.

⁶¹³ RA, ERAF.247.51.212, l 7.

⁶¹⁴ RA, ERAF.247.78.407, l 2–4: O. Lauristin. Mälestuskild EKP märtsikonverentsist 1923. a, 1984.

⁶¹⁵ **Marie.** The Women's Section of the Comintern, lk 424–428; vt ka **Claudie Weill.** Women in the German Revolution. Rosa Luxemburg and the Worker's Councils. – Political and Historical Encyclopedia of Women. Ed. by Christine Fauré. New York and London: Routledge, 2003, lk 412–423.

mine vähem tähelepanu. Ka võis pörandaalust koosolekut naiste ja piknikukorvi olemasolul esitleda harilikku väljasõiduna rohelusse.⁶¹⁶ Ka Olga Künnapuu on oma esimesi parteiülesandeid kirjeldades nimetanud, et esialgu võttis Mart Like-mets parteikohtumistele teda kaasa konspiratsiooni huvides, kuna „kommunistidele peeti tol ajal jahti ka linnast välja viivatel teedel” ja ohutum oli oma käiku esitleda jahileminekuna. Like-mets võttis selleks tarbeks kaasa jahipüssi ja lasi paar jänestki, Olga sai harjutada märkilaskmist. Näiteks külastati sellise „jahil-käigu” raames ka Jaan Anvelti.⁶¹⁷

Järgnevalt käsitletakse põgusalt naise positsiooni kommunistide silmis ja seas laiemalt ning seda, mil määral jõudis Eestisse rahvusvaheline kommunistlik naisliikumine.

2.2.2. Kommunistlik naisliikumine ja naisküsimus Eestis

EKP KK-d kohustati „algust tegema eripropagandaga naisproletariaadi hulgas vastavalt Kominterni otsustele” EKP II kongressi otsustes oktoobrist 1921,⁶¹⁸ seega pärast Kominterni III kongressi. Siit järgmise sammuna hakati 1922. aasta algul pärast tööliste ühisrindede kampaania aktualiseerumist senisest enam agiteerima ka naistöölise ühinemise poolt. EKP KK koosolek 14. veebruarist 1922 kohustas aga Tallinna Töölise toimetust 8. märtsi puhul naisliikumisele erilehekülge pühendama, mis väidetavalt oli üldse esimene kord, kus Eestis rahvusvahelist naistepäeva avalikult tähistati.⁶¹⁹ 8. märtsi kui rahvusvahelise naistepäeva tähistamine oli ka rahvusvahelise kommunistliku naisliikumise üks eesmärkidest.⁶²⁰ Esimene naiskomisjon loodi aprillis 1922 Tallinna Töölisühingute Kesknõukogu juurde.⁶²¹

Juba varem oli naisküsimus kerkinud esile Nõukogude Venemaa eesti kommunistide hulgas, kus novembris 1920 määrati VK(b)P eesti sektsioonide keskbüroo juurde tööle naisorganisaator, kes asus eesti naiste hulgas oma tegevust tutvustama koos VKP keskkomitee naisosakonnaga. Esialgu seisnes värskel organisaatori töö sektsioonide informeerimises ja juhendamises selle kohta, kuidas üldse naisterahvaste hulgas tööd teha, sisuline tegevus tuli juba sektsioonidel endil ette võtta. Et sektsioonide juures oli tööpõld lai ja naisküsimus alles võrdlemisi uus nähtus, ilmneb ka Eesti näitest: sel ajal, kui organisaator

---

⁶¹⁶ Vt nt **Vaarman**. Vennad Kreuksid, lk 115; **Ross**. Ei vabadust saa taevaväega, lk 38–41.

⁶¹⁷ RA, ERAF.9461.2.11, 1 1–2: Olga Lauristin. Kohtumisi Jaan Anveltiga.

⁶¹⁸ RA, ERAF.25.1.113, 1 5: EKP II kongressi otsused, 05.–06.10.1921.

⁶¹⁹ **Tammistu**. „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 210–211.

⁶²⁰ **Marie**. The Women’s Section of the Comintern, lk 430.

⁶²¹ Eestimaa Töölisühingute naiskomisjonide I konverentsi aruanne ja otsus organiseerimistöö küsimuses, 01.07.1923 (üldliidu naiskomisjoni aruanne). – Eestimaa Kommunistliku Partei III kongress, lk 281–283.

ametisse seati, „puudusid seltsimehed, pääle mõne üksiku, keda oleks võinud kohtile tööle saata”.⁶²²

Juunis 1922 otsustas EKP Keskkomitee poliitbüroo koosolekul nimetada EKP Kominterni naisseksiooni juurde oma korrespondendiks seltsiline⁶²³ Läte, keda parteiajaloolased on identifitseerinud Hilda Sonbergina.⁶²⁴ Oktoobris 1922 hindas Hans Pöögelmann EKP KK aruandes Kominterni IV kongressile, et kõigist kommunistidest Eestis oli naisi umbes 22 protsenti,⁶²⁵ täpsustamata, kas mõeldi partei liikmeid või mingit laiemat hulka inimesi, näiteks legaalsetes organisatsioonides tegevaid isikuid. EKP KK juures eksisteeris sel hetkel korrespondent, kes juhtis agitatsiooni- ja organiseerimistööd naiste hulgas, olles samal ajal paralleelselt sidepidajaks Kominterni naistöö seksiooniga. Organiseeritud kommunistide arvu hinnati III kongressi järel Eestis 1922. aasta sügisel kuni 2800-ni, sealhulgas parteiliikmeid 1300-ni. Tõenäoliselt peetakse siin silmas ametiühingutes ja eri seltsides tegutsevaid isikuid, kes polnud EKP liikmed, ent toetasid Kominterni põhimõtteid. Otseselt ei pruugigi mõiste „organiseeritud kommunist” olla suurstlev või ülepaakuv: mitmete ka käesolevas töös analüüsitud isikute puhul ilmneb, et nad osalesid kommunistlikus liikumises, sh võtsid osa poliitilisest tegevusest palju varem, kui nad partei liikmeks vastu võeti. Näiteks oli eelmise alapeatüki „peategelane” Paul Keerdogi mitu kuud enne selgelt EKP propagandat teinud, kui EKP liikmeks sai. Võrreldes 1921. aasta EKP II kongressi ajaga, mil parteiliikmeid oli 1190, olid partei read väidetavalt siiski endiselt kasvanud.⁶²⁶

Kui naiste protsent kogu EKP liikmeskonnast hinnati 22-le, siis töölisühingute liikmete hulgas arvestati samal ajal naiste osakaaluks 16 protsenti. Ka EKP Keskkomitees moodustati nüüd naisosakond, mida asus juhtima taas Hilda Sonberg.⁶²⁷ 1922. aasta lõpul asutati Otto Rästase ja Hilda Sonbergi algatusel

---

⁶²² Naistööline revolutsioon. Kogutöö eesti seksioonide naisorganisaatorite nõupidamisest. Peterburi: Wenemaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Eesti Osakond, 1921, lk 4.

⁶²³ Seltsiline tähistas omaaegses kommunistide šargoonis naiseltsimeest.

⁶²⁴ EKP Keskkomitee Poliitbüroo koosoleku protokoll, 23.06.1922. – Eestimaa Kommunistliku Partei III Kongress, lk 39. Hilda Sonberg oli olnud Eestimaa Tööraha Kommuuni sekretär, ta oli abielus Otto Rästasega, vt **Vaarman**. Vennad Kreuksid, lk 130. Sonbergist vt lähemalt: RA, ERAF.25.2.1444: Sonberg, Hilda Jaani t, 22.11.1923–20.12.1937; RA, ERAF.24.2.2339: Sonberg, Hilda Jaani t.

⁶²⁵ Samal ajal on Soome kohta välja toodud, et Soome kompartei kontrollialuse Soome Sotsialistliku Töölispartei (*Suomen Sosialistinen Työväenpuolue*) keskkomitee juures tegutses viieliikmeline naisseksioon Elin Fagerholmi juhtimisel, kel oli keskkomitees hääleõigus kõigis naistööd puudutavates küsimustes. Soome Sotsialistliku Töölispartei liikmeist oli sel ajal naisi 4000, mis moodustas 22,5% kogu liikmeskonnast ning tegutses kokku 38 naisseksiooni. See jääb üldiselt samasse suurusjärku Hans Pöögelmanni esitatud statistikaga Kominterni IV kongressile Eesti kohta, vt **Marie**. The Women’s Section of the Comintern, lk 433; **Tauno Saarela**. Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto, 1996, lk 314–317.

⁶²⁶ EKP Keskkomitee aruanne Kominterni IV kongressile, oktoober 1922 (dateeritud sisu järgi). – Eestimaa Kommunistliku Partei III Kongress, lk 162–163.

⁶²⁷ **Liebman**. Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost, lk 282.

Eestisse ka MOPR-i rahvuslik seksioon, mis tegutses illegaalselt nagu EKP-gi, ja mis alustas aktiivset tegevust 1923. aastast.

Naistöölise teematika tõstatati ka töölisajakirjanduses. Erileheküljed ilmusid regulaarselt nt ajalehe Tööline vahel 1922. aasta sügistel ja 1923. aasta algul.⁶²⁸ Naisliikumine ja naiste emantsipatsiooni küsimused ei olnud sõdadevahelises Eestis kaugelki kommunistide monopoliks ja eksisteeris ka „kodanline” naisliikumine, mis pole küll käesoleva uurimise huvi keskses, kuid millest on kirjutatud näiteks Vera Poska-Grüntal ja Helmi Mäelo.⁶²⁹

1922. aastal kutsusid Tallinnas ametiühingute kesknõukogu juures noorte- ja naiskomisjonid ellu ka lastegrupid eesmärgiga pakkuda tööliste lastele alternatiivi „kodanliste” skaudiorganisatsioonide kõrvale, olles hilisemate pioneerorganisatsioonide eelkäijad. 1922. aasta suvel tõstati ühel Künnapuu kirjeldatud nõupidamisel, millel ta nüüd juba aktiivse parteitegelasena osales, küsimus ka lasteajakirja väljaandmisest. Toimetajaks pidi saama Johannes Lauristin, kes toimetab juba 1922. aasta jaanuarist ilmunud ja end Eesti klassiteadliku töölisnoorsoo ajakirjaks tituleerinud kuukirja Noor Tööline.⁶³⁰ Uue lasteajakirja nimeks pidi saama Meie Lapsed.⁶³¹ Olga Künnapuu seotust lastegruppide tegevusega iseloomustavad tema juurest vahistamisel konfiskeeritud materjalid, millest mitmed puudutavad konkreetselt töö korraldamist lastegruppides.⁶³²

Ka Olga noorema õe Ludmilla Künnapuu kohta tehtud ainus sissekanne Kaitsepolitsei kartoteegis puudutab lastegruppe. Nimelt on Ludmilla kartoteegis fikseeritud 25. augustil 1924 kui kommunistliku organisatsiooni kolmanda lastegrupi liige. Aasta hiljem on sama kirje juures märge, et Ludmilla on võtnud 20. septembril 1925 passi Nõukogude Liitu sõiduks.⁶³³ Suure tõenäosusega on sissekanne oma osa siiski vanema õe Olga aktiivsel poliitilisel tegevusel, mitte Ludmilla poliitilisel aktiivsusel. Tendents pereliikmeid silmas pidada ilmselt ka Paul Keerdo juhtumil puhul, millest oli juttu Paul Keerdo tegevuse juures alapeatükis 2.1.

Isenesestmõistetavalt oli 1920. aastate naisliikumise juures üleval võrdõiguslikkuse küsimus, mille eest ka Olga südilt välja astus. Üks seda iseloomustav episood leidis aset 1922. aasta suvel Mõigu surnuaia tagusel heinamaal, kus Jaan Anvelt, Jaan Kreuksi, Johannes Lauristini ja Olga Künnapuu osavõtul oli enne arutatud lasteajakirja asutamise küsimust:

---

⁶²⁸ Nt Tööline nr 9, 11.11.1922, Tööline nr 15, 25.11.1922, Tööline nr 26, 09.12.1922, Tööline nr 38, 23.12.1922.

⁶²⁹ Vt lähemalt **Vera Poska-Grüntal**. Naine ja naisliikumine: peajooni naisliikumise ajaloo ja probleemistikust. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936; **Helmi Mäelo**. Eesti naine läbi aegade. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957.

⁶³⁰ „Noor Tööline” ja töölisnoorsugu. – Noor Tööline nr 1, jaanuar 1922, lk 1.

⁶³¹ RA, ERAF.9461.2.11, 14: Olga Lauristin. Kohtumisi Jaan Anveltiga.

⁶³² RA, ERA.949.1.40, 1 77jj: Kommunistlike lastegruppide põhilased ja töökavad, 10.12.1923.

⁶³³ RA isikuandmete kartoteek: Ludmilla Antoni tr Künnapuu, Kaitsepolitsei Tallinna jaoskond, 25.08.1924.

„Kui jutud olid aetud võttis Anvelt taskust suitsukarbi ja laskis pakkuvalt ringi käia. Kreuks ja Lauristin panid suitsud ette. Minu poole sirutatud suitsukarbi lükkas Kreuks aga tõrjuvalt tagasi, lausudes: „Naised ei suitseta!” Ma ei olnudki suitsumees ja oleksin pakutud paberossi ise tagasi lükanud, nüüd aga olin solvunud võrdõiguslikkuse põhimõtte rikkumisest Kreuksi poolt. Omal suits suus ja mind keelab! Protestisin ägedalt. Anvelt sirutas tõsisel ilmel, ainult silmades oli veidi naeruvinet, suitsukarbi pakkuvalt uuesti minu ette. Võrdõiguslikkuse jalule seadmiseks panin suitsu ette ja Kreuks ei söandanud seda enam takistada, küll aga püüdis ta end õigustada klassivõitluse huvidega: töölised ei pidavat lugu naistest, kes suitsetavad, vaid vaatavat neile halvustavalt kui kergete elukommetega naistele. Sellepärast ei tohtivat naised või tütarlapsed, kes liiguvad „Töölise keldris” ja kellel peab seal olema vajalik autoriteet, mitte suitsetada. Vaidlesin sellele vastu. Anvelt toetas mind ja ütles, et Kreuks on asunud väikekodanlastega ühisele reele, kui suitsetamine keelata, siis juba kõigile noortele.”⁶³⁴

Olga järgi saanud just sealt alguse mõte, et kommunistlikud noored ei suitseta, ning vastav ettepanek leidis ühel järjekordsel noortekoosolekul Töölise Keldris ka toetust.

Eestis oli neil aastail aktuaalne ka usuõpetuse vabatahtlikkuse küsimus koolides, millega seoses on hilisem parteikuller Aliide Lepp meenutanud 1922. aasta jaanipäeval aset leidnud töölisorganisatsioonide usuvastast demonstratsiooni, kus väidetavalt toimus esimene leeritunnistuste ja mitmesuguste kiriklike raamatute põletamine. Samal sügisel korraldati töölisnoorsoo küpsuskursused ehk ilmalik leer, mille lõpetajad said omaette tunnistused.⁶³⁵ See näib olevat otseselt saksa sotsiaaldemokraatidelt laenatud komme.⁶³⁶ Küll aga osales selles palju just kommunistide mõjujaluste töölisühingutega seotud noori.

2.2.3. Tartu-periood ja Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts 1922–1923

1922. aasta kevadel lõpetas Olga Künnapuu Tallinna linna Tütarlaste Kommerts-kooli, kuhu oli õppima asunud 1918. aastal. Kommerts-kool andis laialdase hariduse: kooli spetsiifikast lähtudes olid tunniplaanis ka kaubateadus ja tehnoloogia, „kaubandusline kirjavahetus” ja „kaubandusline rehendus”, aga ka raamatupidamine, rahvamajandus, seadusandlus, kaubanduslik geograafia ja masinakiri ning vene, saksa ja prantsuse keel. Usuõpetust ega inglise keelt Olga ei õppinud.⁶³⁷ Usuõpetust ja selle vajalikkuse küsimust meenutanud Olga hiljem

⁶³⁴ RA, ERAF.9461.2.11, 1 3, 5: Olga Lauristin. Kohtumisi Jaan Anveltiga. Samad mälestused on peaaegu identsetena avaldatud pealkirja all „Vana Jaan” ja noored kogumikus Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anveldist. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 195–201.

⁶³⁵ RA, ERAF.247.51.228, 1 15–16.

⁶³⁶ Noorsoo liikumine Eestis ja välismail. – Noor Tööline nr 3, märts 1922, lk 79–83, siin lk 82.

⁶³⁷ RA, EAA.2100.1.6830, 1 3–4: Tallinna Linna 8 klassilise Tütarlaste Kommerts-gümnaasiumi lõputunnistus.

hoopis kui klassikaaslasti kahte leeri jaganud probleemi ja gümnaasiumiajast pärinevat üht esimest sügavat maailmavaatelist konflikti.⁶³⁸

Ühes intervjuus on Olga hiljem öelnud, et vahetult pärast keskkooli lõpetamist üritas ta sõita Nõukogude Venemaale, et „saada tõelist marksistlikku haridust”, kuid vanemad seltsimehed tegid talle selgeks, et „tee Venemaale läheb läbi Vene tänava”, osutades sellele, et korralik parteilane pidi esimeses järjekorras täitma partei ülesandeid, mitte järgima isiklike huvisid.⁶³⁹ Sama teema tõusis esile ka Alma Vaarmani teoses „Vennad Kreuksid”, kus Vaarmani järgi kehtinud 1920. aasta veebruarist kompartei otsus, mille kohaselt ei tohtinud KP liige partei loata Eestist lahkuda ja parteilase õppimaminek pidi olema tegeliku parteitööga välja teenitud. Sealsamas kordab Vaarman pisut teiste sõnadega juba eespool välja toodud Olga meenutust, et kui Olga soovis 1922. aastal Nõukogude Venemaale õppima minna, mille tarbeks oli isegi välispass võetud, ei saanud ta sõiduks luba – näib, et parteilt, ja Jaan Kreuks öelnud Künnapuule, et Nõukogude Liitu pääseb õppima ainult „läbi vangimaja”. Vaarmani järgi saadeti just sellepärast juulis 1922 tagasi Eestisse põranda alla ka noor Richard Mirring, kes oli detsembris 1921 Nõukogude Venemaale vahetatud ja soovis seal õppima asuda, kuid pidi need plaanid katki jätma ja Eestisse naasma, sest tal polnud piisavalt n-õ parteistaaži omandanud.⁶⁴⁰

1920. aastate esimesel poolel oli levinud praktikaks vangide vahetus Nõukogude Venemaa ja Eesti vahel, kus vahetati Nõukogude Venemaale ka üle 100 Eesti kommunisti.⁶⁴¹ On põhjust eeldada, et vahetusalternatiiv oligi osa kompartei päevapoliitikast, millele viitab Olga tsitaat: kommunist pidi sattuma vangi, misjärel sai sõita Nõukogude Venemaale. Siit omakorda järeldub, et sellise variandiga arvestas EKP oma tegevuses, kuid sellele rajati ka oma ootused näiteks õppima pääsemiseks.

Kuna Nõukogude Venemaale teeneteta ei lubatud, töötas Olga Künnapuu 1922. aasta suvel Nõukogude Kaubanduskontoris arveametnikuna, samal sügisel asus aga õppima Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kaubandusteaduse osakonda.⁶⁴²

Samal, 1922. aasta sügisel enne Tartusse asumist peeti taas metsas maha koosolek, kus osalesid Jaan Anvelt, Jaan Kreuks ja peale Olga veel paar värsket üliõpilast ning arutlusel olid eelseisvad ülesanded Tartus. Tegevuseesmärgid noorte seas oli sõnastanud Kommunistliku Noorsoo Internatsionaal 1921. aas-

---

⁶³⁸ Vt nt **Lauristin**. Punane ja sinine, lk 22–23.

⁶³⁹ **Endel Lember**. Olga Lauristin. – Noorus nr 1, jaanuar 1974, lk 6. Tallinnas Vene tänaval asus 1928. aastani Tallinna Eeluurimisvangla, kus viibisid vahi all ka kommunistid, vt **Raid**. Nende elu oli võitlus, lk 50–51.

⁶⁴⁰ **Vaarman**. Vennad Kreuksid, lk 271–272.

⁶⁴¹ **Mari-Leen Tammela**. Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia 1921–1923. – Петербургский исторический журнал № 2, 2016, lk 66–79.

⁶⁴² RA, ERA.R-1.2k.260, l 5: Olga Lauristini isiklik leht kaardrite arvestamiseks, 28.08.1950; RA, EAA.2100.1.6830, l 2: Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolile, 26.08.1922.

tal.⁶⁴³ Künnapuu järgi vaadanud Anvelt „oma terava ja uuriva pilguga iga ühte meist nagu tahaks kindlaks teha, kes muutub renegaadiks”, ja andis noortele ülesande „tõmmata proletarise päritoluga üliõpilasi aktiivselt osa võtma revolutsioonilisest tööliikumisest ja võidelda kodanliku ideoloogia kahjuliku mõju vastu”. Künnapuu meenutab ühtlasi, et tema ülikooli astumise ajaks oli ülikooli juures juba tegutsemas väike EKNÜ rakuke Oskar Sepre⁶⁴⁴ ja Anton Vaarandiga, kuid ulatuslikum üliõpilastele suunatud kommunistlik selgitustegevus puudus. Sestap soovitanudki Jaan Anvelt luua Tartus legaalne marksistlik üliõpilasselts, „mis oleks organisatsiooniliseks baasiks revolutsioonilisele, marksistlikule propagandale” ja võimaldaks läheneda veel organiseerimata üliõpilastele.⁶⁴⁵

See koosolek positioneerib kommunistide taotlusi täpsemalt ja annab võrreldes seni publitseeritud mälestustega (Vaarandi, Veimer) Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi loomise tagamaade kohta enam värvi. Muudes mälestustes on seltsi loomise põhjused avatud lakooniliselt, näiteks Anton Vaarandi kirjeldus sõnadega „Saime parteilise ülesande ...”⁶⁴⁶ või Arnold Veimeri meenutus: „Üksmeelselt jõudsime äratundmisele, et on vaja luua mingi ring, organisatsioon, kus saaks ametlikult, avalikult koos käia, ilma et see politseis illegaalseks tembeldataks ning seega ebasoovitavaid jälitamisi välja kutsuks [---]. Sepre oli meist kõige rohkem tutvunud ka marksismiga. Sepre sai ülesandeks Tallinna põrandaluste seltsimeestega kontakti astuda.”⁶⁴⁷ Vastukaaluks võib Künnapuu tekstist välja lugeda, et ülikooli juurde noorteorganisatsiooni loomine oli juba varem läbi räägitud ja EKP-s initsieeritud. Oskar Sepre oli asunud ülikooli õppima eelmisel, 1921. aasta sügisel ja olnud EKP liige 1921. aasta märtsist. Tema

⁶⁴³ Rahvusvaheline tööliisnoorsoo liikumine (järg). – Noor Tööline nr 4–5, aprill–mai 1922, lk 101–102.

⁶⁴⁴ **Oskar Sepre** (1900–65), oli pärit Viljandimaalt Kabala vallast. Õppis 1919–21 Tallinna Õhtukeskkoolis ja 1921–24 Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kaubandusteaduse osakonnas. Teenis Vabadussõja ajal Tallinna kooliõpilaste pataljonis, kus oli väidetavalt kontaktis VK(b)P liikme Georg Kreuksiga, kelle suunamisega tegi sõjaväes kommunistlikku kihutustööd. Oli 1920–21 ÜENPÜ liige, märtsist 1921 EKP liige. Vahistati jaan-s 1924, mõisteti riigivastase tegevuse eest 149 protsessil tähtajata sunnitööle. Vabanes 1938. aasta maiamnestiaga, lõpetas 1939 TÜ majandusteaduskonna *cum laude*. Koopteeriti mais 1940 EKP Illbüroosse. Oli 1940. aastal Varese valitsuse majanduse rahvakomissar, 1940–48 ENSV Ministrite Nõukogu (ENSV MN) Riikliku Plaanikomitee esimees ja ENSV MN asimehe asetäitja, 1948–51 ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemik-sekretär, hiljem TA Majanduse instituudi vanemteadur, sektori juhataja. 1941–48 EK(b)P KK liige, 1941–50 NSVL Ülemnõukogu liige, vt RA, EAA.2100.1.14486, l 9: EV isikutunnistus nr 7932, 23.03.1920; l 3: Tallinna linna Õhtukeskkooli tunnistus, Oskar Aadu p Sepre, 11.06.1921 nr 73; l 15: Oskar Ado p Sepre Tartu Ülikooli kantseleile, 15.07.1938; l 20: Perekonnaseisu tunnistus, väljavõte Tartu linna perekonnaregistrist, 17.08.1938; l 24: EV TÜ majandusteaduskonna dekaan ülikooli valitsusele, 31.05.1939; Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur, lk 27; EE: Eesti Entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Peatoim. Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 472.

⁶⁴⁵ RA, ERAF.9461.2.11, l 5p–6: Olga Lauristin. Kohtumisi Jaan Anveltiga, 20.12.1963.

⁶⁴⁶ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 94.

⁶⁴⁷ **Arnold Veimer**. Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 71–72.

mälestuste kohaselt moodustati Tartu ülikooli juurde pörandaalune kompartei rakuke värsketest üliõpilastest mõttekaaslastest, kes olid omavahel varasemalt tuttavad EKNÜ kaudu. Peale Tallinna eri koolide oli tutvusi Tartu, Narva, Pärnu ja Viljandi noortega, pörandaaluse rakukese liikmeiks olid Sepre kõrval Vaarandi, Tulp, Lipstal ja veel mõned, keda Sepre nimepidi ei nimeta.⁶⁴⁸

Asutatav üliõpilasselts pidi olema tihedas läbikäimises Tartu töölisühingutega, kus sel ajal oli veel juhtroll iseseisvatel sotsialistidel. Künnapuu mälestuste järgi nimetanud Anvelt Tartu AÜKN-i esimehena ka „tubli meest” Hans Heidemanni, kellel oli vaja täiendavat abi. Väidetavalt puudusid Tartu ametiühingute juurest tollel hetkel (kommunistlikud) noorte- ja naiskomisjonid. Anvelt soovis sündmuste arenguga pidevalt kursis olla, mida noored ka tegid, saates Anveltile nõudmiseni kirju Tallinna peapostkontorisse.⁶⁴⁹

Novembris 1922 registreeritigi Tartu Ülikooli nõukogu koosolekul Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi (SFÜS) põhikiri ja kohe hakati üliõpilaselust aktiivselt osa võtma. Näiteks pääses seltsi liikmeid üliõpilaskonna esindusse.⁶⁵⁰ Põhikirjast lähtuvalt oli seltsi eesmärkideks „tutvustada omi liikmeid sotsiaal-filosoofiliste mõttevooludega” ja „kasvatada omis liikmeis ühiskondlist isikut”. Seltsi liikmeteks võeti vastu nii üliõpilasi kui ka vabakuulajaid, „kes seltsi ülesannete kõrgusel seisavad ja seltsi põhikirja ja kodukorra alla paenutavad”. Asutajaliikmeid olid kokku 13, nende seas Olga Künnapuu, aga ka Olga gümnaasiumiaegne pinginaaber Mary Rikko⁶⁵¹, kes õppis nagu Olgagi 1922. aasta sügisest Tartu Ülikoolis kaubandust ja kellega koos astus Olga Eesti Üliõpilaste

---

⁶⁴⁸ **Oskar Sepre.** Mälestusi aastatest 1920–1925. – Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 22–34, siin lk 27; Revolutsiooni lipukandjad II, lk 123.

⁶⁴⁹ RA, ERAF.9461.2.11, 1 5p–6p.

⁶⁵⁰ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 93–96; **Sepre.** Mälestusi aastatest 1920–1925, lk 26–27. Edustuse II koosseisu novembris 1922 valiti üks SFÜS-i esindaja, Friedrich Niggol, järgmises koosseisus “proletaarliste üliõpilaste” nimekirjas sai 1923. a Edustuse koosseisu Oskar Sepre. Vt RA, EAA.1776.1.191, 1 144-p; Tartu üliõpilaskonna juhatus TÜ rektorile, 08.12.1922; RA, EAA.1776.1.192, 1 137–138: Üliõpilaskonna valimiste valimistoimkonna aruanne Tartu Üliõpilaskonna juhatusale, 06.12.1923.

⁶⁵¹ **Mary-Regina Rikko** (abiel Reining), sündis 1900 Tallinnas, lõpetas 1922. aastal Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsikooli, õppis 1922–24 Tartu ülikoolis kaubandust, EÜS-i Ühendus liige. Töötas 1922 Tsentrosojuzis, alates 1924 Nõukogude Vene saatkonna raamatukoguhoidjana. Väidetavalt MOPR-i aktivist. Kandideeris 1923 TÜV nimekirjas Tallinna linnavolikogusse, oli 1924 töölisspordiseltsi Eelvägi liige. Süüdistati 1. detsembri riigipöördekatse läbiviijail relvade transpordis ja EKP pörandaaluses tegevuses, mh vangistatud kommunistidele MOPR-i toetusraha viimises, mõisteti 1925. aastal 10 aastaks sunnitööle, vabanes armuandmise korras 1929. Abiellus teatritegelase Eduard Reininguga, lahkus 1944. aastal Eestist Rootsi, elas 1990. aasta seisuga Stockholmis, vt RA, ERA.927.1.365, 1 4–9: Süüdistusakt kodan. Mary-Regina Rikko, Eduard Jaani p. Reining'i, Anna-Pauline Jakobi t. Idam'i ja Helene Jaani t. Künnapuu asjus, 29.10.1925; 1 50: kohtuotsus, 8/9.12.1925; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II. Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased matriklinumbrid 1–10191. Toim. Villu Tamul, Malle Loit, Tiit Oja, Helmut Piirimäe, Arvo Tering. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk 215; **Lauristin.** Punane ja sinine, lk 26–28.

Seltsi Ühendus liikmeks.⁶⁵² SFÜS-i mõju laiendamiseks ülikooliringkondades astus rida teisigi SFÜS-i liikmeid, nagu Anton Vaarandi, Oskar Sepre, Artur Valter, Edmund Sakkeus jt EÜS-i Ühendus liikmeks.⁶⁵³ Arnold Veimer on oma mälestustes märkinud, et EKP liikmed tegutsesid sel ajal väikeste, tavaliselt viie inimese kaupa organiseeritud parteigruppidena. 1922. aastal parteisse astudes oli Veimer ühes parteigrupis koos Vaarandi, Sepre, Künnapuu ja Rikkoga.⁶⁵⁴

Foto 4. Olga Künnapuu Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1922.
RA, EAA.2100.1.6830, 11.

Arnold Veimeri mälestustes on Rikkot kirjeldatud küllaltki jõukast perest pärit passiivse iseloomuga noorena, kes osales kommunistide tegevuses Olga Künnapuu mõjutusel ja kellest aktivisti ei saanudki.⁶⁵⁵ Võimalik, et Rikko toonast aktiivsust kahandati ja tema rolli omaaegses liikumises pisendati mõnedes hilisemates mälestustes seetõttu, et pärast vangimineku kirjutab Rikko ainult mõni aasta hiljem armuandmispalve, aga veelgi enam selle pärast, et ta emigreerus 1944. aastal Läände. 1925. aastal oli ta Nõukogude Liidu transiidiettevõtte

---

⁶⁵² RA, ERA.2110.1.2, 1 2–3: „Sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi” põhikiri; **Lauristin**. Punane ja sinine, lk 25–26; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II, lk 216.

⁶⁵³ Tartu Ülikooli ajalugu. III. 1918–1982. Koostanud Karl Siilivask, Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 69.

⁶⁵⁴ **Veimer**. Koos rahvaga, lk 78–79.

⁶⁵⁵ Samas, lk 71.

Tsentrosojuzi ametnike kohtuprotsessil üks peamisi kaebaluseid. Teiste seas oli protsessil kohtu all ka Olga ema Helene Künnapuu.⁶⁵⁶

Selts polnud just rohkearvulise, kuid siiski stabiilselt kasvava liikmeskonnaga. 1922. aasta teisel poolel oli seltsi liikmete nimekirjas kokku 18 nime, 5-liikmelise juhatuse moodustasid esimehe Anton Vaarandi kõrval Oskar Sepre, Mary Rikko, Arnold Veimer ja Edmund Sackeus.⁶⁵⁷ 1923. aasta kevadeks oli seltsis 21 liiget, sama aasta lõpuks 25 liiget, kellest 3 küll tolleks hetkeks arreteeritud, ja kaks liikmekandidaati. SFÜS-i juurde moodustati ka „alaliste külaste grupp”, teisel nimetatud ka „alaliste võõraste kogu”, mille liikmeks sai astuda iga üliõpilane, kes oli SFÜS-i tegevusest huvitatud. Grupi liikmeks registreeritud üliõpilasel oli õigus osaleda kõigil seltsi korraldatud avalikel üritustel ja 1923. aasta sügissemestril oli selles 25 liiget. Semestriaruandes nimetatakse ka toetajate kogu asutamist 1923. aasta sügisel, kuid selle liikmete arvu ei täpsustata.⁶⁵⁸ Sepre järgi polnud mitte kõik seltsi vastu huvi tundvad noored kommunistlikud noored, kuid peaaegu kõik olid tema järgi pahempoolse maailma-vaatega.⁶⁵⁹

Olulisemaks kui tegevus ülikooli struktuurides kujunes seltsi laiem poliitiline tegevus. Näiteks tegutsesid SFÜS-i liikmed Tartu töölismajas. Samuti olid SFÜS-i liikmed tihedalt seotud TÜV platvormil valimiseelse selgitustöö tegevusega 1923. aasta parlamendivalimiste eel ja mitmed seltsi liikmed kandideerisid TÜV nimekirjas 1923. aasta sügisel Tartu linnavolikogusse.⁶⁶⁰ Hans Heidemann (tol perioodil tõenäoliselt EKP organisaator Tartus) aga tegi SFÜS-i liikmeile korralduse osaleda Tartu linnavolikogu valimiste eelses selgitustöös TÜV kandidaatide tutvustamiseks.⁶⁶¹

Olga Künnapuu selleaegse tegevuse raskuspunkt näib olevat samuti koonduvad pigem ülikoolivälisele tegevusele. Anton Vaarandi järgi asus Künnapuu ülikooli tulekuga paralleelselt tööle ka Tartu töölismaja noortekomisjonides, kus tema „käbe, energiline sõna aktiveeris üksteise võidu tegutsema”.⁶⁶² Künnapuu enda mälestuste kohaselt astus ta kohe pärast Tartusse saabumist kontakti Hans Heidemanniga, kes oli kogu legaalse tegevuse rajanud Tartu Ametiühingute

---

⁶⁵⁶ RA, ERA.927.1.365, 14–9, 50.

⁶⁵⁷ RA, ERA.2110.1.2, 1 4: „Sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi” liigete nimekiri 1922. a II poolaastal.

⁶⁵⁸ RA, ERA.2110.1.2, 1 134: Proletaarlise sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi 1923. a II semestri aruanne, 15.12.1923.

⁶⁵⁹ **Sepre.** Mälestusi aastatest 1920–1925, lk 27–28.

⁶⁶⁰ SFÜSi liikmeid kandideerisid TÜV nimekirjas Tartu linnavolikogusse näiteks Arnold Veimer, Arthur Valter, Oskar Sepre, Albert Lipstal ja Robert Cher, vt RA, ERA.3021.1.208, 1 98–98p: Tööräha Ühise Väerinna, Tartu Töölisühisuste Kesknõukogu, Eestimaa Tööräha Partei, Töölise Ühisuste ja Töölise Vanemate linnavolikogu liigete kandidaatide nimekiri nr 4 Tartu linnavolikogu valimistel 1923. aastal vrd RA, ERA.2110.1.3, 1 1: Sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi nimekiri 1923. a II semestril.

⁶⁶¹ RA, ERA.2110.1.2, 1 113: H. Heidemann TÜV Tartu Valimiskomitee nimel SFÜSi juhatusele, 21.11.1923.

⁶⁶² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 94.

Kesknõukogu ümber, mille esimeheks ta oli 1922. aasta suvel valitud. Väike ring SFÜS-i liikmeid (tõenäoliselt need, kes olid ka EKNÜ liikmed – MLT), kelle hulka kuulusid nii Veimer, Sepre, Vaarandi kui ka Künnapuu ise, said igapäev ülesande tegutseda kindlas valdkonnas. Künnapuu puhul väljendus see tegevuses naistööliste hulgas ja avaldus täpsemalt poliitloengute pidamises, hiljem 12 nõudmise tutvustamises, eelkõige aga uute organisatsioonide asutamises.⁶⁶³ Kohe 1922. aasta septembri algul moodustatigi osade SFÜS-i liikmete eestvedamisel Tartu AÜKN-i juurde noortekomisjon, kuhu üliõpilaste esindajana kuulus just Künnapuu, Kesknõukogu esindajana Hans Heidemann, lisaks Osvald Tuul ja Elmar Osjamets. Novembris 1922 asutati EISTP Tartu osakonna juurde ka noorte osakond, mille juhatusest leiab taas samad nimed kui ametiühingute noortekomisjoni juurest: Rudolf Pälson, Olga Künnapuu, Osvald Tuul jt. 1922./23. aasta talvel asutati Tartu AÜKN-i juurde ka EKNÜ osakond. Künnapuu kui kollektiivi organisaatori kõrval olid liikmeteks taas Osvald Tuul, Elmar Osjamets, Rudolf Pälson, aga ka August Kuulberg jt.⁶⁶⁴ Samal, 1922. aasta sügisel valiti Olga Künnapuu Tartu naistööliste esindajana Eesti ametiühingute II kongressile.⁶⁶⁵

Kuigi 1923. aasta kevadel lahkus Olga Künnapuu Tartust ja ülikoolist, jäi ta SFÜS-i tegevusega endiselt tihedalt seotuks. Just tema poole SFÜS-ist oktoobris 1923 pöörduti, kui selts hakkas looma oma toetajate kogu, mida kõrvalseisjatele esitati kui iga teise üliõpilasorganisatsiooni vilistlaskogu, mis aitaks seltsi ühtlasi välja ainelisest kitsikusest. Künnapuu jäi vastutama toetajate kogu registreerimisega seotud dokumentatsiooni eest ja kogusse liikmete värbamise ja registreerimise eest.⁶⁶⁶ Kas ka see uus samm oli põrandaaluse partei korraldus, pole otseselt võimalik öelda. Küll paistab kõigest välja, et tegemist oli SFÜS-i ja TÜV nimekirjas riigikogusse pääsenud isikute tihedama sidumisega. Näiteks teatati Künnapuule samas kirjas, et liikmeksastumise ettepanekud oli kirja saatmise hetkeks tehtud Keerdole, Allikule, Heidemannile, Pälsonile, Jansonile, Reale, Reesenile, Kangurile, Tompile ja Hansenile, kes kõik olid riigikogu liikmed, lisaks Künnapuule endale ja kellelegi Niggolile.⁶⁶⁷ Heidemannile saadetud ettepanek on ka säilinud ja nagu nähtub SFÜS-i liikme Salme Vusvu kirjavahtusest Künnapuuga, on tegemist tüüpvormiga. Riigikogu liikmete kaasamist põhjendati sellega, et SFÜS ei tahtvat „kodanliste üliõpilasseltside eeskujul eralduda muust maailmast ja piirduda oma „T.K.” loomisel diplomeerit haritlastega”, ent siiski asutada toetajate kogu „proletariaadi teadlikumatest ja aktiivsematest

---

⁶⁶³ RA, ERAF.247.51.212, 1 1–2: Как работал Хейдеман. Воспоминания Ольги Антоновны Лауристин.

⁶⁶⁴ RA, ERAF.247.58.34, 1 1–2: Olga Lauristin. Kommunistlikust noorsooliikumisest Tartus 1922–1923. a, 19.01.1973.

⁶⁶⁵ RA, ERAF.247.51.212, 1 7: Elulugu. Olga Lauristin, 15.02.1955.

⁶⁶⁶ RA, ERA.2110.1.2, 1 78: Salme Vusvu Olga Künnapuule, 15.10.1923; 1 80: SFÜSi kutse toetajate kogu liikmeks astumiseks, 15.10.1923.

⁶⁶⁷ RA, ERA.2110.1.2, 1 78: Salme Vusvu Olga Künnapuule, 15.10.1923.

jõududest ja töölisorganisatsioonidest”.⁶⁶⁸ Toetajate kogu asutamiskoosolek toimus 22. novembril 1923 Tallinnas Tööliste Keldris Eestimaa Töölisühingute Üldliidu kantselei ruumes,⁶⁶⁹ mis seob üliõpilasseltsi toetajate kogu otseselt pahempoolsete töölisühingutega.

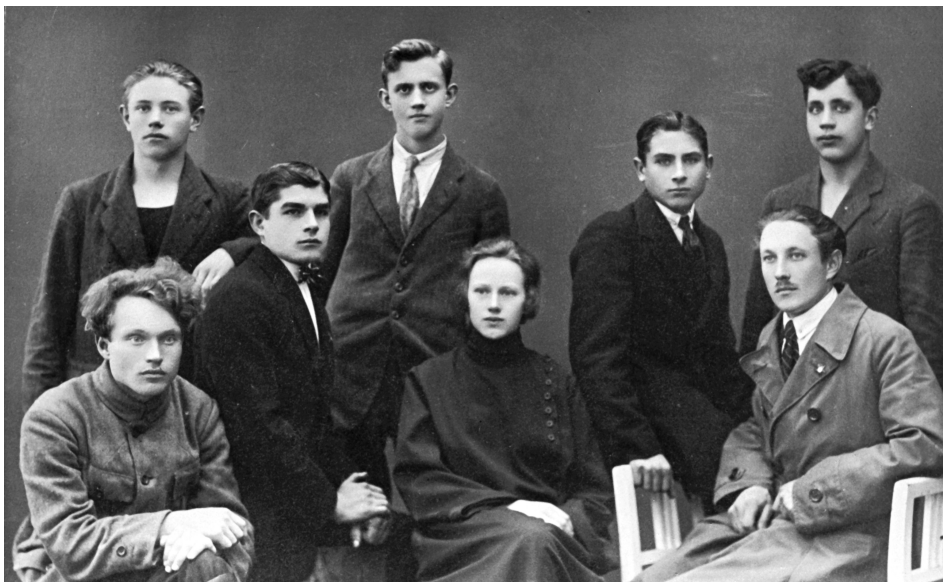

Foto 5. Tartu Ametiühingute Kesknõukogu noortekomisjoni liikmed, 1923.
Esimeses reas vasakult: Rudolf Pälson, Olga Künnapuu, Hans Heidemann.
Teises reas vasakult Elmar-Johannes Kauer (?), Arnold Tuul,
Elmar Osjamets, Osvald Tuul ja August Kuulberg.
RA, ERAF.2.1.516, 11.

Silma torkab ka korduvalt mainitud rahapuudus, mis oli seltsi kummitama hakanud. Tunti puudust oma raamatukogust, ent vahendeid nappis ka üliõpilaste seas aktiivsema selgitustöö tegemiseks. Oktoobris 1923 saatis SFÜS-i juhatus Künnapuule kirja, kus otsesõnu palus endale „avance’i andmiseks” nõuda toetajate kogu liikmeilt, kellest enamik olid riigikogu liikmed, „palga saamise päeval, s.o täna” raha, ehkki toetajate kogu ise oli alles nii värskest asutatud, et mingit toetussummat SFÜS-ile polnud jõutud veel kindlaks määrata.⁶⁷⁰ Künnapuu jahutas juhatuse entusiasmi. „Tunnen kaasa Teie rahavalule, tunnen südamest kaasa,” kirjutas ta oma vastuses, „kuid pean kahjuks Teie illusiooni parlamendi meeste suurest rahakotist hävitama. Need mehed imevad näljakäppa nagu iga teine. Palgast mis vabariik maksab ja mis mitte suur ei ole, peavad nad

⁶⁶⁸ RA, ERA.949.2.193s, 1 40: Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts H. Heidemannile, 15.10.1923.

⁶⁶⁹ RA, ERA.2110.1.2, 1 108: SFÜSi juhatuse teadaanne, 19.11.1923, nr 59.

⁶⁷⁰ RA, ERA.2110.1.2, 1 82: SFÜSi juhatus O. Künnapuule, 19.10.1923, nr 40.

rühma kassa täitma, ise elama, kõiki töölisorganisatsioonide ja ettevõtteid toetama, töölistmaja ostma, poliitilisi vange toitma jne. jne.”⁶⁷¹ SFÜS-i juhatus jätkas toetajate kogult raha nõutamist, paludes novembris Künnapuul Üliõpilaskonna Edustuse valimiste tarvis tehtava kihutustöö jaoks toetajate kogu liikmeilt nõuda sisse 5000 marka avanssi.⁶⁷² Selles kontekstis muutuvad mälestustes esitatud seisukohad toetajate kogu loomiseks eesmärgiga luua SFÜS-ile sarnast majanduslikku tuge pakkuv seljatagune nagu akadeemilistel organisatsioonidel (eriti rõhutatakse korporatsioone) nende vilistlaskogude näol,⁶⁷³ mõistetavamaks, kuid selle mõju oli laiaulatuslikum.

Detsembriks 1923 oligi SFÜS võtnud võlgu mitmetelt oma liikmetelt. Suurim võlausaldaja oli Arnold Veimer 2300 margaga, teisel kohal [Tartu? – MLT] Kesknõukogu 1500 margaga, alla 1000 marga olid laenanud Lipstal, Vusvu, Sepre ja Heidemann. Neist üksnes Heidemann oli riigikogu liige. Raha oli kulunud valdavalt valimiste proklamatsioonidele, plakatitele, aga ka miitingute organiseerimisele ja saalide rendile.⁶⁷⁴ Detsembris koguti ka annetusi selleks hetkeks juba vangistatud Arnold Veimeri ja Artur Valteri toetuseks.⁶⁷⁵

Juba eelneval aastal olid EKP rahalised vahendid oluliselt vähenenud ja sellest tulenevalt eelkõige organisaatoritega seotud kulutusi kärpinud, mistõttu on SFÜS-i kitsikus mõistetav.

1923. aasta sügisesse jäi ka seltsi tegevus Eesti Vabariigi proletaarsete üliõpilaste riikliku toetuse eelnõu poolt agiteerimisel. Seadus pidi võimaldama „proletaarliste üliõpilastele ja vabakuulajatele” riikliku toetuse maksmist juhul, kui nad vajasid ainelist abi. Abikõlblikkuse pidi määrama 9-liikmeline komisjon, mille pidid moodustama kolm ülikooli nõukogu, kolm üliõpilaskonna ning kolm Eestimaa Töölisühingute Üldliidu esindajat. Toetuse taotlemiseks tuli nimetatud komisjoni poole pöörduda ja esitada peale taotluse teaduskonna otsus õppetöö edukusest, aga ka töölisühisuse või mõne töölisorganisatsiooni tunnistus perekondliku ja majandusliku olukorra kohta. Kui taotleja ega tema vanemad polnud ühegi töölisorganisatsiooni liikmed, tuli ainelisi olusid puudutav tõend võtta lähimalt töölisühisuselt.⁶⁷⁶ Sisuliselt pidi seadus võimaldama ülikooliõpinguid ka töölistaustaga noortele ja oli algatusena tänuväärne selles mõttes, et 1920. aastate Eestis olidki ülikooliõpingud kulukad, ülikoolis kehtis

---

⁶⁷¹ RA, ERA.2110.1.2, l 88: O. Künnapuu SFÜSile, 24.10.[1923], Tallinn. 1923. a TÜV nimekirjas riigikogusse valitud Hendrik Alliku mälestuste järgi oli riigikogu liikme kuupalk 12000 marka, sellele lisandusid lisatasud töö eest komisjonides. TÜV nimekirjas parlamenti valitud saadikud maksid sellest parteikassasse 4000 marka kuus, lisaks poole komisjonide tasudest, nii et 10-liikmeliselt rühmalt laekus kuus parteikassasse ümmarguselt 50 000 marka, vt **Allik**. Meie paremaid kirjamehi, lk 158.

⁶⁷² RA, ERA.2110.1.2, l 101: SFÜSi juhatus O. Künnapuule, 12.11.1923.

⁶⁷³ **Sepre**. Mälestusi aastatest 1920–1925, lk 32.

⁶⁷⁴ RA, ERA.2110.1.2, l 128–128p: Salme Vusvu Aleksander Sellile 03.12.1923.

⁶⁷⁵ RA, ERA.2110.1.2, l 132: SFÜSi juhatuse teadaanne, 10.12.1923.

⁶⁷⁶ RA, ERA.2110.1.2, l 22: Eesti Vabariigi proletaarliste üliõpilaste riiklise toetuse seaduse eelnõu, dateerimata; l 26: Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi pöördumine „On sulut ülikool kehviuile, proletaarlisile üliõpilasile...”, dateerimata.

õppemaks ja aineliselt küllaltki koormav oli ka enda ülalpidamine, mistõttu venis majanduslikult kehvemal järjel tudengite õppeaeg sageli aastatepikkuseks.⁶⁷⁷ SFÜS-i materjalides esinev kirjavahetus jätab mulje, justkui oleks eelnõu algatamise mõte ja ettevalmistus tulnudki SFÜS-ilt.⁶⁷⁸ Sama kinnitas riigikogus eelnõu esimesel lugemisel riigikogu liige Hans Heidemann.⁶⁷⁹ Küll aga kõneleb punkt eelnõus, mille järgi pidid toetust määrava komisjoni kolm liiget olema Eestimaa Töölisühingute Üldliidust, selget keelt kommunistide järjekordsest taotlusest oma tegevust laiendada, kuna oli ju Üldliidu juhatus 1923. aastaks EKP ja selle legaalse partei ETP kontrolli all. Lisaks võib oletada, et seaduseelnõu seaduseks saamine võinuks tekitada seni töölisorganisatsioonidest eemal asuvail noortel praktilise huvi end mõne ametiühinguga siduda, kuna ametiühingu või mõne muu töölisorganisatsiooni hinnang pere olukorrale pidi olema määrava tähtsusega toetuse saamisel. Kuna ka SFÜS sai oma ülesanded EKP-lt, võib seaduseelnõu esitamist käsitleda näitena EKP kontrollialuste organisatsioonide omavahelisest koostööst.

Eelnõu esitas Eestimaa Tööraha Partei rühm eesotsas Rudolf Pälsoniga ja see oli riigikogus esimesel lugemisel novembris 1923. ETP rühma liikmete sõnavõttudes ja teiste riigikogu liikmete kommentaarides sõnavõttudele tuleb aga esile suundumus, et ETP rühma liikmed ise ei lootnudki, et eelnõu saaks vastu võetud, vaid on võetud arutlusele demonstratsiooni mõttes, mida heitsid eelnõule ette metsotsid, eelkõige Gustavson. Eelnõu esimesest lugemisest kaugemale ei jõudnud, esimesel korral ei saadud hääletamiseks kokku vajalikku kvoorumit,⁶⁸⁰ järgmisel korral aga oli enamuse eelnõu sellisel kujul vastuvõtmise vastu,⁶⁸¹ kuid ei pooldatud ka selle andmist hariduskomisjoni, millega proletaarse te üliõpilaste riikliku toetuse seaduseelnõu tee lõppeski.

2.2.4. Naistööorganisaator

Märtsi lõpus 1923 asutati naiskomisjonidele mingi keskjuhatuse tekitamiseks Eestimaa Töölisühingute Üldliidu juurde naiskomisjon.⁶⁸² Sama üldliidu juurde suunas EKP KK 1923. aasta kevadel Olga Künnapuu, kes asus seal tööle ülemaalse naistöliste organisaatorina.⁶⁸³ Oma isiklikus ankeedis on ta hiljem

---

⁶⁷⁷ Üheks näiteks on kas või Anton Vaarandi, kelle tegevus tuleb ka lähema vaatluse alla alapeatükis 4.3.

⁶⁷⁸ RA, ERA.2110.1.2, 1 81: SFÜSi kiri „Kallid seltsimehed!” ETP rk rühmale?, 18.10.1923, Tartus.

⁶⁷⁹ II rk 2. istj, protokoll nr 40 (20), 16.11.1923, vg 1219.

⁶⁸⁰ Samas, vg 1216–1250.

⁶⁸¹ II rk 2. istj, protokoll nr 43 (23), 23.11.1923, vg 1462–1485.

⁶⁸² Eesti iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV (Eestimaa Tööraha Partei I) kongressi aruanded ja otsus partei lähemate ülesannete kohta. – Eestimaa kommunistliku partei III kongress, lk 269–270; RA, ERA.949.2.45, 1 5: Eesti iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV kongressi protokoll, 16.06.1923.

⁶⁸³ RA, ERAF.247.51.212, 1 7: Elulugu. Olga Lauristin, 15.02.1955.

dateerinud tööle hakkamise alguseks juuni 1923, sellele ametipostile jäi ta kuni arreteerimiseni jaanuaris 1924.⁶⁸⁴ Lisaks kuulus ta naiste esindajana Üldliidu büroosse.

Kas Olgale usaldati see positsioon tema tegevuse eest Tartus, millega partei ilmselt rahule jäi, pole otseselt allikatele toetudes võimalik öelda, kuid see on tõenäoline. Veidi varem, märtsis 1923, osales Olga ka EKP märtsikonverentsil, milles keskenduti partei tegevusele seoses eelseisvate riigikogu valimistega. Konverentsi konspiratsioon kirjeldades tõdeb Olga: „Vaatasin minu vastas istuvaid seltsimehi ja märkasin Paul Keerdot, kelle tema mantli järgi oma arvates ära tundsin. Mõtlesin, mis see peakott aitab, mantli järgi on ta ju kõigile tuttav. Kui siis aga läbirääkimiste ajal see Keerdoks peetud seltsimees rääkima hakkas, kostis peakoti seest mulle täiesti tundmatu hääl,“ kummutades sellega Alma Vaarmani väite, justkui oleks EKP III kongress 1922. a sügisel olnud ainus, mida peakottides peeti. Jaan Kreuks andis ülevaate Kominterni ja Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali kongressi tegevusest, kus Kreuks oli ise osalenud. Künnapuu järgi tõi ta konverentsile Otto Rästase korraldusel ka Mary Rikko, kes töötas sel ajal Töölise Keldris masinakirjutajana ja oli Anvelti sidepidaja, naisliikumisega seotud isikuist osales konverentsil veel Alma Vaarman.⁶⁸⁵

1923. aasta suvel oli Olga Künnapuu tihedalt seotud üle-eestimaalise töölisühingute naiskomisjonide esindajate konverentsi korraldamisega. Tema juurest läbiotsimiselt leitud materjalidest on koostatud täiesti omaette säilik, milles suure osa moodustavad just nimetatud konverentsi saadikute dokumendid, saadud volitused jms.⁶⁸⁶ Ilmselt seletab seda asjaolu, et Künnapuu valiti konverentsi üheks sekretäriks, millega seoses oli tema hallata konverentsi dokumentatsioon.

Konverents peetigi 1. juulil 1923, Eestimaa Töölisühingute Üldliidu juhatuse nimel tervitussõnad lausunud riigikogu liige Paul Keerdo avaldas lootust, et konverentsil pannakse kindel alus Eesti naisliikumisele. Rahvusvahelisest naisliikumisest ülevaadet esitades rõhutas referent Hendrik Allik, et mingil juhul ei tohi käesolevat liikumist ära segada kodanlise naisliikumisega, sest „naisproletaarlastel ei ole midagi ühist kodanliste prouakeste pudruõhtutega“. Ta ütleb sealsamas, et „Naistöölistel ei ole huvisid, mis oleks vastuolus tööliklassi üldiste huvidega ja sellepärast ei tunne meie organisatsiooniliselt iseseisvat proletaarlist naisliikumist. Kui meie aga siiski kõneleme naistöölise liikumisest, siis ainult selles mõttes, et meie naistöölise hulgas tarvis on erilist kihutus- ja organiseerimistööd teha.“⁶⁸⁷ Rahvusvaheliselt põrkusid samal pinnal ka Kominterni ja naissekretariaadi vaated. Neist esimene nägi naisliikumist pelgalt võimalusena rakendada oma propagandavankri ette suuremat hulka inimesi, samal ajal kui naissekretariaadi taotlused olid mõnevõrra laiemad. Seda iseloomustavad ka

---

⁶⁸⁴ RA, ERA.R-1.2k.260, 15.

⁶⁸⁵ RA, ERAF.247.78.407, 12–3.

⁶⁸⁶ RA, ERA.949.2.261s: Künnapuu, Olgalt konfiskeeritud proletaarse naisliikumisega seotud dokumendid, kirjavahetus ja välispass, 1923–24.

⁶⁸⁷ RA, ERAF.24.1.246, 1 14: Eestimaa töölisühisuste naiskomisjonide esitajate esimese konverentsi protokoll, 01.07.1923.

liikumise strateegiad. Sekretariaadi sõnastatud tegevuseesmärgid keskendusid kolmele peateemale, milleks olid 8. märtsi tähistamine rahvusvahelise naistepäevana, võitlus prostitutsiooni vastu ja abordi dekriminaliseerimise poolt, millest viimane oli Nõukogude Venemaal legaliseeritud juba vahetult pärast enamlaste võimuletulekut, mujal maailmas aga endiselt seadusevastane.⁶⁸⁸ Eestis nimetati naiskomisjonide aktuaalsemate küsimustena 1922. aasta sügisel Tallinnas korraldatud ilmalikku leeri ja usuküsimust üldiselt, aga ka palgavõitlust, ajakirjandust, rahvusvahelise naistepäeva tähistamist ja korjandust Vene näljahädaliste abistamiseks.⁶⁸⁹ Nähtub, et siin on pigem esil üldised kompartei eesmärgid, vähem naisliikumine eraldiseisvana, sest samade küsimustega tegeleti ka parteis laiemalt.

Naisliikumise küsimusi uurinud ajaloolane Jean-Jacques Marie on osutanud, et suur osa rahvuslikest komparteidest ei näidanudki üles sellist initsiatiivi, nagu sekretariaat oli lootnud.⁶⁹⁰ Kas Eesti kompartei oli siin lihtsalt üks näide selliste parteide pikas reas või lähtus konkreetsemalt Kominterni III kongressi otsustest mingi põhimõttelisema ortodokssuse pärast, pole võimalik siinkohal öelda. Küsimus on mitmetahulisem, kui käesolevas töös on võimalik käsitleda, mistõttu oleksid suuremahulisemad üldistused ennatlikud. Siiski võib tõdeda, et kommunistlik naisliikumine on üks neist paljudest teemadest, mida pole seni Eesti ajalookirjanduses käsitletud.

Mõningal määral siiski tutvustati Eesti töölisajakirjanduses ka rahvusvahelises kommunistlikus naisliikumises aktuaalseid teemasid.⁶⁹¹ Samuti kajastusid sekretariaadi väljakäidud teemad VKP Eesti osakondade brošüüris, mida kasutati ka Eesti-siseses selgitustöös.⁶⁹² Pole aga teada, et Eestimaa Töölisühingute Üldliidu naiskomisjonis oleks nende teemadega lähemalt tegeletud. Teada on aga see, et hiljemalt 1923. aasta sügiseks oli olemas kontakt Tööliste Keldri, kus asus ka üldliidu naiskomisjon, ja Berliinis tegutseva Naissekretariaadi vahel, ning Tallinna telliti sekretariaadi välja antavat perioodikat nagu Kommunistin või Kommunistische Fraueninternationale.⁶⁹³

---

⁶⁸⁸ **Gregory Carleton.** *Sexual Revolution in Bolshevik Russia.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005, lk 3; **Marie.** *The Women's Section of the Comintern,* lk 430.

⁶⁸⁹ Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV (Eestimaa Tööraha Partei I) kongressi aruanded ja otsus partei lähemate ülesannete kohta. – Eestimaa kommunistliku partei III kongress, lk 269–270; RA, ERA.949.2.45, 1 5: Eesti iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV kongressi protokoll, I päev, 16.06.1923.

⁶⁹⁰ **Marie.** *The Women's Section of the Comintern,* lk 430.

⁶⁹¹ vt nt **A. Kollontai.** Prostitutsioon ja proletaarline noorsugu. (tõlge vene keelest). – Noor Tööline nr 3, märts 1922, lk 78–79.

⁶⁹² Naistöoline rewolutsioonis. Näiteks küsiti detsembris 1923 Narvast Aserisse saatmiseks raamatuid „Naistöoline Internatsionaalis”, „Naistöoline revolutsioonis” jm. Aseris puuduvat igasugune naisküsimuse alane kirjandus, mille alusel referaate koostada, vt RA, ERA.949.2.261s, 1 42: Vels Künnapuule, 10.12.1923. Tegemist on kellega H. Vels'iga, kes ei ole Leontine Vels, hilisem Vels-Resev.

⁶⁹³ RA, ERA.949.2.261s, 1 36: Frauensekretariat der Kommunistischen Internationale (Frau Herta Sturm), Berlin, Tööliste keldrile, 11.09.1923.

Kui püüda naiskomisjonide tegevust kokku võtta arvudes, selgub, et ametiühingute II kongressi ajaks novembris 1922 töötas Tallinnas üheksa, Tartus seitse, Narvas ja Pärnus kummaski kaks ning maal kokku 15 naiskomisjoni, s.o üle Eesti kokku 35.⁶⁹⁴ 1923. aasta suveks, töölisühingute naiskomisjonide konverentsiks oli aruande kohaselt Eestis tegutsemas 40 naiskomisjoni, neist 13 Tallinnas. Tartus oli Tartu AÜKN-i alla organiseerunud kokku 643 naist ja moodustatud seitse naiskomisjoni, Pärnus olid samad näitajad vastavalt 300 ja seitse naiskomisjoni, neist konverentsi ajaks aktiivseid neli. Osa pahempoolseid ametiühinguid, nagu Tallinna Kiutöölise ametiühing, ei vajanud eraldi naiskomisjoni, sest ühing ise koosnes ainult naistest. Silma torkab, et konverentsile aruandeid esitanud maatöölise ametiühingute naiskomisjonid olid enamasti alles asutatud ja ainult mõned nädalad vanad, millest võib järeldada, et maatöölise seas populariseeriti pahempoolset naisliikumist aktiivsemalt just alates 1923. aasta kevadsuvest. Teisalt ei ole ühingute arvus toimunud muutused 1922. aasta novembri ja 1923. aasta suvega võrreldes siiski kuigi märkimisväärsed. Kesksed teemad naiskomisjonides olid ikka ilmalik leer, usuõpetuse küsimus koolides, palgavõitlus, rahvusvahelise naistepäeva tähistamine, aga ka lastegruppide moodustamine naiskomisjonide juurde, mis polnud seni realiseerunud peamiselt ruumipuudust põhjusena tuues.⁶⁹⁵

Olga arreteerimise järel 1924. aasta jaanuaris leiti ja konfiskeeriti tema juurest mitmed aruanded Eestimaa Tööraha Partei kohalike osakondade naiskomisjonide tegevusest, mis võimaldavad heita mõningast valgust naistöõ organiseerimise tõhususele ühe erakonna sees. Näiteks teatatakse Künnapuule Narvast, et sealses ETP osakonnas oli detsembris 1923 kokku 36 naisliiget, Jõhvis aga asus ETP osakonna juures naiskomisjon. Aseri ETP osakonnas oli kaks naisliiget, kellest „üks on nüüd seal päris klassiteadlik, kuna teist nüüd kasvatada tuleb”.⁶⁹⁶ Üle Eesti oli 1923. aasta suveks loodud kokku üle 40 naiskomisjoni.⁶⁹⁷ Näiteks käis ETP (varem EISTP) naiskomisjon 1922. aasta sügisest kuni 1924. aasta jaanuarini võrdlemisi regulaarselt iga paari kuu tagant koos ning neist koosolekuist on säilinud protokolliraamat. Sealse naiskomisjoni üks aktivistidest oli Alma Vaarman.⁶⁹⁸

Seoses aktiivse parteitegevusega Tartust eemal katkesid Olga õpingud ülikoolis. Augustis 1923 palus ta end TÜ valitsusele adresseeritud kirjas „Tartu Ylikoolis kuulajate kogust lahkunuks lugeda ja minu dokumendid prl. Salme

---

⁶⁹⁴ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Tööraha riigi eest, lk 99.

⁶⁹⁵ RA, ERAF.24.1.246, I 14–16: Eestimaa töölisühisuste naiskomisjonide esindajate esimese konverentsi protokoll, 01.07.1923.

⁶⁹⁶ RA, ERA.949.2.261s, I 40: Vels Künnapuule, 03.12.1923.

⁶⁹⁷ Eesti iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei IV (Eestimaa Tööraha Partei I) kongressi aruanded ja otsus partei lähemate ülesannete kohta. – Eestimaa kommunistliku partei III kongress, lk 269–270.

⁶⁹⁸ RA, ERA.949.2.50: EISTP Naiskomisjoni koosolekute protokollid, 11.09.1922–10.01.1924.

Vusvule väljaanda”.⁶⁹⁹ Salme Vusvu oli mäletatavasti SFÜS-i sekretär. 1923. aasta sügisel valiti Künnapuu TÜV nimekirjas Tallinna linnavolikogu liikmeks,⁷⁰⁰ kuid pole teada, kas ta seal ka tegutseda jõudis.

Nagu juba eespool märgitud, kaalus Olga Künnapuu 1922. aastal Nõukogude Venemaale õppimaminekut, kuid partei oli selle toona ära keelanud. Venemaaplaanid sellega ilmselt maha maetud ei olnud ja on võimalik, et plaan pandi lihtsalt määramata ajaks ootele. Just millestki sellisest annab tunnistust Olga korterist 1924. aasta jaanuaris konfiskeeritud kirjavahetus nn Lentsiga.

Lents, kellega Olga sel ajal regulaarset kirjavahetust pidas, on kõige tõenäolisemalt Helene Tornius (Uhrberg), kes figureerib mitmetel perepildidel 1920. aastate algusest, lisaks on tema nimega ümbrik Künnapuult konfiskeeritud dokumentide hulgas.⁷⁰¹ Teine Lents (ka Leeni), kes kirjavahetuses esineb, peaks olema Helene Paju, kellega koos Tornius 1923. aasta sügisel illegaalselt Nõukogude Liitu läks.⁷⁰² Mis põhjusel Tornius ja Paju 1923. aasta sügisel Nõukogude Venemaale läksid, ei selgu. Kirjavahetusest ilmneb, et Olgat ja selle kaudu kogu Künnapuude perekonda hoidsid nad regulaarselt kursis Olga noorema venna Peeter Künnapuu käekäiguga, kes oli ilmselt samal sügisel Petrogradis internaatkooli astunud: „Käisin täna ka Peedu pool viisin kirja ära. Ärgu mamma väga palju muretsegu ega see asi nii hirmus hull ei olegi. Peedu tunneb end päris kenasti. [---] Muidugi ega seal mõnes asjas nii hea põle kui kodus aga lass poiss harjub, arvan ega see tale viga ei tee.”⁷⁰³ Mis põhjusel Peeter just Petrogradi ja just sel ajal õppima asus, on jäänud ebaselgeks.

Vend Peetrile kirjutatud kirjas 21. jaanuarist 1924, mis jäi Olga vahistamise tõttu saatmata, kirjutab Olga veelkord ka enda plaanidest: „[S]aab näha kunas mina sinna [Petrogradi – MLT] saan. Peab ütlema et mu jalge alune siin juba õige tuline on ja väga kahtlane on, kas mind välispassiga veel sõita lastakse. Kuid teisest küljest ei ole töö poolest praegu ka mingisugust äratulemise võimalust. Olen siin niikaua kui olla saan. Kuidas peale seda saab, ei tea.”⁷⁰⁴ Ka oktoobris 1923 Suure Lentsi kirjas oli viimane avaldanud arvamust, et „[k]ui midagi erakorralist ei juhtu ei tule vist sinu siia tulekust mepsuga enne tuleva sügist midagi välja. Mul niisugune tundmus”, täpsustamata küll asjaolusid.⁷⁰⁵ Välispass oli Olgal Siseministeeriumi Politsei Peavalitsuselt võetud augustis 1923 kehtivusajaga 25. veebruarini 1924.⁷⁰⁶ Siit ilmneb, justkui oleks vabariigi politiseivõimu kõrgendatud huvi endi suhtes suhteliselt hästi tunnetatud, ehkki millal ja kuidas see pidi avalduma, jäi ilmselt lõpuni ebaselgeks.

---

⁶⁹⁹ RA, EAA.2100.1.6830, l 11: Olga Künnapuu teadaanne Tartu Ülikooli Valitsusele, 28.08.1923.

⁷⁰⁰ RA, ERAF.247.51.212, l 7: Elulugu. Olga Lauristin, 15.02.1955.

⁷⁰¹ RA, ERA.949.2.261s, l 54: Helene Torniuusele adresseeritud ümbrik.

⁷⁰² RA, ERA.949.1.40, l 41.

⁷⁰³ Samas.

⁷⁰⁴ RA, ERA.949.2.261s, l 53: Olga Künnapuu Peeter Künnapuule [Oll Peetrile], 21.01.1924.

⁷⁰⁵ RA, ERA.949.1.40, l 41.

⁷⁰⁶ RA, ERA.949.2.261s, l 55: Olga Künnapuu välispass nr 4603, välja antud 25.08.1923.

Samal, 21. jaanuari õhtul vahistati Olga Künnapuu Tööliste Keldris toimunud koosolekul koos mitmete teiste kommunistide, sh eelmisest peatükist tuttava Paul Keerdoga. Nagu Keerdo, mõisteti ka Olga Künnapuu 1924. aasta novembris toimunud 149 protsessil riigivastase tegevuse eest tähtajata sunnitööle.⁷⁰⁷

Süüdistuse põhisisu moodustas Künnapuu liikmelisus Eestimaa Tööraha Parteis, selle partei naiskomisjonis, spordiseltis Spartakus ja majateenijate ametiühingus. Rõhutati, et kuna need organisatsioonid olid aluseks võtnud III, Kommunistliku Internatsionaali otsused, siis tähendas nende organisatsioonide liikmena agitatsioonitöö tegemine ühtlasi agiteerimist Eesti vabariikliku korra vägivallaga kukutamise poolt. Eraldi toodigi välja Künnapuu osalemine juulis 1923 naiskomisjonide kongressil, sama aasta augustis Eestimaa Töölisühingute Üldliidu noortekomisjonide konverentsil ja novembris tööliisspordiseltside kongressil.⁷⁰⁸ Kõigi nimetatud organisatsioonide seos EKP-ga oli 1924. aasta esimesel poolel ka kindlaks tehtud, nagu Paul Keerdo tegevuse juures juba viidatud.

Künnapuu süüdistuskokkuvõttes oli eraldi punktadena välja toodud veel tema kandideerimine TÜV nimekirjas kohalikel valimistel Tallinnas ja nagu Keerdo puhulgi, avalikul koosolekul inimeste Landeswehri hädaohuga hirmutamine, millest Olga Künnapuu oli rääkinud 23. oktoobril 1923 Tööliste Keldris naiskomisjonide koosolekul.⁷⁰⁹ TÜV ja EKP otsestele seostele osutati veelkord ka 149 protsessi kohtuotsuses, tuues esile, et ehkki tegutseti erinevate nimede all, oli TÜV samuti EKP liige, millest tulenevalt tegutses nagu EKP-gi demokraatliku vabariigi kukutamise eesmärgil.⁷¹⁰ Kuna selleks ajaks oli lõpetatud Nõukogude Liidu ja Eesti vaheline vangide vahetamine, oli ära langenud ka võimalus Nõukogude Liitu pääseda.⁷¹¹

Kaitsepolitsei kartoteegis on Olga Künnapuu kohta ainult üks märged ja seegi üsna hilisest ajast: mais 1924 on tehtud tema kohta sissekanne Kapo Registreerimisjaoskonnas, et ta viibis 21. jaanuaril 1924 Tööliste Keldris riigivastasel koosolekul. Poliitilise aktiivsuse kohta on nimetatud tema osavõttu ÜENPÜ tegevusest, Olga teatakse olevat ka tööliisspordiselti Spartakus ja ETP Keskkomitee nais(osakonna) esindaja,⁷¹² ent mingist varasemast jälgimisest kartoteek Olga puhul teavet ei paku. See tekitab küsimuse, et kuigi 149 protsessi süüdistuskokkuvõttes viiakse Künnapuu riigivastane tegevus tagasiulatuvalt 1923. aastasse, kas ei pidanud kaitsepolitsei teda realselt kuni 1924. aasta alguseni ikkagi piisavalt jälgimisväärsesks.

---

⁷⁰⁷ RA, ERA.70.1.15, l 36–36p, 54p.

⁷⁰⁸ RA, ERAF.24.1.272, l 258–259: Süüdistusakt Üle-Eestimaaalise Kommunistlike salaorganisatsiooni asjus. Tallinnas, 04.07.1924.

⁷⁰⁹ RA, ERAF.24.1.272, l 258–259.

⁷¹⁰ RA, ERA.70.1.15, l 51.

⁷¹¹ Vt sellest lähemalt **Tammela**. Estonian Communists in Prisoner Exchanges, lk 66–79.

⁷¹² RA isikuandmete kartoteek: Olga Antoni tr Künnapuu, Kapo Registreerimisjaoskond, 28.05.1924.

Kartoteegis on kirje ka Olga ema Helene Künnapuu kohta, keda on välja toodud kui MOPR-i kaastöölisi ja ETP liiget.⁷¹³ Helene Künnapuu sattus koos Olga omaaegse klassikaaslase ja SFÜS-i kaasliikme Mary Rikkoga kohtu alla 1925. aasta lõpul kui Tsentrosojuzi ametnik ja mõisteti põrandaaluste abistamise eest kuueks aastaks sunnitööle.⁷¹⁴ Kartoteegikirjet on hiljem täiendatud teatega, et 20. aprillil 1932 on Helene Künnapuu pärast vanglast vabanemist võtnud passi sõiduks Nõukogude Liitu.⁷¹⁵

Olga Künnapuu vabanes vanglast 1938. aasta maiamnestiaga, misjärel töötas arveametniku ja statistikuna Tallinna Ühises Haigekassas, kus leidsid rakendust mitmed teisedki kommunistid. Parteiliinis oli Olga 1938. aasta suvest koos Peeter Pedrae ja Juliana Tellmanniga hõivatud Eesti MOPR-i komitees.⁷¹⁶ Kevadel 1939 abiellus Olga Künnapuu Johannes Lauristiniga.⁷¹⁷ 1940. aasta juunipöördele järgnesid juba ametikohad uues süsteemis mitmetel juhtivatel kohtadel nagu ENSV Kirjanduse- ja kirjastusasjade peavalitsuse ülemana või sõja ajal Üleliidulise Raadiokomitee eesti saadete peatoimetajana Moskvast. Aastail 1944–47 oli Olga Lauristin ENSV sotsiaalkindlustuse rahvakomissar ja minister, seejärel kuni 1951. aastani kinematograafiaminister, NSVL Ülemnõukogu saadik, mitmel korral EKP KK liige. Sarnaselt mitmete teiste Eesti kommunistidega sattus ka Olga Lauristin EK(b)P 8. pleenumi järel ajutiselt põlu alla ja heideti septembris 1952 parteist välja, kuid ennistati oktoobris 1953.⁷¹⁸ Olga Lauristin suri 2005. aastal.

Olga Künnapuu oli käesolevas töös vaatluse all olevaist isikust kindlasti enim perekonnast mõjutatud isik. Siiski, kui ka tõuge poliitiliste huvide tekkeks lähtus perekonnast, ei saa mingilgi määral alahinnata edasist suhtlusvõrgustiku

---

⁷¹³ RA isikuandmete kartoteek: Helene Jaani t Künnapuu (snd Anson), Kaitsepolitsei Tallinna jaoskond, 02.10.1925.

⁷¹⁴ RA, ERA.927.1.365, 1 4–9, 50; Tsentrosojuzi ametnikud riigikohtus. – Vaba Maa nr 44, 21.02.1926. Mary Rikko oli kolmandale kaebealusele Anna Idamile saatnud 8000 marka poliitvangidele mõeldud MOPR-i raha. Rikko ja Idami vahel olnud kulleriks aga Helene Künnapuu. Rikko eitas seotust kommunistidega, teatades, et asus Tsentrosojuzi teenistusse 1922. aasta lõpul, 1923. aastal kandideeris TÜV nimekirjas Tallinna linnavolikogusse aga Olga Künnapuu mõjul. Ta ei kinnitanud MOPR-i tööst osavõttu, väites, et Tsentrosojuzi ametnikud panid ise iga kuu poliitvangide abistamiseks kokku 11000 marka, mis anti välja jagamiseks tema kätte. Helene Künnapuu eitas samuti osalust poliitilise organisatsiooni tegevuses, aga tunnistas Rikko käest poliitvangidele mõeldud 8000 marga saamist. Künnapuu sõnul oli ta ka oma isiklikust rahast saatnud vangistatud tütrele Olgale ja veel mõnele poliitvangile igapäevale 1000–2000 marka. Rikko mõisteti kümneks, Eduard Reining kaheksaks, Künnapuu kuueks ja Idam neljaks aastaks sunnitööle. Riigikohus tühistas veeb-s 1926 ainult Idami kohta tehtud otsuse, jättes teised kohtuotsused jõusse.

⁷¹⁵ RA isikuandmete kartoteek: Helene Jaani tr Künnapuu (snd Anson), Kaitsepolitsei Tallinna jaoskond, 02.10.1925.

⁷¹⁶ RA, ERAF.247.51.8, 1 2.

⁷¹⁷ RA, ERA.R-1.2k.260, 1 7.

⁷¹⁸ RA, ERA.R-1.2k.260, 1 5; RA, ERAF.247.51.212, 1 7–8: Elulugu. Olga Lauristin, 15.02.1955.

rolli tema valikutes ja isiklikus parteilises arengus, eelkõige Tornjust ja Paju, ka ÜENKÜ aktivisti Erna Saarensit. Olga puhul võib oletada ka keskmisest suuremat huvi tollase rahvusvahelise naisliikumise teemade vastu, mida radikaalsemas vormis pakkus Eestis just kommunistlik naisliikumine nagu mälestustes esile toodud Olga keskkooliaegne usuvastane tegevus, võrdõiguslikkuse küsimuse esilekerkimine suitsetamisega seoses jne. Jääbki küsimuseks, kust jookseb käesoleva näite põhjal piir radikaalse, võitleva intelligendi (*à la* Clarté rühmitus, millest tuleb lähemalt juttu Kaaveri alapeatükis 3.2.) ja Kominterni taktikat toetava kommunisti vahel ja kui piiriks seada näiteks valmisolek vajaduse korral oma veendumuste kaitseks relv haarata, siis kuivõrd seda vahet näiteks leeri-tunnistusi põletades üldse nähti.

Kommunistlik Naistöö sekretariaat suutis tegutseda üksnes mõned aastad, enne kui naisliikumine bolševiseerumise⁷¹⁹ ja Stalini tõusuga oma positsioonid kaotas. Seni autonoomne sekretariaat taandati 1925. aasta kevadel Kominterni täitevkomitee osakonnaks, ajakiri suleti, keskus koliti Berliinist Moskvasse. Liikumisele tegi märkimisväärset kahju asjaolu, et mitmed selle liidrid asusid edaspidi Stalini seisukohtadega opositsiooni, toetades Trotskit, Buhharinit, Zinovjevi jt.⁷²⁰

Naisküsimus ei näi vähemalt käesoleva tööga seotud materjalides ka EKP-s pärast seda enam nii selgelt esile tulevat. Naiste osakaal EKP-s jäi edaspidi võrdlemisi tagasihoidlikuks. Naiste vähese esindatuse üle murti pead ka 1930. aastate algul, mil kirjas Käspertile kurdetakse Rahvusvahelise Lenini kooli asjus, et naisterahvaid pole EKP sinna veel vist ühtki saatnud, „aga nõutakse 25 prots. koosseisust. No kui me just 25 protsenti ei saa, siis üks ehk paar peaks siiski olema.”⁷²¹ Kas vajalik „üks ehk paar” ka kokku saadi, pole teada.

Küll võib väita, et naisliikumisel oli oma koht ka Eesti kommunistide seas ja liikumine elas läbi samu tõuse ja mõõnu, mida selle rahvusvaheline katusorganisatsioon. Nagu Kominterni tasandil, oli ka Eesti kommunistliku naisliikumise peasiht esmajärjekorras Kominterni kongressi otsuste vaimus oma toetajaskonda laiendada, vähemal määral laiemad eesmärgid, mida taotles rahvusvaheline naissekretariaat. Kindlasti sõltus täpsem suhtumine ja selgema vahe tegemine individuaalselt igast osavõtjast.

Sarnaselt rahvusvahelisele kommunistlikule liikumisele pöörati ka Eesti komparteis naisküsimusest enam tähelepanu kommunistide tegevusele noorte seas. Seda iseloomustavad kas või EKP II kongressi otsused, kus tegevusele noorte seas pühendati võrdlemisi palju pinda eesmärgiga tuua kommunistlik noorsooliikumine võimalikult ulatuslikult „põranda peale”. Illegaalsed kollek-

---

⁷¹⁹ Vt nt **Marie**. The Women's Section of the Comintern, lk 434; vt ka A Dictionary of 20th-Century Communism, lk 63–64 (bolševization).

⁷²⁰ **Riddell**. The Communist Women's Movement 1921–26; **McDermott, Agnew**. The Comintern, lk 22–27, 41–80. Autorid rõhutavad, et kogu küsimus on äärmiselt kompleksne ja pole üheselt vastatav.

⁷²¹ RA, ERAF.6495.1.285, l 195: Käspertile [dateerimata, EKP 1932. aasta kirjavahetuse kaustas].

tiivid pidid küll alles jääma ülesandega pidada sidet avalikult tegutseva noorsoo-organisatsiooni ja põrandaaluse parteikollektiivi vahel, mis oli tuttavaks mudeliks ametiühinguist. Selleks tuli tugevdada sidet partei kohalike kollektiivide ja noorteorganisatsioonide vahel, lisaeesmärk oli skaudirühmades sisse seada kommunistide kollektiivid.⁷²²

2.3. Hans Heidemann ja Lõuna-Eesti kommunistid⁷²³

Vaid mõni päev pärast 149 kommunisti kohtuprotsessi lõppu leidis aset 1. detsembri riigipöördekatse, mis kujutas endast vapustust, olles sellisena vahetuks ohuks ja proovikiviks Eesti riikluse püsijäämisel 1920. aastatel. Kuigi reaalne relvastatud väljaastumine toimus üksnes Tallinnas, tehti 1924. aasta esimesel poolel riigipöördeks ettevalmistusi ka mujal Eestis, kõige suurejoonelisemalt Tartus ja Tartumaal. Seal värbas tulevastesse löögirühmadesse liikmeid ja hankis relvastust ametiühingutegelane ja riigikogu liige Hans Heidemann, kes oli samaaegselt põrandaaluse EKP organisaator.

Hans Heidemanni surm 1925. aastal Eesti riigivõimu käe läbi muutis ta nõukogulikus retoorikas n-ö kodanluse klassikohtu ohvrina ideoloogiliselt tähtsaks kommunistiks, kelle mälestust hoiti au sees ning kellest kirjutati ülevaateid ja aastapäevaartikleid. Hans Heidemanni nime kandis trükikoda, tänavad Tartus ja Räpinas.⁷²⁴ Kui aga püüda heita pilku selle kangelasliku kuvandi taha, mis justkui eeldaks ka hästi dokumenteeritud ja läbiuuritud elukäiku, sealhulgas seda, kuidas Heidemannist sai kommunist, ilmneb mõneti teistsugune olukord.⁷²⁵

Hans Heidemanni tegevuse ja elukäigu vastu on seni kõige elavamalt huvi tundnud ajakirjanik ja kirjanik Aleksander Siivas, kelle Heidemanni-alsed uurinud on akadeemilisemas sõnastuses kokku võetud brošüüris „Lõpuni kindel”.⁷²⁶ Autor pole aga oma allikaile viidanud, mistõttu on raske kontrollida nii tema väiteid kui kasutatud arhiiviallikaid, ehkki mõnes osas, näiteks Heidemanni riigikogu tegevuse ja kohtuprotsessi kohta, on viited välja selgitatavad. Et Siivasel olid rohkem ilukirjanduslikud ambitsioonid, vormus Heidemanni-teemaline materjal lõpuks romaanis „Kivid koldes”.⁷²⁷ Pole teada, kuivõrd ja

⁷²² RA, ERAF.25.1.113, l 5: EKP II kongressi otsused, 10.1921.

⁷²³ Tekst on veidi muudetud kujul ilmunud artiklina, vt **Mari-Leen Tammela**. Moonakast kodanlaseks, kodanlasest terroristiks: Hans Heidemann ja tema tegevus 1920. aastate alguse Eesti pahempoolses poliitikas. – Ajalooline Ajakiri nr 4, 2017, lk 403–443.

⁷²⁴ **Kalju Lukk**. Miks on Räpinas Heidemanni tänav. – Koit nr 91, 04.08.1984; **Aili Raendi**. Isikunimelised tänavad Tartus. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 22–23; **Indrek Hirv**. Ausambad detsembrimässu lampkastil. – Postimees nr 282, 04.12.2004.

⁷²⁵ Tegemist pole üksnes Eesti (nõukogude) kommunistibiograafia eripäraga. Kommunistide kujutamise šabloonikkusest vt lähemalt **Morgan**. Parts of People and Communist Lives, lk 11–14.

⁷²⁶ **Aleksander Siivas**. Lõpuni kindel. Jooni Hans Heidemanni elust dokumentide alusel. Loomingu raamatukogu nr 21. Tallinn: Ajalehtede ja Ajakirjade Kirjastus, 1957.

⁷²⁷ **Aleksander Siivas**. Kivid koldes. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.

millises ulatuses baseeruvad need kirjutised mingil järjekindlamal uurimistööl, süsteemsemal mälestuste kogumisel või kus on pääsenud esile Siivase kui kirjaniku fantaasialend. 1956. aasta novembris otsustasid Valga rajoonis Alal Hans Heidemanni 60. sünniaastapäevale pühendatud mälestusõhtust osavõtjad algatada kogumisaktsiooni, et talletada kõikmõeldavat Heidemanni tegevusega seotut.⁷²⁸ Teadmata jääb, mis olid selle aktsiooni tulemused. Mälestusõhtu kajastuses kritiseeriti muuseas Valga rajooni kultuuriosakonda, kes polnud seni Heidemanni mälestuse jäädvustamise vastu huvi üles näidanud. Küll kogus kümnekond aastat hiljem Heidemanni kohta mälestusi üks tema seltsimees ja kaasvõitleja Voldemar Telling⁷²⁹. Valga muuseumi kogudes on säilinud mõned pereliikmete mälestused Hans Heidemanni tegevusest ning kirju ja fotosid Esimese maailmasõja ajast, kuid süsteemsema mälestuste kogumise edukusest puuduvad täpsemad andmed. Lähem teave selle kohta puudub ka Valga muuseumil.⁷³⁰ Jääb üle oletada, et selleni ei jõutudki. Siia võib lisada veel paar sisukamat ajaleheartiklit ning biograafilist lühiülevaadet Ellen Plotniku⁷³¹ ja August Sunila⁷³² sulest ning sellega Heidemanni tegevuse käsitlemine ka piirdub.

Mingitki põhjalikumalt, nõukogulikust raamistikust ja rõhuasetusest väljaspoole jäävat uurimistööd selle kohta, kuidas Hans Heidemannist sai EKP liige, millised olid tema valikuid otseselt või kaudselt mõjutanud tegurid, millest lähtusid tema motiivid parteisse astumisel ja kuidas muutus tema positsioon parteis aja jooksul, pole seni tehtud. Hans Heidemanni saatus annab võimaluse põhjalikumalt analüüsida tema süüdistuspunktide ning kohtuotsuse tagamaid, tõstatades küsimuse, kas Heidemanni saatus oleks võinud olla teistsugune, kui kohtuprotsess tema üle oleks peetud enne 1. detsembri riigipöördekatset. Nimelt polnud Heidemanni „põhiteeneks” EKP-s kaugeltki üksnes 1. detsembri ettevalmistamisega seonduv. Ta oli olnud aktiivne parteiliige juba mõned aastad varem ning just temal oli kandev roll Tartu ametiühingute keskjuhatuse komunistide mõjuvälja suunamisel.

---

⁷²⁸ **L. Raudsepp, V. Peebo.** Revolutsioonääri sünnikohas. – Sirp ja Vasar nr 47, 23.11.1956.

⁷²⁹ Vt nt **K. Ots.** Külaline parvevahi majas. Meenutusi H. Heidemanni 70. sünni-aastapäeva puhul. – Edasi nr 262, 06.11.1966; **Voldemar Telling.** Kodanlus kartis teda: 70 aastat Hans Heidemanni sünnist. – Rahva Häääl nr 261, 10.11.1966.

⁷³⁰ Andmed Valga muuseumi teadurilt Priit Riemannilt, 05.02.2015.

⁷³¹ **Ellen Plotnik.** Üks kümnest: Hans Heidemanni mälestuseks. – Looming nr 11, 1986, lk 1570–1572.

⁷³² Revolutsiooni lipukandjad I, lk 45–47.

2.3.1. Hans Heidemanni perekond ja taust

Hans Heidemann sündis 28. oktoobril (9. novembril ukj) 1896 Taagepera vallas Taagepera mõisa moonakate Hans ja Mari Heidemanni pere teise lapsena vanema õe Leenu (snd 1890) järel ja noorema venna Ernsti (snd 1900) eel.⁷³³ Perekond jagas mõisa moonamaja Luhel koos kahe teise moonakaperekonnaga, 1903. aastast pidas Hans Heidemann vanem rendikohta mitmel pool Taagepera mõisa maadel ning teenis lisa puulõikajana. Mälestuste järgi koliti kümne aasta jooksul vähemalt neljal korral.⁷³⁴

Aastatel 1906–09 õppis Hans Heidemann Karjatnurme vallakoolis, seejärel Helme kihelkonnakoolis, kus paistis silma hea õppeedukusega, nii et pärast kooli lõpetamist 1913. aastal sai ta kihelkonnakooli õpetaja soovitusel tööle vallakirjutaja abina Undla vallas Kadrina kihelkonnas Virumaal.⁷³⁵ Siinkohal läheb teave erinevates allikates lahku: pereliikmete mälestuste kohaselt oli Heidemann vallakirjutaja abi ametis ainult aasta, väidetavalt vallandati ta 1914. aastal poliitilistel motiividel, kuna oli olnud ajalehe Kiir kirjasatja. Küsimuseks jääb, kui tõenäoline on, et 17-aastane Heidemann tegi Kiirele kaastööd ning miks oleks pidanud kedagi legaalsele ajalehele kaastöö pärast vallandama, olgugi et tegemist oli valdavalt tööliste suunatud ning pahempoolsete mõjutustega väljaandega. Mõnes nõukogude perioodi ülevaates kohtab samuti Heidemanni Kiire-motiivi, kuid sellega seotud repressioonidest ei räägita.⁷³⁶ Ilmselt polnud need võimalikud poliitilised motiivid (juhul muidugi, kui neid üldse eksisteeris) Hans Heidemanni koduvallas määravad, sest juba 1914. aasta sügisest töötas ta vallakirjutaja abina Taageperal.⁷³⁷ Ühes paralleelallikas, mis toetub väga tõenäoliselt Heidemanni enda ütlustele, väidetakse seevastu, et ta lõpetas 1913. aastal Valga linnakooli, misjärel viibis kaks ja pool aastat ajateenistuses, kus teenis vanemkirjutajana.⁷³⁸

1915. aastal mobiliseeriti Hans Heidemann Esimesse maailmasõtta, järgnes teenistus Pihkvas 431. Tihvini jalaväepolgu staabis kirjutajana ja mõne kirja järgi, mis kodusteni jõudis, elas Heidemann neil aastail võrdlemisi rahulikku tagalaelu, mis võimaldas aeg-ajalt käia ka Tartus ning Taageperal. Vähemalt

---

⁷³³ RA, EAA.1296.1.411, pagineerimata: EELK Helme kogudus, sündinute ja ristitute nimekiri, 1892–1896; RA, EAA.1296.1.426, l 23: Personaalraamat XI (Taagepera A–V), 1891–1940.

⁷³⁴ Valga Muuseum (edaspidi VaM), M III-44, pagineerimata: Hans Heidemanni õe Leena Aaderi mälestused, 25.11.1959, RA, ERA.R-16.3k.2238, l 4: Ernst Heidemanni eluloo kirjeldus, 15.09.1960.

⁷³⁵ VaM, M III-44.

⁷³⁶ Rahva Hää! nr 261, 10.11.1966.

⁷³⁷ VaM, M III-44.

⁷³⁸ RA, ERA.75.5.8, l 33: Heidemann, Hans Hansu p. eluloo kirjeldus, 1919.

ühes kirjas õele avaldas Hans Heidemann soovi ohvitseride kooli minna.⁷³⁹ Mis põhjustel see plaan katki jäi, pole teada.

Veebruarirevolutsiooni järel, aga kindlasti hiljemalt 1917. aasta sügiseks oli Hans Heidemann tagasi Eestis ning oma venna mälestuste kohaselt osales 1917/18. aasta talvel nii kohaliku valla täitevkomitee tegevuses kui ka Punakaardi organiseerimisel. Väidetavalt käis Hans Heidemann ka Viljandis ja tõenäoliselt kontakteerus Ella Pöögelmanniga, kes oli sel ajal Viljandimaa Tööraha Nõukogu täidesaatva komitee esimehe asetäitja; koos vennaga levitanud Hans Heidemann kodukohas ja ümbruses lendlehti. Hiljemalt 1918. aasta märtsis lahkus Hans Heidemann Taageperalt Tartusse, kus ta end Saksa okupatsiooni perioodil varjas.⁷⁴⁰ Voldemar Telling on oletanud, et oktoobripöördejärgsel ajal võis Hans saada innustust ja eeskuju ka Lõuna-Viljandimaal tegutsenud Hendrik Suuderilt⁷⁴¹, seda väidet pole võimalik lähemalt kontrollida.

Teave Hans Heidemanni aktiivsest tegevusest 1917. aasta oktoobrist 1918. aasta veebruarini ja Punakaarti kuulumisest baseerub tema noorema venna Ernst Heidemanni hiljem ankeetides ja mälestustes esitatud andmetel.⁷⁴² Täiendavaid andmeid lisaks Ernsti ütlustele pole selle perioodi kohta õnnestunud leida. Tõenäoliselt polnud Hans Heidemann tol hetkel siiski nii aktiivne poliitika-huviline, kui nõukogude perioodi vähestes eksisteerivates mälestustes ja neil baseeruvais ülevaadetes on püütud näidata. Vähemalt on küsimärgi all tema aktiivsus või tema seotus kodupaiga enamlastega. Näiteks ei esine tema nime Taagepera valla Tööraha Nõukogu täidesaatva komitee poolt 1918. aasta jaanuari algul Taagepera mõisa ülevõtmisel koostatud aktile allakirjutanute seas.⁷⁴³ Samuti puudub vendade Heidemannide esindatus Taagepera valla

---

⁷³⁹ VaM, Ar 139:6: Hans Heidemanni postkaart Leena Heidemannile, 01.02.1916; VaM, Ar 139:3: Hans Heidemann Ernst Heidemannile, 23.09.1915; VaM, Ar 139:4: Hans Heidemanni postkaart Hans Heidemann sen-le, 22.01.1916; VaM, M III-44.

⁷⁴⁰ VaM, M III-43, pagineerimata: Hans ja Ernst Heidemanni võitlustee. Andmed Ernst Heidemannilt, dateerimata; VaM, M III-44; VaM, M III-42, pagineerimata: teated Ernst Heidemannilt Hans Heidemanni ümbermatmise kohta, 1966 vrd **Plotnik**. Üks kümnest, lk 1570.

⁷⁴¹ Rahva Hääel nr 261, 10.11.1966. **Hendrik Suuder** (1883–1920), sündis Tõrva alevis, oli olnud vabrikutöoline Pärnus, kuni 1913. aastal streigi korraldamise eest mõneks kuuks vangistati. Seejärel tegutses põrandaaluses sotsiaaldemokraatlikus parteis Narvas, Tallinnas ja Petrogradis, kuni vangistati uuesti ja saadeti 1915. aastal asumisele Irkutski kubermangu. Sai 1917. aasta kevadel VSDB(b)P Tallinna Komitee organisaatoriks, aug-st 1917 partei Põhja-Balti Täidesaatva Büroo liige. Oktoobripöörde ajal oli Suuder Tartu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu esimees ja Tartu Sõja-revolutsioonikomitee liige. Siirdus veeb-s 1918 Petrogradi kaudu Siberisse, kus osales Vene kodusõjas ning vangistati väidetavalt Koltšaki vägede poolt Irkutskis, kus suri 1920 tüüfusesse, vt lähemalt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 163–166; Partei teated. – Edasi: Venemaa Kommunistline (enamlaste) Partei Peterburi Eesti osakonna häälekandja, 23.06.1920.

⁷⁴² Vt nt RA, ERA.R-16.3k.2238, l 6: Ernst Heidemanni elulookirjeldus, 15.09.1960; VaM, M III-43.

⁷⁴³ RA, ERA.R-1290.1.480, l 2p: Taagepera mõisa ülevõtmise akt, 08.01.1918.

maatameeste ja väikekohapidajate nõukogu koosolekul jaanuaris 1918.⁷⁴⁴ Vastupidi – ühes 1925. aasta Heidemanni kohtuprotsessi puudutavas ajaleheartiklis väidab ajakirjanik, et Hans Heidemann töötas enne Vabadussõtta minekut hoopis mõnda aega Tartus politseinikuna. Sama teave lipsab korra läbi kohtumaterjalidest Heidemanni abikaasa Stanislava kirjeldusest, kelle väitel teeninud Heidemann nende abiellumise ajal 1919. aastal maakonna politseis.⁷⁴⁵ Hilisemas nõukogude perioodi aja(loo)kirjanduses puudub mõistagi selle kohta igasugune teave. Lähemal uurimisel peab see fakt ometi paika. Tartu maakonna miilitsa-ülema määruse järgi astus Hans Hansu poeg Heidemann Taagepera vallast 18. jaanuaril 1919 tõepoolest ametisse vanemmilitsionäärina, sama aasta märtsis vabastati ta ametist seoses vabatahtlikuna Vabadussõtta minekuga.⁷⁴⁶ See episood on hilisemates Heidemanni puudutavais ülevaateis tema biograafiast välja jäetud.

Millised olid Rahvaväe poolt vastvabastatud Tartu linnas 1919. aasta jaanuaris miilitsateenistusse siirdumise võimalused, kes oli oodatud kontingent, mille alusel – kui üldse – tehti soovijate seast valik, milline võis olla nende meelsus ja kas ametnike osas teostati mingit järelevalvet, pole teada ning vääriks lähemat uurimist. On teada, ja see ilmneb kujukalt kas või Paul Keerdo puhul, et isikute tegevust enamlaste võimuloleku ajal kontrolliti ning info liikus asutuste vahel võrdlemisi kiiresti.⁷⁴⁷ Võimalik, et info liikumise kiirus sõltus ka „tähelepanelike kaaskodanike” sekkumisest ehk teisisõnu – kui polnud kaebajaid, polnud ka alust isiku mineviku uurimiseks. Olgu kuidas on, kuid Heidemanni lühike militsionäärkarjäär ja vabatahtlikuna sõttaminek seavad sellevõrra suurema küsimärgi alla tema koduvallas aktiivse enamlasena tegutsemise ning väite, nagu oleks ta Tartusse siirdunud eesmärgiga end varjata. Teisalt tekitab selline käitumine küsimuse valikutest, näiteks kas militsionääriks hakkamine võis tulla kõne alla kui võimalus lükata rindeleminekut edasi.

Rahvaväkke astunud Hans Heidemann asus teenima reamehena Peipsi rannakaitsepataljoni staabis.⁷⁴⁸ Aprilliks 1919 oli ta ametis pataljoni staabi-

---

⁷⁴⁴ RA, ERA.R-1290.1.480, 1 12: Taagepera valla maatameeste ja väikekohapidajate nõukogu koosolek, 20.01.1918.

⁷⁴⁵ RA, ERA.927.1.324, 1 7–42p, siin 1 17: Süüdistusakt Hans Heidemann'i ja tema kaudu moodustatud kommunistilise organisatsiooni asjus, 13.06.1925.

⁷⁴⁶ RA, ERA.75.5.8, 1 33: Heidemann, Hans Hansu p, teenistuse märkused ja muudatused.

⁷⁴⁷ RA, ERA.518.1.523, 1 1: Operatiivstaabi teadete kogumise jsk Tartu punkti ülema protokoll, 11.02.1919.

⁷⁴⁸ RA, ERA.495.6.400, 1 12: Lisa pataljoni päevakäsu juurde 29.04.1919. Peipsi rannakaitsepataljon formeeriti *de facto* juba jaanuaris 1919 organiseerimaks rannakaitset Peipsi järve ääres ja kontrollimaks Peipsi randa Lohusuust Piusa jõeni. Leitnant Hans Pedaku juhtimisel asuti veeb-st peamiselt kohalikest komplekteerima 5-roodulist pataljoni. Aprilli alguseks oli pataljon kasvanud pea 1200-meheliseks. Kogu märtsi osales pataljon otseses lahingtegevuses Võõpsu alevi ja Räpina ümbruses, saavutamata püsivat edu. Rahvaväe positsioonid kindlustusid aprilli keskpaigaks. Pataljon saadeti laiali 1919. aasta suvel, isikkoosseis viidi üle peamiselt 2. ja 7. jalaväepolku, veesõidukid anti Peipsi laevastikule, vt RA, ERA.518.1.6, 1 96–97: Lühike ülevaade Peipsi Rannakaitse bataljoni formeerimisest ja

kirjutajana.⁷⁴⁹ Juunist võeti pataljoni sidekomandosse vabatahtlikuna teenistusse ka Hansu noorem vend Ernst. Vendade ühine teenistusaeg samas üksuses jäi siiski lühikeseks, Hans Heidemann haigestus ning saadeti juuni lõpul sõjaväe haigemajja Tartus.⁷⁵⁰ Ernst Heidemann suunati Peipsi rajooni rannavalve, side ja päästejamaade ülema alluvusse, Vabadussõja lõpuks sai temast mereväe telefonist.⁷⁵¹

Septembrist 1919 jätkas Hans Heidemann teenistust juba 2. diviisi intendandituuris, kus tema karjäär kulges tõusvas joones. Asunud algul teenistusse kõrgema järgu vanemkirjutajana, sai temast 1920. aastal asjaajaja, aukraadilt sõjaväeametniku kohusetäitja.⁷⁵² Sama, 2. diviisi intendantuuri palgal oli kõige varem 1920. aasta maist vanemkirjutaja August Hecht⁷⁵³ – isik, kellel hiljem oli oluline roll nii Heidemanni põrandaluses tegevuses kui ka lööksalklaste kohtuprotsessis.

---

tema tegewusest, 16.04.1919; RA, ERA.518.1.6, l 157–158: Sõjaväekontrolöri ettekanne 2. diviisi kontrolöridele, dateerimata.

⁷⁴⁹ RA, ERA.495.6.400, l 14: P/k Peipsi rannakaitse pataljonile, 01.05.1919; l 24: – p/k nr 10, 07.05.1919; l 28: p/k nr 13, 10.05.1919.

⁷⁵⁰ RA, ERA.495.6.400, l 59: pat ülema p/k nr 32, 29.05.1919; l 93: p/k nr 59, 25.06.1919.

⁷⁵¹ RA, ERA.495.6.400, l 135: pat ülema p/k nr 84, 18.07.1919. **Ernst Heidemann** (1900–82), sündis Viljandimaal Taagepera vallas, õppis kohalikus kihelkonnakoolis, põllutööline. Astus mais 1919 Peipsi rannakaitsepataljoni, jaan-st 1920 merejõudude juhataja staabi telefonist, vabastati teenistusest aug-s 1920 haiguse tõttu. Osales kohaliku töölisühingu loomises, asutas 1922 ETP osakonnad Taageperas ja Holdres, valiti TÜV nimekirjas kohaliku vallavolikogusse ja Valga maakonna nõukogusse. Vahistati jaan-s 1924, mõisteti 149 protsessil riigivastase tegevuse eest 15 aastaks sunnitööle, vabastati veeb-s 1929. Oli juunipöörde järel 1940 Valga linna täitevkomitee esimees, 1941 hävituspataljonis, aastast 1944 Valgamaa täitevnõukogu esimees, aastast 1945 NLKP liige, hiljem Valga Õlle- ja Peenviina tehase direktor, Metsatööstuskeskuse direktori asetäitja ja Tartu külkhoone direktor. Suri 1982. aastal Tartus, vt RA, ERA.675.5.574, pagineerimata: reamees Heidemann, Ernst Hansu p, teenistusleht; 2. järgu madruse Ernst Heidemanni teenistusleht Mereväe sides, 1920; tunnistus nr 5239, 09.07.1920; RA, ERA.1868.1.640, pagineerimata: kohtuministri ettepanek nr 1739-a, 12.02.1929; vabariigi valitsuse otsus, 13.02.1929; ERA.R-16.3k.2238, l 3p: Ernst Heidemanni ankeet, 15.09.1960; l 4–6p: Ernst Heidemanni elulookirjeldus, 15.09.1960; l 39: Ilme-Laine Ernsti tr Jõksi avaldus, 06.10.1982.

⁷⁵² RA, ERA.519.2.4, l 255–256: palgaleht, 09.1919; RA, ERA.519.2.13, l 2: Nimekirja intendandi valitsuse töötajatest, 1920.

⁷⁵³ RA, ERA.519.2.221, l 1080: p/k nr 163, palgaleht mai kuu eest, 05.06.1920. **August Hecht** (1899–?), oli pärit Läänemaalt Lihula vallast. Astus 1919 vabatahtlikuna Tallinna vahipataljoni kirjutajaks, teenis kuni apr-ni 1920 piirivalvevalitsuses, selle likvideerimise järel 2. diviisi intendandituuris vanemkirjutajana, kus tutvus ka Hans Heidemanniga. Vahistati sept-s 1924, tunnistas üles Nõukogude Vene saatkonda edasi suunatud sõjaliste teadete kogumise Hans Heidemanni ettepanekul aastail 1922–24. Mõisteti 78 protsessil neljaks aastaks sunnitööle, vt RA, ERA.957.12.549, l 27–28p: August Madise p Hechti ülekuulamisprotokoll, 21.09.1924; RA, ERA.927.1.324, l 12p–14p, 41p: Süüdistusakt Hans Heidemann'i ja tema kaudu moodustatud kommunistilise organisatsiooni asjus, 13.06.1925; RA, ERA.927.1.325, l 84, 86p: Kohtuotsus, 25.07.1925.

1919. aastal abiellus Heidemann poolakast sõjapõgeniku Stanislava Moisegenkoga,⁷⁵⁴ kelle ametiks on hiljem märgitud halastajaõde.⁷⁵⁵

1920. aasta sügisel sattus Hans Heidemann uurimise alla seoses intendantuuris aset leidnud riigivara omastamise juhtumiga, kui intendantuuri kraamilaost võeti võltsitud dokumentidega välja hulk riidekraami. Asjaajajana vastutas Heidemann dokumentatsiooni eest ning dokumendil oli ka tema allkiri, millest jõuti esialgsete kahtlustusteni ametialases võltsimises ja riigivara omastamises.⁷⁵⁶ Juunis 1921 süüdistus Heidemanni vastu siiski lõpetati, sest uurimisse kaasatud käekirjaekspert tegi kindlaks, et kõik allkirjad, sh Heidemanni allkiri, olid võltsitud.⁷⁵⁷ Heidemanniga seotud juhtum polnud ainus tol ajal 2. diviisi intendantuuri ametnike suhtes algatatud uurimine ning 2. diviisi intendantuuri näib olevat 1920. aastate algul olnud võrdlemisi probleemne asutus.⁷⁵⁸

Pole võimalik öelda, kuidas või kui vahetult mõjutas võltsimisega seotud intsident Heidemanni edasisi karjäärivõimalusi. Mõnedel andmetel oli see aluseks Heidemanni teenistusest lahkumisele (vabastamisele?), nii et ta pidi siirduma sõjaväe käsutuses olevasse Vorbuse mõisa juba eraisikuna.⁷⁵⁹ Heidemann tööpooldest demobiliseeriti veebruaris 1921, ent teadmata jääb, kuivõrd võib seda seostada käimasolnud juurdlusega. Demobiliseerimise järel jätkas Hans Heidemann talle juba tuttavat tegevusalal, töötades 2. diviisi intendantuuri valdusse antud Vorbuse mõisas algul kirjutaja, siis raamatupidajana kuni 1922. aastani.⁷⁶⁰

---

⁷⁵⁴ **Stanislava Konstantini tr Heidemann** (sündinud Tribis, esimesest abielust Moisegenko), sündis 1892 Riias, teistel andmetel pärit omaaegsest Vitebski kubermangust Drissa maakonnast; rahvuselt poolakas. Elas alates 1915 Tartus, abiellus 1919 Hans Heidemanniga. Mõisteti 78 protsessil parteiliikmete vahel sidepidamise ja kommunistliku kirjanduse levitamise eest neljaks aastaks vang, vabanes apr-s 1926 ja asus elama Nõukogude Liitu, vt RA, EAA.5379.1.5, l 84; Tartu rooma-katoliku kogudus, abiellunute nimekiri 1888–1925; RA, ERA.927.1.324, l 17, 37p; Süüdistusakt, 13.06.1925; RA, ERAF.25.2.551, l 6: справка, 26.02.1936; Heidemanni lööksalga protsess. – Vaba Maa, 14.07.1925.

⁷⁵⁵ RA, ERA.3704.1.350a, l 2.

⁷⁵⁶ RA, ERA.927.3.2857, l 6–7: Sõjaringkonna ülema p/k nr 84, 29.06.1921, l 23–24; August Pärn'a kirjalik seletus sõjaringkonnakohtule, 09.08.1921.

⁷⁵⁷ RA, ERA.927.3.2857, l 28: Sõjaringkonna staabi kohtuosakonna ülema kt sõjaväe prokuröriale, 29.06.1921, l 2–5; Süüdistusakt, 29.06.1921, l 6–7: p/k nr 84, 29.06.1921; l 23–24; August Pärn'a kirjalik seletus, 09.08.1921.

⁷⁵⁸ Näiteks 1920. aasta sügisel algatati uurimine diviisi töökorralduse puudustega seoses. Selle tõi kaasa ühe raiskamise süüdistusega vahistatud intendantuuri töötaja – Konrad Kongo – kaebus sõjaministrile. Et uurimine intendantuuris olevat edenenud ebarahuldava kiirusega, jõudis küsimus 1921. aastal ka vabariigi valitsuse lauale. Pöördumises nimetatakse ka nimesid, kuid Heidemann ei kuulu ei pöördumise koostajate hulka ega ka nende hulka, kelle peale kaevati, vt RA, ERA.80.1.1518, l 2: Konrad Gustavi p Kongo palve vabariigi valitsusele, 12.04.1921.

⁷⁵⁹ RA, ERA.957.12.549, l 27: August Madise p Hechti ülekuulamisprotokoll, 21.09.1924.

⁷⁶⁰ RA, ERA.58.4.1834, l 3: Tartu maakonna politsei 4. jsk komisarile, 03.07.1926 (lisa-toimik); RA, ERA.3704.1.350a, l 31: [Sõjaväeprokuröri märkmed] kommunistlikus tegevuses süüdistatud Hans Heidemanni kohtuprotsessilt, 14.07.1925: sõjaväeametnik Puusepp'a tunnistus; l 57p: teave Hans Heidemanni teenistuslehel.

Vorbusel ristusid taas Heidemanni ja August Hechti teed, viimane oli seal 1920. aasta suvel raamatupidamist korda seadmas.⁷⁶¹

1920. aastani oli Heidemann ametiredelil ainult tõusnud, millega käis ilmselt kaasas materiaalse heaolu kasv. Asjaajaja kohusetäitjana ületas tema 800-margane kuupalk reamehe sissetulekut neli korda ning kuulus vaieldamatult intendantuuri palgataseme tippu, moodustades intendandi palgast siiski u 60 protsenti.⁷⁶² 1920. aasta suveks olid intendantuuri kõrgematel ametnikel, sh Heidemannil palgad uuesti tõusnud ning koos 130-protsendilise elukalliduse lisaga teenis Heidemann intendandivalitsuses üle 2600 marga kuus.⁷⁶³ Võrdluseks: EKP organisaatorite ja keskkomitee liikmete kuupalk oli nt 1922. aasta kevadel 5000 marka,⁷⁶⁴ sama suur oli 1921.–22. aastal ka Heidemanni töötasu Tartumaa maatööliste liidu instruktorina.⁷⁶⁵ Millised olid Vorbusel elu-, töö- ja palgatingimused, pole selge, kuid võib eeldada, et sinna üleviimine oli Heidemannile ka majanduslikuks löögiks.

1920. aastate algul oli Eesti ühiskonnas aktuaalseks maareformi küsimus ning see küsimus on aktuaalne ka Hans Heidemanni sotsiaalset tausta ja sõjateed silmas pidades. Heidemann oli talurentniku poeg, nii tema ise kui tema noorem vend Ernst olid osalenud Vabadussõjas, mõlemad astusid Rahvaväkke vabatahtlikuna. Kas ja mil määral võis maalootus nende puhul aktuaalne olla? Maaseadusest tulenevalt oli eesõigus maale juba talusid pidavil rentnikel, kes võisid oma rendikoha päriks saada,⁷⁶⁶ nende järel Vabadussõjas osalenutel, kelle hulgas valitses samuti hierarhia: eelisjärjekorras pidid maad saama Vabadusristi kavalerid, seejärel vigastatud ja rindel viibinud sõjamehed, siis langenute perekonnad ja viimaks lihtsalt sõjas osalenud. Neile järgnesid kõik ülejäänud

---

⁷⁶¹ RA, ERA.957.12.549, l 27–28p.

⁷⁶² RA, ERA.519.2.221, l 877–878: 2. jalaväediviisi intendantuuri ametnike ja rahvaväelaste palgaleht jaan I poole eest, 1920; l 881–882: 2. jalaväediviisi intendantuuri ametnike ja rahvaväelaste palgaleht jaan II poole eest, 1920; l 830–831: 2. jalaväediviisi intendantuuri ametnike ja rahvaväelaste palgaleht märtsi eest, 1920, p/k nr 92.

⁷⁶³ RA, ERA.519.2.221, l 1133: 2. diviisi intendantuuri ohvitseride, ametnike ja rahvaväelaste palgaleht, 08.1920; l 1147: 2. diviisi staabi ohvitseride, arstide ja ametnike palgaleht, augusti eest, 1920, p/k nr 262 § 4. Võrdluseks – diviisiülem polkovnik Puskar teenis 1920. aasta augustis põhipalgana 4000 marka, koos 60%-se lisaga 6400 marka, majandusülem sõjaväeametnik Tõnisson seevastu üle 2100 marga.

⁷⁶⁴ RA, ERAF.25.1.113, l 17p: EKP KK koosoleku protokoll nr 5, 17.03.1922. Võrdluseks võib välja tuua, et 1922. aasta algul maksis Eestis nael rukkileiba keskmiselt 7,14 marka, nael sealihha 22,22 marka ja puud kartulit 40,11 marka, vt Turuhinnad Eestis jaanuaris. – Eesti Statistika kuukiri = Recueil mensuel du Bureau Central Statistique de l'Estonie nr 1–2, 1922, lk 224–225.

⁷⁶⁵ RA, ERA.1772.1.2, l 1p–2: Tartumaa Maatööliste Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 23.01.1921; l 3: samas, 29.03.1921.

⁷⁶⁶ Mõisamaade baasil loodud asundustalud anti põllumeestele kas omandina või põlisrendile. Omandissemineku puhul tuli talu välja osta 55,5 aasta jooksul, põlisrendi puhul oli rendi hinnaks 4,25% talu väärtusest. Maareformi eelsed renditalud, mis olid olnud sama perekonna valduses vähemalt 40 aastat, läksid kohe rentniku valdusse, vt **Rein Lillak**. Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003, lk 152.

maasoovijad.⁷⁶⁷ Maasaajakandidaatide nimekirjad pandi kokku kohalike vallanõukogude poolt, seejärel toimus avalik konkurss.⁷⁶⁸

Heidemannide kodukandi Taagepera ega sealsamas kõrval asuva Helme valla ning lähedalasuva Holdre mõisa maade jagamisel pole Heidemanne nimekirjadesse üles seatud.⁷⁶⁹ Teadmata on ka nende talupidamise ambitsioon. Seega ei saa välistada võimalust, et pere oli sellises majanduslikus seisus, mis ei lubanudki mõelda püsivamale talupidamisele. Samuti on võimalik, et selleks ajaks oma aega Tartu ja Vorbuse vahel jagavat Hans Heidemanni talupidamine ei huvitanud. Igatahes ei anna dokumentatsioon mingit põhjust oletada, et Heidemanni taotlus maaseadusega talukoha saamise osas oleks jäänud rahuldamata ja tekitanud näiteks pahameelt seadusandliku ja täitevvõimu suhtes. Samasugune teave puudub ka noorema Heidemanni-venna Ernsti kohta, kes töötas aastail 1920–24 kodukandis sulasena ja on teada, et 1924. aasta algul elas ta koos vanematega Holdre mõisas.⁷⁷⁰

2.3.2. Hans Heidemann ühiskondlikus ja poliitilises tegevuses

Olemasolevad andmed lubavad oletada, et just Vorbusel töötades hakkas Hans Heidemann aktiivsemalt osa võtma ametiühinguliikumisest ja tegelema poliitikaga. Seejuures on paremini jälgitav tema tegevus ametiühinguliinis, kus neil aastail oli eriti aktuaalne maatöölise küsimus, eelkõige nende palga- ja tööolud, ja kõrgendatud tähelepanu pöörati maatöölise ühingute asutamisele.

Maatöölise ühingud ja nende katusorganisatsioonid olid kohaks, kus põimusid tihedalt töölisliikumine ja poliitika. Maatöölise organisatsioonide asutamist olid energiliselt initsieerinud nii sotsiaaldemokraadid kui iseseisvad sotsialistid, kes püüdsid mõlemad liikumises juhtpositsiooni haarata. Iseseisvad sotsialistid olid Tartumaal populaarsed ka 1920. aasta parlamendivalimistel, mida võib seostada nende aktiivse tegevusega maatöölise koondamisel. Just Tartumaalt

---

⁷⁶⁷ RT nr 17, 11.03.1921, lk 107.

⁷⁶⁸ Nt RA, ERA.3171.1.1562, l 11–12: Taagepera vallanõukogu koosoleku protokoll, 15.12.1920.

⁷⁶⁹ RA, ERA.3171.1.1562, l 11–12; l 3–3p: Taagepera vallanõukogu koosoleku protokoll, 01.03.1921; RA, ERA.3171.1.1545, l 7–8: Helme vallanõukogu koosoleku protokoll, 11.12.1920; RA, ERA.3171.1.1571, l 2–5: Holdre vallanõukogu koosoleku protokoll, 19.01.1922; RA, ERA.4746.1.32: Taagepera vallavalitsus, toimik maareformi teostamise asjus, 1920–1922; RA, ERA.3171.1.1546: Avaldused Holdre mõisast maa saamiseks, 06.1921–01.1922. Näiteks Helme vallas oli mõisa maast planeeritud 25 iseseisvat krunti, millest 1920. aasta lõpuks olid vabad veel viis, kuid maasoovijaid oli üle 50. Holdre mõisa maadel kandideeris 44 maasoovijat kaheksale krundile. Nende seas oli mitmeid Vabadusristiga autasustatud Vabadussõja veterane.

⁷⁷⁰ RA, ERA.R-16.3k.2238, l 3p: Ernst Heidemanni ankeet, 15.09.1960; l 7: arhiiviteatis EKP Tartu Rajoonikomiteele, 19.12.1955; RA, ERA.55.2.355, l 1: Karistusvangimaja vastuvõturaamat nr 226, teated vangi Heidemann, Ernst Hansu p. kohta, dateerimata.

pärines nende suurim häälesaak ja toetus.⁷⁷¹ Huvi maatöoliste vastu hakkasid 1920. aastate algul järjest enam üles näitama ka kommunistid.

1920. aasta kevadel, kui toimus esimene maatöoliste konverents, toodi tegevusaruandeis esile, et liikumise aktiivsust pärssis paljude võimalike eestvedajate sõjaväes viibimine, sest demobilisatsioon oli alles pooleli. Teisalt said ühingu d hoo sisse just seal, kus liikumisse olid kaasatud kohalikud kooliõpetajad ja vallakirjutajad.⁷⁷² Kõrvutades seda Hans Heidemanni senise tegevusega, võib väita, et tal olid olemas kõik eeldused just vasakpoolseis poliitilistes ringkondades elava huvi äratamiseks. Vallakirjutaja kogemusega, seega haritud mehena oli Heidemannil selja taga võrdlemisi pikk ja edukas staabikirjutaja ja asjaajaja karjäär, nii et ta oli võimeline bürokraatias hästi orienteeruma. Tema sotsiaalne taust asetas Heidemanni omakorda positsioonile, kus maatöoliste probleemid ei saanud olla talle võõrad ega teda külmaks jätta.

Hans Heidemann lülituski ametiühingutegevusse. 1922. aasta märtsis asutati tema osavõtul Vorbuse Töoliste Ühisus ning Heidemann valiti selle juhatusse.⁷⁷³ Vorbuse Töoliste Ühisuse põhikiri on trükitud tüüppõhikirja projekti järgi, mida levitas EISTP ja mille esimene paragrahv nägi ette ühingu ülesandena „ühendada töölisi võitluseks majanduslise ja poliitilis-õiguslise järje parandamiseks ning juhtida seda võitlust; arendada töölisi kultuuriliselt ja tõsta nende klassiteadvust; korraldada ainelist ja õiguslist abi oma liigetele”.⁷⁷⁴ Selle põhjal võib oletada, et tegemist oli laiemalt iseseisvate sotsialistide partei organiseerimistööga maatöoliste seas, millest selleks hetkeks ka Hans Heidemann osa võttis.

1922. aasta aprilli lõpus valiti Heidemann Tartu Ametiühingute Kesknõukogu (AÜKN) juhatusse.⁷⁷⁵ 1922. aasta juulis võeti ta kaheks kuuks ametisse Tartumaa Maatöoliste Liidu palgalise instruktorina, kus tema ülesandeks sai Põhja-Tartumaa maatöoliste ametiühingute väljaarendamine, kohaliku katusorganisatsioonina töötava Tartumaa Maatöoliste Liidu näpunäidete ja tegevusjuhiste edastamine kohalike ühingute juhatustele, uute ühingute asutamine ja teadete kogumine maatöoliste kultuurilise ja majandusliku olukorra kohta. Lisaks 5000-

---

⁷⁷¹ 1920. aastal said iseseisvad sotsialistid parlamendivalimistel suurima toetuse just Tartumaalt: 11 kohast neli tulid sealsete häälte abil. Pärnu-, Viljandi- ja Virumaalt saadi igaühelst kaks kohta, Läänemaalt üks koht. Riigikogusse pääsesid Martin Bleiman, Karl Freiberg, Oskar Gustavson, August Hansen, Erich Joonas, Paul Keerdo, Hans Kruus, Artur Liiberg, Jakob Meerits, Otto Münther ja Jaan Piiskar. Jaan-s 1921 tervislikel põhjustel tagasi astunud Müntherit asendas Paul Abramson, vt RA, ERA.949.2.43, l 13: EISTP III kongressi koosoleku protokoll, 21.04.1922.

⁷⁷² Maatöoliste ametiühisuste üleriikline kongress. – Vaba Maa, 10.05.1920.

⁷⁷³ RA, ERA.14.5.703, l 1: Palve Tartu-Võru Rahukogule, 15.03.1922; **Plotnik**. Üks kümnest, lk 1570.

⁷⁷⁴ RA, ERA.14.5.703, l 2–3: Vorbuse Töoliste Ühisuse põhikiri.

⁷⁷⁵ Töoliste elu: Tartu Ametiühisuste Kesknõukogu aasta peakoosolek. – Tulevik nr 38, 13.05.1922.

margasele kuupalgale maksti kinni ka tema sõidukulud.⁷⁷⁶ Mis positsioonil asus liit 1922. aasta kevadeks-suveks ning kas selleks ajaks taotleti juba poliitilisi eesmärke, pole täpselt selge ning tuleks välja selgitada edaspidi.

Üheks toetavaks teguriks Heidemanni ametiühinguliikumisse minekul olid parteilised sidemed. Nagu märgitud, olid maatöölise organisatsiooniks nii sotsiaaldemokraadid kui ka iseseisvate sotsialistide, täpsemalt Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei (EISTP) aktivistid. Ka Hans Heidemann oli EISTP liige. EISTP Tartu osakonna liikmete nimekirjas esineb juba 1921. aasta seisuga keegi Heidemanni-nimeline, kelle andmed kattuvad märkimisväärselt Hans Heidemanni omadega selle erinevusega, et eesnimena on märgitud „Ervin”. Nii Ervin kui 1896. aastal sündinud Hans olid tollal 25-aastased, mõlemad elukutselt kantseleiametnikud. Ka Ervini kohta on märgitud, et ta oli Vorbuse töölisühisuse esimees ning Tartu Ametiühingute Nõukogu liige, tema täieliku aadressina on märgitud Vorbuse mõis. Ka perekonnaseis (abielus) ja haridus (kesk) klapiivad Hans Heidemanniga. See tähendab, et suure tõenäosusega oli tegemist Hans Heidemanniga. Seda, et Ervin oleks olnud Hansu teine eesnimi, muudest dokumentidest ei nähtu.⁷⁷⁷ Kui teha järeldus (ja sellele kõik viitab), et Ervin ja Hans on üks ja sama isik, muutub eriti huvipakkuvaks Ervini parteisse astumise aeg, milleks on märgitud 1914.⁷⁷⁸ Samas nimekirjas üliõpilasena figureerival 31-aastaselt Hans Kruusil on parteisse astumise ajaks märgitud 1909, nähtavasti on Kruus siin arvestanud oma partei liikmelisust alates tegevusest esseeride ideede vastu huvi tundvas õpilasingis, millest ta kooliõpilasena osa võttis.⁷⁷⁹ Selle teadmise kontekstis tasub uuesti meelde tuletada mälestusi Hans Heidemanni oletatavast kaastööst Kiirele 1913.–14. aasta paiku. Ehk Hans siiski omas mingeid kontakte, millest pole mälestusi säilinud? 1925. aasta Klassivõitluses ilmunud järelehüüdes Heidemannile seostatakse tema poliitikkasse minekut eelkõige 1920. aastate alguse iseseisvate sotsialistide parteiga.⁷⁸⁰

Juba 1921. aasta veebruaris oli Hans Heidemann kandideerinud EISTP nimekirjas Tartu linnavolikogu valimistel. Tema 28. positsioon 30-liikmelises kandidaatide nimekirjas lubab oletada, et Heidemann polnud veel kuigi tuntud.⁷⁸¹ Nimekirja esinumbriks oli Erich Joonas.⁷⁸² EISTP sai valimistel 12 saadikukohta ning võimalik, et Heidemann pääses volikogusse asendusliikmena, sest 1923. aasta lõpul osales ka volikogu töös.

---

⁷⁷⁶ RA, ERA.1747.2.2, 1 13: Tartumaa Maatöölise Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 14.07.1922.

⁷⁷⁷ Nt RA, EAA.1296.1.361, 1 124p: EELK Helme kogodus. Meetrikaraamat, 1893–1896, kirje nr 408.

⁷⁷⁸ RA, ERA.1747.1.10, 1 6a: EISTP Tartu osakonna liikmete nimekirja, 1921.

⁷⁷⁹ **Hans Kruus.** Ajaratta uutes ringides: mälestusi 1907–1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 55–56.

⁷⁸⁰ Seltsimees Hans Heidemann [nekroloog]. – Klassivõitlus nr 65–66, 1925, lk 2.

⁷⁸¹ RA, ERA.40.1.452, 1 14–16p: Tartu linnavolikogu valimiste linnavalimiskomisjoni protokoll, 14.02.1921.

⁷⁸² RA, ERA.40.1.452, 1 24: Tartu linnavolikogu liikmete valimised nimekirja nr 1, 1921.

Märtsis 1922 osales Hans Heidemann EISTP III kongressil ning kandideeris ka selle keskkomiteesse, kuid ei osutunud valituks. Näib, et Heidemann oli ka siis veel võrdlemisi vähetuntud ja tagasihoidliku käitumisega noorpoliitik, ühegi sõnavõtuga ta kongressil üles ei astunud.⁷⁸³

Heidemanni esiletõus poliitikas jääb täpselt samasse aega, kui EISTP-s toimus lõhenemine ning pahemtiib saavutas EISTP keskkomitees kontrolli. Pole võimalik öelda, millist meelsust oli Heidemann seni esindanud või millal ta radikaliseerus. Teada on, et samal ajajärgul võeti Heidemann ka EKP liikmeks. Tema EKP-sse astumist on kirjanduses piiritletud üksnes 1922. aastaga, ehkki just 1922. aasta oli kommunistide poliitilise tegevuse hoogustumise osas niivõrd märkimisväärne, et Heidemanni motiivide selgitamisel oleks väga tähtis kindlaks teha kas või see, kas ta astus parteisse aasta esimesel või teisel poolel.

Sarnaselt maatööliste ametiühingutega, millest oli pikmalt juttu alapeatükis 2.1, toimus iseseisvate sotsialistide, sotsiaaldemokraatide ja kommunistide vaheline võimuvõitlus ka Tartu Ametiühingute Kesknõukogus. Erinevalt Tallinna AÜKN-st, kus said kiiresti võimule kommunistid, oli 1917. aasta lõpus asutatud Tartu AÜKN 1920. aasta lõpuni tasakaalustatum ega olnud ühe poliitilise voolu suunas nii tugevalt kaldu. 1921. aastast intensiivistusid aga Tartu AÜKN-is sisetülid ning erakondlikud kemplemised parteipoliitilistes küsimustes. Võim läks seal kommunistidele 1922. aasta lõpul ja 1923. aasta vältel, misjärel vähenes liikmete arv kiiresti. Liikmete arvu vähenemise põhjustena on toodud ametiühingute lohakat juhtimist, politiseeritud tegevuse pealesurumist ning kommunistidest juhtide sallimatust teisitimõtlejate suhtes.⁷⁸⁴

Tartu Ametiühingute Kesknõukogu juhatuse liiget August Subi oli kaitsepolitsei kahtlustanud EKP piirkonnaorganisatorina tegutsemises juba 1921. aasta suvel. Subi vahistatigi juulis 1921 Tartus.⁷⁸⁵

Heidemanni tegevust süvendatumalt uurinud Aleksander Siivas väldib Heidemanni parteisse astumise aja küsimust, viib Heidemanni radikaliseerumise tagasi 1917. aastasse, kirjutades tema poliitikassemineku kohta ainult: „Roheline sõdurisinel seljas ja tanksaapad jalas, ilmus Hans Heidemann 1921. a. sügisel esmakordselt Tartu, Lossi tänaval asuvasse Töölismajja.”⁷⁸⁶ Kõige hiljem 1922. aasta novembris toimunud ametiühingute teise kongressi ajaks on nii Keerdo kui ka

---

⁷⁸³ RA, ERA.949.2.43, l 42–45: EISTP III kongressi koosoleku protokoll, 22.04.1922.

⁷⁸⁴ Tartu. Koostanud ja toimetanud Tartu linna-uurimise toimkond. Tartu: Tartu linnavalitsus, 1927, lk 606–607.

⁷⁸⁵ **August Juhani p Subi** (ka Suubi, hiljem Link) oli 1920. aastal komandeeritud KP Eesti sektsiooni ülesandel Eestisse põrandaalusele tööle Ameerika Ühendatud Kommunistliku Partei Eesti organisatsioonide KK-st New Yorgis. Asus Otto Rästase suuniste järgi tegevusse Tartus legaalseis töölisühinguis. Valiti puutööliste ametiühingu sekretäriks ning 1921. aasta algul Tartu AÜKN-i abisekretäriks, vt RA, ERAF.24.2.1002, l 1, 8: Link, A. tõendus; RA, ERAF.24.2.980, l 1–2: August Link (Subi). Mälestused valge Eesti vangipõlvest, 09.03.1935.

⁷⁸⁶ **Siivas**. Lõpuni kindel, lk 6.

Heidemann juba selgelt kommunistide platvormil, mida nad väljendasid ka kongressi sõnavõttudes.⁷⁸⁷

August Hechti paar aastat hiljem antud tunnistuse järgi värbas Heidemann Hechti sõjaväe kohta teateid koguma ning tegi ettepaneku parteiliikmeks astuda 1922. aasta juuli lõpus,⁷⁸⁸ mis eeldab, et selleks ajaks pidi Heidemann olema juba EKP liige ja mitte ainult, vaid ka mingisuguseid volitusi omav liige.

Ka 1922. aastal Tartu ülikoolis õpinguid alustanud Arnold Veimer⁷⁸⁹ tutvus Heidemanniga Tartu töölismajas, nimetades teda sel ajal üksnes „pahempoolse töölisliikumise tegelaseks”, kirjeldades teda kui „hiljuti sõjaväest vabanenud noorevõitu” meest, kes tundis huvi Veimeri senise tegevuse vastu ning soovis teada, kas Veimer sooviks aktiivsemalt poliitilises tegevuses osaleda, millele Veimer vastas jaatavalt. Veimer hakkas Heidemanni korteris tuba üürima ning õõbis Valga-, Võru- ja Petserimaal TÜV platvormi tutvustades Hans Heidemanni vanemate pool.⁷⁹⁰ Poliitiliseks propagandatööks oli Veimeri mälestuste andmeil Tartus siiski vähe „kohalikku sobivat kaadrit”, enamiku TÜV 1923. aasta valimiseelsest selgitustööst tegid ära üliõpilastest kommunistid ja Tartu ametiühingute keskuse aktivistid, keda maakondadesse suunati. 1923. aasta sügisel oli Heidemannil juba nii palju voli, et ta tegi septembris Veimerile ettepaneku asuda tööle Võru, Valga ja Petseri maakonna parteiorganisaatorina, millega Veimer nõustus. Siit võib järeldada, et hiljemalt selleks ajaks tegutses Heidemann ka Tartus EKP parteiorganisaatorina. Arnold Veimer ise oli EKP liikmeks astunud septembris 1922 Anton Vaarandi ja Oskar Sepre kutsel.⁷⁹¹

Uued küsimused Heidemanni parteiliikmelisusest ning parteisse astumise ajast tõstatuvad seoses informatsiooniga, mis ringles tema kohta hiljem Nõukogude Liidus. Sealses dokumentatsioonis teatati EKP KK poolt 1929. aastal MOPR-i Kiievi maakonna komitee järelepärimisele Heidemanni poliitilist tegevust ja kuuluvust kirjeldades, et Heidemann oli võtnud osa töölisliikumisest alates 1920. aastast, töötades peamiselt Tartus ja Tartumaal organisaatori ja agitaatorina, valiti 1923. aastal TÜV nimekirjas parlamenti ja oli 1923. aastast

---

⁷⁸⁷ RA, ERA 1746.1.4, 1 4–5, 7: Teise Üle-eestimaalise Töölisühisuste kongressi protokoll, 27.–29.11.1922.

⁷⁸⁸ RA, ERA.957.12.549, 1 27–27p.

⁷⁸⁹ **Arnold Veimer** (1903–77), sündis Iru vallas Harjumaal põllutöölise peres, õppis 1919–22 Tallinna gümnaasiumis, alates 1922 Tartu ülikoolis. EKP-s alates sept-st 1922, tegutses EKP organisaatorina Valga-, Võru- ja Petserimaal. Arreteeriti 1924, mõisteti 149 protsessil tähtajata sunnitööle, vabanes 1938. aastal maiamnestiaga. 1940 riigivolikogu esimees, EK(b)P Tartu-Võru-Petseri maakondade rajoonikomitee ja EK(b)P KK liige, Rahva Omakaitse organiseerijaid; 1940–41 kergetööstuse rahvakomissar jm, viibis 1941–44 Nõukogude Liidu tagalas. Sept-st 1944 ENSV RKN esimees, kust vallandati pärast EK(b)P KK VIII pleenumit. ENSV TA majanduse instituudi direktor 1951–52, põllumajandus-, linna- ja maaehitusministri asetäitja 1954, rahvamajandusnõukogu esimees 1957–65, EKP KK liige 1958–76, TA president 1968–73, vt Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk 652–655; **Veimer**. Koos rahvaga, lk 78.

⁷⁹⁰ **Veimer**. Koos rahvaga, lk 74–75, 101–105.

⁷⁹¹ Samas, lk 78, 92, 94.

Eestimaa Tööraha Partei keskkomitee liige. Tähelepanuväärselt pole siin sõnagi tema EKP liikmeks olemisest ega parteisse astumise ajast. Alles 1924. aastast, mil Heidemann läks põranda alla, räägitakse temast kui EKP organisaatorist.⁷⁹² Eestimaa Tööraha Partei keskkomiteesse kuulumist ei saa aga võrdsustada EKP liikmeks olemisega, ehkki paljudel juhtudel need kattusid. Võimalik, et põhjuseks on asjaolu, et Heidemann oligi pikka aega legaalse töö tegija ja liikmelisuse registreerimisest otsest jälge ei jäänud. Pole eriti usutav, et ta polnudki EKP liige. Võimalik, et see küsimus pole olnud lihtsalt nii selge ning Hans Heidemann on väga heaks näiteks EKP taotlusest muuta EISTP organisaatorid samaaegselt EKP organisaatoriteks, millest oli pikemalt juttu Paul Keerdo tegevuse juures.

Kommunistidele ehk põrandaalusele EKP-le oli Tartu linn ja maakond 1920. aastate algul probleemne piirkond, kus neil puudus iseseisvatele sotsialistidele või isegi sotsiaaldemokraatidele sarnane toetus. 1920. aasta sügisel tuli Tartus ja maakonnas avalikuks suurem luurevõrgustik ja kommunistide organisatsioon, mille koordinaatoriks ja võtmeisikuks oli Tartus tegutsev üks kompartei organisaatoreid August Krookus, võrgustiku likvideerimine kulmineerus 1921. aasta septembris nn 50 kommunisti protsessiga.⁷⁹³ Kümnete seotud isikute vahistamine 1920. aasta sügisel nõrgestas kommunistide kohalikku tegevust sedavõrd, et novembris 1920 polnud Tartu organisatsioon võimeline saatma EKP I kongressile ühtki saadikut. Tartumaalt ei olnud esindajaid kohal ka EKP II kongressil oktoobris 1921.⁷⁹⁴ Ilmselt oli põhjuseks 1921. aasta suvel toimunud järjekordne organisaatorite arreteerimine.

August Krookuse kõrval olid Tartus 1920. aastast EKP parteiorganisaatoriteks juba nimetatud August Subi ja Tartumaa vastutavaks organisaatoriks August Timse⁷⁹⁵, kes mõlemad 1921. aasta juulikuul jooksul vahistati. Nii Krookus, Subi kui ka Timse saadeti 1921. aasta lõpul vangide vahetamise käigus Venemaale.⁷⁹⁶ Võib oletada, et sellega seoses jäi EKP esindatus Tartus päris hõredaks⁷⁹⁷ aga pole võimatu, et mõnda aega hoopis puudus.

---

⁷⁹² RA, ERAF.25.2.552, 1 1: Секретарь ЦК. КПЭстоний в Киевский Окружной Комитет МОПР, 1929.

⁷⁹³ **Tammela**. Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925, lk 48.

⁷⁹⁴ **Lebbin**. Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses tööraha ühisrinde eest, lk 42, 66.

⁷⁹⁵ **August Timse** (hiljem Lipman) (1888–1935), sündis Tartumaal Valguta vallas, oli ametilt katelsepp, märtsist 1917 VSDT(b)P liige, Tallinna punakaardi liige. Vangistati juulis 1921, vt RA, ERAF.24.2.2374, 1 1: Ameerika Ühendatud Kommunistliku Partei Eesti organisatsioonide Keskkomitee tunnistus, New York, 05.09.1920.

⁷⁹⁶ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 21; **Rosenthal, Tamming**, Sõda pärast rahu, lk 548–553; RA, ERA.957.11.754, 1 295: Poliitiliste vangide nimekiri, kes Eesti Valitsuse poolt Venemaale vahetusteel väljasaadetaks esimeses järjekorras, 06.12.[1921]; 1 321–321p: O. Õpik välisministrile, 12.12.1921; Nõuk-Venemaaga vahetatavate kommunistide nimekiri. – Vaba Maa nr 326, 06.12.1921.

⁷⁹⁷ Reigo Rosenthal on oma uurimuses osutanud kaitsepolitsei informatsiooniosakonna kokkuvõttele sama aasta lõpust, kus sedastati, et aasta lõpuks oli vaibunud nii lendlehtede levitamine Tartus, samuti oli kommunistide aktiivsus piirkonnas madal. Seda vaatamata

Ka EKP KK dokumentatsioonist hakkab järjekindlam Tartu piirkonnale tähelepanu pööramine silma eriti alates 1921. aasta sügisest, ilmselt soovist mingilgi kujul sealne tegevus taastada. Kuigi EKP eesmärgiks oli hoida igas maakonnas tegutsemas üks palgaline organisator, polnud 1921. aasta hilis-sügisel eelarvest Tartumaa jaoks organisatorile raha eraldatud, millest nähtub, et Tartumaa organisator 1921. aasta sügisel puudus. Küll tegutses palgaline organisator näiteks Valgamaal.⁷⁹⁸ Veebruaris 1922 vähendati organisatorite arvu veelgi.⁷⁹⁹ 1921. aasta detsembri keskpaigas tõenäoliselt EKP Venemaa büroole saadetud kirjas instrueeris Viktor Kingissepp sealseid liikmeid Petrogradi saabuvate Eesti kommunistide käest vajalikku informatsiooni koguma, tõstes esile, et Schütsilt, Subilt, Timselt „noppida üles kõik parteilised sidemed Tartu linnas ja maakonnas, mis organisatsiooni restaureerimiseks kõlbavad, ka need, mis isesotside parteisse saatmiseks kõlbavad; kõik need meile teatada ühes andmetega, milleks nimelt keski kõlbab ja kuidas sidemesse astuda saab.”⁸⁰⁰ See annab veelkord kinnitust kommunistide nõrkadest positsioonidest Tartus, aga ka Tartu tähtsusest piirkonnana, kus esindaja puudus ei tulnud kõne alla.

Kommunistide nõrka positsiooni Tartu töölisühinguis iseloomustab ka 1922. aasta veebruarist pärinev kirjavahetus Tallinna AÜKN-i ja EISTP keskkomitee vahel. Mäletatavasti oli EKP keskkomitee kuu aega varem jaanuaris koostanud Kominterni täitevkomitee teesidel põhinevad propagandistlikud 12 nõudmist, ning kommunistide juhitud Tallinna AÜKN oli need nõudmised kiiresti vastu võtnud. Veebruariks oli 12 nõudmist vastu võtnud ka iseseisvate sotsialistide juhitud Tartu AÜKN, kuid koos rea muudatustega, nii et Tallinna AÜKN ja vabrikute töölisvanemate nõukogu algatatud ühise väerinna hüüdsõnad olid saanud algsest erineva ilme. Tallinna AÜKN-i juhatus ei olnud tekkinud olukorraga rahul ning nõudis EISTP keskkomiteelt selgitust, kas neil on kavas astuda mingeid samme, „et Tartu Töölisteühisuste Kesknõukogu, kus E.I.S.T.P. liikmed domineerivat osa mängivad, 12 nõudmist uuesti läbi vaataks ja seisukoha võtaks, mis vastaks liigete enamuse partei keskkoha omale.”⁸⁰¹ Sisuliselt suruti Tallinnast ametiühingute piirkondlikele keskasutustele peale Kominterni täitevkomitee teese töörahva ühisrindest, kuid nagu ilmneb Tartu näitest, oli selle läbisurumiseks vaja kommunistide enamust. Vastasel korral

---

sellele, et 1921. aasta suviste vahistamiste järel poldud süüdistust esitatud mitte kõigile isikuile, kelle osalus EKP põrandaaluses organisatsioonis hiljem kinnistust sai, vt **Rosenthal, Tamming**. Sõda pärast rahu, lk 554.

⁷⁹⁸ RA, ERAF.25.1.113, l 7–7p: EKP KK koosolek, 15.11.1921.

⁷⁹⁹ RA, ERAF.25.1.113, l 15: EKP KK PB koosoleku protokoll, 21.02.1922.

⁸⁰⁰ RA, ERAF.25.1.113, l 8p–9: [Kingissepp EKP KK PB nimel], 12.12.1921. Ilmselt oli tegemist Üle-eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu liikme, Tartu ülikooli üliõpilase ja korp! Sakala liikme Paul Schützigaga, kes tegutses EKP ülesandel Tartu ametiühinguis ning üliõpilaskonnas. Schütz vahetati koos EKP Tartu organisatorite Timse ja Subiga detsembris 1921 Nõukogude Venemaale välja, vt **Rosenthal, Tamming**. Sõda pärast rahu, lk 551–553; Vaba Maa nr 326, 06.12.1921.

⁸⁰¹ RA, ERA.1747.2.2, l 34: Tallinna Töölisühisuste Kesknõukogu EISTP Keskkomiteele, 06.02.1922.

olid muudatused, mis kommunistidele tähendas aga eksimist partei peajoonest, kiired tulema.

Selles aktiivse poliitilise võitluse kontekstis hakkavad Hans Heidemanni kiire tõus ja äärmuslik radikaliseerumine reljeefselt silma: järgmise pooleteise aasta jooksul alates 1922. aasta kevad-suvest tõusis ta reale juhtivatele kohtadele Tartu ja maakonna ametiühinguorganisatsioonides, nende piirkondlikes ja üleriiklikes katusorganisatsioonides, kallutades neid pahemale, ja tegi paralleelselt sama-sugust kiiret karjääri poliitikas, olles kõigi eelduste kohaselt ka EKP liige. Kui EISTP III kongressil 1922. aasta märtsis oli Heidemann veel suhteliselt tundmatu, siis hoopis erineva ja väga energilise mulje jätvad tema sõnavõttud 1922. aasta lõpul II ametiühingute kongressi järel peetud Tartu Maatöölise Ametiühingute Liidu kongressil Tartus. Muuseas tutvustas ta koosolijaile Tööraha Ühise Väerinna teket ja ülesandeid, tegi reklaami töölisajalehtedele ning rääkis töölisajakirjanduse olulisusest. Lisaks sellele valiti Heidemann kongressil liidu juhatusse ja nõukogusse. Just sellel kongressil läks ka liidu juhatuses enamus kommunistidele. Heidemanni kõrval esindasid neid Rudolf Pälson Tartust ja Mihkel Laar Luunjast.⁸⁰² Selline muutus juhatuses tähendas põhimõttelist muutust senises juhtimises ja Tartumaa Maatöölise Ametiühingute Liidu minekut kommunistide kontrolli alla. Juunis 1923 toimunud EISTP IV kongressil valiti Heidemann juba nii kongressi juhatusse kui kongressil uue nime all tegutsema hakanud partei ehk Eesti Tööraha Partei Keskkomitee liikmeks.⁸⁰³

Ernst Heidemanni mälestuste järgi asutas tema just Hansu juhtnõõride järgi 1922. aastal ETP osakonnad Taageperas ja Holdres,⁸⁰⁴ tehes nende liikmete seas ka poliitilist selgitustööd. Ernst Heidemann väidab, et näiteks kevadel 1922 püütud Ala koolimajja kõnekoosolekule tulnud sotsiaaldemokraat Palvadret⁸⁰⁵ kotti toppida. Palvadre väidetavalt põgenes, koosolekut jätkasid pahempoolsed.⁸⁰⁶

Vastuvõtt polnud pahempoolsetele siiski kõikjal sama soe kui Ernst Heidemanni kirjelduses. Näiteks käis Hans Heidemann kõnet pidamas ka Rápina paberivabriku töölistele, kus tekkinud mälestuste järgi hoopis vastupidine olukord: vabriku raamatupidaja virutanud Heidemannile kõrvakiilu ja kärkinud vaikima. Koosolijad ei julgenud Heidemanni toetuseks midagi ette võtta, ainult üks vanem tööline viis Heidemanni enda poole einetama ja ööbima.⁸⁰⁷

Mis täpselt oli Heidemanni aktiivse ja radikaalse tegevuse ajendajaks, jääb lõpuni ebaselgeks. Oletusi võib teha mitmeid, alustades huvist ametiühinguliikumise vastu, millele toonastes oludes lubas otsustavaid muutusi just pahem-

---

⁸⁰² RA, ERA.1772.1.1, 1 20–24: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste konverentsi protokoll, 02.12.1922.

⁸⁰³ **Plotnik.** Üks kümnest, lk 1571.

⁸⁰⁴ EISTP nimetati ümber ETP-ks 1923. aastal partei IV kongressil. Seega eksib Ernst Heidemann siin kas osakondade loomise aasta või nende nime osas.

⁸⁰⁵ Anton Palvadre oli Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei üks liidreid.

⁸⁰⁶ RA, ERA.R-16.3k.2238, 15.

⁸⁰⁷ Koit nr 91, 04.08.1984.

poolne poliitika, kuni pettumuse või kas või Moskva rahastuseni välja, mis kohalikele kompartei organisaatoritele kahtlemata stabiilse sissetuleku tagasid. Kuid ühegi sellise oletuse kohta pole võimalik anda veenvat dokumenteeritud tõestust. Kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülema Rudolf Bachmanni väide, et Heidemann oli Kominterni toetama asunud juba 1919. aastal⁸⁰⁸ jääb õhku põhjusel, et seda pole ühegi muu allikaga siduda. Tartu piirkonnas tundub olevat põrandaaluse kommunistide organisatsiooni ja Nõukogude luure tegevus olnud üpris tihedalt seotud.⁸⁰⁹ Heidemanni mingistki poliitilisest tegevusest enne 1921. aastat eksisteerivad praeguse seisuga üksnes ebamäärased andmed. Kui ta oleks olnud veidigi aktiivsem emmas-kummas valdkonnas ehk kas luure või põrandaaluse tegevuse osas, on väga tõenäoline, et tema nimi oleks ka kaitsepolitsei 1920.–21. aasta materjalides partei- ja luurevõrgustike paljastamise juures vilksatanud. Sellest aga andmed puuduvad. Seega toetab senine allikaline baas ikkagi tema „avastamist” kommunistide poolt pärast seda, kui KP organisaatorid Krookus, Subi jt Nõukogude Venemaale vahetati.

Küll tõstatab Heidemanni kiire tõus peaaegu kõigi kommunistide kontrollitud kohalike organisatsioonide etteotsa hüpoteesi Heidemannist kui isikust, kellele oli EKP tõepoolest pannud mingisugused ootused Tartu tegevuse elavdamiseks. Just Heidemannile saadeti Tartusse appi ka noored (näiteks Olga Künnapuu), kes andsid oma tegevusele legitiimse ilme end ülikooli immatrikuleerides, olles samaaegselt tegevad Tartu Ametiühingute Kesknõukogu juures.⁸¹⁰ Seda justkui kinnitab asjaolu, et Heidemanni tulevane kaastöötajate võrgustik oli samuti pigem noor: nende hulgas olid valdavalt kommunistide noorteorganisatsiooni liikmed ja 1922. aasta sügisel Tartu ülikoolis asutatud Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi liikmed. Vanemaid ja pikemalt Tartus tegutsenud kommuniste nende seast ei leia. Nimeliselt vääricks ehk välja toomist Rudolf Pälson, kes oli Heidemanni lähemaid kaastöölisi Tartu AÜKN-is, ühtlasi EISTP noortekomisjoni esimees.⁸¹¹ Lähemaid kaastöölisi nii ametiühingute nõukogus kui ETP Tartu osakonnas oli ka Voldemar Sassi, kes võeti EKP liikmeks alles juunis

⁸⁰⁸ Heidemanni lööksalga protsess. – Vaba Maa nr 163, 18.07.1925.

⁸⁰⁹ Vt lähemalt **Rosenthal, Tamming**. Sõda pärast rahu, lk 413–452, 548–554.

⁸¹⁰ RA, ERAF.247.51.212, l 1–2: Как работал Хейдеман. Воспоминания Ольги Антоновны Лауристин.

⁸¹¹ **Rudolf Pälson** (1900–24), sündis Tartumaal Kudina vallas, õppis Tartu õpetajate seminaris, oli ÜENPÜ Tartu osakonna asutajaid, aastal 1921 üks EKNÜ Tartu ja Tartumaa organisatsioonide loojaid. Tartu AÜKN-i noortekomisjoni esimees, aug-st 1923 Eestimaa Töölisühisusute Üldliidu Kesknõukogu noortekomisjoni liige. Töölisspordiseltside Herkules ja seejärel Spartakus Tartu osakonna juhataja. Valiti 1923 TÜV nimekirjas riigikogusse. Läks jaan-s 1924 põranda alla, tegutses EKP KK korraldusel Tallinnas, vahendades EKP KK juhiseid EKP Tartu organisatsioonile. Valmistas ette ja võttis osa 1. detsembri riigipöördekatsest, hukkus koos Georg Kreuksi ja Vladimir Bogdanoviga Tallinnas J. Vilmsi tänava korteri tulevahetuses 07.12.1924, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 115–117; **R. Oras**. Võitleja töörahva riigi eest: Rudolf Pälsoni 80. sünniaastapäev. – Rahva Hääl nr 145, 24.06.1980.

1923 ega tule samuti Heidemanni vanema ja kogenuma võimaliku toetaja-suunajana kõne alla.

Seega jääb lahtiseks, kust kommunistid Heidemanni ikkagi „leidsid” või kuidas ta kommunistideni jõudis ning ühe võimalusena paljudest võib välja käia Tartu töölismaja. Selle hüpoteesi jaoks peaks lähemalt analüüsima juba eelnimetatud Timse ja Subi kontakte ja suhteõrgustikke: kus nad liikusid, kas mõni neist oli ametiühingu või ehk koguni EISTP liige. Tartus Lossi tänaval asunud töölismaja roll kohtumispaigana võib olla sarnane Tallinnas nn Tööliste keldriga, kus ühe katuse all tegutses mitmeid töölisorganisatsioone. Ka see vääriks lähemat uurimist.

Hans Heidemanni poliitiliste vaadete kujunemise alternatiivse variandi esitab üks tema kaasaegne ja varjaja E. Krišjan-Sõštšikov, kes meenutas hiljem, et Heidemann pidanud end Vabadussõja algul pahempoolselt meeletatud intelligendiks, „kes oli palju lugenud ja jälginud elu negatiivseid nähtusi.”⁸¹² Sõjaväeteenistusest koju naastes toonud ta aga kaasa sellise hulga rahulolematust ja viha, et ei olevat leidnud väljapääsu mujal kui radikaalses poliitikas, mis Heidemanni sõnade järgi pakkunud ainult kaht võimalust, s.o „kas likvideerida ennast või püüda põhjalikult kõikuma lüüa laostuv kodanlik kord”. Tsitaat oli tuntud ja kasutusel nõukogude perioodil, näiteks kasutab seda Ellan Plotnik oma ülevaates Hans Heidemannist.⁸¹³ Väidetavalt mõjutanud Heidemanni Vabadussõjas nähtud julmus. Täpsemalt olnud ta tunnistajaks kahe surmaotsuse väljakuulutamisele sõja(välja?)kohtus, ning nende täideviimisele, kus üks kohtualune olnud eestlasest punaväelane-kommunist, teine väejooksik, ja nende diametraalselt erinev suhtumine nendega toimuvasse. Mälestuskild on avaldatud seoses Heidemanni 60. sünniaastapäevaga ja ilmunud 1956. aastal ajalehes Edasi, mis tekitab märkimisväärseid küsitavusi mälestuse põhjal mingisugustegi kaugemaleulatuvate järelduste tegemise võimalikkusest, arvestades aega ja konteksti. Selles kontekstis on ka iseloomulik, et „intelligentne välimus, meeledindlus ja rahulik hääl,” ning mehisus ja surmapõlgus kuulusid kirjelduses kohtu ette astuvale kommunist-agitaatorile, samal ajal kui tabatud desertöör, kellel olid maskeerimiseks mõeldud naisteriided sõdurikotis, „langes põlvili, suudles eesistuja saapaid, nuttis, ulgus loomana.”⁸¹⁴ Sellest hoolimata on mälestuskild huvipakkuv eelkõige oma detailide poolest, mis iseloomustab kogu Krišjan-Sõštšikovi kirjutist ja on keskmisest aastapäevaartiklist, mis tähtsamate kommunistlikus liikumises osalenute mälestuseks ajakirjanduses ilmusid, hulga nõudlikum ja rafineeritum.

Mälestuses esitatud väiteid võib arvesse võtta ja võib ka mitte arvesse võtta, kuid igal juhul tasub seda kõrvutada faktiga, et 21 aastat hiljem, kui Peipsi rannakaitsepataljoni endine ülem Hans Pedak Nõukogude julgeolekuorganite poolt arreteeriti, moodustas tähtsa osa tema süüdistusest Vabadussõja ajal Võõpsu ja Räpina piirkonnas väljakohtute pidamine, mille otsusel surmatud kohalikke

---

⁸¹² E. Krišjan-Sõštšikov. Mälestusi Hans Heidemannist. – Edasi nr 215, 28.10.1956.

⁸¹³ Edasi nr 215, 28.10.1956 vrd Plotnik. Üks kümnest, lk 1570.

⁸¹⁴ Edasi nr 215, 28.10.1956.

vasakpoolseid ja punaväelasi. Selle kinnituseks leiti tunnistajaid mitmete omaaegsete pahempoolsete vaadetega kohalike inimeste hulgast.⁸¹⁵ On enam kui tõenäoline, et Heidemann kirjeldatud situatsioonidega sõja ajal oma ametipostil ka kokku puutus.

Lisaks pakub Krišjan-Sõštšikovi mälestuskild laiemaid tõlgendusvõimalusi, kui see, et sõjast koju naasnud Heidemann nägi poliitilisi mõttekaaslast üksnes kommunistides. Tollal olid pahempoolsed ka iseseisvad sotsialistid ja nendega Heidemann tõepoolest vahetult sõja järel ka liitus. Teistel andmetel oli ta olnud esseeride tegevusest huvitatud juba ilmasõja eel.

Tähelepanu väärib ka Krišjan-Sõštšikovi kirjeldus Heidemannist endast. Krišjan-Sõštšikovi abikaasa oli teeninud Heidemanniga koos „kodaanliku Eesti armee”s, tõenäoliselt seega Vabadussõjas, ja varjas Heidemanni enda pool 1924. aasta kevadtalvel ning hiljem veel paaril korral. Heidemannile korterit organiseerinud tuttav, kellelt Krišjan-Sõštšikov Heidemanni kohta arvamust küsis, kasutas muuseas Heidemanni iseloomustuseks sõna „fanaatik”.⁸¹⁶ Just see on ka sobiv väljend iseloomustamiseks Heidemanni 1923.–1924. aasta tegevuse meelestatust.

Lisaks ametiühingulisele ja erakondlikule tegevusele osales Hans Heidemann ka töölisspordiseltside rajamises. See oli samuti osa kommunistide taktikast, kes kasutasid 1920. aastail Eestiski populaarset spordiliikumist oma mõju laiendamiseks, millega seoses asuti paralleelselt „kodaanlike” spordiseltsidega rida töölisspordiseltsi. Juulis 1922 asutati Tallinnas spordiselts Herkules, mille põhikirja oli maha kirjutatud sportiseltsi Kalev põhikirja pealt,⁸¹⁷ kuid seltsi tegevus äratas võimude tähelepanu ning see suleti siseministri määruse alusel juba 31. märtsil 1923. Sulgemist põhjendati seltsi riigivastase tegevusega, näitamata küll täpselt ära, „missugune jalgpallivõistlus või muu sportline tegevus riigikukutamiseks ette võetud”, nagu seltsi sulgemise kohta aru pärivad kommunistlikud saadikud riigikogus irooniliselt märkisid.⁸¹⁸

Detsembris 1922 registreeriti Tartus Hans Heidemanni eestvõttel töölisspordiseltsi Herkules osakond.⁸¹⁹ Eriti agar töölisspordiseltside asutamine toimus

---

⁸¹⁵ Vt nt RA, ERAF.129SM.1.5349, l 15–18: Протокол допроса обвиняемого Педак, Антс Гансович, 23.10.1940; l 46: Протокол допроса, Ристмяе, Якоб Хендрикович 11.10.1940; l 47–48: Протокол допроса, Ристмяе, Якоб Хендрикович 03.11.1940; Протокол допроса, Преден, Юганнес Андревич 04.11.1940; Протокол допроса, Цернат, Павел Яковлевич, 04.11.1940.

⁸¹⁶ Edasi nr 215, 28.10.1956. Täpsemalt meenutas Krišjan-Sõštšikov: „1924. aastal pöördus minu poole üks tuttav, kellel oli sidemeid eesti progressiivsete tegelastega, ja palus, kas ma ei saaks oma perekonnas anda varjupaika ühele eesti revolutsionäärile [---] Minu küsimusele, kas see revolutsionäär on ka küllalt usaldatav, vastas tuttav naljatades, et revolutsionäär on sajabrotsendiline ja mis puutub aususse, siis – fanaatik. Sama päeva õhtul tõi tuttav minu poole Hans Heidemanni.”

⁸¹⁷ RA, ERA.14.10.971, l 1: palve Tallinna-Haapsalu rahukogule, 22.06.1922.

⁸¹⁸ II rk l.istj, protokoll nr 4, 28.06.1923, vg 145.

⁸¹⁹ RA, ERA.14.10.972, l 1: palve Tartu-Võru rahukogu registreerimise osakonnale, 13.12.1922; RT nr 20, 08.02.1923, lk 253.

1923. aasta sügisel, mis langeb kokku ajaga, kui kommunistide pilgud olid riigi-pöörde ootuses Saksamaale pööratud. Ka töölisspordiseltside esimesel kongressil 1923. aasta novembris Tallinnas võeti väga energiliselt sõna Saksamaa sündmuste kohta, viidates tulevasele revolutsiooni võidule. Kas ka Eestis plaaniti selleks puhuks mingit väljaastumist, on raske öelda, küll aga toodi sõnades spordiseltse esile kui võimalikke löögiüksusi tulevases võitluses uue maailma-korra eest. Suurim sel ajal tegutsev töölisspordiselts oli Tallinnas tegutsev üle 200 liikmega Spartakus.⁸²⁰ Töölisspordiseltside tegevussuundi ja retoorikat arvesse võttes võib väita, et nende näol püüti rajada väljaõppekeskusi EKP tulevaste võitlejate jaoks. Tartu töölisspordiseltsi Herkules liikmete nimekiri esineb ka Heidemanni lööksalklaste kohtuprotsessi eeluurimismaterjalides ning jääb mulje, et spordiseltsi liikmeid oli plaanitud kasutada Heidemanni võitlus-kolmikute moodustamisel.⁸²¹ Enamik töölisspordiseltse suleti siseministri mää-rusega 20. märtsist 1924.⁸²² Mäletatavasti olid spordiseltsi Spartakus liikmed nii Paul Keerdo kui ka Olga Künnapuu ja liikmelisus selles seltsis oli üks nende süüdistuspunkte 149 protsessil.

Jaauaris 1923 astus Heidemann Tartus kõnelejana üles Karl Liebknechti ja Rosa Luxemburgi 4. surma-aastapäevaks korraldatud Tartu AÜKN juhatuse mä-lestusmiitingul, kus andis ülevaate Saksamaa tööliste tegevusest 1919. aastal.⁸²³

2.3.3. Parlamendis ja põranda all

Nagu 1920. aastal, kui kandideeriti ametiühingute kesknõukogu valimisnime-kirjaga, olid kommunistidele edukad ka 1923. aasta kevadel toimunud riigikogu valimised, mil parlamenti viidi vaatamata TÜV nimekirjade tühistamisele Tal-linnas ja Virumaal kokku kümme saadikut. Tartumaalt saadi kolm mandaati ning Hans Heidemann sai Hendrik Alliku ja Rudolf Pälsoni kõrval riigikogu liikmeks.⁸²⁴ Vahepeal oli 16.–18. juunil 1923 toimunud EISTP IV kongress, kus Heidemann valiti uue nime all tegutsema hakanud partei ehk Eestimaa Töö-rahva Partei keskkomiteesse.⁸²⁵

Riigikogus jätkasid kommunistid oma tööstiili, mis oli tuttav juba riigikogu eelmisest koosseisust: pikad ja venivad sõnavõttud, obstruktsioon ja üha uuesti samade teemade juurde tagasipöördumine, näiteks küsimus kaitsepolitsei

---

⁸²⁰ RA, ERA.949.2.151, 1 1, 4–5 : Paul Keerdo sõnavõtt üle-eestimaalisel töölisspordi-seltside kongressil, 25.11.1923.

⁸²¹ RA, ERA.949.2.224, 1 3–4: S.S. Herkules [liikmete nimekiri], dateerimata.

⁸²² Vaba Maa nr 68, 22.03.1924.

⁸²³ K. Liebknechti ja R. Luxemburgi mälestamine Tartus. – Tööline nr 14, 19.01.1923.

⁸²⁴ TÜV nimekirjas valiti riigikogusse veel Pärnumaa valimisringkonnast Vladimir Kangur, Johannes Reesen ja Jaan Rea, Võru-Valga-Petseri ringkonnast Paul Keerdo ja Rudolf Veiram, Viljandimaa ringkonnast Jaan Tomp ning Harjumaa ringkonnast Aleksander Mahlberg, vt II Riigikogu valimised: 5.–7. mail 1923 = Élections au Parlement: en mai 1923. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1923, lk 62–65, 76.

⁸²⁵ **Plotnik.** Üks kümnest, lk 1571.

kaotamisest.⁸²⁶ Koos Johannes Reeseniga hakkas Heidemann tegutsema riigikogu rahanduskomisjonis ning osales riigikogu töös aktiivselt nii 1923. aasta juunis kui juulis, puudumata üheltki koosolekult.⁸²⁷

1923. aasta 2. augusti koosolekul astus pärast pikki läbirääkimisi ametisse uus valitsus, riigivanemaks sai Konstantin Päts.⁸²⁸ 4. augusti koosolekul, kui riigivanem Päts alustas vabariigi valitsuse deklaratsiooni ettelugemist, pöördudes riigikogu poole sõnadega: „Lugupeetud riigikogu liikmed!”, kõlas saali äärmiselt pahemalt tiivalt vahelehuie „Tere, kodanluse ülem verekoer!”, mis, nagu välja selgitati, tuli Hans Heidemannilt. Kiiresti kogunenud riigikogu vanematekogu otsusel heideti Heidemann kodukorra rikkumise eest kümneks koosolekuks riigikogust välja, nii et koosolekuist hakkas ta uuesti osa võtma alles 1923. aasta novembrist.⁸²⁹ Heidemanni väljaütlemine iseloomustab võrdlemisi hästi tema enda radikaliseerumist viimase aasta-kahe jooksul. Tema aktiivne poliitiline tegevus, mis oli seotud ka põrandaalustega, tõstatab küsimuse, millal sattus Heidemann kaitsepolitsei huviorbiiti.

Juba üheksa kuud enne intsidenti riigikogus, 8. novembri hommikul 1922, vahistati Hans Heidemann kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülema korraldusel kahtlustatuna osavõtus kommunistide põrandaalusest tegevusest. Puudub märke selle kohta, et Heidemanni oleks siiski pikemalt kinni peetud.⁸³⁰ Reigo Rosenthal on oletanud, et ilmselt süüdistusest loobuti, kuna juba novembri lõpus 1922 osales Heidemann teisel üleriigilisel ametiühingute kongressil Tallinnas.⁸³¹ Tõenäoliselt see nii ka on, kuna puudub igasugune teave edasiste arengute kohta, ehkki detsembris edastati Heidemanni puudutav uurimismaterjal edasi Tartu-Võru rahukogu prokuröri abile.⁸³²

Huvipakkuv on, et vahistamine ei kajastu Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegis, täpsemalt kartoteegi kaitsepolitsei tööd puudutavas andmestikus. See annab aluse oletada, et kaitsepolitseil polnud selleks hetkeks Heidemanni vastu vettpidavamaid tõendeid tema seotusest põrandaaluste kommunistidega, sest ehkki pärast Heidemanni vahistamist leiti tema korteri läbiotsimisel ka kommunistlikku kirjandust, esitati talle süüdistus hoopis 15 vintpüssipadruni omamise eest, milles ta enam kui aasta väldanud kohtusaaga lõpuks ka süüdi mõisteti, kuid mida ei jõutud täitmisele pöörata.⁸³³

---

⁸²⁶ II rk 1. istj, protokoll nr 4, 28.06.1923, vg 163–170.

⁸²⁷ II rk 1. istj, protokoll nr 2, 12.06.1923, vg 43–60; protokoll nr 5, 05.07.1923, vg 174–175; protokoll nr 15, 02.08.1923, vg 547–548.

⁸²⁸ II rk 1. istj, protokoll nr 16, 02.08.1923, vg 577–582.

⁸²⁹ II rk 1. istj, protokoll nr 20, 04.08.1923, vg 674–675; II rk 2. istj, protokoll nr 47 (27), 04.12.1923, vg 1573–1574.

⁸³⁰ RA, ERA.4454.1.3148, l 7: Hans Heidemanni palve Tartu-Võru rahukogu 6. jaoskonna rahukohtunikule, 18.03.1923; RA, ERA.952.2.11, l 18: Heidemann, Hans Hansu p.

⁸³¹ **Rosenthal, Tamming.** Sõda pärast rahu, lk 598–599.

⁸³² RA, ERA.952.2.11, l 18.

⁸³³ RA, ERA.4454.1.3148, l 1: Läbiotsimise protokoll, 08.11.1922; l 13–14: Protokoll ja kohtu otsus, 4.12.1923; l 15: täiteleht, 31.01.1924, l 23: määrus, 14.09.1925.

Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegis on Hans Heidemanni kohta esimesed sissekanded 10. juulist 1923 kaitsepolitsei Tallinna jaoskonna poolt, ent täpselt ei selgu, millega seoses need on tehtud. Tõenäoliselt tehti sissekanne seoses TÜV nimekirjas riigikogusse valituks osutumiseega.⁸³⁴ Ka Paul Keerdo kohta pärineb üks kirjetest kaitsepolitsei kartoteegis 1923. aasta juulist ning puudutab teda kui TÜV nimekirjas riigikogusse valitud saadikut.

Jälle ilmub Heidemann politseimaterjalidesse 1923. aasta septembris, kui teda süüdistati Tartu AÜKN-i esimehena tööliste rongkäigul korratuste soosimises, isegi õhutamises. Heidemann olnud korra eest vastutaja 2. septembril 1923 Tähtvere pargis toimunud töölisnoorsoo kõnekoosolekul, kus lubanud noortel rongkäigus tänavail punaste lippude ja plakatitega liikuda ning kõva häälega „Internatsionaali” laulda. Süüdistuse järgi hüüdnud Heidemann koguni „Elagu keelatud rongikäik!”⁸³⁵ Asja arutamiseni jõuti alles 1924. aasta septembris ning mingite tulemusteni see ei jõudnud.⁸³⁶

Kaitsepolitsei kartoteegis rongkäigu intsident kajastamist ei leia. Küll figureerib Heidemann kartoteegi andmestikus taas 1923. aasta novembrist pärinevas kirjes, mil tema kohta märgitakse, et ta on Töörahva Ühise Väerinna nimekirjaga riigikogusse valitud riigikogu liige, kontoriametnik, abielus, „pikk, kõhnapoolne, blond” ja tagaotsitav Tallinna tähtsamate asjade 2. jaoskonna kohtu-uuriija poolt, süüdistuseks uue nuhtlusseaduse paragrahvi 102 järgi osalus üle-eestilise kommunistliku salaorganisatsiooni tegevuses.⁸³⁷ Ilmselt on tegemist tagantjärele tehtud sissekandega, mis võiks pärineda mitte varasemast kui jaanuarist 1924. Eriti võib seda kahtlustada UNS-i süüdistusparagrahvi sissetoomise osas, sest novembrist 1923 osales Heidemann taas riigikogu töös ja mingit süüditust UNS-i järgi pole tema kohta teada. Siiski ka sel juhul näitab registreeringu aeg – 12. novembrer 1923 – , et kaitsepolitsei 1923. aasta suvel tekkinud huvi Heidemanni vastu oli sügiseks intensiivistunud.

Küllap andis selleks põhjust Hans Heidemanni tegevus, mis oli vahepeal veelgi aktiivsemaks muutunud, leides selleks ajaks põhilise väljundi töölisajalehe toimetamises. 1923. aasta oktoobrist detsembrini püüdis ta käima panna ajalehte Tööliste Lipp,⁸³⁸ millest ilmus üksnes kaks numbrit, enne kui ajalehe järjekordne number detsembris vabariigi ametiasutuste ja ametivõimude kohta valeteadete levitamise põhjendusega arestiti.⁸³⁹ Täpsemalt oli probleemse artikli puhul tegemist ülevaatega hiljutisest riigikogu koosolekust, kus kommunistide

---

⁸³⁴ RA isikuandmete kartoteek: Heidemann Hans, Hansu p, Kapo Tallinna jsk, 10.07.1923.

⁸³⁵ RA, ERA.4451.1.3028, I 1–2: Tartu linna politsei I. jsk ülema protokoll, 02.09.1923.

⁸³⁶ Kui kohtuasja septembris 1924 Tartu-Võru rahukogus arutama hakati, oli Heidemann juba põranda all ning kohtuasi pandi tema leidmiseni seisma, lõpetati aga 1925. aasta novembris üldse, vt RA, ERA.4451.1.3028, I 29: Tartu-Võru Rahukogu I. jsk rahukohtuniku kohtuistung protokoll, 13.09.1924.

⁸³⁷ RA isikuandmete kartoteek: Heidemann Hans, Hansu p, 12.11.1923.

⁸³⁸ RA, ERA.1.7.241, I 420: Hans Heidemanni teadaanne Siseministeeriumile, 27.10.1923.

⁸³⁹ RA, ERA.71.1.597, I 26: Siseministri määrus, 14.12.1923.

poolt taastostatati kaitsepolitsei kaotamise vajalikkuse küsimus.⁸⁴⁰ Heidemann tegi ka ise varjunime „Mephisto” all töölisajakirjandusele kaastööd.⁸⁴¹

Ajalehti ja ajakirju registreeris ja nende ilmumise küsimustega tegeles Siseministeeriumi alluvuses asuv administratiivasjade peavalitsuse trükiasjade osakond. Kui mõni kodanik soovis hakata välja andma ajalehte või ajakirja ning saatis selleks teadaande administratiivosakonda, liikus küsimus edasi kaitsepolitsei peavalitsusele, mõnikord lisaks ka kriminaalpolitsei peavalitsusele, kus uuriti avalduses vastutava toimetajana märgitud isiku tausta, näiteks seda, kas isik oli karistatute nimekirjas. Kaitsepolitsei peavalitsusest laekus infot eelkõige selle kohta, kas isik oli registreeritud „Vabariigi vastase poliitilise tegelasena” või mitte.⁸⁴²

Kui Hans Heidemann kirjutas 27. oktoobril 1923 Siseministeeriumisse, et hakkab vastutava toimetajana välja andma Tartus kuus korda nädalas ilmuvat ajalehte Tööliste Lipp, läbis ka tema taotlus ülalkirjeldatud teekonna.⁸⁴³ Kaitsepolitsei Peavalitsusest anti juba kirja sissetuleku päeval 30. oktoobril päringule kiire vastus: „Hans Heidemann on kommunist ja seda isiklikult mitmel korral riigikogus toonitanud.”⁸⁴⁴

Lisaks tegevusele riigikogus ja töölisajakirjanduse väljaandmisel kandideeris Hans Heidemann 1923. aasta sügystalvel kohalike omavalitsuste valimistel Tartu linnavolikogusse TÜV, Tartu Töölisühingute Kesknõukogu, Eestimaa Tööraha Partei, Tööliste Ühisuste ja Tööliste Vanemate ühisnimekirjaga. Kuna nende asutuste juhtpositsioonidel olid enamasti ühed ja samad inimesed, oli kokkuvõttes tegemist kompartei juhitud aktsiooniga. 57-liikmelises nimekirjas olid teiste seas üle seatud SFÜS-i liikmed Oskar Sepre ja Robert Cher, 53. kandidaadina leiame nimekirjast Paul Keerdo, kelle elukohaks oli hoopis Tallinn.⁸⁴⁵ Nimekiri osutus populaarseks ning sisuliselt võitis valimised, saades rohkem kui 5000 häälega 60-liikmelises Tartu linnavolikogus 15 saadikukohta. Nimekirja esinumbrina pääses linnavolikokku ka Hans Heidemann.⁸⁴⁶

---

⁸⁴⁰ RA, ERA.71.1.597, 1 7–7p: Kaitsepolitsei Tallinna jsk ülem Kohtupalati prokurörile, 28.12.1923.

⁸⁴¹ **Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 106.

⁸⁴² RA, ERA.1.7.241, nt 1 7–9, 398–402.

⁸⁴³ RA, ERA.1.7.241, 1 420: Hans Heidemanni teadaanne Siseministeeriumile. Tallinnas, 27.10.1923.

⁸⁴⁴ RA, ERA.1.7.241, 1 423: Admin-ajjade peavalitsuse üldosakond Kaitsepolitsei Peavalitsusele, 29.10.1923.

⁸⁴⁵ RA, ERA.3021.1.208, 1 98–98p: Tööraha Ühise Väerinna, Tartu Töölisühisuste Kesknõukogu, Eestimaa Tööraha Partei, Tööliste Ühisuste ja Tööliste Vanemate linnavolikogu liigete kandidaatide nimekiri nr 4 Tartu linnavolikogu valimistel 1923. aastal.

⁸⁴⁶ RA, ERA.3021.1.208, 1 108.

Foto 6. Hans Heidemann Riigikogu liikmena, 1923. Hiljem kasutati fotot Heidemanni tagaotsimisel: vt Eesti II Riigikogu: fotoalbum. Fotograafid Joh. Parikas, P. Parikas, A. Vannas. Tallinn: Kiri, 1924, lk 41 vrd RA, EFA.123, A-238, foto nr 377

Kui ajakirjandus 1923. aasta lõpul lahkuva Tartu linnavolikogu viimaseid istungeid kajastas, on ka seal volikoguliikmena nimetatud Hans Heidemanni. Mäletatavasti ta 1921. aasta kohalike omavalitsuste valimistel EISTP põhinimekirjas linnavolikogusse ei pääsenud, ent võimalik, et jõudis sinna hiljem asendusliikmena. Igatahes osales Heidemann 1923. aasta detsembri lõpus Tartu linnavolikogu koosolekul. Volikogu tegevust kajastanud ajakirjanik on nimetanud Heidemanni „naljameheks „kaugelt maalt””, viidates tema samaaegsele tööpostile riigikogus, ning tema sõnavõtte „kommunist Heidemanni „võõrusetendusteks””, osutades Heidemanni suurele aktiivsusele aastaaruande jm küsimuste kommenteerimisel, kus Heidemann paistis silma tähelepanuväärse ebakompetentsusega põhjusel, et ta ei olnud Tartu linnavolikogu tegemistega lihtsalt kursis, kuna „ei olnud teda veel ühelgi eelmisel koosolekul märganud. Teadupärast on ta aga linnavolikogu liige ikka olnud”⁸⁴⁷.

⁸⁴⁷ Tartu teated. Vana linnavolikogu viimased päevad. – Postimees nr 348, 30.12.1923.

Kommunistide nimekiri uue linnavolikogu esimene koosolek toimus 15. jaanuaril 1924, napilt. Ehkki kommunistide fraktsioon oli linnavolikogu suurim, jäid nad napilt opositsiooni, kui linnavolikogu esimesel koosolekul 1924. aasta jaanuari keskpaigas moodustasid napi häälteenamusega koalitsiooni Rahvaerakond, majaanikud ja üürnikud ning volikogu esimehe kohale valiti tagasi Peeter Põld.⁸⁴⁸

Hans Heidemann oli üks neist TÜV nimekirjas parlamenti valitud riigikogu liikmetest, keda 1924. aasta 21. jaanuari õhtul üle Eesti toimunud kommunistide arreteerimisel ei vangistatud. Väidetavalt pääses ta täiesti juhuslikult, kuna viibis vanematekodus Taageperal. Küll vahistati kodus Valgamaal tema vend Ernst Heidemann, kes jäi kuni märtsi keskpaigani Tallinna, misjärel vabastati kuni kohtuprotsessini ning anti kodukohas politsei valve alla.⁸⁴⁹

Pärast jaanuarireteerimisi läks Hans Heidemann põranda alla. Hilisematest süüdistusdokumentidest võib lugeda, et ta jätkas seal EKP vastutava organisaatorina Tartu Töölisühingute Kesknõukogu juhatuse, selle noortekomisjoni, Tartu Töölisnoorsoo Ühingu, spordiseltsi Herkules juhatuse ja Tartu linnavolikogu TÜV rühma instrueerimist, tehes seda vastavalt Tallinnast saabuvatele juhtnõoidele. Nii näiteks saatis Heidemann Tartu linnavolikogu TÜV rühma liikme Emmeline Toominga kaudu rühmale ettepanekuid, mida volikogu istungitel esitada. Lisaks asus Heidemann Lõuna-Eestis organiseerima relvastatud lööksalku, mis olid mõeldud teostama riigipööret Tartus ja laiemalt Lõuna-Eestis.⁸⁵⁰

Teadmata on, kas eksisteerib materjale, mis valgustaksid Heidemanni otsest suhtlust EKP KK liikmetega põranda all viibimise ajal, s.o jaanuarist septembrini 1924. Sellised allikad võiksid anda parema ülevaate Heidemanni tegevusest, instruktsioonidest, instrueerijatest ja ülesannetest, mis võiks omakorda anda aimu sellest, kui autonoomne oli Heidemann oma tegevuses ning kellele ja kui tihti ta pidi aru andma. Materjal võiks heita paremat valgust ka riigipöörde ettevalmistamisega seonduvale Lõuna-Eestis. Seda pole senise uurimistöo raames õnnestunud leida, mistõttu pole võimalik ka öelda, mis ajast Heidemann õigupoolest parteiorganisaator oli. Kas ta sai selleks 1924. aastal, kui kommunistide read olid oluliselt hõrenenud, või varem? Näiteks lubavad Arnold Veimeri mälestused Heidemannist, kes tegi talle 1923. aasta sügisel ettepaneku hakata parteiorganisaatoriks Lõuna-Eestis, oletada, et Heidemann pidi enne olema juba EKP organisaator.

Praeguse uurimise seisus juures on Heidemanni tegevus 1924. aasta jaanuarist septembrini mingil kujul jälgitav hilisema kohtuprotsessi dokumentatsiooni kaudu, mõned viited tema tegevusele annab omaaegne ajakirjandus. Seal väideti, et Heidemann olevat tõepoolest olnud juba jaanuaris isikute nimekirjas, kes tulnuks arreteerida, kuid nii Heidemannil, Reesenil kui veel mõnel õnnestunud

---

⁸⁴⁸ Uue linnavolikogu esimene koosolek Tartus. – Vaba Maa nr 13, 17.01.1924.

⁸⁴⁹ **Siivas.** Lõpuni kindel, lk 26; RA, ERA.55.2.355, l 8; Tallinna Tähtsamate asjade II jaoskonna Kohtu-uuriija määrus, 14.03.1924.

⁸⁵⁰ RA, ERA.927.1.324, l 7.

põgeneda väidetavalt Nõukogude Venemaale, kus Heidemann märtsis „oma „kursuse” lõpule viia” jõudnud, misjärel saadetud ta tagasi Eestisse, nüüd juba varustatud täpsete juhtnööridega Jaan Anveltilt. Sama artikkel seostab Heidemanni riigikogu liikme Jaak Nanilsoni tapmisega.⁸⁵¹ Tõepoolest tõstatub küsimus Heidemannist kui parteikohtunikust Elmar Kaueri tunnistuses.

Teisal kirjutati ajakirjanduses hiljem, et ehkki algul usuti olevat Heidemann Nõukogude Venemaale põgenenud, selgus, et ta oli hoopis Lõuna-Eestis kommunistide tegevust juhtima asunud. Väidetavalt kavandas kaitsepolitsei Elva jaamas ka Heidemannile varitsuse, sest seal teati teda oma kontaktisikuga kohtuvat, kuid kinnivõtmise nurjus, kui Heidemann põgenes vastastikuse tulistamise ajal rukkisse.⁸⁵² 13. juulil 1924 tundsid kaitsepolitsei ametnikud Hans Heidemanni ära Tartu lähedal Riia maanteel, kuid Heidemannil õnnestus taas põgeneda.⁸⁵³

Kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülem Rudolf Bachmann väitis hiljem kohtuprotsessil nähtavasti agentuurandmeile toetudes, et 1924. aasta suvel käinud Heidemanni Tartus instrueerimas Otto Rästas.⁸⁵⁴ Seda on sama raske kontrollida, kui Bachmanni teisi väiteid, kuid see pole võimatu. Kas võib oletada, et Heidemann ei suhelnud otseselt Nõukogude Liiduga? Midagi sellist joonistub välja ka süüdistusmaterjalist: ettevalmistused mingisuguseks väljaastumiseks küll käisid, kuid nende mastaap polnud kõigele vaatamata eriti ulatuslik.

2.3.4. Heidemanni lööksalklaste ehk nn 78 kohtuprotsess

Kaitsepolitsei vangistas Hans Heidemanni 18. septembril 1924 Tartus Jakobi tn 39 korteris. Korterisse jäetud valveposti otsa komistasid üksteise järel mitu Heidemanni kullerit, kes samuti vahistati, neist hargnesid niidid järgmiste isikuteni ja septembrist detsembrini 1924 vangistati kokku mitukümmend inimest, kelle seas olid nii lendlehtede levitajad, kullerid kui ka erinevad Heidemanni varjajad.⁸⁵⁵

Heidemanni taskust leiti kirjavahetus „Dantoniga”.⁸⁵⁶ Selle varjunime varjus töötas Heidemanni heaks Tartu Töölisühingute ja AÜKN noortekomisjoni liige

---

⁸⁵¹ Põrandaalune kommunist H. Heideman tabatud. – Vaba Maa nr 219, 23.09.1924.

⁸⁵² Kes on kommunist Heidemann? Kommunistide tabamise puhul Tartus. – Rahvaleht nr 74, 24.09.1924.

⁸⁵³ RA, ERA.927.1.325, l 442.

⁸⁵⁴ RA, ERA.3704.1.350a, l 62: [Sõjaväeprokuröri märkmed] kommunistlikus tegevuses süüdistatud Hans Heidemanni kohtuprotsessilt, 18.07.1925.

⁸⁵⁵ RA, ERA.927.1.325, l 442–442p.

⁸⁵⁶ Segaseks jääb, millistel asjaoludel langes varjunime valik just Prantsuse revolutsiooni aegse poliitiku, Prantsuse Vabariigi justiitsministri ja ühe oma aja suurima oratori peale. Väidetavalt jäi nime taust ka Kaueri endale uduseks, Dantoni nime hakanud ta kasutama sellepärast, et „keegi tüdruk olla hakanud teda niiviisi hüüdma”, vt Vaba Maa nr 226, 01.10.1924.

Elmar-Johannes Kauer,⁸⁵⁷ kelle tunnistus koos Heidemanni juurest leitud paberitega avas Heidemanni tegevuse relvastatud lööksalkade moodustamisel.⁸⁵⁸ Kauer paistab olevat Heidemannile olnud üks noorteorganisatsioonidest tuttavaid kaastöölisi, EISTP ja töölisspordiseltsi aktivist. Tartu AÜKN noortekomisjoni liige oli Kauer oktoobrist 1923.⁸⁵⁹

Kaueri tunnistuse järgi võttis põranda all olev Hans Heidemann temaga ühendust mais 1924, Heidemanni juhtnõõride järgi tegutses Kauer konkreetselt võitluskolmikute loomisega alates 1924. aasta augustist. Seejuures teinud Heidemann Kauerile ülesandeks valida 10 isikut, kes pidid igaüks omakorda valima kaks usaldusväärset inimest. Nii pidi moodustatama 10 võitluskolmikut. Augusti lõpul kohtus Kauer Heidemanniga Tähtvere mõisa maadel, kus Heidemann seletanud, et kolmikuid on vaja peagi läbiviidava riigipöörde juures, kus need pidanuksid koos sõjaväelaste ja töölisestega asutusi üle võtma. Kaueri kahtlustele vastanud Heidemann, et ta olla leidnud palju ohvitsere, kes riigipöörde läbiviimisel abiks tulevad, samuti pidi appi tulema soomusrong. Heidemann lubanud muretseda ka sõjariistu. Kauerile teinud ta siiski täiendavalt ülesandeks otsida sõdureid, kes väljaastumises osaleks, samuti kuulata järele, kes müüks vintpüsse, sest Heidemann oli valmis neid ostma. Kui Kaueri tunnistuse järgi tekitanud Heidemanni sõnad riigipöördest Kaueris umbusku, siis samavõrd fantaasiaküllane oli Kaueri enda informatsioon Heidemannile: edaspidises kirjavahetuses, mida Kauer Heidemanniga pidas, lubas ta septembri keskpaigas, et peagi on kolmikutena koos juba kuni 100 inimest.⁸⁶⁰

Hiljem Kauerilt konfiskeeritud paberite hulgas oli ka töölisspordiseltsi Herkules liikmete nimekiri kokku üle 70 nimega, kellest 10 on eraldi numbritega

---

⁸⁵⁷ **Elmar-Johannes Kauer** (1904–48), sündis Tartumaal Vorbuse vallas, oli villatööliline; Tartu AÜKN-i noortekomisjoni esimees ja spordiseltsi Herkules juhatus ning ETÜ Tartu osakonna liige. Organiseeris maatöölise ametiühinguid, propageeris TÜV platvormi, levitas riigivastaseid üleskutseid. Arreteeriti jaan-s 1924 Tartus, vabastati ajutiselt märtsis 1924 politsei valve alla, vangistati uuesti okt-s 1924. Andis sügisel 1924 Heidemanni vastu tunnistusi seoses võitluskolmikute moodustamisega. Mõisteti 149 protsessil 15 aastaks sunnitööle. Võttis märtsis 1925 Heidemanni vastu antud tunnistuse tagasi, mõisteti ka 78 protsessil 15 aastaks sunnitööle. Vabastati veeb-s 1926 ennetähtaegselt. Töötas Tallinnas esperantolektorina, pärast aastal 1941 Saksamaale emigreerumist trammikonduktorina ja jätkas tegevust esperantistina. Suri 1948. aastal Aschaffenburgis, seal tegutses temanimeline esperantoklubi, vt RA, ERA.1868.1.725, l 3: Tartu Tähtsamate Asjade Kohtu-Uurija määrus, 7.10.1924; l 11: Tartu-Võru rahukogu prokurör Tartu vangimaja ülemale, 25.08.1925; RA, ERA.927.1.324, l 31p–32, 42–42p: süüdistusakt, 13.06.1925; RA, ERA.1868.1.724, l 1: teated vangi Kauer, Elmar-Johannes Karli p. kohta; l 7: Tallinna Tähtsamate Asjade Kohtu-uurija määrus, 14.03.1924; RA, ERA.927.1.325, l 86–87: Kohtuotsus, 25.07.1925; Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado = Eesti esperanto-liikumise entsüklopeedia. Toimetaja Jaan Ojalo. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000, lk 35.

⁸⁵⁸ RA, ERA.927.1.325, l 442.

⁸⁵⁹ RA, ERA.949.2.224, l 1: Tunnistus, 10.10.1923; l 10: töölisspordiselt „Herkules” liikmekkaart nr 1, Elmar Kauer, 10.06.1923; l 11: EISTP nooreosakonna liikmepilet, Elmar Kauer, 18.03.1923.

⁸⁶⁰ RA, ERA.927.1.325, l 443–443p.

ära märgitud, pole selge, kas Kaueri enda või politsei poolt. Enamik nimedest klapiivad Kaueri poolt esitatud kolmikute juhtide nimedega,⁸⁶¹ millest võib teha ühese järelduse: töölisspordiseltsid olid üheks platvormiks, millelt riigipöörde plaanisel osalisi värvati. See pole ka ime, arvestades, et Herkules oli üks neist organisatsioonidest, mis oligi asutatud kommunistide mõjualusena ning millele Heidemann jagas ka pörandalt suuniseid.

Kui Kauer oli 1924. aasta sügisel olnud üsna avameelne oma tegevuse kirjeldamisel lööksalkade moodustajana, siis järgmise aasta märtsis toimunud ülekuulamisel muutis ta varem antud tunnistust, väites, et kokkusaamistel osales ja lööksalku formeeris ta üksi, keeldudes teisi nimesid nimetamast.⁸⁶²

Heidemanni konspiratiivkorterist leiti ka EKP Tartu komitee kassaraamat ning Tartu, Võru ja Valga rajooni Punase abikomitee kassaraamatud 1924. aasta kohta, kuhu Heidemann oli jaanuarist septembrini regulaarseid sissekandeid teinud. Leiti ka aruandeid ning üleskutseid, kõnekavu, ettekirjutusi sõjaväeliste teadete kogumise kohta,⁸⁶³ mis sidusid Heidemanni EKP tegevusega. Heidemann oli sisse seadnud nii täpse arvepidamise, et see võimaldas tema tegevust dokumenteerida peaaegu samm-sammult. Ka sõjaväeprokurör osutas kohtus sellele, et „[---] siin annab ennast igal pool tunda mitte see arvatav „tööline“, milles Heid. ise räägib, vaid just „kantselei ametnik“ mis tema tegelikult on. Isegi oma aruannetest jättab ära kirju väljasaadetud kirjadest [---]. Puudub ainult et oleks sisse seatud olnud lauajuhend ja kaastegelaste kohta alfabeedi raamat siis oleks siin täielik pörandaalune bürokraat.”⁸⁶⁴

Lisaks Kauerile oli Heidemanni lähemaks abiliseks kooliõpetaja Voldemar Telling, kes oli aasta varem õhutanud kommunistlikke meeleolusid Petseri gümnaasiumi õpilaste seas, kust ta seetõttu vallandati. Telling tegeles ka 1924. aastal Petserimaal relvade muretsemise, Nõukogude Liidus asuvate partei liikmetega sidepidamise ja üle piiri pääsemise võimaluste uurimisega. Kauer valis sobivaid isikuid lööksalkade ja kolmikute juhatajateks ja tegeles realselt salkade moodustamisega.⁸⁶⁵

Vähene säilinud kirjavahetus partei kõrgemate funktsionääride vahel heidab mõningat valgust ka 1924. aastal EKP-s valitsevale olukorrale ning selle põhjal jääb mulje, et tendentsid polnud lootustandvad. Näiteks pärineb augustist 1924 tõenäoliselt Rudolf Vakmani kiri Otto Rästasele, kus esimene märgib, et „Eestist ületulijate arv kasvab kohutavaks. VB-s [Välismaa Büroos – MLT] käib neid nüüd iga päev 2–4 tükki. Praegu kõlistati Kingissepast, et seal on ületulijaid „na litso“ kinni tänase päeva peale üle 60-ne. Nädal tagasi oli neid seal 40.”⁸⁶⁶ Kolmikute moodustamisest kõneles ka kiri EKP KK-lt Heidemannile 1924. aasta

---

⁸⁶¹ RA, ERA.949.2.224, 13–4.

⁸⁶² RA, ERA.927.1.324, 131p–32.

⁸⁶³ RA, ERA 927.1.325, 1442.

⁸⁶⁴ RA, ERA.3704.1.350a, 164.

⁸⁶⁵ RA, ERA.927.1.324, 111p–12, RA, ERA.927.1.325, 1445p, 452p; RA, ERA.1108.3.272, 11.

⁸⁶⁶ RA, ERAF.6495.5.4, 17: R[udolf] W[akman]? Otto Rästasele?, 20.08.1924.

maist, millele Bachmann viitas hiljem oma tunnistuses ja mis oli lisatud asi-
tõendite hulka.⁸⁶⁷

Heidemanni kirjavahetuspunkti pidaja Adeele Marguse kaudu, kelle venda Reinhold Margust teadis Heidemann varasemast, 2. diviisi intentanduuris tööta-
mise ajast, tuli ilmsiks veel Heidemanni teine, õigemini juba kolmas tegevusala:
lisaks parteilisele organiseerimistöele oli Heidemann kogunud pikemat aega
teateid sõjaväe kohta, kasutades selleks 2. diviisi intendatuurist tuttavat August
Hechti. Hecht arreteeriti 21. septembril 1924 oma korteris ning ta tunnistas end
ülekuulamisel „välisriigi agendile salajaste sõjaväeliste teadete edasiandmises”
ka süüdi, seletades lisaks, et ta oli astunud vabatahtlikuna Vabadussõtta ning
jäänud 2. diviisi intendantuuri vanemkirjutajana teenistusse ka pärast demobili-
seerimist. 1922. aastal ilmunud välja Hans Heidemann ning teinud ettepaneku
astuda parteisse, millest Hecht keeldunud. Seepeale toonud Heidemann Hechtile
2000 marka, nimetanud seda partei määratud abirahaks ning küsinud andmeid
2. diviisi sõdurite meeleolude ja koosseisu kohta. Iga kuu saadeti väeosadest
intendantuuri salajasi teateid väeosades toidul olevate inimeste ja hobuste kohta
ning Heidemanni veenmisele järele andes hakanudki Hecht septembrist 1922
kuni maini 1923 teateid kopeerima, hiljem viis ta need otse Vene saatkonda,
saades saatkonnast 4000 marka. Kui pärast Heidemanni põranda alla kadumist
püüdnud Hecht teateid mitte enam edastada ja paar kuud vahele jättis, ilmunud
Heidemann isiklikult kohale ja nõudnud selle tegevuse jätkamist. Aprillist 1924
toimetas Hecht teated Adeele Marguse korterisse Tartus ja edaspidi ilmus
temalt teateid nõudma juba Heidemanni teenistuses olev Adeele Marguse vend
Reinhold Margus.⁸⁶⁸ Kuigi Heidemann tunnistas, et tegeles Tartus töölisliiku-
mise organiseerimisega III Internatsionaali vaimus, saades elamisraha EKP KK-lt,
lökkas ta andmete kogumise süüdistuse tagasi.⁸⁶⁹

Heidemanni lööksalka kuulumise süüdistus esitati kokku 54 isikule, üldse
anti sõjaministri käskkirjaga 13. juunist 1925 sõjaringkonnakohtu alla 78 isikut,
süüdistades peaaegu kõiki eelkõige UNS-i paragrahvi 102 alusel.⁸⁷⁰ Sõjaring-
konnakohtu väljasõiduistung peeti Tartus kuu aega hiljem 10.–22. juulini 1925.⁸⁷¹

Heidemanni süüdistus koosnes kokku neljast osast. Põhiosa moodustas tema
tegevus EKP Tartu põrandaaluse komitee juhina, kus ta Tallinnast, s.o EKP kesk-
komiteest tulevate juhtnõõride, rahalise toetuse ning kirjanduse abil suunanud
rea ametiühinguorganisatsioonide ja Tartu linnavolikogu TÜV-i rühma tegevust.
Heidemannile pandi süüks veel otseselt salajaste lööksalkade organiseerimist ja
neile relvastuse hankimist, mis oli osa EKP KK korraldusest avalikku mässu
kavandada. Süüdistuses väideti, et riigipööre pidi esialgsete kavade järgi aset

---

⁸⁶⁷ Heidemanni lööksalga protsess. Tartu kaitsepolitsei ülema tunnistus – Vaba Maa nr 162, 17.07.1925.

⁸⁶⁸ RA, ERA.927.1.324, l 12p–14, RA, ERA.957.12.549, l 27.

⁸⁶⁹ RA, ERA.927.1.324, l 12–12p.

⁸⁷⁰ RA, ERA.927.1.324, l 37–41p, l 2–2p: Sõjaministri k/k nr 289, 13.06.1925 Tallinnas.

⁸⁷¹ RA, ERA.927.1.325, l 1–11: Protokoll 10.–22. juulil 1925. a. Sõjaringkonnakohtus Tartus avalikul kohtuistungil.

leidma Venemaa oktoobripöörde aastapäeval, ent Heidemanni lööksalklaste vahistamise tõttu lükkus mõnevõrra hilisemaks.⁸⁷² Kolmas süüdistuspunkt puudutas teadete kogumise korraldamist Nõukogude Venemaa jaoks Hechti ja teiste osalusel. Viimaks süüdistati Heidemanni kõigist teistest eraldi selles, „et tema 1919 a. sõja ajal Venemaaga Eesti Vabariigi piirides, olles Eesti Vabariigi kodanik ja seistes Eesti sõjaväeteenistuses esmalt Peipsi Rannakaitse pataljonis ja selle järele 2. diviisi Intendandi valitsuses, teadvalt ja tahtvalt kaasaaitas välisriigile – Nõukogude Venemaale – tema vaenulises sõjategevuses Eesti Vabariigi vastu, toimetades Nõukogude Venemaa kasuks Eesti sõjaväes salakuulamist ja vastavaid sõjalisi teateid, vaenlasele edasi andes.”⁸⁷³

Kui kolm esimest süüdistuspunkti olid vähema või suurema selgusega mitmest allikast kinnitatud, lisaks oli olemas Heidemanni enda põhjalik arvepidamine, mis tema tegevust võrdlemisi hästi valgustas, ning nende punktide lahtikirjutamisele ja seoste näitamisele kulutati ka palju paberiruumi, siis problemaatilisem oli viimane süüdistuspunkt – sõjaväelasena Vabadussõja ajal Nõukogude Venemaa kasuks sõjaliste teadete kogumine ja edastamine.

Viimane süüdistuspunkt näib olevat tulnud üllatusena ka Heidemannile endale. Kui muidu olid tema vastused demonstratiivsed ja väljakutsuvad, kasutades muuseas 149 protsessi mitme kohtualuse lauset sellest, kuidas ta end kodanluse klassikohtu ees süüdi ei tunnista, olid viimase punkti osas tema kommentaarid paljusõnalisemad ja meeleheitlikumad, aga suhtumine tõsisem.⁸⁷⁴ Heidemanni suhtumise muutumise noppis üles ka ajakirjandus, märkides, et viimase seletuse andnud Heidemann „äärniselt närvilise ägedusega”, kommenteerides, et see oli igati arusaadav, kuna „kui süüdistus sõjaaegse salakuulamise kohta püsti jääb, on süüdlasele surmanuhtluse määramine kohtu poolt paratamatu”.⁸⁷⁵

Heidemanni üllatus tekitab omakorda küsimusi, sest kui ta 1924. aasta oktoobris püüdis Tartu maakonnavanglast välja saata salakirja parteikaaslastele, kus kinnitas võitluskolmikute püsimist, oli ta oma võimaliku käekäigu osas meelestatud võrdlemisi negatiivselt, kartes just surmanuhtlust, nimetades ainsa pääseteena enda välja vahetamist Nõukogude Liitu. Selgusetuks jääb, kas Heidemann on olnud kirjas oma väljendusis lihtsalt teatraalne, sest ei uskunud Eesti vabariigi kohtusüsteemi või oli tal oma Vabadussõja aegse tegevuse osas reaalset midagi karta. Kirjasaatmise katse ebaõnnestus, selle dešifreerisid hoopis kaitsepolitsei ametnikud ning kiri lisati süüdistusmaterjali hulka.⁸⁷⁶

Heidemanni tegevuse kohta Peipsi rannakaitsepataljonis andis tunnistuse sõjaväeametnik Puusepp, kelle otseses alluvuses oli Heidemann töötanud 2. diviisi intendantuuris 1920. aasta augustist kuni 1921. aastani, seega mitte vahetult rannakaitsepataljoni teenistuse ajal. Sellegipoolest lükkas Puusepp ümber

---

⁸⁷² RA, ERA.927.1.324, 17.

⁸⁷³ RA, ERA.927.1.325, 1454: Süüdistusakt Hans Heidemann'i ja tema kaudu moodustatud kommunistlise organisatsiooni asjus, 13.06.1925.

⁸⁷⁴ Vaba Maa nr 163, 18.07.1925 vrd RA, ERA.3704.1.350a, 13.

⁸⁷⁵ Vaba Maa nr 159, 14.07.1925.

⁸⁷⁶ RA, ERA.927.1.234, 123p

eelnevad väited, nagu oleks Heidemann rannakaitsepataljonist välja heidetud.⁸⁷⁷ Ka siinses biograafilises ülevaates ei ole õnnestunud leida Heidemanni rannakaitsepataljonist väljaheitmisega mingit seost. Tema karjäär oli arenenud tõusvas joones kuni 1920. aastani. Puusepp teadis ka Heidemanni teenistusest kirjutaja ja hiljem raamatupidajana Vorbuse mõisas, kuid ei osanud öelda Heidemanni Vorbuselt lahkumise põhjust.⁸⁷⁸

Heidemanni väljaheitmisest oli kõnelenud eelnevalt tunnistajana üles astunud kaitsepolitsei Tartu ülema abi Karl Saag, kes väitis Heidemanni küsimuse peale, kust sellised jutud pärinevad, et seda rääkinud talle leitnant Pedak ja teised, kes rannakaitsepataljonis teenisid.⁸⁷⁹ Heidemann ise eitas enda pataljonist väljaheitmist, täpsustades, et ta käis puhkusel ja tagasi tulles oli pataljon likvideeritud ning ta viidi üle 2. diviisi intendantuuri nagu kõik kirjutajad.⁸⁸⁰ Heidemanni sõnu kinnitavad juba eelpool käsitletud arhiiviallikad.

Peamine, tegelikult ka ainus tunnistaja, kes Heidemanni 1919. aasta tegevusest kõneles, oli kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülem Rudolf Bachmann, kes tunnistajana 16. juulil 1925 väitis: „Heidemann toimetas salakuulamist minu teadete järele juba 1919 a. Hecht seletas. Sõja ajal oli tema otsekohesest ühenduses olnud Vene armeega.”⁸⁸¹ Bachmanni teated äratavad kahtlust ses osas, et nagu eelnevalt märgitud, töötasid Hecht ja Heidemann koos alles 1920. aasta kevadest, mispärast pole võimalik, et Hecht osanuks kirjeldada Heidemanni varasemat tegevust, vähemalt mitte vahetult. Lisaks ei tule 1919. aasta salakuulamise temaatika välja ka Hechti 1924. aasta sügisel antud ütlustest, millest on säilinud protokoll. Toona Bachmann isiklikult Hechti ülekuulamise juures ei viibinud, Hechti kuulus üle kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülema vanemabi K. Saag, kohal viibis lisaks prokuröri abi Tomson.⁸⁸² Muidugi ei saa välistada, et Bachmannil võis lisaks olla Hechtiga vestlusi, mida ei protokollitud. Samuti ei saa välistada Heidemanni ja Hechti eelnevat tutvust väljaspool 2. diviisi intendantuuri.

Bachmanni tunnistus 16. juulist 1925, mida on refereeritud ajakirjanduses, toob esile veel väite, justkui oleks Heidemann salaorganisatsiooni tähtsama isikuna püüdnud „teenistusse astuda riigikaitse asutusesse, nõnda teenis ta vastutavate kohtade peal politseis ja kaitseväes, ilma et keegi teda oleks kahtlustada võinud”.⁸⁸³ Kui konkreetsetest viidetest algallikale jäi puudu, viitas Bachmann agentuurandmeile, mida teadupärast polnud kohtul võimalik kontrollida.⁸⁸⁴ Ka

---

⁸⁷⁷ RA, ERA.3704.1.350a, l 31–31p.

⁸⁷⁸ Samas, l 31p.

⁸⁷⁹ Samas, l 12; Vaba Maa nr 159, 14.07.1925.

⁸⁸⁰ RA, ERA.3704.1.350a, l 12, 31p. Tõepoolest leidub Peipsi rannakaitsepataljoni dokumentatsioonis märge selle kohta, et haigestunud Hans Heidemann saadeti 2. Tartu Sõjaväe Haigemaja arstide komisjoni otsusel kaheksa kuuks puhkusele, vt RA, ERA.577.1.21, l 472: Tunnistus [dateeritud sisu järgi] juuli 1919.

⁸⁸¹ RA, ERA.3704.1.350a, l 48p–49.

⁸⁸² RA, ERA.957.12.549, l 29.

⁸⁸³ Vaba Maa nr 162, 17.07.1925.

⁸⁸⁴ Vaba Maa nr 163, 18.07.1925.

siin tekib jälle küsimus, kas Bachmann ei ürita viia Heidemanni poliitilist tegevust varasemale ajale, kui see tegelikkuses oli. Tema väited ei mõju Heidemanni tegevust laiemalt vaadates usaldustäratavalt ega sobitu tegevustris. Näiteks võib praeguse uurimisseisu juures väita, et kui Heidemann oleks olnud aktiivne alates 1919. aastast või varem, pole loogiline tema absoluutne eemalejäämine Krookuse luurevõrgustiku tegevusest ja sellega seoses oleks pidanud tema tegevus avalikuks tulema juba palju varem ehk 1920. aasta sügisel, nagu juhtus Krookuse ja teistega. Arvestades, millises seisus oli pärast 1920. aasta sügise sissekukkumisi nii kommunistide Lõuna-Eesti organisatsioon kui ka nende luurevõrk, tundub pigem tõenäoline hüpotees Heidemannist kui kommunistide piirkondliku võrgustiku uuesti ülesehitajast ja tema aktiivse tegevuse aeg langeb pigem 1922. aastale, varem pole tema poliitilisest tegevusest lihtsalt mitte midagi teada.

Kõige kaalukamaks argumendiks Heidemanni 1919. aasta luuretegevuse poolt võib pidada Bachmanni väljakäidud väidet, et ta sai infot Heidemanni kohta ühelt Venemaalt ületulnud sealse luureosakonna agendilt, täpsustades, et „Vene ajal olnud see isik ohvitseriks; hiljem, peale Venemaale tagasiminekut, lasti ta Venemaal maha.”⁸⁸⁵ Kui Heidemann sõja ajal luurega tegeles, võis tema tegevuse kohta tõesti andmeid olla just luurevaldkonna töötajatel, ehkki vastuseta jääb sel juhul küsimus, miks algul tõi Bachmann Heidemanni luuretegevusele viidates sisse Hechti informatsiooni ja alles seejärel info agendi kohta.

Bachmanni osutatud isik oli Sergei Kuuskler, kes oli töötanud Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse informatsiooni- ja statistikaosakonna ülemana ning 1921. aasta veebruarist kuni maini andnud Petrogradi kontroll-opteerimiskomisjoni juures töötanud kaitsepolitsei ametnikule opteerimisloa eest üle rea luureandmeid, mis väidetavalt olnud ka väärtuslikud. Kuuskler pääses seejärel Eestisse ning töötas mõnda aega 1921. aastal kaitsepolitsei kaastöölisesena, seejärel sõjaväeluures, kuid on osutatud ka ametkonnasisestele kahtlustele Kuuskleri suhtes, et tegu võis olla topeltagendiga. Väidetavalt andis ta 1921. aastal teateid ka Tartu põrandaaluste kommunistide kohta, mis viis Tartus EKP organisaatori August Subi jt vahistamiseni (vt eespool). Kuuskler tapeti peagi tõenäoliselt Nõukogude agentide poolt, kuid pole täpselt selge, millal.⁸⁸⁶ See tekitab lisaküsimuse tema võimalikust infost Heidemanni kohta, kuna pole teada, millal ta võis üldse mingit infot sellest edastada. Eriti, kui Heidemann ei paista 1921. aastal olevat võimude huvipiirkonda kerkinudki. Kas Kuuskleri infoga võis olla seotud Heidemanni arreteerimine novembris 1922? Miski sellele otseselt ei viita.

Ka ei viita ükski kaitsepolitsei kartoteegi kirje sellele, et seal oleks Heidemanni seoses tema 1920. aastate eelse tegevusega silmas peetud. Andmeid luuretegevusega seonduvast on vähe säilinud,⁸⁸⁷ mistõttu pole mingi Heidemanni tegevust avava materjali leidmine, juhul, kui seda üldse eksisteerida võis, eriti

---

⁸⁸⁵ Vaba Maa nr 162, 17.07.1925.

⁸⁸⁶ **Rosenthal, Tamming.** Sõda pärast rahu, lk 327–329, 438–441, 548–554, 686.

⁸⁸⁷ Samas, lk 325.

tõenäoline. Pole ka võimatu, et esitatud teadete näol võis olla tegu Bachmanni enda tugeva veendumusega Heidemannist kui salakuulajast, mida ta agentuurandmetele viidates legitimeeris. Esines ju tema tunnistuses muidki ebakõlasid, näiteks väitis ta olevat ühe kohtualuse Sinaida Kullami saadetud Eestisse Kominterni Eesti seksiooni poolt, kuid ei osanud midagi asjalikku vastata kaitse täpsustusele, et Kullam oli Eestisse saabudes 12-aastane jne.⁸⁸⁸

Jääb üle mõõnda, et kuigi Heidemannil oli tema ametikohtadest tulenevalt võimalus Vabadussõja ajal luuramisega tegeleda, ei tule selle osas kuskilt mingit täiendavat teavet välja, mis kinnitaks, et ta seda võimalust oleks realiseerinud. Tema võimaliku huvi pahempoolse poliitika vastu ulatumine maailmasõja-eelsesesse aega, mille kohta justkui oleks paarist allikast andmeid, ei ole iseenesestmõistetavalt piisavaks argumendiks, et Heidemanni võiks luuretegevusega seostama hakata. Lõpuni jääb selgusetuks, miks peeti vajalikuks just siis – 1925. aastal – Heidemanni-vastase Vabadussõja-aegse luuresüüdistusega välja tulla, kui Bachmann väitis, et seda oli talle rääkinud just Kuuskler ja tõenäoliselt juba umbes neli aastat varem.

Ka oma kohtuprotsessil öeldud lõppsõnas pühendas Heidemann suure osa energiast just luuresüüdistusele, kommenteerides:

„Naljakas on mulle, pean niipalju sõnu kulutama asjadest, mida ma ise teinud pole. Seda sunnib eluinstinkt ja elualalhoidmise tung. Mõistke mind süüdi kõige raskema karistusega vabariigi vastases kihutustöö tegemises, kuid surra asjade eest, mida pole toime pannud, ei taha ja niisugust kohtuotsust ei soovi vastu võtta. Loodan, et kodanline kohus jõuab vahet teha tõsiasjade ja väljamõelduste vahel. Olen veendunud töölisliikumisesse teadmise, et üldistes huvides kogu ühiskonna eest elada on ikkagi midagi suuremat, kui isiklikud läbielamised. On katsutud käesoleva protsessiga töölisliikumist mudaga määrada, kuid loodan, et töölisliikumine läheb ikka oma soodu määrimatult ja puhtalt sellepeale vaatamata edasi.“⁸⁸⁹

Kogu 78 protsessil mõisteti riigivastasest tegevusest osavõtus, mis hõlmas erinevate organisatsioonide kaudu EKP heaks tegutsemist ja lendlehtede levitamist, kokku süüdi 70 inimest, kellele määrati erineva pikkusega vanglakaristused. Heidemann mõisteti süüdi kõigis talle esitatud süüdistuspunktides, kaasa arvatud sõja ajal välisriigi kasuks teadete kogumises, mis tõi talle surmaotsuse. Õigeks mõisteti kokku 5 inimest.⁸⁹⁰

---

⁸⁸⁸ Vaba Maa nr 163, 18.07.1925.

⁸⁸⁹ Kommunistide suurprotsess Tartus. Protsessi 9. päev. – Päevaleht nr 194, 22.07.1925.

⁸⁹⁰ Lisaks viiele õigeksmõistetule vabastati kohe pärast kohtuprotsessi Heidemanni üks varjajaist Ivan Beljajev, kuna tema 3-kuuline karistus loeti kantuks eeluurimisel viibitud ajaga. Vennad Eduard ja Johannes Treier olid põgenenud 1925. aasta juunis enne kohtuprotsessi algust Nõukogude Liitu, 78. kaebealune Villem Trommel suri enne protsessi algust, vt RA, ERA.927.1.324, l 74: sõjaringkonnakohtu määrus [Ed. ja Johannes Treier'i asjus], 23.06.1925; l 83: sõjaringkonnakohtu määrus [Villem Trommel'i asjus], 23.06.1925; RA, ERA.927.1.325, l 76–87.

Kohtuprotsessil oli oma järelelu, mille põhjuseks see, et riigikogu polnud Heidemanni surmaotsuse kinnitamisega, mis kuulus sõjaministri pädevusse, kaugeltki üksmeelne. Ajalehes spekulereiti võimaliku valitsuskriisi tekke üle, osutades põllumeestekogude ja sotsialistide tõenäolistele erimeelsustele. Viidati tagasi sama aasta aprillikuisele juhtumile, kui valitsus muutis 1. detsembri riigipöördekatsest osa võtnud Saaremaa kommunisti Gustav Ülgeküti surmaotsuse, tehes seda peamiselt sotsiaaldemokraatide pealekäämisel. See tõi kaasa põllumeestekogulastest ministrite Jaan Sootsi ja Karl Einbundi lahkumispalvete esitamise riigivanemale, ent kriis hoiti siiski ära, Soots ja Einbund võtsid palved tagasi. „Nähtavasti on põllumeestekogud sedakord kindlal seisukohal, et sõjaringkonna kohtu poolt Heidemanni kohta tehtud surmaotsus täidetud saaks,” märgiti ajalehe Vaba Maa veergudel ning tsiteeriti põllumeestekogude häälkandjat Kaja, kus arutleti, kas peagi arutlusele tulevate armuandmispalvete osas „valitsuse enamus kinni peab neist kokkuleppealustest, mis põllumeeste esitajatega tehti riigivaenlaste vastu võitlemise küsimuses ja millest taganemine viimase armuandmise puhul kommunistidele peaaegu oleks võinud valitsuse kriisi esile kutsuda”.⁸⁹¹

Seega on vägagi jälgitav 1. detsembri riigipöördekatse otsene mõju Heidemanni protsessi tagajärgedele: relvastatud väljaastumine tõi kaasa äratundmise kommunistidest lähtuva reaalse ohu olemasolu kohta ja konsolideeris ülejäänud poliitilised jõud, mis viis omakorda poliitilistele kokkulepetele. Heidemanni toetuseks ei astunud seekord otsustavalt välja ka sotsiaaldemokraadid, kes veel 1924. aasta algul olid vangistatud kommuniste parlamendis tarmukalt kaitsnud, olgugi, et nüüd polnud küsimuseks rahvasaadikute vabadusse jätmine või vangistamine, vaid ühe endise parlamendiliikme elu või surm. Õhustiku muutumine tuleb kujukalt esile juba riigikorra kaitse seaduse eelnõu lugemistel riigikogus ja muutusest hoiakuis annab tunnistust seaduse vastuvõtmine veebruaris 1925.⁸⁹²

Kohtuotsuse peale esitas ettenähtud tähtajaks 1. augustiks appellatsiooni kokku 38 süüdimõistetut. Sõjaminister Soots kasutas oma õigust ja kinnitas ise otsuse lõplikul kujul, jättes kassatsioonile käigu andmata, sh muutmata Heidemanni surmaotsust.⁸⁹³ Nii sündiski, et ehkki ka Hans Heidemanni isa protsessi järel otsuse ümbervaatamist taotles, saates armuandmispalve eraldi vabariigi valitsusele ja apelleerides eriti asjaolule, et kui selline kuritegu nagu Nõukogude Venemaale teadete kogumine sõjaolukorras ka toime pandi, peaks see olema Tartu rahulepingu artikli 10 põhjal kustutatuks loetud,⁸⁹⁴ lükati tema palve

---

⁸⁹¹ Kas kriisi võimalus? Lahkuminekuud Tartu „kindral” Heidemannile armuandmise otsustamisel. – Vaba Maa nr 181, 08.08.1925.

⁸⁹² II rk 7. istj, protokoll nr 195 (12), 12.02.1925, vg 609–621; RT nr 29/30, 19.02.1925, lk 146–147.

⁸⁹³ RA, ERA.927.1.325, l 76.

⁸⁹⁴ Tartu rahulepingu artikkel 10 järgi amnesteeriti vastaspoole kasuks töötanud sõjavangid ja interneeritud. Hans Heidemann polnud ei üks ega teine, vt **Edgar Mattisen**. Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 457.

28. augustil tagasi.⁸⁹⁵ Hans Heidemann hukati 29. augustil 1925 Tartust 8 km väljas Inglimäel⁸⁹⁶ Kõrveküla kruusaaugus. Tema säilmed leiti ja maeti ümber 1941. aasta algul.⁸⁹⁷

Hans Heidemanni kui ühe nn märterkommunistiks kirjutatu kohta on äärmiselt keeruline välja selgitada tema poliitilise huvi tekkimise tõenäolist aega ja vormi, kuna nõukogude perioodil esitatud väiteid pole viidete puudumise tõttu enamasti võimalik kontrollida ja teave on lünklik. Üldiselt jääb mulje, et radikaalsete poliitiliste huvide tekke aega on püütud kunstlikult tegelikust varasemaks tuua, mis pole tol perioodil kirjutatud kommunistide biograafiate puhul mitte erand, vaid pigem reeglipärane.

Heidemanni puhul on uurimistöö tegemise seisukohalt probleemne veel asjaolu, et tema elulugu ja tegevust puudutav teave on mitmekordselt ideologiseeritud, mis raskendab arhiivimaterjalide ja mälestuste tagant n-ö tõelise Hans Heidemanni esiletulekut. Mälestused on enamasti kogutud või kirja pandud Teise maailmasõja järel, arhiivimaterjal ja omaaegsed kajastused ajakirjanduses on valdavalt seotud lööksalklaste kohtuprotsessiga 1925. aastal, eriti viimased on aga pärit 1. detsembri riigipöördekatse järgsest maailmast, mil Heidemanni nähakse eelkõige 1. detsembri riigipöördekatse kaasosalise ja ettevalmistajana ning terroristina. Sellest tulenevalt nähakse teda seotuses kõige riigivastasega ega hoita kokku selle algete viimisega võimalikult varasesse aega.

Käesolevast Hans Heidemanni tegevuse rekonstrueerimise katsest torkab silma, et tema radikaliseerumine toimus kiiresti ja oli üsna äärmuslik. Kas seda saab taandada mõnele üksiknimetajale, näiteks puhtalt sotsiaalsele päritolule? Otseselt kindlasti mitte, kuigi sotsiaalne päritolu tuleb võimaliku mõjurina mitmel pool esile. Võimalik, et mingit selgust aitaks luua talle lähemate isikute tausta avamine teda ümbritsevates suhtevõrgustikes, eelkõige Stanislava Heidemanni, kelle Eestisse jõudmise asjaolud ja sinne tegevus on üsna ebaselged. Samuti pole praktiliselt midagi teada Heidemanni noorema venna Ernsti tegevusest Vabadussõja ajal, mis kõigi viidete järgi oli küll hulga tagasihoidlikum kui Hansul. Seoses Heidemanni puudutava kommunistliku partei temaatikaga tuleks lähemalt uurida kommunistide suhtlusvõrgustikke 1920. aastate alguse Tartus ja Tartumaal, eelkõige organisatorite Timse ja Subi kontakte ja suhtlusruumi. Kontaktide loomise kohana väärriks süvendatud uurimistööd Tartu Töölistmaja.

Kord aktiivsesse tegevusse sukeldununa oli Hans Heidemann võrdlemisi laia haardega poliitikas kui eriti pahempoolses töölisliikumises, koondades 1923. aasta sügis-talveks enda kätte terve rea olulisi positsioone, olles korraga nii

---

⁸⁹⁵ RA, ERA.927.1.325, I 133: Kohtuministri ettepanek 15.08.1925 ja Vabariigi Valitsuse otsus 28.08.1925.

⁸⁹⁶ Esineb ka nimekuju Inglismägi.

⁸⁹⁷ RA, ERA.927.1.325, I 136: Sõjaväe Prokurör Sõja Ringkonnakohtule, 09.09.1925; **Siivas**. Lõpuni kindel, lk 45; **Raendi**. Isikunimelised tänavad Tartus, lk 23; VaM, M III-42: Hans Heidemanni ümbermatmine, andmed Ernst Heidemannilt, 1966.

riigikogu kui ka Eesti Tööraha Partei liige, aga lisaks sellele Tartu Töölisühingute Kesknõukogu, Tartumaa Maatöölise Liidu ja Tartu tööliisspordiselti Herkules esimees ning Üleriikliku Maatöölise Liidu nõukogu ja Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu liige.⁸⁹⁸

Heidemanni lööksalklaste kohtuprotsessi käik, otsus ja selle järelelu osutavad reljeefselt muutunud suhtumisele kommunistidesse, mis tõsis riigipöördekatsejärgsetes oludes valdavaks ja kus küsitavuste korral kalduti nüüdsest kommuniste käsitlema terroristidena ka siis, kui otsesid tõendeid selle kohta nappis (nagu Heidemanni Vabadussõja-aegne tegevus) või kui tõstata armuandmise küsimus. Selline hoiak erines põhimõtteliselt varasemast, riigikoguski esile tulnud suhtumisest, mida seni olid kandnud Eesti vasakparteid ja kus kommunistidele kui maalimavaate kandjaile anti eluõigus ning nende väljaütlemisi ja tegevust tolereeriti poliitilise pluralismi eesmärgil ka siis, kui see omandas üha riigivastase iseloomu. Näiteks nähtub see riigikogus 1924. aasta veebruaris peetud pikemas diskussioonis, kui oli tõstata vangistatud kommunistidest riigikoguliikmete kohta.⁸⁹⁹

Hans Heidemanni surmamõistmine ja hukkamine on märkimisväärne erand, kui see paigutata seniste kommunistide suurprotsesside praktikasse, mille kõrvale on seada ainult Jaan Tombi juhtum 1924. aasta novembrist, aga pigem seaduspära, kui vaadelda seda 1. detsembri järgsete välikohtute tegevuse kontekstis. Nii jääbki endiselt küsimuseks, kas Heidemanni saatusele oli tugevam mõju tema reaalsel tegevusel või muutunud oludel tema ümber.

1920. aastate esimesse poolde jäi EKP kõige aktiivsema tegevuse ajajärk Eestis ja katsed vaatamata oma põrandaalusele positsioonile mõjutada nii ametiühinguliikumist kui ka osaleda poliitikas, noorsoo- ja naisliikumises. Need püüded osutusid võrdlemisi edukaks, sest EKP kontrolli alla kallutati märkimisväärne osa Eesti ametiühinguliikumisest ja vasakpoolne EISTP, kommunistide võrgustikud ulatusid Tallinna ja Tartu töölistmajadest Tartu ülikoolini.

Võtmetähtsusega oli kommunistide mõju laiendamise juures 1922. aasta. Just sellel aastal läksid kommunistide kontrolli alla suured üleriiklikud ametiühingorganisatsioonid nii linnas kui maal, vasakopositsioon saavutas ülekaalu ka EISTP-s. 1922. aastal asutati EKP juhitud üliõpilasorganisatsioon Tartu Ülikooli juurde. Oluliselt laiendati tegevust naiste ja noorte seas. Sellel oli otsene ja märgatav mõju 1923. aastal toimunud parlamendivalimistel saavutatud heale tulemusele. See tuleb hästi esile kitsama piirkonna käsitlemisel Tartu ja Tartumaa näitest, kus veel 1921.–22. aasta vahetusel oli kommunistidel tõsiseid raskusi organisaatori leidmisega, 1923. aasta valimistel seevastu saadi mitu head tulemust. Järgmiste perioodidega võrreldes on kommunistid palju enam tegevad avalikkuses.

---

⁸⁹⁸ RA, ERA.1.7.241, I 423: Admin-asjade peavalitsuse üldosakond Kaitsepolitsei Peavalitsusele, 29.10.1923.

⁸⁹⁹ II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–180.

Käsitletud kolme isiku teekondade juures on võimalik ka mõningane üldistumoment. Kõik kolm astusid EKP liikmeks 1920. aastate algul. Nad kõik olid võrdlemisi noored, Paul Keerdo oli EKP-sse astudes (1922) 31-aastane. Hans Heidemannist sai EKP liige 1922. aastal 28-aastasena. Olga Künnapuu astus EKP liikmeks 17-aastaselt (1920).

Kõigist kolmest loost jääb murranguna kõlama 1917. aasta, mis tähendas perekondadele suuri muutusi, Keerdo puhul ka aktiivset poliitikasse minekut. Selle taustal on Esimene maailmasõda taandunud pigem teisejärguliseks sündmuseks, ehkki mõlemad mehed mobiliseeriti sõtta. Rindele aga kumbki ei jõudnud.

Poliitikaga olid kaks kolmest isikust seotud juba mitu aastat varem. Nii Keerdo kui mõnedel andmetel ka Heidemann olid olnud esseeride partei liikmed, ja jõudsid sealt iseseisvate sotsialistide partei ridadesse, kus radikaliseerusid. Nende perekondlikke seoseid poliitilise huvi tekkega välja selgitada ei olnud võimalik ja neid ei pruukinudki olla, sest valikute jaoks võisid ainest pakkuda ühiskondlikud murrangud. Küll aga oli perekondlik aspekt esil Olga Künnapuu puhul, kelle enese väitel oli tema eeskujuks 1917. aastal VSDTP liikmeks astunud isa. Künnapuu loos tuleb ka kommunistide osa esile rohkem perekonna kaudu kui teiste puhul. Ilmselt võib seda pidada ka üheks põhjuseks, miks jõudis Künnapuu kommunistliku parteini varem kui Heidemann ja Keerdo. Pärast isa kadumajäämist ja surma 1919. aasta algul majutas Künnapuude perekond mitmeid kommunistidest põrandaaluseid ja samad põrandaalused eesotsas Mart Likemetsaga olid Olga parteisse astumisel tema soovitajad.

Kommunistidele oli neil aastail oluline mõju laiendamine ametiühingu-liikumises. Naistööliste hulka saadeti selgitustööd tegema ka noor Olga Künnapuu. Seevastu Heidemanni ja Keerdo suhe ametiühingute ja kommunistidega on komplitseeritum. Näiteks Keerdo puhul võib öelda, et tema ametiühingutegevuse algus 1917. aastal on tihedalt läbi põimunud tema poliitikasseastumisega, kuid vähemalt seniste uurimistulemuste põhjal saab järeldada, et tema lähenemine kommunistidele toimus hiljem läbi ametiühinguküsimuste ja tegevuse riigikogus. Heidemanni puhul on mingit järjekorda veelgi raskem välja tuua.

Kommunistide tegevust käsitledes ei saa mööda endiste esseeride parteist ja nende tegevusest Eesti Vabariigis, mil oldi ühinetud iseseisvate sotsialistide parteiks. Esseerid pärandasid EISTP-le eri meelsustega grupid, kes toetasid rohkem, kes vähem koostööd kommunistidega ega olnud ühel meelel ka küsimuses, kas luua kommunistidega hoopis ühine erakond.

EISTP oli vasakpoolseim legaalsetest erakondadest, mida on valdavalt kujutatud kui kommunistidele passiivselt alla jäänud erakonda. Teisalt asus iseseisvate sotsialistide partei huvitaval positsioonil sellepärast, et tundub olevat ligi tõmmanud isikuid, kel oli hiljem suur tõenäosus radikaliseeruda. EISTP ambivalentne asend on senini lõpuni lahti kirjutamata. Sellest tulenevalt on võrdlemisi keeruline sellesse keskkonda paigutada ka Paul Keerdot. Lähemalt vääriks käsitlemist tema EISTP-ga seotud suhtlusring. Kas või selleks, et selgitada välja, kust jooksis veelahe EKP-ga tihedama koostöö soovijate ja selle vastaste vahelt ja kas see võis kulgeda näiteks mööda endisi vasak- ja paremesseeride positsioone.

Näiteks tekitas erakonnas elavaid arutelusid 21 punkti, aga samuti ka 12 nõudmise toetamine. Hetkel on endiselt lahtine küsimus, kui palju lähenesid EISTP liikmed ise aktiivselt kommunistidele, kui palju tuli initsiatiiv kommunistidelt. Selleks et partei siseelust paremini aru saada, ei piisa käesoleva töö keskmesse seatud isikute tegevuse analüüsist. Selle asemel võiks kõne alla tulla vajadus mingit laadi prosopograafilisest uurimusest EISTP liikmeskonna kohta, mis aitaks erakonna sisemisi arenguid senisest oluliselt paremini kaardistada. Ilmselt aitaks see vastata ka paljudele partei kommunistide mõjuvälja liikumisega seotud küsimustele.

Käsitletud ajajärku jäi kommunistide riigipöördekatse 1924. aasta 1. detsembril, millega oli otseselt seotud Hans Heidemann. Paul Keerdot ja Olga Künnapuud see ei mõjutanud, sest nemad olid selleks ajaks juba vangistatud.

Oluline, aga seni vähe tähelepanu pälvinud aspekt kümnendi alguse kommunistide tegevuses oli võimalus pääseda vangide vahetamise korras Nõukogude Venemaale. See pakkus vangisattumise korral võrdlemisi kiiresti võimaluse „kodanluse” vanglast vabaneda ja siirduda Nõukogude Liitu. Siinkäsitletud kolmikust tegid vangide vahetusele oma tegevuses panuse Hans Heidemann ja Olga Künnapuu. Kuigi kummalgi juhul vahetus realselt päevakorrale ei tõusnudki, oli see ometi korra esil mõlemas loos, mis annab tunnistust asjaolust, et sellega arvestati.

Kindlasti vääriks eraldi uurimust ametiühingute politiseerumise küsimused, mis võiks nimetatud protsessidele linna-, maa-, tööstus- ja kontoritöötajate seas senisest rohkem valgust heita ja nendes protsessides parem orienteerumine aitaks senisest enam kaasa biograafilisele uurimistöö jaoks vajaliku konteksti loomisele.

3. KOMMUNISTIDE TEGEVUS 1920. AASTATE TEISEL POOLEL

Pärast 1. detsembri riigipöördekatset säilis Eestis EKP piirkondlikest osakondadest üksnes Saaremaa organisatsioon, mida sellisena ka nõukogude perioodi parteiajalookirjanduses esile tõsteti.⁹⁰⁰ Saaremaa organisatsiooni, mida konspiratsiooni huvides nimetati „ääremaade” parteiorganisatsiooniks⁹⁰¹, juhtis Aleksander Ellam ning organisatsiooni tegevus ja suhtluskeskkond tuleb käsitlemisele alapeatükis 3.1. Intrigeeriv on küsimus, mis oli Saaremaa organisatsiooni tegutsema jäämise eelduseks. Kas see võis olla karismaatilise ja kohapealseid olusid tundva liidri olemasolu või olid parteiorganisatsiooni püsijäämise tagamaad sellest eeldusest sootuks erinevad ja mida see organisatsioon endast muutunud oludes üldse kujutas?

Pärast mõningast madalseisu oli poliitilises plaanis 1920. aastate teise poole EKP tegevuse üks iseloomustajaid uus katse pääseda legaalsete organisatsioonide kaudu esinduskogudesse ja võtta osa, peamiselt taas obstruktsiooni eesmärgil, nende tegevusest. Vaatamata oluliselt vähenenud toetajaskonnale saatis kommuniste kümnendi teisel poolel oma tegevuse elavdamise alal ka mõningane edu, millest annab tunnistust EKP liikmete ja EKP-le lähedalseisvate isikute „imbumine” Eesti Töölise Partei ridadesse ja nende tegevus riigikogus. Neid arenguid käsitletakse detailsemalt alapeatükis 3.2. Valter Kaaveri tegevuse kaudu.

3.1. Aleksander Ellam ja EKP Saaremaa organisatsioon

Saaremaa kaguosas asuv endine Põide kirikukihelkond jagunes hilisemal ajal kolmeks vallaks: Uuemõisa, Maasi ja Laimjala. Luuletaja Aira Kaal on oma kodukihelkonna kohta märkinud, et Põide piirkonda peeti mõnes osas vähem saaremaalikuks kui ülejäänud saart: Põides tunti õ-tähte, seal ei kasvanud jugapuud ega luuderohi, seal oli merehoovuste mõju väiksem kui mujal Saaremaal. Ka näis, nagu oleks hinnatud Põides vanu traditsioone vähem kui mujal saarel, näiteks lõpetati seal varem rahvariiete kandmine. Ühtlasi peeti Põidet saare kõige viljakamaks piirkonnaks, Saaremaa n-õ viljaaidaks.⁹⁰²

Just siit pärineb järgmise alapeatüki keskne isik, Aleksander Ellam, kelle õlule jäi 1. detsembri riigipöördekatse järgsel madalseisu perioodil EKP ainsa

⁹⁰⁰ Nt Ülevaade EKP ajaloost II, lk 128, Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Peatoimetaja Aleksander Panksejev. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk 78.

⁹⁰¹ RA, ERAF.6495.1.263, l 31: Aruanne EKP ääremaade partei organisatsiooni töö ja seisukorra kohta, EKP Ääremaade Organisatsiooni konverentsil 1931. a aprillis.

⁹⁰² **Aira Kaal.** Kodunurga laastud I. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 178; **Endel Tennov.** Mõnda Alla Marist. Saaremaa töörahva ülestõusu 40. aastapäeva puhul. – Looming nr 2, 1959, lk 252; Saaremaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Luha, E. Blumfeldt, A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934, lk 691.

säilinud maakondliku organisatsiooni tegevuse juhtimine ja koordineerimine. Sellest lähtuvalt on huvipakkuv Aleksander Ellami taust, sest see peaks aitama välja selgitada, millised eeldused olid just tema, et ta kujunes kohaliku partei-organisatsiooni juhiks ja milline oli selles tegevuses tema tugivõrgustik ja selle roll. Olgu kohe öeldud, et kui seni on ajalookirjanduses tähelepanu pälvinud valdavalt ainult Ellamid kui suur vasakpoolsete perekond, siis tuleb tõdeda, et nad pole sugugi ainsad. Suured vasakpoolse liikumisega seotud perekonnad olid Saaremaal ka näiteks Leinerid ja Riisid, kellest mitmest tuleb juttu ka siinses alapeatükis. Seega oleks asjakohasem pigem mitte näha mingit harukordset revolutsionäärivert Ellamites, kuivõrd oleks kohane vaadata neid kui näidet vasakpoolsete perede reas, kelle ühisnimetaja on päritolu Saaremaalt, täpsemalt Uuemõisa vallast.

3.1.1. Ellamid

Aleksander Ellam (ka Hellam) sündis 28. septembril 1897⁹⁰³ Uuemõisa vallas Kahutsi külas talurentnik Vassili Ellami ja tema naise Elena (ka Jeleena, snd Vakkaus) pere kolmanda lapsena. Perekond oli elanud Põide kihelkonnas põlvkondi ja slaavipärased eesnimed ei tulene Ellamite slaavi päritolust, vaid viitavad sellele, et Ellameid, nagu paljusid nende naabreid, oli mõjutanud 19. sajandi keskpaiga usuvahetusliikumine Saaremaal, millest olidki enim kantud just Põide ja Muhu kihelkonnad.⁹⁰⁴ Valdavalt olid õigeusku minejad mehed, mis on seletatav maasaamise ja koormiste kaotamise ootustega, olles seega sisult sotsiaalne, ehkki vormiliselt religioosne liikumine.⁹⁰⁵ Aleksander Ellami vaarisa Mats Ellam vahetas usku esimeste hulgas jaanuaris 1847, siirdudes Põide luteri kogudusest Ööriku õigeusu kogudusse.⁹⁰⁶

Aleksandri isa Vassili Ellam (s 1859) kolis 1880. aastatel oma naise Elenaga Maasi vallast Väike-Rahula küla vabadikukohalt Uuemõisa valla Kahutsi küla Pendu renditallu, olles samast pärit Elenaga 1889. aastal abiellunud.⁹⁰⁷ 1890. aastal

---

⁹⁰³ Erinevates allikates on Aleksander Ellami sünniaastana nimetatud nii 1896. kui ka 1897. aastat, vt RA, EAA.2556.1.21, l 308p–309: Uuemõisa vallavalitsus Saaremaal, kogukonna nimejuhataja, 1894–1897; RA, EAA.2556.1.26, l 262p: Uuemõisa vallavalitsus Saaremaal, kogukonna nimejuhataja, 1900–1922; RA, EAA.2556.1.27, l 251p: Uuemõisa vallavalitsus Saaremaal, kogukonna nimejuhataja, 1915–1921, RA, ERA.949.2.406s, pagineerimata: väljavõte Uuemõisa vallaraamatust, dateerimata.

⁹⁰⁴ Põide ja Muhu kihelkondades oli usuvahetajate % vastavalt 68,1 ja 69,6, samal ajal kui usuvahetajate %-lt kolmandal kohal olevas Karja kihelkonnas läks õigeusku „kõigest” 32,7% kihelkonna elanikest, vt lähemalt **Jaanus Plaat**. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003, lk 81.

⁹⁰⁵ Saaremaa, lk 338.

⁹⁰⁶ RA, EAA.1293.1.291, l 495–496: Põide koguduse personaalraamat, 1844–1871.

⁹⁰⁷ RA, EAA.2000.1.9, l 36: EAÕK Ööriku koguduseliikmete nimekirjad (Maasi), 1887–1898; RA, EAA.2000.1.30, l 176–176p: Abiellunute raamat, 1878–1891; **Tennov**. Mõnda Alla Marist, lk 253.

sündis esimene laps Maria (1890–1919), järgnesid Melania (sünd 1894)⁹⁰⁸, siinse alapeatüki „peategelane” Aleksander, Johan (ka Johannes, Juhan, Jaan, Joann, 1899–1942), Anton (1902–1924) ja viimaks Eugenia (1911–1941).⁹⁰⁹

Perekonna elujärg oli heitlik. 1893. aastal elati üle tulekahju, milles talu koos elumaja ja kõrvalhoonetega maha põles. Vassili ehitas maja ja kõrvalhooned uuesti üles, kuid kui mõis 1910. aastal talukoha ära müüs – Ellamitel polnud nähtavasti kapitali, et talu osta –, viis see kohtuasjani Uuemõisa vallakohtus, kus Mats Ellam oma rahaga ehitatud aitade eest kompensatsiooni nõudis, kui uus omanik neid talukohalt minema viia ei lubanud.⁹¹⁰ Küll ostis pere lähedusest Alla talu, mille ostuhind olnud taskukohasem,⁹¹¹ ent seda juba iseseisvunud Eestis, täiendades Reina asunduse asunike ridu.⁹¹²

Pöide piirkond oli 1905. aastal poliitiliselt võrdlemisi aktiivne, ehkki suuremate vägivallategudeni seal vastuolud ei arenenud, piirdudes mõnede mõisaküünide põletamisega. Nõukogudeaegses kirjanduses märgitakse, nagu oleks Vassili Ellam samuti nii 1905. aasta revolutsioonisündmustes osalenud kui ka selle eest kannatada saanud, mis 9-aastase Aleksanderi maailmapilti oluliselt vormis.⁹¹³ Selle kohta puuduvad arhiiviallikais andmed. Küll räägitakse Vassili Ellamist mälestustes kui osavast vemmälvärsside ja laulukeste sepitsejast, mis oma päevakajalisusega talle väidetavalt mõnelgi korral probleeme põhjustasid.⁹¹⁴

Ehkki Ellami-pere lastest on just Aleksander Ellam selle peatüki keskne figuur, tundub, et ta pole olnud kaugeltki kõige silmapaistvam Ellamite pere aktivist.⁹¹⁵ Kaasaegsete mälestuste põhjal jääb mulje, et andekas organisaator oli vanem õde Maria, kes lõi maailmasõja eel aktiivselt kaasa kohalikus seltsiliikumises ning erinevate õpperingide ja kursuste organiseerimisel, maailmasõja puhkedes aga rindele pakkide saatmise korraldamisel, milleks korraldati käsitöötalguid.⁹¹⁶ Noorimale vennale Antonile võimaldasid vanemad perekonna ainelisi olusid silmas pidades võrdlemisi hea hariduse ja Anton paistab ka ise olevat olnud õppimishuviline: ta õppis kihelkonnakoolis, seejärel täpsustamata andmeil Kuressaares linnakoolis, mille järel pääses 1921. aastal tööle Uuemõisa vallavalitsusse abisekretäriks ja jäi pärast sõjaväeteenistust 1922–23 vanemkirjutajana tööle Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste staapi. Neil aastail täiendas Anton end veel kirja teel peetavil kantseleiametnike kursustel ja Tallinna

⁹⁰⁸ Esineb ka nimekuju Melanie.

⁹⁰⁹ RA, EAA.2556.1.21, l 308p–309; RA, EAA.2556.1.27, l 251p.

⁹¹⁰ RA, EAA.2564.1.61, pagineerimata: V. Ellam'i kahjutasunõue A. Torni vastu, 1912.

⁹¹¹ **Vassili Riis**. Rannamännid. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 9.

⁹¹² RA, ERA.62.25.10799, pagineerimata: Endisest Reina mõisast eraldatud Alla talu nr 7 maade boniteerimise andmed, 1927, valdaja Vassili Ellam. Põllumajandusliku maa suurusks oli märgitud veidi üle 26 hektari.

⁹¹³ Nt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 38.

⁹¹⁴ **Tennov**. Mõnda Alla Marist, lk 253.

⁹¹⁵ Etteruttavalt võib oletada, et ehk just seetõttu muutub Aleksander Ellami roll kohaliku parteiorganisatsiooni töös märkimisväärseks alles pärast 1924. aasta riigipöördekatset, kui parteiaktiviste on hakanud nappima.

⁹¹⁶ **Tennov**. Mõnda Alla Marist, lk 251–260; **Riis**. Rannamännid, lk 11.

kolledžis.⁹¹⁷ Ka vanim õde Maria oli õppinud Kahutsi külakooli järel Tornimäe kihelkonnakoolis, mida aga ei lõpetanud.⁹¹⁸ Johan lõpetas koolis kuus klassi, praegune uurimisseis ei võimalda tema hariduse kohta täpsemaid andmeid.⁹¹⁹

Aleksander õppis mõned aastad Kahutsi külakoolis, millega tema haridus ka piirdus.⁹²⁰ Mitmed mälestused kirjeldavad hiljemgi Aleksander Ellami vähesest haridusest tingitud kesist õigekirjaoskust, mistõttu vajas ta ka parteitegevust puudutavas asjaajamises pidevat tuge ja kirjalikes töödes abistas teda põrandaluse organisatsiooni kirjatöimetajana Vassili Mölder. Ka noorem vend Anton ergutas vanemat venda õigekirja paremini omandama.⁹²¹

Võrdlemisi vähe on teada Aleksander Ellami osalemise kohta Esimeses maailmasõjas. Ta esineb Saaremaa kutsealuste nimekirjas, kes pidid võetama väe-teenistusse 1917. aasta algul. Tema elukohana on märgitud Uuemõisa vald Saaremaal. Ilmselt ta siiski teenistusse ei jõudnud, sest tema nimi esineb ka Harjumaa kutsealuste nimekirjas, tema elukoha täpsustusena on kirjas Harjumaa ja täiendav märge, et ta on saanud sõja lõpuni ajapikendust.⁹²²

1917. aasta sügiseks jõudis maailmasõda Eesti pinnale: osana Saksa armee pealetungist idarindel vallutati oktoobri keskpaigaks Lääne-Eesti saared. Üks kokkupõrkeid taganevate Vene väeosadega toimus ka Põide all, kus lühikeses, kuid ägedas lahingus süttisid ja põlesid maha lähedal Kahutsis asuvad Alla talu hooned, jättes Ellamite perekonna taas lageda taeva alla. Melanie meenutas hiljem, kuidas pere ja loomad jagati naabrite vahel, kuni talu krundile ehitati ajutine peavari. Uue maja ehitus viibis aga aastaid.⁹²³

Kui talupõleng oli olnud Ellamite perekondlik katsumus, tõi saare vallutamisele järgnenud okupatsioonirežiim kaasa probleemid saarlastele laiemalt. Ehkki dessandile järgnenud nädalail toimunud omavolilised rekvireerimised võeti peagi võimude kontrolli alla, oli majanduslik surutis Saaremaal siiski tuntav, mida süvendas 1918. aasta suvel Saaremaad tabanud viljaikaldus.⁹²⁴ Sellistes tingimustes kuulutati 1919. aasta algul välja mobilisatsioon Rahvaväkke. Juba detsembris 1918 olid Eesti valitsuse käsul mobiliseeritud tõrkunud Tallinna teele asumast, ent vastuseis Kogulas likvideeriti kiiresti.⁹²⁵ 1919. aasta veebruari keskpaigas puhkes mäss Muhus, kui Tallinna saatmiseks Kuivastusse koondatud Muhust, Maasi ja Uuemõisa valdadest mobiliseeritud tapsid neid saatva ohvitseri.

---

⁹¹⁷ RA, ERA.2013.3.115, l 74: Saaremaa maakonna valitsuse ametnike nimetamine, kinnitamine ja palvekirjad, 1922–30.

⁹¹⁸ **Tennov.** Mõnda Alla Marist, lk 254.

⁹¹⁹ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 17.

⁹²⁰ **Riis.** Rannamännid, lk 9; Revolutsiooni lipukandjad I, lk 38.

⁹²¹ **Kaal.** Kodunurga laastud, lk 93; **Riis.** Rannamännid, lk 46.

⁹²² RA, EAA.318.1.534, l 173: списокъ лицъ родившихся въ 1896 году и призванных на основаніи высочайшаго указа 10 июля 1915 года въ досрочный призывъ новобранцевъ 1917 года; RA, EAA.47.1.125, l 383: особый списокъ, 03.1916.

⁹²³ **Hanno Ojalo.** Saaremaa sõjatules. Sügis 1917. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2008, lk 90–91, kaart nr 3; **Riis.** Rannamännid, lk 10; **Tennov.** Mõnda Alla Marist, lk 255.

⁹²⁴ **Ojalo.** Saaremaa sõjatules, lk 181–190.

⁹²⁵ Saaremaa, lk 348.

Mäss levis kiiresti Saaremaale, kui mässulised võtsid üle vallamajad, tapsid kaitseliitlasi ja baltisakslasi ning asusid ise levitama mobilisatsioonikorraldusi, seekord mässuliste väkke, millest eemalehoidjaid ähvardati surmanuhtlusega. Nädala väldanud mässu likvideerisid mandrilt saarele saadetud karistussalk ja kohalikud Kaitseliidu üksused.

Saaremaa vastuhakul oli otsene mõju ka Ellamite perekonnale. 20. veebruaril, kui karistussalk jõudis Muhust Saaremaale Pöidesse, lasksid nad Uuemõisa vallas kümnekonna mässust osavõtnu seas maha ka Maria Ellami. Hiljem algatati Uuemõisa ja Levala valdades tapetute küsimuses uurimine omavoli küsimustes, mille taga oli Anton Ellami ja veel mitme Uuemõisa valla elaniku kirjalik pöördumine Asutava Kogu liikme Jüri Uustalu poole, kellelt paluti nende lähedaste surma asjaolude uurimise algatamist.⁹²⁶ Sarnaseid kirju laekus Asutava Kogule ka Muhu saarelt. Anton esitas võimalike tunnistajatena näiteks oma onu Alexander Ellami Kuressaarest ja Minna Koeli Uuemõisa vallast Kahutsi külast.⁹²⁷ 1919. aasta suvel toimetatud uurimise käigus andiski Alexander Ellam Maria kohta positiivse iseloomustuse. Ta ise oli veebruarisündmuste ajal tegutsenud Kuressaare Kaitseliidus, mistõttu polnud Maria vahetute tegemistega tuttav. Küll pidas ta vajalikuks Maria poliitilise meelsuse kohta rõhutada, et „nimetud Maria Ellam kunagi Eesti valitsuse vastasena ennast ei esitanud, vaid otse ümberpööratult, valmis oli viimast võimalust Eesti vabariigi teenuseks kasutama”.⁹²⁸ Uuemõisa valla mahalaskmiste kohta kogutud teave on arhiivimaterjalides napim kui näiteks Muhu saare kohta ja pole ka teada, kuhu uurimine välja jõudis.⁹²⁹ Tundub, et mingi otsese tulemuseni see ei jõudnud ja ilmselt ei hüvitatud mingil viisil ka moraalset kahju. Nõukogude perioodil kirjutatud seisukohad lähevad selles küsimuses oluliselt lahku.

Nii kujutavad Endel Tennovi kogutud mälestused mässu 40. aastapäevaks kirjutatud ülevaates Mariat mässu ühe keskse figuurina ratsutamas kord mustal täkul Levala staabi ja külade vahel mobilisatsioonikorraldusi levitades, teisel, pikk ratsaväemõök puusal, ringi kõndimas või Oti mõisa laatsaretti loomas, meenutades pigem Pariisi kommuuni käilakuju Louise Micheli kui harjumis-pärasemat ettekujutust Saaremaa talutüdrukust.⁹³⁰ Tennov kogus mälestusi näiteks Ellamite naabertalus elanud Juuli Lemberilt, kelle sõnul tulnud Maria esmaspäeva varahommikul mässuliste staabist Levalast, ajanud jalule Juuli venna Eduardi, oma venna Aleksandri ja naabripoisi Juhan Torni ning kurjustanud: „Revolutsioon on lahti, kaitseliidu ülem luusib külas ringi, teie aga

---

⁹²⁶ RA, ERA.495.10.159, I 164: Asutava Kogu liige Jüri Uustalu Vabariigi prokurörile, 28.06.1919; I 180–180p: Anton Ellam Asutava Kogu liikmele Uustalule, 10.06.1919; I 186: Asutava Kogu liige Jüri Uustalu Vabariigi prokurörile, 28.06.1919.

⁹²⁷ RA, ERA.495.10.159, I 180–180p.

⁹²⁸ RA, ERA.495.10.159, I 181: Anton Ellami ülekuulamisprotokoll, 18.08.1919; I 182–183: Alexander Johani p Ellami ülekuulamisprotokoll, 03.09.1919.

⁹²⁹ Muhu saarel läbi viidud uurimisest vt lähemalt RA, ERA.495.10.159, I 186–224.

⁹³⁰ **Tennov.** Mõnda Alla Marist, lk 258.

nohisete kodus!” Noormehed läksidki selle peale Uuemõisa valla Kaitseliidu ülemat Joosep Verlini püüdma, ent viimane pääses põgenema.⁹³¹

Ka Aleksander Ellami hilisem kaastööline Vassili Riis pole Ellamite mässus osalemise kirjendamisel olnud tagasihoidlik. Tema väitel osalesid selles aktiivselt nii Maria, Aleksander, Johan kui Anton: Anton kirjutas mobilisatsioonikorraldused ja -käsud, oli üks sidepidajaist ja osales relvade hankimisel ja edasi-toimetamisel; Johan võttis osa 16. veebruari õhtul Orissaares toimunud koosolekust, kus kutsuti mässulisi kiirele ja otsustavale tegutsemisele ning sattus seejärel Maasisse mobilisatsiooni läbi viima. Aleksander läinud samal 16. veebruari õhtul, kui saabus teade mässu algusest, koos Eduard Koeliga Tumala mõisa, kus võtsid üle Saksa vägedest maha jäänud sõjamoonalao. Anton ja Johan hiljem mässus osalemise eest karistada ei saanud, kuna ei olnud pealekaebajaid. Maria seevastu tegutses kodukohas, Kahutsi, Oti ja Levala piirkonnas, kus teda tunti.⁹³² Väärrib rõhutamist, et nii Tennov kui ka Riis panid oma tekstid kirja nõukogude perioodil, mil Saaremaa mässul oli tollases ideologiseeritud ajaloonarratiivis tähtis koht ja mida püüti seostada ka kompartei tegevusega.

Johan Ellam paigutab 1925. aastal oma palvekirjas Tallinna-Haapsalu rahukogu prokurörile laskemoonaladude ülevõtu hoopis 1918. aasta novembrisse ja viitab oma tegevusele kui vabariigi kaitseteenistusele, öeldes, et „olin mina esimisena, 1918 aastal Okupatsiooni võimu ära mineku puhul Uuemõisa vallas Tumala mõisas, sõja laskemoona ladude Okupatsiooni võimi käast üle võtmises tegelikult osa võtmas, kui nende poolt ävartati ladude õhku laskmist, ja vabatahtlikult nende kaitsmisele asusin.” Tegemist pidi seega olema hoopis 1918. a sündmuse ja Tumala mõisa laskemoonalaoga. Johan Ellami sõnul võis tema sõnu kinnitada Saaremaa kaitsepolitsei ametnik keegi A. Koel, ilmselt August Koel, kes samuti osales laskemoonaladude okupatsioonivõimult ülevõtmises.⁹³³

Seega tuleb nii Tennovi kui ka Riisi tekstidesse suhtuda ettevaatlikult, sest ei ole võimalik anda ammendavat vastust küsimusele, kui palju on neis tegemist kodukohas levivate juttude ümberjutustamise ja kui palju perioodi iseärasustest – Tennov on oma kirjutise koostanud mässu 40. aastapäevaks 1959. aastal, Riis 1960. aastail ja hiljem – tuleneva sihiliku müüdiloomega. Oli ju nõukogude (partei)ajalookirjandus revolutsioonimärtrite otsimisel väga aldis. Eriti kehtib see mässu puhul mingi enamliku alge otsimise kohta. Viimase tõttu on ülimalt keeruline välja selgitada ka Ellamite poliitilise tegevuse algust ja selle iseloomu. Eriti kuna Saaremaa mässu sügavamaid tekkepõhjust, eelkõige aga näiteks informeeritust ja elanikkonna meeleolusid ning suhtumist mandril toimuvasse mässu eel, ajal ja järel pole senises Eesti ajalookirjanduses vaatamata mõnedele

---

⁹³¹ Samas, lk 257.

⁹³² Riis. Rannamännid, lk 9, 12, 16.

⁹³³ RA, ERA.927.1.356, l 10–10p: Johann Ellami palvekirja Tallinna-Haapsalu rahukogu prokurörile, 21.06.1925.

katsetele⁹³⁴ siiski veel piisavalt põhjalikult analüüsitud. Üks põhjus on kindlasti ka sobivate allikate nappus.

Hilisemad ülevaated viitavad üheselt Saaremaa mässu puhkemise põhjustena saarlaste raskele majanduslikule olukorrale, mida süvendas infovahetuse puudulikkus mandriga, ja pigem jätab kõrvale enamliku kihutustöö mõju. Teisalt on tõenäoline, et just hirm, et sõjas oleva riigi tagalas on puhkenud enamlik mäss, ajendas Eesti riigivõimu esindajad Saaremaal sedavõrd resoluutselt reageerima. Viimane asjaolu tõi kaasa repressioonide rakendamise ulatuse ja mahu just sellisel kujul, nagu see aset leidis. Vahetus asjaajamises on küll kõneldud „punaste” mõjust mässule, kuid hiljem sellest väljendusest loobutud või vähemalt tõdetud selle üheselt paikapidamatust.⁹³⁵

Saaremaa sündmusi 1924. aastal „Klassivõitluses” meenutanud Aleksander Valtin kirjutas hoopis: „Piab ütleva, Saaremaa mässu nõrk külge oligi selles, et teda väljastpoolt ei korraldatud. Koit [Kogula vastuhakku juhtinud Aleksander Koit – MLT] organiseeris küll igasse valda keskkoha, ja enne jõudis mobilisatsiooni kuulutus, kui ülemaaline koosolek jõuti ära pidada. Meri saarte ja mannermaa vahel oli mitu kuud ülepääsemata, posti ei saadud, ajalehed ei tulnud ja Koit oli täieste teadmatuses, mis mannermaal sündis.”⁹³⁶ Sellega viitab Valtin, et Saaremaa mäss puhkes ja oli läbi enne, kui kompartei reageeridagi jõudis.

Mäss ei puudutanud Ellameid ainult Maria kaudu. 28. märtsil 1919 arutas Kuressaares kokkukutsutud sõjaväljakohus ka Aleksander Ellami asja ning süüdistusega mässust osavõtus ja Uuemõisa valla Kaitseliidu ülema tapmiskatses mõisteti koos naabritelust pärit Eduard Koeliga 10 aastaks sunnitööle ja saadeti Rahumäe, hiljem Alliku vangilaagrisse. Aleksander Ellam väitis 20. märtsil, s.o nädal enne sõjaväljakohut toimunud ülekuulamisel, et püssi tal polnud ja Verlini pihta polnud ta tulistanud, sest viibis sel ajal hoopis kodus. Kellegi Kive korraldusel, kes olnud märtsiks 1919 juba maha lastud, läinud Ellam enda sõnul küll Levalasse, kuid kui järgnes käsk liikuda edasi Laimjalasse, tekkinud temal ja tema neljal kaaslasel segadus ja salk põgenenud metsa, kus redutati mitu tundi, misjärel suundus igaüks tagasi koju.⁹³⁷

Kas ja mil määral Aleksander Ellam tegelikult mässus osales, on ebaselge ja sellest lähtuvalt teda olemasolevate andmete põhjal tagantjärele süüdi või õigeks mõista keeruline ja ilmselt ka ebavajalik. Tagantjärele pole ka võimalik kindlaks teha, kuivõrd on näiteks eelnevas Juuli Lemberi mälestuses Mariale tagantjärele sõnu suhu pandud või kui palju teadis Aleksandri mässuaegsest tegevusest tollal

---

⁹³⁴ Saaremaa ülestõus 1919. Vastutav toimetaja August Sunila. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, **Piret Hiie**. 1919. aasta mäss Muhu- ja Saaremaal. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2010.

⁹³⁵ Ülevaadetest vt nt Eesti ajalugu VI, lk 54.

⁹³⁶ Revolutsiooniliikumine Saaremaal. A. Valtini mälestused. – Klassivõitlus nr 45, 1924, lk 13–14.

⁹³⁷ RA, ERA.927.1.284, I 14: Aleksander Ellami ülekuulamisprotokoll, 20.03.1919. Ühtki Kive-nimelist isikut ei ole õnnestunud Saaremaa sündmustega seoses välja selgitada. Tõsi, Sunila esitatud nimekirjad pole täielikud, tema väitel on tuvastamata koguni 54 Saaremaa rahutustes osalenut. Vt Saaremaa ülestõus 1919, lk 193–216.

8-aastane Vassili Riis. Küll aga oli mässul oluline koht Ellamite ja kitsamalt Aleksander Ellami tollase elu mõjutaja ja vapustajana, mispärast võimaldab mässu loogika mõistmine üht-teist juurde anda tollase miljöo mõistmisele.

Aleksander Ellami viimasest süüdistusest (kaitseliitlase tapmiskatse) küll hiljem loobuti, kuna selle kohta polnud piisavalt tõendeid peale oletatava kannataja enda tunnistuse. Pealegi langetati otsus rutakalt ja kõiki tõendeid arvesse võtmata. Aleksander Ellam ise viitas kohaliku Kaitseliidu ülema kohta oma aasta hiljem esitatud palvekirjas, et tegemist oli ammuse Ellamite naabriga, kellega ei elatud tingimata kõige paremas teineteisemõistmises, ning kaebus oli puhtal kujul kättemaks.⁹³⁸ Pealekaebamiste ja kättemaksu osa ei tasu sellistel juhtudel tõepoolest alahinnata ega tingimata selle võimalusega arvestamata jätta. Näiteks võib olla juhuslik, aga võib olla ka üpris kõnekas fakt, et nii Aleksander Ellamit süüdistanud valla Kaitseliidu ülem kui ka Maria Ellami peale kaevanud isikud – mitu mälestust räägivad Maria peale kaebamisest – kandsid mõlemad sama perekonnanime, olles suure tõenäosusega vend ja õde, ühtlasi otsesed Ellamite põlvkonnakaaslased, seega suure tõenäosusega varasemalt tuttavad isikud.⁹³⁹ Sellest loogikast lähtudes ei saa välistada ka vastupidist, et kättemaksu- või hirmutamissoov võis pärineda hoopis Ellamite perekonnast. Olemasolevate andmete valguses jäävad sellised arutluskäigud mõistagi üksnes arutlusteks, mida pole võimalik ei kinnitada ega ümber lükata.

Asutav Kogu andis 3. mail 1919 välja amnestiaseaduse, mille alla kuulus ka Saaremaa mässus osalenute süüasjade uuesti läbivaatamine. See ei rakendunud siiski otsekohe, vaid jäi kohati venima isegi mitmeks kuuks.⁹⁴⁰ Septembris 1919 edastas Uuemõisa vallavalitsus Kaitseliidu Staapi omapoolse tunnistuse, et Aleksander Ellam ei olnud enne 1919. aasta veebruari segadusi ei kohtu all olnud ega ennast vallas elades riigivastasena näidanud.⁹⁴¹ Vallavalitsuse tunnistust täiendas nädal hiljem Vassili Ellami palvekiri sisekaitse ülemale, milles see oma pojale armu palus, rõhutades et „Isaliku vandega tõendan mina, et minu poeg mitte enamlane ja mitte Eesti vabariigi Valitsuse ja korra vastane ei ole olnud. Vastutan tema tulevase ausa ja korraliku ülespidamise, tema puhtameelise ja ausa Eesti vabariigi kodaniku kohuste täitmise eest kõige oma vara

---

⁹³⁸ RA, ERA.927.1.284, l 3: ülekuulamise akt, 29.03.1919; l 9: Aleksander Ellam Rahumäe karantiinvangilaagri ülemale, 25.03.1920; l 14–15: Kaitseliidu ülema Verlini resolutsioon, 20.03.1919; Uuemõisa Kaitseliidu ülema Joosep Verlini ülekuulamisprotokoll, 20.03.1919; Saaremaal Uuemõisa vallas mässust osavõtjate nimekiri; l 29: sõjaväeringkonnakohtu otsus, 29.07.1920.

⁹³⁹ RA, EAA.1293.1.303, l 151/61: EELK Põide kogudus, personaalraamat IVc, Schul-Zilke, 1877–1928, 1932; RA, ERA.927.1.284, l 14–15; RA, ERA.495.10.159, l 180–183.

⁹⁴⁰ Kirjavahetust vt RA, ERA.927.1.284.

⁹⁴¹ RA, ERA.509.1.305, l 28: Vabariigi Kaitseliidu Staap. Uuemõisa vallavalitsuse tunnistus, 17.09.1919.

ja eluga.”⁹⁴² Palvekirjast selgub veel, et Aleksandri üks noorematest vendadest Johan võttis samal ajal osa Vabadussõjast.⁹⁴³

Märtsis 1920 kirjutas Aleksander palvekirja Rahumäe karatiinvangilaagri ülemale, paludes amnestiasaaduse põhjal tema asja uuesti arutuselevõttu, märkides, et tema süü „faktiliselt sugugi nii suur ei olnud kui seda pealekaebustega tõsteti”. Lisades, et „võiksin isamaale trui teenimisega palju tarvilisem olla kui seda praegusel olukorral olen. Nii kui Saaremaa mäss üleüldine rahva liikumine oli ei olnud mina seal sugugi mitte väljapaistev tegelane vaid kui sunnitud osa võtja ja nii kui meie kohaliku miilitsjonääriga ennemast juba kõigeparemas naabruses ei elanud leidis tema mulle sell korral paraja aja kättemaksmiseks.”⁹⁴⁴ Aleksander Ellam vabastatigi 1920. aasta juulis amnestiasaaduse põhjal Alliku vangilaagrist ja ta naasis isakoju Saaremaale.

3.1.2. 1920. aastate esimene pool ja kohalik poliitika

1920. aastate esimese poole kohta on Ellamite tegevusest puudutavad allikad suhteliselt napid ja liiga lünklikud, et nende poliitilise meelsuse kujunemist oleks võimalik detailsemalt jälgida. Siiski on võimalik peamiselt Vassili Riisi mälestusi ja kohtumaterjale kõrvutades ja võrreldes üht-teist Ellamite tegevuse kohta öelda.

Aleksander Ellam võttis osa Põide Haridusseltsi spordiringi tegevusest, harrastades jooksmist ja kõrgushüpet, ja oli alates 1923. aastast seltsi esimees.⁹⁴⁵ Anton Ellam oli vahepeal liitunud Tornimäel tegutseva esperantoringiga „Stelo”, mida vedas velsker Ivan Malafejev. Ringis oli ligi paarkümmend inimest, teiste seas Vassili Mölder⁹⁴⁶ ja Vassili Lember. Ringis loetud muu seas ka poliitilist

---

⁹⁴² RA, ERA.509.1.305, l 29: Vassili Ellami palvekiri sisekaitseülemale, 23.09.1919.

⁹⁴³ Samas. Johan Ellam enda sõnul võeti ta tööpoolest 1919. aastal sõjaväeteenistusse, kus teenis neli kuud Tallinna õppepataljonis, aasta Tallinna Vahipataljonis ja pöördus 1921. aastal tagasi koju. Seega oleks temast kui rindemehest kõnelda liialdus, vt RA, ERA.927.1.356, l 10.

⁹⁴⁴ RA, ERA.927.1.284, l 9.

⁹⁴⁵ **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 13–14; RA, ERA.927.1.356, l 66: kod. Johann Ellami ülekuulamisprotokoll, 31.12.1924.

⁹⁴⁶ Aira Kaal on nimetanud Vassili Mölderit ka piirkonna kommunistide vaimseks liidriks. Mölderit kohta käisid Kaalu sõnul veel jutud, et ta polegi päris kommunist, vaid nn „ideeline kommunist”, mida Mölder olevat ka ise ülekuulamisel väitnud. Kaal lisab, et kui ajalehed kirjutasid kommunistidest kui terroristidest, tegi tema isa Vassili Mölderit jaoks erandi – Mölder on ideeline mees, mitte terrorist. Siit lähtub huvitav tähelepanek, et ekisteeris eraldi ideelise kommunisti mõiste ja seda eristasid ka parteist väljaspool olevad inimesed. Aira Kaalu järgi arvati, et ideeline kommunist oli inimene, kes pooldas kommunismi ideid, aga ei tegelenud riigipööramisega. Mõned teadnud lisada, et ideeline on see kommunist, kes ei kannu relva, nagu tegid põrandaalused parteiliikmed, vt **Kaal.** Kodunurga laastud, lk 92. Ka kompartei veterani Jaan Tederi jaoks oli „ideeline kommunist” täiesti omaette mõiste, kuid jääb mulje, et oma mälestustes kasutas ta seda siiski sünonüümina parteiliikmele, pidades silmas eelkõige enne 1917. aastat VSDTP-sse astunud. Oluline eeldus ideeliseks kommu-

kirjandust, sh Nõukogude Venemaalt saabunud kirjandust. 1921. aastal vahetult maakonnanõukogu valimiste eel aga sulges politsei ringi.⁹⁴⁷ Andmed peavad paika vähemasti selles osas, et Anton võttis tõepoolest osa esperanto kursustest, millele osutab pildiallkiri ühel Rahvusarhiivis säilitataval fotol.⁹⁴⁸ Võimalik, et just seal tutvus ta Vassili Mölderiga.

Esimene infokild Ellamite poliitilisest positsioneerimise kohta pärineb 1921. aasta veebruarist, kui Saaremaa maakonnanõukogu valimistel kandideeris kuue nimekirja seas ka peamiselt Uuemõisa valla meestest koosnev „Tööliste ja vabadikude kandidaatide nimekiri”. Nimekirja esitamiseks läks vaja soovitajaid ja allakirjutajate hulgas leiduvad ka Aleksander ja Vassili Ellami nimed.⁹⁴⁹ Viieliikmelisena valimistele jõudnud nimekirja isikkoosseis on mõneski mõttes tähelepanuväärne, 4/5 selle liikmetest figureerivad järgmise paari aasta jooksul kommunistide tegevusega seotud dokumentatsioonis. Vast tuntuim sellest nimekirjast on Aleksander Valtin, kes kui „Saaremaa ainus kommunist” juba 1919. aasta mässu päevil Kuressaare vanglas istus. Mõnedel andmetel oli Valtin aastail 1919–1920 EKP Saaremaa organisator.⁹⁵⁰ Teine samuti juba enne maailmasõda aktiivne pahempoolne oli luuletaja Vassili Mölder. Nimekirja esinumber Kirill Kummits oli üks neist, kes 1924. aasta vana-aastaõhtul seoses 1. detsembri riigipöördekatse osalemise kahtlusega koos Ellamitega vahistati. Lisaks oli nimekirjas Vassili Leiner, üks Leineri-vendadest, kelle vend Aleksander Leiner tegutses 1920. aastate teisel poolel EKP organisatorina Tallinnas. Nimekiri sai valimistel 1735 häält ja 15-kohalises maakonnanõukogus ühe

---

nistiks saamisel oli, et inimene pidi olema mitte üksnes kirjandusest lugenud, vaid ka kogenud seda, millest ta kõneles, vt RA, ERAF.247.51.481, I 46p–47: J. Tedre revolutsiooniline elulugu, dateerimata.

⁹⁴⁷ Riis. Rannamännid, lk 27.

⁹⁴⁸ RA, ERAF.2.1.217, I 1: esperantokursustest osavõtjad Saaremaal Tornimäel, 1920. aastate algus.

⁹⁴⁹ RA, ERA.40.1.398, I 99p–100p: Tööliste ja vabadikkude kandidaatide nimekiri Saaremaa Maanõukogu valimistel 1921. aastal, 27.01.1921, I 101: Protokoll nimekirja vastuvõtmise kohta, 27.01.1921.

⁹⁵⁰ **Aleksander Valtin** (1878–?), sündis Kogula vallas Saaremaal, vabrikutöeline, ametiühinguaktivist. Astus VSDTP liikmeks 1905 Riias, töötas 1916–18 Tallinnas Vene-Balti laevatahases. Oli 1917. aastal üks Saaremaa maatameeste ühisuse organiseerijaid, apr-s 1919 Kuressaare AÜKN esimees, aug-s 1919 esimese ametiühingute kongressi delegaat, tegutses 1918–21 Saaremaal Ameerika Abiandmise Seltsi poolt Eesti puudustkannatavate lastele antava toiduabi vahendajana ja oli väidetavalt aastail 1919–20 kohalik KP/EKP organisator. Vahistati 1921, süüdistati EKP agitaatorite majutamises, mõisteti 115 protsessil 2 aastaks ja 2 kuuks parandusmajja, vahetati aug-s 1922 Nõukogude Venemaale, kus töötas mitmetel parteilistel ametikohtadel, vt Riis. Rannamännid, lk 27; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 21; RA, ERA.927.1.312, I 58p: Süüdistusakt Üle-Eestimaalise kommunistilise salaorganisatsiooni asjus, Tallinn, 16.03.1922; Eesti Ajaloomuuseumi (edaspidi EAM) kommunistide kartoteek: Aleksander Valtin; RA, ERAF.25.2.1614, I 6: M. Sinori tõendused Valtin, Aleks.'i kohta; I 14–17: A. Valtini elulugu; I 18: Личная карточка, Вальтин, А. Г., 09.03.1933; I 21–22: Valtin Aleksander Gustawi p. tõendused, 01.04.1935.

koha.⁹⁵¹ Märtsis 1921 asutasid Vassili Mölder ja Vassili Leiner Uuemõisa valda iseseisvate sotsialistide partei osakonna. Mölderist sai osakonna esimees, Leinerist sekretär. Aleksander Saar valiti samal kevadel osakonna kassapidajaks.⁹⁵²

Vassili Riisi järgi vahistati Aleksander Ellam uuesti aprillis 1921 ja teda hoiti Orissaare politseijaoskonnas, hiljem Kuressaares pea kaks nädalat kinni, nõudes temalt põrandaaluse kirjanduse väljaandmist. Paar nädalat hiljem teatati Ellamile vallamajas, et on pandud politsei valve alla ega tohi vallast omavoliliselt lahkuda.⁹⁵³ Vahistamise täpsemad asjaolud on ebaselged. Sama aasta juunis arreteeriti kohalik EKP organisaator, ajalehe Saarlaste Mats toimetaja Aleksander Valtin, teda süüdistati EKP agitaatorite majutamises.⁹⁵⁴ Kaitsepolitsei kartoteegis on esimene sissekanne Aleksander ja Anton Ellami kohta 28. septembrist 1921, kus nad on ära märgitud kui „kommunistlikud tegelased”.⁹⁵⁵ Kas see tähendas ühtlasi, et nende suhtes toimus mingi pidevam järelevalve või kontrolliti nende tegemisi muul moel, pole täpselt võimalik öelda. Samuti on täpselt teadmata nende läbikäimise ulatus Aleksander Valtiniga. Ilmselt polnud vähemalt Antoni kohta kahtlustused kuigi tugevad, silmas pidades tema edasist karjääri Sõjaväe Ühendatud Õppeasutustes.

Sellesse ajavahemikku jäävad ka Tennovi kogutud teated marksistliku kirjanduse levitamisest Pöidel, peamiselt Anton Ellami ja luuletaja Vassili Mölderi eestvõttel. Varasemast ajast igasugused viited selle kohta aga puuduvad.⁹⁵⁶ Riisi järgi organiseeris suurema osa põrandaaluse kirjanduse hankimist Anton Ellam, kelle peamine allikas oli Tallinnast aega teenimast saabunud Aleksander Saar. Viimane oli Tallinnas parteilastega sideme loonud ja nüüd kasutas Anton tema tuttavaid. Kui Anton Ellam koduvallast lahkus, jäänud kirjanduse hankimine Aleksander Ellami õlule ja see toimus Saare ja Leinerite kaudu.⁹⁵⁷

On üsna tõenäoline, et üks Ellamite mõjutajaid oli samuti Uuemõisa vallast pärit Aleksander Saar, nõukogude perioodi kirjandusest tuntud rohkem Aleksander Orlov-Saarena, kes saabus sõjaväeteenistusest Tallinnast 1920. aasta detsembris.⁹⁵⁸ Poliitiliselt aktiivne Saar astus 1921. aastal EISTP liikmeks, oli samast aastast tegev Saaremaa maa- ja metsatöölise ametiühingus ja kuulus Uuemõisa valla maatöölise ühingu juhatusse. Ta vahistati sama aasta sügisel süüdistatuna kommunistliku kirjanduse levitamisest ja jäeti hiljem politsei

---

⁹⁵¹ RA, ERA.40.1.398, l 309.

⁹⁵² RA, ERA.4296.1.41, pagineerimata: Aleksander Saare ülekuulamisprotokoll, 22.09.1921.

⁹⁵³ **Riis.** Rannamännid, lk 32, 37.

⁹⁵⁴ RA, ERA.927.1.312, l 58p: Süüdistusakt Üle-Eestimaalise kommunistlike salaorganisatsioonide asjus, Tallinn, 16.03.1922. Ajalehest Saarlaste Mats vt lähemalt **K. Tammistu.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”, lk 16–18.

⁹⁵⁵ RA isikuandmete kartoteek: Aleksander ja Anton Ellam, 672, 28.09.1921.

⁹⁵⁶ **Tennov.** Mõnda Alla Marist, lk 254.

⁹⁵⁷ **Riis.** Rannamännid, lk 29–30.

⁹⁵⁸ Aleksander Saare enda sõnul mobiliseeriti ta juunis 1919 Rahvaväkke, kus teenis kuni 1920. aastani Kuperjanovi partisanide pataljonis, kust vabastati haiguse tõttu, vt RA, ERA.4296.1.41, pagineerimata: Aleksander Saar’e ülekuulamisprotokoll, 27.08.1921.

valve alla, kust 1922. aasta jaanuaris Tallinna, sealt aprillis 1922 Nõukogude Venemaale põgenes.⁹⁵⁹ Tallinnas oli 1922. aasta kevadest tegev teinegi Uuemõisa vallast pärit saarlane – Aleksander Leiner, EISTP Uuemõisa osakonna asutaja Vassili Leineri noorem vend, kes Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu ja EISTP liikmena korraldas samaaegselt ka põrandaaluse kirjanduse ja EKP keskkomitee juhiste saatmist Saaremaale.⁹⁶⁰

Foto 7. Aleksander Ellam, ilmselt üks väheseid säilinud fotosid, 1920. aastate esimene pool.
RA, EFA.123, A-238: foto nr 437.

Otto Rästas tõi Keskkomitee organisatsioonilises aruandes EKP II kongressil töövõiduna välja, et esimese tegevusaasta, s.o 1921. aasta jooksul „tungis” EKP ka Tartu- ja Saaremaale.⁹⁶¹ Sellelt pinnalt võib oletada, et EKP kohalolek Saaremaal polnud olnud kuigi pikaajaline, samuti mitte püsiv ja püsivaks see ka ei jäänud. 1920. aastate algul EKP Saaremaa parteiorganisaatorina töötanud Aleksander Valtin mõisteti 1922. aasta kevadel nn 115 protsessil EKP ülesandel Tallinnast saabunud agitaatoritega koostöö eest parandusmajja ja vahetati 1922. aasta suvel Nõukogude Venemaale.⁹⁶² 1923. aasta sügisest oli Saaremaa parteiorgani-

⁹⁵⁹ Revolutsiooni lipukandjad III, lk 133–134.

⁹⁶⁰ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 98–99; RA, ERA.4296.1.41.

⁹⁶¹ Eestimaa Kommunistliku Partei II kongressi protokoll, 5.–6. okt 1921. – Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress, lk 244.

⁹⁶² **Rosenthal, Tamming.** Sõda pärast rahu, lk 532; **Tammela.** Poliitilised suurprotsessid, lk 167; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 21.

saatoriks Aleksander Mui, kes oli ka peamisi Töörahva Ühise Väerinna platvormi tutvustajaid piirkonnas.⁹⁶³

Olemasoleva materjali põhjal võib väita, et Ellami-vendade poliitilised vaated kujunesid välja just 1920. aastate esimesel poolel ja see oli otseselt seotud EKP agitatsiooniga, mida tehti EISTP varjus, eelkõige TÜV platvormil. Hiljem Ellamite vastu koostatud süüdistuses figureeriski lisaks 1. detsembri ettevalmistuse punktile kaks episoodi varasemast 1924. aastast, milleks oli Johan Ellami korraldatud 1. mai rongkäik ja 3. augustil 1924 Tumala mõisa rehes sõjavastase nädala puhul peetud sõjavastane kõnekoosolek, milles astus kõnega üles ka Aleksander Ellam.⁹⁶⁴

Riis meenutab, et nägi Aleksander Ellamit esmakordselt 1920. aastate algul Kogula Maatöölise Ühisuse peoõhtul sportlike võistlustega, kus esines ka Põide Spordiselts, kelle „kodanlus” oli ristunud „kommunistide löögiosaks”. Jooksu-võistluse võitis Aleksander Ellam, kes oli parim ka kõrgushüppes.⁹⁶⁵ Kommunistide huvist töölisspordiseltside vastu oli lähemalt juttu juba Hans Heidemanni tegevusega seotult alaptk-s 2.3, kust ilmnes muu seas, et kommunistide kontrolli all olevaid töölisspordiseltse kommunistide löögiosaks nimetada ei olnud just ülemäärane liialdus.

Nii Aleksander kui Johan Ellam kuulusid EKP-sse Olaf Kuuli andmeil 1923. aastast, olles enne seda osalenud kohalikus poliitikas.⁹⁶⁶ Johan Ellam kandideeris ja valiti 1923. aastal TÜV nimekirjas Saaremaa maakonnanõukogu liikmeks.⁹⁶⁷ Tema meelsuse kujunemise juures on nimetatud 1917. aastat, kuid tõenäolisemaks võib pidada siiski sõjaväeteenistuse aega Tallinnas 1919–1921, mil Johan Ellamil tekkisid sidemed Tallinna Töölise Majaga, aga samuti Aleksander Muiga.⁹⁶⁸ Ka Mui oli pärit Saaremaalt Uuemõisa vallast ja ta viibis nagu Ellamgi aastail 1919–1922 ajateenistuses Tallinnas. Muist sai Tallinnas aktiivne ametiühingutegelane, juunist 1923 aga EKP liige, kellena ta sama aasta sügisest Saaremaale parteiorganisaatoriks määrati. Nagu Johan Ellam, valiti ka Aleksander Mui TÜV nimekirjas Saare maakonna nõukogusse, aga ka Uuemõisa valla volikogusse.⁹⁶⁹ Sellest nähtub, et neil ei tulnud omavahelistest kokkupuudetest

---

⁹⁶³ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 72.

⁹⁶⁴ RA, ERA.927.1.256, l 66, 67p.

⁹⁶⁵ **Riis**. Kolmandat teed ei ole, lk 13–14.

⁹⁶⁶ **O. Kuuli**. EKP Saaremaa organisatsiooni juht. – Noorte Hääl nr 228, 28.09.1972.

⁹⁶⁷ RA, ERA.3704.1.39, l 3: süüdistusakt kod. Johan Vassili p Ellami süüdistusakt, 07.1925.

⁹⁶⁸ **Olavi Pesti, Külli Rikas**. Kingissepa rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk 154.

⁹⁶⁹ **Aleksander Mui** (1900–41), sündis Saaremaal Uuemõisa vallas talupidaja peres, õppis külakoolis, Tornimäe kihelkonnakoolis ja Kuressaare linnakoolis, töötas 1918 lühikest aega külakooliõpetajana Livalaskmaal, viibis 1919–22 ajateenistuses Tallinnas, kus levitas kommunistide lendlehti ja marksistlikku kirjandust. Töötas ehitustöölisena Tallinnas. Astus 1923 EKP liikmeks, samast sügisest Saaremaa parteiorganisaator, TÜV esindaja Saaremaa maakonnanõukogus ja Uuemõisa vallavolikogus. Läks kevadel 1924 Nõukogude Liitu, õppis lühikest aega J. Marchlewski nim. Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakonnas ja naasis Eestisse nov-s 1924, osales 1. detsembri riigipöördekatsetes,

puudust. Johan Ellam seletas hiljem, et just „Aleksander Mui, Mui külast” kutsus teda Töörahva Ühisesse Väerinda, märkides, et „nägin „ühiseväerinnas” erakonda, kes alamate kihtide kasude eest võitles, näit. palkade osas”.⁹⁷⁰ Eelnevalt sai juba pikemalt kirjeldatud TÜV valimisplatvormiks oleva 12 nõudmise sisu, mis vaesematele ühiskonnakihtidele kahtlemata sümpaatne oli.

Ka Aleksander Ellam osales poliitikas, kandideerides 1923. aasta kevadel TÜV nimekirjas riigikogu valimistel Saaremaa valimisringkonnas. Nimekirja esinumbriks oli August Hansen Tallinnast.⁹⁷¹ Nimekiri võiks olla huvipakkuv võrdlusmaterjal mõned aastad varem kohalikeks valimisteks Uuemõisa vallas kostatud kehvikute nimekirjaga, sest juba põgusal vaatlusel ilmneb, et paljud nimed korduvad.

Üldiselt aga on Aleksander Ellami tegevus mälestuste ja ka muude allikate kaudu kõige vähem dokumenteeritav. Pole mingit märki, et ta Saaremaalt mandril oleks käinud, kuid ka tema kohapealne aktiivsus või selle puudumine on muus osas raskesti jälgitav. Võimalik ka, et selle mulje on loonud asjaolu, et Aleksander Ellami kohta puudub allikaline aines, mis näiteks Johani kohta on eelkõige kohtumaterjalide vormis olemas. Tema kontaktidest on teada ainult, et 1922. aasta paiku oli ta olnud kirjavahetuses kellegi Pajuga, kes teadis Aleksander Ellami vanglasviibimisest – ei ole selge, kas pärast Saaremaa mässu või 1920. aastate algul Saaremaal –, kes uurinud Ellamilt, kas ta on vabaks saanud ja kes osutunud hiljem Nõukogude Venemaa salakuulajaks.⁹⁷²

1922. aasta augustis läks noorim Ellami-vendadest, Anton aega teenima ja jäi lühikese kodusviibimise järel 1924 üleajateenijana Tallinna. See oli Riisi järgi Antonile parteist ülesandeks tehtud, ta jätkas teenistust Tondi sõjakoolis kirjutajana.⁹⁷³ Viimast väidet on keeruline kontrollida. Küll aga võib Anton Ellami meelsust välja lugeda tema järgmisest tegevusest: ta võttis nn 1. pataljoni koosseisus osa 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatsest, olles üks Tondil asuva Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste ründajatest.⁹⁷⁴ Selles valguses muutub ka Vassili Riisi väide Ellami sõjakooli saatmisest kui parteilisest ülesandest palju tõsiseltvõetavamaks. Ka märkis Aleksander Ellam ülekuulamisel 31. detsembril 1924, et „Minu vennal Antonil oli Viktor Kingisepp’i pilt, mida tema suvel mulle

---

seejärel tegutses lühikest aega Saaremaal põranda all, kuni vahistati suvel 1925 ning mõisteti riigipöördekatsest osavõtu eest tähtajata sunnitööle. Vabanes 21.06.1940, Riigivolikogu liige ja EKP Saaremaa Komitee esimene sekretär. Juhtis Saksa okupatsiooni ajal Saaremaa põrandaalust parteikomiteed, mille liikmeiks Aleksander Kuul ja Vassili Riis, kuni hukkus 26.10.1941 tulevahetuses Omakaitse salgaga, vt Revolutsiooni lipukandjad II, lk 71–74; Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, lk 1159–1160.

⁹⁷⁰ RA, ERA.927.1.356, l 84–84p: Johannes Ellami ülekuulamisprotokoll, 10.02.1925.

⁹⁷¹ RA, ERA.80.2.91, l 25: II Riigikogu valimised aastal 1923. Saaremaa ringkonna valimisedel nr 9. Töörahva Ühise Väerinna kandidaatide nimekiri.

⁹⁷² RA, ERA.927.1.356, l 67–67p: Aleksander Ellami ülekuulamisprotokoll, 31.12.1924.

⁹⁷³ **Riis.** Rannamännid, lk 31.

⁹⁷⁴ **A. Sunila.** Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 197.

näitas, kust tema selle sai mina ei tea.”⁹⁷⁵ Riigipöördekatsetes osalemise eest anti 22-aastane Anton koos 41 seltsimehega 3. detsembril 1924 Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste juures sõjaväljakohtu alla ja oli üks 34-st isikust, kes samal päeval surma mõisteti ja maha lasti.⁹⁷⁶

Ehkki Tallinnas kohapeal osales riigipöördekatsetes üksnes Anton, tekkis küsimus osavõtus (planeerimises?) ka Johani ja Aleksandri kohta, kes vahistatigi 1924. aasta vana-aastaõhtul koos Kirill Kummitsa ja Vassili Mölderiga. Kahtlustus baseerus kahel Aleksander Ellami Tallinna tehtud telefonikõnel Antonile ja edastatud infos. 22. novembril olevat see sisaldanud lauseid „Kas pean tulema? Sõidan kesknädalal, ole vaksalis vasta. Vassil ei tule,” ja kaks päeva hiljem teadet „Ülgekütt tuleb”.⁹⁷⁷ Et Uuemõisa valla elanik Gustav Ülgekütt tõepoolest võttis osa 1. detsembri sündmustest Tondil asuvat sõjakooli rünnates, andis see alust Ellamite kahtlustusteks lööksalkade organiseerimisele kaasaaitamises.⁹⁷⁸ Aleksandri Tallinnas-käigust 1. detsembri riigipöördekatse ajal kirjutati ka mõnel pool ajakirjanduses, paigutades Aleksander Ellami riigipöördekatsetes osalejate sekka, samal ajal kui Johan Ellam oodanud Saaremaal Aleksandril telefoni teel märguannet, mille saamise järel tulnuks aktiveerida oma lööksalgad.⁹⁷⁹ Lähemaid andmeid selliste plaanide kohta praegune uurimises ei võimalda. Vennad toimetati Uuemõisa, sealt edasi Laimjala vallamajja, kust Aleksander edasisaatmist oodates valvajate käest vallamaja õuel ära põgenes.⁹⁸⁰ Jaanuaris 1925 algatati nii Johan kui ka Aleksander Ellami asjas eeluurimine, neid süüdistati 1. detsembri riigipöördekatsele kaasaaitamises ehk UNS § 100 ja 102 alusel.⁹⁸¹

Aleksandri põgenemisega langes Johanilt ära 1. detsembri sündmustele kaasaaitamise süüdistus, sest erinevalt Aleksandrist ei olnud teda kuulnud telefonis poolkrüptilisi sõnumeid edastamas, ent piisas ka Saaremaal aastail 1923–24 TÜV koosseisus maakonnanõukokku kandideerimisest ja seal TÜV saadikuna osalemisest, 1. mai rongkäigu ja 3. augusti Tumala koosoleku korraldamisest, mis

---

⁹⁷⁵ RA, ERA.927.1.356, l 67p.

⁹⁷⁶ RA, ERA.496.4.165, l 95–95p: 1-sel detsembril ameti asutuste kallale tungimises süüdistatavate ja sõjavälja kohtu alla antud isikute nimekiri, 03.12.1924.

⁹⁷⁷ RA, ERA.927.1.356, l 101p: Vassili Jaani p Oll'i ülekuulamisprotokoll, 13.03.1925, Tiiu Jüri tr Oll'i ülekuulamisprotokoll, 13.03.1925; RA, ERA.3704.1.39, l 3p.

⁹⁷⁸ Võrdluseks – August Sunila on teoses „Vabaduse koidikul” kirjutanud: „Novembri lõpul kutsuti EKP Keskkomitee korraldusel vennad Ellamid ja G. Ülgekütt Tallinna ülestõusust osa võtma. Pärast ülestõusu võitu Tallinnas pidid nad Saaremaale tagasi tulema ja siin kodanluse võimu kukutamist juhtima.” (lk 150) Siit tekib ettekujutus, justkui oleksid riigipöörde läbiviimiseks Tallinnasse sõitnud mitu Ellami-venda, mida senileitud arhiiviallikeaile toetudes on võimatu täpsemalt kindlaks teha. Pole sugugi võimatu, et Sunila kasutas samu materjale ja tõlgendas neid pisut vabamalt, nagu pole võimatu ka rohkema arvu Ellamite Tallinnas-käik, kui see seni teada on.

⁹⁷⁹ Saaremaal paljastati põrandaalune „kompartia”. – Postimees nr 317, 21.11.1931.

⁹⁸⁰ RA, ERA.70.2.649, l 13–14: Süüdistusakt Aleksei Mihkli p Treimann'i ja Vassili Aleksei p Kommel'i kohta, 12.1925.

⁹⁸¹ RA, ERA.71.1.438, l 11.

kvalifitseerus riigivastaseks tegevuseks, nii et Johan mõisteti UNS § 102 järgi 10 aastaks sunnitööle.⁹⁸²

Johan Ellami tegevuse uurimisel selgus, et samad „[p]oliitilised tegelased Sommerling, Hansen ja Joosep Saat”⁹⁸³, kelle Alla talus läbisõidul öömajal viibimist tunnistasid nii Aleksander kui ka Johan, nimetati kohtudokumentides EKP ülesandel Tallinnast saabunud agitaatoriteks juba 1921./22. aastal seoses Aleksander Valtini vahistamisega.⁹⁸⁴ Kolmest nimetatust oli Hansen juba eelnevalt käsitletud riigikogu liige Augustin Hansen, kes koos Paul Keerdoga 1920. aastal riigikogusse valiti. Arnold Sommerling oli olnud riigikogu kommunistliku töölisterühma saadik 1922. aastal ja ta hukkus hiljem 1. detsembri järeelahingus.⁹⁸⁵ Joosep Saat oli pärit Muhumaalt ja EKP liige 1921. aastast.⁹⁸⁶ Ühtlasi annab nende nimetamine ja seosed Valtiniga aimu sellest, kellega Ellamid käsitletud aastail suhtlesid ja millisele tasemele nende kontaktid ulatusid.

Seega võib öelda, et Ellamitel kahtlemata oli 1920. aastate esimesel poolel suhteid Tallinna ja EKP liikmetega. Ebaselgeks jääb siinjuures, milline oli eraldi võetuna iga venna roll nende suhete sisseadmisel ja hoidmisel. Anton Ellam elas ja tegutses suure osa ajast Tallinnas, olles sedasi hea vahendaja Tallinna ja Saaremaa vahel. Johan Ellam näib olevat olnud aktiivne pigem kohalikul tasandil, kuid teda suunas ja juhendas kohalik põrandaalune organisaator Aleksander Mui. Tema enda aktiivsus ilmneb tema tegevusest, ta kandideeris TÜV nimekirjas Uuemõisa vallanõukogusse ja Saaremaa maakonnanõukogusse, neist viima-

---

⁹⁸² RA, ERA.3704.1.39, l 8–10: Kohtuotsus Johannes Vassili p Ellami asjus, 15.09.1925.

⁹⁸³ RA, ERA.927.1.356, l 66: Aleksander Ellami ülekuulamisprotokoll, 31.12.1924.

⁹⁸⁴ RA, ERA.927.1.356, l 66, 67p, vrd RA, ERA.927.1.312.

⁹⁸⁵ **Arnold Sommerling** (1898–1924), sündis Tallinnas, lõpetas 1915 Tallinna Kaubanduskooli, töötas arveametnikuna. Mobiliseeriti jaan-s 1917 sõjaväkke, teenis kuni veeb-ni 1918 Tallinna merekindluse suurtükiväes, töötas 1919 arveametnikuna Tallinna sadamas, suvel 1920 laadijate töölistühingu sekretäri ja Tallinna AÜKN-i sekretärina. Astus juulis 1920 KP liikmeks, oli ÜENPÜ peamisi organiseerijaid ja juhatuse esimees. Käis EKP ülesandel agiteerimas Saaremaa maatoölisi. Valiti 1921 kommunistlike tööliste nimekirjas Tallinna linnavolikogusse. Arreteeriti 1921, süüdistati riigivastases tegevuses, mõisteti 115 protsessil 10 aastaks sunnitööle, vahetati nov-s 1922 Nõukogude Venemaale, töötas Petrogradi ja Kingissepa rajooni komsomoliorganisatsioonis. Saabus 1924 illegaalselt Eestisse, osales 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamises ja juhtis Sõjaministeeriumi ründavat salka. Hukkus Iru lähedal Nehatu vallas Tupsi talus tulevahetuses politseinikega 05.12.1924, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 155–158.

⁹⁸⁶ **Joosep Saat** (1900–77), sündis Saaremaal Muhu-Suure vallas, oli 1916–17 Muhumaal kooliõpetaja, lõpetas Kuressaares telegrafistide kursused, töötas 1917–21 telegrafistina Saaremaal ja Tapal. Aastast 1921 EKP liige. Asus 1922 tööle töölisajalehtede toimetuses Tallinnas. Arreteeriti 1924, süüdistati riigivastases tegevuses, mõisteti 149 protsessil tähtajata sunnitööle. Vabanes 1938. aasta amnestiaga. Töötas arveametnikuna. 1940–41 ajalehe Eesti Kommunist vastutav toimetaja. Evakueerus 1941 Tšeljabinski oblastisse, töötas 1942–44 EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitjana, lõpetas 1947 ÜK(b)P KK ja Kõrgema Parteikooli Moskvas. Oli 1941–62 EKP KK liige, 1948–56 EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor, 1951 ENSV TA akadeemik, 1951–63 ENSV ÜN saadik, vt Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur, lk 586.

sesse edukalt, ja oli lisaks 1923. aastal asutatud Põide Haridusseltsi spordiringi juhatus liige.⁹⁸⁷ Kõige vähem on teada Aleksander Ellami tegevusest, ent kindlasti oli ka tema kommunistide siseringis, olles EKP liige, spordiseltsi esimees, TÜV kandidaat riigikogu valimistel, sõnavõtja sõjavastase päeva kõnekoosolekul ja tehes vahetult enne 1. detsembri riigipöördekatset Tallinna kahtlust äratavaid telefonikõnesid.

Ellami-vendade motiividest või oma tegevuse põhjendustist kõneldes jääb kõlama Johani lause ülekuulamiselt, kus ta põhjendas oma osalemist sõjavastase päeva kõnekoosolekul sõnadega: „Sõjavastasest koosolekust võtsin osa sest ilmasõda on minu ja vanemate varanduse laastand.”⁹⁸⁸ Pole päris selge, kuivõrd olulisel kohal oli ilmasõja mõju perekonna kaldumisel pahempoolse poliitika toetamisele, kuigi ülalpool kirjeldatust nähtub, et sõjasündmustes sai perekond tõepoolest kannatada.

3.1.3. „Äremaade” parteiorganisatsioon

Riigipöördekatsejärgsed repressioonid kommunistliku liikumisega seotud isikute ja organisatsioonide suhtes mõjusid märkimisväärselt ka EKP tegevusele. Partei liikmed, kes pääsesid vangistamisest, põgenesid Eestist, enamik kohalikke parteiorganisatsioone hävis ja katkes side keskasutusega. Vähenesid nii partei liikmete arv kui ka partei mõju. Kui 1924. aasta algul oli EKP liikmeid arvestuslikult u 2000, siis 1926. aastaks oli EKP liikmeid Eestis järele jäänud hinnanguliselt alla saja.⁹⁸⁹

Aprilliks 1925 oli väidetavalt taastatud EKP Tallinna ja Pärnu komiteed.⁹⁹⁰ Tallinna jäi põranda alla tegutsema Voldemar Puss, kes lahkus Eestist sügisel 1925. Sama aasta teises pooles saadeti Tallinna ja Harjumaa vastutava organisaatorina Eestisse August Riismann, septembris 1925 saabus KK suunamisel põranda alla tööle ka Helene Paju ja mõlemad koopteeriti EKP KK-sse. Ehkki 1926. aastal hakati taas välja andma ajalehte Kommunist, paljundati suurem osa illegaalsest kirjandusest Eestist väljas ja toimetati siis Eestisse, sest kohapealne trükikoda polnud selleks piisavalt suur.⁹⁹¹

Üksikute Eestisse jäänud endiste aktiivsete parteitegelastena nimetatakse Nõukogude parteiajalookirjanduses lisaks Aleksander Kuljat ja Vassili Välit Tallinnas. Pärnumaale oli tegutsema jäänud Vassili Vits, Järvamaale Aleksander Limberg, Narvasse Kreenholmi tööline Ivan Andrejev. Ükski nimetatuid ei kuulunud senisesse partei juhtkonda, tegemist on pigem nn teise ešeloni jõu-

⁹⁸⁷ RA, ERA.927.1.356, 166.

⁹⁸⁸ RA, ERA.3704.1.39, 14p.

⁹⁸⁹ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 41. 1926. aasta kevadeks oli EKP ajaloo II osa andmeil Eestis vabaduses aktiivselt tegutsemas u 70 EKP liiget, vt Ülevaade EKP ajaloost II, lk 139; Коммунистическая партия Эстонии в цифрах 1920–1980, lk 37.

⁹⁹⁰ RA, ERAF.24.1.343, 1 8: Baltikumi komparteide esindajate kohtumine 26.04.1925, protokoll.

⁹⁹¹ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 130–131.

dudega. Millises ulatuses ja millega seoses nad parteitegevust arendasid, pole teada. Samas kategoorias nimetatakse ära ka Aleksander Ellam. Lühiajaliselt tegutsesid Saaremaal pärast riigipöördekatset ka Aleksander Mui ja Vassili Oll.⁹⁹²

Riigipöördekatse järel kogusid uut hoogu Nõukogude Liidus tegutsenud EKP keskasutuste ja Eesti osakondade lahkkelid, millest oli juba juttu 1. peatükis. Parteilised lahkkelid kandusid ka Eestisse ja hakkasid mõjutama kohapealset tegevust, muu seas niigi nõrgenenud ja varjusurmas olevate kohapealsete parteiorganisatsioonide taastamise katseid.

Kuna Saaremaa suurtes arreteerimistes olid vahistatud nii need, keda kahtlustati kommunistlikus tegevuses 1. detsembri eel, osa aga ka otseselt 1. detsembri riigipöördekatsest osavõtu pärast või siis sellealases konspireerimises, olid väljavaated uuesti poliitilist tegevust arendada tagasihoidlikud. Riis märgib ühest vestlusest TÜV nimekirjas riigikogusse kandideerinud inimesega, et viimane uuris, kas tõesti pärast 1. detsembri riigipöördekatset mõeldakse „kodanliku korra kukutamisele relva jõul”.⁹⁹³ Näib, et seniste n-ö kaasatundjate seas oli toimunud mingi teadvuse nihe või põhimõtteline eemaldumine kommunistidest. Pahempoolsete ametiühinguringkondade ja kommunistidele seniste kaasatundjate passiivsust 1920. aastate teisel poolel riigipöördekatsele järgnenud ajajärgul pidid mõnna ka parteiajaloo uurijad nõukogude perioodil.⁹⁹⁴

Pärast ühe venna surma ja teise vangistamist jäi Aleksander Ellami-pere poegadest ainsana vabadesse, ehkki põrandaalusena. Saaremaa parteiorganisatsiooni olukorrast pärast detsembrisündmusi ja selle ülesehitamisest Aleksander Ellami poolt annab taas kõige detailsema ülevaate Vassili Riis oma mälestustes. Riisist kujunes järgnevatel aastail Aleksander Ellami põhiline abiline, tema mõttekaaslaste ringiks aga kohalikud noored. Ehkki kohati tugevate liialdustega, nagu eelpool mitmes kohas osutatud, on Riisi mälestused siiski parim olemasolev allikmaterjal, mida parteidokumentide ja muuga võrrelda. Kuna Riis on kirjutanud Ellamitest ja oma Saaremaa-tegevusest mitmetes mälestustes, on võimalik võrrelda ka Riisi oma narratiive.⁹⁹⁵

Riigipöördekatse järel oli Saaremaale tagasi tulnud Aleksander Mui, kes oli Tallinna sündmusis vahetult osalenud, ja jäi mõneks ajaks tegutsema põranda alla, varjates end muu seas Tornimäel Saarte perekonnas, kust perepoeg Aleksander Orlov-Saar oli Nõukogude Liitu põgenenud.⁹⁹⁶ Tema tegevus põrandaalusena jäi aga lühikeseks, ta vahistati juulis 1925 ja mõisteti järgmise aasta veebruaris riigipöördekatse osalemise eest eluaegsele sunnitööle.⁹⁹⁷ Saaremaale naasis ka riigipöördekatse osalenud Gustav Ülgekütt, kes põranda alla ei läinud,

---

⁹⁹² Samas, lk 127–128, 130–131.

⁹⁹³ **Riis**. Kolmandat teed ei ole, lk 24.

⁹⁹⁴ Vt nt **Liebman**. EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel, lk 189–190.

⁹⁹⁵ **Riis**. Kolmandat teed ei ole vrd **Riis**. Rannamännid vrd **Vassili Riis**. Algusaastaid meenutades. – Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980.

⁹⁹⁶ **Riis**. Rannamännid, lk 59.

⁹⁹⁷ Vaba Maa nr 49, 27.02.1926.

tema vahistati varsti pärast Ellameid.⁹⁹⁸ Nende kõrval jäigi Aleksander Ellam üsna ükski.

Esimestel aastatel pärast põranda alla minekut näibki, et Aleksander Ellami põhiline energia läks enda varjamisele, mitte parteilisele tegevusele. Kohalikus ajakirjanduses väideti pärast Reina asunduse intsidenti jaanuaris 1929, mil Aleksander Ellam tulistas ja haavas surmavalt talle peale juhtunud kohalikku konstaablit, et Ellami põgenemise järel 1925. aasta jaanuaris tekkis koguni mulje, et ka Ellam põgenes Nõukogude Liitu, kuna temast polnud mitu aastat mingit elumärki. Tema Eestis viibimise kohta hakkasid kuulujutud levima millalgi 1928. aastal, mispärast haarang Reinal ette võeti.⁹⁹⁹ Ka parteidokumentidest ilmneb, et pärast Mui vangistamist on üldse realselt mingisugusel kujul parteiorganisatsiooni tegevusest räägitud alles 1927. aastast alates.¹⁰⁰⁰ Samast 1927. aastast kirjutab aktiivsemast tegutsemisest ka noor Riis.¹⁰⁰¹

Et olud ei soosinud põrandaaluse elu, möönab mälestustes ka Vassili Riis, märkides, et esialgu leidis Aleksander Ellam peavarju seltsimeeste juurest, kellega ta oli suhelnud legaalse tegevuse päevil. Üheks selliseks kohaks oli ka tema oma isakodu, mida lisaks Aleksander Ellamile külastanud ka Aleksander Mui.¹⁰⁰² Et stabiilse konspiratiivkorterite võrgustiku olemasolu oli põrandaaluse elu eeldus, pidid korterid vastama mitmetele tingimustele. Kortereid pidi olema mitu, need ei võinud asuda lähestikku, neid tuli vahetada töö huvides ja ohutuse tagamiseks. Põhiline konspiratiivkorterite võrgustik kujunes Aleksander Ellamil Riisi järgi Uuemõisa, Maasi, Laimjala ja Pärsamaa valdadesse ja enamik neist säilis ja oli kasutusel kogu üheksa aasta vältel, mil Ellam Saaremaal põranda all tegutses. Suurem osa neist korteritest jäänud ka avastamata.¹⁰⁰³

Kontakt Tallinnaga taastati Riisi väitel Vassili Leineri kaudu, kelle noorem vend Aleksander Leiner tegutses seal põrandaaluse organisaatorina.¹⁰⁰⁴ Kuna on teada, et Aleksander Leiner oli Tallinnas parteiorganisaatoriks pärast August Riismani tabamist ja hukkamist 1926. aasta kevadel kuni oma surmani augustis 1927,¹⁰⁰⁵ võib – kui pidada Riisi andmeid vähegi usaldusväärseiks – dateerida sinna vahemikku ka kontaktide loomise.

Paar teadet esitab Riis sellest perioodist ka Saaremaad külastanud põrandaalustest organisaatoritest, näiteks käis Voldemar Raekson 1926. aasta kevadel

---

⁹⁹⁸ vt RA, ERA.927.1.426: toimik Jaan Velt'i ja Gustav Ülgekütt'i süüdistus 1924.a 1.dets osavõtmises, 1924–37.

⁹⁹⁹ Jaht kommunisti peale. – Meie Maa nr 4, 10.01.1929; Saaremaa kommunist 4 aastaks sunnitööle. – Meie Hääl nr 54, 07.05.1935.

¹⁰⁰⁰ RA, ERAF.6495.1.263, l 31: Aruanne EKP ääremaade partei organisatsiooni töö ja seisukorra kohta EKP Ääremaade organisatsiooni konverentsil 1931. a aprillis.

¹⁰⁰¹ Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980.

¹⁰⁰² **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 11; **Riis.** Rannamännid, lk 59.

¹⁰⁰³ Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980.

¹⁰⁰⁴ **Riis.** Rannamännid, lk 86.

¹⁰⁰⁵ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid, lk 42–43; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 177.

Ellamiga kohtumas Saikla karjamaal.¹⁰⁰⁶ 1927. aastal käis Tallinnast Saaremaal Ellamile kirjandust ja juhtnööre viimas Aleksander Leiner.¹⁰⁰⁷ Pärast Aleksander Leineri surma 1927. aasta augustis Tallinnas katkes Saaremaa kontakt EKP Keskkomiteega¹⁰⁰⁸ taas ja sidet Nõukogude Liidus asuva EKP KK-ga ei õnnestunud mitme kuu vältel saada ka Eestis ainsa parteiorganisaatorina tegutsema jäänud Heinrich Rossil.¹⁰⁰⁹

1928. aasta suvel proovis Vassili Riis oma mälestuste järgi saada sidet Tallinna põrandaalusega läbi Vassili ja Aleksander Leineri Tallinnas elava noorema venna Johannese.¹⁰¹⁰ Mil määral ja kui aktiivselt Leiner ise Saaremaaga suhtles, mälestustest ei selgu. Nagu nähtub mälestusteraamatu „Kolmandat teed ei ole” ühest episoodist, ei olnud Tallinna põrandaalustega kontakti saamine sugugi lihtne ka kontaktisikul Johannes Leineril, nagu juhtus ka 1928. aasta suvel. Sellepärast pidi Tallinna kirjandust ja juhiseid küsima sõitnud Vassili Riis tühjade kätega Saaremaale tagasi pöörduma.¹⁰¹¹ Vastuseta jäi ka küsimus, kuidas suhtusid Tallinna põrandaalused saarlaste vahepeal tekkinud ambitsiooni anda välja oma ajalehte, mispärast tegutseti edasi omapäi. Vähemalt on sellise versiooni saarlaste tegevusest esitanud Vassili Riis.¹⁰¹² Sel ajal oli Tallinnas parteiorganisaatorina tegevuses Aleksander Orlov-Saar, keda Olaf Kuuli on iseloomustanud kui külmaverelist mugavavõitu inimest, kes tegutses pigem ettevaatlikult ja kiirustamata. Selliselt suutis ta mõnevõrra suurendada EKP mõju vasakpoolsetes ametiühingutes ja ETP-s, kuid pälvis 1929. aasta juunis EKP KK pleenumil kriitikat seoses sellega, et polnud loonud vajalikke tingimusi koostööks legaalseste organisatsioonidega.¹⁰¹³ Võimalik, et kontakti puudumise taga oli hoopis kahtlustusi täis õhkkonna kujunemine organisaatorite Säre, Karo-

---

¹⁰⁰⁶ **Riis.** Rannamännid, lk 86.

¹⁰⁰⁷ RA, ERAF.6495.1.263, l 29-a: Lühike ülevaade EKP ja EKNÜ Saaremaa organisatsiooni tegevusest 1925. aasta jaanuarist kuni 1932. aastani, 02.07.1932. Ülevaate autoriks oli Aljas, kes tutvus Ellamiga pärast Reina asunduse intsidenti 1929. aastal, kui Ellam end Aljase võõrasia Vladimir Rauna juures varjas. Tõenäoliselt oli vaja EKP juhtkonnal pärast Ellami surma kogu konflikti selgust tuua, kuna Amoni info Ellamist kui provokaatorist ei pidanud paika.

¹⁰⁰⁸ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 177.

¹⁰⁰⁹ **Ross.** Ei vabadust saa taevaväega, lk 144. Mõningaid probleeme esines hiljem ka Heinrich Rossil. 1930. aasta lõpul või 1931. aasta algul võttis Ross otse ühendust Jaan Anveltiga, nõudes omapoolseid selgitusi, mis põhjusel Loothing, Peet ja Reesen olid teda süüdistanud Orlov-Saare ja Paulmanni „kontr.-rew. tegewuse toetamises, fraktsiooni loomises.” Rossi kirjale vastas Meering, kes püüdis teda rahustada väitega, et Rossi ei ole keegi provokaatoriks tembeldanud ja soovitas selliste juttude jätkudes pöörduda selgituste saamiseks kontrollkomisjoni poole, vt RA, ERAF.6495.1.265, l 14: Mering H. Rossile, Moskvas, 31.01.1931.

¹⁰¹⁰ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 100.

¹⁰¹¹ Mihail (Mihkel) Amoni andmeil pidi Ellami poolt Tallinna saadetud Riis Tallinnas Leineri kaudu kokku saama Aleksander Orlov-Saarega, vt RA, ERAF.24.2.24, l 2: Kütt EKP KK-le, 12.12.1932.

¹⁰¹² Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980; **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 32, 34, 38.

¹⁰¹³ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 63–64.

tamme ja Orlov- Saare vahel, kus esimesed süüdistasid viimast provokaatorluses, ja sellest tingitud „kapomaania”, mistõttu ka sisuline tegevus jäi tagaplaanile. Vt sellest lähemalt 1. peatükist.

Vassili Riisi eestvõttel ja Aleksander Ellami heakskiidul hakati 1928. aasta lõpust siiski välja andma oma põrandaalust ajalehte Saare Tööline.¹⁰¹⁴ Selle tiraaz ja levik oli väike, kolme aastaga seitse numbrit, ja tagasihoidlik oli ka ajalehe kvaliteet, ent Riisi hinnangul oli sellel siiski kohalikke parteilasi ja poolehoidjaid motiveeriv mõju. Tähtsamate teemadena on nimetatud Saaremaa mässu 10. aastapäeva artikkel 1929. aastal, üleskutsed IV Riigikogu ja maakonnanõukogude valimiste puhul, artiklid 1. mai ja sõjavastase päeva 3. augusti puhul.¹⁰¹⁵ Alguses aitas ajalehte trükkida ka Aleksander Mui gümnasistist öde Vilhelmine Mui.¹⁰¹⁶

8. jaanuaril 1929 sattus Aleksander Ellam Reina asunduses haarangusse, kust tal õnnestus küll põgeneda, kuid ta haavas surmavalt üht haarangus osalenud politseinikku, kohaliku konstaabel Kaasikut. Riisi järgi sai ka Aleksander Ellam ise haavata ja pidi seetõttu kuudeks liikumisest eemale jääma. Tallinnaga puudus kontakt juba pikemat aega. Aleksander Ellam levitanud küll aeg-ajalt illegaalset kirjandust, kuid ajaleht Saare Tööline lakkas ilmumast.¹⁰¹⁷

Riigikogu valimiste eel kevadel 1929 andis partei kohalikele organisatsioonidele juhendi toetada pahemerakonna Eesti Tööliste Partei nimekirja. (Vt täpsemalt Valter Kaaveri alapeatükist 3.2.). Juhend tekitas Saaremaa väikeses parteiorganisatsioonis probleemse olukorra: kohaliku ETP ridades kandideeris palju kommunistide tegevusest kõrvalejäänuid ja „kohapeal tundmata isikuid”. Kuna ühe kandidaadi – ei ole täpsustatud, kelle – suhtes tekkis küsimus tema ustavusest, otsustas kohalik EKP organisatsioon ETP nimekirja Saaremaal mitte toetada. Selle asemel kutsuti valimistel laskma kastidesse sedeleid kirjaga „Eestimaa Kommunistliku Partei poolt”, millest algas lahkeli partei juhatusega ja saarlaste süüdistamine separatismis.¹⁰¹⁸

Järgmiseks komistuskiviks sai 1929. aastal vanglast palvekirjaga, st armuandmise korras enne karistusaja lõppu vabanenud Johan Ellami parteitõesse kaasamine. Kui armuandmispalve kirjutamine, mis oli eelduseks ennetähtaegsele vabastamisele, kommunistide žargoonis „kondiloopimine”, oli olnud varemgi taunitav, siis 1920. aastate lõpuks oli sellest saanud täielik tabu, ja reeglina heideti palvekirja kirjutanud isik parteist välja.¹⁰¹⁹ Enne tähtaega vabanenuid ei kaasatud pahempoolsesse tegevusse ka palju praktilisematel põhjustel.

---

¹⁰¹⁴ Riis. Kolmandat teed ei ole, lk 38.

¹⁰¹⁵ Riis. Rannamännid, lk 64.

¹⁰¹⁶ RA, ERAF.6495.1.263, l 29a: Lühike ülevaade EKP ja EKNP Saaremaa organisatsiooni tegevusest 1925. aasta jaanuarist kuni 1932. aastani, 02.07.1934 (Aljas).

¹⁰¹⁷ Riis. Rannamännid, lk 90–92.

¹⁰¹⁸ Samas, lk 65–66.

¹⁰¹⁹ Vt nt programmilised artiklid Kas poliitiline vang võib kodanliselt valitsuselt armu paluda? – Kommunist nr 2 (75), 15.06.1929 ja Miks ei või poliitiline vang kodanluselt armu paluda? – Kommunist nr 4 (77), 15.12.1929.

Peljati, et nad võisid olla Kaitsepolitsei (alates 1925. aastast kandis nime poliitiline politsei) värvatud või kui nad ise polnud värvatud, võis nende suhtes olla korraldatud salajane valve, et avastada võimalikke sidemeid,¹⁰²⁰ mis tundub ka olevat olnud levinud praktika. Näiteks sisaldavad salajase valve tulemusel kogutud informatsiooni mitmed Kapo (poliitilise politsei) kartoteegi kaardid. Riis lisab oma mälestustes Johani vabastamisega seonduvale veel ühe mõotme: Johan vabastatud selleks, et viia vennale poliitiliselt politseilt sõna, et veenda teda Eestist lahkuma.¹⁰²¹ Kõigist variantidest tundub see kõige ebausutavam.

EKP KK-st Saaremaale saadetud Mihkel Amon, kellest oli juba juttu 1. peatükis, nimetas Saaremaa komiteed ilma pikemata „kondiloopijate pandeks”, millel oli kahtlemata oma osa Johannes Ellami ja Vassili Möldereri osalusel organisatsiooni tegevuses.¹⁰²² Ka 1930. aastate algul, kui Aleksander Ellam polnud enam partei liige, kuid sellele vaatamata „paljastati” teda parteikirjanduses kui provokaatorit, sai Johani esitatud palvekiri ikka ja jälle mürgiste väljenduste märklauaks, näiteks kommenteerides, et „Joh. Ellam ei võinud juba sellepärast olla ei põrandaalune, ei üldse töölisklassi liikumises tegelane, et ta Eestis valitseva mõrtsukate bande ees oma põlvi nikutas ja Eesti kodanlusele ja tema kapole lubaduse andis nendega rahus ja sõpruses elada.”¹⁰²³ Aleksander nähtavasti vennas ei kahelnud, kuna ta parteitegevusse tagasi võttis. Arvestatav võimalus on, et Aleksander ei orienteerunud ka üldistes arengutes. Otsekontakti puudumine EKP KK-ga jahendas piirkondliku organisatsiooni ja parteijuhtkonna suhteid, suurendades omakorda võimalusi ja kartust organisatsiooni pugunud äraandja(i)st, kelle massilist sisseimbumist EKP ridadesse sel ajal juhtkonnas usuti.

See, et Amon Saaremaa komiteed manab, on tõenäoliselt osalt ka isikutevahelise mõistmatuse tulemus, ent peegeldab ka EKP ametlikku poliitikat.

Juba 1927. aasta lõpul, kui parteirakukese tegevus Saaremaal alles hakkas elavnema, oli ilmselt parteiorganisaatoril, kelleks võis, aga ei pruukinud olla Heinrich Ross, Aleksander Ellamist kujunenud oma ettekujutus, mis ei olnud lootusrikas. 1927. aasta lõpus Eestist põranda alt Nõukogude Liitu saadetud järjekordses teabes teatatakse muu parteitegevust puudutava info kõrval, et raha ja kirjandust on saadetud ka Saaremaale. Saaremaa suhtes olid aga kirjutajal tekkinud mõned küsitavused, mille võtab kokku tõdemuses, et „[---] säält mees Ellam, kes juba üle kahe aasta põranda all, tuleks ära saata olla kehv töömees, töö seista ainult enese varjamises, mis sellest arvate – ?”¹⁰²⁴ Kas kiri sai ka mingi vastuse, pole teada.

Järgmine, ühtlasi tõsiseim konflikt EKP juhtkonna ja Saaremaa vahel leidis aset 1930.–1931. aastal, mille asjaolusid on küllaltki detailselt kirjeldanud Vassili

¹⁰²⁰ Riis. Kolmandat teed ei ole, lk 26.

¹⁰²¹ Riis. Rannamännid, lk 67.

¹⁰²² RA, ERAF.6495.1.263, l 30: Märgukiri „Kallid seltsimehed, illpöroolased”.

¹⁰²³ RA, ERAF.6495.1.227, l 60: Teadaanne „Kapo poeb nahast välja. ”.

¹⁰²⁴ RA, ERAF.6495.1.187, l 3: kiri „K i v i k i n k, kes viimase delegatsiooniga säält käis, otsida...”, 22.12.[1927].

Riis, kuid millele on allikana kõrvale seada ka küllalt värvikas parteidokumentatsioon. 1930. aasta paiku, pärast sekeldusi Reinal, Johan Ellami tagasitulekut ja Riigikogu valimisi saabus Saaremaale EKP KK eriülesandel Mihail Amon, paar aastat varem Saaremaalt Nõukogude Liitu põgenenud parteiliige, kes oli nüüd määratud Aleksander Ellamilt parteiorganisatsiooni üle võtma. Ellamit oodati omakorda aru andma Tallinna Illbüroosse. Riisi järgi tuli aga Amoni saatmine Saaremaale ja organisatsiooni ülevõtukavatsus, millele lisandus Ellami Tallinna kutsumine, Aleksanderile üllatusena. Aleksander kahtlustanud provokatsiooni, mispärast Tallinna ei läinud ja otsustanud enne Amonit testida ja ainult vähehaaval oma tegevusse pühendada, sh jätta täitmata Amoni nõudmine avaldada talle kõigi olemasolevate konspiratiivkorterite asukohad. Amon omakorda polnud rahul Saaremaa organisatsiooni senise tööga: see olevat arvu- liselt liiga väike ja tegevuses passiivne. Amon käitunud üleolevalt, lahkkelid teravnesid, suhtlemine muutus pingelisemaks.¹⁰²⁵

Ilmselt sellest ajast on pärit saarlaste koostatud dateerimata kaebekiri Illbüroole, mille sisu langeb kokku Riisi mälestustes kirjeldatuga, olles väljendustelt hulga värvikam. Sisu järgi otsustades pärineb see tõenäolisemalt 1931. aasta aprillikonverentsi järgsest ajast. Amonit, keda nimetatakse „Sassiks”, kujutatakse tülinorija ja kehkenpüksina, kes ei pidanud sõna, solvus kergesti ja ähvardas seejärel saarlasi kättemaksuga. Näiteks jätnud Amon mitu korda kokkulepitud kohtumistele tulemata, solvunud, kui saarlased läksid temaga kohtumisele kahekesi ja teatanud seejärel kirja teel, et ta edaspidi saarlastega enam üldse kohtuda ei taha ega ka kohtu, lahkub ja hakkab saarlaste vastu hoopis võitlema, kuna „siin ei olle üldse ühtki kommunisti kõik „pahem ja parempoolsed oportunistid, trotskistid ja anaristi, kontrevolutsionäärid, idealistid ja egioistid jne.jne.”” Paar kuud hiljem kirjutas Amon Saaremaa komiteele uue kirja, milles teatas, et ta ei kavatse saarelt lahkuda enne, kui EKP keskkomitee ta ära kutsub, vahepeal aga „algan siin kohapeal sind [Ellamit? – MLT] ja sinu kampat paljastama – hulkade ees ja kui mõnigi mees sellest „haiget” saab see pole minu asi”. Lisaks keelanud Amon saarlastel lendlehtede valmistamise, kuna „ei maksa paberit määrada, sest revolutsiooni tegemiseks need ei kõlbada,”¹⁰²⁶ lubades ise lendlehed koostada, mida ei teinud. Kui saarlased püüdsid 3. augusti sõjavastase päeva puhul lendlehti koostada, püüdis Amon neid igati takistada. Lisaks jäi lahendamata korterite sissekukkumise ja nimekirjade üleandmise küsimus. Kõige selle suhtes tekkis saarlastel kahtlus, et Amon on provokaator ja kerkis küsimus, mida temaga peale hakata. „Nõuandmiste eest – mida teie meile sellesuhtes annate – olete ka ise täielikud vastutavad”, kirjutasid saarlased oma kaebekirjas Illbüroole, „eriti veel siis, kui keeldute meid ähvardava hädaohu kõrvaldamiseks – kui seda üldse veel kõrvaldada saabki – tema vastu midagi

---

¹⁰²⁵ Riis. Rannamännid, lk 68–71.

¹⁰²⁶ Saaremaalt 1929. aasta lõpust pärinevad ja tänaseni säilinud tillukesed lendlehed, mida säilitatakse Rahvusarhiivis, on tõesti äärmiselt algeliselt koostatud ega kannata suuremat kriitikat vt RA, ERA.70.2.40.

otsustavalt ettevõtmist, siis mis selle tagajärjel tulema saab ei ole mitte meie vastutavad vaid täiel määral just teie.”¹⁰²⁷

EKP töötaja varjunimega Mägi kirjutab omakorda olukorrast Eestis 1931. aasta aprillis keskasutusele Moskvas, milles nimetab samuti probleeme Saaremaa parteiorganisatsioonis:

„Mulle andis keegi Ellamaa¹⁰²⁸ kirjad Saaremaalt üle. See rääkis et Ellamaa ja uue organisatori [s.o Amoni – MLT] vahekord olevat äärmiselt terav. Saarlased tahtva uut maha lüüa, ainult selle tõttu nad seda ei tegevat, et ta on teie poolt saadetud. Saarlased süüdistava uut provokaatoriks. E. olevat uuele 20 korteri üle annud, kuid uus olevat need korterid kõik nuhkidele avalikuks teinud, uus ei pidavat mingit konspiraatsiooni, ka pidavat uus kõvasti pummeldama. E. olema saja¹⁰²⁹ korteri ümber uus tahvat, et E. need korterid kõik temale üle annaks ja ka kahtlased korterid, kuid E. ei julgevat seda teha, sest E. arvama ka, et uus olevat provokatsiooni pääle üle läinud. Neil ei pidavat oma vahel enam mingit kokku saamist olema. Uus ei pidavat mingit organ[i]seerimise tööd tegema, vaid sõimama E. harimata matsiks. Ka kõik lendlehed olevat E. ükski välja lasknud. [---] E. olevat suures raha puuduses, sest ta ei olevat seitse kuud midagi saanud. [---] Kui teie korraldusi Saaremaa asjus tahate teha, siis võin need sellele üleanda, kes mulle need kirjad andis.”¹⁰³⁰

Ka Amoni enda suhtes valitsesid segased lood: ta naasis Saaremaalt 1931. aastal Nõukogude Liitu, ent tal tekkisid probleemid dokumentidega, mis pidid tõendama tema parteistaaži: Kominterni Eesti seksiooni arhiivist ei õnnestunud leida mingeid algdokumente, ei tema täielikku elulookirjeldust ega dokumente, mis lisaks tema ütlustele Amoni parteistaaži tõendanuksid. Amoni sõnade kohaselt oli teda parteisse soovitanud Ellam ise, kelle käe all ta ka 1925–28 Saaremaa organisatsioonis parteitööd tegi. Paraku polnud Ellami sõnu võimalik kontrollida, kuna ta oli 1933. aastal surnud. Samuti polnud seksiooni arhiivis mingit Ellami teadaannet Amonist, mille puudumist rõhutatakse, samuti polnud tema enda sõnadele vaatamata muid andmeid tema tööst Eestis 1930–31 ja Ellam, napolisõnaline, nagu ta suhtluses KK-ga näib olevat olnud, Amoni kohta mingeid teateid ei edastanud. Sellepärast puudusid ka Amonil tema tegevuse kohta kinnitus, mida Kominternis hiljem küsiti. Eelkõige peeti vajalikuks leida Amoni

¹⁰²⁷ RA, ERAF.6495.1.263, 1 30: Ülevaade „Kallid seltsimehed, illpöroolased”. Koost. E.K.P Saaremaa komitee nimel A. Sarabu, O. Koit, K. Gamer, J. Maks, 1931.

¹⁰²⁸ Kohtumine toimus ilmselt Aleksander Lemberiga, kes oli tollal Saaremaa ja Tallinna vaheline sidepidaja, vt Riis. Kolmandat teed ei ole, lk 87.

¹⁰²⁹ Aljas räägib pigem arvust 10–15, märkides küll 40–50 aktiivset tegelast, kelle vastu polnud kaitsepolitsei osanud huvi tunda, vt RA, ERAF.6495.1.309, 1 3: Lühike ülevaade E.K.P. ja E.K.N.Ü. Saaremaa organisatsiooni tegevusest 1925. aasta jaanuarist kuni 1932. aastani. Aljas. 02.07.1934. Sama dokument leidub ka RA, ERAF.6495.1.263, 1 29a–29c: Lühike ülevaade EKP ja EKNP Saaremaa organisatsiooni tegevusest 1925. aasta jaanuarist kuni 1932. aastani, 02.07.1934 (Aljas).

¹⁰³⁰ RA, ERAF.6495.4.39, 1 13–14: Копии писем подпольных работников КП Эстонии Михкеля и Мяги, 04.1931.

tegevuse tõendajaid segaste aastate 1925–28 ja 1930–31 kohta ning ilma tõendusteta ei loetud maksvaiks ka Amoni väiteid tema elulookirjelduses.¹⁰³¹

Vassili Riis mõonab siinkohal mälestustes, et Saaremaa organisatsioon oli tõesti liiga endassetõmbunud, legaalsesse töösse poldud suudetud põranda alt välja murda, vähe oli selleks kasutatud haridus- ja spordiseltse, maanoorte ringe jms.¹⁰³²

Aljas oli samuti olnud Ellami abiline Saare Töölise väljaandmise juures, arreteeritud 1929. aastal seoses kahtlustega põrandaaluses tegevuses, nii et läks augustis 1930 „Ellami soovitusel ja korraldusel” põranda alla „EKP Tallinna KK korraldusse”, kes ta Nõukogude Liitu saatis. Aljase sõnul puudutasid arreteerimised 1931–33 ainult 1/3 aktiivset liikmeskonda, ja ta uskus 1930. aasta seisuga Saaremaal olevat umbes 100 aktiivset partei- ja noorteühingu liiget.¹⁰³³

1931. aasta aprillis peeti Saaremaal parteiorganisatsiooni sidepidaja Vassili Verlini saunas ära põrandaalune konverents, kus esitatud aruandes toodi välja peamised põhjused, miks parteiline tegevus oli saarel kiratsema jäänud või vähemalt polnud suutnud rahuldada KK Bürood, nagu need oma aasta alguse resolutsioonis märkisid. Peamiste probleemidena toodi välja kirjanduse puudus, mis takistas liikmete „poliitilise kirjaoskuse” arendamist, olematu töö üldiste poliitiliste teadmiste tõstmiseks, puudulik side ja tööjaotus, pahempoolne kallak (etteheide 1930. aasta novembrist KK-st) ja suutmatus laiendada oma tegevust legaalsesse organisatsioonidesse.¹⁰³⁴ Kõik ülalootletu taandus konverentsist osavõtjate arvates Illbüroo nõrgale juhtimisele, millele oli EKP Büroo viidanud Saaremaa organisatsiooni tegevust puudutavas resolutsioonis juba sama aasta algul.

Eriti toonitatakse, et kuni 1930. aasta lõpuni näitas Illbüroo Saaremaa tegevuse kohta üles üksnes „täit erapooletust ja ükskõiksust”, samuti ei nõutud saarlastelt kuni 1930. aasta lõpuni mingisugust aruannet oma tegevuse kohta, mis näidanuks ära organisatsiooni olukorra või käsitlenuks lähemaid tegevusplaanide. Ühtlasi puudunud Illbüroost igasugune kirjanduse või informatsioonidega varustamine. Seevastu heitis Saaremaa organisatsioon Illbüroole ette tõrjuvat suhtumist saarlastesse: eriti 1928. aastal näidanud Illbüroo „nii ühes kui teises asjas, eriti juhtnõõride ja informatsiooni saamise nõudmistes vastutulematust üles”, näiteks vastates mh Saaremaa organisatsiooni komiteele IV riigikogu valimisi puudutavais küsimustes lühidalt „Praegusel korral pole selleks aega”. Viimasest lähtudes tehati järeldus, et „pahempoolne” kallak, milles organisatsiooni süüdistati, oli osaliselt tingitud ka Illbüroo puudulikust kirjanduse ja infor-

---

¹⁰³¹ RA, ERAF.25.2.97, l 38–39: Belov Suhharevile, VK(b)P KK, 09.10.1937.

¹⁰³² Riis. Rannamännid, lk 76.

¹⁰³³ RA, ERAF.6495.1.263, l 29b: Lühike ülevaade EKP ja EKNÜ Saaremaa organisatsiooni tegevusest 1925 aasta jaanuarist kuni 1932 aastani, 02.07.1934 (Aljas).

¹⁰³⁴ RA, ERAF.6495.1.263, l 31: Aruanne EKP ääremaade partei organisatsiooni töö ja seisukorra kohta, 04.1931 EKP Äärem Organisatsiooni konverentsil; Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980; Vassili Riis. Lindpriiuse paradiisis. Mälestusi. Tallinn. Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 59.

matsiooniga varustamisest.¹⁰³⁵ See läheb kokku Riisi kirjeldusega sellest, kuidas ta käis Saaremaalt Tallinnas Johannes Leineri juures, aga too ei suutnud luua sidet põrandaalustega, mispeale otsustati omade jõududega hakata ajalehte välja andma. Olukorrast põrandaaluste seas oli lähemalt jutu 1. peatükis.

Riisi järgi teravnesid konverentsi järel Amoni ja Ellami suhted veelgi: Amon käsutas Ellamit tööd üle andma ja Tallinna sõitma, kus tema kohta otsus tehtaks, kuid Ellam pidas sellist lahendust kehvaks konspiratsiooniks, kuna Tallinnas toimusid samal ajal arreteerimised, ega läinud. Amon hakkas Ellamit süüdistama koostöös „kondiloopijatega” ehk Johan Ellami ja Vassili Mölderiga, mispeale Ellami ja Amoni koostöö üldse katkes. Amon lahkus hiljemalt 1931. aastal tagasi Nõukogude Liitu, partei katkestas aga Ellamiga igasugused suhted ja parteiliikmeid hoiatati tema eest.¹⁰³⁶

Septembris 1931 arutas EKP juhtkond oma kirjavahetuses taas muu seas ka Saaremaaga seonduvat. Küsimuse all „4. Ellami Tallinnas käimine” võeti eraldi arutlusteemana üles ka Aleksander Ellami tegevus: „Ei tea, kas see seesama Ellam oli või oli see mõni tema sugulane. Kui ta sama on, kas ei oleks siis mitte väga asjakohane, teda „Mägi” läbi siia paluda, et kõigesse sellesse suppi selgust saada? Kui te peaks sellele otsusele tulema, siis teatage kohe, saadame siis lähema sideme selles asjas Tallinna, anname talle teeraha, küll ta siia tuleb. Pidage meeles, et [---] selles asjas viivitada ei tohi [---].”¹⁰³⁷

Pingete kuhjumisele oli kahtlemata märkimisväärne mõju Eestis toimunud sündmustel. Kevadtalvel 1930 oli Tallinnas hukkunud parteiorganisaator Johannes Jürna, järgnesid vahistamised ja kohtuprotsess. Samal 1930. aasta algul oli EKP saanud tagasiside Kominterni täitevkomitee poliitsekretariaadilt, kus teavitati EKP-d paremkallaku olemasolust parteis ja nõuti selle likvideerimiseks vajalike sammude astumist. Kriisi tunnistas ka EKP 1930. aasta aprillipleenum. Kallak avaldunud liiges leplikkuses partei rangest joonest kõrvalekaldumise suhtes, liikmete vähesuses ja nende passiivsuses. Aleksander Ellami poolt Johan Ellami ja Vassili Mölderite parteitöösse taaslülitamine oli kindlasti üks selliseid leplikkuse märke. Side Saaremaaga katkes umbes samal ajal või veidi varem. 1931. aasta kevadel ja suvel arreteeris politsei suure osa EKP põrandaalustest tegelastest, sealhulgas ühe põrandaaluseid organisaatoreid Teppich-Kasemetsa, temaga koos rea aktiivseid parteitegelasi, hävitades illegaalse büroo ja mõneks ajaks KK sideme Eestisse jäänud kommunistidega.¹⁰³⁸

Eesti sündmused ilmselt üksnes süvendasid EKP juhtkonna arvamust, nagu oleks politsei agendid imbunud nii EKP põrandaalusesse organisatsiooni kui ka legaalsetesse töölisühingutesse. Järgnes ulatuslik provokaatoritevastane kampania, mille käigus koostati ja levitati provokaatorite nimekirju. Eriti agaralt tegeles sellega EKP KK Leningradi Büroo sekretär Johannes Käspert. Et nime-

¹⁰³⁵ RA, ERAF.6495.1.263, l 31: Aruanne EKP ääremaade partei organisatsiooni töö ja seisukorra kohta, 04.1931 EKP Äärem Organisatsiooni konverentsil.

¹⁰³⁶ Riis. Rannamännid, lk 85–86.

¹⁰³⁷ RA, ERAF.6495.1.265, l 227–228: J. Käspert sm M-le, 11.09.1931, nr 46/a.

¹⁰³⁸ RA, ERAF.6495.1.309, l 3; Riis. Kolmandat teed ei ole, lk 91–92.

kirjad sisaldasid mõnikord ka täiesti juhuslikke töölistegelasi, suurendas see omakorda segadust EKP-s.¹⁰³⁹ Selle kampaania hammasrataste vahele näib olevat jäänud ka Saaremaa organisatsiooni juht Aleksander Ellam.

Siiski oli septembris Käsperti saadetud kirja toon veel selgitustele avatud. Kui aga kommunistide vahistamised jõudsid sügisel 1931 ka Saaremaale, ja Aleksander Ellam erinevalt mitmest oma seltsimehest taas politsei käest pääses,¹⁰⁴⁰ ei tundunud enam olevat Nõukogude Liidu eesti kommunistidel kahtlusi Saaremaal toimuva tagamaade kohta: Käsperti veendumus, et Ellam tööpoolest on poliitilise politsei palgal, tuleb esile tema detsembris 1931 saadetud kirjas:

„Ma ei tea, mis Teie ja teised mehed seal arvavad tollest Saaremaa värgist? Minu arvates ei ole seal enam muud teha, kui Aleksander Ellami provokaatoriks kuulutada. Ja kõik tema ülevalpidamine räägib ju niiselget keelt, et siin ju küll enam mingit kahtlust selle üle ei tohiks olla, missugust peremeest ta praegu teenib. Jseäranis iseloomustavad on need viimased kapo katsed teda mingisuguseks legendaarseks isikuks tembeldada. Aga selles minu arvates see hädaoht seisabki, et olles sarnane „legendaarne” isik, temale jälle ja jälle võimalus avaneb ikka uusi ja jälle uusi provokatsioonilisi protsessi septseda, ise ikka ja jälle uueste kapo käest „peasesed”.“¹⁰⁴¹

Tõenäoliselt pärineb sellest ajast ka teadaanne „Kapo poeb nahast välja”, kus Aleksander Ellamit süüdistati koostöös poliitilise politseiga kommunistide lõksumeelitamisel. Eriti ärevaks tegi teadaande koostajaid, kes olid ilmselt EKP liikmed, asjaolu, et mitmel pool ajakirjanduses levis info, nagu oleks politsei kätte sattunud ka kommunistide pörandaalune arhiiv Saaremaal [tegelikult Nõmmel – MLT]. Arhiividokumentide hulgas on teadaanne dateerimata ja paigutatud 1930. aasta parteidokumentide kausta, mida võib pidada aga eksitavaks, sest kirjutise sisu järgi paigutub see üheselt 1931. aasta novembrisse-detsembrisse, olles kirjutatud pärast Saaremaal toimunud arreteerimisi. Et teiste seas vahistati ka Aleksander Ellami vend Johan, ei näi teadaande koostajaid rahustavat. Vastupidi, usuti, et Johani arreteerimine toimus „provokaatori” Aleksander Ellami jälgede segamiseks.¹⁰⁴²

Saarlane Aljas, kes augustis 1930 pöranda alla läks ja Tallinna kaudu Nõukogude Liitu saadeti, olles enne olnud aktiivne mh EKP Saaremaa organisatsiooni ajalehe Saare Tööline väljaandmise juures, märkis 1934. aastal Saaremaa parteiorganisatsiooni kohta koostatud ülevaates, et Saaremaa vahistamiste põhjuseks oli konspiratsioonireeglite rikkumine ja saarlaste endi lobisemine, mitte aga provokatsioon, mida vahepeal oli hakatud kujutama sissekukkumise

¹⁰³⁹ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 75.

¹⁰⁴⁰ **Olaf Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 57.

¹⁰⁴¹ RA, ERAF.6495.1.265, l 311: J. Käspert A-le ja M-le, 19.12.1931, nr 64/a.

¹⁰⁴² RA, ERAF.6495.1.227, l 60: Teadaanne „Kapo poeb nahast välja..” vrd Saaremaal arreteeriti 4 kommunisti. – Järva Teataja nr 136, 21.11.1931; Postimees nr 317, 21.11.1931.

peapõhjuse¹⁰⁴³. Nimelt pärines niidiots, mis viis Saaremaa ja Tallinna side-mehe Vassili Lemberini, 1931. aasta kevade Tallinna arreteerimistest. Politsei juhatas Saaremaa organisatsioonini EKP organisaatori Osvald Tuule taskust leiti Lemberi aadress, millega seoses vahistati novembris 1931 nii Johan Ellam, Aleksander Kuul kui ka Aleksander ja Vassili Lember.¹⁰⁴⁴

Aljase aruanne ja kommentaarid tulid siiski hiljem. 1931. aasta lõpus langes partei aga Aleksander Ellami suhtes otsuse, mis trükiti ära ka järgmise aasta Kommunisti esimeses numbris. Selle kohaselt, tuues põhjuseks Ellami partei põhimõtetest lahkumiseva tegevuse ja Keskkomitee poliitiliste juhtnõõride ignoreerimise, mille tagajärjel „Saaremaa organisatsioon muutunud sektantlikeks organisatsiooniks, kes massiliselt revolutsioonilisest võitlusest eraldatud”, Keskkomitee kutsete ignoreerimise ja Saaremaa organisatsiooni tööst Venemaale aru andma sõidust kõrvale põiklemise pärast ning viimaks seetõttu, et Ellam keeldus Saaremaale sõitnud Keskkomitee volinikule üle andmast organisatsioonilisi sidemeid, heideti Aleksander Ellam detsembris 1931 parteist välja.¹⁰⁴⁵

Aleksander Ellam hukkus oktoobris 1933 tulevahetuses politseinikega. Andmed tema tegevuse kohta vahepealsel kahel aastal on puudulikud. Kui 1931. aasta lõpuks oli Käspert veendunud, et EKP Saaremaa organisaator on provokaator, vastasel korral poleks olnud justkui võimalik, et suur osa organisatsioonist samal aastal sisse kukkunud, siis hiljem, kui politsei oli Aleksander Ellami maha lasknud, tunnistas Käspert, et Ellam ikka ilmselt ei olnud provokaator.¹⁰⁴⁶

Pärast Aleksander Ellami hukkumist taastus parteiline tegevus Saaremaal mingil määral alles 1930. aastate teisel poolel, kui vanglast vabanesid Vassili Riis, Aleksander Kuul ja veel mõned 1931. aastal vahistatud, kuid siis toimus parteitegevus juba hoopis uutes tingimustes.¹⁰⁴⁷ Johan Ellam vabanes vanglast 1938. aasta amnestiaga.¹⁰⁴⁸

---

¹⁰⁴³ RA, ERAF.6495.1.309, 12–3.

¹⁰⁴⁴ **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 65–66, 74–75, 87, 91–92; Järva Teataja nr 136, 21.11.1931; Postimees nr 317, 21.11.1931.

¹⁰⁴⁵ Eestimaa Kommunistilise Partei Keskkomitee teadaanne. – Kommunist nr 1 (88), 07.02.1932.

¹⁰⁴⁶ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 75.

¹⁰⁴⁷ Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980.

¹⁰⁴⁸ **Riis.** Rannamännid, lk 104–105.

Foto 8. Perekond Ellam, tõenäoliselt 1930. aastate teine pool. Istuvad Vassili Ellam ja tema abikaasa Elena Ellam (Vakkaus); seisavad vasakult Melania, Johan ja Eugenia Ellam.
RA, ERAF.2.1.193, 11.

Aleksander Ellami tõrjumise põhjusteks said tema venna vabanemise tingimuste kõrval tema suhted Amoniga ja jonnakus, millega ta keeldus Saaremaalt lahkumast. Varasema tegevuse valgel võib ka hinnata, et Aleksander tegutses ilmselt paremini koos vendadega kui ükski. Temas puudus eriti Anton Ellami puhul rõhutatud ettevõtlikkus, mis oleks võib-olla parteitegevust jõudsamalt edasi viinud. Kindlasti on väga suur osa Aleksander Ellami n-ö hammasrataste vahele jäämisel EKP keskkomitee tegevusel, milles andsid kõne all olevail aastail tooni kahtluste kasvamine, jäiga joone ajamine ning pahem- ja paremkallaku otsingud, mis olid omakorda seotud ÜK(b)P-siseste üldisemate arengutega. Kindlasti mõjus ebakõlade tekkele kohapealsete olude mittetundmine, mistõttu saatsid eri organisaatorid erinevaid teateid jne.

Mõnes mõttes pole imestada, et 1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul kommunistlik liikumine kiratses. Leningradi ja Moskva EKP juhtkond ei näidanud üles mingit huvi Eestisse tulla, veelgi enam – valdavalt enamikku kontaktidest, mis Eesti poolt tekkisid, peeti kahtlasteks, kahtlustades pidevalt poliitilise politsei provokatsiooni ja üritades neist lahti saada, kui organisaatorid polnud neile andnud mitmekordset garantiid. Et ka organisaatorite vahel puudus sageli üksmeel, tegi see kogu tegevuse koordineerimise erakordselt keerukaks. Lisaks tuli pidevalt parteiliikmetega seoses lagedale varasemast ajast pärit kompromiiteerivat materjali, mida eriti Käspert hoolega talletas.

Ellamite puhul võib tugevate mõjuteguritena välja tuua nii 1917. aasta sõjasündmusi, mis hävitasid perekonna talu, kui ka Saaremaa mässu sündmusi ja tagajärgi, kus hukkus pere vanim tütar ja vangistati vanim poeg. Kirjalikud pöördumised riigivõimu esindajate poole tõid küll kaasa mässusündmuste täiendava uurimise, kuid selle tulemused pole teada.

Samasse ritta võib asetada 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse, mis tõi kaasa järjekordse perekonnaliikme – seekord noorema venna – surma.

Kui traagilisemaid episoodide on kergem välja tuua, on hulga rohkem ebaselgust nende kahe perioodi vahele jääva ajaga. Millega Aleksander Ellam end identifitseeris? Kindlasti joonistub siingi välja pahempoolse poliitika roll, mis pakkus tegevusplatvormi. Eelkõige väärib nimetamist Tööraha Ühine Väerind ja sellealane agitatsioonitegevus. Samasse ritta asetuvad kommunistide mõju- alused tööliisspordiseltsid ja sõjavastase päeva tähistamine, millest mõlemast ka Aleksander Ellam aktiivselt osa võttis. Teisalt aimub ka varasemaid kontakte, nagu 1921. aasta maakonnanõukogu valimiste tarbeks koostatud valimisnimekirjaga seotud isikud, kelle hulgast komparteiga oli enim seotud Aleksander Valtin.

Tööraha Ühise Väerinna valimisnimekirjad pakuvad allikmaterjalina küllaltki suurt potentsiaali ka edasiseks suhtlusvõrgustike analüüsiks. Näiteks Saaremaa osas figureerivad 1923. aasta valimisnimekirjas paljuski samade inimeste nimed, kes kandideerisid 1921. aastal kohalike omavalitsuste valimistel kehvikute nimekirjas, seega oli moodustunud mingi suhtlus- ja sarnaste poliitiliste ideede/eesmärkidega suhtluskond. Osad neist korduvad ka Aleksander Ellami põrandaluse tegevuse perioodi kajastavates mälestustes, viidates sellele, et just samast ringkonnast olid pärit hilisemad Ellami varjajad.

Küsimuseks jääb, kas Ellamid olid rohkem ideede vastuvõtjad kui nende levitajad ja millal said neist endist aktivistid. Üldiselt saab nende aktiivseks muutumise ajana piiritleda just 1920. aastate esimest poolt. Sellest annavad tunnistust ka Johan ja Aleksander Ellami EKP-sse astumise aasta – 1923. Nende tegevus muutus ka kiiresti pahempoolseks, näiteks majutati endi pool Tallinnast saadetud EKP agitaatoreid või kandideeriti valimistel esinduskogudesse.

Nagu peatüki algul sedastatud, polnud Ellamid ainus suur vasakpoolsete perekond Uuemõisa vallas. Sealtsamast olid pärit Leinerid ja Riisid, aga ka Muid ja Aleksander Saar-Orlov. Mis põhjustel pärines just Uuemõisa vallast pretse-denditult suur hulk pahempoolseid perekondi, pole mõistagi võimalik ainult ühe perekonna näitel öelda, kuid üksikjuhtumi käsitlemisel ilmnenud teave aitab maha märkida piirjooni, millelt on võimalik üles ehitada edasised uurimused.

Siiski tuleb tõdeda, et Ellamid on nimekirjas üks koloriitsemad ja ühtlasi traagilisemad näiteid. Ellamite kuulsus revolutsionääride perekonnana on palju „tänu” võlgu ilmselt hoopis faktile, et Ellamid mitte üksnes ei osalenud, vaid ka hukkusid suuremas osas vasakpoolsest liikumisest osa võttes.

Edasist uurimist vääriks näiteks, millised kogemused olid teistel Uuemõisa valla perekondadel sõja- ja mässusündmustega ja 1920. aastate pahempoolse poliitika platvormi omaksvõtuga. Kuidas need kogemused erinesid näiteks naabervaldade elanike omadest? Kas Uuemõisa valla puhul torkab naabervaldadega võrreldes silma mingeid eripärasid, mis ilmneks juba varasemast perioodist, nagu talude päriseksmüümise kiirus või aeglus võrreldes naaberpiirkondadega, 1905. aasta sündmused jm. Kuivõrd moodustasid omaette tihedama suhtlusringi (endised) õigeusu koguduse liikmed? Analüüsimist vajaks kohaliku kihelkonnakooli õpilaste ring, sest suure tõenäosusega olid mitmed aktiivsed noored nagu Mui, Saar jt juba sealt tuttavad.

Aleksander Mui puhul on nõukogudeaegses ülevaates täheldatud näiteks, et teda mõjutasid vanema venna Villem Mui jutustused 1917.–1918. aasta sündmusist Petrogradis, kus ta oli ise osalenud.¹⁰⁴⁹ Sellest lähtuvalt tõstatub küsimus laiemalt perekondlikust mobiilsusest ja selle tähtsusest.

Saaremaa parteiorganisatsioon oli EKP ajaloo uurimise seisukohalt tähelepanuväärsel positsioonil toona ja on ka tänapäeval. See oli kommunistide jaoks mingitki tegevust arendav piirkondlik organisatsioon ja lisaks Tallinna organisatsioonile ainus, mis tegutses küllaltki stabiilselt. Kui Saaremaa organisatsiooni lähemalt analüüsida, peegeldub selle tegevuses vastu kogu tolleaegse EKP probleemistik, mis neil aastail koosnes suures osas kahtlustest ja kahtlustustest, süüdistustest ja kallakute otsimisest, millega paralleelselt painas parteitegevust isoleeritus ja pidev oht saada riigivõimust likvideeritud.

Probleeme tekitab organisatsiooni liikmete arvu kindlaksmääramine. Tollase parteitegevuse sisuliselt ainsa hilisema dokumenteerija Vassili Riisi järgi välditi igasugust dokumenteerimist ega antud välja ka parteipileteid. Lisaks jäänud aeg-ajalt mõned liikmed lihtsalt reservi ega osalenud lühemat või pikemat aega

---

¹⁰⁴⁹ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 71.

parteitegevuses.¹⁰⁵⁰ Seda kuni ajani, mil tekkisid suuremad probleemid ja Saaremaa organisatsioon arvati EKP statistikast välja. Teisalt oli omal ajal liikvel erinevaid arve, mis olid juba toona ülepingutatud. Kindlasti on Aleksander Ellami tegevus Nõukogude käsitlustes üle paisutatud ja tema roll piirkondliku parteiorganisatsiooni juhina suuremaks kirjutatud, kui see oli. Võimalik, et nõukogude perioodil suureks kirjutatud Saaremaa „edulugu” selles peituski, et Ellamil õnnestus lihtsalt korduvalt politsei eest põgeneda ja ta kandis sama nime kui 1. detsembri riigipöördekatse järel hukatud Ellam ning Saaremaa mässus surma saanud Ellam. Seega oli temas juba iseenesest palju müüdiainest. Teisalt pidi jälle olema piisavalt palju inimesi, kes Ellamit varjasid. Vastasel korral poleks ta saanud end nii pikalt politsei eest kõrvale hoida. Seda, et riigivõimule oli Ellami tabamine oluline, näitavad selle korduvatest katsetest ilmunud kirjutised omaaegsetes ajalehtedes.

Viimaks, kui võtta arvesse, et Saaremaa organisatsioon oli pärast 1924. aasta riigipöördekatset 1920. aastate teisel poolel stabiilseimalt ja ühe suurema arvulise liikmeskonnaga kommunistide parteiorganisatsioon Eestis, võib ainult oletada, millised ehk kui ahtad olid tolle perioodi kommunistide tegevusvõimalused.

3.2. Valter Kaaver ja Eesti Tööliste Partei 1926–1930

1930. aasta märtsi algul ilmus mitmes suuremas eestikeelses ajalehes teade Eesti Tööliste Partei (ETP) juhi Valter Kaaveri kadumisest. Koos Valter Kaaveriga oli kadunud tema vend Felix Kaaver, riigikogu liige Leonhard Käär ja Valteri abikaasa Karin.¹⁰⁵¹ Kadumajäämise täpsemate asjaolude kohta liikusid ajakirjanduses mitmesugused kuuldused, näiteks olevat Valter Kaaverit nähtud Narva rongil ja oletati, et ta sõitis Narva, kust avanes võimalus põgeneda Nõukogude Liitu. Sotsiaaldemokraatide häälekandja Rahva Sõna veergudel, mis hoidis end Kaaveri ja ETP liikmete tegemistega keskmisest paremini kursis, spekulceriti koguni, et Kaaver on põgenenud Saksamaale. Nõukogude Liitu põgenemist ei peetud tõenäoliseks, vihjates usaldamatusele, mis Venemaa eesti kommunistide seas Kaaveri suhtes valitses ja „Mustvee panga afääriks” ristitud skandaalile, millega Kaaverit seostati.¹⁰⁵²

Kaaveri kadumise kaudseks ajendiks sai märtsi algul Tallinna tööbörsi¹⁰⁵³ seinale ilmunud EKP lendleht, milles kutsuti 6. märtsil üles korraldama teiste

¹⁰⁵⁰ Kommunismiehitaja nr 130, 04.11.1980.

¹⁰⁵¹ Karin, nagu hiljem selgus, siiski kadunud polnud, vt Vennaksed Kaaverid ja Käär põranda alla. – Vaba Maa nr 57, 08.03.1930; Riigikoguliige Kaaver kadunud? – Postimees nr 65, 08.03.1930; Ameerikas ja Saksamaal suured kommunistide rahutused. Kaaver ja Käär Eestist kadunud? – Päevaleht nr 66, 08.03.1930; Läbiotsimised ja vangistamised kaaverlaste peres. – Rahva Sõna nr 54, 08.03.1930.

¹⁰⁵² Kaaver-Käär põgenesid Saksamaale? – Rahva Sõna nr 57, 15.03.1930.

¹⁰⁵³ Tööbörs oli asutus, kus registreeritud töötutel oli võimalik igapäevaselt tutvuda uute tööpakkumistega. 1929. aastal tegutses Eestis 15, 1933. aastaks 28 tööbörsi. Et tegemist oli töötute kogunemiskohaga, kurdeti ajakirjanduses eriti 1930. aastate algul, et tööbörsil mitte

riikide eeskujul Eestiski töötute meeleavaldust ja võitlema „töötute metsiku kurnamise ja kodanliste riikide provokatsiooni septsuste vastu Nõukogude Liidule kallaletungimiseks”.¹⁰⁵⁴ Kuna väidetavalt oli Kaaverit võimalik ühemõtteliselt seostada meeleavalduse korraldamisega, sest tema jagas juhtnööre töötute toimkonna esimehele ja sekretärile, andis see aluse Kaaveri korteri läbiotsimiseks ööl vastu 6. märtsi, kust leiti ka keelatud kirjandust.¹⁰⁵⁵ Oletati, et peljates saadikupuutumastusest ilmajäämist ja võimalikku arreteerimist, Kaaver põgeneski. Ent reaalsuses olid Kaaveri lahkumise põhjused sügavamal ega seostunud üksnes Eesti riigivõimude kõrgendatud huviga tema isiku vastu. Sellest kõigest tulebki lähemalt juttu järgnevas alapeatükis.

Kaaveri taandumisega oli lõppenud järjekordne periood Eesti sisepoliitilises elus – ETP suleti umbes kuu aega hiljem – ja ühtlasi Eestimaa Kommunistliku Partei tegevuses. See oli alanud 1920. aastate teisel poolel, kui EKP püüdis ületada 1924. aasta riigipöördekatse järel parteis valitsevat madalseisu ja sellega seoses tehti uus katse pääseda legaalseid organisatsioone kasutades riigikogusse ja kohalikesse omavalitsustesse. Kuigi EKP mõju jäi seekord hulga tagasihoidlikumaks kui 1920. aastate esimesel poolel EISTP ülevõtu ja Tööraha Ühise Väerinna kampaania aegu, õnnestus EKP-l oma sõiduvette tüürida sotsiaaldemokraatidest lahku löönud Eesti Tööliste Partei. Just EKP mõjualuse Eesti Tööliste Partei esimehena tegigi oma lühikese ja kiire tähelelennu Eesti poliitika-taevas 1920. aastate teisel poolel Valter Kaaver.

Eesti Tööliste Partei registreerisid 13. märtsil 1926 ESTP-st lahkulöönud vasakpoolsed tegelased vahetult enne riigikogu kolmanda koosseisu valimisi. ETP koostööst kommunistidega ja hiljem tegutsemistest kommunistide mõjualusena oli juttu 1. peatükis. Millised olid Valter Kaaveri ETP-sse sattumise olud, tema roll või selle puudumine ETP kallutamisel kommunistide mõju alla ehk missugune oli Valter Kaaveri panus partei näo kujundamisel, tuleb jutuks siinses alapeatükis. Mõistmaks Kaaveri tegevust ETP-s, on asjakohane heita pilk ka Kaaveri tausta ja keskkonda, kust ta pärines ja mis teda selle kaudu kaheldamatult ka mõjutas.

üksnes ei otsitud tööd, vaid aeti ka poliitikat. Töötute esindajaist moodustatud töötute toimkonnas püüdsid juhtrolli saavutada nii sotsiaaldemokraadid kui ETP liikmed, keda ajakirjanduses tituleeriti Valter Kaaveri järgi kaaverlasteks või kaaversotsideks, vt Tallinna tööbörsi ümberkujundamisel. – Kaja nr 16, 19.01.1930; Tööbörs on wahetalitus. – Postimees nr 334, 08.12.1930; Poliitiline mürgel tööta tööliste pärast. – Päevaleht nr 36, 06.02.1930; Töötatöölised kistakse poliitikasse. – Päevaleht nr 289, 23.10.1930; **S. Ahelik**. Tööpuudusest kodanlikus Eestis. – Eesti tööliklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul. Vastutav toimetaja H. Arumäe. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1987, lk 144–168, siin lk 146.

¹⁰⁵⁴ Päevaleht nr 66, 08.03.1930.

¹⁰⁵⁵ Päevaleht nr 36, 06.02.1930, Päevaleht nr 66, 08.03.1930.

3.2.1. Valter Kaaveri perekond ja taust

Valter Kaaver sündis 14. aprillil (ukj) 1904 Võrus. Nii tema isa August Kaaver kui ka ema Ann (sünd Tiitus) olid pärit Võrumaalt, kuid siirdunud nooruses Peterburi, kus isa elatas end kingsepasellina, ema töötas haiglas. Pärast abiellumist 1901. aastal elati veel mõni aasta Peterburis, kuid enne Valteri sündi naasti Võrru, kus August Kaaver jätkas kingsepaametit. Valter oli pere viiest lapsest teine, ühtlasi vanim poeg. 1917. aasta sügisel astusid August ja Ann Kaaver punakaarti, August valiti enamlaste võimu ajal rahvakohtu kaasistujaks. 1918. aasta sügisel August suri, kuid mälestuste järgi mitte repressioonide tagajärjel, vaid haigestus grippi. Haigestus ka Ann, kuid pikapeale siiski tervenenes.¹⁰⁵⁶ Kuna Augusti surma järel sattus pere suurtesse ainelistesse raskustesse, kolis Ann Kaaver viie lapsega linna taha Võrusoo agulisse sugulaste juurde, kus elatus juhutöödest.

Tagasihoidlikest oludest hoolimata sai Kaaveri-pere lastest Valter kõige parema ja ka üldises plaanis küllaltki hea hariduse: Võru Linnakooli lõpetamise järel jätkas ta kooliteed Võru poeglaste eragümnaasiumis. Tema sugulased on mälestustes andnud Kaaverist ja tema vaimuannetest ülevoolava kirjelduse: juba gümnaasiumipäevil rääkinud ta mitut võõrkeelt, tundnud huvi filosoofia vastu, lugenud Nietschze, Flaubert'i, Dostojevski jt teoseid originaalkeeltes, kirjutanud luuletusi ja joonistanud.¹⁰⁵⁷ Vaimseid huvisid kinnitab Kaaveri aastail 1922–1923 peetud päevaraamat, kus kohtab tõepoolest arvukalt peamiselt prantsusekeelseid väljakirjutusi ja luuleridu.¹⁰⁵⁸ Kui mõni aasta hiljem, 1924. aasta talvel varjas Võrus Valteri juures end üks Sotsiaalfilosoofilise ÜS-i liikmeid Salme Vusvu, on Valteri tädipoeg Karl Ermel meenutanud, et Valter ja Salme kõnelesid omavahel prantsuse keeles. Hea õppeedukus vabastas Valter Kaaveri gümnaasiumi õppemaksust, mis oligi ilmselt põhjus, et ema võis tema koolitamist endale lubada.¹⁰⁵⁹

Valter Kaaveri klassivend Elmo Ploom on hiljem mälestustes nimetanud Kaaveri tõenäoliselt suurimate eeskujudena tema õpetajaid gümnaasiumis Aleksander Audovat¹⁰⁶⁰ ja Jaan Vahtrat, eriti aga Aleksander Antsonit.¹⁰⁶¹ Kõik

---

¹⁰⁵⁶ KM EKLA f 397, M 86:5, l 26–27: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 2-A, Leonhard Kaaveri teated 11.03.1966; RA, EAA.1272.1.141, l 94: EELK Võru koguduse personaalraamat V. Eesti pihtkond, 1903–1929.

¹⁰⁵⁷ KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Materjale V. Kaaveri kohta, Karl Ermeli mälestusi Valter Kaaverist.

¹⁰⁵⁸ KM EKLA f 285, M 1:5: Valter Kaaver. Päevaraamat. 21.IV.1922–22.X.1923.

¹⁰⁵⁹ KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Karl Ermeli mälestusi Valter Kaaverist.

¹⁰⁶⁰ **Aleksander Audova** (1892–1932), oli Eesti loodusteadlane. Sündis Vara vallas Tartumaal, õppis kohalikus vallakoolis, aastail 1906–12 Hugo Treffneri eragümnaasiumis ja Tartu ülikooli füüsika-matermaatika teaduskonna loodusteaduste osakonnas. Töötas 1917–19 loodusloo õpetajana Võru keskkoolides, aastail 1919–20 ja 1925–26 bioloogiaõpetajana mitmes Tartu keskkoolis. 1922 bioloogiadoktor, 1923 TÜ stipendiaat Lvivis, 1927–32 eradotsent Tartu ülikoolis. Bioloogiaõpikute autor ja aktiivne loodusteaduste populariseerija, avaldas artikleid ajalehtedes ja ajakirjades, pidas loenguid Tartu rahvaülikoolis. Audova oli ka ühiskondlikult aktiivne, ta asutas 1926 vabamõtlejate ühingu Humanitas ja juhtis seda

mehed olid tollal oma ringkonnis hinnatud spetsialistid, ent neid ühendasid ka laiemalt sarnased kunsti-, kirjandus- ja ühiskondlikud huvid. Hilisem Tartu Ülikooli õppejõud ja esperantoliikumise eestvedaja Aleksander Audova töötas Võrus loodusloo ja maateaduse õpetajana aastail 1917–19,¹⁰⁶² maalikunstlik Jaan Vahtra aastail 1918–24, hilisem ajakirjanik ja spordiliikumise tegelane Aleksander Antson, kellest sai Valter Kaaveri mentor, kuni 1923. aastani. Antsonit ja Kaaverit ühendasid lisaks kirjanduslikele huvidele ilmselt ka üksmeel maailma-vaatelistes küsimustes, mida Valter kodust ei leidnud, ja gümnaasiumi viimases klassis õppides elas Kaaver Antsoni pool tühjas toas.¹⁰⁶³

Näib aga, et Võru linn jäi neile meestele kiiresti kitsaks. Kubismist ja ekspressionismist vaimustuv Jaan Vahtra põhjustas 1921. aasta kevadel väikese tormi kohalikus kooli- ja seltskonnaelus, ärritades konservatiivsemaid ringkondi

---

1932. aastani. Alates 1927 Tartu rahvaülikooli juhataja. Alates 1925 ESTP liige, 1927–29 ESTP fraktsiooni liige Tartu linnavolikogus. 1920. aastate teisel poolel ilmusid tema senisest poliitilisemad teosed „Klassiriik, sõda ja töölikond” (1929) ja „Kas on viletsus ja tööpuudus paratamatud?” (1931). Asutas sügisel 1931 Tööliste Esperanto- ja Kultuuritüingu. Siirdus kevadel 1932 raskelt haigena tööle Moskva ülikooli füsioloogiainstituuti, suri 07.12.1932 Moskvast maovähki, vt Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoimetaja Peeter Tarvel. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940, lk 21; KM EKLA f 193, M 135:12, l 1/1: Audova, Aleksander; RA, EAA.2100.1.762, l 82; EV Tartu Ülikooli Valitsuse teatis, 20.05.1924; l 85: diplom nr 13029, 31.03.1927; RA, EAA.2100.2.45, l 1–2: Lühike eluloo kirjendus (Aleksander Audova), dateerimata; Dr. Audova surnud – Kaja nr 295, 14.12.1932; Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide. A–Ki. Peatoimetaja Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 107–108.

¹⁰⁶¹ **Ploom.** Mälestusradadel. **Aleksander Antson** (1899–1945), sündis Pihtla vallas Saaremaal väikekohapidaja peres, lõpetas 1912 Valjala kihelkonnakooli ja 1914 Laimjala kõrgema 6-kl algkooli. Täiendas end õpetajate suvekursustel Kuressaares ja Tartu ülikooli juures. Töötas 1915–19 õpetaja ja koolijuhatajana Kailuka algkoolis Saaremaal, 1919–20 eesti keele ja võimlemisõpetajana Kuressaare gümnaasiumis, 1922–23 Võru gümnaasiumis, ja 1924–25 algkoolijuhatajana Kurevere algkoolis Saaremaal, 1926–27 Tallinna Rahvaülikooli lektor. Oli 1925/26 ajalehe Virulane tegevtoimetaja, 1927–29 Rahva Sõna toimetuse liige, 1931–33 Hommikulehe ja Vaba Maa toimetuse reporter. Spordiliikumise aktivist, Eesti Koolinoorsoo Spordiliidu asutajaid ja esimees 1922; osales 1924 Eesti esindusmeeskonnas Pariisi spordiolümpiaadil. 1927 Eesti Töölisspordi Liidu asutaja ja 1927–1930 esimees, illegaalse Eesti Tööliste Kehakultuuri Liidu liige 1929–30. Külastas 1929. ja 1930. aastal Moskvat, mistõttu heideti Eesti Töölisspordi Liidust välja. Töötas 1934–40 Autorikaitse Ühingus, 1940/41 Hariduse Rahvakomissariaadi Näidendite, Teatritarvete ja Nootide Keskkogu juhataja, Eesti Töölisspordi Liidu ja Eesti Kergejõustiku Liidu esimees 1940. Avaldanud rohkelt publitsistikat, mh koos Rudolf Sirgega reisikirja „Tänapäeva Venemaa” (1930). Pseudonüüm Allor Raho. Vangistati Saksa okupatsiooni ajal 1941, hukkus 21.09.1945 Haapsalus autoõnnetuses, vt Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toimetaja Richard Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk 16–17; KM EKLA f 311, M 85:1, l 1, 3: Aleksander Antsoni elulookirjeldus, 1944; KM EKLA f 397, M 86:6, l 8–9: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 3-A, teatritegelane Otto Aloe teated, 01.11.1966; Aleksander Antson. [Brošüür sarjast Saaremaa kirjamehi]. Kommunismiehitaja väljaanne, 1969.

¹⁰⁶² KM EKLA f 194, M 41:16, l 3/7: Audova, Aleksander; KM EKLA f 193, M 193:12, l 1/1.

¹⁰⁶³ KM EKLA f 397, M 86:6, l 34: Aleksander Antsoni lese Ermi Antsoni teated, 02.12.1966.

oma julgete eksperimentidega värvist ja kompositsioonist, mille tulemusel võis õpilaste joonistusnäitusel näha tollases kontekstis ebakonventsionaalseid teoseid lillade maastike ja kuldkollaste taevastega või vabriku korstent, mis „piilutab punast või rohelist suitsu välja”.¹⁰⁶⁴ Muu hulgas võttis näituse kohta sõna Vahtra kolleeg, geograafiaõpetajana töötav Paul Mitt, kellele kergesti ägestuv Vahtra sõnavahetuse käigus kõrvakiilu andis. Järgnenud skandaal viis Vahtra järgmisel sügisel poeglaste gümnaasiumi joonistamisõpetaja kohalt.¹⁰⁶⁵ Aastail 1922–23 asendas teda Võrus joonistusõpetajana kunstnik ja Kaaveri hilisem erakonna-kaaslane Friedrich Hist.¹⁰⁶⁶ 1923. aastal asutasid Vahtra ja Hist koos Eduard Ole, Felix Randeli ja teistega kubistliku joonega rühmituse Eesti Kunstnikkude Ryhm, mis oli tollasel Eesti kunstimaastikul pretseedenditult avangardseim ja radikaalseim kunstirühmitus.¹⁰⁶⁷ Aleksander Antson lahkus Võrust 1923. aasta kevadel seoses õpilasalmanahhi Viisnurk skandaaliga. Mõlema intsidendi ehk nii 1921. aasta kevadise õpilaste kunstinäituse kui ka Viisnurga juhtumiga oli võrdlemisi lähedalt seotud ka Valter Kaaver, millest tuleb juttu edaspidi.

Aktiivse noorena tundis Valter Kaaver juba varakult huvi ühiskondliku tegevuse ja poliitika vastu, mida mitmel pool ka avalikult väljendas. Tollal oli aktiivsete noorte üheks eneseväljendusviisiks osavõtt koolidevahelisi õpilasuühinguid liitvast Eesti Koolinoorsoo Keskliidu tegevusest, mida tegi ka Kaaver. 1922. aasta jaanuaris osales ta Viljandis Eesti Koolinoorsoo Keskliidu IV kongressil, kus esines sõnavõtuga skautlusest (tollases väljenduses skautismist), milles taunis selle liikumise militaristlikku vaimu, riviõppusi ja paraade, mis pärssivat üksikindiviidi arengut. See päädis skautluse suhtes eitava resolutsiooni vastuvõtmisega kongressil, skautlus tunnistati ebaõigeks ja noorsooliikumisele vaenulikuks,¹⁰⁶⁸ ehkki nähti ka selle positiivseid külgi, nagu noorte liikumis-

---

¹⁰⁶⁴ Võru naisgümnaasiumi joonistuste näitus. – Võru Teataja nr 62, 09.06.1921.

¹⁰⁶⁵ **Oskar Kruus.** Valter Kaaveri kirju. – Keel ja kirjandus nr 7, 1966, lk 440, viide 7 kommentaar.

¹⁰⁶⁶ **Friedrich Voldemar Hist** (1900–43), oli Eesti maalikunstnik, kubist. Sündis Võrumaal Vana-Antsla vallas taluniku peres, õppis Valga linnakoolis, 1916–18 Penza kunstikoolis ja 1919–21 Tartus kunstiuhingu Pallas kunstikoolis. Oli 1923. aastal üks Eesti Kunstnikkude Rühma asutajaid, 1929–30 maalrite ametiuhingu ja Tööliste Klubi liige. Kuni 1926 ESTP liige, aastail 1928–29 Eesti Tööliste Partei liige ja partei keskkomitee sekretär. Valiti 1929 ETP nimekirjas riigikogusse. Samal ajal ka EKP liige, kust heideti 1929 välja. Kümnevahetusel loobus poliitikast ja tegutses põllumehena Võrumaal. Arreteeriti nov-s 1940, mõisteti mais 1941 § 58-13 alusel kaheksaks aastaks vangi, suri nov-s 1943 Permi oblastis Solikamski paranduslike tööde laagris, vt Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Peatoimetaja Mart-Ivo Eller. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996, lk 112; **Liebman.** EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel, lk 202–203; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§58). I. Koost. ja toim. Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996, lk 81; KM EKLA f 397, M 87:2, lk 41: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 6-A, Alviine ja Siina Maltsa teated, 21.11.1967.

¹⁰⁶⁷ **Jüri Hain.** Meie avangardismi löögirühm. – Sirp nr 7, 18.02.2005.

¹⁰⁶⁸ E. K. Keskl. IV Kongress. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 97–101, siin lk 101.

harrastuse ja sportlikkuse arendamine.¹⁰⁶⁹ Üldiselt näib kongressil olevat domineerinud radikaalne vaim, mis väljendus ka kongressi otsustes ja mis langeb paljus kokku Kaaveri enda väljautlemistega.¹⁰⁷⁰ Kongressil osalenud hilisem EKP liige, tollal Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi õpilane Arnold Veimer on meenutanud, et nägi kongressil Valter Kaaverit esimest korda, kuid ta jäi meelde, kuna torkas silma väga intelligentse olemisega ja kandis raamitud näpitsprille, mida pidi tihti kohendama. Kaaveri kongressil peetud kõnes olnud Veimeri järgi vähem sügavat poliitilist analüüsi ja rohkem just radikaalsest kriitikast tulvil tulevarki ning sõnademängu, mis temperamentselt ettekantuna noortele imponeeris.¹⁰⁷¹

1923. aasta aprillis osales Kaaver ka Tartus toimunud Eesti Koolinoorsoo Keskliidu V kongressil, kus esines referaadiga „Noorsugu ja poliitika”, milles leidis olevat soovitava, et noored osaleksid aktiivselt ka poliitikas. Seekord jäi Kaaver oma seisukohaga vähemusse, järgnenud läbirääkimistel kujunenud valdavaks seisukohaks jäi, et ühiskondlike küsimustega tutvumine, jäädes seejuures parteiliselt erapooletuks, pidi olema üks noorsoo ülesandeist, ent aktiivselt poliitikast osavõtmise küsimus pidi jääma igäühe enda otsustada.¹⁰⁷² Kongressidest andsid ülevaate koolinoorte ajakiri Uudismaa¹⁰⁷³ ja töölinoorsoo häälekandjaks tituleeritud, TÜV platvormil tegutsev Noor Tööline.¹⁰⁷⁴

---

¹⁰⁶⁹ IV üleriikline koolinoorsoo kongress. – Päevaleht nr 7, 10.01.1922.

¹⁰⁷⁰ Nentides Eesti noorsooliikumise sihipäratusest ja tagasihoidlikku arengut, seati eesmärgiks noorsooliikumise lahtmõtestamine. Noorsooliikumist nähti eelkõige eetilise liikumisena, mis pidi olema suunatud tahtekindlate inimeste kasvatamisele, „kes suudaksid vastu panna äraigand kultuurilist progressi takistavatele traditsioonidele, rajades endi tegevuse elujaatavale idealistilisele alusele”. Rõhutati ilutunde suurt elulist väärtust ja harivat mõju, märkides samal ajal rahvustunde kohta: „4. kongress, silmaspidades, et rahvuslikud ettevõtted tänapäev tihtipäälle on saanud kantsiks tagasikiskuvaile jõududele, kes võitlevad ainult oma kihi huvide eest, otsustab rahvuslike elemente pääle vaadata kritiseerivalt ja ainult siis rahvuslike ettevõtteid toetada kui on garanteerit tõesti nende üldrahvuslikkus”, vt Koolinoorsoo Liidu 4. kongressil vastuvõetud resolutsioonid. – Sakala nr 5, 11.01.1922. Kui radikaalne oli see kongress võrreldes eelnevate või järgnevate kongressidega, ei ole võimalik ilma põhjalikuma uurimistöötä öelda, kuid võib tõdeda, et Valter Kaaver oli sel kongressil sõnastatud resolutsioonides avaldatud vaadete kindel kandja, ta väljendas neid ka mujal ja edaspidi.

¹⁰⁷¹ **Veimer.** Koos rahvaga, lk 66–67.

¹⁰⁷² Eesti koolinoorsoo keskliidu V. kongress. 4. ja 5. aprillil s. a. Tartus. – Võrumaa nr 27, 14.04.1923.

¹⁰⁷³ Vt nt E. K. Keskl. IV Kongress Viljandis, 4, 5 ja 6 jaan. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 97–101.

¹⁰⁷⁴ –u –. Eesti koolinoorsoo Keskliidu IV kongress. (Viljandis 4.–6. jaanuaril 1922. a.) – Noor Tööline nr 1, jaanuar 1922, lk 21–23.

Kaaveril oli juba varakult ambitsiooni ka (aja)kirjanduslikuks tegevuseks. 1921. aasta sügisel avaldati näiteks mõned tema luuletused Eesti Koolinoorsoo Keskliidu ajakirjas Uudismaa.¹⁰⁷⁵

Valter Kaaveri esimesed kirjutised kohalikus ajakirjanduses põhjustasid kohe ka mitmesuguseid reaktsioone. 1921. aasta kevadel andis just Valter Kaaver Võru Teatajas ülevaate õpilaste kunstinäitusest, kus Kaaver astus üles kunstikriitikuna, kuid ilmselt olid nii näituse sisu kui ka Kaaveri arvustuse ülev stiil, rohked võõrsõnad ja kunstimõisted kohalikku ajakirjandusse pisut liiga ambitsioonikad ja said toimetaja kriitiliste märkuste osaliseks.¹⁰⁷⁶ Aasta hiljem, juunis 1922 asus Kaaver ise polemiseerima kohalikus ajalehes ilmunud sõnavõtu kohta Võrus toimunud noortepüha avamisest,¹⁰⁷⁷ kritiseerides artikli autori, kes kirjutas artiklitele alla lühendiga –r., arvamust kasvavast põlvkonnast kui sihita põlvkonnast, kes teevad ainult suuri sõnu ideaalide kohta. „Kas ei ole ideaal ka siht?“ küsis selle kohta Kaaver ja lisas, et kõrgeid sihte ei saa eeldada noortelt, keda õpetavad inimesed kannatavad „vaimlise neurasteenia“ käes, osundades positiivsete eeskujude puudumisele pedagoogide seas.¹⁰⁷⁸ Poleemika – toimetaja Karl Kideri¹⁰⁷⁹ vastulause Kaaveri vastulausele, millele Kaaver omakorda vastas –, vältas ajalehes Võrumaa vaheaegadega üle kuu ja kumbki pool kasutas teise suhtes salvavaid väljendeid. Kui Kaaver naeris välja toimetaja võrdlemisi lihtsa-koelist ja talupoeglikku maailmanägemist ning tugevalt väljendatud rahvustunnet,¹⁰⁸⁰ tegi ajalehetoimetaja iroonilisi märkusi Kaaveri ümberütleva, võõrsõnadest läbi pikitud sõnakasutuse ja keerulise süntaksiga lausestuse ning autori nooruse kohta, mis justkui ei andvat Kaaverile piisavalt kogemust, et tõstatatud teemadel sõna võtta.

Just neil aastail vaimustus Eesti kunsti- ja kirjandusingkondade avangard Euroopast lähtuvaist vooludest, mis olid omandanud maailmasõja lõppedes

---

¹⁰⁷⁵ V. Kaaver. Vallatond. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 2 (november–detsember), 1921, lk 35; V. Kaaver. Selgeis, selgeis. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 2 (november–detsember), 1921, lk 41.

¹⁰⁷⁶ Võru naisgümnaasiumi joonistuste näitus. – Võru Teataja nr 62, 09.06.1921.

¹⁰⁷⁷ Vt kirjutist „Noorus on joovastus ilma viinata“. – Võrumaa nr 23, 10.06.1922.

¹⁰⁷⁸ Valter Kaaver. Noorus, kirjandus, rahvuslus. (Ühe artikli puhul). – Võrumaa nr 26, 21.06.1922.

¹⁰⁷⁹ Toimetajat on Kiderina tuvastanud Oskar Kruus oma ülevaates Valter Kaaver ja Eesti proletaarne ajakirjandus, lk 244.

¹⁰⁸⁰ Kaaveri kriitika alla sattunud artikli autor heitis õpilastele ette abstraktsete ideaalide ülistamist ja reaalse maailma mittenägemist, esitades vastukaaluks oma ideaali: „Otsida ja ja leida oma rahvas tunded ja hing ja luua selle kohaselt uus kultuur ja kunst. See oligi, mis noorte pühal puudus, et ei ole osatud tabada seda, mis kõigis ühine ja oluline [---] Meie ei ole veel kasvanud rahvaks, ei ole veel leidnud oma hinge, aga juba piilume võõrsile. Eitatakse olemasolevat ja elu, kurdetakse raskuste üle, nähakse sihitust ja pettumust. Noored kõnelevad väsimusest ja elukurbusest. See on arusaamata. Armastage elu, olge uhke ta peale, õppige ilu temas leidma ja nägema! Isamaa, rahvas, kainus ja loov töö, suurmeel, vahvus ja tervis, sügav hing ja armastus, kindel usk elu ja inimeste sisse [---] ja palju, palju teisi kõrgeid voorusi tahaksime noorte lipukirjas näha. Meie ei näe neid, ega ole näidanud meile seda ka Võru maakonna üldine noortepüha,“ vt Võrumaa nr 23, 10.06.1922.

senisest teravamata sotsiaalse mõõtmega, domineerisid sõjavastasus ja internatsionaalsus,¹⁰⁸¹ mis avaldas oma mõju ka vahetult sõja järel kasvavale põlvkonnale. Kunstirühmad seadsid endalegi laiemat eesmärki, s.o oma manifestide ja kunstinäitustega aidata kaasa laiemalt moodsa vaimulaadi tekkele.¹⁰⁸² Põgusalt on kirjutatud samasse aega jäänud radikaalsest teatriuuduse katsetest.¹⁰⁸³ Nende arengute tuules elas omaette tõusu läbi ka Eesti koolinoorsooliikumine, mille ohjeldamisega õpetajaskond ei näi olevat sammu pidanud. Probleemid tõusid esile just pärast Viljandi koolinoorsoo kongressi, mil peljati koolinoorte seas vasakpoolsete meeleolude domineerimise pääsu.¹⁰⁸⁴ Koolinoorsooliikumisega seotud organisatsioonid, tegevused ja eesmärgid asetuvad laiemale taustale, kui on võimalik siinses töös käsitleda ning teema väärriks ja vajaks eriti koolinoorte meelsuse ühe mõjutegurina edasist uurimist.

Kaaver näib gümnaasiumi päevil olevat parandamatu idealist, kuid ei hoiu oma mõtteid endale, vaid astub sammu kaugemale ja levitab neid ka ajakirjanduses. Paraku ei mahu tema mõtted kohaliku ajakirjanduse lehekülgedele ja ilmselt ei olnud maakonnaleht tol momendil see koht, kus filosoofilistel teemadel diskuteerida. Tundub aga, et neist arutlustest ja sõnavõttudest süvenenud Kaaveri pettumus oma ümbruses. Valter Kaaver on käesoleva töö „peategelaste” seas Olga Künnapuu ja Anton Vaarandi kõrval üks väheseid, kes on endast maha jätnud ka nn egodokumente, mille kaudu on võimalik vahetult tema mõtteid lugeda. Samast perioodist – gümnaasiumi viimane aasta ja Tartu esimene sügis – on pärit ka Kaaveri päevik. Kui osa päevikusissekandeid puudutab noore, kohati romantilise noore Valteri ängi ja tundepehanguid, esineb ka sügavamaid filosoofilisi arutelusid iseenda ja maailma mõtestamise teemadel, millest vaatab vastu vaimne võõrdumine ümbrusest.

Näiteks mõtiskleb Valter 30. juunil 1922, vahetult pärast sõnasõja lõppu ajaleheveergudel: „Säherdune olek, millisesse on paisat Euroopa kultuur mõjub juba sydametunnistuse pääle. Kõige halvem on just see, et ta ähvardab isegi tervet mõtlemist – „ta ei luba mingit ülendavat” momenti. [---] Põgenen sellest Euroopast mida oleme harjund nägema sõdaden, tehnikan tsivilisatsioonin, osalt on see tungind kunsti, mõtteteadusse, tehen viimaseist oma epideemia edasiandjaks.”¹⁰⁸⁵

---

¹⁰⁸¹ Vt lähemalt **Tiit Hennoste**. Eurooplaseks saamine. Eesti kirjanduslik avangard 1914–1927. – Geomeetiline inimene. Eesti Kunstnikkude Rühm ja 1920.–1930. aastate kunstiuuendus. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2012, lk 70–83; **Tiit Hennoste**. Elu ja Ilo: Eesti kirjandusmanifestide kuldaeg. – Looming nr 9, 2005, lk 1353–1373.

¹⁰⁸² **Liis Pählapuu**. Eesti Kunstnikkude Rühm. Eksperiment 1920.–1930. aastate eesti kultuuris. – Geomeetiline inimene. Eesti Kunstnikkude Rühm ja 1920.–1930. aastate kunstiuuendus. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2012, lk 11–69, siin lk 46.

¹⁰⁸³ **Katri Aaslav-Tepandi ja Tõnu Tepandi**. Hommikuteater ja vasakmarss. Teatriuudendus, sotsialism ja kommunism. – Teater Muusika Kino nr 2, 2012, lk 46–52; nr 3, 2012, lk 40–44; nr 8–9, 2012, lk 41–51; nr 12, 2012, lk 46–55.

¹⁰⁸⁴ - **lik**. Kool ja noorsooliikumine. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 5 (märts–aprill) 1922, lk 121–122.

¹⁰⁸⁵ KM EKLA F 285, M 1:5, l 15: Valter Kaaver. Päevaraamat, 30.06.1922.

Uus skandaal puhkes 1923. aasta kevadel seoses almanahhi Viisnurk väljaandmisega. Tegemist pidi olema Võru Keskoolide Noorsoo Liidu ametliku häälekandjaga, mille toimetajaks oli Aleksander Antson ja kus ilmusid kohalikud õpilastööd. Juba esimene number kujunes radikaalseks, liit ütles oma üldkoosolekul Viisnurgast lahti, kohalik ajaleht hurjutas almanahhi nii selle nime kui ka sisu pärast, süüdistades seda Vabadussõja mõnitamises, eitava maailma-vaate levitamises, aga ka puudulikus kõlbluses, kuna ajakirjas „noored poisikesed ülistasid naiste kintse” jne. Haridusministeerium tegi Aleksander Antsonile noomituse ja viimane pidi õppeaasta lõpul Võrust lahkuma. Märkus tehti ka Võru reaalgümnaasiumi pedagoogikanõukogule, kohustades seda õpilaste kõlbelse kasvatus eest paremini hoolitsema.¹⁰⁸⁶

Almanahhi aktiivsemaid autoreid ja toimetuse liige oli ka Valter Kaaver, kelle sulest pärinesid almanahhis kaks luuletust,¹⁰⁸⁷ ilmselt autobiograafiliste sugemetega proosapala¹⁰⁸⁸ ja kunstinäituse ülevaade.¹⁰⁸⁹ Küll saab siit selgemaks, et Kaaveri otsene ja tugev eeskuju oli Aleksander Antson, (almanahhis Allex Antson), kelle manifesteeriv tekst „Vaimlise revolutsiooni kynnisel”¹⁰⁹⁰ käsitleb samu teemasid, mis on esil Valter Kaaveri päevaraamatus, nagu vajadus vaimse revolutsiooni järele, pessimism kaasaja ühiskonna suhtes, usu kadumine nii religiooni kui inimsusse, mis oli seotud äsja lõppenud sõdadega. Positiivsete osadena või mõttekaaslastena osutab Antson tekstis nii Gustav Suitsu kui ka Tarapita rühmituse väljaütlemistele ja tekstidele. Järeldus: kultuur ja vaimne looming on hädaohus, vaja on „vaimlist” revolutsiooni. Vastutus selle revolutsiooni läbiviimise eest langeb „loomingu esimesele preestrille – kirjanikule”, kuid neist ei saa jälle keegi aru ...

Jääb selgusetuks, kas otseselt Viisnurga pärast või ka muudel põhjustel lahkus Kaaver paar nädalat enne lõpueksameid koolist ja jäi seepärast ilma gümnaasiumi lõputunnistusest. Kaaveri kirjanduslikku tegevust uurinud Oskar Kruusi järgi kehtestas pedagoogikanõukogu Kaaverile osaluse pärast Viisnurga intsidendis taas õppemaksu, mispeale viimane enam kooli ei läinudki.¹⁰⁹¹ Kaaveri sugulane Karl Ermel on meenutanud, et Kaaver sõitis koos Antsoniga koolist puudumiseks luba küsimata Tartusse, mispeale nõukogu võttis vastu otsuse, et Kaaver pääseb lõpueksameile ainult eksternina, mis tähendas, et seni hea õppe-

---

¹⁰⁸⁶ Võru keskkoolide noorsoo rahvustunne. – Võru Teataja nr 44, 26.04.1923, **Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 244.

¹⁰⁸⁷ **Valter Kaaver**. „ – ” (lk 8) ja Naised (lk 8–9), mille lõpuread „On loovaid, jõulisi ning igavesti tiineid, // Atleete, mässulisi, kiren kes ei salga, // Et kõigi jumaluseks vaid kaks kintsu, jalga...” pälvisid ajakirjanduses kriitilist äramärkimist, vt almanahh Viisnurk. I. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 8–9.

¹⁰⁸⁸ **Valter Kaaver**. A./E. – Viisnurk. I. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 12–15.

¹⁰⁸⁹ **V.K.** Mõned märkused kunstinäituse puhul Võrun 4.–9. veebr. 1923. Esinesid: J. Vahtra. E. Ole. A. Sivart. Fr. Hist. – Viisnurk. I. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 32.

¹⁰⁹⁰ **Allex Antson**. Vaimlise revolutsiooni kynnisel. – Viisnurk. I. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 25–29.

¹⁰⁹¹ **Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 245.

edukuse pärast õppemaksust vabastatud Kaaver pidi eksamite eest raha maksma, mida aga Kaaver tõlgendas enda vastu suunatud aktsioonina ega läinudki enam kooli.¹⁰⁹²

Kaaveri suhted kooliga polnud ilmselt juba varem pilvitud, vähemalt pidid need mingil kombel andma alust kriitilisteks kommentaarideks pedagoogide „vaimlise neurasteenia” kohta. See saab selgemaks ühes päevikukatkendi osas, kus Kaaver väljendab oma mõtteid 1923. aasta kevadel: „Täna saan 19, sünnipäeva aga ei ole. On meeleheit, [---] seletamatu kahtlus ning üksindus. Inimesi pole sõpru, keda armastada austada – yhtegi. Ei teagi millal leian. Olen irdund ymbrustest väljalangend seltskondlikust elust. Koolin käin ylepäevi ning sunnitult kui vanglan. Tan pole kunagi leidnud kodu. On päris arusaamata, milleks idealiseeritakse koolielu, selle õhkkonda, kun raskeks saab puhas hingamine, puhas ning iseseisev kasvamine. Olen alati tunnud enesen psyyhikan kooli masendavaid jälgi.”¹⁰⁹³

Suhtumises kooli esitab Kaaver siin mitmeski osas koolinoorsoo liikumise mõtteid. Kriitika koolisüsteemi ja õpetajate suunas, vajadus vabastada õpetus „kroonulikkusest” ja tõsta see kõrgemale „mekaanilise eeskava täitmisest” oli mitmete artiklite sisuks ka ajakirjas Uudismaa, kus ei pandud õpetajaskonnale ses osas mitte mingeid lootusi: „Meie vaim on vaene ja pedagoogid ei suuda teda rikkaks teha.”¹⁰⁹⁴ Kas erimeelsused tulenesid lõhest põlvkondade vahel või millestki põhimõttelisemast, vajaks kindlasti edasist uurimist. Samuti on teema vähesest uuritusest tulenevalt hetkel raske paigutada Valter Kaaverit kuhugi noorsooliikumise konteksti. Kindlasti oli ta kursis ajakirja Uudismaa tekstidega, oli ta ju ka ise üks autoreist. Mil määral orienteerus Kaaver kommunistide kontrolli all olevas töölisnoorsoo ajakirjanduses, pole võimalik öelda. Näiteks kui 1922. aasta jaanuaris Viljandi kongressil tõusis arutelu teemaks koolinoorsoo ajakirja küsimus, võttis ajakirja Uudismaa teemalisel arutelul teiste seas sõna Valter Kaaver, kes toetas ajakirja jätkamist samal kujul. Kaaver ei pooldanud ajakirja sisu muutmist nii, et see oleks arusaadav massidele, nagu mõned sõnavõtjad välja pakkusid, väites, et mass ei ole väärtuste kandja, mis noorsool on, mispärast on „kirjandusliku proletaarsuse seisukoht vale”.¹⁰⁹⁵ Vastukaaluks – selline väljaanne oli juba olemas ajakirja Noor Tööline näol, mida toimetas Johannes Lauristin. Küll aga nägi Kaaver Uudismaas hea meelega senisest

---

¹⁰⁹² KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Alfred Ermeli mälestused Valter Kaaverist.

¹⁰⁹³ KM EKLA F 285, M 1:5, l 20: Valter Kaaver. Päevaraamat, 14.04.1923.

¹⁰⁹⁴ **I. Valdas**. Õppiv noorsugu ja kasvatus. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 67–71; **Ilmar Reiman**. Koolinoorsoo vaimline närbumine. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 71–72.

¹⁰⁹⁵ „Uudismaa” kongressi kohtu ees. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 95–98, siin lk 97.

rohkem protestivaimu ja filosoofilist kultuuri.¹⁰⁹⁶ Seega oli 1922. aasta alguse Kaaver kindlasti noor radikaalne demokraat, aga mitte kommunist.¹⁰⁹⁷

Siinkohal oleks ennatlik teha mingeid üldistusi või kaugeleulatuvaid järeldusi, kuivõrd oli Valter Kaaver omas ajas erakordne või tüüpiline koolinoor. Mitmed tema sõnastatud seisukohad langevad kokku nende ideede ja selle vaimsusega, mida kandis Koolinoorsoo Keskliidu väljaanne Uudismaa.¹⁰⁹⁸ Mõnes mõttes esindab ka Kaaveri sulesõda kohaliku ajakirjanduse veergudel laiemalt radikaalseid koolinoori ja nende vaateid, ent teema on laiem ega saa siin ammen-davalt käsitletud. Kaaveri seosest ja seotusest Uudismaaga annab tunnistust ka tema hilisem kuulumine Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise ridadesse, ühen-dusse, mis moodustus Uudismaa tuumiku baasil (vt edaspidi).

Teisalt jätab Kaaver oma väljaütlemistes mulje kui mingil kombel oma üm-bruses pettunud isik ja samaaegselt tundeinimene, kes otsib mõistmist, mida ta oma ümbrusest ei leia. Võib-olla oli siin oma osa tema enda kujundatud ruumil, milles ta elas. Pühendades palju aega võõrkeelte õppimisele ja võõrkeelse kirjan-duse lugemisele, oli Kaaver nähtavasti palju enam kodus Euroopa kultuuri-ruumis laiemalt, õigemini enda loodud kujutluses sellest, kui Lõuna-Eesti väike-linnamiljões.

Euroopa kultuuriruumis oli Kaaveri eeskuju Prantsuse kirjanik Henri Barbusse ja tema radikaalne, 1919. aastal loodud kirjandusrühmitus Clarté, mida algul iseloomustasid sõjavastasus, võrdsusele suunatud ja demokraatliku ühiskonna loomise püüd, kuid mis hakkas end võrdlemisi kiiresti määratlema võitlussalgana kapitalistliku süsteemi vastu, seades endale 1921. aastal eeskujuks bolševikud ja nõukogude ühiskonnamudeli.¹⁰⁹⁹

Clarté' tegevusega näib olevat 18-aastane Kaaver olnud kursis juba 1922. aastaks, kui ajalehe Võrumaa veergudel sulesõda pidas. Näiteks tõi ta vastuseks kriitikale noorte ideaalide puudumise kohta ja kommentaariks toimetuse pakutud rahvusliku joone arendamisele välja just Clarté, rõhutades, et rahvuslust ei peaks võtma omaette sihiks, sest see avalduvat kirjanduses ja kunstis niikuinii: „Meie püüame olla universalistid, internatsionalistid. Prantslased on seda

---

¹⁰⁹⁶ „Uudismaa” kongressi kohtu ees, lk 97.

¹⁰⁹⁷ Artikleid kooli hävitavast mõjust noortele kohtas pahempoolses töölisajakirjanduses neil aastail mitmeid, näiteks Noore Töölise veergudel, kus erineva retoorika tagant peegelduvad üldiselt samad probleemid: ka Noore Töölise artiklis nähti kooli riigivõimu instrumendina, mis muutis õpilase käske täitvaks ideaalideta automaadiks. Ühisjoooni kohtab kahes ajakirjas ka skautlusevastastes väljaütlemistes. Noore Töölise autorile tähendas ideaalide puudumine küll midagi muud kui Uudismaa autoreile, nimelt klassiteadvuse lahustajat, vt **–re–**. Kooli-poliitika ja poliitika koolis. – Noor Tööline nr 3, märts 1922, lk 83–84.

¹⁰⁹⁸ Vt nt **J. Johannson**. Oleme tulevikulapsed. – Uudismaa. Noorsoo ajakiri nr 2, 1921, lk 35.

¹⁰⁹⁹ **Alain Cuénot**. Clarté (1919–1928): du refus de la guerre à la révolution. – Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique nr 134, 2014, lk 115–136, siin lk 115; Barbusse'ist ja Clartést vt lähemalt veel **Bernard Frederick**. Confrontation entre Henri Barbusse et le Komintern. – Nouvelles Fondations nr 2, 2006, lk 159–163.

mõistnud, luues „Clarté“ rühma. Kuid meie rahvuslased vihastavad selle üle. See on lõppeks nende asi!”¹¹⁰⁰

Sel ajal algas Kaaveri võõrandumine: teda ei rahuldanud enam tema ümbrus ja ta ei tundnud sellega mingisugust sidet. Lahkuminekuitele selles, mille poole püüdleb, ja selles, mida enda ümber näeb, osutavad kas või päevikulehekülgedel leiduvad tsitaadid Marcus Aureliuselt, Montaigne'ilt, Flaubert'ilt, Nietschzelt ja teistel, kelle väljaütlemistele ta seab vastu Eesti „halluse”. Ilmselt olid ka suhted pereliikmetega kui mitte just halvad, siis tundis Kaaver end nende hulgas teistsugusena ja see masendas teda:

„Kui ma hommiku ärkan, kuulen enda ymber kergeid hääli, mis tulevad eestoast. Need on nii igapäevased. Ei tea miks ma rahunen neid kuulden? Ma aiman, et need hääled on siiski õnnelikumate omad, kui ma. On nad tõesti nii ükskõiksed kõigi ilma kysimuste vastu, on need tummad inimelu kohutavate tõsiasjade een? Seda ei või täielikult olla. Võib olla on nad kyllalt targad, et seda mitte avalda, hoiden oma traagikat viimase võimaluseni varjul. Kes teab! [---]. Nende ajud ei ole rikut peente teooriate ning mõtiskeluiga. [---] Kui ma nii mõtlen, siis karjub kõvasti mu hing lihtsuse ja rahu järele. [---] Ja kui möödub päev, siis kysin tihti pääle endalt: kas on mul jõudu selleks kõigeks.”¹¹⁰¹

1923. aasta sügisel kolis Valter Kaaver Tartusse, tõenäoliselt otseselt mõjutatuna oma õpetajast ja aatekaaslasest Aleksander Antsonist, kes oli juba varem Tartusse läinud, ning seadis end Antsoni juures korterisse. Koos tituleeriti end kirjanduslikuks rühmituseks Aktsioon ning tehti plaane almanahhi väljaandmiseks, kuid rahast jäi puudu ja esimene almanahh ilmus alles 1926. aastal. Aastail 1923–24 korraldati mitmel pool Eestis kirjandusõhtuid. 1923. aasta sügisest pääses Kaaver Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda vabakuulajaks ja püüdis elatist teenida tõlketöödega, kuid tihe konkurents tõlkijate hulgas sundis kitsikuses Kaaveri aeg-ajalt tagasi Võrru. Aeg-ajalt pakkus rahalist tuge kellasepana töötav Juhan Sütiste,¹¹⁰² teinekord Salme Vusvu.¹¹⁰³

Tartus tutvus Valter Kaaver Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi liikmetega, kellest lähim läbikäimine näib olevat kujunenud Anton Vaarandiga (vt lähemalt alapeatükk 4.3.). Vaarandi on meenutanud, et tutvus Kaaveriga ühel referaadiõhtul EÜS-is Ühendus, kus Kaaver põrmustas tema ettekande tahtekasvatusest. Vaarandi iseloomustab Kaaverit kui käbedat ja rahutut, lüheldast ja kõhna ning veidi kümms noormeest, kes äratas tähelepanu oma „pikkade poeedisalkude ja mustaraamiliste näpitsprillidega”. Kaaveri sagedased sõnavõttud koosolekuil

---

¹¹⁰⁰ **Valter Kaaver.** Noorus, kirjandus, rahvuslus. (Ühe artikli puhul). – Võrumaa nr 26, 21.06.1922.

¹¹⁰¹ KM EKLA F 285, M 1:5, 1 1: Valter Kaaver. Päevaraamat, 21.04.1922.

¹¹⁰² **Kruus.** Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 245; **Anton Vaarandi.** Valter Kaaver. – Töörahva Elu nr 6–8, 14.–19.01.1967; KM EKLA f 397 M 86:6, lk 35: Ermi Antsoni teated, 02.12.1966.

¹¹⁰³ KM EKLA f 397, M 86:4, lk 29: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 1-A.

olid teravad ja sapised, kuid igal juhul vaimukad. Kaaverist sai tihe külaline Vaarandi pool, kus elas ka teine SFÜS-i liige Mihkel Tulp.¹¹⁰⁴

Ka Valter Kaaver astus seltsi liikmeks ja osales aktiivselt selle tegevuses, esinedes veel novembris 1924 seltsi ettekandekoosolekul esseega „Anatole France’ist ja Epikurosest”.¹¹⁰⁵ Tegemist oli SFÜS-i korraldatud ja Anatole France’ile pühendatud mälestusõhtuga ülikooli aulas, kus põhiettekande pidas Gustav Suits, kelle loenguid käis ülikoolis tihti kuulamas ka Kaaver. Anton Vaarandi meenutusel soovitanud just Suits Kaaveril mälestusõhtul ettekantud esse avaldada ajakirjas Looming, mida viimane ka tegi.¹¹⁰⁶

Pole võimatu, et Kaaveri SFÜS-ile lähenemise üheks lisateguriks oli SFÜS-i liige Salme Vusvu, kes oli olnud Kaaveri üks soovitajaid seltsi liikmeks astumisel¹¹⁰⁷ ja kellel peale ühiskondliku aktiivsuse näisid kujunevat Kaaveriga soojad suhted ka isiklikul pinnal. Valter Kaaveri õde Zinaida Malts meenutas hiljem, et Valter väljendanud õele soovi Salmega abielluda, kuid pidas enda majanduslikus olukorra juures oma šansse peigmehekandidaadina tagasihoidlikeks.¹¹⁰⁸

Aastail 1922–1924 Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli juures tegutsenud Sotsiaal-filosoofiline Üliõpilaste Selts oli sisuliselt EKP käepikendus, loodud eesmärgiga kinnitada kanda üliõpilaste ringkondades, ning sellest oli juba pikemalt juttu alapeatükis 2.3 seoses Olga Künnapuu tegevusega. Kaaver liitus seltsiga selle aktiivseimal perioodil. Selts suleti 1924. aasta detsembris ja liikmed anti riigivastase tegevuse eest kohtu alla. Valter Kaaverit ei näi seltsi sulgemise järgsed repressioonid siiski olevat mõjutanud. Mõnda aega varjas ta Võrus enda pool ülalnimetatud SFÜS-i liiget Salme Vusvut. Aastail 1925–26 viibis Kaaver ajateenistuses.¹¹⁰⁹ Praeguse uurimisseisu juures puuduvad selle perioodi kohta Kaaveri elus täpsemad andmed, kuid kui juba kooli „kroonulikkus” oli teda rõhunud ja skautlus pälvinud kriitikat kui üksikindiviidi arengu pärssi, on ebatõenäoline, et ajateenistus oleks olnud Kaaverile positiivne kogemus.

3.2.2. Valter Kaaver poliitikas

1926. aasta kevadel pärast ajateenistusest naasmist hakkas Valter Kaaver uue hooga tegevust otsima ja näib olevat saanud uue hingamise. Tartusse naasis vahepeal Saaremaal ja Rakveres töötanud Aleksander Antson ja 1926. aastal ilmus kirjandusrühmituse esimene almanahh „Aktsoon” I, mis pälvis ka elavat vastukaja kirjandusringkondades. Lisaks Antsonile ja Kaaverile tegid sinna

---

¹¹⁰⁴ Tööraha Elu nr 6, 14.01.1967.

¹¹⁰⁵ Samas.

¹¹⁰⁶ **Anton Vaarandi.** Mõnda Valter Kaaverist. – Kultuur ja elu nr 12, 1965, lk 16–20, siin lk 17.

¹¹⁰⁷ RA, ERA.2110.1.2, I 116: Valter Kaaver SFÜSi juhatusel, 22.11.1923.

¹¹⁰⁸ KM EKLA f 397, M 87:2, lk 42: Alviine ja Siina Maltsa teated 21.11.1967.

¹¹⁰⁹ **Kruus.** Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 245.

kaastööd August Mälk ja karskustegelane Eduard Kubjas¹¹¹⁰, järgmisse numbris (1927) Ormi Arp (ehk Nigol Andresen), kolmandas ja viimaseks jäänud numbris (1929) figureerisid ka August Jakobson, Rudolf Sirge, Nõukogude Liidust Ain Rannaleet jt.¹¹¹¹ Kuigi almanahhide väljaandmist alustati suurte lootustega, ei tasunud ükski number ennast majanduslikult ära, nii et veel 15 aastat hiljem maksid Antsonid selle võlgu.¹¹¹² Just Valter Kaaverit on hinnatud oma ekspressionistlike ja ühiskonnakriitiliste värssidega almanahhide „kaalukaimaks” autoriks.¹¹¹³ Samuti lubab Kaaveri almanahhides sisalduv looming jälgida tema küpsemist; tunda, kuidas 1926. aasta almanahhi numbrist, mis sisaldab nähtavasti ka varasemal perioodil kirjutatud, ja järgmisel aastal ilmunud kogu vahel on selge vahe: 1926. aasta almanahhi numbris näib Kaaver pigem agnostikust otsijana, kes tahab midagi vaimselt kõrgemat, mida keskkond ega ümbrus talle ei paku. Hoopis teine rütm ja tunnetus vaatavad vastu 1927. aastal ilmunud luulekogust, kus eelnev otsing on asendunud majakovskiliku stroofi ja senisest hulga elujaatavama suhtumise, ühtlasi võitluslikuma tooniga.¹¹¹⁴

Rudolf Sirge kasutab oma arvustuses „Aksioon” II kohta Kaaveri loomingut iseloomustades sõnu „iseteadev ja suurstav, uhkegi,” täiendades: „Kaaveri põlgus ja iseteadvus viivad teda ironiani ja nägemuslikkuseni. Kuid need palged pole puhtad: ironiasse seguneb lüürilist pehmust, nägemusisse hirmu ja tuimust, mis neutraliseerib.”¹¹¹⁵

See periood ilmselt oligi Kaaveri elus murranguline: naasnud 1926. aasta kevadel Võrru, astus ta aasta lõpul Eesti Tööliste Parteisse ning asutas ja hakkas juhtima partei Võru osakonda. Kas vahetult pärast ajateenistust, selle ajal või enne oli Kaaver astunud ka August Anni¹¹¹⁶ juhitud Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondisesse (KNK),¹¹¹⁷ kuid näib, et ühenduse tegevus ammandas end tema

---

¹¹¹⁰ Vt temast lähemalt **Eduard Laugaste**. Eduard Kubjas 75. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 17. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 210–211.

¹¹¹¹ **Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 245–246.

¹¹¹² KM EKLA f 397 M 86:4, l 12: Ermi Antsoni teated, 25.05.1965.

¹¹¹³ **Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 245–246.

¹¹¹⁴ Vt nt **Valter Kaaver**. 5 luuletust (luuletus nr 5. Kiri) – Aksioon. I. Tartu: Aksioon, 1926 lk 8–9 vrd **Valter Kaaver**. Vabrikud! Vabrikud! – Aksioon. II. Tartu: Aksioon, 1927, lk 10–11.

¹¹¹⁵ **Rudolf Sirge**. Otse ja serviti. Vaatlusi, vaagimisi, arvamusi aastatelt 1927–1966, Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 8–9.

¹¹¹⁶ Alates 1937. aastast August Annist.

¹¹¹⁷ Oskar Kruusi järgi oli Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis võrdlemisi ebamääraste piiridega rühmitus, mille moodustas Tartu noorem akadeemiline intelligents, kes polnud rahul „kodanliku vabariigi valitseva ladviku poliitikaga”. KNK tuumik kujunes noorsooajakirja Uudismaa ümber koondunud ringkonnast eesotsas Aleksander Elangoga ja üliõpilasseltsi Veljesto kuulunud filoloogidest ja ajaloolastest, kes olid 1923. aastal avaldanud programmilise koguteose „Mõtteid valmivast intelligentsist”, vt **Oskar Kruus**. Valter Kaaveri kirju. – Keel ja kirjandus nr 7, 1966, viide 10, lk 436. Uudismaa ümber koondunud noortest paljud olid Tartu Kommertskooli taustaga ja osalenud seni Tartu koolinoorsooliikumises nagu August Annist, Aleksander Elango (kuni 1924 Juhanson), jt, vt **Viivi Eksta**. Tagasivaateid ühele pikale eluteele. Aleksander Elango – eesti pedagoogika nestor. 3. – Videvik nr 8, 28.02.2002.

jaoks kiiresti, sest 1927. aasta algul kirjutas ta KNK kaasliikmele Aleksander Antsonile:

„[---] kuigi kuulud ise KNK-sse nagu minagi, kuid meil oleks tarvis seda veidi õigemalle ja ratsionaalsemalle aluselle juhtida. Samasena aga, nagu KNK praegu on, ei rahulda see mind sugugi. Se on väga meeleoluline oma programmilt ja kompromislik taktikalt. Iga ideoloogia ehk mõttesuun[d], mis iseseisvuse[lle] ja aktiivsusele pretendeerib, peab omama teravad piirjooned. Eetiline ideaal on jo, tõsi küll, kõige kõrgem, võib-olla ka humaansem, kuid ta on ka kõige utoopilisem. Päälegi võib see anda kaunis tugevad sõjariistad kodanlastele.”¹¹¹⁸

Vähemalt mingil perioodil KNK tegevuse jooksul üritati seda „proletaarsemaks” muuta, millega seoses käis KNK-s esinemas Tallinna töölisliikumise tegelane Aleksander Kirikal, kes just KNK-s tutvus ka Kaaveriga. Kirikali mälestuste järgi aga KNK proletariseerumise vastu huvi üles ei näidanud ja läks oma teed.¹¹¹⁹ KNK juhtfiguuri Anni vaateid hindas Kirikal liiga idealistlikeks ja ilmselt tegi seda ka Kaaver, millele viitab tema kiri. KNK tegevusest võttis mõnda aega osa ka Nigol Andresen, sest KNK-l eksisteeris ka Tallinna osakond. Kirikal on veel meenutanud, et ühel KNK kongressil Tartus, aastat täpsustamata, osales ka Eduard Vassil, kelle oli sinna saatnud kompartei.¹¹²⁰

Just sel ajajärgul hakkas Kaaver kiiresti lähenema kommunistidele, mis tõstatab küsimuse, millest võis see olla ajendatud või kust alguse saanud, sest kommunistide tegevuse kõrgaeg oli jäänud paar aastat varasemasse perioodi.

Kui 1926. aasta lõpul ETP Keskkomiteele saadetud avalduses teatas Valter Kaaver, et „ilmavaatelt olen püsinud tsartistide seisukohal”,¹¹²¹ ei pruugi see olla vale. Aastaid hiljem kinnitas Kaaver avameelses kirjas Kominterni liidrile Georgi Dimitrovile, et marksismi juurde jõudiski ta umbes samal ajal, s.o pärast sõjaväeteenistust 1926. aastal, kui oli lugenud pahempoolse prantsuse kirjaniku, 1923. aastast Prantsuse kompartei liikme Henri Barbusse’i järjekordset ühiskonnakriitilist teost.¹¹²²

Sealsamas on Kaaver arutlenud pikemalt enda mõjutajate üle, mis lubab senisest pisut enam valgust heita sellele, mida ta ise enda mõjutajatena nägi. Nii tunnistab ta Dimitrovile, et 1923.–24. aastal Tartus elades ja tõlketöid tehes oli ta küll tutvunud ka marksistliku kirjandusega, kuid ei teinud seda kavakindlalt, mis näitas Kaaveri enda sõnult tema tollast filosoofilist idealismi. Näiteks ilmus

---

¹¹¹⁸ Valter Kaaver Aleksander Antsonile, 9.01.1927 Võrusool, vt **Kruus**. Valter Kaaveri kirju, lk 434–435.

¹¹¹⁹ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 44: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966.

¹¹²⁰ Samas.

¹¹²¹ KM EKLA f 397, M 86:5, lk 34: Abe Liebmani teated, 17.03.1966.

¹¹²² RA, ERAF.25.2.803, l 18: Kaaver Dimitrovile, 09.07.1936. Kaaver toob eraldi välja Barbusse’i romaani *Les bourreaux* (1926) (eesti k. *Timukad*). Romaani pole seni eesti keeles ilmunud.

tema kirjatöid ajakirja Looming 1924. aasta numbrites.¹¹²³ Oma esimeseks praktiliseks kokkupuuteks töölisliikumisega luges Kaaver 1923. aastat, mil tihenes tema kontakt „grupi pahempoolsete üliõpilastega”. Selles vihjes võib ära tunda SFÜS-i, sest just 1923. aastal astus Kaaver seltsi liikmeks. Kommunistliku liikumisega oli Kaaver aga enda sõnul selleks ajaks kokku puutunud üksnes radikaalse prantsuse kirjandusrühmituse Clarté tekstide kaudu.¹¹²⁴ Erinevates mälestustes väidetakse ning ka Kaaveri pereliikmete sõnul pidas Valter Kaaver Clarté asutaja ja juhi Henri Barbusse’iga ka kirjavahetust, mis pole säilinud.¹¹²⁵

Samas sarnanevad juba Valter Kaaveri skautlusevastased ja koolinoorte poliitilist aktiivsust toetavad sõnavõttud keskkooli päevilt märkimisväärselt pahempoolsete ajakirjade Noor Tööline ja Meie Noor Tööline veergudel sõnasutatud ideedega. Veelgi enam aga esindasid tema väljaütlemised ja kirjutised mingit üldisemat radikaalset vaimu, mida võib kõrvutada pigem kirjandusrühmituse Tarapita¹¹²⁶ ja Eesti Kunstnikkude Rühma vaimu ja meeoleoludega, mida avaldati Eesti Koolinoorsoo Keskliidu väljaande Uudismaa veergudel ja millest oli juttu eelnevalt. Mäletatavasti oli ka Eesti Kunstnikkude Rühma üks asutajaist Kaaveri keskkooliaegne kunstiõpetaja Friedrich Hist. Kirjandusrühmituse Tarapita samanimelises ajakirjas avaldas oma sõjavastasusest kantud esimesi kirjanduslikke katsetusi näiteks 1922. aastal EKP-sse astunud Arnold Veimer.¹¹²⁷

Anton Vaarandi peab Kaaveri EKP-tegelastega kokku viimist osalt enda teeneks ja väidab, nagu oleks põrandaalused 1924. aasta riigipöördekatse järel

---

¹¹²³ Tegemist oli Anatole France’i surma puhul ja tema loomingu ainetel valminud intellektuaalse mõtisklusega, vt lähemalt **Valter Kaaver**. Anatole France’ist ja Epikuurist. Sümposium. – Looming nr 10, 1924, lk 781–784. 1924. aasta sügisel pidas Kaaver Anatole France’ist ka avaliku ettekande. Võttes arvesse suurt tähelepanu, mida Kaaver France’ile osutas ja tema Loomingu-tekstis ilmnevat head France’i loomingu tundmist võib üheks noore Kaaveri mõjutajaks lugeda ka Anatole France’i. 1924. aasta suvel ilmus Loomingus veel Valter Kaaver luuletus Detsembri hommik. Vt Looming nr 4, 1924, lk 250.

¹¹²⁴ RA, ERAF.25.2.803, l 18: Kaaver Dimitrovile, 09.07.1936.

¹¹²⁵ KM EKLA f 397, M 86:5, lk 34: Abe Liebmani teated, 17.03.1966; lk 36: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; **Kruus**. Valter Kaaveri kirju, lk 437, viide nr 31; RA, ERAF.247.78.396, l 89: A. Kirikal’i mälestusi 1925–1930. a., 1962.

¹¹²⁶ Noorsootemaatika, väljenduslaad ja kirjaväsi on eriti noorel Kaaveril ja Tarapita rühmitusel tähelepanuväärselt sarnased. „Kuid rohkem tegevat tööd, liikuvat vaimu, rakatavat võitlusrõõmu, vähem endasse sulgund sapist saamatust! Ärgem allugem aja ideevaesuselle, esteetilisele tuimuselle ja yhiskondlikule ylekohtule! Tõstkem yles vabama isiku ja yhiskonna, elulisema mõtte ning tundmuse lipud!” ütleb **Friedebert Tuglas**. Vt Tarapita! – Tarapita. Kirjanikkude Yhingu „Tarapita” häälekandja nr 1, 1921, vg 6. Mida Kaaver täiendab: „Tunnustagem, et õige tee pääseda sest sotsiaalsest ylekohtust ning vägivallast on revolutsioon igan inimesen, igan riigin – tervel maakeral. Revolutsioon vaimlisen „minan”, yhiskondliku elu kasvatab inimese paremaks ning mõtlevamaks. Selle läbiviimiseks uued, paremad kultuurasutused ning õpetused,” vt KM EKLA f 285, M 1:5, l 22p: Valter Kaaver. Päevaraamat, 24.10.1923. Küll ei nimeta Kaaver Tarapitat üheski oma päevikutekstis, kirjavahetuses ega ka muus kirjatöös.

¹¹²⁷ **Veimer**. Koos rahvaga, lk 68.

madalseisu perioodil võimalike uute kaastöötajate kohta nõu küsinud vangistatud kommunistide käest.¹¹²⁸ Kuivõrd taoline stsenaarium ja Vaarandi osalus selles on tõsi, ei ole võimalik öelda. Tõsiasi on, et Vaarandi ja Kaaver olid tuttavad juba SFÜS-i ajast.¹¹²⁹ Samuti käinud Vaarandi sõnade järgi Kaaver teda mitmelgi korral Tallinnas vanglas külastamas, kui Kaaver juba Tallinnas toimetajaametit pidas.¹¹³⁰ Ühtlasi oli EKP tolleks perioodiks oma kaadri värbamisel ajajärgus, kus iga vana ja vähegi usaldusväärne tutvus oli läinud hinda. Sama muster ilmneb Ellami alapeatükis toodud näidetest, kus kontaktide loomise ja taastamisega seotud on oma mälestustes põhjalikult kirjeldanud Vassili Riis.

Tollane EKNÜ, hiljem ka EKP vastutav organisator Heinrich Ross on meenutanud, et Kaaverit soovitasid talle EKNÜ liige ja Tallinna tööliste maja sekretär Hugo Rätsep ja EKNÜ kontaktisik Tartus, üliõpilane Alfred Taalman, kes oli ühtlasi ETP liige. Ross teadis Kaaverit sel ajal vaid teistelt saadud iseloomustuste põhjal ning Kaaverit loeti andekaks ja aktiivseks meheks, kelle artiklid olid äratanud tähelepanu. Rossi korraldusel töi Rätsep Kaaveri Võrust Tallinna. Kaaveriga vesteldi ja vesteldes oli kinnistunud mulje, et tegemist oli „laia silmaringi omava kindlameelse marksistiga”. Kohtumisel arutati võimalust asutada ülemaaline töölisnoorsoo organisatsioon ja selle häälekandjana kuukiri. Ross märgib veel, et „me maksime Kaaverile töö eest palka”.¹¹³¹ Ilmselt mõeldakse siin põrandaalustelt saadud raha, millest on mälestustes kirjutatud ka Kirikal. Võib oletada, et palka maksti Kaaverile ka toimetajatöö eest töölisajalehtede juures, millest tuleb juttu edaspidi,¹¹³² ja mis ilmusid samuti põrandaaluse kompartei finantseerimisel.

1927. aastaks oli Kaaver end nähtavasti juba piisavalt tõestanud ja usaldusväärne, et juunis kaasati ta Saku lähedal metsas toimunud kitsama ringi EKNÜ aktivistide nõupidamisele, mille korraldajaks oli illegaalne organisator Heinrich Ross¹¹³³ ja kus otsustati rajada uus legaalne noortele mõeldud ajakiri, kuna 1927–32 ilmunud EKNÜ häälekandja Noor Proletaarlane oli illegaalne ja selle levik piiratud. Uus ajakiri Noorte Hääl sai avaldamisküpsiks augustiks 1927. Selle vastutav toimetaja oli August Adevits ja väljaandja Erich Elmann, aga

---

¹¹²⁸ Vaarandi kirjutab mälestustes, kuidas põrandaalusest küsiti vangisviibivailt kommunistidelt nõu, kas need oskaksid vabaduses viibivate ustavate inimeste seast soovitada kaastöölisi töölislehe toimetusele ning teiste seas soovitanud Vaarandi ka Kaaverit, kes oli sõjaväeteenistuse järel elamas Võrusool ning kelle värskeimat loomingut ta oli vahetult enne seda Aktsioonist lugenud, vt Tööraha Elu nr 6–8, 14.–19.01.1967

¹¹²⁹ **Vaarandi.** Valter Kaaver vrd **Vaarandi.** Mõnda Valter Kaaverist, lk 16–20.

¹¹³⁰ **Vaarandi.** Mõnda Valter Kaaverist, lk 19.

¹¹³¹ KM EKLA f 397 M 87:3, lk 2–3: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 7-A, Heinrich Ross, 24.09.1967; **Ross.** Ei vabadust saa taevaväega, lk 125.

¹¹³² Kaaveri tegevusest ajalehe Edasi ja sellega seotud töölislehtede juures vt lähemalt RA, ERAF.247.78.396, l 89–90: Kirikal, Aleksander. Meenutusi 1905–1930, 1962; **Ant.** Sõjariist kodanluse vastu, lk 52–79.

¹¹³³ **Heinrich Ross.** Võitluspostil. – Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest. Koost. K. Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 292–293, 304–305.

tegeliku töö tegi kogenuma inimesena Oskar Kruusi andmeil ära just Valter Kaaver, kes kirjutas ajakirja ka kaastöid. Ka Heinrich Ross meenutab, et Valter Kaaver oli Noorte Hääle toimetamisel juhtiv jõud.¹¹³⁴ 15. augustil 1927 aga Noorte Hääl arestiti ja politsei konfiskeeris üle 600 numbrit, Adevits anti kohtu alla ja ajakiri jäi seisma.¹¹³⁵

EKNÜ 1927. aasta juunis toimunud nõupidamise otsusel rajati samal sügisel ka legaalne Ülemaaline Töolisnoorsoo Ühing (ÜTÜ), milleks esitas avalduse Siseministeeriumile sama seltskond, kes oli aktiivselt ametis olnud Noorte Hääle käimapaneku juures ehk Elmann, Adevits ja Kaaver. Ühing pidi põhikirja järgi tegutsema töölisnoorte koondajana, organiseerima „proletaarset kultuuri-tööd” ja kasvatama noortes huvi teaduste ja kunstide vastu. Selle asemel aga märgitakse sulgemise määruses, et ÜTÜ on reaalset tegutsenud hoopis noorsoo organiseerimisel Eesti riigi vastases kommunistlikus sihis, levitades Eesti riiklikku iseseisvust eitavat propagandat ja õhutades erinevate sotsiaalsete kihtide seas üksteise vastu vaenu, mis ohustas nii rahu kui ka avalikku julgeolekut. Seetõttu suleti ÜTÜ 25. aprillil 1928.¹¹³⁶ Riigivõimu sammud olid põhjendatud, sest ÜTÜ juhatuses tegutsesid EKNÜ liikmed Leonhard Klaaser ja Hugo Rätsep, kel oli otsekontakt EKP KK vastutava organisatoriga,¹¹³⁷ ja sellest pole raske tuletada ühingu tegutsemise eesmärke. ÜTÜ jõudis oma lühikesega tegutsemisaja sees detsembris 1927 ette valmistada ajakirja Võitlus väljaandmist, mida Rossi mälestuste järgi toimetati samuti Valter Kaaver, ehkki vastutav toimetaja oli teine inimene.¹¹³⁸ Ka selle ajakirja eluiga jäi lühikeseks. Juba kuukirja esimeses numbris avaldati kommunistlikku propagandat sisaldavaid kirjutisi ja ajakiri suleti pärast kahe numbrit ilmumist.¹¹³⁹

Vahepeal jätkas tõusu Valter Kaaveri poliitiline karjäär: mais 1928 valiti ta ETP II kongressil koos mitme teise pahempoolse töölisaktivistiga¹¹⁴⁰ ETP keskkomiteesse. Selleks ajaks oli vasakpoolne opositsioon end ETP-s juba oluliselt tugevdanud ja jätkas tugevnemist aasta jooksul. ETP esimeheks jäi seekord veel parempoolne Martinson, väidetavalt sai aga Kaaverist ETP pahempoolse tiiva juht ja üks mõjukamaid tegelasi. Just Kaaver töötas vastavalt põrandaaluste soovitusele pahempoolse tiiva tugevdamise nimel ning Martinsoni ja Sprengi vastu.¹¹⁴¹ Kaaveri, Kirikali jt pahempoolsete liikmete eestvõttel hakati

¹¹³⁴ KM EKLA f 397 M 87:3, lk 2–3: Heinrich Ross, 24.09.1967.

¹¹³⁵ **Kruus.** Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 252–253.

¹¹³⁶ RA, ERA.927.1.435, l 59; **Ross.** Võitluspostil, lk 304–306.

¹¹³⁷ Ülevaade EKP ajaloost II, 171.

¹¹³⁸ KM EKLA f 397 M 87:3, lk 2–3: Heinrich Ross, 24.09.1967.

¹¹³⁹ **Ant.** Sõjariist kodanluse vastu, lk 44–45; RA, ERA.1.7.1380, l 17: Tallinna-Harju prefektile, 24.12.1927, nr 1397; RA, ERA.1.7.1380, l 18: Tallinna-Haapsalu Rahukogu määrus nr 6613, 30.12.1927 Tallinnas.

¹¹⁴⁰ Nagu Leonhard Käär, Aleksander Kirikal, Elmar Habenichts, Herman Lehtmets, Johannes Unt, vt **Abe Liebman.** Uusi andmeid revolutsioonilise tiiva võidu kohta Eesti Töölise Parteis, lk 94.

¹¹⁴¹ KM EKLA f 397 M 87:1, lk 33: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 5-A, Richard Ehrlichi teated, 23.04.1967.

suuremates organisatsioonides korraldama regulaarseid loenguid töölisliikumise ajaloost ja kaasajast, asutati juurde noorteseksioone, kutsuti ellu naiskomisjone. On väidetud, et suuresti kasvas koos partei kasvuga just pahempoolne tiib. Ühelt poolt aitas sellele ilmselt kaasa Tallinna ametiühinguaktivisti Aleksander Kirikali aktiivne tegevus ETP-s, kes töötas energiliselt tihedama kontakti loomiseks ametiühingute ja „klassivõitluse alusel seisva töölispartei” nimel, esitades oma sellekohase programmilise dokumendi augustis 1928 Tallinna Ametiühingute Kesknõukogule. Teisalt näitas EKP KK ja EKP vastutava organisaatori Aleksander Saar-Orlovi kirjavahetuse sisu EKP otsesest tegevusest vasakopositsiooni toetamisel ja tugevdamisel. Nende kahe peale kokku avaldas pahemtiib kogu 1928. aasta vältel kindlaid kasvutunnuseid, parteiga taasliitus ka varem parteist välja heidetud pahempoolseid liikmeid.¹¹⁴²

1928. aasta septembris hakkas ilmuma ETP uus häälkandja Edasi ja Valter Kaaverist sai selle toimetaja, ehkki vormilistel kaalutlustel olid vastutavad toimetajad endiselt teised ja vaheldusid.¹¹⁴³ See oli kommunistide initsieeritud legaalseste ajalehtede väljaandmisel juba 1920. aastate esimesel poolel kasutatud muster, mis töötas nüüdki: kui ajaleht pälvis oma teravate teemadega võimude tähelepanu ja suleti – Edasi suleti 1929. aastal neljal korral –, alustas see mõne aja pärast uue nime ja varitoimetajaga taas ilmumist.

Küsimuseks jääb, kas ja mis ajast oli Valter Kaaver EKP liige. Jüri Anti andmeil võeti Kaaver komparteisse 1927. aastal, ent Ant ei täpsusta, kes vastuvõtjaks oli. Kaaveri koolivend Ploom on nimetanud tema parteisse astumise aastaks 1927 ja ka Kaaveri parteitoimikus leidub väide, et ta oli EKP-s alates 1927. aastast.¹¹⁴⁴ Samuti väidab oma mälestustes Aleksander Kirikal, kes moodustas koos Histi ja Kaaveriga pahempoolse opositsiooni tuumiku ETP-s, et nii Hist kui ka Kaaver olid ametlikult ka EKP liikmed, Kirikal ise aga mitte.¹¹⁴⁵ Kuuli väitel astus Kaaver EKP liikmeks 1928. aastal.¹¹⁴⁶ Samas tõstatas Kaaveri parteilisuse küsimus EKP KK liikmete ja EKP illbüroolaste kirjavahetuses 1930. aasta algul, kui KK esitas küsimuse: „Kuidas on, kas Kaaver on meie partei liige või loeb ta ennast selleks. Meie teada ta seda ei olnud.”¹¹⁴⁷ See küsimus näib ühelt poolt viitavat puudulikule organiseerimistööle komparteis, sest neil aastail polnud harukordne, kui organisaator lahkus Eestist oma tööjärge teisele üle

---

¹¹⁴² **Liebman.** Uusi andmeid revolutsioonilise tiiva võidu kohta Eesti Tööliste Parteis, lk 95–97.

¹¹⁴³ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 166, 187; KM EKLA f 397 M 87:1, lk 33. Ajaleht Edasi oli jaanuarist 1927 märtsini 1928 ilmunud Kiire otseseks järglaseks seda ajalehte olid EKP KK ülesandel vedanud August Luik, Arnold Grimpel ja Hugo Rätsep ning isekeskis kuulutati see 1917. aastal ilmunud Kiire järglaseks. Ajaleht lakkas ilmumast märtsis 1928 võimudepoolsete repressioonide järel.

¹¹⁴⁴ **J. Ant.** Revolutsionäär, publitsist ja luuletaja. 70 aastat Valter Kaaveri sünnist. – Rahva Hääl nr 88, 14.04.1974; Töörahva Elu nr 43, 11.04.1974; RA, ERAF.25.2.803, 1 2: Протокол № 45, заседания ИКК от 30.06.1931 г.

¹¹⁴⁵ RA, ERAF.247.78.396, 1 110.

¹¹⁴⁶ **Kuuli.** Ühise võitluslipu alla, lk 87.

¹¹⁴⁷ RA, ERAF.6495.1.229, 1 11: pealkirjata, dateerimata.

andmata ja uus organisatsioon pidi hakkama endale lojaalseid töölisringe otsast peale üles ehitama. Teisalt ei antudki tollal Eestis põranda all parteipileteid välja ja ka nimelist arvestust liikmete üle püüti sissekukkumiste hirmus mitte pidada.¹¹⁴⁸ Seega võib taoline kirjavahetuses esile kerkinud küsimus viidata konspiratsiooni kitsaskohtadele ja osutab ühtlasi, miks on tolle perioodi EKP liikmete kokkulugemine peaaegu võimatu.

Mitmete võtmetegelaste ja -situatsioonide kohta vaadeldava perioodi ETP siseelus ja ka ETP-EKP suhete kohta on väärtuslikke mälestuskilde andnud töölisliikumise tegelane ja ETP riigikogu rühma liige Aleksander Kirikal, kes oli üsna lähedalt seotud ka EKP-ga, aga enda sõnul polnud enne 1940. aastat EKP liige.¹¹⁴⁹ Kirikaliga tegi intervjuusid nii Olaf Kuuli kui ka Oskar Kruus. Kirikal on ka ise kirjutanud mälestusi.¹¹⁵⁰ Tegemist pole loomulikult objektiivse allikaga, kuid võimaldab taas kõrvutada ja võrrelda. Eriti huvipakkuv on, millisena tuleb Kirikali positsioon esile tema enda mälestuste ja alternatiivsete allikate võrdluses: Nõukogude perioodi autobiograafiates kujutab Kirikal end üsna veendunud EKP pooldajana, kuid allikad tema tegevusest loovad temast mõnevõrra teistsuguse ettekujutuse kui tema mälestused.¹¹⁵¹

Praeguse uurimiseisu juures pole siiski ETP ja selle ladvikuga seotud probleemid päris selged ega selgepiirilised. Ilmselt sellepärast, et osa ETP juhtkonna taustast, näiteks riigikogu liikme Konstantin Weissi positsioon, on jäänud uurimistööst kõrvale, kuid ta näib olevat olnud üks isikuid, kel olid samuti

---

¹¹⁴⁸ Vt Heinrich Rossi mälestused, vt ka Harald Habermani kogemus Paul Keerdoga, vt Edasi nr 260, 05.11.1970.

¹¹⁴⁹ **Aleksander Kirikal** (1886–?), sündis Tõstamaa vallas ehitustöölise peres, õppis Pärnu 4-klassilises linnakoolis. Vahistati 1910. aastal poliitilise tegevuse eest Pärnus ja viibis mõnda aega Riias, asus pärast vabanemist Moskvasse, kust naasis 1917. aastal. Oli Pärnu tsn-i haridusosakonna juhataja. Saksa okupatsiooni järel tegutses Tallinnas rahvaülikoolis ja kolledžis õpetajana, õppinud Moskvas Šanjavski eraülikoolis. Külastas aastal 1927 Hugo Rätsepa juhitud töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liitu. Enda väitel ei olnud kompartei liige, vt RA, ERAF.247.78.396, KM EKLA f 397, M 86:5, lk 43–44; Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966, O. Kruusi märkus; RA, ERAF.6495.1.229, l 11: pealkirjata, dateerimata; RA, ERAF.247.78.396, l 110.

¹¹⁵⁰ RA, ERAF.247.78.396: Kirikal, Aleksander. Meenutusi 1905–1930, 1962.

¹¹⁵¹ Näiteks omandas Kirikal kommunistidelt halvustava nime „paendluse isa”. 1930. aasta märtsis, kui tekkisid probleemid, distantseeris Kirikal end ETP-st ja lahkus 21.03.1930 koos kahe kaaslasega ETP riigikogu rühmast. Sellega langes ETP rühma liikmete arv alla kolme ja rühm kuulutati likvideerituks. Nädal hiljem teatasid kolm riigikogu liiget A. Kirikal, Th. Schmidt ja K. Kanep komisjonide valimiste puhul ühinemisest Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei rühmaga, mida ka ESTP riigikogu rühm omalt poolt toetas. See oli mõlemale osapoolele kasulik tehing, kuna andis ESTP rühmale õiguse saada komisjonidesse esindajaid juurde. Kirikal ise valiti rahaasjade komisjoni liikmeks ja oli riigikogu liige kuni selle 4. koosseisu volituste lõppemiseni 1932. aastal, vt IV rk 3. istj, koosolek nr 37, 21.03.1930, lk 727; koosolek nr 45, 28.03.1930, lk 829; Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koostanud Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999, lk 58.

kommunistidega mingit laadi suhted, mis väärivad edasist uurimist. Sama kehtib ETP endise liikme Arnold Grimpeli ja tema tegevuse kohta.¹¹⁵²

Kirikali käest käisid läbi ajalehe Edasi väljaandmisega seotud rahad ja ta oli üks ajalehe toimetajatest. Ka tema on nimetanud ajalehe tegelikeks toimetajaks just ennast ja Valter Kaaverit, mitte aga niivõrd vastutavat toimetajat Voldemar Rootsi, kes oli küll „põrandaalune tegelane ja tubli mees”, kuid ameti poolest tööline ja eriti ajalehe toimetustööga ei tegele. Kirikali mälestuste järgi jätkati ETP-s Edasi puhul sama muustrit, mida oli praktiseeritud Proletaarlase puhul: et ajalehe väljaandmiseks puudus ETP-l algul raha, tuli toetus selleks esialgu EKP-lt. Hiljem, kui ETP liikmed pääsesid riigikogusse, andsid nad osa oma palgast Edasi ülalpidamiseks. Põrandaalustega pidas Edasi rahastamise jaoks sidet EKP liige Kristjan Rimmelgas, kes raha Kirikali ja põrandaaluste vahel vahendas. Samuti näib olevat ajalehe puhul jätkatud muudki Proletaarlase puhul praktiseeritud: ka Edasi toimetuse sai pidevalt Pravdat ja põrandaalust kirjandust, kust palju materjali tõlgiti ja kohendati. Edasile kirjutasiid aktiivelt artikleid nii Kaaver kui ka Kirikal, põranda alalt saatsid kaastöid Jürna, Karotamm ja Orlov-Saar. Kirikal täpsustab, et kui Valter ja Felix Kaaver Edasi juurde tööle tulid, said nad palka, kui nad muul tööl polnud, põrandaalustest summadest. Kirikal ja Kaaver käisid koos tööliste kõnesid pidamas Viljandis, Pärnus, Suure-Kõpus jm. Kirikali järgi oli Kaaver ladus kõnemees, kõneles peast ega kirjutanud tekste paberile.¹¹⁵³

Septembris 1928 sõitis Valter Kaaver koos töölisdelegatsiooniga pooleteiseks kuuks Nõukogude Liitu ja avaldas pärast sealt naasmist Edasis ja selle järeltulijas Uus Edasi põhjaliku reisikirja „Revolutsiooni kindlus – N.S.V.L. Tõde tööliste riigist”, kus tutvustas nähtut suure entusiasmiga, kirjeldades töötingimusi vabrikuis, sotsiaalhoolekannet, ametiühinguliikumise organiseerimist kuni kooperatiivide asutamise ja kooperatiivide võrgu laienemiseni. Kirjutise üldise tonaalsuse võtab hästi kokku sissejuhatav katkend, kus Kaaver märgib: „Juba Kingisepas tundsi, et oleme teises õhkkonnas. Oli seljataha jäänud maa, mida väljamaalased harilikult Balkani poolsaarelt otsivad, kuna säälse ja eesti olukorra vahel väga palju sugulust... ning vastu võttis Punane Vene, tööliste-talu-poegade riik.”¹¹⁵⁴ Mõnes mõttes tähendas see reis Kaaveri jaoks unistuse realiseerumist. Võimalik ka, et just tänu sellele reisile tundis ta end 1930. aasta kevadel Nõukogude Liitu suundudes kindlalt. Tema õde Alviine on hiljem meenutanud, et põgenemise eel „Valter oli oma asjas kindel, ütles, et Venemaal läheb ta ülikooli”.¹¹⁵⁵

---

¹¹⁵² Varjunime Filosoof taga võib olla Weiss, mitte aga nt Kirikal, kellest, nagu Kaaveristki, kirjutatakse EKP juhtkonna salajases kirjavahetuses nende õigete nimedega. Hetkel jääb selgusetuks, kellele võiks kuuluda varjunimi Poet. Kontantin Weissi (Veissi) kohta vt lähemalt RA, ERAF.24.1.603; RA, ERAF.247.78.396, l 111.

¹¹⁵³ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 36–38, 41–43: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966.

¹¹⁵⁴ Valter Kaaver. Revolutsiooni kindlus – N.S.V.L. Tõde tööliste riigist. – Edasi, 20.10.1928.

¹¹⁵⁵ KM EKLA f 397, M 87:2, lk 41: Alviine Maltsa teated, 21.11.1967.

1928. aasta novembris, seega vahetult pärast Eestisse naasmist püüdis Valter Kaaver asutada Tallinnas Nõukogude Liidu sõprade ühingut, pöördudes vastava ettepanekuga teiste seas luuletaja Johannes Vares-Barbaruse poole. Paraku jääb hetkeseisuga selgusetuks, miks ühingut siiski ei asutatud.¹¹⁵⁶

Kõige selle juures on tähelepanuväärne, et Valter Kaaver ilmub Kaitsepolitsei kartoteeki alles tagantjärele ja andmed tema kohta on ebatäpsed. Teda kajastatakse kartoteegis kui endist riigikogu liiget, kes põgenes 1928. või 1929. aastal Nõukogude Liitu,¹¹⁵⁷ ehkki tegelikult suundus Kaaver Liitu 1930 ja eelnevalt käis seal töölisdelegatsiooni koosseisus 1928. aastal igati ametlikult. See on Valter Kaaverist ka ainus teade. Samas figureeris kartoteegis 1928. aasta veebruarist Valteri vend Felix-Friedrich Kaaver kui ETP kongressist osavõtja kohaliku osakonna saadikuna. Ka tema puhul on ära märgitud Nõukogude Liitu põgenemise kuupäev.¹¹⁵⁸ Kas sellest võib järeldada, et ETP tegelastel hoiti küll silma peal, aga ainult mõningal määral, Valteril aga praktiliselt üldse mitte?

ETP III kongressil jaanuaris 1929 heideti parteist välja parempoolsete juhid eesotsas Hans Martinsoniga ja ETP etteotsa sai pahempoolne tiib koos Valter Kaaveriga, kes valiti ETP esimeheks. Ühtlasi on ajalookirjanduses märgitud, et see tähendas ETP üleminekut EKP kontrolli alla. Siiski polnud kahe partei, „juhi ja juhitava” suhted täis sellist teineteisemõistmist ja EKP juhtrolli aktsepteerimist, nagu põrandaalused tõenäoliselt lootnud olid. See ilmneb nii kaas-aegsest kirjavahetusest kui ka nõukogude perioodi üldkäsitlustest, saades alguse 1929. aasta kevade tähtsaimast sündmusest: riigikogu neljanda koosseisu valimistest, ja seejärel üha süveneb. Pinged algasid juba riigikogu valimiste eel: EKP KK Poliitbüroo koostas ETP-le valimisplatvormi, mida viimane lubas järgida ja avaldada, kuid ajalehes Uus Edasi ilmus EKP koostatud valimisplatvorm mitmete muudatustega, muu seas näiteks kultuurautonoomia (EKP platvormis vähemusrahvuste enesemääramisõigus), sisaldades sel kujul „ekslikke, väikekodanlikele parteidele omaseid” seisukohti, mis andis märku ETP tegelaste „isetegevusest” ja isepäisusest ning nõrritas kommuniste, kes polnud harjunud iseseisvalt mõtleivate mõjualustega. Lisaks valimisplatvormi muutmisele tekitas tülisimusi kandidaatide asetuse valimisnimekirjades. EKP nõudis esinumbrina nimekirjadesse töölisi, ETP-s käituti väidetavalt sellele nõudmisele vastupidiselt ja pealegi kinnitati nimekirjad enne, kui EKP sellekohane direktiiv kohale jõudis.¹¹⁵⁹ Valimisnimekirjade saboteerimise põhisüü kirjutati ETP KK sekretäri Friedrich Histi arvele, kellest tuleb lähemalt juttu edaspidi.

Ka Aleksander Kirikal meenutab, kuidas riigikogu valimistel dikteeris nimekirjade kokkupaneku ETP-le EKP ja kompartei nõudel kandideerisid valimisnimekirjades põrandaaluste määratud kandidaadid (ehk Ametiühingute KN-i kandidaadid) ETP kandidaatidega vaheldumisi, kuid mälestuste detailid

---

¹¹⁵⁶ **Valge.** Punased, lk 330.

¹¹⁵⁷ RA isikuandmete kartoteek: Valter Augusti p Kaaver, poliitiline politsei, dateerimata.

¹¹⁵⁸ RA isikuandmete kartoteek: Felix-Friedrich Gustavi p Kaaver (sünd 09.04.1906), poliitilise politsei komissar Pärnus, 1031-27/28, 27.02.1928.

¹¹⁵⁹ **Liebman.** EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel, lk 201–203.

erinevad nõukogudeaegsete käsitlustega võrreldes ühes põhimõttelises nüansis. Nimelt väidab Kirikal, et algselt oli nimekirjas esimene just põrandaaluste määratud raudteelane Landmann, kellele järgnes Kaaver. Valimisnimekirja esitamise hommikul käis Kaaver vanglas kohtumisel Muiga¹¹⁶⁰ ja tuli tagasi teatega, et Landmann on provokaator ja tuleb nimekirjast maha võtta, mida nad koos Kirikali ja R Emmelgasega ka tegid, ja Kaaverist sai nimekirja esinumber.¹¹⁶¹ See tõstatab küsimuse, kas suurem allumatus tuli tõepoolest ETP siseselt n-ö salaopositsioonilt, mida kehas tas kommunistide silmis esialgu Hist, hiljem järjest laiem ring inimesi, või annab parlamendivalimiste aegses valimisagitatsiooniski juba tunda EKP sisevõitlus, mis muutis EKP töö soovitud sihtide saavutamisel keskmisest veel ebaefektiivsemaks. Kirikali mälestuskild hilisematest sahinatest, nagu elanuks Landmanni kadumise järel EKP organisaator Orlov-Saar kokku Landmanni naisega ja et Landmanni omakorda abistas Lättisõidul parteiorganisaator Irina Ots-Adamson¹¹⁶², lubab panustada teisele variandile. Seega leidsid „võitlused” aset, aga ka põimused poliitilisel tasandil ja isiklikumal pinnal.

Kirikal toob omakäelistes mälestustes esile, et aastail 1928–29 kohtus ta mitu korda EKP organisaatori Nikolai Karotammega, kes hoiatanud Kirikali muu seas selle eest, et Kirikal ilma Karotamme teadmata ei suhtleks ühegi teise Illbüroo liikmega, kuna nad ei usaldavat kõiki Illbüroo liikmeid. Sama hoiatuse sai Kirikal R Emmelgalt.¹¹⁶³ See üksnes kinnitab eelöeldut, et omavaheline võimuvõitlus ja pinged EKP-s kandusid ka nende allorganisatsioonidesse ja suhtlusse mõjualustega.

Vaarandi järele on väitnud, justkui oleks Kaaver end vahetult enne riigikogusse tööle asumist saadikumandaadi kättesaamiseni varjanud, sest teda ähvardanud valimiseelsetel koosolekutel võimude tegevuse liiga terava kritiseerimise eest kohus.¹¹⁶⁴ Ülejäänud seni läbi vaadatud allikad seda ei kinnita. Juuli lõpul 1929 kuulati Valter Kaaver küll üle seoses mingite ettevaatamatute väljaütlemistega koosolekul vahetult enne seda. Hist samal ajal saatis välja teate, et 1. augusti meeleväljendused on keelatud ja lõpetada ettevalmistused.¹¹⁶⁵

Tõsiasi on, et EKP KK Poliitbüroo oli ETP tegevusega üpris hädas, nõudes Illbüroolt parteilise juhtimise tugevdamist ETP üle, eriti valimiskampaania ajal. ETP tegevust toetati siiski (ilmselt ka rahaliselt) edasi, kuna vaatamata vastuoludele oli ETP EKP jaoks ainus kanal parlamenti pääsemiseks.¹¹⁶⁶ Aasta hiljem

---

¹¹⁶⁰ Saaremaalt Mui külast pärit Aleksander Mui kohta vt lähemalt Aleksanderi Ellami alapeatükist 3.1.

¹¹⁶¹ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 39: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397, M 86:7, lk 43–44: Kirjandusloolised mälestused. Vihik 4-A. Aleksander Kirikali teated, 09.03.1967; RA, ERAF.247.78.396, l 91–92.

¹¹⁶² KM EKLA f 397 M 86:5, lk 39: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397, M 86:7, lk 43–44.

¹¹⁶³ RA, ERAF.247.78.396, l 92.

¹¹⁶⁴ Vaarandi. Mõnda Valter Kaaverist, lk 19.

¹¹⁶⁵ Rkl. Kaaver ülekuulamisel. – Vaba Maa nr 175, 01.08.1929.

¹¹⁶⁶ Liebman. EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel, lk 203.

süüdistab EKP KK poliitbüroo koosolek samuti Illbürood ja Tallinna komiteed, et need usaldasid 1929. aasta riigikogu valimiste hoogtöö korraldamise, valimisplatvormi vastuvõtmise jms ETP ja pahempoolsete ametiühingute ühiskomisjonile. 1930. aastal hakkas viimasele aga otsuseid ette kirjutama ETP riigikogu rühm ja „paendline” ETP KK.¹¹⁶⁷ Kommunistidel ei tulnud valimistel pettuda: IV riigikogu valimistel mais 1929 sai ETP pisut üle 31 000 häälega kuus mandaati, mis jäi küll 1923. aasta 10 kohale alla, kuid oli siiski arvestatav tulemus. Eesti tööliste partei, linna- ja maatööraha, popside, asunikkude, rentnikkude ja kõigi kehvikute ühiste nimekirjade järgi pääsesid riigikogusse Valter Kaaver, Aleksander Kirikal, Friedrich Hist, Oskar Tork, Leonhard Käär ja Theodor Schmidt. Rühm muutis parlamendi 1. koosolekul 2. juulil 1929 oma nime Eesti Tööliste Partei Riigikogu rühmaks.¹¹⁶⁸

Foto 9. Valter Kaaver Riigikogu 4. koosseisu liikmena aastal 1929.
RA, EFA.272.P.0.-49020.

¹¹⁶⁷ RA, ERAF.6495.1.231, l 11: EKP KK poliitbüroo koosolek, 15.–16.03.1930.

¹¹⁶⁸ IV rk 1. istj, koosolek nr 1, 2.07.1929, lk 2; **Liebman**. EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel, lk 205.

Võrreldes 1920. aastate alguse riigikogu esimeste koosseisude kommunistidest riigikogu liikmetega pidasid uued riigikogulased end ülal mõnevõrra tsiviilseeritumalt. „Saaks vististi avaldada rahulolemist selle siiski võrdlemisi rahuliku tooni üle, mida töörahva partei esindajad üles näitasid,“ möönis tollane riigivanem Otto Strandman pärast esimesi koosolekuid.¹¹⁶⁹ Küllap teinuks aga Kaaveri ideoloogilistele eelkäijatele au pühendumus, millega ta üldjoontes nende traditsioone järgima asus. Nimelt võeti Kaaverilt juba teisel koosolekul „ebasünda väljendusviisi“ pärast sõna ära, kui ta muu hulgas töö-hoolekandja ja haridusministrit Jaan Hünersoni „kõige jõhkramaks töörahva huvide jalge alla tallajaks“ nimetas.¹¹⁷⁰ Lisaks Kaaverile esinesid pikkade sõnavõttudega ka Kirikal ja Hist, kes ei jäänud kõnekujundite kasutamises Kaaverist sugugi maha, kuid Kaaver ületas neid tunduvalt oma aktiivsusest, olles esimese istungjärgu ajal enim sõna võtnud riigikogu liige üldse.

3.2.3. „Kaaveriaada“

Võib jääda mulje, et kommunistide mõjualuste parlamenti pääsu järel arenesid nii poliitiline tegevus kui ETP–EKP suhted EKP-le oodatud suunas, kuid reaalsus oli komplitseeritum. 1929. aastal võib leida peale valimiskampaania aegsete ebakõlade vähemalt kaks (ehkki neid oli rohkem) juhtumit, millega seoses on kaardistatav EKP ja ETP pingete süvenemine.

Kirikali meenutuste järgi olid vaadeldaval perioodil lisaks Kaaverile ETP-s aktiivsemateks liikmeteks tekstiilitöölise ametiühingu tegelane Leonhard Käär Narvast ja kunstnik Friedrich Hist Antslast, mõlemad vastsed riigikogu liikmed. Leonhard Käär oli mälestuste järgi kaotanud 1. detsembri järelsündmustes venna, kui Richard Käär Tapal riigipöördekatsest osavõtu eest maha lasti.¹¹⁷¹ Leonhard Käär tundnud ka hästi olusid piiril, sest tegeles poliitiliste põgenejatega ja juhatas neid Narva lähistel üle piiri.¹¹⁷² Hist oli hakanud uurima marksismi ja võttis osa ka tegevusest tööliste majas. Hist ja Kaaver olid tuttavad juba Kaaveri keskkoolipäevilt, mil Hist töötas pärast Vahtra lahkumist mõnda aega Võru gümnaasiumis joonistamisõpetajana.¹¹⁷³

1929. aastal oli EKP-l kavas järjekordselt tähistada sõjavastast päeva 1. augustil ja sellekohased korraldused olid saadetud ka ETP-le, kuid ETP sekretär Friedrich Hist saatis plaanitud ürituste eel partei osakondadele telegrammi, milles teatas, et kuna 1. augustil kehtib politsei keeld rahvakogunemisi korraldada, siis jätab ETP 1. augusti e rahvusvahelise punase päeva streigid, meeleavaldused ja koosolekuid korraldamata. Üks tollaseid EKNÜ liikmeid Richard

¹¹⁶⁹ IV rk 1. istj, koosolek nr 4, 26.07.1929, lk 37.

¹¹⁷⁰ IV rk 1. istj, koosolek nr 2, 9.07.1929, lk 5–6.

¹¹⁷¹ KM EKLA f 397 M 87:1, lk 34.

¹¹⁷² KM EKLA f 397 M 86:5, lk 38–39; Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397 M 86:7, lk 39; Aleksander Kirikali teated, 09.03.1967.

¹¹⁷³ KM EKLA f 397, M 87:2, lk 41.

Ehrlich on oma mälestustes Histi tegevusse suhtunud mõistvalt, märkides, et „turul oli kaitsepolitseinikke rohkem kui töölisi”, mistõttu ei hakatud miitingut ette võtma, kuna see tundus nii väheste jõududega naeruväärne. “Kuid „Kommunist” pani pahaks, arvates paindlasteks”,¹¹⁷⁴ viitab Ehrlich põrandaaluse ajalehe artiklitele, kus tõusis sügisega üha enam esile „paendluse” ja sellega seoses „kaaversotside” küsimus ja nende tegevus kui partei pealiinist kõrvalekaldumine. Ilmselt andis sellisteks süüdistuseks osalise aluse asjaolu, et u samal perioodil ajutiselt Nõukogude Liidus viibides oli Friedrich Hist suhelnud Jakob Palvadre rühmaga,¹¹⁷⁵ kellega EKP n-õ peavool oli pikemat aega vaenujalal olnud.

Kõige otsesemalt võib Kaaveri langust seostada 1929. aasta sügisel aset leidnud intsidendiga, kui ETP juhtivad tegelased võtsid tundmatult isikult vastu suure summa raha. Selle paiskas avalikkuse ette 15. detsembril 1929 põrandaaluses ajalehes Kommunist hukkamõistev artikkel, mõni aeg hiljem jõudis uudislugu ka Eesti ajalehtedesse ja ristiti kiiresti „Mustvee panga afääriks”.¹¹⁷⁶

Nimetatud „afäär” sai alguse sellest, et 1929. aasta sügisel tulnud keegi mees Vaksali pst-le Tööliste Majja ning pakkunud ETP toetamiseks summa raha. Vaheetu suhtlus toimus Käär ja Histiga, kes algul raha vastu ei võtnud, vaid teatasid sellest sealsamas Tööliste Majjas ametiühingute poolel tegutsevale Kirikalile, kes neid tundmatu raha suhtes küll hoiatanud, kuid samal õhtul tulnud mees tagasi ning Kaaver, Käär ja Hist võtsid raha, mida Kirikali meenutuse järgi oli 15 000 või 20 000 marka¹¹⁷⁷, ikkagi vastu ja jagasid summa kolmekesi ära. Seda kuuldes pidas Kirikal nõu Remmelgasega, kelle kaudu saatis põrandaalustele juhtunu kohta kirja, millele vastust ei tulnud. Selle asemel ilmus põrandaaluses Kommunistis artikkel, mille trükkis peagi ära ka Rahva Sõna. Kirikal täpsustab, et tema andmeil Kaaver ja Käär ei teadnud raha iseloomu lähemalt, raha tooja Nõmm oli täiesti võõras inimene.¹¹⁷⁸ EKP ristas kogu rahaloo provokatsiooniks ning süüdistas raha vastuvõtus ja „tundmatu” uksest välja mitte-

---

¹¹⁷⁴ KM EKLA f 397 M 87:1, lk 33; **Kruus**. Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus, lk 256. Ka EKP põrandaaluse töötaja aruandes Nõukogude Liitu perioodi kohta apr-st 1929 kuni jaan-ni 1930 hinnatakse 1. augusti nurjumise peapõhjustetena aktiivsema osa töölistkonna „hävitamist äärmise terrori” kontekstis, asjaolu, et parteil puudusid kindlad elujõulised sidemed, kollektiivid töökohtadel ja viimaks EKP „jõuetus ja mõju vähesus hulkades ees kätt töölis klassis”. Alles neljandal kohal nimetatakse ametiühingute ja ETP „paendlist taktikat”, vt RA, ERAF.6495.1.233, l 6. See viitab, et ETP-d oli EKP-l ebaõnnestumistes mugavaim süüdistada, ehkki probleemide alged peitusid EKP enda tegevuse(tuse)s.

¹¹⁷⁵ **Kuuli**. Ühise võitluslipu alla, lk 92–93.

¹¹⁷⁶ Mis eest ja kellelt said Hist ja Maikallo 400-tuhat marka? – Kommunist nr 4 (77), 15.12.1929; Kust said kaaverlased 400.000 s? – Rahva Sõna nr 45, 26.02.1930.

¹¹⁷⁷ Teisal nimetab Kirikal summaks 150 krooni, igatahes vähem, kui ajakirjanduses väideti, ning „tundmatu mehena” kedagi Joh. Nõmmet. Hoolimata 1928. aasta rahareformist olid margad ja kroonid paralleelselt käibel veel mitme järgneva aasta jooksul, vt KM EKLA f 397, M 86:7, lk 40–42; Aleksander Kirikali teated, 09.03.1967.

¹¹⁷⁸ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 40; Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397, M 86:7, lk 40–42.

saatmises nii Histi ja Aleksander Maikallot¹¹⁷⁹ kui ka Kaaverit ja Kääri: „Puhastage oma organisatsioonid Histi ja Maikallo taolistest müüdavatest hingedest. Need otsekohesed või kaudsed kaitsepolitsei agendid, kes täna „tundmata sõbralt“ 400.000 vastu võtavad, võivad homme vähema või suurema summa raha eest töölisorganisatsioonid maha müüa.”¹¹⁸⁰

Richard Ehrlichile jutustas Kommunistis ilmunud artikli järel rahaloo ära Felix Kaaver, mis suures osas kattub Kirikali meenutusega. Küll märgib Ehrlich, et ETP võttis vastu annetusi, mille pähe raha vastu võetigi. Mehe motiivide

---

¹¹⁷⁹ **Aleksander Maikallo** (1890–1943), sündis Järvamaal Ambla vallas, teenis Vabadussõja ajal Ingeri polgus ning töötas juulist 1919 sõjaväeametnikuna Sõjaväe Varustusvalitsuses, hiljem Suurtükiväevalitsuse majandusjaoskonna ülemena. Tappis veeb-s 1921 Tallinnas korteris oma elukaaslase, tulistades teda revolvrüst pähe, mõisteti ettekavatsemata tapmise eest 15 aastaks sunnitööle. Ta vabastati ennetähtaegselt palvekirja esitamise järel veeb-s 1925, õigused taastati aasta hiljem. Töenäoliselt seejärel hakkaski Maikallo tegutsema ETP-s. Kirikali mälestuste järgi oli Maikallo 1925. või 1926. aastal opteerunud [?! – MLT] ning tema varasemast eluloost oli vähe teada, ent liikunud kuuldused, nagu süüdistaks Nõukogude võimud teda ülejooksmises. Naise tapmist ei saanud päriselt maha vaikida, kuid Kirikal esitab seda versioonis, justkui oleks Maikallo mõnes kõrgemas kohtuastmes õigeks mõistetud. Töenäoliselt on tegemist Kirikali või Maikallo enda esitatud pooltõdedega. Igatahes ehkki Maikallo näib olevat olnud võimekas parteilane, ei võimaldanud tema taust teda parlamendi- või linnavalimistel kandidaadina üles seada. Kuigi ETP pahemtiiva liige, ei saanud Kirikali järgi Maikallot Nõukogude Liidust pärinevate kuulduste tõttu viia kontakti ka EKP Illbürooga. Hiljem tegutses Maikallo Eesti Üürmike Liidus. Arreteeriti 04.12.1940 Tallinnas, kuulati üle muuseumi seoses tema tegevusega ETP-s, süüdistati EKP KK liikmena poliitilisele politseile partei juhtkonna kohta informatsiooni andmises; Mõisteti apr-s 1941 § 58–13 alusel 10+5 aastaks vangi, suri 1943. aastal Permi oblastis Solikamskis, vt RA, ERA.927.3.1845, 1 2–4, 92, 96–97, 117–118, Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, ohvitseride andmekogu, Aleksander Maikallo:

<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=4&id=8172> [v-tud 24.01.2015],

RA, ERAF.247.78.396, 1 104–105: Teine täiendus A. Kirikali mälestustele 1925–1930. a, 1962; RA, ERAF.130SM.1.15337, 1 38: протокол судебного заседания, 03.04.1941, 1 42: Приговор, 03.04.1941; 1 52: Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonnalt Tallinna Linnavalitsuse Perekonnaseisuametile, 02.04.1991; Poliitilised arreteerimised Eestis I, lk 280.

¹¹⁸⁰ Kommunist nr 4 (77), 15.12.1929. Valter Kaaver püüdis oma käitumist EKP juhtkonnale põhjendada ka jaan-s 1930 saadetud kahes kirjas Leningradi: vt RA, ERAF.6495.5.13, 1 25–26. kiri „Kallis onu!” Lenbüroole, BP, 02.01.1930, autoriks YVZ ja kiri VYZ-lt 14.01.1930. Seal kinnitatakse, et Töölise majja raha tooja esitas isikutunnistuse Tartumaalt Lohusuu vallast pärit Johannes Nõmme nimele. Rahadel olid ümber sedelid Mustvee panga templi ja ametniku allkirjaga. Kirjutaja, kes suure tõenäosusega on Valter Kaaver, ei mõista pangast varastatud raha ETP kätte jõudmist hukka, vaid nimetab seda „omandamiseks”, väites, et „sarnane eksproprieerimine ei ole meie seisukohalt hukkamõistetav kuna sellega sai kannatada ainult M. pank. [---] Ma arvan, et ka EKP. kk. sellega nõus on, muidugi ise asi on see, kuivõrd otstarvekohaselt see kasutamist leidnud.” Kogu rahaloost teadsid kirjutaja sõnade järgi tema ise, Käär, M. [Maikallo – MLT], filosof ja Hermann. Loetletud nimekirii kinnitaks justkui veelkord, et kirjutajaks on olnud Valter Kaaver, sest Kaaver oli rahaga seonduvast teadlik. Kuigi kirjutaja põhjendas, miks oli vaja juhtunut varjata, eelkõige kartusest saada kohtulikule vastutusele võetud, ei õnnestunud ETP liikmeil intsidenti lõpuks ikkagi salajas hoida, vt Kui kaaversotsidele toodi meelehead. – Kaja nr 200, 28.08.1930.

kohta väidab Ehrlich täpsustuseks, et tal olnud mõte Nõukogude Liitu sõita ja saada nii teesoovitust.¹¹⁸¹ Selle valguses ei tundu üldse uskumatud ega võimatud spekulatsioonid Rahva Sõna veergudel, kus asuti rahaafääri seostama aasta varem Mustvee pangast kaduma läinud 500 000 sendiga, millega üks sealne ametnik üritas põgeneda Läti kaudu Nõukogude Liitu, hiljem üritanud väidetavalt aga Vaksali puiesteelt abi leida ning pakkus kõrvaldatud raha enda Nõukogude Liitu toimetamise eest.¹¹⁸² Alfred Ermel täiendab, et ehkki „hiljem süüdistas J. Anvelt, et raha on muidu ära raisatud”, ei olnud see siiski tõsi, Valter Kaaver oli kulutanud selle ajalehtede ja brošüüride väljaandmisele.¹¹⁸³

Üht- või teistpidi olid Kaaver ja Käär osalusega rahaloos end põhjalikult häbistanud ja Kirikali järgi oli see peamine põhjus, miks põrandaaluse kaudu nende Eestist lahkumine korraldati. Esialgu pidi väidetavalt lahkuma ka Hist, kuid ilmselt varasema konflikti tõttu EKP-ga ta siiski ei läinud.¹¹⁸⁴ Rahaskandaali jõudmine Eesti ajakirjandusse tõi tõepoolest kaasa suuremahulise skandaali ja Kaaverit hurjutati „Mustvee panga afääri” pärast isegi riigikogu saalis.¹¹⁸⁵ Hist ja Maikallo heideti ETP IV kongressil veebruaris 1929 parteist välja. Hist oli juba paar päeva pärast Kommunistis ilmunud artiklit teatanud riigikogus ETP riigikogu rühmast väljaastumisest ja jäi riigikogusse erapooletuna, ETP rühma liikmete arv kahanes sellega 6-lt 5-le. Ühtlasi palus ta riigikogu juhatusele tema riigikogust lahkumise teadaannet mitte arvesse võtta, kui see peaks esitatama, sest see olla temalt varem välja pressitud.¹¹⁸⁶

Peale selle levis 1929. aasta lõpul ja 1930. aasta algul pahempoolseis ringkonnis arvamus ühe parteiorganisatori koostööst politseiga, mis tulenes sellest, et Kirikali järgi olnud nt Alviine Puusepa liikumised poliitilises politseis detailideni teada. Kuuldused levinud lisaks Tallinnale ka Narvas. Asjad said Kirikali järgi selgeks siis, kui ajakirjanduses ilmusid Voldemar Teppichi mälestused, kuid mingeid teisi „kahepaikseid” ei osanud või ei tahtnud ta nimetada ka 1962. aastal, mil mälestused kirja pani.¹¹⁸⁷

Sisetülide tõttu oli lakanud 1929. a kevadel eksisteerimast EKP Illbüroo, sügisel 1929 saadetigi tagasi suhteid taastama just Eltermann.¹¹⁸⁸ Sisetülidest oli pikemalt juttu 1. peatükis.

---

¹¹⁸¹ KM EKLA f 397 M 87:1, lk 32–33. Ka Kaaverite sugulane Alfred Ermel on meenutanud, et raha näpanud „nolk” pakkunud seda Vaksali puiestee töölismajas soovitusel eest Nõukogude Liitu pagemiseks, vt KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Materjale Valter Kaaveri kohta: Alfred Ermeli mälestused Valter Kaaverist.

¹¹⁸² Kust said kaaverlased 400.000 s? – Rahva Sõna nr 45, 26.02.1930.

¹¹⁸³ KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Alfred Ermeli mälestused Valter Kaaverist.

¹¹⁸⁴ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 40: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397, M 86:7, lk 40–42: Aleksander Kirikali teated, 09.03.1967.

¹¹⁸⁵ IV rk 3. istj, koosolek nr 34, 27.02.1930, lk 678.

¹¹⁸⁶ Kaaverlased õgivad üksteist. – Rahva Sõna nr 47, 28.02.1930. Sellist sõnastust riigikogu protokollides küll ei esine. IV rk 2. istj, koosolek nr 19, 17.12.1929, lk 329.

¹¹⁸⁷ RA, ERAF.247.78.396, l 100–101: Täiendusi A. Kirikali mälestustele 1925–1930. a, 1962.

¹¹⁸⁸ **Kuuli.** Fontanka ja Moika vahel, lk 66.

Käspert kirjutas Meeringule 1931. aasta aprillis¹¹⁸⁹ ja võttis oma kirjas kokku arvamuse ETP ja selle keskkomitee kohta: „Eesti Tööliste Partei oli selleks lülks, mille kaudu kapo oma küüned meie partei sisse ajas, meie inimesed olid küllalt naiivsed, et sellest mitte aru saada. Paaegu kõik KK liikmed selles parteis olid kapod.” Küllap kõlavad Käsperti suust ka nn kapomaania tulemused. Süüdistused tabasid siinjuures ka Illbüroo sekretäri Johannes Paulmanni, et see polnud suutnud tähele panna ja aru saada, mis tema ümber toimus.¹¹⁹⁰ Kirjavahetusest jääb pigem mulje, et närviline õhkkond, mis vajab rahustamist, valitses pigem EKP KK-s, kus Käspert oli väga hoogsalt asunud Eesti olukorra suhtes seisukohta kujundama. Nimeliselt tuuakse ETP-s esile tõusnud problemaatilistes juhtumites põhiosalistena välja Kaavereid, Kääri, Grimpeleid, kedagi Krivainoid, Miilitsat ja Kivistikku, kokku u 15 inimest.¹¹⁹¹

Opositsiooni olukorrast 1931. aastal kirjutas EKP juhtkond, et just Valter Kaaver olnud „see tsentrum, kust kiirgab kogu see kaaveriaada. Kui välja jätta Kaaveri jant, siis see „opositsioon“ on põhimõttetu...”¹¹⁹²

Siiski jääb mulje, et põrandaalune kogukond polnud veel uue aasta alguseks päriselt ära otsustanud, mida Kaaveri ja *co*'ga ette võtta. Organisaator „Marta”¹¹⁹³ märgib Nõukogude Liidust uut juhendit saades 5. veebruari kirjas, et „Tundub veidi võõrana sinu juhatus filosoofi ja poeediga [kes ilmselt ei ole Kirikal ja Kaaver, ehkki seda võiks eeldada – MLT] uuesti tutvunemise asjus. Miks sarnased kiired muutused? See toob meie asjale ainult halba, nad tunnevad, et meie pole omasse kindlad. Saatsin mõlemale vastavad juhatused.”¹¹⁹⁴ Jutuks tuleb mõistagi ka ETP, mille kohta märgitakse, et „puhastus väiksel viisil käib. Maikallo heideti välja. „Kommunisti” pommidel hea mõju hulkadele, saatke tihemini.” Ja linnavolikogu valimistest: „Linnavolikogu (L.V.) rühmaga oleme sissekukkunud, vägise poevad linnavalitsusest osa võtma. Nähtavasti on selle mõtte isa filosoof.”¹¹⁹⁴ Karm hinnang antakse ka ETP riigikogurühma kohta: „ETP. rgk. rühm ja Tall. amüh. nõukogu töötavad käsikäes. Tall. amüh. juhatus on kõigi rgk. rühma ettepanekutega nõus. Riigikogu rühm tervelt kompromiteeritud, tõrgub. Schmidt lakkur ja Maikallo sõber, Käär kahtlane, poet kerge-meelne, filosof paendluse isa. Teata kuidas tegutseda 23 ja 24 veebruaril ETP. kongressil.”¹¹⁹⁵ Kes on siin kontekstis aga „poet” ja kes „filosof”, jääb hetkel ebaselgeks.¹¹⁹⁶

¹¹⁸⁹ RA, ERAF.24.1.603, 1 1: Väljavõte Käsperti kirjast Meringile, 04.04.1931.

¹¹⁹⁰ Samas.

¹¹⁹¹ Samas.

¹¹⁹² RA, ERAF.24.1.603, 1 18: Väljavõte kirjast nr 14, 1931 vrd RA, ERAF.6495.4.39, 1 7.

¹¹⁹³ Alma Vaarmani järgi on tegemist Konstantin Männiksoniga, kes oli 1929. aastast Illbüroo sekretär, vt ERAF.9593.1.156, vihiku EKPA-59 kaas. Lisaks pakub allikas vasteid ka teistele varjunimedele. Selle järgi oli Johannes Paulmanni varjunimi Paula, Aleksander Orlov-Saare varjunimi Käli, Ivan Martõnovi *alias* Johannes Eltermanni varjunimi aga Kai.

¹¹⁹⁴ RA, ERAF.6495.5.13, 1 10: Marta sch. 5.02.1930 nr 3.

¹¹⁹⁵ Samas.

¹¹⁹⁶ Algselt kuueliikmelise ETP riigikogu rühma liikmed olid 1929./30. aasta vahetuseks lisaks Theodor Schmidtile ja Leonhard Käärile veel Valter Kaaver, Aleksander Kirikal ja

Tagantjärgi nimetati ETP juhtivtegelasi EKP kirjavahetuses ka „Kirikal-Kaaver-Weisi kambaks”, kelle „nutulaulu Eesti tööliklassi passiivsusest” 1930. aasta 6. märtsi meeleavalduse ärajäämisel peeti üksnes ettekäändeks, et õigustada oma tegematajätmissi.¹¹⁹⁷ Tegematajätmisena nähti seda, et ETP polnud piisavalt agiteerinud legaalseid töölisorganisatsioonide, et need oleksid ise midagi korraldama asunud.

1929. aasta lõpus ja 1930. aasta algul valitses EKP-s pingeline olukord mitte ainult Eesti põrandaaluste organisaatorite sisetülide ja ETP taltsutamata tõttu, vaid samal perioodil tuli lahendada ka EKP kohta algatatud uurimine, mida viis läbi Kominterni täitevkomitee poliitsekretariaat. Uurimine lähtus Tallinna organisaatori Eltermann-Martõnovi esitatud informatsioonist EKP kohta, millest oli pikemalt juttu 1. peatükis.

Jüri Ant on väitnud, et Kaaver anti oma riigivastase tegevuse eest kohtu alla juba 1929. aasta novembris ja saadikupuutumata äravõtmine tõusis päevakorda juba 1930. aasta algul, mis tõi kaasa Kaaveri põgenemise märtsis 1930,¹¹⁹⁸ ent käesoleva uurimuse raames pole õnnestunud seni leida allikaid selle väite kinnituseks. Eeluurimine käis küll ajakirjanduses laineid löönud „Mustvee panga afääri” suhtes. Samuti oli 1930. aasta märtsiks juurdlus algatatud Kaaveri seltsimehe Leonhard Kääri vastu seoses tema esinemisega 15. veebruaril 1930 Tallinna linna pritsimaja saalis töötute koosolekul, kus tegi oma koosolekukõnes muu seas kehtiva riigikorra vastast agitatsiooni. Tallinna tähtsamate asjade 1. jsk kohtu-uurija määrus Kääri vastutuselevõtu kohta pärines aga alles 7. maist 1930, kui Käär oli juba ammu Eestist lahkunud. Asi lõpetati juunis 1930, kuna Käär oli seni leidmata ja ka tagaotsimine ei andnud tulemusi.¹¹⁹⁹ Mälestuste järgi oli siiski üleval ka Kaaveri saadikupuutumata ilmajätmise küsimus ja märtsi esimestel päevadel läks Kaaver põranda alla, redutades viimased 3–4 päeva Tallinnas Jannseni tänaval Aleksander Antsoni peres kommertspanga direktori korteris ühes möbleeritud toas. Aleksander Antsoni lesk on hiljem meenutanud, et Kaaver oli põrandaaluse jaoks lärmakas ja rahutu, nii et teda oli tülikas varjata. Antsoni tuttava kaudu loodud kontakt Vaksali tn meestega viis selleni, et 5. märtsi õhtupoolikul istus Antsoni kaabuga maskeeritud Kaaver moor rattale, mis pidi ta toimetama piirini.¹²⁰⁰ Teiste mälestuste kohaselt viibis Kaaver viimase õhtu venna ja vennanaise pool Heina tänaval, misjärel sõideti

---

Oskar Tork. Tork suri 23.03.1930 pikalt põetud selgrootuberkuloosi, mistõttu on raske uskuda, et ta oleks veebruaris 1930 riigikogus aktiivselt tegutsenud. Algselt rühma kuues liige Friedrich Hist oli juba aasta varem ETP rühmast välja astunud, vt Mõõdunud nädala sündmusi. – Nool (Tartu) nr 28, 29.03.1930; Valitud ja valitsenud, lk 56–61.

¹¹⁹⁷ RA, ERAF.6495.5.13, 16: Kiri „Kommunismil Eestis pinda ei ole”.

¹¹⁹⁸ Rahva Hääli nr 88, 14.04.1974.

¹¹⁹⁹ RA, ERA.70.2.62, 1 19: Süüdistusakt August Antoni p Muru kohta; 1 23: Arvamine Leonhard Mihkli p Käär'i vastu U.N.S. § 129 p 3 põhjal tõstetud süüdistuse eraldamise ja seismapanemise kohta, 07.1930.

¹²⁰⁰ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 51: Juhan Maltsa teated, 05.07.1966; KM EKLA f 397 M 86:4, lk 10–11: Ermi Antsoni teated, 25.05.1965; KM EKLA f 397 M 87:1, lk 7–7p: Ermi Antsoni teated, 27.03.1967.

rongiga Narva ja edasi pidi nad toimetatama üle piiri.¹²⁰¹ See tundub loogilisem, sest Kaaver lahkus koos Leonhard Kääri ja oma noorema venna Felixiga. Eestist õnnestus kolmikul ka edukalt välja pääseda, kuid nad arreteeriti kohe teiselpool piiri.¹²⁰²

Eesti ajakirjandusse imbus märke Kaaveri saatusest juba 1930. aasta mai keskpaigaks, kui Vaba Maa oma kirjasaatja kaudu teatas Leningradi postitemp-liga kirja saabumisest Kaaveri koolivennale, milles Kaaver avaldanud kartust, et teda Eestisse tagasi saadetakse ja ajaleht oletas, et ju ta Venemaal trellide taga istub.¹²⁰³ Üsna kindlalt teadsid Kaaveri saatusest EKP KK liikmed, sest dateerimata, kuid sisult 1930. aasta märtsi keskpaika paigutavas kirjavahetuses Eesti illbüroolastega märgitakse Nõukogude Liidust: „Kaaver ja Käär siin. Kindlas kohas.”¹²⁰⁴ Ja 26. märtsil 1930 kirjas „Martale” teatatakse, et „Käär-Kaaver pole veel tunnistanud, Käär kindlasti nuhk. Küllap rääkima hakkab,”¹²⁰⁵ mis viitab üsna üheselt stsenaariumile, mida paar kuud hiljem oletasid Eesti ajalehed. Iseküsimuseks jääb, mil määral seostati neid Eestis märtsi keskel 1930 toimunud ulatuslikuma kommunistide vahistamisega, millest vt 1. peatükist.

Pärast Narva lähedal üle piiri minekut vahistati Valter Kaaver koos venna Felixi ja Leonhard Kääriga ja hoiti Leningradis vanglas, kus Felix Kaaver näljastreigi tagajärjel suri. Ka Käär represseeriti,¹²⁰⁶ kuid tema saatusest täpsemad andmed puuduvad. Valter mõisteti kontrrevolutsioonis süüdistatuna (§ 58–6 järgi) vangi. Ühe süüdistuspunktina esitati ka tema Eestist lahkumist, mis oli EKP keskkomiteega kooskõlastamata.¹²⁰⁷ Nähtavasti oldi EKP-s vahepeal Kaaveri parteise kuulumises selgusele jõutud, sest 30. juunil 1931 heideti ta sealt välja.¹²⁰⁸

Nagu selgub EKP KK Välismaa Büroo ja Kominterni Eesti sektsiooni kirjavahetusest, võttis Valter Kaaver 1933. aasta kevadel veel vangilaagris viibides kirja teel ühendust vana sõbra Anton Vaarandiga, paludes saata kirjandust. Vaarandi kirjutas Kaaveri kirjale vastuse L.L-i (tõenäoliselt Leo Loothing – MLT) korraldusel, kus pakkus välja, et Kaaver võiks oma süüd avalikult tunnista ja saatis talle kirjandust provokatsiooni teemal. Sisuliselt oli Kaaveriga kirjavahetuses EKP KK, koostades kirjade projektid, ehkki kirjad signeeris ja saatis ära Vaarandi.¹²⁰⁹

¹²⁰¹ KM EKLA f 397 M 87:1, lk 5, 11–12: Hilda Verro teated, 27. ja 30.03.1967.

¹²⁰² KM EKLA f 397 M 86:4, lk 10–11: Ermi Antsoni teated, 25.05.1965; KM EKLA f 397 M 87:1, lk 7–7p.

¹²⁰³ Kaaver muudab meelt. – Vaba Maa nr 111, 13.05.1930.

¹²⁰⁴ RA, ERAF.6495.1.229, l 18: Kiri, pealkirjata, dateerimata.

¹²⁰⁵ RA, ERAF.6495.1.229, l 26: Sch. Martale, 26.03.1930.

¹²⁰⁶ KM EKLA f 397, M 86:5, lk 34: Abe Liebmani teated 17.03.1966; KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Anna Djatlova mälestusi Valter Kaaverist.

¹²⁰⁷ RA, ERAF.25.2.803, l 22: Kaaver Dimitrovile, 09.07.1936.

¹²⁰⁸ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 35.

¹²⁰⁹ RA, ERAF.6495.1.293, l 243: J. Käspert Meringile ja Alasele, 19.10.1933 nr 96/I.

EKP KK, Vaarandi ja Kaaveri kirjavahetusest on säilinud üks Kaaveri kiri 1934. aasta septembrist. Tol 1934. aasta sügisel viibis Kaaver töötöisinguil Dnipropetrovskis, kus elas ka tema emapoolne tädi, mitte kaugel Mariupolist, kuhu ta oli saanud loa laagrist vabanemise järel 1934. aastal elama asuda. Kaaver rõhutab oma kõrvalseisja rolli kogu 1929.–30. aasta segadustes: „Usu, Anton, et minu südametunnistusel ei lasu ühtki isiklikku äraandmist,” ja märkides, et „kogu mu süüd seisis mu lobisemises ja praktilises lühinägelikkuses, üleliigses usalduses ümbritsevate inimeste suhtes, mille tagajärjel sündis rida paratamatuid vigu.” Kaaver avaldas lootust, et ehk Vaarandi leiaks talle võimaluse töötada „proletaarses ajakirjanduses”, pidades end ikka veel sel alal töölisliikumisele kasulikuks.¹²¹⁰ Kaaveri omakäelisest kirjast koostatud ärakiri on juba 14. oktoobril 1934 jõudnud RM-i [tõenäoliselt Richard Meeringu – MLT] kätte, kes küsib kirja serval selle sisu kohta arvamust Ottolt [tõenäoliselt Otto Rästas – MLT]. Otto on oma lühikese ja otsekohe arvamuse kritseldanud sinnasamasse kõrvale: „Minul pole andmeid süüdist.[uses] otsekohe provokats.[ioonis]. Kui ta sellest aru saab, et ta lobises ja usaldas, seega objektiivselt provokaatoritele kaasa aitas. Siis võib ju mõelda, kuidas teda töölisliikumisele lähemale tuua. Ent kes ütleb, et ta nüüd teisiti võib talitada?” ja viimaks tõdemus: „Kasutada teda E. töölisajak.[irjanduses] ei või.”¹²¹¹

Kas ja kuidas see kirjavahetus jätkus, pole teda. Võib aga oletada, et sellega olid asjad vähemalt EKP KK poolt selged. Kuna Vaarandi varasemat sõprust või vähemalt head tutvust kasutati ära, et panna Kaaver tunnistama oma kallaklust, provokaatorlust või mida tahes EKP juhtkond temast soovis, mida Kaaver ei teinud, pole imeks pandav, et Vaarandi oma publitseeritud mälestustes on väga kidakeelne hilisema kontakti puhul Kaaveriga, st 1920. aastate teise poole ja eriti 1930. aastate suhtes, eelistades teemat praktiliselt vältida või äärmisel juhul peatuda sellel kuivalt ja lühidalt.¹²¹² Võib aga ka olla, et Vaarandi tõepoolest ei teadnud Kaaveri täpsetest tegemistest ja saatusest, nagu ta märgib Kaaverile pühendatud mälestusartiklis, mis ilmus 1960. aastate keskpaigas, kuna oli juba alates 1933. aasta lõpust parteitööl Taanis. Vaarandi kohta vt täpsemalt alapeatükki 4.3.

Ka Vaarandi mõõnis üldise kahtlustuste õhkkonna olemasolu Eesti pahempoolses töölisliikumises 1920. aastate lõpuaastail. Kaaveri käekäiku ja piiri taha suundumist kommenteerides püüab ta Kaaveri olukorda mõista, kirjutades: „Tekkinud olukorras tundus õigem üle piiri Nõukogude Liitu põgeneda, et seal ühtlasi kaitsepolitsei provokatsioonide ulatust välja selgitada. Ent arusaamatus järgnes arusaamatusele. Põgeniku elukäik muutus traagiliseks: teda ei usaldatud, ta võeti vahi alla. Sain Kaaverilt kaardi, milles ta palus uskuda, et tema süda on puhas. Niipalju kui tundsin oma sõbra ausust ja otsekoheust, ei kahelnud ma

¹²¹⁰ RA, ERAF.25.2.803, l 37: V. Kaaver Antonile, 28.09.1934.

¹²¹¹ Samas, l 38: V. Kaaver Antonile, ärakiri RM-i ja Otto kommentaaridega.

¹²¹² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale.

selles. Üsna pea aga suurenesid geograafilised kaugused meie vahel veelgi ja Skandinaaviasse ei ulatunud minuni temast enam ükski teade.”¹²¹³

Foto 10. Valter Kaaver koos abikaasa Annaga, 1930. aastate teine pool.
RA, ERAF.2.1.4659, 11.

Ilmselt Vaarandilt ehk EKP KK-lt Kaaverile rahuldavat vastust ei tulnud, sest viimases hädas, järjekordselt töölt vallandatuna kirjutas ta juulis 1936 tollasele Kominterni peasekretärile Georgi Dimitrovile, kirjeldas oma läbielamisi pärast Nõukogude Liitu saabumist ning soovis oma asja uuesti läbi vaatamist.¹²¹⁴ Kas kiri jõudis ka adressaadini, pole teada. Siiski jõudis see ringiga Kominterni Eesti seksioonini Leningradis, kuid ka sealset reaktsiooni pole teada. Kaaveri kirjanduslikku tegevust uurinud Oskar Kruus on oma dokumentaalromaanis, kus põimib kogutud mälestusi Kaaverist enda ilukirjanduslike ambitsioonidega, oletanud, et pärast kirjaga tutvumist võidi Eesti seksioonis Leningradis kaaluda ka Kaaveri tagasisaatmist Eestisse, kuid rehabiliteerimist ega muud praktilist sammu Kaaveri heaks siiski ette ei võetud.¹²¹⁵ Kominterni Eesti seksiooni materjalide valguses – Kruus neid materjale ilmselt kasutanud ei ole – võib pigem väita, et otsus oli Kaaveri kohta tehtud juba 1934. aastal, ja pigem oli küsimus selles, kas Kaaver on nõus talle tehtud etteheiteid omaks võtma ja kahetsema.

¹²¹³ **Vaarandi.** Mõnda Valter Kaaverist, lk 20.

¹²¹⁴ RA, ERAF.25.2.803, l 15–23: Kaaver Dimitrovile, 09.07.1936.

¹²¹⁵ **Oskar Kruus.** Vabakäiguvang. Dokumentaalromaan. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004, lk 115–116.

Eestis oli Valter Kaaver abiellunud Karin Krassiga,¹²¹⁶ kes ei sõitnud 1930. aastal Valteri ja viimase vennaga Nõukogude Liitu. Ta jäi Eestisse, kus sattus EKP juhtkonnast lähtunud provokaatorite otsimise kampaania hammasrataste vahele vaatamata sellele, et nii tema kui ka Valter Kaaveri kaitseks koostati Eestist 1930. aasta suvel ühispöördumine, mille autorid pole teada, aga võib oletada, et tegemist oli pahempoolsete töölisaktivistidega. Igatahes nõudsid kirja autorid kirjas olevate nõudmiste kohta vastust, ähvardades selle saamatajtmise korral loobuda tööst ja „ühtlasi ühineb meiega meie seljatagune”. Lisaks lubati valida endi seast kaks saadikut, „kes lähvad N. Liitu ja toovad meile teateid”.¹²¹⁷ Pöördumine on ilmekas näide vastastikusest kahtlustuste õhkkonnast, mille üheks tekkepõhjuseks võib lugeda EKP keskasutuse püüdu juhtida mitte ainult partei-, vaid ka pahempoolsete ametiühingute tegevust Eestist väljastpoolt. Valter Kaaveri õemehe meenutusel saanud ta 1932. aastal töölisdelegatsiooniga Nõukogude Liidus käies Nikolai Karotammelt provokaatorite nimekirja, kus figureeris ka Karin Kaaveri nimi.¹²¹⁸ Nähtavasti jõudsid arengud Eestis ka Valter Kaaverini, sest õe Alviine sõnade järgi kirjutas ta neile Nõukogude Liidust, paludes perel teha kõik, et Karin tema nime ei kannaks.¹²¹⁹

Ka 1930. aastate teisel poolel oli Valter Kaaver kirjavahetuses pereliikmetega Eestis, mölgutades muu seas mõtteid kirjanduslikust tegevusest:

„Mõtlen tulevikus, nii pea kui elu natuke normaalsemaks muutub, anda midagi tõsisemat. Mõtlen kirjanduslikult ilmutada kõik üleelat sündmused viimaste aastate jooksul anda nii ütelda oma „profession de foi“. Materjali seks on isegi liig palju ja

¹²¹⁶ **Karin Kaaver** (ka Kaver, 1907–44, neiup. Krass), sündis Järvamaal Esna vallas talunikuperes, keskharidus. Tegutses 1920. aastate teisel poolel Tallinnas Vaksali puistee töölismajas, abiellus 1929 Valter Kaaveriga. Jäi 1930. aastal Eestisse, töötas Sovtorgflotis, süüdistati EKP juhtkonna poolt 1930. aastate provokaatoritevastase kampaania ajal koostöös poliitilise politseiga. Mälestuste järgi oli 1930. aastate teisel poolel tema elukaaslaseks Voldemar Teppich-Kasemets, keda ka 1940. aastal varjas. Arreteeriti nov-s 1940, süüdistati kontrrevolutsioonilises tegevuses ning selles, et oli poliitilise politsei palgal. Mõisteti apr-s 1941 §§ 58-12 ja 58-13 alusel kaheksaks aastaks vangi, suri veeb-s 1944 Karaganda oblastis Karlag'is, vt KM EKLA f 397, M 86:5, lk 35: Leonhard Kaaveri teated, 11.03.1966; lk 38–39: Aleksander Kirikali teated, 26.04.1966; KM EKLA f 397, M 86:6, l 44: Aleksander Kirikali teated 09.03.1967, KM EKLA f 397, M 87:1, lk 11–12: Hilda Verro teated 30.03.1967; „Toompea vallutajad” kohtu ees. – Järva Teataja nr 151, 31.12.1930; RA, ERAF.130SM.1.9897, l 37–40: Ülekuulamisprotokoll, Tallinnas 28.01.1941; l 65–66: Otsus ja reha-tõend 1990; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Kõide 3. Koost. Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2005, lk 428.

¹²¹⁷ RA, ERAF.6495.1.227, l 27–27p: Kiri „Lugupeetud seltsimehed!”, 29.07.1930. Alla kirjutanud A., 3., 6, 16, „7”.

¹²¹⁸ KM EKLA f 397 M 86:5, lk 2, 5: Juhan Maltsa teated Valter Kaaverist, 08.12.1965. Pmselt on tegemist nn provokaatorite ja poliitilise politsei kaastöötajate nimekirjadega, mida 1932. aasta EKP väljaannete «Против провокации» ja «На борьбу с провокацией» põhjal Nõukogude Liidus koostati ja levitati. Nimekirjas figupeeris lisaks Karin Kaaverile ka Valter Kaaveri noorema venna Felixi abikaasa Hilda Järevepera-Kaaver (hiljem Verro), vt RA, ERAF.6495.1.375, l 2: Список тайных агентов и провокаторов, 1932.

¹²¹⁹ KM EKLA f 397, M 87:2, lk 44: Alviine ja Siina Maltsa teated, 21.11.1967.

väga huvitavat. Nagu mu kirjast näed, pole ma, vaatamata rasketele läbielamistele, teenimata ülekohtule jne sugugi võõrdunud vaimlistest küsimustest. Mu traagika seisab selles, et olgugi, et ma mitu korda rohkem suudaks anda kui kõik praegused eesti proletkirjanikud, ma ei saa oma oskust ja eruditsiooni kusagil ilmutada.”¹²²⁰

Plaanitud „vaimliste küsimuste” juurde tagasi pöörduda Kaaveril siiski ei õnnestunud. Pärast rida juhutöid ja vallandamisi, kaht enesetapukatset ja uuesti abiellumist vahistati Valter Kaaver uuesti oktoobris 1937 ja ta suri 1946. aastal Stalino vangilaagris (tänapäeva Donetsk).¹²²¹

Üldiselt võib nõustuda Olaf Kuuli konstateeringuga, et EKP-l oli ETP-d võrdlemisi raske juhtida, kuid seda mitte põhjusel, et ETP juhtkonda kuuluvad isikud olid vähese poliitilise kogemusega¹²²² ja samal ajal oli probleeme EKP organisaatorite eneste vahel, mis mõlemad on kahtlemata olulised, vaid eelkõige seetõttu, et ETP juhtkond ei pidanud lihtsalt kommunistide jäigast liinist kinni. Siin omakorda oli märkimisväärne põhjus info liikumise kiiruses ja mitte just kõige stabiilsemad suhtluskanalid ETP juhtide ja Nõukogude Liidus asuva EKP juhtkonna vahel.

Kommunistide poolt vaadatuna muutis põrandaaluse parteijuhtkonna Eestist eemalviibimine tegutsemisruumi kommunistidest vähem kontrollituks, jättes sisse teatud lõtku, mida 1920. aastate esimesel poolel Eestimaa Tööraha Partei puhul ei olnud. Partei juhtkond omakorda sõltus informatsioonis paljuski Eestisse saadetud parteiorganisaatorite aktiivsusest. Eesti Tööliste Partei juhtkonna poolt nähtuna tuli aga EKP juhtidelt Nõukogude Liidus teoreetiline info ja tehnilised tegevusjuhised, millele vastukaaluks jäi nende kanda igapäevane praktiline tegevus kohapeal. Nemad pidid reageerima reaalsete olude kiirele muutusele ja langedama sellest lähtudes otsuseid, mida polnud iga kord võimalik põrandaaluste parteiorganisaatoritega kooskõlastada, sest need olid sageli kättesaamatud.

Sellele täienduseks võib veel väita, et oma rolli mängisid ka Valter Kaaveri isikuomadused: teda oligi raske kontrollida. Valter Kaaveri isikus põimused kokku mingi Euroopa võitleva intelligendi tüüp, milles oli talle üheks eeskujuks Henri Barbusse, aga ka kohalikud kunsti- ja kirjandusinimesed, kellega juba keskkooliõpilasena lävis, ja huvi poliitika vastu, mida Kaaver eri organisatsioonides realiseerida püüdis. Kaaver ise oli taltsutamatu isemõtleja, mis ei teinud tema toimetulekut tsentraliseeritud ja range juhtimisega EKP-s lihtsaks.

Teisest küljest säilis tal mingi kangekaelne idealism, mis pani Kaaveri veel 1930. aastail pärast EKP-st väljaheitmist ja vangistust kirjutama Dimitrovile ja asuma kontakti EKP liikmetega, leidmaks endale mõnes nende organisatsioonis rakendust. Aga võib ka olla, et see oligi ainus maailm, milles Kaaver end elamas ja tegutsemas ette kujutas.

¹²²⁰ KM EKLA f 397 M 86:4, lk 27: Valter Kaaveri kiri Leo Kaaverile, 13.10.1936.

¹²²¹ KM EKLA f 397, M 84:1, pagineerimata: Materjale Valter Kaaver'i kohta, Anna Djatlova mälestusi Valter Kaaverist.

¹²²² **Kuuli.** Ühise võitluslipu alla, lk 89–100.

Nagu 1. peatükis sai osutatud, oli 1920. aastate teine pool EKP jaoks kriitiline aeg. Vene kompartei kujuneva võimuvõitluse taustal hakati ka EKP-s rääkima parem- ja pahemkallakust ja oli tähtis olla kursis keskkomitee täpsete suunistega. Vastasel korral tekkisid kiiresti kahtlused parteiliikmete ustavuses. Kahtlustuste hammasrataste vahele jäid nii „ääremaade” parteiorganisatsiooni juht Aleksander Ellam kui ka ETP juht Valter Kaaver.

Vähemalt sama oluline roll kommunistliku liikumise allakäigu mõjutamisel Eestis kui riigivõimu institutsioonide tulemuslik tegevus kommunistide vahistamisel, vahest olulisemgi, oli EKP juhtkonna tegevusel. Juhtkond distantseeris end Eestis toimuvast, keskendudes rohkem Kominterni tegevusjuhistele kui Eesti oludest lähtuval tegevusele, mille tõttu sai otseselt osa ka Vene kompartei võimuvõitlusest, mis kajastus Kominterni otsustes ja suunistes, mis omakorda kandis Eesti keskkonda üle teemad nagu vasak- ja paremkallaklus jne. Sellise käitumise juuri tuleks otsida aga omakorda juba partei varasemast ajaloost, selle loomise põhimõttest, oludest ja isikuist.

Neid asjaolusid silmas pidades pole ka üllatav, et igasugune isetegevus lämmatati kiiresti ja põhjalikult, nagu ilmneb ETP puhul 1920. aastate teisel poolel, mil selle juhid püüdsid astuda mõnda pörandaalusega eelnevalt kooskõlastamata sammu. Ei tekkinud ka sellist karismaatilist ametiühinguliidrit, kes oleks olnud piisavalt võimekas ja rajanud Eesti olusid ja vajadusi silmas pidava legaalse kommunistliku liikumise platvormi. See takerdus taas kord probleemi, et Eesti kompartei oli illegaalne. Sellisena ei saanud aga loota ka mingile suuremale toetusele.

4. KOMMUNISTIDE TEGEVUS 1930. AASTATEL

1930. aasta aprillis suletud Eesti Töölise Partei oli olnud üheks viimastest EKP legaalsetest ulatuslikuma liikmeskonnaga tugipunktidest ja selle kadumisega vähenesid oluliselt EKP toleks hetkeks niigi üpris ahtad tegevusvõimalused Eestis. Eesti Töölise Partei sulgemisega suleti samaaegselt ka Ametiühingute Kesknõukogu.

Uus kümnend tõi kaasa hulga muutusi, mis avaldasid mõju Eesti ühiskondlikule elule laiemalt. Majanduslikus plaanis jäi 1930. aastate algusse suure majanduskriisi haripunkt. Maailmaturul langevate hindade kiire tempo mõjus rängalt kogu Eesti ekspordile ja paljud ettevõtted pankrotistusid.¹²²³ Elatus- taseme langus tõi kaasa rahulolematuse kasvu. Oleks igati loogiline oletada, et sellises olukorras võinuks tõusta ka huvi äärmusliikumiste, sealhulgas kommunistide vastu. Nelja aastaga kasvas töötute arv Eestis kümme korda,¹²²⁴ mida silmas pidades kujunesidki järjekordseks pahempoolsete vägikaikaveo paigaks töötute toimkonnad.

Sisepoliitiliselt saavutasid 1920. aastate lõpul ja järgmise kümnendi esimesil aastail senisest suurema populaarsuse sotsiaaldemokraadid. 1929. aasta parlamendivalimistel ei olnud sotsialistide saavutatud edu mitte üksnes hea valimistulemus (25 kohta parlamendis), vaid iseloomustas ka laiemalt sotsialistide populaarsuse kasvu ühiskonnas, mille pani aluse kommunistide senise positsiooni kaotus pärast 1. detsembri riigipöördekatset. Teisest küljest tekitas eriti majanduskriisi aastail partei enese sees vaidlusi küsimus, kas sotsiaaldemokraadid peaksid ikka kodanlikus valitsuses kaasa tegema, millest omakorda sai alguse sotsialistide sisemine polariseerumine, mis avaldus kujukamalt 1926. aasta ESTP initsiatiivil asutatud Eesti Noorsotsialistliku Liidu tegevuses.¹²²⁵ Majanduskriisi süvenedes 1931–32 polariseerus ka ESTP liikmeskond, eriti näis prokommunistlike meeleolude tõus puudutatavat ESTP noorteorganisatsiooni ja selle osakondi ning sotsialistide mõjualuseid tööliisepordi- ja karskusorganisatsioone, kus toimus sisemine võimuvõitlus. Opositsiooniliste meeleolude kasvu ja kommunistide rolli selles ning töötute toimkondades analüüsitakse järgnevalt **Oskar Cheri** ja **Ilmar Kruusi** tegevuse kaudu.

12. märtsil 1934 toimus Konstantin Pätsi riigipööre ja aasta jooksul tasulilitati poliitilised erakonnad. Käesoleva peatüki üks eesmärk on välja selgitada, kuidas mõjus riigipöördejärgne vaikiv ajastu kommunistide tegevusele. Kas sel oli parteile ja selle tegevusele veel üldse mingi mõju või oli parteitegevus

¹²²³ **Otto Karma**. Eesti Vabariigi majanduspoliitika. Kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn: Umara, 1999, lk 104–105.

¹²²⁴ 1928. jaanuaris oli Eestis 3200 töötut vrd 1932. aasta esimeseks pooleks oli see arv kasvanud 32 000-ni, vt **Karma**. Eesti Vabariigi majanduspoliitika, lk 94; Eesti ajalugu VI, lk 81.

¹²²⁵ 1925. aastal ühinesid senine Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei ja Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei Eesti Sotsialistlikuks Töölise Parteiks. Sotsiaaldemokraatide tegevusest vt lähemalt **Graf**. Parteid Eesti Vabariigis, lk 231–242.

selleks ajaks muutunud Eestis juba niivõrd lootusetuks ja positsioon marginaalseerunud, et seda ei saa omaette tegevusena käsitleda? Missugune mõju oli sellesse konteksti asetatuna 1938. aasta mais välja kuulutatud amnestiasaadusel, mille alusel vabastati ka rida kommunistliku tegevuse eest karistatud isikuid, sh teises peatükis käsitletud **Paul Keerdo**? Neid teemasid analüüsitakse **Ilmar Kruusi** tegevusele keskenduvast alapeatükis. Samuti tõstatub Kruusi tegevusaega ja -kohta silmas pidades küsimus, kuivõrd oli kommunistidel vaadeldaval perioodil edu harjumuspäraselt autoritaaržiimiga opositsiooniliseks peetud Tartu intelligentsi seas.

Peatükis ei pääse mööda ka üldisemate arengute käsitlemisest seoses kommunistliku liikumisega Euroopas ja maailmas 1930. aastail. Eelkõige käib see Nõukogude Liidus toimuva kohta, kus isikukultuse kasv ja viimaks suur terror hävitasid 1930. aastate teisel poolel kogu kommunistide n-õ vana kaardiväe. Nõukogude Liidust kolis Skandinaaviasse ka EKP juhtimiskeskus. Kuidas mõjusid Eesti kommunistidele ja nende organisatsioonile Eestis suure terrori aastad ja juhtivate tegelaste kadumine? Mida võeti ette oma tegevuse jätkamiseks ja kuidas seda tehti, selle teema juurde pööratakse **Anton Vaarandi** alapeatükis. Põgusalt tuleb seoses Vaarandiga juttu ka ühistrinde moodustamise püüetest.

4.1. Oskar Cher: noorsotsialistid, kommunistid ja töötud¹²²⁶

1930. aasta algul asutasid sotsiaaldemokraadid Tallinnas Eestimaa Töolisühingute Keskliidu juurde üleriikliku töötute toimkonna, mispeale moodustati võistlev töötute toimkond Vaksali pst Töoliste Majas. Ehkki ürituse peakorraldaja Valter Kaaveri Nõukogude Liitu põgenemise tõttu oli jäänud ära märtsi alguseks plaanitud töötute meelevaieldus, hoogustus töötute liikumine aasta jooksul märgatavalt. 1931. aastal veebruaris peeti EKP Illbüroo koordineerimisel maha I ülemaaline töötute kongress.¹²²⁷ Sama aasta kevadel tabas aga EKP põrandaaluseid struktuure häving, millest oli lähemalt juttu 1. peatükis ja mistõttu katkes kontakt EKP ja töötute toimkondade vahel. EKP oli kontakti taastamisest aga väga huvitatud ja paari järgneva aasta jooksul tehti selleks ka pingutusi, toetudes kitsaks muutunud oludes eelkõige mõnele vanglast vabanenud kommunistile, kelle kaudu püüti liikumisse kaasata ka uusi inimesi. Üheks selliseks nooreks aktivistikis tõusis Oskar Cher, kelle tõus toimus paralleelselt töötute liikumisega sotsiaaldemokraatide partei lõhenemise, eelkõige noorsotsialistliku liikumise radikaliseerumise õhkkonnas. Et paralleelselt uute inimeste kaasamise sooviga jätkus teiselt poolt provokaatorite kampaania EKP-s, muutis see inimeste valiku märgatavalt keerulisemaks.

---

¹²²⁶ Suur osa käesoleva peatüki biograafilisest ülevaatest on ilmunud artiklina Läänemaa muuseumi toimetistes nr XVII: Läänemaalane Oskar Cher (1913–1942) ja 1930. aastate kommunistlik liikumine Eestis (2014).

¹²²⁷ Töötute liikumisest vt lähemalt **Kuuli**. Ühise võitluslipu alla, lk 133–145.

„Oskar Cher (Scheer), on juudisoost noormees,” kirjutati 1932. aastal toona 19-aastase Cheri kohta ajakirjanduses, kui riigivõim oli hakanud tema tegevuse vastu töötute seas kõrgendatud huvi üles näitama. Ajakirjandus märkis veel, et Cheri ei saa õigustatult töötute hulka kuuluvaks lugeda, kuna tema vanemad omavad kinnisvara ja on talle kindlustanud täieliku ülalpidamise.¹²²⁸ Selles kontekstis muutub Cheri tõus veelgi huvipakkuvamaks.

4.1.1. Cheride perekond

Vaatamata võõrapärasele perekonnanimele, mille kirjepilt dokumentides varieerub (Scheer, Sheer, Scher, Ch(e)er, isegi Tšer, Sher ja Šer), oli Oskar Cher päritolult eestlane. Oskari isa Johannes Scheer (snd 1871) oli pärit Virumaalt Kadriina kihelkonnast Saksi vallast ja suure pere neljanda lapsena, sh kolmanda pojana, pidi ülalpidamist otsima kodutalust väljaspool.¹²²⁹ Vanim õde Maria oli Tallinna läinud juba 1890. aastal, kust liikus paar aastat hiljem edasi Peterburi.¹²³⁰ Oskari ema Maria (snd 1873, neiupeõlvenimega Grünthal) oli pärit Harjumaalt Raasiku vallast, oli pere esimene laps ja ühtlasi kolmest õest vanim. Mariast kümme aastat noorem vend Johannes (snd 1883) mängis ka hiljem Cheride, eriti Oskari elus olulist rolli.¹²³¹ Sajandivahetuse paiku kolisid Grünthalid Tallinna, Maria Grünthal ja tema noorem õde Juuli on märgitud Harju-Jaani kihelkonna personaalraamatus baptistidena samuti sajandivahetusel.¹²³² Oskar Cheri vanemaid näib olevat ühendanud baptism. Teadaolevalt astus Johannes Scheer baptistide koguduse liikmeks 1901. aastal ja siirdus umbes samal ajal Tallinna.¹²³³ Igatahes sündis pere esiklaps Robert 1902. aastal juba Tallinnas.¹²³⁴

2. septembril 1913. aastal Tallinnas sündinud Oskar Cher oli Scheeride pere neljast pojast noorim. Tema sünni aegu töötas tema isa veovoorimehena, hiljem teenis elatist autojuhina¹²³⁵, ema Maria pidas väikest toidukauplust.¹²³⁶ Vanima poja Robert Cheri ütluste kohaselt oli tema ema nimel Tallinnas ka kaks maja,

¹²²⁸ Töötute juhid Tallinnast välja. – Vaba Maa nr 254, 28.10.1932.

¹²²⁹ RA, EAA.1248.1.60, l 911: EELK Ambla kogudus: Personaalraamat Iia: Nõmmküla, Põdrangu ja Alupere, Raka ja Ambla, Rava, Roosna, Saksi priimaa, 1888–1907.

¹²³⁰ TLA 1358.2.18, l 352.

¹²³¹ RA, EAA.1210.1.159, l 192: EELK Harju-Jaani koguduse personaalraamat: Anija, Kambi, Raasiku, Perila, Reitla, Pikavere ja Kaunissaare, 1867–1894.

¹²³² RA, EAA.1210.1.158, l 196: EELK Harju-Jaani koguduse personaalraamat: Anija, Raasiku, Kambi, Pikavere, Kaunissaare, Pikva, 1895–1913.

¹²³³ RA, EAA.1248.1.60, l 911: EELK Ambla koguduse personaalraamat (IIa): Nõmmküla, Põdrangu ja Alupere, Raka ja Ambla, Rava, Roosna, Saksi priimaa, 1888–1907.

¹²³⁴ RA, EAA.2100.1.15401, l 3: Sünnimise täht. Robert Johannese p Cher (Scher), väljavõte Tallinna II baptistikogudusest, 26.06.1923, nr 45.

¹²³⁵ RA, ERA.1183.1.40, l 28: Läänemaa õpetajate seminar, sooviavaldused LÕS-i astumiseks, Oskar Cher, 1927.

¹²³⁶ **Holger Pukk.** Oskar Cher. – Haapsalu läbi aegade ja inimeste. Koostanud Guido Raudver. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 55.

nii et „minu vanemad on jõukad inimesed”. Lisaks oli perekonnal Narvas Juhkentali linnaosas krunt, kus asunud kaks maja olid 1919. aastal maha põlenud.¹²³⁷

Cheride peres hinnati haridust. Robert lõpetas 1923. aastal Tallinna õpetajate seminari ja asus samal sügisel õppima Tartu ülikooli õigusteadust,¹²³⁸ keskhari- duse omandas ka Elmar (snd 1906), kes asus Tallinna Poeglaste Kaubandus- kooli lõpetamise järel õppima Tallinna Kolledžisse.¹²³⁹ Johannese (snd 1910) kohta on andmed puudulikud. Oskar õppis Tallinna linna 13. algkoolis,¹²⁴⁰ teistel andmetel (või sellele lisaks?) Läänemaa õpetajate seminari harjutuskoolis ja 6. klassi lõpetamise järel 1927. aastal – ta oli siis 14-aastane – jätkas õpinguid algkooliõpetajaid ette valmistavas Läänemaa Õpetajate Seminaris. Lisaks kooli- tööle osales Oskar Cher fotoringi tegevuses, mängis kooli orkestris viiulit ja armastas vaielda, saavutades häid tulemusi kõnevõistlustel. Tema eestkostja ja ilmselt ka majutaja oli onu Johannes Grünthal, kes alates 1910. aastast pidas Haapsalus Kalda tänaval fotoäri.¹²⁴¹ Olgu veel mainitud, et Scheeri asemel oma perekonnanime Cher’ina näib olevat esimesena kirjutama hakanud Robert.

Cheride perekonna vanim poeg Robert oli pühendunud esperantist, kes võttis Tallinnas osa esperantoringi tööst ja hiljem tegutses ise esperanto lektorina. Ta oli 1922. aasta sügisel Tartus loodud Akadeemilise Esperanto Klubi üks asuta- jatest ja alates 1923. aastast Tartu Esperanto Seltsi esimees.¹²⁴²

Eestis oli maailmasõdadevahelisel ajal tehiskeele esperanto õppimisele ja populariseerimisele suunatud liikumine võrdlemisi populaarne. Inglise sotsio- loog Peter Forster on viidanud oma uurimuses, et 16 esperanto-organisatsiooni ja 784 liikmega oli Eesti 1920. aastate lõpul esperanto-entusiastide suhtarvu poolest miljoni elaniku kohta Euroopas neljandal positsioonil. Esperantohuvi oli suurem ainult Austrias, Taanis ja Lätis. Forster on osutanud asjaolule, et espe- rantiste oli eriti palju just neis riikides, mis olid iseseisvunud vahetult pärast I maailmasõda ja levis eelkõige noortes rahvusriikides, kus uus ametlik keel oli varem olnud vähemuskeeleks või oli riigis seni kasutatud mitut kohalikku keelt nagu Šveitsis. Samuti olid need riigid aktiivsemad esperanto Rahvasteliidu ametlikuks keeleks muutmise eest võitlejad.¹²⁴³ Esperanto populaarsust ilmestab tõsiasi, et 1927. aastal alustas Eesti Raadioringhääling iganädalaste esperanto- keelsete ülevaadete edastamist.¹²⁴⁴

Ka esperantoliikumises eksisteerisid kõrvuti võistlevad voolud. Suurimale, apoliitilisele esperantoliikumise harule, mille katusorganisatsioonina tegutses

¹²³⁷ RA, ERA.927.1.351, l 319: Robert Cheri ülekuulamisprotokoll, 08.05.1925.

¹²³⁸ RA, ERAF.25.2.1472, l 10: Справка (Scheer, Robert), dateerimata.

¹²³⁹ RA, ERA.70.2.922, l 30–31p: Maria Hermanni tr Cheri tunnistus, 03.1929.

¹²⁴⁰ RA, ERAF.1.6.4190, l 1: Isiklik leht kaadrite arvestamiseks, Oskar Cher, 27.01.1941.

¹²⁴¹ RA, ERA.1183.1.40, l 28; RA, ERA.891.2.5887, pagineerimata: Kaubandus-tööstus- koda, fotograaf Johannes Grünthal; **Pukk**. Oskar Cher, lk 55.

¹²⁴² Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado, lk 6, 14, 76.

¹²⁴³ **Peter Glover Forster**. The Esperanto Movement. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers 1982, lk 23, 27–28.

¹²⁴⁴ **A. Siitam**. Sõnake esperantost. – Keel ja kirjandus nr 11, 1959, lk 678.

1908. aastast Ülemaailmne Esperanto Liit (*Universala Esperanto-Asocio*) vastandus 1921. aastal asutatud *Sennacieca Asocio Tutmonda* (SAT) ehk Ülemaailmne Rahvusetu Liit, mis propageeris kosmopolitismi ja taotles Eugène Lanti juhtimisel rahvuse kui kontseptsiooni hülgamist.¹²⁴⁵ Lisaks asutati 1921. aastal Nõukogude Venemaal ametliku võimu soositud Nõukogude Esperanto Liit, mis nägi esperantot eelkõige poliitiliste sihtide teostamise vahendina.¹²⁴⁶ Kommunistid ei pääsenud tööliste esperantoliikumises domineerima siiski enne 1932. aasta lõhet SAT-is.¹²⁴⁷

Eestiski loodi ja tegutsesid 1920. aastate algul mitmed tööliste esperantoorganisatsioonid, suurim neist 1923. aastal Tallinnas asutatud Tööliste Esperanto Selts (*Laborista Esperanto-Societo*), kuid nende rahvusvahelise suhtluse ja meelsuse kohta on vähemalt 1920. aastate kohta võimatu midagi kindlamalt väita. Asjaolu, et valdav enamik tööliste esperantoorganisatsioonide tegutsesid edasi ka pärast 1924. aasta jaanuarireteerimisi, lubab oletada, et ehkki liikmete nimekirjades esines ka kommuniste, siis nad ei domineerinud seal ega olnud suutnud üle võtta organisatsioonide juhatusi ning seltside eesmärgiks jäi tehiskeele populariseerimine, mitte poliitika,¹²⁴⁸ mõni erand välja arvatud.¹²⁴⁹ Olukord muutus 1930. aastate algul (vt lähemalt Ilmar Kruusi alaptk 4.2).

Pole täpselt selge, kuivõrd Eestis n-õ kodanlik ja tööliste esperantoliikumine teineteisest eristusid samas tähenduses, nagu see toimus maailma mastaabis. Eestis puudus ju nii pikaajsem ulatuslikum töölisliikumise traditsioon kui ka selle harud nagu anarhosündikalism jm, mis I maailmasõja eel ja ajal olid tegele-
lenud puna-rohelise internatsionaali asutamisega. Pigem jääb Eesti esperantoliikumise põhjal mulje, et see lähtus üldiselt suurimast esperantoliikumise harust ehk apoliitilisest liikumisest, mis taotles lihtsalt universaalse suhtluskeele levitamist. Omaette küsimus on, kuidas keeleoskuse arenguga kaasas käiv maailmapildi avardamine kellegi vaateile mõju hakkas avaldama.

Robert Cher osales aktiivselt esperantoliikumises, pidades loenguid ka mitmetel tööliste esperantokursustel. Ka Tartu Ülikoolis EKP käepikendusena tegutsevasse SFÜS-i oli Robert Cher enda hilisema seletuse järgi astunud just sellepärast, et arendada esperantot. Ta pidas SFÜS-is esperanto-teemalisi ette-

---

¹²⁴⁵ Eugène Lanti, biographie:

<http://recollectionbooks.com/bleed/Encyclopedia/LantiEugene.htm> [v-tud 29.03.2014]

¹²⁴⁶ **Andrew Large**. The Artificial Language Movement. Oxford: Basil Blackwell, 1985, lk 101–102.

¹²⁴⁷ Internacio de Socialistaj Esperantisto:

http://library.fes.de/cgi-bin/populo/si.pl?t_organ=x&f_ORG=org%20ISESP%3A [v-tud 29.03.2014]

¹²⁴⁸ **Mari-Leen Tammela**. Ettekanne Linkages between the Esperantist Circles and Communist Movement in Estonia in the 1920s and 1930s, lk 4, (käsikiri); Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado, lk 39.

¹²⁴⁹ Hilisem partei kuller Alide Lepp kirjutab meenutustes näiteks, et tutvus esmakordselt põhjalikumalt revolutsiooniliste ideede ning töölisliikumisest osavõtjatega just jaanuaris 1922 Valvajas esperanto keele kursustel, mida seal töölisnoortele korraldati, vt RA, ERAF.247.51.228, l 13–14.

kandeid ja märkis enda kasuks 1925. aasta kohtuprotsessil tunnistajatena mitmed esperantoga seotud isikud, kes pidid tõendama, et ta tegeles just ja ainult tööliste hulgas esperanto levitamise ega süvenenud poliitikasse. Kuigi enese väitel tegutses Robert Cher esperanto „laiali laotamise” huvides, oli tema kandidatuur üles seatud ka Tartu linnavalikogude valimistel, kus Cher kandideeris 1923. aasta sügisel TÜV nimekirjas.¹²⁵⁰ SFÜS-iga seotud dokumentatsioonis esineb tema nimi tõepoolest valdavalt seoses esperantoga (loengud jne), 1923. aasta sügisel valiti ta ka seltsi juhatusse.¹²⁵¹ Kas Robert Cher oli ka EKP liige, pole teada, küll aga oli Eestis tegutsemise ajal väidetavalt EKNÜ liige.¹²⁵² Ise kinnitas ta hiljem Nõukogude Liidus, et oli juba seminaris õppimise ajal seminari põrandaluse kommunistliku õpilasorganisatsiooni eestvedaja, kuid oli ka ise kahevahel, kas ta oli parteiliige või mitte, viidates konspiratsioonile, mis ei lubanud tollal endalegi [!? – MLT] neid küsimusi esitada. Partei liikmepiletit tal enda sõnul polnud. Küll kinnitanud üks EKP KK liikmeist Robertile 1931. aastal Nõukogude Liitu jõudmise järel, et ta olevat olnud EKP liige 1921. aastast. Robert Cher uskus end olevat partei liige kõige varasemalt detsembrist 1924, nähtavasti võttes aluseks enda vangistamise aja.¹²⁵³

Ilmselt polnud vasakpoolne poliitiline tegevus Robertile päris võõras ka varem, kuna Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegist selgub, et juba õpingute ajal Tallinnas oli ta olnud Üle-Eestimaaalise Noorproletaarlaste Ühingu liige.¹²⁵⁴ Kui SFÜS 5. detsembril 1924 suleti ja selle liikmed riigivastase tegevuse eest kohtu alla anti, mõisteti ka Robert Cher nn akadeemiliste kommunistide protsessil kuueks aastaks sunnitööle (vt ka Künnapuu ja Vaarandi alaptk). Vabanenud 1931. aasta oktoobri lõpul vanglast, siirdus Robert legaalse välispassiga Nõukogude Liitu.¹²⁵⁵

Mitmel pool, sh nõukogudeaegses kirjanduses on välja toodud, et just Oskarist 11 aastat vanem vend Robert oli Oskarile suurimaks eeskujuks ja venna

¹²⁵⁰ RA, ERA.927.1.351, l 26–29p: Robert Juhani p Cheri palve sõja-ringkonnakohtule, 27.07.1925; l 246: Tartu linnavalitsuse teade Tartu tähtsamate asjade kohtu-uurijale, 28.02.1925; l 267: Robert Juhani p Cheri ülekuulamisprotokoll, 16.03.1925; l 318p–319p: Robert Cheri ülekuulamisprotokoll, 08.05.1925. Esperanto-huvi olemasolu Cheride perekonnas kinnitas ka Roberti kasuks tunnistanud ema Marie Scher, täpsustades, et Robert, nagu nooremad pojad, õppis esperantot tema venna Johannes Grünthali soovitusel, kes soovitas ka õpikuid, vt RA, ERA.927.1.351, l 338–339: Marie Hermani tr Cheri ütlused, 16.05.1925.

¹²⁵¹ RA, ERA.2110.1.1, l 10: Sotsifili korraline koosolek 03.10.1923, protokoll nr 8.

¹²⁵² RA, ERAF.25.2.1472, l 10: Справка (Scheer, Robert), dateerimata.

¹²⁵³ Robert Cher liitus SFÜS-iga 1923. aasta septembris, tema soovitajaks oli Oskar Sepre, vt RA, ERA.2110.1.2, l 73: Robert Cher Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi juhatusele, 29.09.1923; l 79: Teadaanne referaadiõhtust, 10.1923; RA, ERAF.25.2.1472, l 12, 18–22: Robert Cheri kiri, 15.01.1936 Moskvast.

¹²⁵⁴ RA isikuandmete kartoteek: Robert Johannese p Cheer (ka Scheer), 16.03.1923.

¹²⁵⁵ Robert Cheri kohtuasja kohta vt RA, ERA.927.1.351, nt l 359: Cher, Robert Johannese p ja teiste süüdistamise kohta 1923–1924. aastal Tartus illegaalsesse kommunistlikku organisatsiooni kuulumises, 1924–1926; RA isikuandmete kartoteek: Robert Cheer (ka Scheer), sõitis 25.11.1931 Narva piiripunkti kaudu N Liitu.

vangistamine 1924. aasta riigipöördekatse järel mõjus Oskarile n-ö suunavalt.¹²⁵⁶ See „pani mind, 11 aastast poisikest juurdlema ilmas valitseva õiglusetuse üle. Muutusin opositsionäärriks kodanlise korra vastu,” möönis Oskar hiljem oma elulookirjelduses. See kõik tõi Oskarile kaasa hulga sekeldusi, mida ta järgnevalt kirjeldas. Ehkki tsitaat pärineb Cheri 1941. aasta algul koostatud elulookirjeldusest,¹²⁵⁷ pole see variant üldse ebaloogiline ja võiks olla usutav. Vanema venna tugevale mõjule Oskari poliitiliste vaadete kujunemisel viitab ka Oskariga koos Tallinna noorsotsialistlikus ühingus tegutsenud nimekaim Moisei Scheer.¹²⁵⁸ Vanema venna kui mõjutaja rollist kõneldakse ka 1930. aastate alguse töölisajalehes Teine Tööliste Võitlus, milles ilmunud kirjutises noomiti Oskar Cheri, et ta oli poliitilises politseis ülekuulamisel olnud liiga avameelne: „Selleasemel, et vastata, et teate mu elulugu paremini kui mina, ta [Cher – MLT] seletas puhtsüdamlikult, kuidas ta poliitilisele teadvusele mõju avaldas ta venna vangistamine, kuidas ta läinud otsimisaegjärgus noorsotside ühingusse, kuidas ja mispärast teda koolidest välja heideti [---]. Ühe sõnaga: sm Cher selle „ülestimistusega” andis kapo kätte suurepärased materjalid oma süüdistusakti jaoks. See on suur viga.”¹²⁵⁹

Oskar Cher õppis Läänemaa Õpetajate Seminaris vaevalt kaks talve ja lahkus koolist segastel asjaoludel. Nõukogudeaegses kirjanduses on rõhutatud konflikti teket õpetajaskonnaga maailmavaatelisel pinnal, mistõttu Cherile näidati ust. 1941. aasta elulookirjelduses on ka Oskar Cher ise märkinud, et ta sunniti seminari II klassist lahkuma just seetõttu, et oli „kodanlise korra” vastu opositsionäärriks muutunud.¹²⁶⁰ Cheri elulugu uurinud kirjanik Holger Pukk mainib aga episoodi, kus Oskar Cher tõi „poisilikust uhkustamistahtest” kooli kaasa onu revolvri, millega oli leitud „konkreetne ja kaalukas ettekääne Oskarist lahtisaamiseks”.¹²⁶¹ Tõenäolisem on siiski, et tegemist polnud siinkohal „kaaluka ettekäänedega” Oskarist kui poliitiliselt aktiivsest ja sellest lähtuvalt tülikast noorest vabanemiseks, vaid kooli otsese reageeringuga relvaintsidendile. Seda muidugi juhul, kui see tõepoolest aset leidis. 1929. aasta sügisest õppis Oskar taas Tallinnas, seekord Gustav Adolfi Gümnaasiumis.¹²⁶²

¹²⁵⁶ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 34 vrd **Pukk**. Oskar Cher, lk 55.

¹²⁵⁷ RA, ERAF.1.6.4190, 1 6: Oskar Cheri elulookirjeldus, 27.01.1941.

¹²⁵⁸ **Moisei Scheer**. Endise noorsotsialisti mälestustest, 1964, käsikiri, lk 6 [http://eja.pri.ee/stories/Scheer.pdf, v-tud 20.03.2018].

¹²⁵⁹ Hoiduge lobisemast. – Teine Tööliste Võitlus nr 2, 24.12.1932. Cheri enda teadaanne tema kahest vestlusest poliitilises politseis nii 25. sept kui 11. okt 1932 ilmus ajalehes Tööliste Võitlus 15. oktoobril ja vähemalt teadaandes jättis ta mulje, et kuigi jutuaajamised kestsid mõlemal korral mitu tundi, siis Cher ise suurt midagi ei rääkinud, vt **O. Cher**. Avalik teadaanne. – Tööliste Võitlus nr 6, 15.10.1932.

¹²⁶⁰ RA, ERAF.1.6.4190, 1 6: Oskar Cheri elulookirjeldus, 27.01.1941.

¹²⁶¹ **Pukk**. Oskar Cher, lk 56.

¹²⁶² RA, ERAF.1.6.4190, 1 1: Isiklik leht kaadrite arvestamiseks (Oskar Cher), 27.01.1941.

Foto 11. Nn akadeemilised kommunistid 1931. aasta oktoobris pärast vanglast vabanemist. Tagareas vasakult Robert Cher, Mihkel Tulp ja Albert Lipstal, esireas vasakul serval Harald Nael, paremal serval Anton Vaarandi. Esireas keskel ametiühingute gelane, 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse järel vangistatud Johannes Sepp.

RA, EFA.26.P.0-50399.

Cheride emale kuulavas kahekordses puumajas Roosi ja Juhkentali tänava nurgal Tallinnas elas üürikena ka Alma Vaarman, kes on hiljem meenutanud, et Juhkentalis hüüti Johannes, Robert ja Oskar Cheri „Sääri poisteks”. Vaarman meenutab veel, et kui majaperenaisest ema sai jaole, et tema keskmine poeg „selle kuradi Kreuksi Jaaniga” sõbrustab, hakkas poisid „kere peale saama”, aga „ometi läksid poisid kindlalt J. Kreuksi jälgedes”.¹²⁶³ Mõnevõrra näib Alma Vaarman olevat Cheride „Kreuksi jälgedes” minekuga üle pakkunud. Kui Jaan Kreuks 1923. aasta kevadel tulevahetuses hukkus, oli Oskar vaevalt 10-aastane ja Robert õppis seminari viimases klassis. Vaarmani mälestus on huvitav selle poolest, et tõstab taaskord esile suhtlusringi olulisuse. Juhkentali linnaosas elasid 1910. aastail peale Cheride ka Kreuksid, Telmanid ja Vaarmanid.

4.1.2. Oskar Cher poliitikas: noorsotsialistid ja töötute komiteed

Oskar Cheri haridustee katkes uuesti 1931. aasta kevadel. Ta on hiljem märkinud, et ta heideti Gustav Adolfi gümnaasiumist välja pärast seda, kui ta 1931. aasta aprillis astus Eesti Noorsotsialistlikku Liitu.¹²⁶⁴ Ilmselt andis koolist välja-

¹²⁶³ Vaarman. Vennad Kreuksid, lk 203.

¹²⁶⁴ RA, ERA.R-819.2.72, 19: Oskar Cheri ülekuulamisprotokoll, 24.11.1941.

heitmine tollal 18-aastase Cheri ambitsioonidele uut hoogu ja võimaldas teda huvitavate küsimustega tegelemiseks hulga rohkem vaba aega, sest mingeid andmeid tema püsivast töökohast ei ole. Ühe allika väitel jätkas Oskar siiski õpinguid erakoolis,¹²⁶⁵ ent sellest ajast ei näi kooliskäimine olevat olnud Oskarile enam prioriteet ja ta sukeldus poliitilisse tegevusse.

1920. aastate lõpul kogus Eestis populaarsust noorsotsialistlik liikumine. Eesti Noorsotsialistlik Liit (ENL) oli asutatud 1926. aastal Nigol Andreseni juhtimisel eesmärgiga süvendada sotsialistlike ideede levikut just noorte seas, organiseerida töölisnoori. Liidu korraldatavad kursused, koosolekud jm osutusidki populaarseks eriti koolinoorte seas, kelle organiseerimisele pööras liit ka suurt tähelepanu. Liit ei olnud iseseisev organisatsioon, vaid tegutses ESTP allorganisatsioonina, kasvatades nii sotsialistide parteile liikmeskonda. Liidu liikmeks sai astuda alates 14. eluaastast, ESTP liikmeks 18-aastaselt, Liidu Tallinna osakonnal oli oma ajakiri Rännak.¹²⁶⁶

Tallinna Noorsotsialistlik Ühing, mille liikmeks astus ka Oskar Cher, korraldas kord nädalas referaat-koosolekuid, millele järgnesid sõnavõtud ja ühislaulmine. Moisei Scheer on meenutanud, et rikkalik oli ka ühingu lugemislaua kirjavar, mis sisaldas välismaiste sotsialistlike noorsooliitude ajakirju ja ka Saksa pahempoolsete sotsiaaldemokraatide ajakirja Der Klassenkampf jm.¹²⁶⁷ On tõenäoline, et lisaks venna eeskujule haris Oskar Cher end poliitiliselt just selle ühingu kaudu. Et ta võttis ühingu tegutsemist väga tõsiselt, näitab seegi, et peagi laiendati ühingu tegevust ka tema kodukvartalisse ehk Juhkentali tänava piirkonda. Ametliku nimetusega Tallinna Noorsotsialistlik Ühing Karl Marx hakkas aktiivselt tegutsema septembris 1931¹²⁶⁸ ja selle tegevust, mille keskmes oli ajaloolise materialismi õppering, juhtis Oskar Cher ise.¹²⁶⁹ 1932. aasta jaanuaris astus seltsi liikmeks ka Oskari noorem vend Johannes Cher.¹²⁷⁰

Cheri huvi kommunistide vastu oli ärganud siiski pisut varem. Nõukogude Liidus elanud eesti kommunistide kirjavahetusest selgub, et 1931. aasta märtsiks oli Oskar Cher võtnud ühendust sealse kirjastusega „Külvaja”, ent nähtavasti ei saanud ta oma kirjale kohe oodatud vastust, sest ehkki teati, et ta on „vangisoleva sofili Sheri vend”¹²⁷¹, ei oldud tema motiivides esialgu sugugi veendatud. Teati, et ta oli pärast kommunistide 1931. aasta kevadisi vahistamisi hakanud töötama „sotslises noorte ühingu”, aga kuna Oskari, kes „olla lõpetanud haapsalu seminari, nüüd mingis Tallinna keskkooli viimases klassis”, olla leidnud keegi Jurjev, kes oli omakorda kommunistide jaoks kahtlane isik, oli Johannes

---

¹²⁶⁵ RA, ERAF.6495.1.265, l 286p:[ilmselt] J. Käsperti kirjast M[earingu]-le ja A[lase]-le.

¹²⁶⁶ **Lebbin.** Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis, lk 192–194.

¹²⁶⁷ **Scheer.** Endise noorsotsialisti mälestustest, lk 5.

¹²⁶⁸ RA, ERA.4992.1.60: Tallinna Noorsotsialistlik Ühing „Karl Marx“, pea-, üld- ja juhatuskoosolekute protokollid, 09.1931–14.11.1932.

¹²⁶⁹ **Scheer.** Endise noorsotsialisti mälestustest, lk 8.

¹²⁷⁰ EA, ERA.4992.1.60, l 109–110: TNY „Karl Marx’i” juhatuskoosoleku protokoll nr 5, 05.01.1932.

¹²⁷¹ Siin peetakse silmas juba ülalnimetatud Sotsiaalfilosoofilist Üliõpilaste Seltsi.

Käspert tema suhtes ettevaatlik. Käspert kirjutas: „Huvitav, et nähtavaste sama Sheri poolt „Külvajale” kiri tuli, mille ärakirja lisan. Ka nähtavaste nuhk?”¹²⁷² Suhtumine Oskar Cheri muutus, kui 1931. aasta lõpus Nõukogude Liitu jõudnud Robert Cher kandis Eestis valitsevast olukorrast ette ilmselt taas Käspertile. Ta nimetas siis ka oma noorema venna noorsotsialistlikku ühingusse astumist, tähendades, et „seal olla tal kohe nii vastikuks läind, et ta ühendusesse astunud vaksali puiesteega, kust Juudas teda instrukteerib.”¹²⁷³

Ehkki EKP KK kirjavahetusest nähtub, et Juudast peeti EKP juhtkonna seas provokaatoriks ja teda püüti Eesti tööliikumisest eraldada, pakkudes talle võimalust jääda Nõukogude Liitu, kuulati Juudaselt ära Eestist tulev teave.¹²⁷⁴

Samal ajal oli Robert Cher Käspertile jutustanud, et ehkki just Juudas teinud Oskar Cherile ülesandeks noorsotsialistide hulgas pahemopositsiooni organiseerida, öelnud Oskar Robertile, kui see teda koos Juudasega vaksalisse saatis (nähtavasti siis Tallinnast Nõukogude Liitu sõidul novembris 1931), et „neid instruksioone, mis Juudas temale parajaste annud, ta parema meelega seekord täidaks, kui ta teaks, et Juudas N. L.-st mitte tagasi ei tule”. Juudase tagasituleku korral peljanud Oskar tema juhiste järgi tegutsemist, kuna Tallinnas üldiselt peeti Juudast väidetavalt provokaatoriks.¹²⁷⁵ Seega olid ka Oskar Cherini jõudnud Juudase kohta levivad kahtlused. Siinkohal on tegemist keskkonnaga, millest oli juttu eelmises peatükis ehk usaldamatuse õhkkonnaga, kuhu pahempoolse poliitika vastu huvi tundma hakanud Oskar Cher sattus kohe, kui läks Vaksali pst töölistmajja vahetult pärast mitut järjestikust kommunistide vahistamist.

Ilmselt polnud selles, et EKP KK Juudase informatsiooni vastu võttis, ehkki teda ei usaldatud, midagi eripärast, sest EKP juhtkonnas oli suhtumine ka

---

¹²⁷² RA, ERAF.6495.1.265, l 198–201p: J. Käspert A-le, 24.03.1931.

¹²⁷³ RA, ERAF.6495.1.265, l 286–287: [ilmselt] J. Käsperti kirjast M-le ja A-le. Tallinnas Vaksali puiesteel asuvas Töölistmajas olid juba 1920. aastate algul tegutsenud kommunistide kontrolli all olevad ametiühingud. 1920. aastate teisel poolel asusid seal nii Eesti Tööliste Partei, prokommunistliku Ametiühingute kesknõukogu, kui ka kiutööliste, transporditööliste jt ametiühingute ruumid. „Juuda” isikut ei õnnestunud käesolevaga välja selgitada, ent võib oletada, et tegemist oli kommunistidele lähedalseisva isiku, võib-olla mõne ETP liikmega, kes ei pruukinud olla EKP liige. Nõukogude Liidus EKP juhtkonna vahelises kirjavahetuses mainitakse 1931. aasta jooksul „Juudast” mitu korda. Teda kahtlustati, et ta on „nuhk” või „provokaator”, kui ta 1931. aastal Nõukogude Liitu külastas. Käspert avaldas kirjavahetuses soovi, et ka M ja A omalt poolt peale käiksid, et Juudast „jalust koristataks”: „Meie inimesed, kellega ta kokku puutub, peavad kõik teda nuhiks, naeravad tema suure kõhu üle, V. Juhkum tähendas talle, et kui Eestis töötatöölisel kõigil niisugused tüsedad on, kui nende sekretäär, kellenä Juudas ennast esitleb, siis tema küll ilmaaegu väerinnal võidelnud on,” vt RA, ERAF.6495.1.265, l 291: Käspert M-le ja A-le, 05.12.1931. Küll pidi Juudasel olema EKP KK-ga piisavalt lähedased suhted, et ta käis Leningadis viibides Käspertile Eestis toimuvast kõnelemas. Näiteks märgib Käspert, et „Juudas jutustas mulle üldistes joontes sedasama, mis R. Sheer, aga ei rääkinud spordilaste kongressist, Sheeri venna asjus.” Vt RA, ERAF.6495.1.265, l 287: A? M-le ja A-le, 1931.

¹²⁷⁴ RA, ERAF.6495.1.265, l 287.

¹²⁷⁵ RA, ERAF.6495.1.265, l 286p: J. Käspert? M.-le ja A.-le, dateerimata.

Robert Cheri eelkõige Käsperti poolt, kes Cheriga tihedamini kokku puutus, algusest peale ettevaatlik. Juba 1931. aasta talvel kirjavahetuses seoses endiste SFÜS-i liikmete Vaarandi, Tulpi, Naela, Cheri (Sheeri) ja Lipstali vanglast vabanemise ja Nõukogude Liitu siirdumisega kirjutab Käspert kirjas kellelegi „...“-le: „Nendest olla Sheer ja Lipstal arvamist avaldanud, et nad Nõukogude Liitu jõudes „poliitikas loobuvad ja ennast teadusele pühendavad”, kuna aga teised kolm teadusest loobuda ja ennast tervelt poliitikale pühendada tahavad.”¹²⁷⁶

Robert Cher ei teeninud plusspunkte Käsperti silmis, kes oli aktiivsemaid provokaatorite nimekirjade koostajaid, ka sellega, et kaitses nii Juudast kui ka Elmar Kauerit, keda peeti komparteis reeturiks juba seoses Hans Heidemanni lööksalklaste protsessiga (vt lähemalt alaptk 2.3), ega uskunud nende rolli provokatsioonides. „Tema arvates on sarnane kahtlustus tekkinud nuhkide-maaniast”, tsiteeritakse Robert Cheri arvamust Juudase kohta.¹²⁷⁷ „Ma ei tahtnud Sheeriga juttu ajada provokatsiooni küsimuste üle, kuna ma tema poolt ka veel teises juhtumises märkasin leplikkust selle pahe vastu.”¹²⁷⁸ Leplikkus oli EKP juhtide silmis aga tõsine ja põhimõtteline probleem, nagu selgus juba Valter Kaaveri puhul.

Seevastu näib suhtumine Oskar Cheri olevat Eesti kommunistide ladvikus olnud stabiilselt lootusrikas. Ilmselt Käspert oma kirjas Meeringule ja Alasele kirjutab muu seas Robert Cheri infole toetudes Oskar Cheri asutatud noorsotsialistide ühingust Karl Marx, kuhu Oskar Cher hakanud vastu võtma ainult „kommunismi poole kalduvaid noori, ta rääkida peaaegu avalikult sellest”. Tunnustavalt kirjutatakse ka 1931. aasta kevadel Läänemaa õpetajate seminaris korraldatud Karl Marxi hommikust: „Sheeri vend ollagi see olnud, kes Haapsalu kooliõpetajate seminariumis mürgeldanud, mille tõttu tekkis teatud tänavu-suvine arupärimine lorikogus.”¹²⁷⁹ Samuti oli Käspertini jõudnud teave sellest,

---

¹²⁷⁶ RA, ERAF.6495.1.265, l 247–248: J. Käspert M.-le ja A.-le, 29.10.1931, Leningradis.

¹²⁷⁷ RA, ERAF.6495.1.265, l 286p.

¹²⁷⁸ Samas.

¹²⁷⁹ RA, ERAF.6495.1.265, l 286p. Mais 1931 esitasid riigikogu Tööerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ja Põllumeestekogude fraktsioonide saadikud vabariigi valitsusele aru-pärimise sotsialistliku propaganda ja usuvastase kihutustöö kohta koolides. Sellise propa-ganda eksisteerimist peeti märtsis 1931 Tallinnas noorsotsialistide kongressil vastu võetud otsuste, milles nõuti koolinoorsoo mõjutamist nii sotsialistlikus suunas kui ka ateismi vaimus, tagajärjeks. Väideti, justkui oleks sotsaaldemokraat Jaan Piiskari haridusministriks saamise järel muutunud noorsotsialistide tegevus eriti julgeks ja jultunuks. Näitena toodi samal kevadel Läänemaa Õpetajate Seminaris toimunud intsident, kus ühel nn isamaalisel hommikul kanti ette referaat Karl Marxist, misjärel mänginud seminari orkester „Internatsionaali”. Selle tagajärjel jättis kooli pedagoogikanõukogu kaks kõige aktiivsemat 6. klassi õpilast õpetaja kutsest ilma. Teo initsiaatorid öeldi olevat tulnud Võru Õpetajate Seminarist. Aktiivseimate noorsotsialistidena nimetati õpilasi Präätsi, Hallopit ja Artur Pihti, kellest Leonhard Hallop olnud referaadi ettekandja. LÕS-i õpilane noorsotsialist Piht heidetud mais 1931 seminarist välja, kui tema korterist leiti kommunistlikku kirjandust. Samaaegselt liikuv kuulujutt, justkui pidanud LÕS-i õpilased metsas põrandaaluseid koosolekuid, koolisisene juurdlus ei kinnitanud. Oskar Cher ei õppinud 1931. aastal enam LÕS-is, kuid hilisemates mälestustes viidatakse põrandaalusele marksismiringile, mis 1930. aasta sügisest väidetavalt Haapsalus

et Oskar Cheri juhitud Karl Marxi nimelise ühingu eestvõttel oli vasakpööre 1931. aasta novembris läbi viidud seni sotsialistide kontrolli all olnud Töölispordi Liidus, mida peeti omaette saavutuseks.¹²⁸⁰

Nagu juba korduvalt osutatud, elas kommunistlik liikumine Eestis just sel ajal läbi suurt madalseisu. 1931. aasta kevadel ja suvel oli vahistatud suur osa EKP põrandaalustest tegelastest, illegaalne büroo lakkas olemast ja EKP KK kaotas mõneks ajaks sideme Eestisse jäänud kommunistidega.¹²⁸¹ Ka EKP Tallinna organisatsioon oli sisuliselt lakanud eksisteerimast pärast seda, kui juunis 1931 vahistatud EKP KK liige Voldemar Teppich- Kasemets andis politseile välja parteiga seotud informatsiooni, mille alusel vahistas politsei kogu partei Tallinna komitee.¹²⁸² Sellistes oludes oli uute inimeste liitmine muutunud kommunistidele eluliselt vajalikuks. Oskar Cheril oli selleks soodne taust olemas. Roberti kinnitus, et tema nooremat venda pole poliitiline politsei värvanud, muutis ta sellevõrra atraktiivsemaks. Mäletatavasti oli uute inimeste liikumisse toomise vajadust rõhutatud ka EKP KK aprillikonverentsil 1930.

Paralleelselt toimus 1930. aastate algul EKP-s provokaatoritevastane kampania, millest oli eespool juba juttu. Ka Oskar Cheri Tallinna- ja Tartu-perioodi tegevuse lähemal vaatlusel jooksevad Cheri tegevusega kõrvuti provokaatorite otsimise küsimus ning hirm poliitilise politsei organisatsiooni imbumise ees. Oskar Cheri lähemate isikute ringi puhul tulevad mõned ilmekad näited sellest esile. Siinkohal on paslik neil lähemalt peatuda.

Juudase teabe kohaselt Käspertile oli „noorem Sheer” Vaksali puiesteele, s.o Töölismajja tulles sattunud kellegi Jurjevi juurde, kellena tuleb kõige suurema tõenäosusega kõne alla Elmar Jurjev. Oskar Cher palunud end Vaksali pst-le tööle võtta, kuna „tahta sotside juurest ära tulla”. Sealsamas andnudki Juudas enda sõnade kohaselt Oskar Cherile nõu sotsialistide seas „oppositsiooni kasvatamisele asuda” ja hilisemad kohtumised Oskar Cheriga toimusid juba ilma Jurjevita. Juudase järgi olid ühingul Karl Marx 1931. aasta hilissügiseks olemas juba ka sidemed Narva ja Tartu noorsotsialistidega, kuid täpsemaid nimekirju polnud Juudasel Käspertile esitada.¹²⁸³

Elmar Jurjevi kohta oli kommunistidega seotud töölisringkonnis kerkinud usaldusvääruse küsimus. Jurjev oli ametiühingute häälekandja Võitluse Aeg toimetaja, kes paljastati 1932. aasta kevadel keset EKP KK-st lähtuvat nn provokaatorite kampaniat Leningradis ilmuvas kommunistide ajalehes Edasi

---

tegutsenud ja milles osalenud ka Oskar Cher. Cheri nimi käidi 1931. aasta kevadel riigikogus välja hoopis seoses Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi, hilisema Gustav Adolffi Gümnaasiumi 5.B klassi levivate kahtlustega, nagu oleksid mõned selle klassi õpilased noorsotsialistid. Ühe 5.B klassi õpilase isa, Kristliku Rahvaerakonna ja riigikogu liige Theodor Tallmeister oligi üks ühispöördumise algatajaist riigikogus, vt IV rk 7. istj. 149. koosolek, 19.05.1931, lk 2699–2706; 153. koosolek 11.06.1931, lk 2777, 2781–1782; **Johannes Tust.** Tuttav allkiri. – Rahva Hääl nr 202, 02.09.1983.

¹²⁸⁰ RA, ERAF.6495.1.265, 1 286p.

¹²⁸¹ RA ERAF.6495.1.309, 1 3; **Riis.** Kolmandat teed ei ole, lk 91–92.

¹²⁸² Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost, lk 102–103.

¹²⁸³ RA, ERAF.6495.1.265, 1 287.

kui provokaator ja kaitsepolitsei agent, kuid teda peeti võimalikuks politsei kaastöötajaks juba varem. Jurjevi abilisena nimetati ka näiteks Karin Kaaverit.¹²⁸⁴

Parteikuller Hilda Lepp on meenutanud, kuidas ta asus kahtlustuste tekkides koos mõne seltsimehega Jurjevit ja temaga lähemalt seotud isikuid, teiste seas Valter Kaaveri endist abikaasat Karin Kaaverit liikumisest välja tõrjuma. Jurjevi-vaenamise hammasrataste vahele oleks napilt jäänud ka Oskar Cher, kes oli Vaksali pst-le tulnud just Jurjevi kaudu. Lepp seletab, et teised seltsilised (= naisseltsimehed) tahtsid sellepärast ka Cheri „väljalüüa”, kuid Lepp luges Cheri „tubliks poisiks, kes ainult eksitusse viidud oli, ma neile rääkisin, et vaadake, kui ta delegatsioonist tagasi tuleb, siis ta saab hoopis teiseks. Nõnda ka juhtuski. Kui Schher I. mai delegatsiooniga tagasi jõudes, ka neid paljastama hakkas, siis saimegi neist lahti.”¹²⁸⁵ Oskar Cheri töölisdelegatsiooniga Nõukogude Liidus käigust tuleb lähemalt juttu edaspidi.

Novembris 1931 heideti Oskar Cher Noorsotsialistlikust Ühingust välja (samast kampaaniast Tartus TEK-iga seoses vt lähemalt Ilmar Kruusi ptk 4.2). Sellele lisaks hurjutas Oskari ajakirjandus, Päevaleht oli väidetavalt leiutanud mõiste „chiiberdamine”, osutades Oskari aktiivsele tegevusele. Sündmusest kirjutanud K. Martinson ei täpsusta, mis kuupäevast selline kirjutis pärines,

---

¹²⁸⁴ Hoidke sarnaste „sõprade” eest – vaenlastega saame isegi hakkama. (Äratrikk Eestist saadud põrandaalusest „Kommunistist”) – Edasi nr 102, 08.05.1932. **Elmar Jurjev** (1908–41), sündis Kalvi vallas Virumaal, kantseleiametnik. Aastail 1929–31 kiutöölise ametiühingu liige, 1930–31 Tallinna-Harjumaa ametiühingute kesknõukogu sekretär. Esines aug-s 1930 sõjaringkonnakohtus 14 kommunisti kohtuprotsessil tunnistajana. Ta külastas seejärel paar kuud hiljem Eesti töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liitu, kus Johannes Käspert oma hilisemas kirjas töölisdelegatsiooni liikmete kohta on Jurjevi osas märkinud „nagu teame, nuhk”. Jurjev arreteeriti okt-s 1940, teda süüdistati, et oli olnud poliitilise politsei informaatore. Eriti püüti teda siduda Teppich-Kasemetsa kaudu toimunud kommunistide võrgustiku avalikustulekuga 1931. aasta suvel, mida Jurjev kategooriliselt eitas. Tunnistas siiski, et oli alates 1929. aastast, mil lendlehtede levitamisel tabati, politseiga koostööd teinud ja seda kuni 1933. aastani. Muuseas kaevanud Karin Kaaveri peale, keda uskus olevat politsei agent. Mõisteti apr-s 1941 NKVD vägede sõjatribunali otsusel VNFSV KrK § 58–13 järgi surma, lasti maha 10.06.1941 Tallinnas, vt 14 riigipöörajat kohtu ees. – Kaja nr 200, 28.08.1930; **Ross**. Süüta süüdlased, lk 13; RA, ERAF.6495.1.265, l 201: J. Käspert A-le, 24.08.1931 nr 39/a; RA, ERAF.130SM.1.15024, l 24–25: Elmar Gustavi pg Jürjevi ülekuulamisprotokoll, 16.11.1940; l 28 –29: Elmar Gustavi pg Jürjevi ülekuulamisprotokoll, 13.12.1940; l 37: Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistus, 26.07.1927; l 65: Eesti Vabariigi Ülemkohus, rehabiliteerimistend, 30.08.1991; Poliitilised arreteerimised Eestis I, lk 104.

¹²⁸⁵ RA, ERAF.24.5.37, l 8–9: SI Lepp Hilda (Julie Ploompuu) jutustus oma tegevusest, 1935. 1932. aasta jooksul ilmus Eesti ajakirjanduses mitmeid sõnumeid Nõukogude Liidus eesti kommunistide „kehvikutega” sõjajalale asumisest, pidades viimaste all silmas nii Eesti ametiühingutegelasi kui ka 1932. aasta juunis kokku tulnud riigikogu pahempoolsete töölise ja kehvikute riigikogu rühma liikmeid. Näiteks esitati kommunistide ajalehtedes Elmar Kauerit ja Karin Kaaverit provokaatoritena, aga nende kõrval loetleti üles ka Hans Heidemanni kohtuprotsessist tuttav Elmar Kauer, endine ETP liige Konstantin Weiss, kehvikute riigikogu rühma saadik Roman Laes jpt, vt Enamlased „kehvikutega” sõjajalal. – Vaba Maa nr 179, 02.08.1932; Kus on ehtsamad kommunistid? Eesti ja Vene kommunistid sõimavad üksteist provokaatoriteks. – Kaja nr 180, 03.08.1932.

kuigi sündmuste järgnevuse põhjal peaks olema tegemist olnud 1931. aasta detsembriga. Päevalehe väljendit kasutades jätkab Martinson, et nüüd pööras ka Oskar Cher „silma sinna, kus otsesemat töörahva kasude kaitsmist arvas leidvat e Vaksali pst nr 8 asuva „Tööliste Maja” poole”.¹²⁸⁶ Siiski, nagu ilmneb Nõukogude Liidus elavate eesti parteiliikmete kirjavahetusest, oli Oskar Cher jõudnud Tööliste Majja juba hulga varem ja tegutses mõnda aega paralleelselt nii noorsotsialistide hulgas kui ka Vaksali puisteel.

1931. aasta sügisel astus Oskar Cher ka transporditööliste ametiühingusse ja võib oletada, et see ei toimunud mitte voorimehest isa jälgedes, vaid Tööliste Majast saadud instruksioonide kohaselt. Tema täpsed ülesanded ametiühingus pole selged. Küll rivaalitsesid sotsialistide ja kommunistide endiselt juhtkoha pärast pahempoolses ametiühinguliikumises.

1920. aastate teisel poolel püüti sotsiaaldemokraatide eestvõttel taastada eelnevalt kommunistide juhitud ametiühingute võrgustikku, millest mitmed ametiühingud olid endiselt Profinterni liikmed. 1927. aastal peeti Tallinnas pikema vaheaja järel üleriiklik töölisühingute kongress, asutati Eestimaa Töölisühingute Keskliit ja võeti vastu selle põhikiri. Lootused ametiühinguliikumise ühtlustamisele siiski luhtusid, tasapisi tugevnevate pahempooseste ametiühingute opositsioonimeeleolud säilisid ja neid õhutas omakorda tagant põrandaalne EKP. 1927. aastal osteti tagasi 1924. aastal sekvestri alla läinud Tööliste Maja ja taastati Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, mis pidi olema katusorganisatsiooniks Tallinna ja Harjumaa ametiühingutele. 1928. aasta algul Eestimaa Töölisühingute Üldliidu I kongressil domineerisid siiski sotsiaaldemokraadid, mis väljendus otsuses ühineda Rahvusvahelise Ametiühingute Liidu ehk nn Amsterdami Internatsionaaliga, kuigi mitte ilma protestideta pahempoolsemate ametiühingute esindajailt. Teisalt jätkas tegevust ka pahempoolne Ametiühingute Nõukogu ja kaht võistlevat ametiühingukeskust püüti ühendada, moodustades 1929. aasta kevadel kahe kesknõukogu pinnalt uue ametiühingute kesknõukogu, mis paiknes endiselt Tööliste Majas. Kesknõukogu juhatuse esimeheks sai Konstantin Veiss,¹²⁸⁷ ETP ja alates 1929. aastast riigikogu liige, kellest oli põgusalt juttu Valter Kaaveri tegevuse juures. Üldiselt oli 1920. aastate lõpuks pahempoolne tööliikumine killunenud mitmete erinevate tillukeste rühmituste vahel, mida lõhestas veelgi poliitilise poliitsei suhteliselt tõhus tegevus jälituse ja organisatsioonidesse imbumise kaudu. Viimane süvendas muu seas organisatsioonides usaldamatuse õhkkonna.

1927. aastal taastatud kommunistide kontrolli all oleva prokommunistlike ametiühingute kesknõukogu mõjusfääri kuulus muu seas ka Tallinna transporditööliste ametiühing,¹²⁸⁸ mille liikmeks 1931. aastal astus ka Oskar Cher. Peale

---

¹²⁸⁶ **K. Martinson.** Elu tuleb elada nõnda... – Võitluse radadel. Mälestuste kogumik. Koost. N. Vanaselja. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 370.

¹²⁸⁷ **Kuuli, Liebman, Saarniit.** Töörahva riigi eest, lk 190–191, 199, 201–202, 207–218, 234–236.

¹²⁸⁸ **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 70; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 162.

selle tegutses ta Tööliste Majas veel Ehitustööliste Ametiühingus ja Tööliste Kultuurhariduslikus Ühingus.¹²⁸⁹

Transporditööliste Ametiühing valis Oskar Cheri 1932. aasta kevadel ka töölisdelegatsiooni liikmeks, mis külastas 1. mai pidustuste puhul Nõukogude Liitu.¹²⁹⁰ Cheri enda sõnul tegi talle delegatsiooniga ühinemise ettepaneku ametiühingute kesknõukogu. Jääb mulje, et töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liitu saatmine oli üks võtteid, mille kaudu 1930. aastatel EKP endale uusi liikmeid koolitas. Enne pidi inimene olema muidugi piisavalt näidanud üles huvi ja aktiivsust, kuid ei pidanud veel tingimata olema aktiivne parteiliige, et delegatsiooni koosseisu pääseda. Küll aga asetused Liidus käinud või õigupoolest juba sinna minejad kohe ka poliitilise politsei huviorbiiti ja nii ilmubki Oskar Cher esimest korda kaitsepolitsei kartoteeki omaette kirjuna mais 1932, kui tema kohta märgitakse, et on võtnud välispassi sõiduks Nõukogude Liitu ja teeb seda 1. mai tähistamise puhul ja transporditööliste esindajana.¹²⁹¹

Kuuajase Nõukogude Liidus viibimise järel oli ilmselt Cher leitud olevat piisavalt sobiv isik, et tollane Kominterni Eesti sektsiooni kaastööline Karl Säre¹²⁹² tegi talle ettepaneku hakata pidama Eestis koosolekutel ettekandeid Nõukogude Liidu esimese viisaastaku plaani saavutustest jm lähedastel teemadel. Cher osales enda väitel neljal-viiel koosolekul.¹²⁹³

Ühe sellise ettekandekoosoleku Tallinnas Kopli rahvamajas 1932. aasta septembri lõpus, kus Cher oma reisimuljetest rääkis, katkestas politsei. Paar päeva hiljem kutsuti Cher poliitilisse politseisse vestlusele, mille Cher üles kirjutas ja avaldas legaalses töölisajalehes, kutsudes ka teisi politseisse „vestlusele” kutsutuid sama tegema.¹²⁹⁴

Cheri tegevuses võib näha kommunistide uut taktikat, mis oli tingitud tegevuskeskkonna ja olude muutumisest. Suunis hakata politseisse vestlusele kutsu-
mise kohta töölisajakirjanduses infot jagama tuli ilmselt kommunistidelt või pahempoolseilt ametiühinguringkonnilt¹²⁹⁵ ja täiesti pragmaatilistel põhjustel.

---

¹²⁸⁹ **Martinson.** Elu tuleb elada nõnda..., lk 371.

¹²⁹⁰ RA, ERA.R-819.2.72, 19; **Martinson.** Elu tuleb elada nõnda..., lk 371.

¹²⁹¹ RA isikuandmete kartoteek: Oskar Johannese p Cher (ka Scheer, Cehr), poliitilise politsei komissar, 484–32, 03.05.1932; vt ka RA, ERA.1.3.356: Cher, Oskar.

¹²⁹² **Ohmann.** Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik, lk 72.

¹²⁹³ RA, ERA.R-819.2.72, 19.

¹²⁹⁴ **Martinson.** Elu tuleb elada nõnda..., lk 371–372; **O. Cher.** Avalik teadaanne. – Tööliste Võitlus nr 6, 15.10.1932.

¹²⁹⁵ Selle täpne initsieerija on teadmata, kuid üleskutsule provokatsiooniga võitlemiseks kirjutas ametlikult alla prokommunistlik pahempoolsete tööliste ja kehvikute riigikogu rühm. Juhise umbkaudseks väljatöötamise ajaks võib pidada 1932. aasta teist poolt. Rühm tõi üleskutses välja rea punkte, mille täitmisele kõiki pahempoolsete töölisorganisatsioonide liikmeid kutsuti. Iga töölisorganisatsiooni liige, kes oli saanud kutse ilmuda poliitilise politseisse, pidi enne minekut sellest teatama oma organisatsiooni juhtivtegelastele, pärast aga teatama neile kõik ülekuulamise üksikasjad, mh kes oli ülekuulaja, mida küsiti, kuidas inimene vastas, milliseid ettepanekuid talle tehti ja kuidas ta neile reageeris, millistest isikuist ülekuulaja juttu tegi, milliseid andmeid nende kohta küsis jne. Lisaks pidi isik pärast

Sellega püüti lõppu teha Eestis tol ajal valdavale kahtlustuste õhkkonnale ja üksteise süüdistamisele provokatsioonis ja koostöös politseiga. Samuti näib see olevat olnud vahend, et vähendada üllatusi, et poliitiline politsei ei saaks kellegi kohta välja tulla mingite väidetega (nt koostööst), vaid et kogu teave politseis käimistest oleks olemas töölisorganisatsioonidel endil, kus jääme ots on kommunistide käes.

Sama vestluse eest, mida eespool sai juba tsiteeritud ja kus Oskar nimetanud oma eeskujuna oma vanemat venda, noomitigi Oskarit hiljem töölisajakirjanduses tema liigse avameelsuse pärast.¹²⁹⁶

Samuti hakkas Oskar (või suunati, pole täpselt selge) tegutsema töötute komiteedes. Selleks ajaks oli Cheri pahempoolne tegevus muutunud riigivõimule juba nii häirivaks, et 24. oktoobril 1932 keelati tal kohtu- ja siseministri otsusega elamine kaitseisukorra piirkonnas.¹²⁹⁷ See tähendas, et ta pidi Tallinnast lahkuma. Valinud (või partei määras?) uueks elupaigaks Tartu, sõitis Oskar ülikoolilinna.

Tartus oli tollal kommunistide huvi keskpunkti tõusmas Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühing (TEK), mille kaudu oli võimalik korraldada kõnekoosolekuid (vt lähemalt Ilmar Kruusi alaptk 4.2.). Lisaks tegutsesid kommunistid pahempoolsetes ametiühingutes ja töötute keskel. 1932. aasta sügisel, kui Cher Tartusse elama asus, astus temagi TEK-i liikmeks ning just tema ja teise endise noorsotsialisti Arnold Kriisemanni eestvõttel kallutati kevadel vanast liidrist Aleksander Audovast ilmajäänud TEK senisest tugevamalt pahempoolsete sõiduvette. Muu hulgas levitasid Cher ja Kriisemann ühingu liikmete seas EKP lendlehti ja väljaandeid.¹²⁹⁸ Kriisemann oli olnud 1920. aastate teisel poolel EKP juhtimisel asutatud ja tegutsenud Ülemaalse Töölisnoorsoo Ühingu üks juhte ja oma tegevuse eest kuni 1932. aastani vangis istunud, kust vabanemise järel Tartusse suundus.

Tartuski sukeldus Cher aktiivsesse ametiühingu- ja parteitegevusse. Peale TEK-i liikmeks olemise sai temast kiiresti Tartu Keemia- ja Paberitöölise Ametiühingu juhatuse liige, samuti kuulus Cher Tartu töötute komitee ja üle-eesti-

---

vestlust politseis astuma üles avaliku teadaandega temaga juhtunu kohta oma organisatsiooni koosolekul. Avalik teadaanne tuli avaldada ka töölisajakirjanduses ja manitseti: „Kes niisugused seletused ja teadaanded andmata jätab, sellel on nähtavasti põhjus neid varjata, ja niisugused isikud tuleb halastamata igasugustest töölisorganisatsioonidest kõrvaldada.” Vt RA, ERA.852.1.107, l 14: Pahempoolsete Tööliste ja Kehvikute Riigikogurühma üleskutse provokatsiooniga võitlemiseks, käsikirjaline, dateerimata.

¹²⁹⁶ Hoiduge lobisemast. – Teine Tööliste Võitlus nr 2, 24.12.1932.

¹²⁹⁷ RA isikuandmete kartoteek: Oskar Johannese p Cher (ka Scheer), poliitilise politsei komissar, 484–32, 03.05.1932. Sissekande dateering osutab, et poliitiline politsei pidas Oskar Cheri silmas juba alates sellest ajast, mil ta transporditöölise esindajana 1932. aasta kevadel Nõukogude Liitu külastas.

¹²⁹⁸ RA, ERAF.6495.1.271a, l 2–24, siin l 9–10, 13: „Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu” ja ta üksikute liikmete osa Eestimaa töölisliikumises (jooni pahempoolsest revolutsioonilisest töölisliikumisest Tartus 1931–33 aastail), 04.02.1934 Leningradis.

maalise töötute komitee juhatusse¹²⁹⁹ ning tegutses isegi Tartu Naiskäsitöölise ametiühingus.¹³⁰⁰ Martinson on tsiteerinud väidetavalt Cheri saadetud infokildu partei juhtivatele tegelastele pärast paarinädalast Tartus viibimist:

„Aktivistid (A. Kriisemann, Joh. Sepp, Erhard Lepik, August Hint jne.) on tööga käsist ja jalust seotud, on 3-4 juhatuses. Seepärast on eriline tähtsus uue kaadri kiirel kasvatamisel, mida me ka kultuuriühingu ja edaspidi töölisnoorteühingu kaudu teeme. Igal noorel on kohuseks tehtud kuuluda ühte pahempoolsesse ja ühte sotslikku või provokaatorite käes olevasse ametiühingusse... [---] asutan Tartu noorte osakonna täiesti uutest jõududest (Lõhmus, Mägar, Rehk, Rässo, Bernhard Vassil, Eduard Piir jne). Kuna tööstusõpilaste kooliga, kus õpib palju noori vabrikutest ja töökodadest, on side B. Vassili, Rehki ja Rässo kaudu, loodan kaunis kena arvukese töötavaid noori kokku tõmmata ja nende kaudu vabrikute ja töökodadega tihedad sidemed luua.”¹³⁰¹

Vaatamata aktiivse tegevuse jätkamisele järgnesid partei sisepinged Cherile ka Tartusse, mis omakorda iseloomustab kujukalt meeleolusid EKP-s ja sellega piirnevais vasakpoolses ametiühinguliikumises ja tööliste keskel. Ühes omaaegses aruandes Tööliste Esperanto- ja Kultuuriseltsi tegevusest kirjeldatakse, et kuigi 1932. aasta sügisel vanglast vabanenud Arnold Kriisemanni ja Tallinnast välja saadetud Oskar Cheri Tartusse jõudmise järel astusid mõlemad küll TEK-i liikmeiks ja „lõid hoopis uue õhkkonna ühingu viies ta klassivõitluse õigele alusele mööda revolutsioonilist liini”, ehkki ei Kriisemann ega Cher kuulunud ühingu juhatusse, mainitakse ka seda, et Tartus ei võetud Cheri esialgu sugugi avasüli vastu ja neisse suhtuti umbusuga. Mõned ühingu liikmed levitasid kuuldusi, justkui oleks Cher saadetud Tartusse provokaatorina, et Tartu töölisliikumise tegelasi poliitilisele politseile kätte mängida ja keegi Osvald Kool „oli hoiatanud avalikult sm. Cheriga astuda läbikäimisse”.¹³⁰² Kuigi selline hoiatamine oli kuulujutu tasemel, annab see ettekujutuse tegevusõhkkonnast.

Situatsiooni ilmestab ühe TEK-i liikme, endise noorsotsialisti Arnold Piiri intsident poliitilisest politseist vastu võetud kümne krooniga, milles oli keskne roll ka Oskar Cheril. Piir oli võtnud poliitilises politseis vestlusel käies vastu 10 krooni, mida hoidis esialgu saladuses, aga kui rääkis sellest ka Kriisemannile-Cherile, tegid need loo avalikuks, asudes ühtaegu Piiri kaitsma väitega, et Piir oli raha vastu võtnud töölisliikumise taktikat teadmata. Ilmselt peeti siin silmas kehvikute riigikogu rühma üleskutset ja sellest lähtunud teavitustegevust töölisajakirjanduses. Otsustati, et Piir peab avaldama avaliku teadaande töölisajakirjanduses, kus oma eksimust kahetseb ja selle tingimuse täitmisel lubati

¹²⁹⁹ RA, ERAF.6495.1.271a, l 25.

¹³⁰⁰ RA, ERA.5065.1.87, pagineerimata: Alvine Nuuma mälestused ametiühingutest Tartus. 04.1960.

¹³⁰¹ K. Martinson. Elu tuleb elada nõnda..., lk 374.

¹³⁰² RA, ERAF.6495.1.271a, l 9–12.

Piiri organisatsiooni liikmeks jääda, millega Piir nõustus.¹³⁰³ Selliseid artikleid ilmus ajalehtedes Tööliste Võitlus ja Teine Tööliste Võitlus. Huvipakkuv on siin Cheri roll ja kogu tegevuse ülesehitus: Cher võtab isiklikult vastu otsuseid, konsulteerimata mõne organisatsiooniga. Võimalik on ka, et Cheril oli nii hea sideliin venna või mõne Leningradi Eesti kommunistiga või ka Tartus tegutsenud EKP liikme Elmar Vassiliga, et ta sai operatiivselt pakilisemaid küsimusi läbi arutada ja otsuseid langetada. Teisalt oli Cher ilmselt sellistes juhtumites kogenud, tal olid seljataga juba Elmar Jurjevi ümber pununud intriigide võrk, millest Cheril oli õnnestunud võrdlemisi puhtalt välja ujuda, kuna ta oligi oma poliitilist karjääri alustanud pealekaebamiste ja rühmituste rivaalitsemise õhkkonnas. Seega võib oletada, et ta oli omandanud selles atmosfääris toimimise oskuse. Taoliste otsuste langetamine võiski anda jäigemate vaadetega isikutele alust kahtlustada, kas Cher pole mitte tulnud Tartusse tööliikumist lõhestama.

1933. aasta alguses elas toona vaevalt 20-aastane Oskar Cher Tartus, kus ta jätkas üha hoogsamalt poliitilist tegevust. Millised olid tema elatusallikad ja kust sai ta enda ülalpidamiseks sissetuleku, pole teada, kuid tema tegevust silmas pidades võib oletada, et kui EKP-l oli selleks ajaks mingeid sissetulekuid, sai Cher neist tõenäoliselt samuti osa. Kominterni toetus parteile lakkas täielikult ju alles 1938. aastal.¹³⁰⁴ Võimalik ka, et Cher tegutses mõne ametiühingu või kesknõukogu palgalise organisatsioonina, nagu oli tegutsenud Olga Künnapuu 1920. aastate esimesel poolel. 23. jaanuaril 1933 valiti Cher Tartus peetud III töötute kongressil üleriiklikku töötute komiteesse, kuid kongressil ta ei osalenud, sest oli enne seda vahistatud.¹³⁰⁵ Selles, et Cher arreteeriti ja mõisteti rahukohtuniku otsusel avalikus kohas rahu rikkumise eest viieks päevaks vangi ainult paar päeva enne kongressi toimumist, võib näha ka soovi ta kongressi tegevusest eemal hoida. Ajakirjanduses nimetati teda „hoogsa kõnevooluga” isikuks, kes püüdis Tartu miitingutel kohalike töötute „juhi” osa etendada,¹³⁰⁶ nii et ta võis olla üsna tülikas. Pärnu töötuid juhtinud kommunist Erich Tarkpea kirjeldab oma mälestustes kongressi ettevalmistava jõuna põhiliselt just Oskar Cheri ja Alfred Taalmani, märkides, et just Cher tõi Tallinnast kongressi otsuste projektid, mille kongressitoimikond kongressile esitas.¹³⁰⁷ Jaanuaris 1933 võeti Oskar Cher vastu EKP-sse.¹³⁰⁸

Märtsis astus Cher üles nahatöölise koosolekul Tartus, kuid ta ei saanud kõnet pidada, kuna koosolijad karjusid ta maha. Selleks ajaks viitab ajaleht

---

¹³⁰³ RA, ERAF.6495.1.299, l 1–23, siin l 12: E. Lepiku kirjeldus enda ja tema kaaslaste osavõtust põrandaalusest tööst ning poliitilise politsei koosseisu ja taktika kohta kodanlikus Eestis, 13.11.1933, Pihkvas.

¹³⁰⁴ **Kuuli.** Kominterni Eesti sektsiooni rahad, lk 82.

¹³⁰⁵ RA isikuandmete kartoteek: poliitilise politsei komissar Tallinnas: Oskar Cher (ka Scheer), 25.01.1933; **Tarkpea.** Mälestused, lk 134; RA; ERAF.6495.1.299, l 14.

¹³⁰⁶ Kaks töötute kongressi saadikut vangla. – Postimees nr 19, 24.01.1933.

¹³⁰⁷ **Tarkpea.** Mälestused, lk 134.

¹³⁰⁸ **Kuuli.** Ühise võitluslipu alla, lk 140.

Cherile juba kui „tundud pahempoolsele kihutuskõnelejale”.¹³⁰⁹ 1933. aasta aprilli algul mõisteti Cher, kellele nüüd viidatakse kui „tundud pahempoolsele agitaatorile ja isehakanud noorukesele „töölisjuhile””, Tartu politsei aadressil valesüüdistuste esitamise eest üheks kuuks vangi.¹³¹⁰ Mais 1933 suleti hulk Tartu pahempoolseid töölisorganisatsioone ja arreteeriti nende aktiivsemad liikmed, teiste seas ka Oskar Cher, Erhard Lepik, Ilmar Kruus, August Hint. Cher mõisteti aastaks ja kümneks kuuks vangi, kust vabanes 1935. aasta aprillis, misjärel töötas mõnda aega Tallinnas ema vürtsipoes.¹³¹¹

1936. aasta kevadest elas Oskar Cher uuesti Tallinnast väljasaadetuna Haapsalus ja tema tegevusest annab põgusalt aimu kirjavahetus, mida ta tolleks ajaks Rjazani oblastis Aleksandro-Nevskis elava ja advokaadiametit pidava venna Robertiga pidas, kirjutades augustis 1936 muu seas: „elan Haapsalus ja õpin onu juures fotoasjandust. Õppimine läks juba kaunis edukalt, kuid seal korraga tuli mul 2 kuud (4. VI–4. VIII) Haapsalu vanglas kinni istuda. Nagu ma Sulle juba varemalt vist teatasin – olid mul 2 1932. aasta asja veel pooleli. [---] ... nii tuli mul keset suve see ots ära istuda.”¹³¹² Heino Noor, kes on meenutanud oma lapsepõlve sõjaeelses Haapsalus, on märkinud, et Oskari onu Johannes Grünthal oli üle linna hinnatud fotograaf, kelle juures käidi tegemas klassipilte ja käisid end fotografeerida laskmas ka muude asutuste ja organisatsioonide kollektiivid, näiteks kaitseliitlased jt.¹³¹³

Paar kuud hiljem saadeti Oskar Cher ajateenistusse Tartu Kuperjanovi partisanide pataljoni. Mil määral tegeles ta poliitikaga pärast ajateenistusest naasmist või ajateenistuses, ei ole teada. Tollases perioodikas tema tegevuse kohta mingeid teateid ei ilmunud ja kaitsepolitsei (poliitilise politsei) kartoteegis on tema kohta märkus kevadest 1937, mil Kuperjanovi partisanide pataljonis teenivat Cheri peeti silmas kui „aktiivset kommunistlikku tegelast”. Ära märgitakse nii tema Nõukogude Liidus käiku 1932. aastal kui ka osavõttu sotsialistliku ühingu tööst.¹³¹⁴ 1941. aastal väitis Cher poliitilises politseis, et 1935. aastast kuni

---

¹³⁰⁹ Kihutuskõneleja aeti koosolekult minema. – Postimees nr 68, 22.03.1933.

¹³¹⁰ O. Cheri karistati jälle. – Postimees nr 82, 07.04.1933. Cher oli detsembris 1932 Tartu keemia ja paberitöölise ametiühingu kõnekoosolekul esinenud väitega, nagu oleks poliitvang Johannes Tross kriminaalpolitseis hulluks pekstud, ja nõudnud süüdlaste vastutuselevõtmist. Cherile esitati seepeale süüdistus kriminaalpolitsei kohta valeteadete levitamises ning mõisteti Tartu-Võru rahukogus üheks kuuks vangi. Otsus kunagi täitmisele ei läinud, sest Cheri süüdistati selleks ajaks juba ka UNS-i § 102 alusel riigivastases tegevuses, mille alusel mõisteti veeb-s 1935 aastaks ja kümneks kuuks vangi. Selle hulka oli juba arvestatud eelvangistus alates 1934. aasta juunist, vt RA, ERA.1947.3.4634, 1 2: Süüdistusakt Oskar Johannese p. Cheri kohta, 15.02.1933 Tartus; 1 29–29p: kohtuotsus, 12.11.1935.

¹³¹¹ RA, ERA.R-819.2.72, 1 9–10, RA, ERA.1947.3.4634, 1 2, 29–29p.

¹³¹² RA, ERAF.25.2.1472, 1 50–50p: Robert Cher Alasile, 29.11.1936.

¹³¹³ Vestlusest Heino Noorega, 11.07.2013, Tartus.

¹³¹⁴ RA isikuandmete kartoteek: Oskar Cher (ka Scheer), poliitilise politsei komissar Tallinnas, 25.01.1933; saadeti 02.11.1936 Harju kaitseringkonna staabi poolt Tartu Kuperjanovi partisanide pataljoni sundaega teenima: Oskar Cher (ka Scheer), poliitilise politsei komissar, 1147-37, 15.04.1937.

1940. aasta juunini ta poliitikategemisest osa ei võtnud, töötades selle asemel fotograafia alal Haapsalus,¹³¹⁵ täpsemalt onu juures fotoäris. Kas ajutise poliitikast tagasitõmbumise põhjus võis olla, et Oskar Cher tegeleski neil aastail süvendatult fotograafiaga, mille vastu tal näib olevat olnud tõsisem huvi, või kontakti kaotus parteikaaslaste ja ilmselt ka vennaga, kes heideti 1936. aastal passiivsuse tõttu parteist välja ja kelle kohta puuduvad 1937. aastast alates iga-sugused arhiiviandmed¹³¹⁶ või veel mingisugused muud põhjused, pole võimalik praeguse uurimisseisu juures öelda. Ka pole praegu teada, kas Cheri vastu hakati juba enne 1940. aastat taas huvi tundma 1938. aastal amnestiaga vabanenute ringkondades. Siis moodustati uuesti Illbüroo ja parteikomiteed Tallinnas ning Tartus. Väiksematesse linnadesse, kus parteiliikmeid vähem, määrati parteiajalookirjanduse andmeil Illbüroost volinikud, näiteks Pärnusse Boris Kumm ja Georg Abels. Samas nt Cheri, keda on parteiajalookirjanduses nimetatud kui kommunistlikku tegelast Haapsalus, volinikuna ei kirjeldata. Puuduvad andmed, kas temaga maiamnestia järel ka mingi reaalne kontakt võeti või milline roll (kui üldse) tal täpselt oli.¹³¹⁷

Üks tõenäoline võimalus on, et partei liikmed olid üksteisest võõrdunud, sest pärast 1931. aasta suuri sissekukkumisi oli partei reorganiseerimisega muudetud ka suhtluskanaleid Nõukogude Liiduga. Lisaks oli Eltermann-Martõnovi afääriga seoses kevadest 1935, millest tuleb lähemalt juttu Vaarandi alapeatükis 4.3., rakendatud parteiorganisaator Eltermanni enda soovitusi ettevaatusabinõudest, nt senisest suurem ettevaatus Eesti parteiorganisatsioonidega kullerite vahetaliituse kaudu suhtlemises, mis muutis kohapealsete parteiorganisatsioonide tegevuse veelgi kohmakamaks.¹³¹⁸ Seetõttu ei olnud teiste parteiliikmetega enam sugugi lihtne kontakti leida. Siiski pole võimatu, et 1938. aasta amnestia järel Eestisse tulnud Säre võis Cheriga ühendusse astuda. Võis ju Säre algul elada ainult Hiiumaal, Cheriga oli ta varem tuttav. Cher ei puutunud endiste seltsimeestega eriti tihedalt kokku, peale selle sai Oskar Cher 1941. aasta kevadel uues, Säre juhitud EKP KK-s endalegi koha. Mingit dokumentaalset tõestust, kirjavahetust või muud sellest võimalikust läbikäimisest mõistagi ei ole.

4.1.3. Epiloog

Uuesti asus Oskar Cher poliitilisse tegevusse 1940. aasta suvel, kui Läänemaa Õpetajate Seminarist tuttav Artur Piht¹³¹⁹, üks 1931. aasta Karl Marxi hommiku korraldajatest ja tulevane Läänemaa miilitsa organiseerija, kutsus Cheri paar

---

¹³¹⁵ RA, ERA.R-819.2.72, 19–10.

¹³¹⁶ RA, ERAF.25.2.1472, 154: Otsus Šer, Robert Johannese p kohta, EKP KK, 14.07.1936.

¹³¹⁷ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 306. Cheri kui piirkonnavolinikku ei maini oma mälestustes ka Hendrik Allik, vt RA, ERAF.247.51.8, 15.

¹³¹⁸ Õhtuleht nr 17, 22.01.1990.

¹³¹⁹ 1930. aastate lõpul oli Artur Piht tegev ametiühinguliikumises, olles ise Ehitus- ja puutöölise ametiühingu sekretär, vt Ehitus- ja puutöölise ametiühingul üle 700 liikme, – Uus Eesti nr 131, 03.05.1938.

nädalat pärast juunisündmusi enda juurde Tallinna Tõnismäele¹³²⁰ ja tegi talle Töolisühingute Üldliidu poolt ülesandeks maatöoliste organiseerimise Läänemaal. Selle järel saabusid juba ülesanded ja ametikohad EKP-st.¹³²¹ 1940. aastal elas Läänemaal ka ainult kaks EKP liiget – Oskar Cher ja H. Haljasaas (end Grünfeld, eestistatud 1940. aasta aprillis), neist Cher ainsana Haapsalus.¹³²² Järgnes Cheri kiire parteiline karjäär: temast sai EK(b)P Läänemaa organisaator, 1940. aasta oktoobrist juba EK(b)P Läänemaa maakonnakomitee sekretär, paralleelselt sellega Rahva Omakaitse juht. 1941. aastal kinnitati Oskar Cher ELKNÜ Keskkomitee esimeseks sekretäriks ja valiti ka EK(b)P keskkomiteesse.¹³²³

Karl Särest ja Oskar Cheri tegevuse lõpuaastast kirjutanud parteiajaloolane Armin Lebbin on asetanud Karl Säre tegevuse Eestis 1940.–41. aastal puhtalt võimuvõitluse konteksti,¹³²⁴ tuues näitena välja, et EKP KK I sekretäriks saades koondas Säre enda kätte võimu, kõrvaldas EKP juhttuumikust konkurendid ja valis asemele endale meelepärased isikud. Veebruaris 1941 toimus Tallinnas EK(b)P IV kongress, kus valiti EK(b)P Keskkomitee bürosse Karl Säre, Johannes Lauristini, Nikolai Karotamme, Adolf Pauki, Johannes Varese, Herman Arboni, Vladimir Tributsi ja Boris Kummi kõrval ka Oskar Cher. Esimeseks sekretäriks sai Säre. Kuivõrd võib siit järeldada, et Oskar Cher oli Säre soosik, on võimatu öelda. Igatahes polnud Cher amnestia alusel vabanenutega tihedalt seotud, mis omakorda võib olla põhjuseks, miks ta võis Särel rohkem sobida kui teised. Samuti oli Cher Särega juba 1932. aastal töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liitu külastades kohtunud või vähemalt oma sõnade järgi saanud Särelt mingis vormis suuniseid.

Ka Nørgaard kirjutab Armin Lebbinit tsiteerides, et veebruaris 1941 parteikongressil arvati Neeme Ruus koos Tarkpeaga keskkomiteest välja parteilise ebasoosingu ehk lühidalt Karl Särega mittesobimise tõttu ja et ka Harald Habermanil tekkinud Särega konflikt sellelt pinnalt, et Haberman nimetas Saret parteiliseks ainuvalitsejaks, lubades muu hulgas Säre ebasobiva käitumise Moskvas Stalinile ära kaevata. Mitmete vanade parteilaste keskkomiteest eemalejäämisega või -jätmisega tulid KK-sse ka uued inimesed nagu Adolf Pauk, Herman Arbon ja Oskar Cher.¹³²⁵ Küsimuseks jääb, kuivõrd on Säre vastuolud teiste parteilastega ja tema negatiivsed isikuomadused tagantjärele võimendatud. Need on aga valdavad mitte ainult trükki jõudnud tekstides, vaid ka publitseerimata mälestustes.

---

¹³²⁰ Vastukaaluks prokommunistlikele ametiühingutele Vaksali piuestee töölismajas olid sotsiaaldemokraatide mõjualused ametiühingud end sisse seatud Tõnismäel. Viimaste heaks töötas vähemalt 1940. aastani ka Artur Piht.

¹³²¹ **Pukk.** Oskar Cher, lk 60; RA, ERA.R-819.2.72, I 10.

¹³²² **Pukk.** Oskar Cher, lk 59, 23–30.

¹³²³ RA, ERAF.1.6.4190, I 1: Isiklik leht kaadrite arvestamiseks (Oskar Cher), 27.01.1941; I 7: O. Cheri elulookirjeldus, 28.01.1941; Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 247.

¹³²⁴ Öhtuleht nr 9 12.01.1990.

¹³²⁵ **Nørgaard.** Kongelundeni mõrv, lk 165.

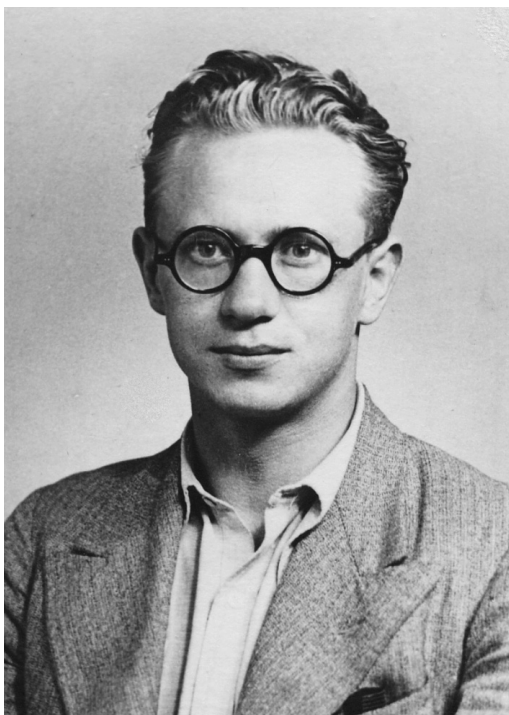

Foto 12. Oskar Cher tõenäoliselt 1940. aastal.
RA, ERAF.1.6.4190, 11.

Pärast seda, kui 8. oktoobril 1940 lülitati EKP ÜK(b)P koosseisu, osalesid üleliidulistel partei nõupidamistel ka EKP esindajad. Juulis 1941 saadeti ringkiri liiduvabariikide komparteide KK-dele, millega keelati vabariikide juhtivate parteitöötajate evakueerimine Nõukogude Liidu tagalasse, selle asemel tuli KK juhtivatel töötajatel minna põranda alla ja organiseerida vastupanu kohapeal. 23. juulil 1941 moodustati Säre juhtimisel ka EK(b)P KK põrandaalune parteiline keskus, mille koosseisus on veel N. Karotamme, H. Arboni, A. Pauki ja Neeme Ruusi kõrval ka Oskar Cher. Põrandaalusele parteilisele keskusele organiseeriti konspiratiivkorterid, loodi spetsiaalne side omavahel ja side maakondade ja partisanisalkade staabi vahel. Sidepidamiseks töötati välja šifrid, keskuse liikmed said valepassid, varjunimed, käsirelvad ja soovitatavad peidukohtade aadressid. Karotamm sai vahepeal eriülesande sõita Leningradi, kus palus luba jääda Nõukogude Liidu tagalasse,¹³²⁶ Säre tabati 3. septembril 1941, üheksa päeva hiljem vahistati Tapa lähedal Priima külas Cheri sugulaste juures ka põrandaaluse keskuse liikmed Neeme Ruus ja Oskar Cher. Kuigi Ruusi ja Cheri jälgedele juhatamises süüdistati nõukogudeaegseis käsitlustes otseselt Karl Säret, suhtutakse hilisemais uurimustes Säresse kui n-õ äraandjasse märkimisväärsede reservatsioonidega, ehkki Säre tabamine tõepoolest juhatas poliitilise

---

¹³²⁶ Õhtuleht nr 9, 12.01.1990.

politsei ka Ruusi ja Cheri jälgedele.¹³²⁷ Oskar Cher hukati 9. mail 1942 Tallinnas.¹³²⁸

Oskar Cheri teekond vasakpoolse poliitika juurde algas noorsotsialistide organisatsioonist, kuid tema huvi lähtepunkt ulatus kaugemale ja oli suure tõenäosusega seotud perekondlike oludega. Mitmetes allikates on Oskar Cher ise nimetanud oma tugevaimaks mõjutaks vanemat venda, kes vangistati kommunistide tegevusest osavõtus süüdistatuna 1924. aastal. Niisiis võib Oskar Cheri kaudse mõjutajana näha ka 1920. aastate esimesse poolele jäänud kommunistide aktiivset tegevust, kuigi Oskar selles ise vahetult ei osalenud.

Oskar Cheri kontaktivõtt kommunistidega jäi ühte kõige intensiivsemasse vastastikuse kahtlustamise ja partei sisepeingete aega ja tema lugu on seetõttu hea näide nii sellest, milliseid probleeme tõi sisepeingete aeg kaasa üksikisikule, kui ka sellest, millised tegurid mängisid rolli, et probleemidele vaatamata parteis hakkama saada. Võeti Oskar Cher ju 1933. aastal partei liikmeks. Cheri puhul oli üks tegur taas tema vanem vend Robert, kes ka ise oma parteilise leebuse tõttu EKP juhtkonna, eriti Käsperti silmis just kõige paremas kirjas polnud, oli võimeline oma noorema venna eest kõnelema otse, kullerite ja organisatorite vahetalituseta. Sellega vähendas ta võimalikke kahtlusi, mis Oskar Cheri Töölistamajja toojaid ümbritses. Teisalt oli oma roll kindlasti Oskar Cheri enda aktiivsel tegevusel ja käitumisel, millest on lähemalt kirjutanud parteikuller Lepp.

Küsimusele, kas Cheri tõusmine kõrgetele poliitilistele ametikohtadele 1940. aastal oli juhuslik või loogiline jätk tema senisele karjäärile, võib vastata, et oma roll oli nii juhusel kui ka seaduspäralt. Hinnates tema suhteliselt aktiivset tegevust 1930. aastate esimesel poolel, võib öelda, et tegemist oli veendunud kommunistiga, kes jätkas valitud teed, hoolimata korduvatest vangistamistest riigivõimu poolt. Võimalik, et ta jäi oma vaadete juurde ka just nendest tulenevalt, kuna vangistatud kommuniste suunas ja hindas edaspidi vanglasisene kommunistide oma organisatsioon, ja Oskar Cheri kohta on märgitud, et ka tema sai vanglast positiivse parteilise iseloomustuse,¹³²⁹ mida ei andnud tollal partei mitte igale riigivastase tegevuse eest süüdimõistetule.¹³³⁰ Kõigepealt eeldas juba vangla parteiorganisatsiooni liikmeks olek aktiivset „võitlust” administratsiooniga, osavõttu ühisaktsioonidest, nagu 1. mai puhul „Internatsionaali” laulmine jms. Vangla parteiorganisatsioonist lähtusid ka iseloomustused isiku aktiiv-

---

¹³²⁷ **Ohmann.** EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest, lk 39–40.

¹³²⁸ Eesti rahvastikukaotused. II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud = Population losses in Estonia. II/1. German occupation 1941–1944: executed and died in prison. Koostanud Indrek Paavle. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002, lk 77.

¹³²⁹ **Raid.** Nende elu oli võitlus, lk 80.

¹³³⁰ Oskar Cher veetis Tartu ja Haapsalu vanglas ning Tallinna Keskvanglas kokku veidi üle kahe aasta, vt RA, ERAF.1.6.4190, 1 lp; vt ka RA, ERA.1868.1.569: Cher, Oskar Johannese p.

suse kohta, mis võisid inimese edasist poliitilist tegevust kommunistide seas kas soodustada või pärssida. Heaks näiteks on siin Oskar Cheri vanem vend Robert, keda hinnati paljuski just vanglast saadud iseloomustuste põhjal poliitiliseks tegevuseks sobimatuks, sest tundis rohkem huvi teaduse vastu.¹³³¹

Sellele, miks Cher 1930. aastate teisel poolel kommunistlikust liikumisest eemale tõmbus, ja kas olulisem põhjus oli kontaktide kadumine või miski muu, peaks andma vastuse edasine uurimistöö. Võib arvata, et kontaktide kadumine (seda kinnitab järgmise peatüki lugu) oli tugev mõjutegur, mis pani inimesi kommunistidest eemalduma. Kindlasti oli oma osa Nõukogude Liidus 1930. aastate lõpul aset leidnud repressioonidel, mis katkestasid kogu suhtluse. Sellega seoses on ebaselge ka Oskari venna Robert Cheri saatus, kes oli passiivsuse pärast ÜK(b)P-st välja arvatud juba 1935. aasta lõpul, kuid kellest pärast 1936. aastat puuduvad igasugused andmed.¹³³² Tõenäoliselt ta represseeriti.

Teisalt polnud parteiliidritel kaadrit just üleliia palju ja kui juunipöörde järel hakati uusi inimesi ametisse panema, on igati loogiline, et eelisjärjekorras pöörduiti tuttavate poole, eriti kui Cher oli üks kahest EKP liikmest kogu Läänemaal ja 1940. aasta kevadel ainus Haapsalus.

4. 2. Ilmar Kruus: intelligents ja kommunistid

Noorsotsialistide liikumise tõusuajal 1920. aastate teisel poolel asutati noorsotsialistide organisatsioon ka Tartus, kus kohaliku aktivistina tegutses Hugo Treffneri Gümnaasiumi õpilane Arnold Kriisemann¹³³³, kelle algatusel moodustati maakonna büroo ja hulk ühinguid üle Tartumaa. Juba 1928. aasta tõi kaasa sisevõitlused Tartu noorsotsialistide seas ja Tallinna keskjuhatuse silmis radikaliseerunud Tartu liikumise asutaja Kriisemann heideti koos mõttekaaslastega ühingust välja. Kriisemanni eestvedamisel asutati omaette ühing – Ülemaalise Töölisnoorsoo Ühingu Tartu osakond¹³³⁴, mille võimud sulgesid 1929. aastal ja Kriisemann vangistati. Tartu noorsotsialistide organisatsiooni tegevus jäi aga varjusurma.

Uus tõus, aga ka uus opositsioon, mis ei allunud Tallinna keskjuhatuse suunistele, tekkis Tartu noorsotsialistide organisatsioonis 1930. aastate algul. Opositsioonilised meeleolud kasvasid otseseks konfliktiks väidetavalt seoses sõjavastase päeva tähistamisega 1931. aasta 1. augustil, mil üks Tartu Noorsotsialistliku Ühingu (TNÜ) opositsioonilistest liikmetest – Arnold Piir – esines pahempoolsete ametiühingute korraldatud sõjavastase päeva koosolekul sõnavõttuga ja heideti mõni päev hiljem sellepärast TNÜ-st välja. Sama juhtus Arnold Steiniga, kes oli ühingu liige ja sattunud väidetavalt vastuollu Nigol

¹³³¹ Nt RA, ERAF.25.2.1472, 1 45: Scheer, Robert Johani p.

¹³³² Vt RA, ERAF.25.2.1472.

¹³³³ Mõnel pool ka nimekujul Kriiseman.

¹³³⁴ Oktoobris 1927 asutatud Ülemaaline Töölisnoorsoo Ühing oli legaalne töölisnoorsoo-organisatsioon, mida kontrollis põrandaalune EKNÜ.

Andreseniga. Need sündmused süvendasid ühingu sees veelgi opositsiooni, kelle poolt tõusis Tartu Noorsotsialistlikus Ühingus nüüd päevakorda juhatuse ümberalimine. Vasakpööre aga ei õnnestunud ja uus juhatuse valiti ühingu alle jaanuaris 1932, mis ajaks oli opositsioon juba maha surutud või ühingu st välja heidetud.¹³³⁵ 1931. aasta septembris asutati Tartus Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing (TEK). Pole teada, kas tegemist oli otseselt opositsionääride eraldumise tulemusega või oli ühingu plaanitud algselt siiski pisut laiapärgjalise- mana, kuid tõsiasi on, et ühingu asutajate hulgas olid mitmed selleks ajaks noorsotsialistide vasaktiiva või ühingu endised liikmed.

Samal sügisel alustas oma ülikooliõpinguid Tartus Ilmar Kruus, kellest sai samuti TEK-i liige, kes oli enne seda olnud noorsotsialist ja kes on selle peatüki peategelane. Tema osa kommunistide liikumises on seotud eelkõige tegevusega ülikooli- ja haritlasringkondades.

4.2.1. Ilmar Kruusi taust ja noorusaastad

Ilmar Kruus sündis 21. mail 1913. aastal (ukj) Tartumaal talupidajate Jüri ja Marie Kruusi peres.¹³³⁶ Jüri Kruusile kuulus 57-hektariline Vibulaane talu Laeva vallas Piiri külas.¹³³⁷ Vibulaane oli vana talu, mis oli olnud Kruuside valduses mitu põlvkonda.¹³³⁸ Talupidamise kõrval võttis Jüri Kruus aktiivselt osa kohalikust ühiskondlikust elust, näiteks juhatas Käreveres laulukoori.¹³³⁹ Maailmasõja aastail, täpsemalt aastail 1914–1916 pidas Jüri Kruus Laeva valla- vanema ametit.¹³⁴⁰

Ilmar oli pere kolmest lapsest vanim, 1914. aastal sündinud Uno suri lapsena, Heldur (sünd 1917)¹³⁴¹ andis aga vanemas eas 1981. aastal ajaloolasele Olaf

---

¹³³⁵ RA, ERAF.6495.1.299, 1 7–9.

¹³³⁶ 08.05.1913 vkj, ristiti 18.05.1913 luteri kogudusse, vt RA, EAA.2100.1.6031, 1 5: Tunnistus, 05.09.1920 Äksis.

¹³³⁷ Laeva valla Vibulaane talus oli 1939. aastal kokku veidi alla 55 ha maad, neist põllu- ja aiamaad 37, 6 ha. Talus oli neli hobust ja 13 lüpsilehma, sead ja kanad, õuna- ja marjaaed, viljakuivati ja kolm hooajatöölist, sh karjane. Äksi kihelkonnakooli haridusega taluperemees Jüri Kruus oli pidanud talu 45 aastat. Pere sai ülalpidamise loomade ja talusaaduste müügist. Vt RA, ERA.1831.1.3421: põllumajandusloendus 1939, talundilehed ja kokkuvõtted Laeva valla talundite kohta. Loendusjrk III, talundite suurusrühm VI, talundileht: Vibulaane nr 32.

¹³³⁸ RA, ERA.3300.1.16, 1 38: Valla elanike nimekiri: Laeva, 1911–20. Ilmari isa Jüri (sünd 1869 samas), ema Marie (sünd 1882). Isal oli vanem õde Liisa (sünd 1866).

¹³³⁹ RA, ERA.5065.1.93, 1 13: Heldur Kruusi mälestused Ilmar Kruusist, üles kirjutatud O. Kuuli, 13.09.1981.

¹³⁴⁰ RA, EAA.3111.1.148, 1 75: Laeva vallavalitsus, perekonnakiri; Laeva vallavanemate nimekiri:

<http://raamatukogu.onepagefree.com/?id=17746&onepagefree=0fqq84i5u5i634rti9cmu8jrp2> [v-tud 26.03.2018].

¹³⁴¹ RA, ERA.3300.1.16, 1 38: Laeva valla elanike nimekiri, 1911–20.

Kuulile intervjuu,¹³⁴² tänu millele on võimalik rekonstrueerida mitmeid seiku ja tuua välja detaile Ilmari lapsepõlvest. Käesoleva töö seisukohalt ongi Kruusiga seotud perekondlike seikade ja maailmavaate kujunemise võimalike tagamaade väljaselgitamisel tänuväärseimaks materjaliks Olaf Kuuli 1980. aastate algul tehtud intervjuud Kruusi pere ja lähema suhtlusringkonnaga. Kuuli kasutas osa sellest materjalist oma käsitluse „Erinevaid radu mööda” koostamisel, kuid palju väärtuslikke tähelepanekuid ja kaasaegsete hinnangud on seni jäänud käsikirja. Kuuli kogutud materjal on ka hea võrdlusallikas publitseeritud mälestustele (nt Aira Kaal, Ferdinand Issak, Harald Haberman jt), tänu millele on võimalik võrrelda nii Kuuli läbi viidud intervjuude (näiteks intervjuud Issaku, Habermani jt-ga) fakte kui ka rõhuasetusi.

Lapsepõlve veetis Ilmar kodutalus, kuid koolihariduse omandas Tartus, alustades 1920. aastal kooliteed Hugo Treffneri gümnaasiumi algkoolis ja pärast selle lõpetamist jätkas 1926. aastast õpinguid sealsamas gümnaasiumis. Käreveres oli küll oma algkool, kuid 1920. aastate algul oli seal üsna kehva ettevalmistusega õpetaja ning Jüri Kruus olla keeldunud oma poega niisugusesse kooli panemast, „kus õpetaja on temast endast rumalam”.¹³⁴³ Ka Ilmari nooremad vennad saadeti Treffnerisse õppima. Ambitsioonikuse ja hariduse väärtustamise kõrval on selline samm kahtlemata tõenduseks perekonna piisavalt headest ainelistest võimalustest. Ilmari meelisaineteks olid keeled ja ajalugu, loodusteaduste, matemaatika ega füüsika vastu ta erilist huvi ei tundnud. Haigete kopsude tõttu vabastati ta sõjaväest.¹³⁴⁴

Juba koolieas luges Ilmar palju, eelistades venna mälestuste järgi ühiskonda puudutavaid teemasid.¹³⁴⁵ 1929. aastal osteti perre raadio, millest Ilmar vaimustus ja istus sestpeale sageli kõrvaklappidega poole ööni raadio juures, kuulates peamiselt Moskva esperantokeelseid saateid. Vene keelt Ilmar tollal ei osanud, kuna koolis õpetati saksa ja inglise keelt. Küll aga tegeles ta juba koolipoisina esperantoga. Vene keelt õppis Ilmar vanglas (1933–34), prantsuse ja soome keelt iseseisvalt.¹³⁴⁶

Heldur on meenutanud, et keskkooliõpilasena käis Ilmar Tartus sageli ka „Elava Rahva Sõna” üritustel,¹³⁴⁷ mida korraldas ESTP Tartu Ühing. Neid peeti valdavalt Saksa teatri ruumides ja need kujutasid endast avatud kõnekoosolekuid viie-kuue etteastega, kus lisaks sotsialistidest poliitikute kõnedele astus deklamatsioonidega üles noorsotsialistide kõnekoor, kanti ette nädala poliitiline

---

¹³⁴² RA, ERA.5065.1.93, l 13–16. Pikemad ja põhjalikumad mälestused on Heldur Kruus kirja pannud hiljem ning need on Terje Põderi valduses.

¹³⁴³ RA, ERA.5065.1.93, l 13–14.

¹³⁴⁴ Samas.

¹³⁴⁵ Samas, l 14.

¹³⁴⁶ RA, ERA.5065.1.93, l 15; RA, ERA.5065.1.71, l 26–27: [O. Kuuli] Märkmed vestlustest Veronika Kruusiga, 28.05.1981.

¹³⁴⁷ RA, ERA.5065.1.93, l 15.

revüü ja etteastete vahel esitati muusikalisi numbreid.¹³⁴⁸ Viljeletav poliitiline satiir ja etteastete terav toon tõid kaasa elavat vastukaja, näiteks väljaastumisi rahvuslikult meeletatud üliõpilastelt,¹³⁴⁹ mida võimendasid nii sotsiaaldemokraatide kui ka rahvuslik-konservatiivide ajakirjandusväljaanded. See omakorda iseloomustab üsna hästi tollast poliitilist laetust ühiskonnas. ESTP Tartu Ühingu tegevus võimaldas poliitikast huvitatud noortele laia tegevusvälja.

Et Ilmar Kruusi huvi ühiskondlike küsimuste vastu ei jäänud puhtalt teoreetiliseks, näitab fakt, et gümnaasiumi lõpuklassi õpilasena (1930/31) astus ta Tartu Noorsotsialistliku Ühingu liikmeks.¹³⁵⁰ Pole teada, kui aktiivne ta seal oli. Kruus on enda maailmavaate kujunemise kohta 1940. aasta novembris koostatud elulookirjelduses kirjutanud, et maailmavaatelistele küsimustele vastuvara kultuuri tundes „jõudsin 2. või 3. keskkooli klassi õpilasena marksismi pooldamiseni, ehkki mu kujutlused sellest õpetusest olid teadagi veel üsna ähmased. Lõpuklassis olles pidasin end juba veendunud leninlaseks. Teenäitajaks mu arengus oli mulle ainuüksi vastavasisuline kirjandus, mille lugemist tiivustas vaenulreaktsioonilise miljöö vastu,” samal ajal kui „isiklikud mõjutused puudusid esialgu täiesti”.¹³⁵¹ Pidades silmas elulookirjelduse kirjutamise aega (november 1940) ja tingimusi (elulookirjeldus on osa dokumentatsioonist, mis asub Kruusi ÜK(b)P Tartumaa Komitee isiklikus kaustas), ei saa sellist avaldust kuidagi käsitleda sügava eneseanalüüsi lõpp-produktina, vaid pigem on tunnistuseks Kruusi hästi omandatud nn poliitilisest kirjaoskusest, kuid siiski ärgitab arutlema ka valikute küsimuse üle ja et mis oli täpselt see „ultrareaktsiooniline miljöö”, mis Kruusi võis mõjutada. Tõenäoliselt aitas tegevusvõimaluste leidmisele kaasa ka noorsotsialistlik ühing, mille liikmete seas leidis rida erineva taustaga noori nagu nahatöölise August Hint või Õhtugümnaasiumi õpilased Arnold Piir ja Erhard Lepik, kellest kõigist said hiljem koos Kruusiga TEK-i liikmed ja hiljem sama kohtuprotsessi kaebealused (1933).¹³⁵²

---

¹³⁴⁸ Vt selle kohta nt RA, ERA.4452.1.3410; säilik: ESTP poolt korraldatud „Elava Rahva Sõna” ettekande koosoleku juhataja Jaan Vain`u syydistus ettekande korraldamises politseile esitatud teadaandele mittevastavalt 02.12.1931–22.03.1932.

¹³⁴⁹ Nov-s 1931 tegi ühe Elava Rahva Sõna üritusel korrapidajaks olnud politseinik protokollis Jaan Tõnissoni pojale üliõpilasele Ilmar Tõnissonile, kes oli vahele seganud ettekandele, kus „nr all: „Poliitiline revüü” ülesastusid halpideni moonunud rahvusriietes tegeled ja hakkasid laulma rahvuslikkudel viisidel lorilaule; mille esimestes ridades tuli ette sõna „lammas”, nähtavaste teotava eesmärgiga”. Intsident ulatus ka ajakirjandusse, kus Postimees avaldas protesti sotsialistlikus ajakirjanduses esitatud väljendite kohta, kus nimetati juhtunud „marurahvuslike üliõpilaste poolt” toimunud „inetuks lärmitegemiseks” ja täpsustati omakorda, et kuulati ära mõistlikud ettekanded, ent „skandaalselt rahvuslust, kaitseliitu ja usku t e o t a v a ilme” võtnud ettekande osas pidasid rahvuslikult meeletatud üliõpilased iseenesestmõistetavaks sekkuda, vt RA, ERA.4452.1.3425, l 4: Ilmar Jaani p Tõnissoni ülekuulamisprotokoll, 23.11.1931; Laim. Rahvuslike üliõpilaste „kuritöö”. – Sotside ja sakslaste valekaebused. – Postimees, 17.02.1932, vt ka Tartu Väerindelt. – Rahvaleht nr 277, 25.11.1931.

¹³⁵⁰ RA, ERAF.12.2.90, l 3–4: Ilmar Kruus, elulugu, 04.11.1940.

¹³⁵¹ Samas, l 3.

¹³⁵² RA, ERAF.6495.1.299, l 6–8.

Üheks Kruusi lähemaks mõttekaaslaseks ja, mis pole võimatu, et mingil määral ka teenäitajaks või vähemalt õigete inimestega kokkuvijaks, kujunes Erhard Lepik.¹³⁵³ Lepik oli mõni aasta Kruusist vanem, vaesest Tartu töölisperest pärit noormees, kes ilmutas vasakpoolseid huvisid juba kooliajal. Ehkki ka Lepik oli 1931. aasta algul astunud Tartu Noorsotsialistlikku Ühingusse, tutvus ta Kruusiga alles 1931. aasta sügisel kolmanda noorsotsialisti Arnold Piiri vahendusel. Lepik ja Kruus olid alustanud õpinguid Tartu ülikoolis, Lepik õigusteaduskonnas juura, Kruus filosoofiateaduskonnas ajaloo erialal. Enda kohta on Lepik öelnud, et tema maailmavaate kujunemisele mõjus pöördeliselt kooliõpetaja Tartu Õhtugümnaasiumi päevilt Aleksander Audova. Audova oli vasakpoolsema ilmavaatega kui keskmised ESTP liikmed, keda Lepik referaadidõhtutel Õppurite Eneseharimise Ringis¹³⁵⁴ kuulnud oli, „kuid nimetada teda kommunistiks, kui olin tema õpilane, on mulle ka raske”.¹³⁵⁵ Väärrib meenutamist, et aastail 1917–19 Võru gümnaasiumis õpetajaametit pidanud Aleksander Audovat on nimetatud ka Valter Kaaveri üheks mõjutaks. Audova oli 1925. aastast ESTP liige ja tegutses seal aktiivselt, olles aastail 1927–1929 ESTP

¹³⁵³ **Erhard Lepik** (kuni 1938 Leppik, 1909–41), sündis Tartu maalriperes, lõpetas 1930 Tartu Õhtuühisgümnaasiumi, õppis 1931–33 ja 1938–41 Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas, mille lõpetas *cum laude*. Astus 1931 Tartu Noorsotsialistliku Ühingu liikmeks, tegutses selle pahempoolses opositsioonis, oli sept-s 1931 Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingu üks asutajaid. Osales töötute komiteede tegevuses, valiti jaan-s 1933 Tartu töötute kongressil Üle-eestimaalse Töötute Komitee sekretäriks, mistõttu vahistati mais 1933. Põgenes okt-s 1933 kohtuprotsessi eel Nõukogude Liitu, kus astus EKP liikmeks. Oli sügisest 1934 Viljandi- ja Pärnumaa parteiorganisaator, kuid vangistati ja mõisteti kommunistliku tegevuse eest 12 aastaks sunnitööle, kust vabanes 1938. aasta maiamnestiaga. Töötas 1939. aastal Eesti Rahvaluule Arhiivis, tegutses vabamõtlejate ühingu Humanitas, Alkoholismivastases Kultuuriühingus ja Tartu Tööliseatri Ühingus. Pärast 1940. aasta juunipööret Siseministeriumi üldosakonna direktor. Hukkus 1941. aastal Suvesõjas, vt Revolutsiooni lipukandjad III, lk 92–95; RA, ERAF.6495.1.299, I 1–23; RA, EAA.2100.1.7525, I 3–4; Gümnaasiumi lõputunnistus, Erhard Leppik, 06.06.1930; I 15; E. Lepik EV TÜ rektorile, 18.08.1938; I 18; TÜ õigusteaduskonna tõendis, 18.11.1938; I 49–50; TÜ õigusteaduskonna üliõpilase Erhard Lepik’u eksamite ja õpitööde protokoll, dateerimata; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. III. Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased matriklinumbriid 10192–19954. Rohuteaduse kuulajad. 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased. Toim. Villu Tamul, Malle Loit, Tiiu Oja, Helmut Piirimäe, Arvo Tering. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994, lk 77.

¹³⁵⁴ Õppurite Eneseharimise Rühm (ÕER) oli algselt Tartu Aleksandri Gümnaasiumi õpilasiorganisatsioon, nimetati ÕER-iks ja laienes 1918. aastal ülelinnaliseks. Rühmas korraldati referaatkoosolekuid kirjanduse, kunsti, hariduse, noorsoo, religiooni, ühiskondlik-poliitilistel teemadel. Algkoosseisu liikmed olid nt Aleksander Juhanson (hiljem Elango), Erich Adamson (hiljem Adamson-Eric) jt. Tegevuse soikumise järel taasasutati 1926. aastal Eesti Noorsoo Karskusliidu õpiringina, mis koondas poliitikast huvitatud Tartu keskkoolinoori. Mitmed ÕER-i juhtivad liikmed olid 1920. aastate teisel poolel ühtlasi Eesti Noorsotsialistliku Liidu liikmed. ÕER tegutses 1932. aastani, vt RA, ERAF.6495.1.299, I 5; **Viivi Eksta**. Tagasi-vaateid ühele pikale eluteele. Aleksander Elango – eesti pedagoogika nestor. 2. – Videvik nr 7 (565), 21.02.2002.

¹³⁵⁵ RA, ERAF.6495.1.299, I 5–6, 13.

fraktsiooni liige Tartu linnavolikogus.¹³⁵⁶ Ka Lepiku lesk on hiljem meenutanud, et Kruus oli Erhard Lepiku üks lähedasemaid sõpru, märkides veel, et omavahe- lises võrdluses oli Lepik ägedam ja aktiivsem, võib-olla ka halastamatum nii enda kui ka teiste suhtes, Kruus seevastu oli järeleandlikum, juurdles sügavamalt, mispärast osanud paljusid probleeme näha mitmekülgsemalt.¹³⁵⁷

Ka Noorsotsialistlikus Ühingus näib olevat Lepik olnud märgatavalt aktiiv- sem: kui Kruusi tegevusest sellest perioodist midagi teada pole, siis Lepik asutas ühingu spordiringi, mille juhatajana teatas spordiseltsile Kalev, et soovib lõpe- tada „sideme kodanliku spordiliikumise” ja läks oma organisatsiooniga üle Tallinnas sotsiaaldemokraatide asutatud Eesti Töölisspordi Liitu, asutades nüüd selle Liidu Tartu osakonna, mis kutsus Tartu spordiringkondades esile paha- meele ja Lepiku enda sõnade järgi ka süüdistused spordiliikumise lõhestamises. Samas oli selline areng meeltemööda Tallinnas asuvale ESTP juhtkonnale, Erich Joonas ise olevat Lepikut 1931. aasta suvel instrueerinud, et ta peaks asutama ka võimlemisrühmad, mida Lepik siiski ei teinud, sest tema huviks polnud enam noorsotsialistid, vaid midagi pahempoolsemat.¹³⁵⁸ Ühelt poolt Audova, kes oli muu seas ka TNÜ toetajaliige, teisalt Lepiku ja Piiri kaudu koguti mõttekaaslasid ja süvendati Tartu noorsotsialistide organisatsioonis pahempoolseid meeleolusid.

Ülevaadet noorsotsialistide arvukusest Tartus käsitletaval perioodil võimaldab TNÜ dokumentatsioon. 1927. aasta lõpu seisuga oli Tartu Noorsotsialistliku Ühingu liikmete arv 63 inimest (56 meest ja seitse naist).¹³⁵⁹ Samal ajal oli Tal- linna Noorsotsialistliku Ühingu liikmeid kokku 30 (vastavalt 24 ja kuus),¹³⁶⁰ suuremad kohalikud organisatsioonid tegutsesid 1928. aastal veel Pärnus ja Narvas vastavalt 20 ja 45 liikmega. Seevastu näitab 1929. aasta kohta koostatud aruanne, et Tartu ühingu liikmete arvuks oli jäänud ainult 21 (20 meest, üks naine), ühingut juhtis juhatus järgmises koosseisus: esimees Karl Mõissar, abi- esimees Viktor Mõiss (Mäiss), sekretär Endel Eilsen, abisekretär Arnold Piir ja laekur Osvald Hirsch. Passiivsuse põhjusena nimetatakse vana juhatuse mitme liikme siirdumist sõjaväeteenistusse, kes ilmselt kujutasid endast ka aktiivi, sest aasta jooksul pärast nende lahkumist oli peetud ainult kaks peakoosolekut ja kaheksa juhatuse koosolekut. Seega oli tegevus võrdlemisi tagasihoidlik.¹³⁶¹ Paari aastaga toimus ühingute liikmete arvus kiire ja radikaalne muutus. Tal- linna NÜ-s oli 1931. aastaks liikmeid 217 ja lisaks asutatud kaks uut ühingut – Karl Marx ja Kopli ühing.¹³⁶² (Nende liikmete arvu ei täpsustata). Tartu NÜ tegevusaruanne, mis on mõnevõrra detailsem, pakub võimalust hinnata ka liik- mete arvu organisatsioonisisest muutumist, mitte üksnes arvu kasvu või kaha-

¹³⁵⁶ KM EKLA f 193, M 135:12, l 1/1: Audova, Aleksander.

¹³⁵⁷ RA, ERA.5065.1.71, l 29: M[elanie]. Lepik Ilmar Kruusist, 21.07.1981.

¹³⁵⁸ RA, ERAF.6495.1.299, l 6–7.

¹³⁵⁹ RA, ERA.4992.1.15, l 3: Tartu Noorsotsialistliku Ühingu 1927. a aruanne. Ühingut juhtis tollal Arnold Stein, kes tellis Ühingu lugemislauale ka „Rünnakut”.

¹³⁶⁰ RA, ERA.4992.1.15, l 9: Tallinna Noorsotsialistliku Ühingu 1927. a aruanne.

¹³⁶¹ RA, ERA.4992.1.15, l 18: Tartu Noorsotsialistliku Ühingu 1929. a aruanne.

¹³⁶² RA, ERA.4992.1.16, l 1: Tallinna Noorsotsialistliku Ühingu 1931. a tegevuse aruanne.

nemist. Siin kasvas aastaga liikmete arv kokkuvõttes küll tublisti – 56-lt 93-le, ent need arvud ei väljenda inimeste reaalselt liikumist organisatsiooni sees: ühinguusse tuli aastaga juurde 80 uut liiget, lahkus (osalt tõenäoliselt ka heideti välja) aga 43.¹³⁶³ Nii vahetus Tartus aastaga üle 80% kogu ühingu liikmeskonnast ja liikmeskonna voolavus oli tunduvalt suurem, kui esialgu ainult liikmeskonna kasvu vaadates võiks oletada.

Liikmeskonna suure voolavuse üle kurdeti ka ajakirjanduses, osutades, et esimene pereheitmine Tartu noorsotsialistide hulgas, kust noorsotsialistide tegevus 1925. aastal alguse saigi, toimus juba 1928. aastal.¹³⁶⁴

4.2.2. Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühing

Augustis 1931 korraldas Tartu noorsotsialistlik ühing koos Tallinna noorsotsialistidega ühisväljasõidu Säreverre, kus salaja osales ka TNÜ-st selleks ajaks sõjavastasel päeval osalemise ja kõnepidamise pärast välja heidetud Arnold Piir. Väljasõidule oli tulnud ka Tallinna noorsotsialistide opositsioonilise ühingu Karl Marx juhataja Oskar Cher, kelle osavõtul pidasid Lepik, Hint ja Piir maha koosoleku, kus arutati konkreetset kava, kuidas Tartu noorsotsialistide organisatsiooni üle võtta. Plaan kutsuda kokku erakorraline üldkoosolek ja vana juhatust tagandada siiski ei õnnestunud, Tallinnast oli koosolekule septembri algul kohale tulnud ENSL-i juhatuse eesotsas Metslangi ja Freibergiga ning ähvardas Tartu ühingu sulgeda, kui töötav juhatust tagandatakse.¹³⁶⁵

Seepeale asutatigi sügisel 1931 Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühing. Erhard Lepik kirjutas mõned aastad hiljem Pihkvas oma aruandes Eesti kommunistidele, et ühingu asutamise mõte pärines Arnold Piirilt, kuid tema kavatses selle asutada ainult esperantoühinguna.¹³⁶⁶ Seevastu ühingu registreerijad Aleksander Audova, August Pöder ja Lepik ise soovisid seda näha poliitilisemana, kui nimest ja tegevuskavast võinuks välja lugeda.¹³⁶⁷ TEK-iga tuli kaasa ka terve rida opositsioonilisi noorsotsialiste, teiste seas Ilmar Kruus. Kruus polnud ühingu asutamise initsiaatorite hulgas, vaid kutsuti asutamiskoosolekule ametnik August Prinki poolt, kes oli omakorda saanud kutse Audovalt. Kruus valiti koosoleku sekretäriks, seda juhatas Arnold Stein. Kokkuvõttes otsustati asutada ühing, mis lisaks esperanto õpetamisele tegeleks ka töölisliikumise küsimustega.¹³⁶⁸ Ühingu hilisemal tegevusperioodil kuulus Ilmar Kruus ka ühingu juhatusse.

---

¹³⁶³ RA, ERA.4992.1.16, l 26: Tartu Noorsotsialistliku Ühingu tegevusaruanne, 1932. Tallinna Noorsotsialistlikus Ühingu oli 1932. aastal liikmete voolavus märksa tagasihoidlikum. Arvestamata „Karl Marxi” liikmeskonda, oli ühisngus 1932. aasta algul 238 liiget. Aasta jooksul lahkus 35 ja lisandus 102 liiget, nii et aasta lõpuks oli liikmete arv 305, vt RA, ERA.4992.1.16, l 30: Tegevusaruanne. Tallinna Noorsotsialistlik Ühing. 1932.

¹³⁶⁴ Noorsotsialismi läbikäiguhoov. – Vaba Maa nr 109, 10.05.1932.

¹³⁶⁵ RA, ERAF.6495.1.299, l 8–9.

¹³⁶⁶ Samas, l 10.

¹³⁶⁷ RA, ERA.14.3.1976, l 3: Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu põhikiri, 1931.

¹³⁶⁸ RA, ERAF.6495.1.271a, l 6–7.

Foto 13. Ilmar Kruus Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1931.
RA, EAA.2100.1.6031, 11.

Üht- või teistpidi oli TEK tutvuste loomise kohana igati soodne paik, sest nagu TNÜ-gi puhul oli TEK-i liikmeskond kirju sotsiaalse taustaga. TEK-i tegevus läks pärast asutamist intensiivselt käima: korraldati esperantokursused, peeti iganädalasi referaatkoosolekuid, TEK-i liikmete arv tõusis 50-ni. Sügisel 1931 kirjastati TEK-i kaudu Audova oma kulul ka tema raamat „Kas on viletsus ja tööpuudus paratamatud?“. Audova näib olevat olnud ühingu vaimne liider ja üks põhireferente koosolekuil, mistõttu oli tema lahkumine 1932. aasta kevadel suur hoop TEK-i tegevusele.¹³⁶⁹ Kruusi panus ühingu tegevusse näib olevat olnud tõhus kombinatsioon tema enda huvidest ja ainelistest võimalustest: väidetavalt tellis Kruus ühingu omal kulul Nõukogude Liidust esperantokeelset pahempoolset kirjandust. Paraku lugesid seda vähesed, kuna keeleoskus jäi puudulikuks.¹³⁷⁰ Siiski tundub, et esperanto oli tollel hetkel kujunemas vene keele oskamatus tõttu nooremas põlvkonnas tõhusaks alternatiiviks pahempoolse kirjanduse lugemisel. Üks TEK-i liikmeid Leonhard Illisson (mõnedes tekstides ka Illison) on meenutanud, et luges esmakordselt Lenini kirjutisi just esperanto keeles, sest vene keelt ei osanud, esperantot õppida oli aga võrdlemisi kerge.¹³⁷¹

---

¹³⁶⁹ RA, ERAF.6495.1.299, 111.

¹³⁷⁰ RA, ERAF.6495.1.271a, 17.

¹³⁷¹ RA, ERAF.247.51.88, 111–12: Leonhard Illisson. Kodanliku Eesti viimase töölisdelegatsiooni koosseisus NSV Liidus 1933. aasta mais, 1963–64.

Millised olid tolle perioodi TEK-i suhted põrandaaluste kommunistidega, on ebaselge. Tartus oli 1930. aastate algul küll mõnda aega tegutsenud EKP põrandaalune rakuke. 1931. aasta algul oli EKP Illeaalne Büroo võtnud parteiliikmeks Tartu töötute liikumise tegelase Elmar Vassili ja aprillis moodustas Vassil EKP Tartu komitee, mille liikmed olid peale tema veel Arnold Paap ja Aleksei Potin.¹³⁷² Potin hukkus aprillis 1931 lendlehtede levitamisel Tartus.¹³⁷³ Pärast Tallinnas toimunud kommunistide vahistamisi 1931. aasta kevadel põgenes Arnold Paap Nõukogude Liitu.¹³⁷⁴ Kõik viitab sellele, et Ilmar Kruusil komiteega seoseid polnud. Küll aga viidati hilisemal kohtuprotsessil Kruusi sõbra, vabrikandipoja ja matemaatikatudengi G(e)dalje Moreini seotusele Nõmmel EKP salatrükikoda pidanud Idel Jakobsoniga ja peeti võimalikuks, et just Morein olnud Jakobsoni saadetud keelatud kirjanduse vastuvõtja Tartus. Põhjust selliseks seotuseks otsiti muuseas varasemast tutvusest, sest Morein ja Jakobson olla olnud koolivennad.¹³⁷⁵ Erhard Lepik omakorda on oma ülevaates märkinud, et talle olid 1920. aastate lõpust tuttavad Idel Jakobsoni õed Sonja ja Rosa, kelle juures tema tädi teenijana töötas, kuid Ideli ta isiklikult ei tundnud.¹³⁷⁶

Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu tegevuses nägid algusest peale kommunistide mõjutustetegevust sotsiaaldemokraadid: Eesti Noorsotsialistliku Liidu juhatuse otsusega 27. detsembrist 1931 keelati noorsotsialistidel osavõtt Tartus asuvast TEK-ist kui „poolkommunistlikust kateorganisatsioonist, mis tekitab tahtlikult segadusi meie liikumisse, teiselt poolt Tallinnas asuvast fašistliku ilmega organisatsioonist „Oraator” ning osavõtt nende ühingute igasugustest yritistest.” Noorsotsialistid, kes pärast 15. jaanuari 1932 mõnest mainitud organisatsioonide üritusest osa võtsid, loeti automaatselt ühinguist lahkunuiks ja seda otsust kohustati täitma Tartu, Tallinna Karl Marxi ja Kopli Ühingu juhatusi.¹³⁷⁷ Ebaselgeks jääb, kas nimetatud ühingud olid lihtsalt suurimad, aktiivseimad või esines neis enim opositsioonimeeleolusid. Sellele hoiatusele vaatamata jäi TEK-i tegutsema umbes 15 noorsotsialisti, kes TNÜ-st sellepärast ka välja heideti.¹³⁷⁸

Olemasoleva allikmaterjali põhjal jääb ebaselgeks ka ühingu vaimse liidri Aleksander Audova varasem kokkupuude kommunistidega. Lepiku järgi oli ta ESTP juhtkonna suhtes kriitiliselt meeletatud ja neist vasakpoolsem. Oma teostega „Klassiriik, sõda ja tööliskond” (1929)¹³⁷⁹ ja „Kas on viletsus...” (1931) liikus Audova pidevalt vasakule. 1932. aasta veebruaris ilmus ajakirjanduses teade, et Audova pidi Eestist lahkuma ja asuma tööle Varssavi ülikooli

¹³⁷² **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 57.

¹³⁷³ RA, ERA.32.3.106, 1 199p–200.

¹³⁷⁴ RA isikuandmete kartoteek: Arnold Peetri pg Paap, poliitilise politsei komissar Tartus, 09.01.1932, otsimiskiri nr 1243, 15.01.1932; **Kuuli.** EKP arvuline koosseis, lk 57.

¹³⁷⁵ RA, ERA.32.3.106, 1 198p–199: Leonhard Kabini seletus; RA, ERAF.6495.1.299, 1 13.

¹³⁷⁶ RA, ERAF.6495.1.299, 1 4–5.

¹³⁷⁷ RA, ERAF.25.1.25, pagineerimata: Tartu Noorsotsialistlikule Ühinguale, ringkiri 13.01.1932.

¹³⁷⁸ RA, ERAF.6495.1.299, 1 10.

¹³⁷⁹ **Aleksander Audova.** Klassiriik, sõda ja tööliskond. Tallinn: Tööliste Kirjastuse Ühisus, 1929.

juures,¹³⁸⁰ mille juba märtsi algul asendas teade Audova siirdumisest Moskva kõrgema akadeemia õppejõuks.¹³⁸¹ Aprilli lõpul ilmus aga ajakirjanduses teade, et Audova on Moskvast kommunistiks hakanud, viidates tema Klassivõitluses ilmunud kirjutisele.¹³⁸² Kas põhjustas tema lahkumise üksnes parem ametikoht välismaa uurimisasutuses või olid selle taga ka poliitilised motiivid, on taas ebaselge. Harald Haberman, kes tutvus Audovaga 1930. aasta suvel õpetajate suvekursusel Pühajärvel, nimetab Audovat juba sellel ajal veendunud marksistiks ja märgib, et Audova sõnul oli poliitiline politsei teda hoiatanud: „kui ta ei loobu marksismi propagandast, pannakse ta istuma”.¹³⁸³ Selle järgi võib pidada lahkumise motiive ka poliitilisteks, kuigi üksik mälestuskild pole siiski lõplikult veenev.

Natuke valgust heidab Audova vaadetele 1932. aasta kevadel Klassivõitluses ilmunud kirjutis „Eesti töörahvale”, mida EKP levitas ka iseseisva brošüürina ja milles Audova deklareeris, et oli ESTP-sse astudes teinud suure vea ja katkestab sotsiaaldemokraatiaga igasugused sidemed, astudes „nüüd veel kindlamini võitlusele kommunistliku partei lipu all proletariaadi diktatuuri maksmapanemise eest Eestis ja kogu ilmas” ning kutsus ESTP liikmeskonda kuuluvaid töölisi järgima enda eeskujul.¹³⁸⁴ Audova suri 1932. aasta detsembris Moskvast pikaajalise haiguse tagajärjel.

Pärast Audova Eestist lahkumist tabas TEK-i mõneks ajaks mõõn. 1932. aasta sügisel oli ühing lühikest aega päris hädas, sest nappis esinejaid. Uue energia töid kaasa Tartusse tulnud samal sügisel vanglast vabanenud Arnold Kriisemann ja aasta lõpus Tallinnast kui kaitseseisukorra piirkonnast välja saadetud Oskar Cher.¹³⁸⁵ Juba kevadel 1932 oli TEK saatnud August Hinti oma esindajana Nõukogude Liitu 1. mai tähistamisele, kes tagasi tulles esines nähtu teemadel ettekannetega ühingus ja ka väljaspool, 1933. aastal saatis TEK Nõukogude Liitu Leonhard Illisoni.¹³⁸⁶ Mäletatavasti külastas 1932. aasta töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liitu ka Oskar Cher, mis omakorda tähendab, et Cher ja Hint tundsid selleks ajaks teineteist.

Samaaegselt osavõtuga TEK-i tegevusest oli Ilmar Kruus koos Lepiku ja kolmanda sõbra, Gedalje Moreiniga tegev ka Eesti Üliõpilaste Karskusühenduses (EÜKÜ). Maailmasõdadevahelisel ajal nähti ka karskusliikumist osana võitluses „uue ilmavaate” eest, mis kujutas endast karske intelligentsi kasvatamist vaimse demokraatliku harimise teel, vastandades end korporatsioonidele, mida nähti vanade baltisaksa tudengiorganisatsioonide kommete edasi-

---

¹³⁸⁰ Dr. A. Audova lahkub Eestist. – Postimees nr 43, 20.02.1932.

¹³⁸¹ Dr. A. Audova läheb Moskva. – Postimees nr 52, 02.03.1932.

¹³⁸² Tartu doktor hakkas kommunistiks. – Postimees nr 93, 22.04.1932.

¹³⁸³ **Haberman.** Tagasivaatamisi, lk 51.

¹³⁸⁴ RA, ERAF.25.1.23: A. Audova kiri Eesti töörahvale sotside äraandlikkuse suhtes, 1932.

¹³⁸⁵ RA, ERAF.6495.1.299, l 12.

¹³⁸⁶ Samas, l 15–16.

kandjana.¹³⁸⁷ Kui kommunistid või pahempoolsed karskusliikumises 1930. aastail ka tegutsemisvõimalusi nägid, siis enne 1930. aastate lõppu neil seni valdavalt sotsiaaldemokraatide mõju all olevaid organisatsioone üle võtta ei õnnestunud. Karskusühenduse kaudu meelitati TEK-i siiski veel üks edaspidigi aktiivne liige – Leonhard Illisson, kellega Kruus tutvus taas Lepiku kaudu, kuid kes ise mälestustes ütleb end olevat mõjutata saanud just Kruusi antud esperantokeelsest pahempoolsest kirjandusest. Illisson heideti TEK-iga liitumise pärast kevadel 1933 välja EYS-ist Veljesto, samuti heideti nii Lepik kui ka Illisson TEK-i liikmelisuse pärast välja Akadeemilisest Sotsialistlikust Ühingust. Sügisel 1933 heideti EÜKÜ-st välja aga Lepik, Kruus, Morein ja Illisson.¹³⁸⁸

Kuigi TEK-i perioodil ja võrreldes Lepiku tegevusega (ülevaade sellest põhineb Lepiku enda aruandel) tundub Kruus olevat olnud oma tegevuses võrdlemisi tagasihoidlik või passiivne, näib reaalsus olevat olnud siiski mõnevõrra teistsugune. Igatahes pidi olema mingi alus selleks, et Kruus sattus 1932. aasta sügisel koos Lepikuga Nädala Postimehes loo keskmesse, kus teda kirjeldati mitte kõige pehmemate sõnadega, kokkuvõttes kui jõuka taluperemehe üliõpilasest poega, kes mängivat töötute „ideelist juhti”, avaldades imestust selle üle, mis sundis „hästi rietatud, sihvakat 19-aastast noormeest” sõpru leidma ja „end köitma isikutega, kes end pühendanud „juhtide” okkalisele tööpõllule”. Artiklis väidetakse, et pärast TNÜ-st väljaheitmist tõusis Kruus kiiresti TEK-is „vaimlise juhina” esile, samuti vihjatakse, et koos Lepikuga „väljastpoolt tulnud inspiratsiooni” alusel pandi koos kokku ka töökavu ja rakendati neid ellu, vihjates nii tõenäoliselt otseselt koostööle põrandaalustega, sest kirjutatakse ka koosolekute pidamisest ja „selgitustööst pimedatele” „parima sõbra dr. Audova” vaimus. Konstateeritakse, et Kruus tellis sel perioodil nii Uut Ilma Ameerika Ühendriikidest kui ka Kommunaari Nõukogude Liidust. Ka suhtles Kruus selle järgi väidetavalt suvel 1932 riigikogu liikme Roman Laesiga,¹³⁸⁹ kes oli valitud riigikogusse pahempoolsete tööliste ja kehvikute nimekirjas. Reaalselt oli nädal varem avaldatud artikkel teiste seas August Hindist ja Eduard Vassilist, kes olid töötute liikumises aktiivsed ja sellega ka võimudele silma jäänud.¹³⁹⁰

Kuigi pole selge, milliste andmete põhjal artikkel on kokku pandud, oletab Lepik oma aruandes, et tegemist võis olla poliitilisest politseist väljaimbunud materjalidega, mida oletati ka TEK-i ringkonnas, eriti kuna artikkel oli järg nädal varem politsei huviorbiidis olnud töölisliikumise tegelasi kajastavale kirjutisele. Lepik kommenteerib omakorda, et teda, Osvald Kooli ja Ilmar Kruusi töötute juhtideks kutsuda oli liialdus ja laim, sest keegi neist töötute komiteesse tollal ei kuulunud ja nad olid külastanud ainult mõnesid töötute koosolekuid.¹³⁹¹

---

¹³⁸⁷ Vt lähemalt **Mari-Leen Tammela**. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskond ja karskusliikumine. – Üliõpilaskonna roll ühiskonnas 1919–1940. Peatoimetaja Janet Laidla. Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2010, lk 87–89.

¹³⁸⁸ RA, ERAF.6495.1.299, l 15.

¹³⁸⁹ Kaks tudengit ja kingsepmeister. – Nädala Postimees nr 42, 24.10.1932.

¹³⁹⁰ „Töötute juhtimine” – elukutse. – Nädala Postimees nr 41, 17.10.1932.

¹³⁹¹ RA, ERAF.6495.1.299, l 14.

Lepiku sõnades pole põhjust kahelda, kuna EKP-le aruannet koostades pidanuks ta loogiliselt võttes näitama enda saavutusi võimalikult palju, mida ta töötute puhul sugugi ei tee. Lepik on oma aruandes veel arutlenud selle üle, mis võis olla taolise artikli ilmumise tagamõte ja jõudnud järeldusele, et tegemist võis olla neile kolmele tähelepanu tõmbamisega, mis pidi garanteerima selle, et neid kuhugi tööle ei võetaks. Lepik imestas samas, et Kruusile polnud seda ju vajagi. Sama arvamusega oli Lepik esinenud varem ka töölisajakirjanduses.¹³⁹²

Tõenäoliselt oli eesmärk tõesti tähelepanu juhtimine, aga kas ka töö saamise takistamine, on iseküsimus. Piisas juba sellestki efektist, mis järgnes ja mida Lepik ise samuti oma aruandes kirjeldab: esiteks tõi artikli ilmumine kaasa paanilise meeleolu TEK-i sees ja lahkusid viimasedki liikmed, kes kartsid sattuda avaliku arvamuse, aga ilmselt ka poliitilise politsei kõrgendatud tähelepanu alla. Teisalt tõukas artikkel Lepiku ja Kruusi eemale üliõpilasringkonnist: „väikekodanlikes üliõpilasringkonnist suhtuti mind ja sm. Kruusi selle artikli ilmumise järele kui mingisugust võõrast ollust enese keskel,” kirjeldas olukorda Lepik ja täpsustab enda kohta: „Minule tähendas see artikkel kindlale pahempoolse revolutsioonilise töölisliikumise teele asumist hävitades võimaluse tagasipööramiseks kodanluse poole, mida muidugi ma pole soovindki kunagi. See artikkel lubas avada mind kõikjal enese õiget nägu ja tõmbas kindla piirjoone minu ja kodanluse vahele.”¹³⁹³ Detsembris toimus Lepiku korteris läbiotsimine, millele järgnes kõik polpol-i, millest Lepik avaldas töölislehes ka teadaande, hoiatades, et politsei kasutas uut võtet info väljameelitamiseks, seades ülekuulajaiks ülekuulataivatele tuttavaid isikuid.¹³⁹⁴ Detsembri lõpul 1932 valiti Lepik Tartu töötute koosolekul esindajaks üleriigilisele töötute kongressile, mis toimus jaanuaris 1933 Tartus.¹³⁹⁵

Pole teada, kuidas Kruus endast kirjutatud artiklisse suhtus, ent tema tegevuse põhjal võib oletada, et suhtumine oli sarnane Lepiku omaga, sest temagi ei muutnud oma senist tegevust, jäädes TEK-i liikmeks ja jätkates tegevust ühingu juhatuses. Siiski toob Lepik oma kommentaaris välja huvitava nüansi seoses avaliku arvamuse mõjuga isiku enesemõtestamisele. Välised protsessid aitavad kaasa, tekitavad teelahkmeid, kus tuleb ennast uuesti mõtestada. Selles kontekstis saab tõukumine oma tuttavaist ehk „väikekodanlikest” ringkonnist lisamotivaatoriks otsimaks suhteid väljastpoolt, näiteks töölistmajast.

Kruusiga samal sügisel 1931. aastal alustas oma ülikooliõpinguid ka hilisem kirjanik Aira Kaal, kes tutvus Kruusiga samal sügisel ülikooli koridoris ja selgus, et maailmavaatelistel teemadel osutusid mõlemad „enam-vähem ühte mestit”

---

¹³⁹² Arn. P. „Postimees” ja kaitsepolitsei. Milline näeks välja töölisüliõpilane. – Tööliste Võitlus nr 10, 12.11.1932.

¹³⁹³ RA, ERAF.6495.1.299, 1 13.

¹³⁹⁴ Erhard Lepik. Avalik teadaanne. – Teine Tööliste Võitlus nr 1, 17.12.1932. Lepikut kuulas poliitilises politseis üle tema vana koolivend Öhtugümnaasiumist Joh. Koppel. Nii Koppel kui Lepik olid Öhtugümnaasiumis Aleksander Audova õpilased. Koppel tundnudki huvi, kas Lepik oli Audovaga kirjavahetuses, mida Lepik eitas. Muuseas oli Lepikult eelnevalt konfiskeeritud TEK-i protokolliraamat. Seega võib oletada, et poliitiline politsei tundis Audova ja TEK-i vastu huvi juba 1932. aasta lõpukuudel.

¹³⁹⁵ RA, ERAF.6495.1.299, 1 13.

pahempoolsete vaadete pooldajaiks. Kaal väidab, et Ilmar oli „poliitikhull”, kuid ei tulnud selle peale, et ta oleks mõnes organisatsioonis nii agaralt kaasa löönud, väites et Kruus oli tollal põrandaaluse Kommunistliku Noorsooühingu liige.¹³⁹⁶ Eelnevast teame, et just 1931. aastal oli EKP jaoks raske aasta, mil pärast suuri sissekukkumisi Tallinnas jm oli partei madalseisus, vormistati ümber parteiorganisatsioonid jms. Sellest lähtuvalt tekitab Kaalu väide Kruusist kui tollaegsest EKNÜ liikmest sügavaid kahtlusi ega vasta suure tõenäosusega tõele.

Võimalik, et Kruusil siiski olid juba mingisugused kontaktid põrandaalustega ka päris vara ja Arnold Piiri kaudu, kellega oli tuttav noorsotsialistide ühingu. Piir oli igatahes juba 1931. aastal aktiivne pahempoolne, mida võib tema tegevusest oletada. Just Piiri kaudu tutvus Kruus ka Erhard Lepikuga.

Ühe 4. veebruaril 1934 Leningadis koostatud ülevaate järgi, mis sisaldab juba Lepiku aruande andmeid, kuid on mitmes mõttes põhjalikum,¹³⁹⁷ tuli TEK-i kitsamasse ringi Nõukogude Liidus ilmunud eestikeelne kirjandus, sh Klassivõitluse numbreid, just Arnold Piiri kaudu. Pärast Cheri ja Kriisemanni TEK-i liikmeteks astumist liikusid Klassivõitlus, EKP lendlehed ja väljaanded TEK-i liikmete seas Cheri ja Kriisemanni vahendusel.¹³⁹⁸ Ka Kruus tegeles Liidust kirjanduse tellimisega; tõenäoliselt oli selle kanali avaja Piir. Võimalik ka, et need olidki erinevad kanalid: Cheri kaudu saabusid EKP trükised, Kruus soetas aga muu hulgas esperantokeelset üldisemat Kominterni välja antavat kirjandust.

Aira Kaal märgib veel, et Ilmari suhe kodustega oli omapärane. Ilmar leidis aga, et suhted kodustega on selged: isa teadis tema vaateid ja kuigi ta neid ei pooldanud, pidas Ilmarit ikka enda pojaks – lugupidamisest iseenda vastu.¹³⁹⁹ Ka Helduri meenutustest tuleb välja, et kuigi Ilmari poliitiline tegevus isale ei meeldinud, ei tekkinud nende vahel teravat maailmavaatelisel pinnal baseeruvat konflikti. Isa toetas Ilmarit kogu aeg materiaalselt, saatis talle raha ja tavaliselt iga nädal viidi Tartusse Ilmarile süüa. Raha kulutas Ilmar põhiliselt raamatute peale.¹⁴⁰⁰ Selle tulemusel omas ta mingil perioodil märkimisväärselt rikkalikku marksistliku kirjanduse kogu saksa, vene ja esperanto keeles, mille seas oli muu hulgas ka venekeelne Lenini teoste täielik kogu.¹⁴⁰¹ Loomulikult jääb lahtiseks, mil määral väidetavalt kogupõllumehest isa¹⁴⁰² Ilmari maailmavaadet tundis. Selgeks oli tehtud aga see, et Ilmar keeldus talupidajaks hakkamast, milleks koolitati tema nooremat venda.¹⁴⁰³

---

¹³⁹⁶ **Aira Kaal.** Ülikooli seinte vahel ja väljaspool seinu. – Looming nr 6, 1984, lk 809.

¹³⁹⁷ RA, ERAF.6495.1.271a, l 2–24. Ilmselgelt on tegemist EKP algatusel koostatud ülevaatega, mille eesmärgiks võis olla Tartusse jäänud pahempoolsete arvukuse, lojaalsuse ja edasiste tegutsemisvõimaluste hindamine. Teksti lõpus on antud ka ülesanded lähemaks tulevikuks. Kes ülevaate koostas, pole praeguse seisuga selge.

¹³⁹⁸ RA, ERAF.6495.1.271a, l 8, 13.

¹³⁹⁹ **Kaal.** Ülikooli seinte vahel, lk 809.

¹⁴⁰⁰ RA, ERA.5065.1.93, l 15–16.

¹⁴⁰¹ RA, ERA.5065.1.71, l 9.

¹⁴⁰² RA, ERAF.6495.1.271a, l 21.

¹⁴⁰³ Heldur Kruusi mälestused. Dateerimata, umbes 1990. aastatest. Käsikiri Terje Põderi valduses.

TEK-i aktiivseim tegevusperiood ulatus 1932. aasta sügisest 1933. aasta kevadeni. Kokkuvõtlikus aruandes Nõukogude Liidu eesti kommunistidele väideti, et TEK valmistas 1933. aasta kevadel lisaks muudele tegevustele aktiivselt ette kõigi Eestis asutavate tööliste esperantoühingute liitmist ühtse (ideoloogilise) juhtimise alla (ühinguid oli mitmeid Tallinnas, Narvas, Pärnus ja mujal) ja valmistas selleks ette kongressi.¹⁴⁰⁴ Kongressi ettevalmistamise kohta pole õnnestunud leida täiendavalt kinnitavat materjali, aga seda ei saa ka välistada. Liikmete arvu poolest ei olnud tööliste esperantoühingud väga suured, nii et nende ühendamisega poleks õnnestunud koondada märkimisväärselt suurearvulist rahvahulka (hinnanguliselt u 100–150 ringis), kuid küsimus on pigem tegevuse laiendamises üle-eestiliseks. Selgitamiseks välja neid võimalusi, tuleks kontrollida, millised kommunistid olid eri linnades esperantoga seotud. Selle teema põhjalikum analüüs jääb aga edaspidiseks. Seni asus tööliste esperantoliikumise keskus Tallinnas.¹⁴⁰⁵ Plaan või mitte, TEK-i sulgemise tõttu ei tulnud sellest midagi välja.

Üsna selgelt on TEK-i eesmärk ja liikmete (vähemalt juhtkonna) taotlused näha ajakirjandusest, kus avaldatud artiklis taotleti kontrolli kogu töölisesperanto üle. Näiteks 1932. aasta sügisel „paljastas” TEK aktiivselt Tallinna Töölisesperanto Ühingu ja selle väljaande Onto nn oportunisti ja kaldumist provokatsiooni kaitsmisele. Samuti oli TEK-il pinnuks silmas ühingu liige Elmar Kauer,¹⁴⁰⁶ kes oli mäletatavasti olnud kohtu all Heidemanni koos lööksalklastega ja väidetavalt värvatud Heidemanni vastu tunnistama.

Aprillis 1932 püüdsid Tallinna esperantistid registreerida ka Tööliste Esperanto Liitu eestikeelsele piirkonnile (*Laborista Esperanto Asocio por estonlingvaj regionoj*), mis pidi edendama töölisesperanto liikumist Eestis, levitama rahvusvahelist keelt esperantot Eesti töölistkonna seas, täitma keelelist vahe-meherolli välismaa ja Eesti töölistkondade vahel ja aitama oma keeleliste võimalustega kaasa Eesti töölistkonna marksistlikult ilmavaatelt lähtuvale „kultuuritööle”.¹⁴⁰⁷ Liidu liikmeiks võisid astuda töölisesperanto seltsid ja ühingud, kelle põhikiri oli kooskõlas liidu põhikirjaga, ja üksikud töölisesperantistid, kes olid vähemalt 18-aastased ja Liidu juhatuses heaks kiidetud. Juhatuses asukohaks pidi saama Tallinn.¹⁴⁰⁸ Registreerimisavaldus lükati esialgu tagasi avalduses esinenud vormistuslike puuduste tõttu, augustis 1932 esitasid uue avalduse Tallinnas Vaksali puistee töölismajas tegutsev Tööliste Esperanto Selts ja Narva Tööliste Esperanto Selts „Batalo”.¹⁴⁰⁹ Kuna deklareeriti, et liidu liikmeiks said astuda üksnes marksistlikku kultuuritööd toetavad ühingud, tõstatab see küsimuse, kas

¹⁴⁰⁴ RA, ERAF.6495.1.271a, l 19–20.

¹⁴⁰⁵ vt **Tammela**. Linkages between the Esperantist Circles and Communist Movement.

¹⁴⁰⁶ Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu resolutsioon „Onto” paendliku ja oportunistliku liini vastu. – Teine Tööliste Võitlus nr 1, 17.12.1932.

¹⁴⁰⁷ RA, ERA.14.3.1975, l 1: Palve Siseministeeriumi Registreerimise osakonnale, 15.04.1932.

¹⁴⁰⁸ RA, ERA.14.3.1975, l 2: Tööliste Esperanto Liit Eestikeelsele Piirkonnile põhikiri.

¹⁴⁰⁹ RA, ERA.14.3.1975, l 5: Avaldus Kohtu- ja Siseministeeriumi Administratiivosakonnale, sisse tulnud 16.08.1932.

tegemist oli üldise vasakule kaldumisega Eesti esperantoliikumises või ise-loomustas see 1932. aastal toimunud lõhenemist rahvusvahelises esperantoliikumises. Kohtu- ja siseministri resolutsiooniga kinnitati ühingu põhikiri septembris 1932.¹⁴¹⁰

Tõenäoliselt oli Audova kursis ka rahvusvahelises esperantoliikumises toimunud käärimisega, ehkki reaalne konflikt SAT-i sees eesmärgiga viia tööliste esperantoliikumine Kolmanda Internatsionaali kontrolli alla leidis aset alles 1932. aastal, kui augustis 1932 moodustas Berliinis SAT-i vasaktiib IPE (*Internacio de Proleta Esperantistaro*), kus domineerisid kommunistid.¹⁴¹¹ Võib oletada, et vähemalt Audova teadis ja oskas end positsioneerida ka rahvusvahelisel esperantomaaastikul, kuid kui palju oli selles vilumust uuel juhatusel, ei ole võimalik kindlalt öelda. Üldiselt vajaks ja vääriks sõdadevahelise Eesti esperanto teemad põhjalikumat käsitlust, kui siinkohal on võimalik anda. Allikaid on selleks piisavalt.¹⁴¹²

Siinjuures on tähelepanuväärne, et just töölistesperantistide konverentsil Tartus 1932. aastal asutatud ajakirja Onto lehekülgedel asuti esperantot käsitlema poliitilise võitluse vahendina, millist vaatepunkti esindas ka IPE. Ilmselt oli see põhjuseks, miks Onto sai ilmuda ainult neli numbrit, misjärel võimud selle sulgesid. Seega oli töölistesperanto ikkagi vasakule kaldumas.¹⁴¹³

Hilisemas parteiajalookirjanduses on TEK-i nähtud koguni esimese ühisrindeliikumise vaimus tegutseva organisatsioonina Eestis, kus koos tegutsesid noorsotsialistlikest ühingutest eraldunud noored ja kommunistid.¹⁴¹⁴ Selline käsitus on üheaegselt lihtsustatud ja üle pakutud. Ühisrindeliikumisest vt lähemalt 1. peatükist ja Anton Vaarandi tegevust käsitlevast alapeatükist 4.3.

Poliitilise poliitsei huvi kasv TEK-i liikmete tegevuse vastu nähtub Tööliste Võitluses ja Teises Tööliste Võitluses ilmunud teadaannete hulgest, milles TEK-i liikmed jt kirjeldasid oma poliitilisse politseisse „vestlustele” kutsumisi. Mäletatavasti oli Oskar Cher algatanud poliitilise poliitsei „vestlusele” kutsumiste avalikustamise töölisajakirjanduses. Sellega seoses avaldas ka Ilmar Kruus märtsis 1933 ajalehes Teine Tööliste Võitlus teadaande, kuidas poliitilise poliitsei ametnik Markson ta 3. märtsil 1933 välja kutsus ja pärast vähem tähtsate küsimuste esitamist tehti ettepanek „nende teenistusse hakkamiseks, ähvardades vastasel korral vanglaga”. Kruus vastas sellele pakkumisele eitavalt, samuti nagu

---

¹⁴¹⁰ RA, ERA.14.3.1975, l 8: Kohtu- ja siseministri resolutsioon, 01.09.1932.

¹⁴¹¹ Internacio de Socialistaj Esperantistoj. Overview on the organisational development. Vt: http://library.fes.de/cgi-bin/populo/si.pl?t_organ=x&f_ORG=org%20ISESP%3A [v-tud: 29.03.2016]

¹⁴¹² Esperantoühingute registreerimist kajastavaid materjale asub palju RA fondis nr 14 (Siseministeerium).

¹⁴¹³ Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado, lk 39.

¹⁴¹⁴ A. Tolk. Ühisrinde leninliku taktika võit tööliklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933–1935. – Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo toimetised. Vihik nr 109. Töid NLKP ajaloo alalt I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961, lk 23–53, siin lk 30–31.

keeldus pakutud käest,¹⁴¹⁵ mispeale ta „koleda sõimuga üliõpilase viisakuse-
tusest” tulema lasti. Kruus väidab veel, et „ülekuulamist” ei protokollitud, vaid
lubati seda teha hiljem.¹⁴¹⁶ RA isikuandmete kartoteegis järgneb tõenäoliselt
sellele käigule poliitilise politsei sissekanne 9. märtsist 1933 Ilmar Kruusi kohta,
kus viiakse tema tegevus tagasi juba paari aasta tagusesse aega, märgitakse, et
„alates 1931. a seisis ühenduses kompartei Tartu põrandaaluse komitee liikme
Elmar Vassiliga ja V. Kingissepa nimelise põrandaaluse rajoonikomitee liikme
Arnold Piiriga” ning viidatakse, et kutsus just kompartei ülesandel 1931. aastal
ellu TEK-i.¹⁴¹⁷ Isikuandmete kartoteegi kaart on ka ainus koht, kust sellistest
seostest räägitakse, mis tekitab küsimusi. Siiski on ka nõukogude perioodi
ülevaateteoses on väidetud, et umbes 1932. aastal kujunesid EKP-l sidemed
TEK-iga, tuues esile Ilmar Kruusi kui marksismi hästi tundva filosoofiaüli-
õpilase rolli.¹⁴¹⁸ Samas võib see ka olla olnud lihtsalt soov EKP ja TEK-i tege-
vus tagantjärele kokku siduda. TEK oli 1930. aastate algul võimude silmis
kahtlane organisatsioon ja seda võidi hiljem ideoloogilises kirjanduses lihtsalt
ära kasutada.

Küsimus Ilmar Kruusi ja teiste TEK-i liikmete suhetest põrandaaluse partei-
laskonnaga on valmistanud peavalu ka Olaf Kuulile, kes konstateerib, et
1931. aasta kevadel oli Tartus küll eksisteerinud EKP organisatsioon, mida
juhtis Elmar Vassil, ent pärast juunis Tallinnas toimunud suuri vahistamisi
põgenesid mitmed Tartu kommunistid Nõukogude Liitu ja EKP organisatsioon
lagunes. Septembrist 1932 oli Elmar Vassili vend Eduard taas kontaktis
EKP KK-ga ning paljundas ja levitas Tartus EKP lendlehti. 1932. aasta sügis-
talvel abistasid teda selles Kriisemann ja Cher, Cheri võttis Vassil 1933. aasta
jaanuaris ka vastu EKP liikmeks. Kuuli andmeil puudub aga teave, et 1933. aastal
oleks Tartus lisaks Eduard Vassilile ja Oskar Cherile üldse olnud rohkem EKP
liikmeid. Eduard Vassil TEK-i liige polnud ja tööliiksoolekuil ei esinenud.
Küll aga oli ta Ilmar Kruusiga tuttav.¹⁴¹⁹ Viimane asjaolu pole imekspeandav,
arvestades Kriisemanni ja Cheri tegevust nii TEK-is kui ka tööliste keskel. Kas
tutvus oli juba varasem, selle kohta andmed puuduvad.¹⁴²⁰

Tulemusi ei anna ka toona pahempoolsete pahempoolsete ringkondadega
lävinud Helene Johani¹⁴²¹ mälestustele toetumine. Johani on oma mälestustes

---

¹⁴¹⁵ Lepiku teadaande kommentaari ja kriitikana ilmus Teises Tööliste Võitluses kirjutis, kus
õpetati vestlustele kutsutuid hoiduma sõbralikest suhtest ülekuulajaga, nii sinatamisest,
millest kirjutas Lepik, sest temaga oli poliitilises politseis vastamisi tema koolivend, kui ka
viisakusžestidest, nagu tervituseks või hüvastijätuks käe andmine.

¹⁴¹⁶ Ilmar Kruus. Avalik teadaanne. – Teine Tööliste Võitlus nr 10 (19), 18.03.1933.

¹⁴¹⁷ RA isikuandmete kartoteek: Ilmar Jüri p Kruus, poliitilise politsei komissar Tallinnas,
161s-32/33, 09.03.1933.

¹⁴¹⁸ Lühülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk 80.

¹⁴¹⁹ **Kuuli.** Erinevaid radu mööda, lk 77–78.

¹⁴²⁰ Samas, lk 78.

¹⁴²¹ **Helene-Terese Johani (Mugasto)** (1903–99), sündis Rakveres voorimehe peres, õppis
Rakvere Naisgümnaasiumis, lõpetas 1931 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna. Raamatu-
koguteadlane. Oli mh 1944–50 TÜ bibliograafikateedri juhtaja, alates 1947 dotsent, 1965

välja toonud, et 1930. aasta algul oli tal mitmeid illegaalseid kohtumisi Tartus tema kodus ja Tähtvere pargis „uute sihtide seadmiseks” parteiorganisaatori Paul Baumaniga, kuid kui Bauman aprillis 1930 kindral Undi tapmises süüdistatuna vahistati, langes ära ka edasine tegevusvõimalus Tartus.¹⁴²² See omakorda jääb veelgi varasemasse aega kui ülalkirjeldatud EKP Tartu organisatsioon. Ühtlasi näib Johaniga olevat lõppenud SFÜS-ist lähtunud ringkonna kontakt komparteiga.

1933. aasta kevadel avaldati ajakirjanduse veergudel ka imestust, et seni noorsotsialistide veetud Noorsoo Karskusliidu olid samuti üle võtnud kommunistid, sest Karskusliidu juhatuses tegutsesid kõik endised, kuid kommunistide suunas liikunud noorsotsialistid, nagu Cher, Villi Soo¹⁴²³, Lepik ja Piir. Kommunistidega seostatud noored tegutsesid ka Liidu esperantotoimkonnas, toimkonna juhatuse moodustasid Kruus (ilmselt Ilmar Kruus), Neumann ja Illisson. Eriti häiris artikli kirjutajat asjaolu, et Liit sai raha väidetavalt sotsiaaldemokraatide valitsuse toel igal aastal riigieelarvest tegevustoetust.¹⁴²⁴

Eesti Noorsotsialistlik Liit suleti 11. augustil 1933 kohtu- ja siseministri määrusega, millega kehtestati riigis kaitseseisukord. Sellega lõppes noorsotsialistide aktiivne tegevus.¹⁴²⁵

24.–25. mail 1933 vahistas poliitiline politsei TEK-i juhtkonna, sh TEK-i esimehe August Hindi, sekretäri Erhard Lepiku, juhatuse liikme Mõissari, samuti Oskar Cheri ja Arnold Steini. TEK-ist väljaspool vahistati Viktor Külm ning Keemia- ja Paberitöölise Ametiühingu juhatuse liige Johannes Sepp, kes anti koos eelmisel sügisel vangistatud Kriisemanniga kohtu alla UNS § 102 järgi. Lisaks suleti TEK, Keemia- ja Paberitöölise Ametiühing, Naiskäsitöölise Ametiühing ja Ehitustöölise Liidu Tartu osakond ehk kõik vasakpoolsed organisatsioonid.¹⁴²⁶ Ilmar Kruus jäi esialgu vabadusse ja arreteeriti sama aasta oktoobris keset kõige palavamat valimisvõitlust seoses ühe teravatoonilise lendlehega, „mida kavatsesime välja anda põhiseaduse muutmise vastu”.¹⁴²⁷

14.–16. oktoobril 1933 toimus uue põhiseaduse rahvahääletus. Lendlehe „Töölishulkadele linnas ja maal” puhul, mille koostas Kruus ja lasi 3000 eksemplaris trükkida, oli tema enda sõnul tegemist vabadussõjalaste põhiseaduse kava vastase üleskutsega, mitte tunnistaja Marksoni väitega, nagu oleks tegemist olnud riigivastase propagandaga ja et tema sõnastusest ei saanud kuidagi „järelدادa üleskutset ladude rüüstamisele ja ässitust rahvakihtide vahel,

---

Tallinna Pedagoogilise Instituudi raamatukogunduse ja bibliograafia kateedri rajaja ja järgnevail aastail selle juhataja. Abielus kunstnik Andrus Johaniga (1906–1941), vt Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide, lk 462.

¹⁴²² Rahvusraamatukogu arhiiv (edaspidi RR) 24.1.328, l 57: Helene Johani. Kokkupuuteid Anton Vaarandiga minu eluteel (käsikiri); vt ka Ülevaade EKP ajaloost II, lk 206.

¹⁴²³ Villem Soo kohta vt lähemalt **Kuuli**. Erinevaid radu mööda, lk 43–54.

¹⁴²⁴ Riik toetab kommunismi. Noorsoo Karskusliidu esperanto toimikond punaste keskuseks. – Maaleht nr 51, 03.05.1933.

¹⁴²⁵ RA, ERAF.27.3.2312, l 182: Tallinn-Harju Prefektuur, sisekaitseülevaade määrus, 11.08.1933.

¹⁴²⁶ RA, ERAF.6495.1.271a, l 19–20.

¹⁴²⁷ RA, ERAF.12.2.90, l 14.

kuna need laused ei sisalda mingisugust üleskutset, vaid ainult olukordade kirjeldust”.¹⁴²⁸ Rahukogu ja edasikaebust menetlenud Kohtupalat leidsid, et üleskutse õhutas siiski nii vaenu kui ka rüüstamist ja Kruusi karistati 22. veebruaril 1934 kohtuotsuse põhjal kahekuulise kindlusvangistusega, mis loeti kantuks eeluurimisel vangistuses viibitud ajaga.¹⁴²⁹ Vabaks ta siiski ei pääsenud, sest lendlehega alguse saanud vahistamise järel oli Kruusi vastu juba novembris 1933 esitatud süüdistus ka UNS § 102 põhjal ja tema kohtuasi ühendati kevadel arreteeritud TEK-i juhtivate tegelaste omaga, mis tuli Tartu-Võru rahukogus arutlusele juunis 1934.¹⁴³⁰

Tugevaima süüdistusmaterjali moodustasid Kruusi vastu kahe poliitilise politsei ametniku tunnistused. Säilinud pole algsed tunnistused, vaid apellatsiooniprotesti järel jätkunud uurimisel antud tunnistused, mis olid mõnevõrra täiendatud, kuid algseist põhimõtteliselt mitte erinevad. Poliitilise politsei assistendi Martin Marksoni seletus näitas Kruusi suisa TEK-i idee algse initsiaatorina, kelle sidemed kommunistidega ulatusid juba aastasse 1931, kui ta oli veel gümnaasiumiõpilane, ja keda peeti pärast EKP lendlehtede levitaja Aleksei Potini hukkamist aprillis 1931 pörandaaluste usaldusisikuks, kelle eestvõttel valmistati TEK-i varjus koguni Kommunisti.¹⁴³¹ Üldiselt kordas Markson 1933. aasta märtsis Kapo kartoteegis registreeritud agentuurandmeid,¹⁴³² mis tunduvad ülepaisutatud ja iseloomustavad tõenäoliselt ka politsei erilist ettevaatust, mida tol perioodil vähegi äärmuslikumate liikumiste suunas üles näidati.

Mõnevõrra tagasihoidlikumalt kirjeldas Kruusi rolli kontaktides pörandaalustega tunnistajana esinenud poliitilise politsei töötaja Richard Leppik, väites, et pörandaalustega olevat olnud otseühenduses Cher ja Stein, kaudselt Kriisemann ja Lepik. Pärast nende vahistamist mais 1933 saanud kohapealsete Tartu kommunistide usaldusmeheks Ilmar Kruus.¹⁴³³ Leppiku tunnistus tundub usutavam, kuna ka teised allikad ei kinnita Kruusi seoseid pörandaalustega, eriti veel 1931. aastast. Võib oletada, et EKP-ga oligi aktiivselt kontaktis just Cher, kelle sidemed pärinesid juba Tartusse tuleku eelsest ajast ja olid Tartus jätkunud.

---

¹⁴²⁸ RA, ERA.32.3.124, 1 14–14p: Kohtuotsus Kohtupalati kriminaal-departemangu avalikul kohtuistungil, 30.10.1934.

¹⁴²⁹ RA, ERA.32.3.124, 1 2: Ilmar Kruusi edasikaebus Kohtupalatile. 22.03.1934; RA, ERA.32.3.106.

¹⁴³⁰ RA, ERAF.12.2.90, 1 4; RA, ERA.32.3.124, 1 2p.

¹⁴³¹ RA, ERA.32.3.106, 1 199p–200. Potin oli olnud Tartu töötute komitee aktivist ja EKP liige dets-st 1930. Mõnedel andmetel oli EKP Illegaalne Büroo suutnud luua kontakti Tartu kommunistidega 1931. aasta algul, nii et apr-s 1931 moodustati EKP Tartu komitee, mida asus juhtima teine töötute komitee aktivist Elmar Vassil. Vassili juhitud komitee lendlehti levitas 1. mai eel ka Aleksei Potin, kui sattus poliitilise politseiga tulevahetusse, milles sai raskelt haavata, nii et suri mõni päev hiljem, vt **Oskar Kruus**. Üks traagiline maipäevade lugu. – Kultuur ja elu nr 5, 1965, lk 23–25.

¹⁴³² RA isikuandmete kartoteek: Ilmar Jüri p Kruus, poliitilise politsei komissar Tallinnas, 161s-32/33, 09.03.1933.

¹⁴³³ RA, ERA.32.3.106, 1 196–197: Tunnistaja Richard Leppiku seletus Kohtukoja kriminaalosakonna avalikul kohtuistungil, 08.02.1935.

Lähematest kontaktidest pörandaalustega võinuks mingil määral pajatada ka Erhard Lepik, kes 1933. aasta sügisel kautsjoni vastu vabanedes Nõukogude Liitu põgenes. Ta oli Nõukogude Liitu jõudmise järel koostatud aruandes ka nimetanud, et tema põgenemise Nõukogude Liitu kiitis heaks Tartus elav kommunist Eduard Vassil, kes seletas, kuidas üle piiri põgeneda.¹⁴³⁴ Vassiliga oli ta tuttav töötute liikumisest, kui Vassil oli töötute komitee aktivist, hiljemalt 1932. aasta sügiseks pidid Kruus ja Lepik teda tundma, varasema kohta ei ole võimalik midagi kindlat öelda. Arnold Piir oli Kruusi tuttav noorsotsialistide ühingust. Vaatamata oletustele ei õnnestunud ka poliitilisel politseil esitada Kruusi kohta ühtki inkrimineerivat fakti, ja Kruus mõisteti 23. juunil 1934, kui Eestis tähistati esmakordselt Võidupüha, Tartu-Võru rahukogu otsusel koos Gedalje Moreini, Mõissare ja Sepaga õigeks ja vabastati. Cher, Stein, Hint, Kriisemann ja Külm mõisteti kuni kaheks aastaks vangi.¹⁴³⁵

Otsuse edasi kaevanud prokuröri abi tõi lisaks Leppiku-Marksoni tunnistusele esile fakti, et Kruus ei lasknud Nõukogude Liidust kirjandust saata enda nimele, püüdes sellist käitumist seletada asjaoluga, et tema kui kommunistlik tegelane kartis kuriteo avastamist. Samuti olnud Kruusi koostatud lendlehe terve tekst ja lõoklaused võetud EKP kirjandusest.¹⁴³⁶ Siiski ei suutnud ka täiendav uurimine tõestada, et 1932.–1933. aastail Kruus EKP juhtnööride järgi tegutses. Pidades silmas süüdistuse pealiskaudsust ja tunnistajate seletuste üldsõnalisust, vabastati Kruus lõplikult süüdistusest riigivastases tegevuses veebruaris 1935 Kohtukoja otsusel.¹⁴³⁷

Väidetavalt astus ka kompartei organisaator Albert Sakkart, kellest on pikemalt juttu Anton Vaarandi tegevust avavas alapeatükis 4.3, 1934. aasta esimesel poolel kontakti mitme Tartu Noorsotsialistliku Ühingu pahempoolset meelestatud liikmega nagu Erhard Lepiku tulevane abikaasa Melania (ka Melanie) Kangro jt, tõmmates neid kaasa EKP parteiorganisatsiooni tegevusse, mille sisuks oli illegaalse kirjanduse levitamine jm. Väidetavalt reeturi tõttu tabati suvel 1934 mõned kommunistide organisatsioonid ja sellega seotud Tartu Noorsotsialistliku Ühingu liikmed, avastamata jäänud aga asutatud trükikoda ja Sakkart ise.¹⁴³⁸ Kogu see temaatika ei tule kuidagi välja senisest uurimusest Tartu TEK-i liikmetega seoses. See ajendab tõstatama küsimust, kas kommunistide tegevus oli sel ajal lihtsalt nii juhuslik ja põgus, et selle kohta puuduvad andmed või jäi see käsitletud suhtlusingist väljapoole.

Kujuneb mulje, et Kruusi, kes polnud tollal veel EKP liige, käsitles riigivõim ometi kui kohapealset kommunistlikku usaldusmeest,¹⁴³⁹ mispärast ei tahtnud Tartu-Võru rahukogu prokuröri abi leppida Kruusi jt õigeksmõistmisega. Teisalt

---

¹⁴³⁴ RA, ERAF.6495.1.299, l 23.

¹⁴³⁵ RA, ERA.32.3.106, l 4–5p: Tartu-Võru rahukogu prokuröri abi J. Annoki apellatsioon protest, 21.07.1934.

¹⁴³⁶ Samas.

¹⁴³⁷ Samas, l 211–213p.

¹⁴³⁸ Revolutsiooni lipukandjad I, lk 143.

¹⁴³⁹ RA, ERA.32.3.106, l 4p.

andis määratlus, mis Kruusi tegevust arvesse võttes näib olevat olnud üsnagi täpne, talle kommunistide seas teatud atraktiivsuse, igatahes sidus teda tihedamalt suhtlusringiga.

4.2.3. 1930. aastate teine pool

Vanglast vabanemise järel 1934. aastal süvenes Ilmar Kruus ülikooliõpingutesse, uurides enda sõnul edasi ka marksismi-leninismi ja õppides vene keelt, tehes seda Nõukogude Liidus ilmutavat kirjandust hankides.¹⁴⁴⁰ Võimalused poliitilist tegevust jätkata olid oluliselt vähenenud, sest seni tihedalt koostööd teinud organisatsioonide võrgustik oli likvideeritud, vahepeal oli Tartust välja saadetud veel mõnigi seni aktiivne seltsimees. Näiteks pidi 1933. aasta kevadel töölisdelegatsiooni koosseisus Nõukogude Liidus käinud TEK-i liige Leonhard Illisson kolima sisekaitseülema otsusel Tartust Karksi, kust lubati Tartusse naasta alles 1937. aastal.¹⁴⁴¹ Erhard Lepik oli 1933. aasta sügisel põgenenud Nõukogude Liitu ja võetud seal EKP liikmeks, saadetud oktoobris 1934 tagasi Eestisse põrandalusele tööle Viljandi- ja Pärnumaale, kuid vahistatud juba sama aasta novembris ja mõisteti vangi, kust vabanes alles 1938. aasta maiamnestiaga.¹⁴⁴²

Jääb mulje, et järgmised paar aastat olidki nii vasakpoolses liikumises kui ka Ilmar Kruusi poliitilises tegevuses suhteliselt vaiksed. Tema elulookirjelduses pole nende aastate kohta samuti andmeid. 1935./36. aastal töötas Ilmar Kruus Riigi Keskarhiivis praktikandina. Sealsamas on ta märkinud, et tegutses neil aastail ka poliitvangide abistamisega, olles 1937.–38. aastal tartlaste abistamise koordineerijaks,¹⁴⁴³ mis aga omakorda eeldas MOPR-i võrgustikuga suhtlemist ja EKP liikmetega mingisugustki kontakti, mille Kruus lõi (taastas?) tõenäoliselt 1936.–1937. aastal, mitte varem. Sellisteks järeldusteks annavad alust Dimitri Kuzmini mälestused ja nimed, keda ta neis esitab. 1936. aasta kevadel vabanesid vanglast mõned varem aktiivsed EKP liikmed, kes mingil määral ka parteiorganisatsioone taastada püüdsid. Üks selline oli Dimitri Kuzmin, kes koondas enda ümber vähehaaval mõned endised aktivistid: Richard Ehrlichi, Marie Lunti, Johannes Ellmanni jt. Kuzmin on veel meenutanud, et 1936. aasta suvel ühe vanglas surnud töölisaktivisti Ilmar Enoki matustel tutvus ta mitmete noorsotsialistide, mh Harald Raesaare, A. Jaanuse, Arthur ja Johanna Veebermanni jt-ga, kellega säilitas kontakti ka edaspidi.¹⁴⁴⁴

---

¹⁴⁴⁰ RA, ERAF.12.2.90, 14.

¹⁴⁴¹ RA, ERAF.247.51.88, 1 13–27, 31–32.

¹⁴⁴² Revolutsiooni lipukandjad III, lk 94–95; RA, ERA.32.3.106, 1 257. Vt täiendavaid eluloolisi andmeid RA, ERAF.25.2.1024, Lepik, Erhard.

¹⁴⁴³ RA, ERAF.12.2.90, 1 4–5.

¹⁴⁴⁴ **Dimitri Kuzmin** (1908–98), sündis Narvas, õppis 1916–19 Kreenholmi algkoolis ja 1919–24 Narva gümnaasiumis, misjärel töötas Narva kalevivabrikus. Omas väidetavalt kommunistidega sidemeid 1925. aastast, oli EKP liige aastast 1926. Viibis 1929–36 poliitilise tegevuse eest vanglas, märtsist 1936 töötas Tallinnas ehitustöölise, siis ametiühingute kaubandusühistu raamatupidajana. Saadeti mais 1938 administratiivkorras asumisele

Just Harald Raesaar võttis 1936. aasta lõpul Kuzminiga uuesti ühendust ja vahendas Ilmar Kruusi soovi kohtuda. Kuzmin käis Tartus ja sai Kruusiga kokku Eduard Partsi korteris ning on märkinud, et talle jättis Kruus väga sümpaatse ja ausa inimese mulje, kes oskas oma mõtteid ja seisukohti täpselt ja selgelt väljendada. Muu hulgas rääkis Kruus, et tal on jõukad vanemad ja võib-olla teda ei usaldata täielikult. Kuzmin rahustanud Kruusi, et „meie usaldame teda igati”.¹⁴⁴⁵ Tartust jäigi Kuzmin edaspidi kontakti Ilmar Kruusi, Eduard Partsi ja Kristjan Jalakaga, kes suhtlesid ka omavahel, neist tihedamalt Jalak ja Kruus, kellest esimene tegutses valdavalt ametiühinguis, teine haritlaste seas.¹⁴⁴⁶

1937. aasta sügisel Tartusse tagasi pääsenud Kruusi mõttekaaslane Leonhard Illisson kirjeldab toonast olukorda pahempoolseile heledates värvides. Tema järgi oli vabadussõjalaste tegevus tasalülitatud, enamik Tartu töölisi ja suur osa intelligentsi oli ilmselt kehtiva korra suhtes opositsioonis ja tekkis küsimus, millise organisatsiooni kaudu opositsionääre kommunistidele lähendada. Ilmar Kruusi initsiatiivil arutati tegutsemisvõimaluste üle kitsamas ringis toimunud nõupidamistel ja kuna uusi organisatsioone oli raske asutada, püüti tegevus-

---

Viljandimaale, vahistati mõneks ajaks ka sept-s 1939 ja süüdistati Hispaania kodusõtta vabatahtlike värbamises. Oli üks 1940. aasta juunipöörde eesvedajaid Viljandis, seejärel Tallinnas ajalehe Trudovoi Put toimetaja, EK(b)P KK organiseerimise-instrueerimise osakonna instruktor jm, viibis sõja-aastail Nõukogude tagalas, EK(b)P KK ja RKN-i volinik Eesti väeosade komplekteerimisel, 7. laskurdiviisi poliitosakonna informatsiooniala instruktor jm. Aastail 1946–48 EKP(b)P KK kaadriala sekretär, õppis vabariiklikus parteikoolis. Töötas 1950–52 EK(b)P KK sekretärina tööstuse alal, 1952–57 ENSV sotsiaalkindlustusminister, seejärel kuni 1963. aastani ENSV MN Partei- ja Riigikontrolli Komitee esimehe asetäitja, vt **Kuzmin**. Nõukogude rahvaste pere võrdõiguslikuks liikmeks, lk 84–88; Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur, lk 310–311.

¹⁴⁴⁵ RA, ERA.5065.1.93, I 20; D. Kuzmini mälestused Heinrich Roogist, Johanna Veebermanist, Villem Soost ja Ilmar Kruusist, 23.11.1981.

¹⁴⁴⁶ **Eduard Parts** (1898–?), külakooliharidusega, vabrikutöeline, Eesti Raudteelaste Liidu Mõisaküla osakonna liige. Oli aktiivne 1920. aastate esimesel poolel, organiseerides kommunistlikke grupe Pärnumaal ja Mõisakülas. Valiti 1923 TÜV nimekirjas riigikogusse, vahistati jaan-s 1924 ja mõisteti 149 protsessil 12 aastaks sunnitööle. Vabanes nov-s 1936 ja asus elama Tartusse, kus leidis Dimitri Kuzmini mälestuste järgi kiiresti kontakti vasakpoolsete ringkondadega. Teadmata põhjusel teda täielikult ei usaldatud, nii et kuigi Partsi korter oli kokkusaamispaigaks, siis Kruusi ja Kuzmini jutuajamine leidis aset sellele järgnenud jalutusäigul Tartu linna peal. Põhjuseks võis olla see, et Partsi ema oli 1927. aastal tema eest armuandmisalpalve esitanud; **Kristjan Jalak** (1882–1944), sündis Kastre vallas Tartumaal, erialalt müürsepp. Oli 1935–40 Tartu Töölisühingute Keskliidu esimees ja 1938. aastal valitud riigivolikogu liige; aastal 1940 Tartu linnapea ja juulist 1940 riigivolikogu II koosseisu / ENSV ülemnõukogu liige. Suri sept-s 1944 Leningradis, vt RA isikuandmete kartoteek: Eduard Mari p Parts (sünd 05.10.1898), Kaitsepolitsei Pärnu jaoskond, 127 49, 398-27a, 04.03.1924; Eduard Parts, poliitilise politsei komissar, 608-27, 1927 (dateeritud sisu järgi); Eduard Mari p Parts, Kaitsepolitsei registreerimisjaoskond, 227-2s-23a, 10.11.1923; Kristjan Juhani p Jalak, poliitilise politsei komissar Tartus, 02.11.1939; Valitud ja valitsenud, lk 47, 239; RA, ERA.5065.1.93, I 20; ENE: Eesti nõukogude entsüklopeedia, 4. köide, Ist–Koni. Tallinn: Valgus, 1989, lk 66; **Kuzmin**. Nõukogude rahvaste pere võrdõiguslikuks liikmeks, lk 88; **Tammela**. Poliitilised suurprotsessid Eestis, lk 146.

võimalusi avardada olemasolevais. Üheks selliseks organisatsiooniks sai Tartu Ülikooli juures tegutsev Akadeemiline Sotsialistlik Ühing (ASÜ).¹⁴⁴⁷

Ühing oli asutatud 1927. aastal ja koondas põhikirja järgi sotsialismist huvitatud Tartu ülikooli üliõpilasi, et „ühiselt ja isetegevvalt kaasa aidata sotsialismi kui teaduse uurimisele ja arendamisele”, millise ülesande täitmiseks pidi ühing korraldama ettekande- ja referaadiõhtuid, vaidluskoosolekuid jms avalikke üritusi. Ühingul said olla tegevliikmed – kõik Tartu ülikoolis õppivad isikud, teiseks toetajaliikmed – kõik, kes ühingut soovisid vaimselt või materiaalselt toetada, ja auliikmeid võis valida kodu- või välismaalt väljapaistvate teenetega eriti sotsiaalsete teaduste, aga ka üldise kultuuri arendamise eest.¹⁴⁴⁸

Ilmar Kruus ütleb oma elulookirjelduses, et ASÜ-sse õnnestus tal 1937. aasta sügisel pääseda „ühisrindede-sõbralikkude sotside kaasabil”, enne seda oli ühing olnud pooleldi varjusurmas, mille tegevust püüdis Kruus nüüd elustada ja suunata.¹⁴⁴⁹ Ühingu pooleldi varjusurmas olek ülevõtu ajal seletaks, kuidas 1933. aastal ühingust välja heidetud Leonhard Illisson oli 1938. aasta kevadeks ühingus tagasi ja lisaks juhatuse liige.¹⁴⁵⁰ Peale selle võiks Kruusi väitest lugeda välja, et Tartu pahempoolne ringkond oli kursis ka ühisrindetegevuse raames Eestis toimuvaga.

1938. aasta kevadel oli ASÜ-l 50 tegev- ja 46 toetajaliiget. Kui toetajaliikmete hulgas leidis mitmeid sotsialiste, siis tegevliikmete hulgas olid peamiselt akadeemilised isikud, nt Moisei Scheer, Arkadi Uibo, Artur Vassar, Paul Hubel ja Harald Raesaar. Juhatuse moodustasid Mihail Sõštšikov (esimees), Evald Alberg (abiesimees), Ilmar Kruus (sekretär), Leonhard Illisson (abisekretär) ja Veronika Sapas (laekur). Toetajaliige oli näiteks Helene Mugasto-Johani, samuti Nigol Andresen, perekond Oinased, Paul Vihalem, Peeter Tarvel, August Jõeäär jt.¹⁴⁵¹ 1936. aastal sõitsid ASÜ aktivistid üliõpilased Johann Tamm ja B. Konstantjuk salaja Hispaania kodusõtta, kus Konstantjuk internatsionaalse brigaadi võitlejana ka langes.¹⁴⁵²

Poliitilise poliitsei huviorbiiti sattus ühing pärast seda, kui 1938. aasta 6. mail esines ASÜ referaatkoosolekul Max Laosson ettekandega „Tänapäeva ühiskonna struktuurist”, milles käsitles teemat klassivõitluse seisukohtadelt ja tõi eeskujuks Nõukogude Liidu kiiret arengut.¹⁴⁵³ Et koosolekuid jälgis tollal poliitsei, jõudis teave ettekandest ja selle toonist kiiresti kõrgematesse instantsidesse ning 25. juunil 1938 sulges sisekaitseülem ühingu põhjendusega, et „ühing

---

¹⁴⁴⁷ RA, ERAF.247.51.88, l 32–33. Nõupidamistel osalesid näiteks Tartu Töölisühingute Keskliidu sekretär Osvald Hirsch, TEK-i ajast tuttav nahatöölaine August Hint, ning Illissoni koolivend Tõrvast üliõpilane Johannes Neumann.

¹⁴⁴⁸ RA, ERA.852.1.2308, l 7, 8p: Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu põhikiri.

¹⁴⁴⁹ RA, ERAF.12.2.90, l 4.

¹⁴⁵⁰ Tartu Ülikooli ajalugu III, lk 76. ASÜ tegevus oli soikunud pärast 1934. aasta riigipööret.

¹⁴⁵¹ RA, ERA.852.1.2308, l 9–10: Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu koosseis I semestril 1938, 09.05.1938.

¹⁴⁵² Tartu Ülikooli ajalugu III, lk 76.

¹⁴⁵³ RA, ERA.852.1.2308, l 3–6: Vanemassistent poliitilise poliitsei komissarile Tartus, 09.05.1938.

arendab ja levitab poliitilisi ideid, mis takistavad üliõpilaste rahvusliku üksmeele ja ühtekuuluvuse saavutamist ja süvendamist”.¹⁴⁵⁴ 1938. aasta juunis, vahetult enne ühingu sulgemist korraldasid ühingu aktivistid Leonhard Illisson, Max Laosson, Ilmar Kruus, Harald Raesaar, M. Sõštšikov jt ning ühisrinde tegelased Neeme Ruus, A. Jaanus ja O. Pärn Tallinnast ekskursiooni Soome, kus kohtuti soome vasakpoolse liikumise aktivistidega.¹⁴⁵⁵ See toetab oletust, et Tartu pahempoolseil intelligentidel olid ühisrinde arendajatega mingid kontaktid. Mis ajast need pärinesid, pole päris selge. Ühisrinde katsetustest tuleb lähemalt juttu Anton Vaarandi alapeatükis 4.3.

Seejärel astus Kruus 1937. aasta sügisel Akadeemilisse Ühiskonnateaduste Klubisse, enda väitel samalaadse tegevuse jätkamiseks, mis kujunenudki Tartu marksistide-intelligentide koondumispaigaks.¹⁴⁵⁶ Akadeemiline Ühiskonnateaduste Klubi oli asutatud 1937. aastal, selle esimene esimees oli 1905. aasta Seltsi aktivist ja Jüri Vilmsi uurija Aleksander Looring. Hiljem juhtis klubi Paul Hubel.¹⁴⁵⁷ Mõnevõrra arendati tegevust ka Eesti Vabamõtlemise Ühingu Humanitas, mille üks asutajaist 1926. aastal ja esimees kuni oma Eestist lahkumiseni 1932. aastal oli olnud Aleksander Audova. Hiljem juhtis ühingut matemaatika-professor Jaan Sarv, kelle põhimõtteks oli vabamõtlemine, millest tulenevalt ei teinud ta ühingu takistusi ka marksismi tutvustamisele, kuid ütles oma tutvustest ühingu marksistidega lahti 1940. aasta suvel, kui need EKP liikmetena

---

¹⁴⁵⁴ RA, ERA.852.1.2308, 1 1: Sisekaitseülesande otsus nr 8/820-Sk, 25.06.1938.

¹⁴⁵⁵ **Kuuli.** Erinevaid radu mööda, lk 83–84. Soome võõrustajaist on nimeliselt välja toodud nt üliõpilane Mauri Yörma ning kirjanikud Elvi Sinervo ja Arvo Turtiainen. Vahetati mõtteid muuseumis intelligentsi osast ühisrindeliikumises. Väljasõidul Turu linna kohtuti ka Rootsi pahempoolsete üliõpilastega.

¹⁴⁵⁶ Teistel andmetel 1938. aastal, vt RA, ERAF.12.2.90, 1 4; RA, ERA.5065.1.71, 1 26: [O. Kuuli] Märkmed vestlusest Veronika Kruusiga, 28.05.1981.

¹⁴⁵⁷ **Tiit Rosenberg.** 1905. a mässumehi ja ajalooürijaid Läänemaalt: Mihkel Martna, Mihkel Aitsam ja Aleksander Looring. – Läänemaa Muuseumi toimetised X. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2006, lk 116–117; RA, ERA.5065.1.71, 1 14: Fr. Issak Ilmar Kruusist, 06.02.1982; klubi asutajateringi kuulusid lisaks Looringule veel Aleksander Jõemets, Ulrich Suurmaa, Evald Alberg, Johan Lüüs, Aleksander Kompus, August Kalvi, Paul Hubel, Arkaadi Uibo jt. Põhikirja järgi oli klubi eesmärgiks ühiskonnateadustest huvitatud üliõpilaste koondamine sõpruskonnaks ja ühiskonnateaduslike küsimuste populariseerimine koosolekute, referaadiõhtute jm korraldamise kaudu. Tegevliikmed võisid olla ainult Tartu Ülikooli immatrikuleeritud üliõpilased, liht-, külalis- ja toetajaliikmeiks võis vastu võtta ka teisi inimesi. Liikmete arv jäi 15–25 vahele, tõusis 1939.–40. aasta talvel 47-ni. Okt-ks 1938 olid klubi liikmeiks astunud ka Ilmar Kruus ja Veronika Sapas; veeb-s 1939 olid liikmed ka Harald Habermann, Harald Raesaar, Moisei Scheer, Voldemar Miller jt. Veeb-s 1940 oli esimees Paul Hubel, abiesimees Aira Kaal. Liikmeina olid lisandunud nt Leo Anvelt, Max Laosson, Debora Hint, Helda Eliaser, Friedrich Issak, Kadri Konik jt, vt RA, EAA.2100.19.94, 1 1: Palve EV TÜ valitsusele, 14.12.1937; 1 2–3: Akadeemilise Ühiskonnateaduste klubi põhikirja, 14.12.1937; 1 4: Akadeemilise Ühiskonnateaduste Klubi juhatus EV TÜ valitsusele, 03.1938, 1 5: EV TÜ valitsusele, 10.1938; 1 6: EV TÜ valitsusele, 17.02.1939; 1 7: EV TÜ valitsusele, 01.10.1939; 1 8–9: A. Hubel TÜ valitsusele, 19.02.1940; 1 10: AKÜ esimees A. Hubel EV TÜ rektorile, 23.01.1940.

põranda alt välja tulid.¹⁴⁵⁸ Akadeemilise Ühiskonnateaduste Klubi mõnesid koosolekuid külastanud asjaosaliste mälestuste järgi ka amnesteeritud Paul Keerdo ja Arnold Veimer.¹⁴⁵⁹

Nõukogudeaegseis käsitlustes on nähtud pahempoolsele mõjutustööle vastuvõtlikena ka üliõpilasorganisatsioon EYS Veljesto ja EÜS Ühendus,¹⁴⁶⁰ kuid ilma lähemalt süvenemata pole võimalik öelda, kas nende organisatsioonide esiletoomine on seotud nende muul kombel vastuvõtlikum olemisega või pigem sellega, et nad väljendasid kümnendi teisel poolel elavamalt opositsioonilisi meeleolusid autoritaarse riigivalitsemise sammude suhtes, millega käis kaasas ka ülikooli autonoomia piiramine jne. Mitmed Veljesto ja Ühenduse liikmed olid samaaegselt aktiivsed ka näiteks vabamõtlejate ühingus Humanitas, Akadeemilises Sotsialistlikus Ühingus ja Akadeemilises Ühiskonnateaduste Klubis. Näiteks oli Aleksander Looring EÜS-i Ühendus liige, mille liikmeks astus 1938. aastal Ka Ilmar Kruus.¹⁴⁶¹

Aira Kaal astus Kruusi mõjutusel Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu ja hiljem Akadeemilise Ühiskonnateaduste Klubi liikmeks. Kaal iseloomustab Kruusi kui tõsist revolutsionääri ja teaduseinimest, kes oma andekuse juures – särava mõistuse, tugeva loogika ja küllaldase töövõimega – oleks võinud edukalt karjääri teha ka teaduses. Tema peamine kirg oli aga poliitika. Viktor Hion nimetanud Kruusi koguni „intellektuaalseks hiiglaseks”.¹⁴⁶²

Seevastu akadeemilises tegevuses, õigemini küll selle kohta säilinud kirjallikus materjalis Kruusi intellektuaalne suurus eriti säravalt ei avaldu. Tema ülikoolitoimik ei sisalda viiteid ega vihjeid sellele, et ta oleks osalenud mingitel konkurssidel või kirjutanud auhinnatöid, puudulikud on ka andmed Kruusi esinemiste kohta referaatidega eri kõnekoosolekutel. Samuti ei sisalda toimik tema eksamite tulemusi, v.a. üks eksam, ladina keel, mille Kruus sooritas jaanuaris 1932 tulemusele *bene sufficit*.¹⁴⁶³ Tema ülikooliõpingud kulgesidki heitlikult. Kruus eksmatrikuleeriti ülikoolist omal soovil juba märtsis 1933. Põhjusena tõi ta välja majanduslikud asjaolud.¹⁴⁶⁴ Ta immatrikuleeriti uuesti pool

---

¹⁴⁵⁸ KM EKLA f 194, M 41:16, l 3/7; **Haberman**. Tagasivaatamisi, lk 55–56.

¹⁴⁵⁹ **Peeter Mürsepp**. Akadeemilisest Ühiskonnateaduste Klubist. – Horisont nr 11, 1970, lk 55–56, siin lk 55.

¹⁴⁶⁰ Tartu Ülikooli ajalugu III, lk 76. Ülevaatlilikult on seda teemat käsitletud ka tollal ajaloo osakonna V kursuse üliõpilase Jüri Anti üliõpilastöös: vt **Jüri Ant**. Tartu progressiivse üliõpilaskonna fašismivastane võitlus 1930-ndail aastail. Auhinnatöö. Tartu Riiklik Ülikool, NSVL ajaloo kateeder. Juhendaja vanemõpetaja J. Raid. Tartu, 1963, lk 70–76. Asub Tartu Ülikooli raamatukogus (auhinnatöö nr 366240).

¹⁴⁶¹ Tartu Ülikooli ajalugu III, lk 76, **Toomas Hiio**. Tartu Ülikooli juures 1919–1940 tegutsenud Eesti üliõpilasorganisatsioonid, mida ei ole taastatud. – Vivat Academia. Üliõpilaseltsid ja –korporatsioonid Eestis. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 483–495, siin lk 486.

¹⁴⁶² **Kaal**. Ülikooli seinte vahel, lk 810.

¹⁴⁶³ RA, EAA.2100.1.6031, l 1–1p: Kruus, Ilmar, teateleht, 08.09.1931 nr 11530; l 11: protokoll TÜ juures filosoofiateaduskonna ärareetud eksamite kohta, väljavõte, 04.03.1932.

¹⁴⁶⁴ RA, EAA.2100.1.6031, l 12: Ilmar Kruus Tartu Ülikooli Valitsusele, 30.03.1933.

aastat hiljem, kuid eksmatrikuleeriti uuesti juba novembris 1933, ilmselt seoses tema vahistamisega. Uuesti immatrikuleeriti Kruus septembris 1934, eksmatrikuleeriti aga taas aprillis 1938 teadmata põhjusel. Kui Ilmar Kruus septembris 1938 uuesti immatrikuleeruti, esitas ta palve viia end üle filosoofiateaduskonnast õigusteaduskonda, andis aga juba jaanuaris 1939 teada, et võtab palve üleviimise asjus tagasi.¹⁴⁶⁵ Viimaks eksmatrikuleeriti Kruus ülikooli lõpetamata märtsis 1940.¹⁴⁶⁶

Illisson tundis Kruusi 1932. aastast, tutvus temaga Erhard Lepiku vahendusel ja ütleb, et Kruus oli juba siis marksistliku ilmavaatega. Illisson rõhutab (ja ta pole ainus) Kruusi märkimisväärset oskust luua inimestega kontakte, millest tulenevalt oli tal suur tutvusringkond, mis ulatus ülikooli töötajatest ametiühingutegelaste ning vene ja juudi „progressiivsete ringkondadeni”. Kruusi põhiline tugevus näib olevat tema organisaatorivõimed, mida mitmel pool mälestustes rõhutatakse. Ometi polnud Kruus orator ega esinenud enne 1940. aastat avalikel kõnekoosolekutel. Näiteks Illisson mäletab temalt vaid üksikuid ülesastumisi Tööliste Esperanto ja Kultuuriühingu kitsamas ringis. Kruus eelistas individuaalseid vestlusi või jutuajamisi väiksemas seltskonnas.¹⁴⁶⁷ Kruusiga Akadeemilises Ühiskonnateaduste Klubis tutvunud Friedrich Issak on meenutanud, et ehkki Kruus ei võtnud kunagi avalikult sõna, oli tal suur veenmis- ja mõjujõud kuluaarides.¹⁴⁶⁸ Kaal nimetab Kruusi tähelelennu ajaks 1930. aastate teist poolt ja 1940. aastate algust.¹⁴⁶⁹

Ka mitmed teised mälestused kirjeldavad Kruusi kui varjujääjat, kes koosolekul sõna võtta ei armastanud, eelistades väiksemaid seltskondi, tuues samaaegselt esile tema mõjukust ürituste ja ettevõtmiste taga. Ajakirjanik Friedrich Issak tutvus Ilmar Kruusiga 1939. aasta sügisel Akadeemilises Ühiskonnateaduste Klubis ja on meenutanud, et Hubel tutvustanud Kruusi talle kui klubi „a’d ja o’d”, ehkki referaadiõhtul Kruus millegagi silma ei jäänud ja sõna ei võtnud.¹⁴⁷⁰ Debora Vaarandi on kirjeldanud 1930. aastate lõpu Kruusi, et Kruus oli „omapärane vaikne tegutseja. Näiliselt kohmetu, oskas ta sidemeid sõlmida paljude erinevate üliõpilasnoortega. Olime sõbrad, kuid päriselt ma teda tundma õppida ei jõudnud.”¹⁴⁷¹

Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu sulgemine või vähemalt selline kartus oli Illissoni järgi siiski juba varem õhus, mistõttu hoiti silma peal ka teistel organisatsioonidel, mida oleks võimalik vajadusel edasiseks tegevuseks kasutada. Järjekordseks selliseks organisatsiooniks sai – nüüd akadeemilistest ring-

---

¹⁴⁶⁵ RA, EAA.2100.1.6031, 1 18: I. Kruusi palve EV Tartu Ülikooli rektorile, 08.09.1938; 1 21: Ilmar Kruus Tartu Ülikooli sekretäriaadile, 20.01.1939.

¹⁴⁶⁶ RA, EAA.2100.1.6031, 1 1–1p.

¹⁴⁶⁷ RA, ERA.5065.1.71, 1 32–33: [O. Kuuli] vestlus Selda Patsiga Ilmar Kruusist 09.09.1981; 1 9.

¹⁴⁶⁸ RA, ERA.5065.1.71, 1 14: Friedrich Issak Ilmar Kruusist, 06.02.1982.

¹⁴⁶⁹ **Kaal.** Ülikooli seinte vahel, lk 810.

¹⁴⁷⁰ **Issak.** Nood rohtunud rajad, lk 146–148.

¹⁴⁷¹ **Debora Vaarandi.** Aastad ja päevad. Nooruselugu. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 122.

kondadest mõneti väljaspool – Tartu Töölisteatri Ühing, mis oli olnud sotsialistide käes, kuid mille tegevus oli viimastel aastatel soikunud, millega seoses läks 1938. aasta algul ühingu juhtimine pahempoolsete töölistegelaste ja vasakharitlaste kätte. Illissoni järgi hakkasid asjad sihikindlamalt arenema pärast seda, kui 1938. aasta kevadel amnestiaga vabanenud kommunistid eesotsas Paul Keerdoga ühingu tegevusse lülitusid.¹⁴⁷² Ühelt poolt kannustatuna soovist tegevust laiendada, teisalt kartusest, et politsei võib uue organisatsiooni peagi pahempoolsetega seostada ja sulgeda, „tungiti” Illissoni mälestuste kohaselt sama mustrit kasutades ka mõnesse teise organisatsiooni, mida üritati kasutada pahempoolseks agitatsioonitööks nagu karskusseltsi Karskuse Sõber kõnekoosolekud, kuid kõik need organisatsioonid pakkusid ikkagi ainult väga piiratud tegevusvälja.¹⁴⁷³

Kõike eelnevat kokku võttes võib oletada, et kuigi Kruusil oli juba varem EKP liikmetega kontakt, ei olnud mingist parteiorganisatsioonist Tartus võimalik rääkida enne 1938. aasta maiamnestiat.

4.2.4. Maiamnestia

7. mail 1938 välja kuulutatud amnestiaseadusega vabanes Eesti vanglatest üle 100 kommunistliku tegevuse eest süüdimõistetut. EKP liikmeile korraldasid järgmisel päeval Dimitri Kuzmin ja EKP Tallinna organisatsioon vastuvõtu Töölisvõimlas, kus osalesid ka ühisrinde pahempoolsed sotsialistid.¹⁴⁷⁴ Vabanenud kommunistid seisisid silmitsi olukorraga, millest oli infot imbinud juba vanglasse, kuid milles võidi kiiresti ka ise veenduda: endisest parteiorganisatsioonist polnud midagi järel, rääkimata parteilisest keskusest. Eksisteerisid üksikud parteiliikmete ja nende poolehoidjate grupid, mis olid sageli „organisatsiooniliselt vormistamata”. Tallinna organisatsiooni juhtival Dimitri Kuzminil oli side EKP välismaa bürooga Rootsis, mille eesotsas oli tollal Leo Loring, kellega peeti ühendust Tallinna Juudi Ühispanga asjaajaja Leo Aisenstadt kaudu, sest tema kui ärimehe välismaareisid ja kirjavahetus ei seisnud võimude tähelepanu all.¹⁴⁷⁵ Paraku polnud aga suhtlus Rootsiiga regulaarne ja polnud ka mingil viisil Eestis asunud kommunistidele toeks, kuna Rootsis tegutsenud eesti kommunistid ei hooanud väidetavalt Eesti reaalsust.

Näiteks on Hendrik Allik, üks 149 protsessil riigivastase tegevuse eest süüdi mõistetud ja hiljem maiamnestiaga vabanenud kommuniste, suhtunud oma mälestustes Rootsi välismaa büroo tegevusse suure kriitilisusega. Näitena tõi Allik välja, et 1939. aasta novembris Tallinna saabunud Karl Säre arusaama järgi tegutses Eestis orgbüroo loodud hästi konspireeritud parteiorganisatsioonide võrk umbes 500 inimesega. Alliku andmeil oli parteiorganisatsioon

---

¹⁴⁷² RA, ERAF.247.51.88, l 34.

¹⁴⁷³ Samas, l 33.

¹⁴⁷⁴ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 304.

¹⁴⁷⁵ RA, ERAF.247.51.8, l 3.

140-liikmeline, aastail 1938–40 võeti tema hinnangul EKP-sse vastu 10–15 inimest.¹⁴⁷⁶ Alliku ja Säre konflikt alanudki sellest, kui Allik avaldanud Säre optimistlike andmete suhtes kahtlust, millest viimane solvunud. Vestluse põhjal jäänud aga Allikul mulje Särest kui inimesest, kes armastab luisata ja kellesse tuleb järelikult suhtuda ettevaatusega. Umbes samal ajal kohtus Säre ka Lauristiniga, kellele jäänud Särest umbes sarnane segane mulje.¹⁴⁷⁷

Pole selge, kuivõrd ja mil määral kommunistid omavahel üldse kontakti olid säilitanud. Tartu-Tallinna suhtlusliin näib olevat hakanud funktsioneerima 1937. aastast. Alates 1938. aasta maist tegutses Eestis jälle põrandaalune parteikeskus ehk EKP Illegaalne Büroo, millest oli lähemalt juttu 1. peatükis.

Ka Olaf Kuuli on oma uurimuses tõdenud, et EKP organisatsioon taastati Tartus „pärest pikemat vaheaega” just ja alles 1938. aasta kevadel ja see oli seotud maiamnestiaga vanglast vabanenud kommunistide Paul Keerdo, Voldemar Sassi, Oskar Sepre jt Tartusse elama asumisega. Taasasutatud parteiorganisatsiooni juhiks sai samuti Paul Keerdo, kes oli ühtlasi EKP Eesti keskuse ehk Illbüroo liige. Maiamnestia järel tuli tagasi Tartusse ka Erhard Lepik koos abikaasa Melaniaga.¹⁴⁷⁸ Nagu Tallinnas, korraldati vabanenud kommunistidele ka Tartus Töölisteatri ruumides vastuvõtt, mille üks organiseerijaid oli Ilmar Kruus.¹⁴⁷⁹

1939. aasta aprillis astus Ilmar Kruus Erhard Lepiku kutsel EKP-sse ja ta jätkas tegevust peamiselt Tartu intelligentsi hulgas. Kruus, kelle laialdasi teadmisi marksismi teooriast imetlesid nii Keerdo kui ka Sepre, määrati 1939. aasta sügisel Sassi ja Lepiku kõrval EKP Tartu Komitee liikmeks. Ta vahetas seal välja Keerdo, kes sai oletatavasti just siis kolmikute üldjuhiks.¹⁴⁸⁰

Tollane parteiorganisatsioon oli jagatud kolmikuteks ja teistest kolmikutest ei tohtinud teada keegi peale kolmikute üldjuhi Paul Keerdo. Üht-teist oli mälestuste kohaselt siiski aimata. Näiteks Harald Habermani andmeil juhtis Ilmar Kruus oma kolmikut, Voldemar Sassi oma kolmikut (vrd Heidemanni-aegsed lõöksalgad). Kui palju kolmikuid üldse oli, pole taolise konspiratsiooni tõttu mõistagi selge, sest sel perioodil liikmeksastumise sooviavaldusi ei täidetud ega liikmepileteid välja ei antud. Näiteks Habermani võttis Paul Keerdo parteisse zooloogiamuuseumis kahe kapi vahel, vastuvõtu märgiks tuli maksta liikmemaks ja järgnesid õnnesoovid parteisse astumise puhul.¹⁴⁸¹ Tartu komitee koosseisu võib selliste mälestuste järgi pidada kolmikute juhtide ühiseks koostöökohaks.

Reaalse tegevuse arendamise eesmärgil asutati 1939. aasta aprillis ka päris uus legaalne organisatsioon – Tartu Alkoholismivastane Kultuuriühing, mille

---

¹⁴⁷⁶ Samas, I 59.

¹⁴⁷⁷ Samas, I 22–23.

¹⁴⁷⁸ **Kuuli.** Erinevaid radu mööda, lk 84; RA, ERA.5065.1.71, I 29.

¹⁴⁷⁹ RA, ERA.5065.1.71, I 33; [O. Kuuli] Vestlus Selda Patsiga Ilmar Kruusist, 09.09.1981.

¹⁴⁸⁰ RA, ERAF.12.2.90, I 1, 5; RA, ERA.5065.1.71, I 26–27; [O. Kuuli] märkmed vestlusest Veronika Kruusiga, 28.05.1981, RA, ERA.5065.1.71, I 29.

¹⁴⁸¹ Edasi nr 260, 05.11.1970.

põhikirjajärgne eesmärk oli „alkoholivaba kultuuritöö edendamine ja alkoholismivastase võitluse korraldamine”, Ühingu asutamise mootorid olid Kruus ja Illisson. Kultuuriühingu põhikiri jättis üldkoosolekule ja juhatusel avarad võimalused ühingu tegevust välja arendada. Ühingu asutamise idee pakkus Illissoni järgi välja tema ise, pidades enne nõu Ilmar Kruusiga. Kruus omakorda leppis kokku Kristjan Jalakuga, kelle silmis Kruus oli autoriteet, ja kes esitas koos paari mõõduka ametiühingu- ja karskustegelasega (nimeliselt on välja toodud Peeter Karin ja Mart Adamson) ühingu asutamise taotluse. Jalak oli nii Töölisühingute Keskliidu esimees kui ka 1938. aastal valitud riigivolikogu liige. Organisatsioon registreeriti aprillis 1939. Kõik ühingu probleemid ja tegevusplaanid kooskõlastati Ilmar Kruusiga, kelle õlul seisis Illissoni järgi ka ühingu parteiline juhtimine.¹⁴⁸²

Kitsamas ringis käidi neil aastail koos psühhoterapeutid marksismihuvilise Viktor Hioni pool, kus arutati marksismi teooria küsimusi ja poliitilisi päeva-probleeme. Sageli käisid Hioni juures lisaks Habermanile ja Ilmar Kruusile veel Erhard Lepik, Arkaadi Uibo, Max Laosson, Viktor Kosenkranus, Oskar Orgart, aga mõnikord ka Paul Keerdo, August Jakobson, Enn Kippel ja Erni Hiir.¹⁴⁸³ Konspiratsiooni huvides oli kogu õpiringi liikmeskond Hioni juures patsientidena kirjas.¹⁴⁸⁴ Viktor Hionit meenutatakse väga hea lektori ja suurepärase deklamaatorina, kes propageeris oma erialaste loengutega Rahvaülikoolis ka marksismi. 1939. aasta sügisel saadeti ta Tartu Ülikooli peahoones peetud poliitilise kõne pärast Tartust välja Paidesse, elamispiirkonna kitsendamise otsus tühistati alles järgmise aasta 21. juunil,¹⁴⁸⁵ misjärel Hion ka kohe Tartusse tagasi pöördus.

Taani kompartei põlvkondade vahetust 1930. aastatel kirjeldades toob Taani ajaloolane Morten Thing esile asjaolu, et üliõpilastele ja noorele intellektuaalidele, kes pöördusid kommunismi toetamisele, oli kommunism sünonüümiks modernsusele: modernne arhitektuur, modernkunst, nagu ka *jazz*, psühhoanalüüs jne. Kuigi partei ühtki neist teemadest ametlikus retoorikas avalikult ei toetanud ehk need ei olnud teemad, mis figureerinuksid partei loosungeil, ei töötanud partei ka kuidagi nende teemade parteiga seostamise vastu. Niisiis moodustaski kommunism sel perioodil *Kulturkampf*'ist olulise faktori, isegi kui jäi 1930. aastatel marginaalseks töölisklassi kultuuriks. Kommuniste on ka Hollandi näitel käsitletud omaette väärtusi kandva kogukonnana.¹⁴⁸⁶ Kontekst tuleb tuttav ette, kui vaadelda ka Eestis radikaalsemate intelligendiringikeste

¹⁴⁸² RA, ERAF.247.51.88, l 34; RA, ERA.5065.1.71, l 11–13; L. Illisoniga Ilmar Kruusist, 20.01.1982.

¹⁴⁸³ RA, ERA.5065.1.71, l 17–18; H. Habermani mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982.

¹⁴⁸⁴ Edasi nr 260, 05.11.1970.

¹⁴⁸⁵ RA, ERA.5065.1.71, l 18; **Kaal**. Ülikooli seinte vahel, lk 814–816, 822; RA, ERA.852.1.1545, l 1: politseidirektori otsus nr 706-Sk., 21.10.1939; l 55: Politsei vanem assistent ES dr. Viktor Hion'ile, 12.06.1940.

¹⁴⁸⁶ **Thing**. The Communist Party of Denmark and Comintern 1919–1943, lk 5; vt teemast laiemalt ka **Voerman**. The Formative Years of the Communist 'Moral Community' in the Netherlands 1917–30, lk 221–244.

tegevust 1930. aastate Tartus, kus tegeleti teemadega nagu modernsus ja küsimus uuest inimesest, mida iseloomustavadki Viktor Hioni psühholoogiaring ja sellega seotud eneseharimisingid, ja kus mälestuste järgi käis 1930. aastatel koos enam-vähem sama seltskond rahvaülikooli egiidi all ja Viktor Hioni juhtimisel.¹⁴⁸⁷ Kui laiendada küsimust teatri (töölisteater) jms ringide tegevusse, siis võiks seda ka Eestis nimetada eraldi subkultuuriks või vähemalt omalaadseks kogukonnaks, mis seadis rahvuslikele kampaaniatele vastukaaluks internatsionalismi ja pakkus oma liikmeile kohta eneseväljenduseks.

1939. aasta lõpul ja 1940. aasta algul moodustasid Kruusiga koos partei-kolmiku Harald Haberman ja Erhard Lepik. Hiljem asendas kolmikus Kruusi Arkadi Uiibo, tõenäoliselt siis, kui Kruus sai oma kolmiku. Ehkki kõik kolmiku liikmed olid seotud ülikooliga, ei arutatud ainult ülikooliga seotud küsimusi, vaid üldist tegevust Tartu haritlaskonna hulgas. Näiteks oli Habermani parteilne ülesanne teha marksistlikku selgitustööd Tartu kirjanike ja kunstnike keskel. Koos Kruusi ja Erhard Lepikuga koostasid, paljundasid ja levitasid nad 1940. aasta kevadtalvel lendlehti ja osalesid 1940. aastal illegaalse Kommunisti levitamises.¹⁴⁸⁸

Parteiorganisatsiooni tegevus hõlmas tollal veel mitmeid tegevusi, nagu sõiduraha korjamine Hispaania kodusõtta minevaile vabatahtlikele, sisekaitse-ülema poolt Tartust väljasaadetud kommunistide, tollal Viktor Hioni ja Leonhard Illissoni toetamine, allkirjade kogumine Eesti-Nõukogude sõprusühingu osakonna avamiseks Tartus, amnesteeritud kommunistidele töö otsimine jne.¹⁴⁸⁹

Uute liikmete vastuvõtt arutati eelnevalt läbi tõenäoliselt kohaliku komitee tasemel.¹⁴⁹⁰ Selline mulje jääb mälestustest, kus nimetatakse koosolekul osalejatena Sassit, Lepikut ja Kruusi. Kui 1940. aasta kevadtalvel võeti EKP liikmeks Leonhard Illisson, Arkadi Uiibo ja Max Laosson, olid kõne all veel mitmed teisedki inimesed (Hion, Hint ja Kosenkranius). Hioni puhul avaldati arvamust, et ta oli oma teravate esinemistega muutunud liialt politsei jälitamise objektiks, mispärast polnud otstarbekas teda sel hetkel EKP liikmeks vormistada. Kosenkranius suhtes lükkas otsustamise edasi see, et tema Nõukogude Liidust Eestisse tuleku seigad polnud päris selged.¹⁴⁹¹

---

¹⁴⁸⁷ **Kaal.** Ülikooli seinte vahel, lk 814–816.

¹⁴⁸⁸ RA, ERA.5065.1.71, l 18: H. Habermani mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982.

¹⁴⁸⁹ Edasi nr 260, 05.11.1970.

¹⁴⁹⁰ Sellele vastukaaluks väidab Hendrik Allik oma mälestustes, et uute liikmete vastuvõtu otsustas 1938–40 Illbüroo. Seejuures soositi olukorda, kus parteiliikmete arv oleks pigem väike, kuid parteipoliitika elluvijate ring selle ümber suur. Konspiratsiooni huvides oli keelatud nimekirjade ja protokollide koostamine, kirjalikult võis sidetki pidada üksnes teisejärgulistes küsimustes, samal ajal kui tähtsamaid küsimusi arutati ainult silmast silma kohtumistel, vt RA, ERAF.247.51.8, l 14.

¹⁴⁹¹ RA, ERA.5065.1.71, l 31: [O. Kuuli] vestlus Melania Lepikuga, 05.02.1982.

Foto 14. Ilmar Kruus ja S. Koobakene hädaabitöödel Eesti Riigi Keskarhiivis, 1940.
Autor: Eduard Selleke.
RA, EAA.661.1.898, 11.

Ilmar Kruus töötas ajutise töäjõuna Riigi Keskarhiivis alates 1939. aasta detsembrist, tema töölevõtmise küsimustega oli tegelenud tollane arhiividirektor Otu Liiv isiklikult, mida on detailsemalt käsitlenud Priit Pirsko Eesti arhiivinduse sovetiseerimist puudutavas ülevaates. Arhiiv vajas sel ajal lisatööjõudu, kuna baltisakslaste ümberasumine oli tõstnud töökoormust ja arhiivi saabuvate materjalide hulka.¹⁴⁹² Pirsko on oletanud, et Liiv võis Kruusi tunda ülikooli kaudu, kuid nagu nähtub siinkirjutatust, oli Kruus olnud arhiivis praktilal juba mõned aastad varem ehk aastail 1935–36. Välistatud pole ka tutvuse algus vasakpoolsetest ringkondadest. Polnud ju vasakpoolne ilmavaade päris võõras ka Otu Liivile, kes oli olnud ülikooliõpingute ajal Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi liige ja selle kaudu tuttav Anton Vaarandiga.¹⁴⁹³ Ringkond ise oli küllalt väike, et kujutada endast omamoodi kui mitte sõprus-, siis vähemalt tutvuskonda.

Samas oli tegevus ikkagi selgelt ühe grupi sisene ja oma vaateid avalikumalt ei väljendatud. Arvo Mägi meenutab, et kui ta komandeeriti 1940. aasta algul tööle Eesti Riigi Keskarhiivi, töötas arhiivis temaga pikka aega kõrvuti tema endine klassivend Ilmar Kruus. „Sel korral ega hiljemgi ta end minule poliitiliselt ei avaldanud, ajasime kultuurilooliste nähtuste ümber keerlevat juttu,“ tõdeb Mägi.¹⁴⁹⁴ Riigi Keskarhiivi palgalehel figureeris Ilmar Kruus kuni juunipöördeni välja.¹⁴⁹⁵

4.2.5. Juunipööre

Põranda alt tuli Ilmar Kruus välja nagu teisedki EKP liikmed 1940. aasta juunipöörde ajal. Selge on, et pööre tähendas Kruusi elus tõesti (vähemalt vaimselt) suurt positiivset muutust. Tema vaimustust on oma mälestustes kujukalt edasi andnud Debora Vaarandi, kirjeldades 21. juuni sündmusi Tartus, Töölismajas põrandale laotatud loosungikangaid maalivaid Kaarel Irdi ja Epp Kaidut, saepuruste põlledega demonstratsioonile minevaid lauavabriku töölisnaisi ja Raevoja platsi, kus veoautost kombineeritud laval esinesid kõnemehed: Paidest Viktor Hion, Tallinnast Neeme Ruus. Seejärel liikus rongkäik Raadile, kus mahajäetud kruusakarjääris kalmistu ja maantee vahel mälestati seal hukatuid. Tagasiteel sammus Debora Vaarandi Ilmar Kruusi kõrval. „„,Pigista mu käsivart,“

---

¹⁴⁹² **Priit Pirsko.** Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15 (22). Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu, 2007, lk 106–152, siin lk 111.

¹⁴⁹³ RA, ERA.2110.1.2, 1 94: Otto Liiv Sotsiaal-filosoogilise Üliõpilaste Seltsi juhatusele, 01.09.1923 Tartus; RA, ERA.2110.1.3, 1 1: Sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi nimekiri 1923. aasta II semestril; RA, ERAF.24.1.661, 1 27: Käspert? Looringule, Alasile ja Meeringule, nr 34/I, 04.05.1933.

¹⁴⁹⁴ **Arvo Mägi.** Mis meelde on jäänud. Episoode ja meeoleolusid. V. – Akadeemia nr 1, 1997, lk 214–215.

¹⁴⁹⁵ **Pirsko.** Eesti arhiivinduse sovetiseerimine, lk 111–119.

ütleb ta [Kruus – MLT]. „Muidu ma ei usu, et see kõik on ilmsi.”¹⁴⁹⁶ Koos Harald Habermani, Leonhard Illissoni ja Max Laossoniga võttis Ilmar Kruus 21. juunil üle Postimehe toimetuse. Haberman ja Laosson valmistasid ette ka Postimehe 22. juuni numbril.¹⁴⁹⁷ Ka Kruusi koolivend Arvo Mägi meenutab, et nõukogude vägede Tartusse sissemarssimise puhul nägi ta Ilmar Kruusi tänaval jalutamas „kogu aeg sisemisest rõõmust naeratavana”. „Hoidusin kaugemale,” kommenteerib Mägi.¹⁴⁹⁸

1940. aasta juuli algusest kuni sama aasta augusti lõpuni töötas Kruus Tartu poliitilise politsei abikomissarina. Sisekaitseülemana tööle asunud Harald Habermani väitel määrati Kruus ametisse just tema ettepanekul. Kruusi ja Habermani üks ülesandeid oli leida politseimaterjalidest andmeid endiste „nuhkide” ja n-õ mittekooresseisuliste agentide kohta. Vastavad materjalid olid aga pöörde eel ära põletatud, „nii et me midagi olulist kätte ei saanud”.¹⁴⁹⁹

Sügisest 1940 töötas Ilmar Kruus selleks ajaks Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) marksismi-leninismi kabineti ja Marksismi-leninismi Tartu Õhtuülikooli juhatajana, olles samal ajal ka EK(b)P Tartu Ülikooli algorganisatsiooni sekretär ja TRÜ teenistujate ametiühingulise komitee liige.¹⁵⁰⁰

Poliitiline tegevus, mis näib Kruusil olevat ainult süvenenud, mõjutas tema akadeemilist edasijõudmist. Mäletatavasti õppis Kruus ülikoolis ajalugu ja mõnda aega ka õigusteadust. 1940. aasta novembris tõdeb Kruus, et polnud veel suutnud õpinguid lõpule viia, diplomist oli puudu üks eksam.¹⁵⁰¹ See info läheb vastuollu Kruusi ülikoolitoimikus sisalduva teabega, mille järgi ta kogu õpinguperioodi vältel ainult ühe eksami sooritas. Melania Lepiku meenutusel loobus Kruus juba 1939. aastal ülikoolis õppimisest, põhjendades seda sellega, et talle pole ülikooli lõpupaberit vaja. Mitmed kommunistid, nagu Oskar Sepre või Erhard Lepik, kes ise õppisid ülikoolis, leidsid, et selline talitusviis pole õige, ja üritasid väitega, et Lenin lõpetas tsaariaegse ülikooli, miks nemad ei võiks õppida ja lõpetada kodanlikku ülikooli, veenda ka Kruusi oma stuudiumi lõpule viima, ent viimane jäi endale kindlaks.¹⁵⁰² Harald Habermani andmeil oli Kruusi seisukohast juttu ka Arnold Veimeriga ja viimane rõhutas, et kommunistid peaksid püüdma alustatud õpingud lõpuni viia ja ka Kruusi tuleks veenda, et ta ei jäta ülikooli pooleli, kuid kas keegi sellest ka Kruusi endaga rääkis, Haberman ei tea. Küll on ta meenutanud Kruusi mõnigi kord halvakspanevaid märkusi

¹⁴⁹⁶ Vaarandi. Aastad ja päevad, lk 128.

¹⁴⁹⁷ RA, ERA.5065.1.71, l 11–13; L. Illisoniga Ilmar Kruusist, 20.01.1982.

¹⁴⁹⁸ Mägi. Mis meelde on jäänud, lk 220.

¹⁴⁹⁹ RA, ERA.5065.1.71, l 19; H. Habermani mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982; Sõja ja rahu vahel. Koguteos. II köide. Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeoleku-poliitiline olukord sõja alguseni. Peatoimetaja Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010, lk 387.

¹⁵⁰⁰ RA, ERAF.12.2.90, l 5; Issak. Nood rohtunud rajad, lk 155.

¹⁵⁰¹ RA, ERAF.12.2.90, l 5.

¹⁵⁰² RA, ERA.5065.1.71, l 31.

loengute kohta kodanliku ülikooli ajaloo-osakonnas: „Kui neid mulinaid kuulamas käid, võib päris ära närtsida.”¹⁵⁰³

Paraku pidi Kruus peagi veenduma, et juunipöörde järel toimunud kaadri-vahetusel ülikoolis olid ka oma varjuküljed ja „mulinaid” asendavad uued inimesed olid eelmistest üle parimal juhul ideoloogilises plaanis. Harald Haberman ütleb, et 1940–41 puutus ta Kruusiga üsna vähe kokku, ent siiski kaebas Kruus talle Nõukogude Liidust tulnud marksismi õppejõudude kehva taseme üle. Lisaks oli Leida Roots kord käinud Kruusile kurtmas, et ülikool peaks talle andma käekella. Selle puudusel käis Roots loengul äratuskellaga ja üliõpilased naernud sellepärast tema üle ja nimetanud teda Krapu-Kröödaks. Kas seoses sellega või mõnel teisel juhul avaldanud Kruus Habermanni sõnul oma pettumust: „Meie tegime revolutsiooni, nüüd tulevad siia aga import-tegelased, kellel ei ole meie taset.”¹⁵⁰⁴

Üheks marksismi õppejõuks ülikoolis sai ka Ilmar Kruus ise, lugedes oma ainet kahes teaduskonnas. Issak kirjutab tema loenguid kommenteerides, et Kruus ei olnud eriti hea oraator, tema loengud olid üliõpilaste jaoks liiga teaduslikud ja Kruus ei olnud nende esitamisel ise kuigi vaba, vaid väga tekstis kinni, ent siiski olid Kruusi loengud sisuliselt hoopis tugevamad kui teiste marksismi õppejõudude omad.¹⁵⁰⁵ Sellises kontekstis võib ka aru saada tema nurinast kehvema tasemega õppejõudude üle.

Oktoobrist 1940 oli Ilmar Kruus EK(b)P Tartu Komitee liige. Aprillis 1941 nimetas EK(b)P KK ta EK(b)P Tartumaa Komitee II sekretäriks, mais 1941 sai Ilmar Kruusist EKP Tartu Linna ja Maakonnakomitee esimene sekretär.¹⁵⁰⁶ Friedrich Issak on meenutanud, et Kruus valiti Tartumaa maakonnakomitee esimeseks sekretäriks seejärel, kui Voldemar Sassi oli sellelt ametikohalt läinud Ametiühingute Kesknõukogu esimeheks. Kruus omakorda kutsus Issaku 1941. aasta kevadel maakonnakomitee sõjalise osakonna instruktori, nii et Issak töötas esimesel punasel aastal tihedalt Kruusiga koos.¹⁵⁰⁷

1941. aasta juuli algul, kui sõda juba käis, sattus Ilmar Kruus autoõnnetusse. Selle juhtumi tagamaid on põgusalt valgustanud oma mälestustes Harald Tammur, kes väidab, et tegemist oli Eesti Üliõpilaste Seltsi kaasliikme, tollal parteikomitees autojuhtina töötanud Voldemar Randmäe meelega korraldatud avariiga. Teel Tallinnast Tartusse korraldanud ta avarii, visanud Kruusi autost välja ja põgenenud autoga metsa. Veel väidab Tammur, et seesama auto mängis hiljem Tartu lahingutes olulist osa,¹⁵⁰⁸ lastes intsidendil nii mõjuda suisa osana rahvuslikust vastupanuvõitlusest.

¹⁵⁰³ RA, ERA.5065.1.71, l 18–19: H. Habermanni mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982.

¹⁵⁰⁴ RA, ERA.5065.1.71, l 20: H. Habermanni mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982.

¹⁵⁰⁵ RA, ERA.5065.1.71, l 14–15: Friedrich Issak Ilmar Kruusist, 06.02.1982.

¹⁵⁰⁶ Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 262.

¹⁵⁰⁷ **Issak**. Nood rohtunud rajad, lk 171.

¹⁵⁰⁸ **Harald Tammur**. Mälestused eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest 1940–1944. – Tuna nr 1, 2007, lk 98.

Ka teised allikad mainivad autoõnnetust, ent detailides esineb lahknevusi. Harald Haberman on väitnud koguni, et auto sõitis miini otsa, täpsustamata, kust võis 1941. aasta juuli algul Eesti teedele sattuda miini, ja lisab, et autos oli lisaks Kruusile ka Kristjan Jalak ja kui Kruus sai tõsiselt vigastada, siis Jalak pääses kergemalt.¹⁵⁰⁹ Ka Friedrich Issaku meenutus kajastab autoõnnetust, täpsustades, et avariiisse sattudes oli Kruus olnud teel Tallinna Kaitsekomitee nõupidamisele.¹⁵¹⁰

Kuna intsident juhtus kohe sõja ajal, ei saanud Kruus sõja ajal maa-konnakomitee juhtimisel suurt midagi teha.¹⁵¹¹ Ühtedel andmeil evakueerus Kruus juulis 1941 NSV Liidu tagalasse.¹⁵¹² Ilmari lese Veronika Kruusi väitel pidi Ilmar Kruus koos teiste haigetega evakueeruma, kuid tundes end terve mana, pöördus Narvast tagasi Tallinna, kus töötas kuni Tallinna langemiseni, evakueerudes alles augustis Tallinnast Leningradi suunduvast laevade karavanis.¹⁵¹³ Kui Arkadi Uibo Ilmar Kruusi Leningradis silmist kaotas, oli viimane olnud apaatne ja endassetõmbunud, ja sõitnud üksi edasi Omskisse.¹⁵¹⁴ Teel haigestus Ilmar aga uuesti juba varem põetud tuberkuloosi, millesse oktoobris 1942 Tšeljabinskis suri.¹⁵¹⁵

Ilmar Kruusi tegevuskeskkonna näite varal on võimalik heita pilk noorsotsialistide radikaliseerumise protsessidele ja sellega seotud isikuile ning institutsioonidele. Tema puhul polegi päris selge, mis ajendas tema huvi kommunistliku liikumise vastu. Kas tuli suurem mõju noorsotsialistide organisatsioonist ja sealt lähtunud kontaktidest või oli tõepoolest tegemist millegagi, mis sobis kõige paremini Kruusi huvide ja iseloomuga. Selge on, et 1920. aastatel kooliteed alustanute poliitilisel aktiveerimisel oli märkimisväärne roll noorsotsialistide tegevusel, ükskõik mis suunda noored sealt ka edasi ei läinud. Sama ilmnis ka Oskar Cheri juures.

Kommunistide tegevus oli tõhusalt tasalülitatud kuni 1938. aastani. Üsna tagasihoidlik oli tegevus ka pärast amnestiat, ent siiski ilmneb Tartu näitest, et just amnestiaga vabanenud kujundasid endi ümber taas võrgustikud, mis olid 1940. aasta suveks sellises seisukorras, et pöörde järel suutsid võtta üle seni toimunud asutused. Kui võtta aluseks Olaf Kuuli andmed, et aastail 1938–40 (ilmselt mõeldud enne juunit 1940) võeti EKP-sse vaid 21 uut liiget ja neist üle 1/3 ehk kaheksa tuli Tartust,¹⁵¹⁶ siis on Tartu roll partei ridade kasvul märkimis-

---

¹⁵⁰⁹ RA, ERA.5065.1.71, 1 19; H. Habermani mälestused Ilmar Kruusist, 12.02.1982.

¹⁵¹⁰ **Issak.** Nood rohtunud rajad, lk 173.

¹⁵¹¹ RA, ERA.5065.1.71, 1 15; Friedrich Issak Ilmar Kruusist, 6.02.1982.

¹⁵¹² Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 262.

¹⁵¹³ RA, ERA.5065.1.71, 1 28; **Veronika Kruus.** Ilmar Kruusi meenutuseks. – Edasi nr 118, 22.05.1983.

¹⁵¹⁴ **Vaarandi.** Aastad ja päevad, lk 174.

¹⁵¹⁵ RA, ERA.5065.1.71, 1 28; Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, lk 1148–1149.

¹⁵¹⁶ **Kuuli.** Erinevaid radu mööda, lk 85.

väärne. Samas kui vaadata, kes olid vastuvõetavad isikud (Kruus, Illisson, Laosson jt), ulatub nende tegevus juba palju varasemasse aega ja nad on omavahel tihedalt seotud kindlate organisatsioonide kaudu või koondunud karismaatiliste liidrite ümber.

Ilmar Kruusi tegevuse näite varal joonistuvad välja täiendavad uued taktikad, kuidas pahempoolsed oma tegevust jätkata püüdsid. Üks selliseid uuendusi oli varasemast suurem keskendumine tegevusele (tööliste) kultuuriühingutes. 1930. aastate algupoolel pälvis selle poolest kommunistide tähelepanu eriti töölisesperanto. Osaliselt käis esperanto politiseerimine Eestis ühte jalga sarnaste arengutega 1930. aastate alguse rahvusvahelises esperantoliikumises. Teine tegevuse teur pahempoolsete ridade täienemisel oli noorsotsialistide radikaliseerumine.

1930. aastate teisest poolest torkavad enam silma pahempoolseid intelligente koondavad ringid nagu see, mida vedas Viktor Hion. See ajendab püstitama küsimust Eesti kommunistide toetajate ringkonna kui mingi subkultuuri olemasolu või tekke kohta.

4.3. Anton Vaarandi ja EKP tegevus Skandinaavias

Viimase isikuna käsitletakse Anton Vaarandit ja sellega seoses EKP nn välismaaperioodi. Vaarandi puhul on tegemist ainsa isikuga töö keskmes olevast kaheksast, kes on kirjutanud mälestusraamatu, s.o on viljelenud autobiograafiat.¹⁵¹⁷ Ühelt poolt teeb see Vaarandi tegevuse jälgimise lihtsamaks, sest paljud eluseigid on kirja pandud, teisalt tekitab rea uusi kitsaskohti. Tuleb arvestada nii kujutatavate sündmuste vahele jääva ajalise distantsi, kirjutaja tausta – Vaarandi oli kauaaegne ajakirjatoimetaja – kui ka aegruumiga, milles mälestused kirja pandi. Nendele lisandub veel hulk detaile, mis on hakanud mälestusi mõjutama. Kuna Vaarandi mälestusraamat on alapeatüki üks keskne allikas, on kohane sellel pisut pikemalt peatuda.

„Inimese teadvuse vormumine meenutab pikaajalist mosaiigi loomist: kild killu kõrvale, päevast päeva, aastast aastasse,“ märgib Vaarandi oma 1975. aastal ilmunud mälestusi „Kild killu kõrvale“ sisse juhatades. Samas tõdeb ta, et erinevalt mosaiigist, mille loomine allub kunstnike loomingulisele kavale, puudub teadvuse arengul taoline sujuvus: „Näiteks maailmavaadet kui üht teadvuse kõrgemat vormi kujundab ajavool tihti koguni murranguliselt, ümberhinnangutega, isegi kontrastide ja destruktiivsete vapustustega. Viimast eriti nooremais aastais ja iga kord individuaalselt, olenevalt välis- ja psüühiliste tegurite korrelatsioonist. Küllap tuletuvad siit ka üksikisiku nn. saatuse keerdkäigud.“¹⁵¹⁸ Neist mõtisklusist nagu ka edaspidisest on selge, et mälestuste autor on ka ise mõelnud identiteedi küsimustele ja tekkinud küsimustele vastuseid otsinud.

Vaarandi annab mõista, et temagi teadvuse areng on läbi teinud mitmeid keerdkäike ja ta pole ka ise oma vaadete kujunemises kindel. Eri eluetappidest

---

¹⁵¹⁷ Vaarandi. Kild killu kõrvale.

¹⁵¹⁸ Samas, lk 5.

pärinevad kihistused segunevad ja ähmastavad mälu pilte. Kuna Vaarandi on ise enda jaoks oma mõjutajad juba identifitseerinud, on sellevõrra keerulisem identifitseerida tegureid, mis võisid teda objektiivselt võttes rohkemgi mõjutada, sest neist ta lihtsalt ei kirjuta. Kuigi enesetsensuur ja valikuline mäletamine on mälestuste kirjutamise lahutamatu osa, on nõukogude perioodil trügis ilmunud teoste puhul enesetsensuuri küsimus eriti aktuaalne. Seda enam, et kontrollida õnnestunud detailide tagant ilmub palju mitmeplaanilisem maailm, kui Vaarandi on mälestustes kirjeldanud. Küsimus, kui palju väldib Vaarandi ametliku parteiajaloo ebasobivaid teemasid, on aktuaalne seoses Vaarandi tegevusega 1930. aastatel Skandinaavias. Abiks võiks olla parteiajaloo kirjutamise kaanonites orienteerumine, millest oli juttu eespool ja mille põhisisu oli, et nimepidi võis enamlikus liikumises osalenud isikut nimetada vaid juhul, kui tegemist oli positiivse tegelasega ja üldiselt välditi kompromiteeriva või kahtlase taustaga parteilaste nimetamist. Põhimõtte vastu eksimine võis autorile kaasa tuua ebameeldivusi.¹⁵¹⁹ Sellega seoses tõstatub küsimus Vaarandi valikutest, mida ta oma mälestustes nimede nimetamisel ja parteiajaloo probleemsete isikute käsitlemisel teeb.

Teosesse jõudnud narratiiv on juba hästi mõtestatud. Mitmel pool tuleb selgesti välja nõukogude perioodi mälestuste kirjutamise šabloon: eneseteadvuse kujunemise algus viiakse tagasi 1905. aastasse, 1930. aastate Eestist kirjeldatakse kohana, kus lokkas fašism jne, rääkimata lugematutest muudest aja märkidest. Teisalt on Vaarandil oma kaasaegseid ja nende tegemisi kirjeldades eluliste detailide nägemise oskust, mis teeb tema mälestused isegi paremini kasutatavaks tema kaasaegsete ja nende aegruumi uurimisel, kui tema enda elu ja tegevuse käsitlemisel.

Vaarandi kui kirjutaja kohta esitavad tema kaasaegsed vastuolulisi arvamusi. SFÜS-i kaasliige ja Vaarandi kursusekaaslane Tartu ülikooli päevilt Valmar Adams teatas 1980. aastal kirjas parteiajaloolasele Aleksander Panksejevile, kes oli nähtavasti tundnud huvi Vaarandi isiku ja Vaarandi-Adamsi kirjavahetuse vastu, et ehkki Adams oli Vaarandiga lähedane sõber, jäi Vaarandi ka eravestlustes alati parteilaslikuks, kasutades ka kirjavahetuses parteilist fraseoloogiat, „ainult ta suur loodusearmastus manas esile mõne subjektiivsema lause. [...] Ka meie (väga ulatuslik) kirjavahetus ei muudaks siin põgusalt skitseeritud üldmuljet, sest V. oli ka oma kirjades ülimalt ettevaatlik, tasakaalukas, aeglane ja alati parteiline.” Täiendades: „Me ei tohi unustada tema langust 1949/50 a. pöördes”.¹⁵²⁰ Adamsi sõnu ei kinnita Vaarandi säilinud kirjavahetus Helene Johaniga, mis on periooditi üpris usalduslik ja aval.¹⁵²¹ Põhjusi võib sellel olla mitmeid, näiteks jääb Johaniga peetud kirjavahetus 1920. aastatesse ja 1930. aastate algusse, kus Vaarandi ei olnud veel parteilaslikus keelekasutuses vilunud.

---

¹⁵¹⁹ **Kuuli.** ... ja teised, lk 49–50.

¹⁵²⁰ RA, ERAF.247.78.477, I 1–2: Valmar Adams Aleksander Panksejevile, 25.04.1980.

¹⁵²¹ Vt RR 24.1.324: A. Vaarandi kirjad H. Johanile. Publitseeritud ja Helene Johani poolt kommenteerituna ilmunud pealkirja all Anton Vaarandi kirju 1920.–1930-ndaist aastaist. – Keel ja Kirjandus nr 3, 1981, lk 161–172.

Kirjavahetuse tonaalsus sõltus suuresti ka konkreetsest inimesest, kellele Vaarandi kirjutas.¹⁵²²

4.3.1. Anton Vaarandi taust

Anton Vachtmann¹⁵²³ sündis 30. augustil (12. septembril ukj) 1901. aastal Rapla vallas Mats ja Kai (sünd Laurimann) Vachtmanni kolmanda, noorima lapsena. Tal oli üheksa aastat vanem õde Pauline (abiellus 1915 Villem Tõnsmaniga) ja kolm aastat vanem vend Jaan. Nimi „Vachtmann” eestistati „Vaarandiks” 1940. aasta juulis.¹⁵²⁴ Selguse huvides kasutatakse edaspidi läbivalt nime „Vaarandi”, kui tegemist pole tsitaadiga algallikast.

Vaarandi rõhutab ühena oma kujunemise faktoritest asjaolu, et ta oli Rapla kiriku kellamehe poeg. Ta toonitab isa usklikkust, kodu jumalakartlikkust ja rõhutab palvetamise osatähtsust kodus, kus päev algas ja lõppes palvetamisega. Teisalt tähendas kellamehe ja surnuaiavahist isa kõrval üles kasvamine, et perekonnale oli kirik mitte niivõrd harduse, vaid eelkõige töökoht ja lisaks sellele, et lapsed aitasid isa kellalöömisel, olid pojad abiks näiteks ka hauakaevamisel:

„Iga töö toob omad jutud, omad mõtted. Mõistatasime, et kellele küll ettesattunud luud on kunagi kuulunud. [---] Vaikiv kolju vaatas sügavate, tühjade silmaaukudega vastu ega andnud oletamiseks mingit tugipunkti. Kui võtsid julguse kokku ja koputasid kergelt ta kivikõvale lagipeale, pudenes alumisest avausest sörmkübaratäis süsimusta mulda välja. See näputäis mateeriat ongi inimelu: kavatsused ja tegevus, edusammud ja äpardused, rõõmud ja mured, armastus ja vihkamine. Kummaline metamorfoos pani mind rohkem kaduviku üle mõtlema kui selles eas tavaline. – Elus peab ometi olema midagi, mille nimel tasub eksisteerida!”¹⁵²⁵

Mälestustes kirjeldab Vaarandi kirikut võrdlemisi sünge paigana, vaatamata sellele, et pere oli igapäevapäevane kirikus käija.¹⁵²⁶ Sealsamas kirjeldab Vaarandi

---

¹⁵²² Siinkirjutajal puuduvad andmed Adamsi ja Vaarandi enne 1950. aastaid ulatuva kirjavahetuse toimumisest või säilivusest. Hilisema perioodi kohta on säilinud Vaarandi kirju Adamsile aastaist 1955–1979 (KM EKLA fond 344, m 13:3) ning Adamsi kirjad Vaarandile aastaist 1960–1979 (KM EKLA fond 344, m 32:3). Mälestustes on Vaarandi Adamsi suhtes meelestatud võrdlemisi irooniliselt. Adams oli 1920. aastate algul olnud SFÜS-i liige, aga ei teinud nn akadeemiliste kommunistide vahistamise järel muud, kui trükkis Üliõpilaslehe toimetajana ära Vaarandi ühe vanglast saadetud artikli. Vaarandi mälestustes jääb mulje, nagu oleks ta oodanud Adamsilt suuremat kaasaelamist ja panust.

¹⁵²³ Nimekuju ka Wachtmann, Wahtmann, Vahtmann.

¹⁵²⁴ RA, EAA.1219.1.208, l 95: Personaalraamat. Alu, Rapla, Valtu, Hertu, 1902–1929; **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 8; RA, EAA.2100.1.17421, l 4: Perekonnaseisu-tunnistus [väljavõte Rapla valla perekonnaregistrist, 8. kd, lk 636], kinnitatud Raplas 27.08.1940.

¹⁵²⁵ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 13.

¹⁵²⁶ Samas, lk 7–11.

oma varast võõrandumist usust, kuid raske on öelda, kas tegemist on siin osaga raamatu stiilist ja suunast tulnud väitega või millal õigupoolest Vaarandi usk kristluse dogmadesse kõikumata¹⁵²⁷ läi. Küll aga meenutab ta hirmu ja muret, millega peres valmistuti kirikumõisas toimuvaiks lasteloetusteks ja selle lõppemist kui „pääsu raskest ängistusest”, kirikumõisa jõulupuud, kuhu kutsuti teiste mõisatöölise kõrval ka kellamehe perekond ja mis oma toreduses oli lapsesilmadele täiesti teistsugune maailm, ning viimaks kogemusest kalmistul, kus ilusal suvepäeval hauda kaevates manifesteeris toona vaevalt paariteistaastase Vaarandi elujaatus: „Jõuliselt elas kogu loodus. Olin seda kõike ju tuhandeid kordi ennegi näinud, aga seekord turgatas ajju: see on looduse enda suur käsk – elada, elada, elada! Milleks otsida pilvede tagant tundmatuid?”¹⁵²⁸

Anton Vaarandi lapsepõlves oli ka üks hämaram seik, millel ta oma mälestustes ei peatu, kuid mis ajendab tõstatama küsimust perekonnas valitsenud tõekspidamiste ja suhete, tõenäoliselt ka majanduslike võimaluste kohta. 1910. aastal oli üleval Anton Vaarandi lapsendamise küsimus, mida arutati novembris 1910 ka Rapla vallakohtus. 54-aastane Juhan Kaasik ja tema naine, 51-aastane Ann Kaasik põhjendasid lapsendamissoovi asjaoluga, et neil endil last polnud. Miks osutus väljavalituks just Anton, pole teada. Kohtu ette ilmunud Mats Wahtmann ja tema naine Kai olid oma poja Antoni kasupojaks andmisega nõus ja avaldasid et „see kasu pojaks andmine nende poja Antonile mitte kahjulik ei saa olema”.¹⁵²⁹ Puuduvad lähemad andmed Kaasikute majandusliku olukorra kohta. Antoni kasulapseks andmise tagamaad ega motiivid dokumentatsioonist ei selgu. Kas taoline samm võeti ette kristlikust meelest või suurest puudusest? Või oli perede vahel mingi muu lepe või side, millest ei kirjuta ei mälestused ega arhiividokumendid? Kohus otsustas palve läbivaatamise järel ning Wahtmannide nõusolekul ka vastava loa anda.¹⁵³⁰ Ilmselt vallakohtu otsusele vaatamata lapsendamisest siiski asja ei saanud. Hilisemas dokumentatsioonis (nt ülikooliga seonduvalt, ankeetides) ei ole viiteid sellele, et Vaarandi märgiks vanemate või eestkostjatena kedagi teist peale Wahtmannide.¹⁵³¹

Vaarandi õppis kohalikus vallakoolis ja nimetab oma tugevate mõjutajatena Raplas kooliõpetajaid Anton Künnapuud ja Hilda Leod, kellest esimene õpetas ajalugu, teine kirjandust. Künnapuu olnud karismaatiline pedagoog, kes oskas lastele mõju avaldada. Lisaks sellele oli ta kooliuuendaja, seades Sillal ja Valtus, kus enne töötanud, sisse eeskujulikud kooliinternaadid, Raplas hakkas aga pakkuma tasuta koolisööki.¹⁵³² Mäletatavasti oli Anton Künnapuu ka ala-peatükis 2.2. käsitletud Olga Künnapuu isa. Hilda Leo eestvedamisel anti välja

¹⁵²⁷ Vt ka **Paul Tillich**. Inimene kristluses ja marksismis. – Akadeemia nr 8, 1991, 1609–1627.

¹⁵²⁸ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 9, 14.

¹⁵²⁹ RA, EAA.2742.1.3166, pagineerimata: Kohtu koosoleku protokoll, 12.11.1910.

¹⁵³⁰ RA, EAA.2742.1.3166, pagineerimata: Kohtu otsus, 12.11.1910.

¹⁵³¹ nt RA, EAA.2100.1.17421, l 14: Tunnistus nr 124, Rapla vallavalitsus, 25.01.1922.

¹⁵³² **Lauristin**. Punane ja sinine, lk 19–21.

kooliajakirja ning loeti ja arutati koolivälisel ajal kirjanduse üle, mis koolitundidesse ei mahtunud, nagu Juhan Liivi, Eduard Vilde, Friedebert Tuglase jt teosed. Vaarandi hindab, et just Leo „õpetas meid elu üle järele mõtlema, sihte seadma, äratas vaimseid huve” ja Leo isiklik eeskuju tekitas huvi õpetajaameti vastu.¹⁵³³ Kolmanda mõjutajana toob Vaarandi välja Jaan Roosi, kes asus Raplase elama 1917. aasta kevadel.

Hilisem kirjandusloolane ja bibliofiil, tollal noor pastoriõpilane Jaan Roos¹⁵³⁴ asus 1917. aasta kevadel Raplase elama eesmärgiga sooritada Raplas oma poolelijäänud prooviaasta. Ta oli alustanud praktikat Kolga-Jaanis Villem Reimani käe all, kuid veebruaripöörde mõjul Kolga-Jaani hüljanud, sest vaikne ja eraldatud maanurk ning Villem Reimani pessimistlik suhtumine revolutsiooni mõjusid talle lämmatavalt ja ta ei võinud oma sõnade järgi „näha ja taluda, kuidas elu ja vabadus minust mööda lendavad ja kuidas mina neist maha jään. [---] Mu kujutluses jooksid kõik mu linna tuttavad mööda laiu teid ja mina pidi siin kitsastel radadel komberdama.”¹⁵³⁵ Roos kirjeldab Raplase jõudmist täiesti teise keskkonda sattumisena: erinesid mitte ainult loodusolud, vaid ka kultuuriline, majanduslik ja sotsiaalne külg: „Raplas panid inimeste majanduslikule jõukusele riivi ette juba lahjad põllud ja kadakased karjamaad. Siin elasid inimesed taludes enamasti veel väga primitiivsetes oludes ja kannatasid rasket puudust.”¹⁵³⁶ Märkimisväärselt erinesid ka usu- ja kirikuolud. „[Raplas] oli valdavam osa kogudusest pietistlik hernhutlikult häälestatud, milline nähtus Lõuna-Eestis juba ammu tundmata ja võõras,” mõtiskleb Roos, ning kui Lõuna-Eestis domineeris inimeste lugemislaua ilmalik kirjasõna, siis Raplas piiras inimeste meeli vaimulik kirjasõna.¹⁵³⁷

Masendava kogemusena kirjeldab Roos 1917. aasta varasuvel toimunud leerikursust Rapla kirikus. Et ta oli endale kohalike silmis „nurjatu ja riivatu” kandidaadi kuulsuse teeninud, sest oli julgenud Rapla rahvamajas tantsuõhtul

---

¹⁵³³ Vaarandi. Kild killu kõrvale, lk 8, 15–16.

¹⁵³⁴ **Jaan Roos** (1889–1965), bibliofiil ja kirjandustegelane, sündis Pajusi vallas taluniku pojana. Õppis Põltsamaa kihelkonnakoolis, 1906–12 Tartus Hugo Treffneri gümnaasiumis, 1912–16 Tartu Ülikoolis õigusteadust ja usuteadust, prooviaasta Kolga-Jaanis ja Raplas. Töötas 1917–23 Paide Tütarlastegümnaasiumi ja 1923–36 Tartu Linna Tütarlastegümnaasiumi juhatajana. Oli alates 1924 Eesti Kirjameeste Seltsi abiesimees. Alustas 1916. aastast süsteemselt Eesti trükitoodete kogumist, omades 1930. aastate lõpuks 10 000-kõitelist raamatukogu, mis oli tollal suurim eraisiku valduses olev raamatukogu. Tegi kaastööd ajakirjadele Looming, Eesti Kirjandus, Eesti Kool jm. Varjas end aastail 1945–54 mitmel pool Eestis, pidades päevikut, mis publitseeriti aastail 1997–2009 pealkirja all „Läbi punase öö” I–V, vt Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Peatoim. P. Tarvel. Tartu-Tallinn: kirjastus osatühing Loodus, 1940, lk 279; EE: Eesti entsüklopeedia. 8. köide. Rai–sum. Peatoimetajad T. Varrak, Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995, lk 196.

¹⁵³⁵ KM EKLA f 236, M 12:1, l 28: Jaan Roos. Töös ja tegevuses. Märkmeid ja mälestusi III. Mustand ja materjale. 2. vihik.

¹⁵³⁶ Samas, l 29p–31.

¹⁵³⁷ Samas, l 31.

käia ja tõmmanud kaasa ka pastor Joosep Liivi,¹⁵³⁸ siis ühtki tundi tal läbi viia ei lubatud. Roos kirjeldab talle võõrastust tekitavat kogemust viimasel leeriõpetuse päeval: „Korruga laskusid kõik leerilapsed nagu komando peale ühes oma hingekarjasega kummuli ja käpuli põrandale ning hakkasid nutma, nuuksuma ja huluma. [---] Kogu see sündmus mõjus minusse masendavalt. Mitte selles mõttes, et see usuekstaas ka mind oleks nakatanud. Ei, ma veendusin, et usk on hirmus, kui ta hullustuseks muutub, olgu see siis mis usk tahes.”¹⁵³⁹ 1917. aasta varasuviseest leerist võttis osa ka Anton Vaarandi, kes, ehkki tollal ainult 15 aastat vana, oli saadetud oma mälestuste järgi leeri kirikuõpetaja nõudmisel ja hirmust, et punased võivad kiriku üldse sulgeda.¹⁵⁴⁰

Jaan Roosist kirjutab Vaarandi oma mälestustes varjamatu sümpaatiaga, nime-tades teda „isevärki hingekarjaseks” ja mainides usklīke nurinat, kuna paaris proovijutluses polevat Roos sõnagi jumalast rääkinud: „Ajanud niisama ilma-likku juttu. Leeripoistega armastas vabalt vestelda, naljatada.”¹⁵⁴¹ Leerikursuse järgsel koosviibimisel tutvustas Roos noortele astronoomiat, kutsudes neid vaatama kuuvarjutust. Vaarandi asetab selle sündmuse oma usust kaugenemise narratiivi üheks võtmesündmuseks: „Oli raske uskuda oma kõrvu: vaimulik ründab maailma loomise lugu I Moosese raamatust. Taevalaotus päikese, kuu ja tähtedega muutus äkki millekski muuks kui vanajumala residentsiks. Imestamist ja küsimist oli palju.”¹⁵⁴² Vähe sellest, et Roos sai Vaarandi järgi noortele usu-küsimustes autoriteediks, oli see Vaarandi enda jaoks viimane tõuge, et usule selg keerata. Lisaks tekkis umbusk kõige muugi vana vastu, nagu Vaarandi väl-jendab: „Kus on kindlustus, et meid ei peteta teistegi „tõdedega?” Kommu-nistide kriitika kodanliku korra aadressil tundus põhjendatud, nende programm

---

¹⁵³⁸ Pastor Liiv kui isa tööandja on Vaarandi varastes mälestustes pelutav kuju, kellega tuli perel siiski tihedalt kokku puutuda. Ka leeriskäigu ajast ei jagu Vaarandil pastorile häid sõnu. Liiv ilmus eriti võrdluses Roosiga esile vana ja tagurlikuna, kes taunis laste võõra-päraste nimede panemist ja kurjutas Roosiga, kui see leerilastega leeritundidest väljaspool aega veetis. Teisalt polnud Liivile võõrad ka maised rõõmud: „Ajapikku sagesid jutud, et hingekarjane peab raha oma teenuste eest odavaks, kirikumõisa palgalistele – kalliks”, kirju-tab Vaarandi, vt **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 8–12, 26–28. Umbes sarnase iseloomus-tuse annab Liivile ka Roos, selle erinevusega, et näeb Liivi täiskasvanu vaatekohalt ja omab laiemaid võrdlusvõimalusi. Roosi mälestustes oli Rapla tervikuna vastuoluline piirkond, kus valitses kiriku- ja usukultus ning kõik ilmalikku elustiili puudutav oli pandud „kõige karmima vande alla.” Teisalt leidis palju neid, kes kirikust eemaldusid, olles meelestatud hoopis radikaalselt, sotsiaaldemokraatlikult. Pastor Liiv pidi erinevate gruppide vahel laveerima ja valima poole, milleks tema ametist tulenevalt ei saanud olla kirikule vastandumine. Teisalt oli kogudus oma pastori suhtes järjekindel ja nõudmistes halastamatu, nii et Liiv töötas koguduse surve ja mõju all. Roos nendib, et selline kogudus ja keskkond lõhestasid ka Liivi ennast: „Mulle tundus, et J. Liiv tahtis olla palju rohkem selle maailma inimene, kui ta olla sai oma karmide ja valvsate leivaisade tõttu.” Vt KM EKLA f 236, M 12:1, l 31p–32.

¹⁵³⁹ KM EKLA f 236, M 12:1, l 32p–33p.

¹⁵⁴⁰ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 26.

¹⁵⁴¹ Samas, lk 27.

¹⁵⁴² Samas, lk 28.

töötavam.”¹⁵⁴³ Kuigi kommunistide osa Vaarandi mälestustes on ilmselt suuresti tagantjärele tarkus ja hilisemate elusündmuste ja tõekspidamiste pinnalt kokku pandud konstruktsioon, võib Roosi ja Vaarandi tekste kõrvutades näha neis palju sarnasusi Rapla konservatiivsete usuolude kirjeldamisel. Samuti annavad need mingi ettekujutuse keskkonnast, milles mitmed Rapla noored, sealhulgas Vaarandi, üles kasvasid. Millist mõju see nende edasisele maailmanägemisele avaldas, näiteks kiriklike dogmade asemel kompartei dogmade omaksvõtu kergemaks tegi, võib ainult oletada.

Vaarandi meenutab, et Raplas käis 1917. aastal palju kõnemehi, nii rahvusliku tiiva esindajaid kui ka Kiire-mehi, ning Jaan Roos üritas neid kahte leeri lepitada ja kompromissi leida, kuid tagajärjeta.¹⁵⁴⁴ Roosi enda mälestuste kohaselt suhtles ta Rapla kohaliku „seltskonnaga” tõepoolest rohkem, kui oli seda teinud Kolga-Jaanis, ja paljus tulenes see inimestest, kellega ta oma ametis kokku puutus, nagu köster Schütz, Rapla vallakirjutaja Thielemann, Rapla algkooli juhataja Hendrikson või õpetaja Leo. Ka Roos ise oli ettevõtlik noor. Koos Hendriksoni ja Leoga asutati Raplasse Haridusselts koos raamatukoguga. Suvel 1917 sukeldus Roos ka Rapla poliitilisse ellu ja osutus populaarseks, juuni lõpul 1917 valisid Rapla valla maatamehed ta 3. juulil 1917 Tallinnas kogunenud Rahvuskongressi saadikuks. Muide, Rapla valla talupidajad valisid sama esinduskogu saadikuks ka pastor Liivi.¹⁵⁴⁵

Kuna pere majanduslik olukord ei võimaldanud Vaarandile keskkooli minekut, sõitis ta 1917. aasta suvel Petrogradi, lootuses pääseda trükikotta õpilaseks, kuid vaatamata peavarjule, mida võimaldas talle Petrogradis töötav õemees, sundis valitsev reaalsus teda kiiresti oma plaane revideerima. „Sina, provintsist tulnud nooruk, olid suurlinnas tilluke põrnikas, kelle käekäik kedagi ei huvitanud. Polnud ime, et esimese päeva vaimustus asendus nukrusega,” on Vaarandi ise kommenteerinud oma kainenemishetke. „Suur kivine linn õhvus aiva külmust, osavõtmatust.” Ümberringi valitses tööpuudus ja Vaarandi pöördus tagasi koju.¹⁵⁴⁶

Oma Petrogradi-seiklust kirjeldades teeb Vaarandi pidevalt vihjeid oma poliitiliste tõekspidamiste otsingute kohta, mis justkui temaga kogu aeg kaasas käisid ja järjekindlalt ühte suunda osutasid. See algab tema esimestel Petrogradis viibimise tundidel, kui ta satub demonstratsiooni hulka, ja lõpeb sellega, kui tööd oli võimatu leida ja meeleolu käis alla, mida seostab toimuvate sündmustega: „Mõne kuu eest toimunud revolutsioon polnud andnud seda, mida lihtne inimene ehk lootis. Aimasin, et midagi oli nagu poolele teele seisma jäänud... Siiski, ühe partei lendlehtede nõudmised – Rahu! Leiba! Tööd! – tundusid üha omasemad. Tööd ma ju otsisin, leiba ka...”¹⁵⁴⁷ Tähelepanuväärne on, et Vaarandi eksib siin (ilmselt tahtlikult) enamlaste ühe põhilooingi Rahu!

---

¹⁵⁴³ Samas, lk 29–30.

¹⁵⁴⁴ Samas, lk 21.

¹⁵⁴⁵ KM EKLA f 236, M 12:1, l 34–35.

¹⁵⁴⁶ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 31–35.

¹⁵⁴⁷ Samas, lk 33–35.

Leiba! Maad! tsiteerimisel. Kas tegemist võib olla kirjandusliku võttega püüdmaks enamlikke hüüdlauseid enda isiklikus arengus olulisemale kohale seada, kui need reaalselt olla võisid, jääb mõistagi teadmata.

Samal sügisel asus Vaarandi koos koolivendade Albert Lipstali ja Rudolf Viksiga õppima Tallinna õhtukursuste esimesse klassi. Kool nimetati hiljem Tallinna õhtukeskkooliks ja arvati õigustega avalike keskkoolide võrku, nii et lõpetajad said õiguse astuda ülikooli ja seda võimalust kasutas hiljem ka Vaarandi. Kuna õhtukursuste õpilaste vanuseline koosseis oli kirju ja paljud õpilased pärinesid tagasihoidlike majanduslike võimalustega peredest, käisid paljud kooli kõrvalt tööl. Ka Vaarandi ja tema kaaslased elatusid aeg-ajalt juhutöödest, valdav osa jäi siiski kodusele toetusele, mida Vaarandi ka mälestustes kirjeldab: laupäeva õhtuti sõideti tühja kotiga koju, esmaspäeval täiega tagasi.¹⁵⁴⁸

Vaarandi viibis Tallinnas ka 1917. aasta sügisel enamliku võimuvahetuse ajal, kuid Vaarandile tähendas sügis rohkem rindelt saabuma pidanud venna ootust, kelle saabumine viibis segaste transpordiolude tõttu. Muu seas väidab Vaarandi olevat end osalenud ka 15. novembril 1917 maapäeva laialiajamisel, kui sattus raamatukogust tulles töölisdemonstrantide hulka ja jõudis nendega koos välja Toompeale... Tallinnas möödus ka uus võimuvahetus ja Saksa okupatsiooni periood, millest Vaarandi on meenutanud eelkõige toitlusolude halvenemist sellises ulatuses, et korra oli küsimärgi all kooli taasavamine järgmisel õppeaastal.¹⁵⁴⁹

1918. aasta hilissügisel algas Vabadussõda ja koos teiste Tallinna keskkooliõpilastega astus ka Vaarandi 1919. aasta jaanuaris Tallinna kaitseks moodustatavasse kooliõpilaste pataljoni. Vaarandi kirjelduste järgi oli pataljoni astumine pooleldi kohustuslik ja alternatiiv saada võetud Kaitseliitu tundus ebameeldivam. Kas ta tõesti astus pataljoni viimasel hetkel nagu mälestustes kirjeldab, pole õnnestunud kontrollida. Kooliõpilaste pataljonis kulus aeg õppustele ja patrullteenistusele Tallinna tänavail. Muu hulgas nõuti pataljonilt leinavalvet lahinguis langenud soomlaste kirstude laevale toimetamisel.¹⁵⁵⁰

„Vastumeelset oli selles kõiges palju,” kirjeldab Vaarandi oma oletatavat tollast meeleolu hiljem. „Tundsid end allasurutuna, elutu mehhanismina, keda sunnitakse tegema seda, mida oma mõistus iga kord ei poolda. Sümpaatiad kaldusid juba nende poole, kes sõdisid teisel pool rindejoont. Arutasime Seprega tihti olukorda ja nuputasime, mida küll ette võtta.”¹⁵⁵¹ Koos koolivend Oskar Seprega astus Vaarandi õppekomandosse, lootuses enda sõnade järgi operatiivsest tegevusest eemal olla. Teisalt võib Vaarandi sellist sammu tõlgendada ka vastupidiselt: kuna õppekomandos valmistati ette allohvitseri, pole võimatu, et ka Vaarandil võisid sellised plaanid meeles mõlkuda.

Just Vaarandi kooliõpilaste pataljonis teenimise ajal näivad olevat tekkinud reaalsed kontaktid kommunistide või kommunistlikult meelestatud isikutega.

---

¹⁵⁴⁸ Samas, lk 35–38.

¹⁵⁴⁹ Samas, lk 40–44.

¹⁵⁵⁰ Samas, lk 45–48.

¹⁵⁵¹ Samas, lk 48.

Näiteks tutvus Alvin Salmiga tundub pärinevat just kooliõpilaste pataljonist. Alvin Salm ise õppis pataljoni astumise ajal Gustav Adolphi gümnaasiumi eesti osakonnas, pataljonis teenimise ajal Vene Eragümnaasiumis.¹⁵⁵² Vaarandi nimetab mälestustes, et näis, et pataljonis teeniv Alvin Salm oli koduste kaudu kontaktis Tallinna linnakomiteega, kuigi Salmi täpsemat seotust Vaarandi ega Sepre tollal Vaarandi enda sõnade järgi ei teadnud.¹⁵⁵³ Teistel andmeil võib öelda, et Salm oli kompartei liige juba 1918. aasta detsembrist.¹⁵⁵⁴

Teisalt tundub suhtluskeskkond, mille kaudu Vaarandini jõudsid põhilised kontaktid kommunistidega, olevat tulnud kaasa ikkagi juba õhtukursustelt ja seda eelkõige kahe koolikaaslase kaudu: koolivend Oskar Sepre oli pataljonis teenimise ajal kontaktis Kreuksi-vendadest noorema, VK(b)P liikme Georg Kreuksiga, kelle juhiste järgi tegeles kommunistliku agitatsioonitööga sõjaväes.¹⁵⁵⁵ Reaalselt loodi side kompartei põrandaaluse organisatsiooniga Vaarandi järgi aga hoopis kooliõe Liisi Petersoni kaudu ja esimeseks ülesandeks sai lendlehtede levitamine pataljoni territooriumil ja linna peal.¹⁵⁵⁶

Merejõudude juhataja staabi kirjavahetusest sõjaväe teadete kogumise osakonnaga ilmneb, et kommunistliku rakukese tegevusel, mille liikmed olid mitmed õhtukursuste õpilased, hoiti silma peal kogu 1919. aasta vältel. Näiteks teatati Merejõudude juhataja staabist Sõjaväe teadete kogumise osakonnale 2. augustil 1919, et paar päeva varem oli Tallinnas Lauupeo tänaval peetud koosolekul valitud kommunistide linna keskkomiteesse „SALM, SEMPER ja prl. PETERSON”,¹⁵⁵⁷ kellest kahes võib ära tunda Alvin Salmi ja Liisi Petersoni. Semperi isik on teadmata. Sama „prl. Peterson” figureerib ka juulist 1919 pärinevates salajastes teadetes kui kommunistide Kose metsas toimunud koosolekul osaleja, kes valiti koos Salmiga läbi viima põrandaaluseid kommunistide kursusi. Kursustel osalejaid koolitati samade teadete järgi juhtivtegelasteks juhuks, kui Eestis toimunuks enamlik riigipööre. Koosolekul usuti olevat maskeerituna osalenud ka Viktor Kingissepp.¹⁵⁵⁸

Anton Vaarandi esmakordne kohtumine põrandaalustega toimus 1919. aasta mai algul; kutse illegaalsele koosolekule saadi Salmi kaudu ja Tina tänava konspiratiivkorterisse Tallinnas läks Vaarandi koos Oskar Sepre, Liisi Petersoni ja August Meikopiga.¹⁵⁵⁹ „Olime omamoodi põnevil – näha põrandaalust silmast

¹⁵⁵² RA, ERA.509.1.263, 1 8: Alvin Salmi ülekuulamisprotokoll, 19.09.1919.

¹⁵⁵³ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 49.

¹⁵⁵⁴ RA, ERA.509.1.263, 1 4: Süüdistus Alwin Salm'i kohta, 1919; 1 11: Julie Koort-Salmi palve EV sõjaministeeriumile; 1 2: Kaitseliidu Ülem Tallinna Komandandile, 01.12.1919.

¹⁵⁵⁵ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 123; EE: Eesti Entsüklopeedia, 14. Eesti elulood. Peatoim. Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 472.

¹⁵⁵⁶ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 49.

¹⁵⁵⁷ RA, ERA.509.1.263, 1 6: Merejõudude juhataja staap sõjaväe teadete kogumise osakonnale, 02.08.1919.

¹⁵⁵⁸ RA, ERA.509.1.263, 1 5: Teated, 31.07.1919.

¹⁵⁵⁹ **August Meikop** (ka Meikup) (1887–1963), sündis Järvamaal Koigi vallas talupidaja peres, õppis 1919–21 Tallinna Linna Õhtugümnaasiumis (Õhtukeskkoolis), 1923–29 Tartu ülikoolis õigus- ja 1943 filosoofiateaduskonnas. Osales 1914–17 Esimeses maailmasõjas,

silma ja kuulata tema juttu,” on Vaarandi sündmust kirjeldanud. „Noorepoolne, energilise sõna ja žestiga mees”, kes osutus Richard Vakmanniks, uuris detail-selt noorte ülesannete kohta sõja ajal, eriti sõjaväes, ning selgitas lakooniliselt ja punkthaaval võitlusülesandeid, põhjendas öeldut kohati teooriaga. Vaarandi väidab, et õpilaste seas pidi kindlasti olema äraandja, vastasel korral poleks Salmi vahetult pärast seda kohtumist arreteeritud.¹⁵⁶⁰

Vaarandi on loo oma mälestusteraamatus komponeerinud nii, et jääb mulje, nagu oleks põrandaalustega kohtumine leidnud aset vahetult pärast 1. mai töö-lisrongkäiku, mille vaatama minekuks valetas Vaarandi end pataljoni haigeks. Vahetult enne seda oli ta enda sõnul saanud õppekomando lõpetamisel allohvit-seriks, kuid neid Seprega jäeti Vaarandi kahtluse järgi poliitiliste kahtlustuste tõttu reservi.¹⁵⁶¹ Võimalik, et kohtumine leidiski aset 1919. aasta kevadel, kuid Alvin Salm arreteeriti alles 12. septembril. On võimalik, et Vaarandi on kohtu-mised kas segamini ajanud või kokku sulatanud, mis pole mälestuste ja sünd-muste ajalist distantsi silmas pidades eriskummaline. Kohtumise kasuks kevadel räägib asjaolu, et kokkusaamiskohana nimetab Vaarandi Tina tänava korterit, Salmi süüdistuskokkuvõtte ühe punkti moodustas aga väide, justkui oleks Salm aidanud KP KK liikmel Vakmannil Tina tänavalt Laulupeo tänavale ümber kolida.¹⁵⁶²

Kuigi nii Salm kui ka Peterson olid luure andmeil Tallinna linnakomitee liikmed juba 1919. aasta suvest, väitis Alvin Salm 19. septembril ülekuulamisel, et tema kommunistide tegevusest aja- ja huvipuudusel osa ei võtnud, kuigi „neiu Peterson”, kellega ta oli tutvunud juunis 1919, tegi talle ettepaneku Tal-linna kommunistide organisatsiooni liikmeks astuda.¹⁵⁶³ Võib-olla nägi Salm parteitegevust Petersoni arvele kirjutades võimalust enda päästmiseks Petersoni ohustamata, sest Liisi Peterson oli 1919. aasta septembri keskpaigaks juba Nõu-kogude Venemaale välja saadetud.

Nimelt võtsid Vaarandi klassikaaslased Harald Vennikas ja Liisi Peterson osa augustis 1919 Tallinnas toimunud esimesest ametiühingute kongressist, olles kongressi delegaatideks valitud töökohtadelt. Vennikas hukkus Irboska veretöö

Esimese eesti polgu tegevuses ja Vabadussõjas. Töötas 1920–26 töö-hoolekandeministri nõunikuna, hiljem Töö- ja Hoolekandeministeeriumi üldkosakonna juhatajana, 1927–31 Harku koloonia kasvataja ja õpetajana. Oli 1919 Ülemaalise Eesti Noorsoo Ühenduse asutaja, kes-kujuhatuses esimees ning aastast 1926 peasekretär ja ühenduse häälekandja Eesti Noorus toimetaja. Emigreerus 1944 Saksamaale, töötas eesti algkooli õpetajana Baieris, suri New Yorkis, vt RA, EAA.2100.1.8975, 1 3: Tallinna linna õhtukeskkooli tunnistus nr 55, August Hindriku p Meikop, 11.06.1921; <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isis/index.php?id=2212> [v-tud 05.03.2015]; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II, lk 266.

¹⁵⁶⁰ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 51–52.

¹⁵⁶¹ Samas, lk 50–52.

¹⁵⁶² RA, ERA.509.1.263, 1 4: Süüdistus Alvin Salm'i kohta, 1919.

¹⁵⁶³ RA, ERA.509.1.263, 1 8–9: Alvin Salm'i ülekuulamisprotokoll, 19.09.1919. Salm oli vahistatud nädal varem, 12. septembril 1919, vt RA, ERA.509.1.263, 1 11: Julie Koort-Salm Eesti Vabariigi sõjaministeeriumile, Tallinnas, 17.09.1919; 1 19: Raport Kindralstaabi valitsuse ülemale, 03.11.1919.

ohvrina, Peterson saadeti üle piiri Nõukogude Venemaale. Vaarandi sõnade järgi olid mõlemad andekad ja klassikaaslastest hinnatud õpilased.¹⁵⁶⁴

Vakmanniga kohtumise järgselt nimetab Vaarandi oletatava reeturina kooli-õpilaste pataljoni poissi Riismanni, keda seni oldi usaldatud, pärast Salmi sisselukustumist aga „lõpetas provokaator oma mängu”.¹⁵⁶⁵ Ka salajastes teadetes nimetatakse Riismanni nime, eesnime täpsustamata, kellest jääb mulje kui võimude informatorist või kaastöölisest. Kuna ta oli aga veel 1919. aasta juuli lõpul kommunistide jaoks usaldusväärne, osaledes ka Kose metsa koosolekul,¹⁵⁶⁶ räägivad Vaarandi mälestused arhiividokumentidele vastu.

Ka väidab Vaarandi, et rooduülem leitnant Jaan Toodo hoiatas Salmi vahistamise järel Oskar Sepret, et ta oleks ettevaatlik, soovitades hoiatada ka sõpra (ehk Vaarandit), millest Vaarandi järeldab, et nad olid Seprega jäänud Teadete kogumise osakonnale silma.¹⁵⁶⁷

Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegis Salmi kohta andmed praeguse seisuga puuduvad. Vaarandi väljendatav paranoia tekitab aga kahtlusi selle põhjendatuses. Seda enam, et vahetult pärast seda juhtumit sai Vaarandi tööle pataljoni kantseleisse registraatoriks, mis tähendab, et ta hakkas Toompeal saabuvald ja saadetavaid kirju registreerima. Kantseleis valitsevat õhkkonda kirjeldab Vaarandi suhteliselt liberaalsena, meenutades hea sõnaga nii sõjaväeametnik Nymanni kui ka teenistusekaaslast Ants Orast ja Ernst Raudseppa (hiljem Ado Kalamees).¹⁵⁶⁸ Kantseleitöö päästis Vaarandi õppustest ja valveteenistusest, „teiseks – selle töölaua taga võis kursis olla mitmesuguste vajalike, pataljoni puudutavate küsimustega”.¹⁵⁶⁹ Vaarandi ei täpsusta, kellele ja kuidas tema positsioonist kasu oli, st kas ta jagas tema käest läbi käivat infot kellegagi või mitte. Siit võib oletada, et Vaarandil siiski polnud tol hetkel selliseid kontakte. Vastasel korral poleks kommunistid, või veelgi enam nõukogude luurega seotud asutused või isikud jätnud juhust kasutamata, et pataljoni kohta andmeid koguda. Võib ka olla, et Alvin Salmi vahistamise ja Liisi Petersoni Eestist väljasaatmisega kadus õpilastel kontakt pörandaalustega. Salm oli aga palvadristi tausta pärast nõukogude perioodil põlu all. Igatahes, kuigi Vaarandi teda nimetab, ei ole temast palju juttu.

1919. aasta sügisel jätkas Vaarandi sõja tõttu ajutiselt katkenud kooliteed. Seoses sellega torkab tema mälestustest silma teema, mille juurde Vaarandil ka hiljem tagasi pöördus, nimelt õppursõdurite staatus. Ta kirjutab: „Õppursõduritest kujunes privilegeeritud seisus, kes ei maksnud õppemaksu ja pääses hiljem eelistatult ülikooli. Kodanlik avalikkus ülistas õppursõdureid noorte kangelastena, rahvusliku uhkusena, kes polevat kartnud isamaale rasketel silmapilkudel oma elu kaalule panna.” Sealsamas distantseerib ta end sellest kõigest

---

¹⁵⁶⁴ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 54–56.

¹⁵⁶⁵ Samas, lk 52.

¹⁵⁶⁶ RA, ERA.509.1.263, 15: Teated, 31.07.1919.

¹⁵⁶⁷ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 52.

¹⁵⁶⁸ Samas, lk 52.

¹⁵⁶⁹ Samas, lk 53.

kommentaariga „Rahvuslik uimastuskampaania tegi oma töö, mõnestki noorukist sai marurahvuslane. Oli kahju, et noortel ei õnnestunud tutvuda kirjandusega marksistlikust rahvuspoliitikast,¹⁵⁷⁰ ehkki oli ju temagi õppursõdur. 1919. aasta kevadel Ajutises Valitsuses vastu võetud määrus garanteeris õppursõdureile tasuta hariduse, kuid määrus kehtis ainult nende kohta, kes olid viibinud rindel.¹⁵⁷¹ Sellisest vahetegemisest ei kirjuta Vaarandi aga midagi. Selle asemel osutab ta marksistlikku rahvuspoliitikat puudutava kirjanduse puudusele, mitte aga oma isikliku pettumuse (või laiemalt kogemuse) osale, kuna tagalas viibimine ei võimaldanud tal saada osa õppursõdurite privileegidest.

Kui võrrelda Vaarandi mälestusi teiste allikate ja isegi Vaarandi enda teiste kirjutistega, siis jääb mulje temast kui aktiivsest ja teotahtelisest noorest, kes sarnaselt Valter Kaaverile huvitus varakult noorsooliikumisest, mis ei pidanud sugugi olema vasakpoolne. Näiteks kuulus Anton Vaarandi 1919. aastal asutatud Ülemaalse Eesti Noorsoo Ühenduse (ÜENU) esimese keskjuhatuse koosseisu. Organisatsiooni eesmärk ei olnud midagi vähemat kui „parem inimene, parem eestlane”.¹⁵⁷² Paralleelselt korraldas Vaarandi ka ÜENU esimese, Rapla osakonna asutamist.¹⁵⁷³ Vaarandi meenutas aastaid hiljem organisatsiooni aastapäevale pühendatud väljaandes, et üldise arvamuse järgi pidi uus organisatsioon olema täiesti vaba ja demokraatlik. Muuseas suhtus noorte algatusse sooja kaasaelamisega tollane Asutava Kogu liige Ado Birk, kellelt saadi nõu ja abi uue organisatsiooni põhikirja koostamisel. Noorsooühingu idee osutus väga populaarseks ka õhtukeskkooli noorte seas. Rapla osakond eesotsas Hilda Leoga asutati ametlikult juunis 1919. ÜENU tegemistega liitus teiste seas August Meikop, sest ajast peale „ei puudunud asjal suur joongi”.¹⁵⁷⁴ Vaarandi kirjeldab mälestusteraamatus koos sellesama Meikopiga põrandaalusega kohtumas käimist. Sellest võib teha üldistuse, et põrandaalustega kokkusaamine ei pruukinud olla määraval kohal inimese edasises poliitilises tegevuses ega valikutes. Kooliõpilasena olnud August Meikop küll kommunistidele kaasatundja, kuid hiljem pahempoolse poliitikaga ei tegelenud, vaid töötas aastaid Töö- ja Hoolekandeministeriumis ning korraldas noorsooliikumist, emigreerus 1944. aastal aga Saksamaale.¹⁵⁷⁵

---

¹⁵⁷⁰ Samas, lk 53.

¹⁵⁷¹ 22.04.1919 võeti Ajutise Valitsuse poolt vastu määrus kooliõpilastele-sõduritele hariduse andmise kohta riigi kulul, milles sätestati, et „kõik kooliõpilased, kes väeliinil sõjast osa võtnud, saavad autasuks prii kooli kuni kõrgema kooli lõpetamiseni.” Lõpliku seaduse pidi andma Asutav Kogu, palved koolirahast vabastamiseks tuli anda sisse kohaliku linna või maakonna hoolekandeosakonnale, vt RT nr 28/29, 30.04.1919, lk 225–226.

¹⁵⁷² **E. Riisna.** Kilde aastate varasalvest. – Eesti Noorus nr 6, 1940, lk 172–173.

¹⁵⁷³ **G. Härm.** Mälestusi asutamisajast. – Eesti Noorus nr 6, 1940, lk 166.

¹⁵⁷⁴ **A. Vahtmann.** Hälli juures. Mälestusi Rapla osakonnast. – Eesti Noorus nr 6, 1940, lk 201–203.

¹⁵⁷⁵ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II, lk 266.

4.3.2. Noorproletaarlased ja sotsiaalfilosoofilised üliõpilased

Vaadeldavail aastail tõusis noorsooliikumine tähtsale kohale ka kommunistliku liikumise jaoks, sest just noortes nägid kompartei liikmed võimalust koolitada endale n-õ revolutsiooni eelväge. Mäletatavasti asutatigi 1920. aasta detsembri algul kommunistide kontrolli all olev Üle-Eestimaaline Noorproletaarlaste Ühing, mis pidi lähemal ajal ühinema ka Kommunistliku Noorsoo Internatsionaaliga. Illegaalse parteikollektiivi tööd juhtis ühingu sees Arnold Sommerling.¹⁵⁷⁶

Ka Vaarandi astus ÜENPÜ liikmeks. Tema järgi algas kõik põrandaaluse marksistliku õpilasingi loomisega, mille tuumik tuli Tallinna Õpetajate Seminari ja õhtukeskkooli õpilaste seast, kus õppisid kehvema taustaga noored. Ringi praktilise organiseerimisega tegelesid seminaristidest Peeter Lempo ja A. Nilsen, õhtukeskkooli õpilastest Oskar Sepre. Referaadiõhtute kõrval arutati päevapoliitikat ja koolielu sündmusi.¹⁵⁷⁷ Õhtukeskkoolis õppisid lisaks eelnimetatud Seprele ka hilisemad kompartei liikmed Vilhelmine Klementi, Johannes Lauristin, Mihkel Tulp, Albert Lipstal jt.¹⁵⁷⁸ Vaarandi järgi olid kõik ringi liikmed ka detsembris 1920 asutatud ÜENPÜ loojate seas. Vaarandi ise panustas ÜENPÜ tegevusse sellega, et kuulus poliitringi juhatusse. Kui Vaarandi on rõhutanud erinevust eelneva perioodiga, tuues esile, et nüüd tegutseti koos vabrikutöölised noortega, ei saa seda pidada päris täpseks.¹⁵⁷⁹ Olid ju 1919. aasta ametiühingute kongressi saadikud Harald Vennikas ja Liisi Peterson olnud mõlemad töölisnoored. Vaarandi väidet, et ühing saavutas noorte seas kiiresti omaksvõtu ja populaarsuse, näib kinnitavat statistika: ÜENPÜ liikmete arv kerkis juba 1921. aasta märtsiks üle 1100, veidi üle poole liikmeskonnast asus Tallinnas. Üle Eesti tegutses selleks ajaks kokku 12 osakonda.¹⁵⁸⁰

Kuna osavõtt kodanlikest noorsoo-organisatsioonidest tunnistati ebasoovitavaks, astus Vaarandi välja Ülemaalise Eesti Noorsoo Ühingust, Rapla osakond oli aga plaanis tuua üle ÜENPÜ-sse. Selle liikmeskond oli juba mõnda aega olnud pahempoolne, nimeliselt on välja toodud Johannes Jürna, Martin Nurk, Helene Veidenbaum-Paju, Albert Lipstal, Hilda Leo ja kunstikooli õpilane Karl Liimand. ÜENPÜ-s käis näiteks noortele esinemas hiljem põrandaaluse organisaatorina hukkunud kommunist August Riismann. Näib, et just ÜENPÜ ajast pärines ka Vaarandi esimene kokkupuude Richard Mirringuga (hilisem Meering), kes oli samuti ÜENPÜ liige. Organisatsiooni kiire kasv ei jäänud märkamata riigivõimule ja aprillis 1921 ühing suleti. Paar nädalat hiljem teatas Vilhelmine Klementi Vaarandile, et Vaarandist on saanud põrandaaluse noorkommunistide rakukese liige. Klementi ise oli määratud organisaatoriks

¹⁵⁷⁶ Ant. Eesti 1920, lk 29–30.

¹⁵⁷⁷ Vaarandi. Kild killu kõrvale, lk 57.

¹⁵⁷⁸ Samas, lk 58.

¹⁵⁷⁹ Samas, lk 58–61.

¹⁵⁸⁰ Liebman. Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost, lk 81–83.

varjunimega Colombiin.¹⁵⁸¹ Tema tegevuse kirjelduse põhjal jääb mulje, et EKNÜ rakuke moodustati vanade ÜENPÜ liikmete baasil, kes lihtsalt ühest – legaalsest – organisatsioonist põrandaalusesse organisatsiooni üle viidi. Seega võib eelnevat perioodi pidada Vaarandi otsinguperioodiks ja tõsisemaks vasakpoolse tegevuse ajaks kujunevad just 1920. aastate esimesed aastad.

ÜENPÜ sulgemise järel vahistati rida aktiviste, teiste seas Arnold Sommerling, Richard Mirring ja Peeter Lempo. Kaitsepolitsei huviorbiiti sattusid ka Vaarandi ja Sepre, kes juunis 1921 vahistati. ÜENPÜ liikmelisuse asemel üritati Vaarandile inkrimineerida luureandmete üleandmist, mida Vaarandi mälestustes lähemalt ei kommenteeri. Vaarandi käis lisaks sellele ühele seltsimehele Jürissonile, kes osutus Vaarandi järgi sõjaväeametnikuks, Nõukogude Venemaa saatkonnast üle piiri minekuks teavet küsimas. Järgmisel päeval Sepre ja Vaarandi siiski vabastati.¹⁵⁸²

Eelnevalt kirjeldatud juhtumid olid osa suuremast operatsioonist, millega Kaitsepolitsei ja Eesti sõjaväeluure paljastasid 1921. aasta juuni algul sõjaväe keskasutustes tegutsenud mitu Nõukogude luure kaastöölisi, kelle olid värvanud Lempo ja EISTP sekretär, riigikogu liige Martin Bleimann. Vaarandi koolivend Eduard Jürisson, kellest Vaarandi kirjutab kui sõjaväeametnikust, töötas tegelikult kindralstaabi luureosakonnas vanemkirjutajana ja tema värbamine 1921. aasta kevadel Lempo poolt oli sõjaväeluure koordineeritud.¹⁵⁸³ EISTP liige oli sel hetkel ka Oskar Sepre ja nagu selgub edaspidisest, siis ka Anton Vaarandi.

Oskar Sepre kohta on olemas ka kirje Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegis juunist 1921, kus Sepre on märgitud kui ÜENPÜ liige, abiesimees ja EISTP Tartu osakonna liige ja „kommunistide poolehoidja ja nende heaks agiteerija”, vahistatud 13. juunil 1921 süüdistusega Nõukogude Venemaa kasuks salakuulamise, seega mitte üksnes „kortermeistrina”, nagu väidab Vaarandi.¹⁵⁸⁴ Selliste andmete olemasolu Vaarandi kohta on teadmata.

Luure jaoks kaastöölisi värvanud EISTP liige ja ÜENPÜ tegevliige Peeter Lempo vahistati juba 8. juunil 1921 süüdistusega Nõukogude Venemaa kasuks salakuulamise, agentuurandmete järgi oli Lempo tšekaa kaastööline Eesti piiril, väidetavalt Pihkva salaluures, ja ta vahetati detsembris 1921 Nõukogude Venemaale.¹⁵⁸⁵ Ka Kaitsepolitsei Tallinna jaoskonna ülema raportis siseministrile 14. juunist 1921 kirjeldatakse, et läbiotsimisel Lempo juures leiti kindralstaabi sõjaväelisi teateid, mida ta väidetavalt plaanis Nõukogude Venemaale edasi anda. Läbiotsimine korraldati ka Oskar Sepre pool, kust leiti samuti salajasi kindralstaabi sõjaväelisi teateid. Viimaks otsiti läbi ka Anton Vaarandi korter,

---

¹⁵⁸¹ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 62.

¹⁵⁸² Samas, lk 63–69.

¹⁵⁸³ Vt sellest lähemalt **Rosenthal, Tamming**. Sõda pärast rahu, lk 350–356.

¹⁵⁸⁴ RA isikuandmete kartoteek: Oskar Ado pg Sepre, Kapo registreerimisjaoskond, 10.06.1921 vrd **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 66.

¹⁵⁸⁵ RA isikuandmete kartoteek: Peeter Jaani p.Lempo, Kaitsepolitsei Tallinna jsk, 27.02.1925.

kust küll midagi ei leitud, „kuid isik sai arreteeritud SEPRe korteris, kui tema kaastööline”¹⁵⁸⁶.

Samal kevadel lõpetas Vaarandi koos Seprega kõige selle kõrvalt keskkooli ja vähemalt mälestuste järgi kaalus korra tõsiselt ka Nõukogude Venemaale minekut, kus lootis asuda kõrgkooli õppima. Piiriületus pidi aset leidma koolilõpuekskursioonil Soome ja Vaarandi võttis sõbra kaudu kontakti ka Nõukogude Venemaa saatkonnaga Eestis, kus tema plaani toetati. Sõit jäi siiski katki, sest Vaarandil puudus enda põhjendusel välispass ning Soome-Vene vahel puudus regulaarne rongiühendus, nagu Vaarandi Helsingis politsei peavalitsuses teada sai. Nii sõitiski Vaarandi tagasi Eestisse ja kadus suveks Lääne- maale, n-õ silmapiirilt ära.¹⁵⁸⁷ Vaarandi mälestuste põhjal jääb mulje, justkui oleks Nõukogude Venemaale pääsemine olnud võrdlemisi lihtne, ainsaks takistuseks Soome ametnikud ja vilets rongiliiklus. Samas kui toetuda juba varasest noorusest parteipoliitikaga tihedalt seotud ja sealsete põhimõtetega tuttava Olga Künnapuu näitele ja mälestustele, oli peamine otsustaja, kes „teenib välja” Nõukogude Venemaale mineku õiguse ja kes mitte, ikkagi partei. Võib ka olla, et rotatsioon kehtis partei liikmetele, kes Vaarandi sel hetkel veel polnud. Viimane asjaolu tingis ka naiivsuse ja kirjeldatud omal käel asjaajamise.

Endiselt püsis Vaarandi jaoks päevakorral ka kõrgkooli astumine, ehkki märgib mälestustes, et „palavatel klassivõitluse päevadel tundus ülikooli astumine isiklike huvide tagaajamisena” ja nii kommenteeris noorte sammu ka riigikogu liige Sergei Andrejev kommunistlikust töölisterrühmast. Tõepoolest toimus poliitilises plaanis 1921. aastal mõndagi: Tööliste Majast tõsteti tänavale 23 ametiühingut, millest kirjutab ka Vaarandi, samal kevadel oli avalikuks tulnud põrandaaluste seotus riigikogu kommunistliku rühma liikmetega ja toimus tuline debatt viimaste saadikupuutumatusel,¹⁵⁸⁸ Tallinna linnavolikogust vahistati 26 liiget, ettevalmistamisel oli 115 kommunisti kohtuprotsess. Sellele vaatamata ei tahtnud Vaarandi ülikooliplaanist loobuda ja õigustab oma toonast valikut sellega, et „ka Lõuna-Eesti vajas inimesi ja üliõpilaskonnas pidi samuti midagi ette võtma. Leppisime siis kokku, et üliõpilaste tegevuspiirkonnaks jääb eeskätt Lõuna-Eesti.”¹⁵⁸⁹ Ei selgu kas see kokkulepe sõlmiti EKP esindaja, näiteks Andrejevi või kellegi teisega. Ülikooli astumine tundub iga tahes koordineeritud sammuna, ehkki parteiline suunamine ülikooli oli selgemalt esil aasta hiljem, millest oli lähemalt juttu Olga Künnapuu alapeatükis 2.2.

Vastseid õhtukeskkooli vilistlasi ja mõttekaaslasi suundus Tartusse neli: Oskar Sepre õppis majandusteadust, August Tulp meditsiini, Albert Lipstal keemiat; Vaarandi ise huvitus filosoofiast, mille valis peaaoneks ka ülikooliõpinguis.¹⁵⁹⁰ Erialavalikut võib pidada Vaarandi iseteadvuse näitajaks olukorras,

¹⁵⁸⁶ RA, ERA.14.1.582, I 168: Kaitsepolitsei ülema raport siseministrile, 14.06.1921.

¹⁵⁸⁷ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 70–74.

¹⁵⁸⁸ Vt lähemalt **Tammela**. Kommunistlik töölisterrühm I Riigikogus, lk 203–204.

¹⁵⁸⁹ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 76.

¹⁵⁹⁰ Samas, lk 77; RA, EAA.2100.1.17421, I 6: Ärakiri Wachtmann, Anton Matsi p õpiraamatust.

kus ei olnud palju võimalust stipendiumi saada ja samal ajal puudus ka arvestatav majanduslik tugi.

Ka Tartus ei olnud poliitiliselt laetud sündmustest puudus: 1921. aasta sügisel toimus 50 kommunisti suurprotsess, umbes samal ajal astusid Vaarandi ja tema korterinaabrid kontakti Lossi tänava töölistmajaga, kus käis võitlus sotsiaaldemokraatide, iseseisvate sotsialistide ja kommunistide vahel oma mõju laiendamise eest. Ühe vasakpoolse aktivistina mainib Vaarandi ka Paul Keerdot, kelle „löövus ilmnis loogikas, vähem sädelevas oraatorikunstis”. Üliõpilasist olnud kõige aktiivsem Oskar Sepre, kes esines pikemate sõnavõttudega. Sepre ise oli EKP liige väidetavalt alates märtsist 1921.¹⁵⁹¹

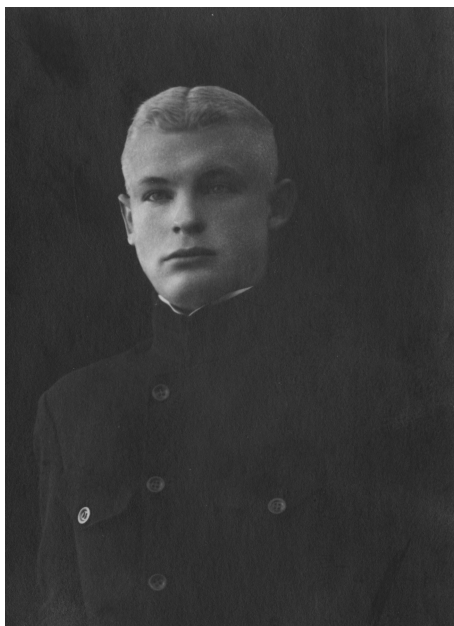

Foto 15. Anton Vaarandi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1921.
RA, EAA.2100.1.17421, 11.

Siiski ei lasknud majanduslikud raskused Vaarandit pikalt segamatult ülikoolis õppida, tagavarad lõppesid enne esimese semestri lõppu ja Vaarandi märgib, et „Vanemate edasist abi võis ainult piiratud määral arvestada. Jumalasalgajast pojale, kes ei läinud pastoriks õppima, langes vanemate piskust tänu nende tolerantsusele küll mingi osa, kuid kaugeltki mitte piisav”.¹⁵⁹² Pole kahtlust, et

---

¹⁵⁹¹ Revolutsiooni lipukandjad II, lk 123.

¹⁵⁹² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 81–83. Mälestustes üritab Vaarandi jätta muljet, nagu vanemad oleksid teda ainult osaliselt toetanud, kuid tema ülikoolitoimikust ilmneb, et esimese semestri läbimiseks on Vaarandi võtnud laenu 4000 marka, lisaks saanud vanemalt toetust 5000 marga ulatuses. Õppemaksust vabastamist taotledes on Vaarandi saanud Rapla vallavalitsusest tõendi, mille järgi pidasid tema vanemad kuue vakamaa suuruse põllumaaga

virelemine tekitas meelekibedust. See väljendub nii mälestustes kui ka SFÜS-i dokumentides, millest oli pikemalt juttu Olga Künnapuu alapeatükis 2.2, kus toetati riigikogu seadusmuudatust vabastada kehvemal järel olevad tudengid õppemaksust. Tähelepanu väärib asjaolu, et Vaarandi nimetab vanematega suhtlemisel keskse tegurina usuküsimust.

1922. aasta algusest töötas Vaarandi õpetajana Petserimaal Jaaska algkoolis, järgmisel õppeaastal Väike-Maarja reaalgümnaasiumis. Suvevaheajal ehitas Vaarandi koos Arnold Veimeriga Šveitsis Zürichi hüdroelektrijaama ja tegi tutvust kohalike eestlaste, sh väidetavasti ka emigrandist eesti poliitiku Aleksander Keskülaga.¹⁵⁹³

Õpingute ja õpetajaameti kõrvalt jätkas Vaarandi aktiivselt poliitilist tegevust. 1922. aasta sügisel oli ta üks Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi asutajaist ja 1923. aasta septembrini seltsi esimees.¹⁵⁹⁴ 1922. aastal võeti Vaarandi vastu EKP liikmeks.¹⁵⁹⁵ Mälestustes mainib ta parteisse astumist lühidalt, öeldes, et vastuvõtmine toimus väikesearvulise liikmeskonnaga illegaalsel kohtumisel suuliselt ja „alles hiljem sain kätte tolleaegse legaalse kommunistliku organisatsiooni „Eestimaa Tööraha Partei” liikmekaardi”. Viimane omakorda kohustas aktiivselt osalema töölistmaja üritustel.¹⁵⁹⁶ Selline läbipõimitus ei tähenda siiski, et kõiki toonaseid ETP liikmeid võiks automaatselt käsitleda ka EKP liikmetena.

Vaarandi huvi poliitika vastu oli ta viinud juba gümnaasiumiõpilasena iseseisvate sotsialistide ridadesse. Mälestustes puudub selle episoodi kohta igasugune teave. See asjaolu selgub aga märtsis 1922 Vaarandi saadetud kirjust EISTP Tartu osakonna komiteele.¹⁵⁹⁷ Vaarandi oli astunud EISTP Tallinna osakonna liikmeks 1920. aasta sügisel, soovitajad keegi Lempo, ilmselt Peeter Lempo, ja Jõgi, kuid oli oma sõnade järgi 1921. aasta kevadel seoses noorprole-

---

popsikohta. Selle järgi ei saa öelda, et vanemad oleksid teda kuidagi tagasihoidlikumalt toetanud, kui nende oma võimalused lubasid. Toetusest jäi ülikoolis õppimiseks siiski väheks: Vaarandi esitatud andmete järgi semestri väljaminekutest kulus õpperahaks 2500 marka, korterile ja küttele 5200 marka ning elamiskuludeks 9500 marka, vanemate toetus ja laen kokku katsid seega üksnes elamiskulud, vt RA, EAA.2100.1.17421, l 14: Rapla vallavalitsus, tunnistus nr 124, 25.01.1922; l 17–17p: Teated Tartu Ülikooli Valitsusele abisoovija üliõpilase poolt, kes Ülikooli määr-, omavalitsuse- või erisummadest õppemasust vabastamist soovib, 09.09.1922.

¹⁵⁹³ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 84–92, 108–114, 119–123; **Veimer.** Koos rahvaga, lk 80–92.

¹⁵⁹⁴ RA, ERA.2110.1.1, l 2: Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi üldkoosoleku protokoll nr 12, 10.11.1922; RA, ERA.2110.1.2, l 4: „Sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi” liikmete nimekiri 1922. aasta II poolaastal; RA, ERA.2110.1.1, l 7: Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi yldkoosoleku protokoll nr 5, 06.02.1923; l 10p: Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi korraline koosolek, protokoll nr 8, 03.10.1923; **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 95.

¹⁵⁹⁵ EE: Eesti Entsüklopeedia. 10. Türi–y. Peatoimetaja Ü. Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998, lk 117.

¹⁵⁹⁶ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 101–102.

¹⁵⁹⁷ RA, ERA.1747.2.2, l 14: A. Vachtmann EISTP Tartu osakonna komitee liikmetele, 10.03.1922.

taarlaste vahistamisega, „mil ka mind tolle „marutõbe” pärast mõneks päevaks isoleeriti”, sunnitud Tallinnast lahkuma ja lõpetama igasugused sidemed ka parteiga.

Töötades 1922. aasta kevadel õpetajana Petserimaal Jaaska küla algkoolis, astus Vaarandi kontakti EISTP Tartu osakonnaga ja tegi seda vastusena Tallinna Töölises 9. numbris ilmunud EISTP KK üleskutsele. Oma kirjas Tartu osakonnale teatabki Vaarandi, et lugedes üleskutset „proletaarlaste ridade koondamiseks märtsi kuu kihutus nädalal, tundsin enda kohuse, kui mitte muu, siis vähemalt liikmemaksuga ainukest avalikku töörahva klassivõitluse staapi toetada”. Sellepärast pöörduski ta EISTP Tartu osakonna poole sooviga parteiga uuesti ühendusse asuda. Tartu osakond näib olevat olnud Vaarandile lähem osakond, mispärast soovis Vaarandi teada, kas teda kui väljaspool Tartust ja soovitatjate isikut oleks võimalik osakonna liikmeks vastu võtta. Samas viitas ta sellele, et tema kohta oleks võimalik täiendavat infot saada Tallinna osakonna nimekirjadest, tõi esile, et oli lisaks muule 1921. aasta kevadel osalenud Jaan Piiskari agitaatorite kursustel Tallinnas partei osakonnas ja seejärel noorproletaarlaste ühingus. Vaarandi lõpetab kirja sõnadega: „Loodan, et varsti võin reeglipärane aatomikene olla, ühises revolutsiooni väerinnas”.¹⁵⁹⁸

Aktiivne tegevus SFÜS-is ja TÜV kasuks agiteerimine viisid Vaarandi seltsi sulgemise järel, 5. detsembril 1924 riigivastase tegevuse süüdistusega koos Robert Cheri, Mihkel Tulpi, Harald Naela ja Albert Lipstaliiga sõjaringkonna kohtu alla kohtuasjas, mis ajakirjanduses tituleeriti „akadeemiliste kommunistide” või ka „kommunistlike üliõpilaste” protsessiks.¹⁵⁹⁹ Jaanuaris 1925 tegi Vaarandi meeleheitliku katse vanglat vältida ja saatis siseministeriumile palvekirja, et ta Eesti kodakondsusest vabastataks, põhjendades oma palvet sellega, et „ülikooli tööd, mis areteerimisega siin katkes väljamaal saaksin jätkata”, aga jääb selgusetuks, kas ta oli astunud mingeid samme mõne teise riigi kodakondsuse taotlemiseks. Selle asemel rõhutas Vaarandi, et „eelpool mainitud riikes on minu studiumi alal õpsing eriti kõrgel järjel”. Vaarandi ei apelleeri siinkohal mitte Nõukogude Liidu kodakondsuse võimalusele, märkides selle asemel, et „mul on lootusi Helveetsia ehk Rootsi kodakondsusse astuda”.¹⁶⁰⁰

Politseiasutused pidasid seejärel Vaarandi kohta mõnda aega kirjavahetust, kus üks oluline küsimus oli, kas Vaarandi on vahi all või vaba või missuguses seisukorras ta õigupoolest viibib.¹⁶⁰¹ Administratiivasjade Peavalitsuse andmeil oli Eesti Vabariigi kodakondsusest vabastamiseks vaja esitada teise riigi kirjalik tõend kodakondsusse vastuvõtmise nõusolekust, politsei tunnistus, et isikul pole Eestist väljasõiduks takistusi ja tunnistus sõjaväekohustuse täitmisest.¹⁶⁰² Kuna

---

¹⁵⁹⁸ Samas.

¹⁵⁹⁹ Vt nt „Akadeemilised kommunistid” riigikohtus. – Vaba Maa nr 288, 11.12.1925.

¹⁶⁰⁰ RA, ERA.14.16.1774, 12: A. Wachtmanni palve E. V. Siseministrile, Tartus, 13.01.1925.

¹⁶⁰¹ RA, ERA.14.16.1774, 13: EW Kaitsepolitsei Tartu jsk ülem Politsei Peavalitsuse Kaitsepolitsei osakonna juhatajale, 03.02.1925.

¹⁶⁰² RA, ERA.14.16.1774, 16: Administratiivasjade Peavalitsuse üldosakonna kodakondsuse laudkond Anton Wachtmannile, 09.02.1925.

Vaarandi pidi tulenevalt süüdistusest kuni kohtuni vahi alla jääma, ei võimaldanud tema olukord tal isegi tõendit hankida, või kui see olekski juhtunud, oli UNS § 102 järgi süüdistatuna äärmiselt küsitav politsei tunnistuse saamine. Igatahes näib olevat see küsimus selle vastusega lahendatud. Vangerdus ei andnud kokkuvõttes tulemusi ja oktoobris 1925 mõisteti 23-aastane Vaarandi ja 22-aastane Robert Cher kaheksaks aastaks, Tulp, Nael ja Lipstal kuueks aastaks sunnitööle.¹⁶⁰³ Siiski tühistas riigikohus detsembris 1925 otsuse, nõudes sõjaringkonnakohtult selle uuesti arutamist, võttes aluseks kassatsioonikaebuses välja toodud ebakohti. Näiteks oli SFÜS arvatud TÜV hulka, kuid samal ajal puudus kohtu otsus, mis tunnistas TÜV riigikorra vägivaldset muutmist taotlevaks organisatsiooniks. Ilma selle otsuseta muutus aga kogu kohtuotsus küsitavaks.¹⁶⁰⁴

Uus istung Tartus sõjaringkonnakohtus veebruaris 1926 tõi esile mitmeid uusi otseseid fakte Vaarandi jt osalemisest EKP koordineeritud ühingu tegevuses. Süüdistust täiendati muu hulgas teatega, et Tulp, Cher, Lipstal ja Vaarandi olid mais 1925 Tartu maakonna vanglas viibimise ajal saanud igaüks 1000 marka MOPR-i abiraha. Tõenäoliselt ei tulnud Vaarandile kasuks ka see, et ta ühe võimaliku enda kasuks tunnistajana oli kirja pannud Hans Heidemanni, kes „akadeemiliste kommunistide” kohtuprotsessi alguseks oli juba sõjaringkonnakohtus riigivastases tegevuses süüdi mõistetud ja maha lastud. 13. veebruaril 1926 otsustas sõjaringkonnakohus nendel tingimustel, mis esitatud, mõista kõik „akadeemilised kommunistid” kuueks aastaks sunnitööle.¹⁶⁰⁵

Vanglatoimiku järgi võib öelda, et esialgu Tartus viibinud Vaarandi elu sai uue hoo pärast seda, kui sai teoks tema üleviimine Tallinnasse 1926. aasta mais

---

¹⁶⁰³ RA, ERA.927.1.351, 176–76p. Vaarandi jt vastu esitatud põhisüüdistus oli, et nad olid 1923./24. aastal TÜV kasuks kihutustööd teinud, teades samaaegselt TÜV otseseid seoseid EKP-ga, nagu ka SFÜS-i seoseid EKP-ga. Konkreetselt Vaarandile pandi süüks, et ta oli SFÜS-i juhtiva tegelasena ning ETP Tartu osakonna liikmena EKP juhtnõude järgi Tartus TÜV platvormil riigivastast propagandat teinud ning lisaks koos Hans Heidemanniga Tartus nii TÜV-d organiseerinud kui kommunistlike kihutuskoosolekuid pidanud. Vaarandil oli koostöö Heidemanniga eraldi välja toodud, mida teistel ei esinenud. Ka mälestustes kirjutab Vaarandi, et SFÜS-i liikmed olid Heidemanniga kirjavahetuses, vt RA, ERA.927.1.351, 179–80p; **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 130.

¹⁶⁰⁴ RA, ERA.927.1.351, 183–84.

¹⁶⁰⁵ Lisaks selgitati välja, et Vaarandi oli seltsi esimehena veebruaris 1923 seltsi juhatuse koosolekul toetanud Töölisterühmisuste Kesknõukogu poolt „ilmalikku leeri” ehk „kommunismi kursuse” korraldamist ja otsustas seltsi esimehena seltsi peakoosolekule viia TÜV häälekandja Töölise rahalise toetamise küsimuse, mille SFÜS-i koosolek ka heaks kiitis. Viimaks täpsustati Vaarandi süüdistust faktidega, et ta oli 1922. aasta sügisel ja 1923. aasta esimesel poolel organiseerinud Tartus koos Tartu kompartei tegelastega TÜV-d, ning et ta sai EKP liikmeilt oma tegevuseks juhtnõure. Hans Heidemanni juurest leitud nimekirjast nähtus omakorda, et neli viiest kohtualusest (v.a Cher) olid ka ETP Tartu osakonna liikmed. Vt RA, ERA.927.1.351, 199, 100p–101, 103–103p, 105–106, 127–128p, 130p.

tema oma palvel.¹⁶⁰⁶ Lisaks mitmetele kaebustele, mida Vaarandi sestpeale Tallinnas kirjutas, toimus kommunistide keskel ilmselt ka tema aktiivne parteiline areng. Hea näide on siinkohal Vaarandi avaldus Keskvangla ülemale 1931. aasta maist, milles ta teatas, et kuigi ta sel aastal Internatsionaali ühislaulmisest osa ei võtnud, oleks ta võimaluse korral seda kindlasti teinud, mistõttu võib teda selle eest teiste kommunistidega solidaarselt karistada: „Pooldan täielikult 1. mai töölispüha poliitvange lauludemonstratsiooni kodanlise vägivalda korra vastu”. Vanglaülem polnud ka kitsi: saatis Vaarandi kartserisse ja jättis ta kuuks ajaks õigustest ilma.¹⁶⁰⁷ Vaarandi vabanes Tallinna Keskvanglast 22. oktoobril 1931 ja asus esialgu elama Rapla valda venna juurde.¹⁶⁰⁸

4.3.3. Anton Vaarandi tegevus väljaspool Eestit

Pärast vabanemist näib Nõukogude Liitu sõit olnud aktuaalne mitte niivõrd algusest peale kindlana, vaid sellepärast, et pakkus Eestis elamisega võrreldes rohkem võimalusi end teostada.

Detsembri algul 1931 kirjutas Vaarandi Tartusse vanale tuttavale Helene Mugastole (alates 1933 Johani): „Nagu nüüd on asjad selgund, pole mul ülikooliga ikkagi midagi päale hakata. Mõtlin asjad ja tingimused kõik veel kord põhjalikult läbi ja leidsin et välismaale sõit lõpuks kõige väiksem halb. [---] Elu muutus on päris hää kui ta istutab inimese paremasse mulda. Eks näe, kuidas praegusel korral. Igal juhul on üpris huvitav vastu minna tundmatule, võimalusterikkale elule.”¹⁶⁰⁹ Õiguste puudumisega kaasas käivad kitsendused piirasid Vaarandit ilmselt samuti.

Mälestustes ütleb Vaarandi, et nad sõitsid kolmekesi koos. Tõenäoliselt sõitis Vaarandi detsembris 1931 Nõukogude Liitu koos Mihkel Tulpi ja Harald Naelaga, Robert Cher oli Nõukogude Liitu sõitnud juba novembri lõpul 1931.¹⁶¹⁰ Leningradis võeti nad Kominterni Eesti sektsiooni hoole alla ja EKP Välisbüroo juhtivtegelane Johannes Käspert suunas nad esialgu elama poliitiliste emigrantide majja Moskvast, kus kuulati ühel järjekordsel Kominterni eesti sektsiooni nõupidamisel Anvelt, Otto Rästase, Meeringu (Mirringu) ja Alas-Silma osavõtul ära nende teated Eestist. Õpingute jätkamise mõte laideti maha, sest kõigepealt

---

¹⁶⁰⁶ RA, ERA.1868.1.1265, l 98: Vangi saateleht nr 2652-24, 15.05.1926; vrd iseloomustused l 100: Märkus palvekirja juurde, 04.1926 ja l 33: Teateleht vangi palvekirja juurelisamiseks, 25.07.1930.

¹⁶⁰⁷ RA, ERA.1868.1.1265, l 126: Sunnitöölise Anton Vachtmanni avaldus Keskvangimaja ülemale, 05.05.1931.

¹⁶⁰⁸ RA, ERA.927.1.351, l 358: K.m. sõjaprokurör sõjaringkonnakohtule 10.11.1931 nr 2068; RA, ERA.1868.1.1265, l 17: A. Wachtmann Keskvangimaja ülemale, 22.10.1931.

¹⁶⁰⁹ RR 24.1.324, l 17: A. Vaarandi H. Johanile, 02.12.1931.

¹⁶¹⁰ Robert Cher oli Narva kaudu Nõukogude Liitu sõitnud juba 25.11.1931, vt RA isikuandmete kartoteek: Robert Johannese pg Cheer (ka Scheer), välispass nr 2522, 28.10.1931 vrd **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 156.

oli Meeringu sõnul vaja „nõukogude eluga kontakti leida”. Enne kontakti leidmist saadeti värsked poliitemigrandid Krimmi sanatooriumisse.¹⁶¹¹

Edasise tegevuse jaoks jäid Nael ja Cher algul Moskvasse, Vaarandi ja Tulp said tööle Leningradi Külvaja kirjastusse, Vaarandi teadusliku kirjanduse ja õpikute osakonda, Tulp Edasi toimetusse. Vaarandi iseloomustab Külvajat kui kombinaati, kuhu kuulus nii kirjastus, Edasi toimetus, trükikoda, köitekoda kui ka abimajand. Külvajast ilmusid ajakirjad Klassivõitlus, Leegid, Naistööline ja Naiskolhoosnik. Külvaja peahoones töötas ka EKP Keskkomitee Välisbüroo eesotsas Johannes Käspertiga.¹⁶¹²

Vaarandi tollasele tegevusele ja elukorraldusele aitavad valgust heita Veronika Alti käsikirjalised mälestused. Alt oli tollal 17-aastane noor masinakirjutaja ajalehe Edasi toimetuses, kes puutus tihedalt kokku ka Tulbi ja Vaarandiga. „Esimeste muljete hulka kuulus Antoni ja Mihkli kirjutiste teistest autoritest tunduvalt korrektsem väljenduslaad ja heas eesti keeles sõnastus”, meenutab Alt nende esimesi kokkupuuteid.¹⁶¹³ Alt suhtles nendega edaspidi väga tihedalt ja annab oma mälestustes mitmeid oludetaile. Elutingimused olid askeetlikud, Vaarandi ja Tulp elasid koos ühes vabaksjäänud toas „mingis kõledas kasarmutaolises kivimajas” ühisköögi peal. Alt meenutab: „Nemad muidugi toidutegevusega aega ei raisanud, sest tööd tehti ju ka kodus. Olin hämmastunud, kui kuulsin, et süüakse tooreid makarone, tange ja muud seesugust, mida juhtus saada olema. Sööklas käidi ju vaid kord päevas. Mööblit oli nende toas vähem kui hädavajalik. Magati põrandal, ajalehed külje all. Teadagi tulid nad Eestist tühjade käte ja taskutega, ega olnud ka Leningradis võimalusi palju midagi juurde soetada, eriti neile omase tagasihoidlikkuse juures. Sõnaga, elati askeetlikult, peamine oli töö.” Omaette nähtusena kirjeldab Alt Vaarandi ja Tulpi sõprust. „Oli ilmne, et need kaks mõistavad teineteist jäägitult ja üks võis olla kindel teisele mistahes elukatumustes”.¹⁶¹⁴ Samas märgib Alt veel, et ehkki Leningradis oli neil aastail kõige kitsas käes ja kehv oli ka sööklatoit, siis Antonile-Mihklile polnud see mingi probleem, mille taga – ilmselt nagu ka muu hoolimatuse osas mugavuste suhtes – võis aimata vangla karmi kooli.

---

¹⁶¹¹ Samas, lk 156–160.

¹⁶¹² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 161–162. Külvajast töötasid veel Eestist emigreerunud endine riigikogu liige J. Soans, lisaks A. Mahlberg, H. Visnapuu, A. Valton, Villem Reiman, Elli Käspert, Amanda Antje-Karisto, Veronika Mitt-Alt masinakirjutajana, Rosalje Lukina. Edasi juures K. Trein, L. Saarts, A. Maurer, F. Kotta, P. Kõvamees-Meisel, K. Valge, V. Juhkum, E. Päll (*alias* Siim Sepik *alias* Hugo Angervaks), vt samas.

¹⁶¹³ RA, ERAF.247.78.476, 18: Veronika Alt. Minu mälestusi Anton Vaarandist.

¹⁶¹⁴ Samas, 19.

4.3.3.1. Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal

1932. aastaks tõusis ka Nõukogude Liidu eesti kommunistide hulgas tähelepanu keskmesse uus valdkond: tegevus meremeeste seas. Selline suund ei olnud omane ainult eesti kommunistidele, vaid tulenes põhimõttelisest muutusest senises Kominterni poliitikas, mille eesmärk oli allutada kommunistide kontrollile seni haardeulatusest välja jäänud ametiühinguid. Seda hakati tegema uue, 1930. aastal loodud transnatsionaalse katusorganisatsiooni kaudu: Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal (ingl k *the International of Seamen and Harbour Workers*, ISH).¹⁶¹⁵

Ka Vaarandi järgi viis „ühiskondlik kohustus” teda 1932. aastal meremeeste hulka,¹⁶¹⁶ jättes täpsustamata, kust see „kohustus” tuli ja mida endast reaalselt kujutas ehk kas käsk tuli Külvaja liinist, Käspertilt või kuskilt kõrgemalt. Iga tahe sai sealtpeale ka Vaarandi tegevuse keskpunktiks ISH ja selle Eesti sektsioon.

Nagu eelnevalt märgitud, tegutses Leningradis EKP nn Leningradi büroo, mis koordineeris Külvaja kaudu kommunistliku kirjanduse väljaandmist, aga ka Eestisse pöranda alla saadetavate parteiliikmete piiriületust, ja võttis vastu ning kogus infot Eestist üle piiri saabujatelt. Ühtlasi oli Leningradi büroo ülesanne Eestist Nõukogude Liitu tulnud EKP liikmetele toetuse hankimine, töö otsimine jms elukorraldusega seotud küsimused.¹⁶¹⁷

EKP jaoks oli üks lisapõhjuseid, miks oli oluline panustada meremeeste värbamisele, olukord Eestis, millest on samuti eelnevalt juttu olnud. 1931. aasta kevadel ja suvel toimunud ulatuslikud arreteerimised olid hävitanud EKP illegaalse keskuse Eestis ja muutsid teovõimetuks suure osa parteiaktiviste, kellest mitmed viibisid vanglas, mitmed olid kaotanud kontaktid jne.¹⁶¹⁸ Seega

---

¹⁶¹⁵ Kui siiani oli kasutatud organisatsioonide ülevõtul taktikat, et juba olemasolevais organisatsioonides loodi opositsioon, siis nüüd pidi seda asendama lähenemine, millega olemasolevad opositsioonilised grupid pidi muudetama iseseivaiks radikaalseiks ametiühinguteks. Kommunistide kontrollitud meremeeste ja merendusega seotud ametiühingute koondamiseks asutatigi 1930. aasta oktoobris ISH. Ehkki ametlikult esitleti seda iseseisva organisatsioonina, oli tegemist Kominterni Mere(ndus)sektsiooni tegevuse varjatud jätkumisega (kandis varem nime *IPAC-Transport*) ning seda finantseeriti Moskva vahenditest. ISH-i eesmärgiks oli kõigutada Rahvusvahelise Transporditöölise Föderatsiooni hegemoniat ja juhtida kommunistide võimu alla rahvuslikke meremeeste ametiühinguid. Põhjuseks, miks ISH loodi just 1930. aastal, on uurimustes osutatud, et ühelt poolt oli majanduskriis halvendanud töötajate arvu, teisalt oli sadamatöölise ja meremehi nähtud seni teisejärgulise agiteerimisobjektina. Ometi oli transporditöölisel oluline roll informatsiooni ja kaupade liikumisel. Teisalt kannatas valdkond majanduskriisis: laevaomanikud üritasid kulusid optimeerida, samal ajal püüti aga vältida selle osa töölistkonna radikaliseerumist, vt **Holger Weiss**. *The International of Seamen and Harbour Workers – A Radical Labour Union of the Waterfront or a Subversive World Wide Web? – Comintern Working Paper 29/2013*, lk 1–2. www.abo.fi/fakultet/media/29133/cowopa29weiss.pdf [v-tud 06.03.2015].

¹⁶¹⁶ **Vaarandi**. *Kild killu kõrvale*, lk 166.

¹⁶¹⁷ **Kuuli, Toom**. *EKP Keskkomitee Välismaa Büroo*, lk 118–119.

¹⁶¹⁸ *Samas*, lk 119–120.

oli igasuguste kontaktide tugevdamine partei jaoks eluliselt vajalik. Ka „EKP ajaloos” on osutatud olulisele rollile, mida meremehed EKP-le tähendasid just välismaal asuva EKP KK-ga ühenduse pidamisel ja kirjanduse Eestisse toomisel. 1930. aastate alguseks oli EKP ajaloos esitatud hinnangul Eestis ümmarguselt üle 7000 meremehe (teisel nimetatakse arvu 4500).¹⁶¹⁹

ISH Eesti seksiooni loojaid Johannes Peet on mälestustes kirjeldanud, et konkreetse ülesande Eesti meremeeste seas selgitustööd tegema hakata sai ta juba 1931. aasta suvel EKP KK Välismaa büroo sekretäritl Johannes Käspertilt. Peamine meremeeste kooskämiskoht Leningradis oli Rahvusvaheline Meremeeste Klubi ehk Interklubi, kus tegutsesid rahvuspõhised seksioonid ja korraldati loenguid, tantsuõhtuid jm. Peet pidi hakkama osalema kõigil Interklubi üritustel ja aktiivi hulgast valitud seitsme-kaheksa tublima inimesega tutvustama Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaali. Aktiivi komplekteerimisel märgib Peet: „Vaja oli põhjalikult kaaluda igäuhe poliitiliste teadmiste ja arusaamiste taset, tema nõrkusi ja võimeid. Hilisem töö Interklubis tõestas, et aktiivi valik oli kõigiti õnnestunud.”¹⁶²⁰ Sealsamas toob ta aktiivsemate aktivistide seas esile ka Anton Vaarandi.

1932. aastast, kui Interklubis moodustati senise Balti seksiooni asemele Eesti, Läti ja Soome seksioonid ning Eesti seksiooni juhatajaks sai Peet, muutus ka tegevus tõeliselt aktiivseks.¹⁶²¹ Interklubi Eesti seksiooni ruumides toimus ka kitsam agitatsiooni- ja organiseerimistegevus ning uute liikmete vastuvõtt 1932. aasta kevadel asutatud ISH eesti seksiooni. Aktivistide põhi-tegevus oli vestlemine sadamasse jõudnud meremeestega, marksismi-leninismi propageerimine loengute, vestluste ja kirjanduse levitamise kaudu.¹⁶²² Kui 1932. aasta kevadsuvel moodustati ISH Eesti, Läti ja Soome seksioonide juhatused, sai ajakirjanduse väljaandmise eest vastutajaks Anton Vaarandi. Vaarandile tähendas see ISH Eesti seksiooni häälekandja Majakas toimetamist, mille esimene number ilmus 1932. aasta suvel.¹⁶²³ ISH Eesti seksiooni jm

---

¹⁶¹⁹ Ülevaade EKP ajaloost II, lk 234.

¹⁶²⁰ RA, ERAF.247.78.421, I 2: Johannes Peet. Mälestusi aastaist 1931–1934, 1984. Peet töötas toona Leningradis Viktor Kingissepa nimelise Eesti Töölise Haridusmaja juhatajana. Kuna haridusmaja oli juba aastaid eestlaste seltsielu keskus, võib oletada, et selle baasilt oli lihtne loenguid ja peoõhtuid korraldada, vt ka **Voldemar Teppich-Kasemets**. Põrandaaluste juhi paljastusi. VII. Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant. Akadeemia nr 3, 2002, lk 633–634.

¹⁶²¹ RA, ERAF.247.78.421, I 1, 4–5: Johannes Peet. Mälestusi.

¹⁶²² **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 166–168; RA, ERAF.247.78.421, I 15–16: Johannes Peet. Mälestusi.

¹⁶²³ ISH Eesti seksiooni häälekandjana oli juba nov-s 1931 alustanud ilmumist ajakiri Tormi eel, mida toimetasi Johannes Käsperti suunamisel ja juhendamisel Johannes Peet ja Jaan Laagus. Hamburgis väljaantava ja meremeeste kaudu levitatava ajakirja eesmärgiks oli pahempoolse opositsiooni süvendamine Üle-Eestimaalises Meremeeste Liidus. Pärast seitsme numbrilise ilmumise muudeti ajakirja nime – selleks sai nüüd Majakas. Johannes Peeti mälestuste järgi muudeti nime Baltimaades väljaantavate ajakirjade nimede ühtlustamiseks, vt RA, ERAF.247.78.421, I 1–2, 5–6, 13–14.

Nõukogude Liidus ilmunud kirjandust levitati erinevate maade sadamates just Internatsionaalsetes meremeeste ISH klubides.¹⁶²⁴ Ajakirja Majakas anti aastail 1932–1937 välja kokku 34 numbrit, selle eelkäijat, ajakirja Tormi Eel kokku seitse numbrit.¹⁶²⁵

Parteijuhtide salajasest kirjavahetusest selgub, et algselt laiapõhjalisemana plaanitud Eesti sektsioon moodustati 3-liikmelisena (Hollmann, Vaarandi ja Peet) Leo Looringu ettekirjutuse järgi. Ülejäänud aktiiv pidi jääma tegutsema juhtiva organi ümber. Veel avaldub siin, et lisaks ajakirjanduse ilmumise eest hoolitsemisele pidi Vaarandi esitama Looringule jt-le nimed ja andmed inimeste kohta, keda ta arvas võivat parteisse vastu võtta.¹⁶²⁶ Selle põhjal võib teha järelduse, et Vaarandi kaasati pärast Nõukogude Liitu saabumist võrdlemisi kiiresti EKP igapäevatöösse, mingite kahtlustuste või intriigide järgnemist Eestist Nõukogude Liitu tema puhul märgata pole.

Eestis ISH Eesti sektsioon avalikult ei tegutsenud. Küll aga üritati värvata ISH Eesti sektsiooni liikmeteks Üle-Eestimaalise Meremeeste Liidu liikmeid ja õhutada Liidus opositsioonilisi meeleolusid eesmärgiga organiseerida Meremeeste Liidus opositsioon ja võtta Liidu juhatus ISH Eesti sektsiooni aktivistide kätte. Kuna ISH agitatsioonitegevus toimus keset sügavat majanduskriisi, mil meremeeste seas oli teravalt esil võitlus palgakärbete vastu ja valitses suur tööpuudus, saavutati opositsioonimeeleolude külvamises ka mõningane edu: jaanuaris 1933 kutsuti kokku Meremeeste Liidu erakorraline peakoosolek, kus avaldati Liidu juhatusele umbusaldust, kuu hiljem valiti juhatus uuesti ja aseesimeheks sai Kaalep Niit, kes oli eelnevalt olnud tihe külaline ka Leningradi Interklubis ja oli ISH Eesti sektsiooni liige, samuti teinud kaastööd ajakirjale Tormi Eel.¹⁶²⁷ Kaalep Niidu suhtes algatati märtsis 1933 uurimine seoses keelatud kirjanduse levitamise ja aprillis saadeti ta kohtu- ja siseministri otsusega kaitseseisukorra piirkonnast välja.¹⁶²⁸ Üle-Eestimaaline Meremeeste Liit kuulutati laialisaadetuks, selle asemele moodustati samal 1933. aastal Eesti Kaubalaevastiku Kütjate Ühing ja Eesti Kaubalaevastiku Tekimeeste Ühing, mis ühinesid 1934. aastal Eesti Meremeeste Liiduks.¹⁶²⁹

Niisiis ebaõnnestus kommunistide katse organisatsiooni üle võtta ja kommunistide tegevuse üldist edukust meremeeste seas näib ilmestavat Peeti tõdemus, et kuigi Eesti meremeeste hulgas leidus mitmesuguste töökspidamistega inimesi, oli päris klassiteadlikke leida väga harva. Peeti järgi oli enamik Eesti meremehi vene- ja kommunistide vastased, mille põhjuseks nimetas ühepoolset propagandat ja nad „kujutasid endast täispuhutuid poliitiliselt arenematuid rahvuslasi”, kes „ei uskunud tihti isegi seda mida nad oma silmaga nägid

¹⁶²⁴ RA, ERAF.247.78.421, l 13–14.

¹⁶²⁵ **Kuuli.** Illegaalne kommunistlik ajakirjandus Eestis 1930-ndail aastail, lk 397.

¹⁶²⁶ RA, ERAF.6495.1.285, l 204–205: L[eo] L[ooring] Käspertile, nr 39/e, 16.10.1932.

¹⁶²⁷ RA, ERA.852.1.111, l 52–53: Kaalep Mihkli p. Niit'i ülekuulamisprotokoll, 11.03.1933; RA, ERAF.247.78.421, l 15–16, 18; Ülevaade EKP ajaloost II, lk 235.

¹⁶²⁸ RA, ERA.852.1.111, l 65: Kohtu- ja siseministri otsus nr 4, 21.04.1933.

¹⁶²⁹ **Kiik.** Eesti Vabariigi ametiühingud, lk 96, 102–103.

ja käega katsusid”.¹⁶³⁰ Samadel põhjustel luhtus ka 1933. aastal suvel mere-meeste hulgas kavandatud streik. Peamine probleem: Eestis kohapeal polnud piisavalt aktiivseid ja kommuniste toetavaid inimesi, plaani Leningradist streiki juhtida laitis omakorda maha Punaste Ametiühingute Internatsionaali sekretär Lozovski, kellega ISH Eesti sektsiooni liikmed plaani kooskõlastama läksid.¹⁶³¹ ISH Eesti sektsiooni tegevus siiski jätkus.

Mälestustes Vaarandi sellel perioodil pikalt ei peatu, v.a eelkirjeldatud streigi korraldamise katse. Ta täpsustab, et tema töökoormus meremeeste seas kasvas ja ta pidi ka Majaka kaastöö eest hoolitsema, mistõttu lahkus Külvajast, asudes instruktorina ametisse Interklubisse. Kauaks ei saanud ta ka Interklubisse jääda, sest tema mälestuste järgi laskis Käspert ta enda juurde kutsuda ning tegi korralduse sõita Taani, kus teda ootavat „tõsine töö”. Enne väljasõitu õppis ta kuu aega Käsperti salakambris Külvaja katuse all raadiosaatja käsitsemist ja šifrikunsti.¹⁶³²

Toonasest parteilisest kirjavahetusest ilmneb Vaarandi laiapähe tegevus. Lisaks tööle Külvajast ja Interklubis osales Vaarandi pooleteise aasta jooksul välisbüroo koosolekuil ja sai ka jooksivaid parteilisi ülesandeid. Kevadel 1933 võõrustas Vaarandi kuu aja jooksul vastuvõtukomisjoni liikmena Eestist saabunud töölisdelegatsiooni. Vaarandi ei kommenteeri mälestustes otsesõnu oma rolli, kuid vihjetest võib oletada, et võõrustamise kõrval oli Vaarandi ülesanne teha tähelepanekuid ka delegatsiooniliikmete meelsuse kohta. Samasse perioodi jäi aktiivne provokaatorite otsimine ja ka Vaarandi märgib, et „segased lood olid ka mõne Eestist saabunud töölisdelegatsiooniga” ja et „kaitsepolitsei ei jätanud juhust kasutamata”, kahtluse all olid niisiis ka töölisdelegatsioonid.¹⁶³³ Kirjavahetusest selgubki, et Vaarandi tegi delegatsiooni liikmete kohta märkmeid, mille edastas tõenäoliselt Käspertile, kes omakorda saatis need Looringule, Alasele ja Meeringule, kes sel ajal tegutsesid juba Skandinaavias.¹⁶³⁴ Muide, märkmeid delegatsiooni liikmete poliitilise meelsuse kohta tegi paralleelselt ka endine Eesti põrandaalune parteiorganisaator Nikolai Karotamm.¹⁶³⁵

---

¹⁶³⁰ RA, ERAF.247.78.421, l 7.

¹⁶³¹ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 167.

¹⁶³² Samas, lk 169.

¹⁶³³ Samas, lk 163–164.

¹⁶³⁴ RA, ERAF.24.1.661, l 27: Käspert Looringule, Alasile ja Meeringule, nr 34/I, 04.05.1933. Kirjal puudub saatja nimi, kuid üldise kirjavahetuse kontekstis on selleks tõenäoliselt Johannes Käspert. Muuseas on üsna põhjalikult kirjutatud Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingu saadikuna Nõukogude Liitu külastanud Leonhard Illissonist, kelle kohta märgitud: „paistab del.[egatsiooni] hulgas kõige tõsisem mees olema, kaunis kinnise iseloomuga.” Sama kirjaga saatis Käspert Looringule jt-le Valter Kaaveri kirja Vaarandile ja kommenteerib, et „ma arvan, et tuleb temale saata viisakas kiri ühes väljaandega, kus äratrükitud provokaatorite nimekirja ja teatada, et temaga juttu olla võib ainult selkorral, kui ta oma provokatsioonilise tegevusest meile pihtida soovib, mida te selle kohta arvate?” Vastust kirjale partei juhtkonna poolt pole teada, küll on teada vastus Kaaverile, mille Vaarandi umbes sellises sõnastuses ka saatis, vt lähemalt alapeatükk 3.2.

¹⁶³⁵ RA, ERAF.24.1.661, l 8–8p: Karotamme teated delegatsioonist, 09.05.1933.

Aprillis 1933 asutas EKP KK ka Leningradis MOPR-i rakukese eesmärgiga abistada Eestis tegutsevat MOPR-i organisatsiooni. Tegevus pidi hõlmama poliitvangidele raamatute saatmist, rahasaatmise korraldamist ja selle kättesaamise kontrolli, kirjavahetust poliitvangidega ja nende olukorra tutvustamist nii Eestis kui ka välismaal. Just viimase punkti juures rakendati tegevusse ka Vaarandi koos Kullami, Mülleri, Tulpi ja Pärnaga.¹⁶³⁶

Ka Nõukogude Liidus viibides ei loobunud Vaarandi plaanist edasi õppida, kuid ilmselt sobiva kaadri nappuse tõttu EKP-s ei saanud selleks juhtkonnalt rohelist tuld. Selle asemel tehti temaga seoses juba muid plaane: „Vahtmanni ja Tulpi töö küsimuse korraldamine ja õppimisele minek tuleb edasi lükata. Vahtmann tuleks radiaatori juure õppusele võtta, selle juures ei ole teda vaja praegu veel otsekohe verbeerida¹⁶³⁷, aga Sa ütle talle nii, et meie õpetame niisuguses kunstis teatavaid inimesi meie aktiivist ja et sellepärast temal ka see asi ära tuleks õppida, ise asi muidugi, millal teda kasutada saab”, teatas Looring aprillis 1933 Käspertile.¹⁶³⁸ Seega võib järeldada, et ehkki Vaarandi saadeti Skandinaaviasse sama aasta lõpul ja selleks tegi ta ettevalmistusi kuu aega, olid plaanid olemas juba mitu kuud varem.

Ka teisel ilmneb, et Vaarandi ei olnud enda käekäigu suhtes päris passiivne, vaid esitas ka soove ja arvamusi. Näiteks teatati 1933. aasta aprillis kirjas Skandinaaviasse: „Siin hakkab kevade tulekul meie polvangide peres mustlase veri ennast tunda andma. Eila esines sm. Wahtmann uueste palvega, et teda tema praegusest tööst vabastataks, täna tuli sm. Tulp ja teatas, et temale olla öeldud, et 1. maist tema sokraschtschenje alla läheb [---].”¹⁶³⁹

Pole selge, kas Vaarandi kasuks kõneles ainult tema aktiivne tegevus Nõukogude Liidus või ka (võimalik) isiklik tutvus Looringu ja/või Meeringuga. Mirring-Meeringuga oli Vaarandi kõigi eelduste kohaselt tuttav juba ÜENPÜ ajast 1920. aastate alguse Tallinnas. Tema võimalik tutvus Johannes Meeritsa alias Leo Looringuga võiks olla samuti loogiline, kuna mõlemad olid EKP liikmed ja tegutsesid mõnda aega Väike-Maarjas. Vaatamata sellele, et neid

---

¹⁶³⁶ RA, ERAF.24.1.691, 1 3: EKP KK Leningradis asuva MOPR-i rakukese korraldamise koosoleku protokoll, 08.04.1933

¹⁶³⁷ Ilmselt tähenduses „värvata”. Vt väljendi kasutamise kohta nt artikeid Kuidas kaitsepolitsei provokaatoreid värbeerib ja Eestimaa Kommunistlase Partei keskkomitee teadaanne. – Edasi: Venemaa Kommunistiline (enamlaste) Partei Peterburi Eesti osakonna häälekandja, nr 198, 08.09.1932.

¹⁶³⁸ RA, ERAF.24.1.662, 1 13–15: L. Looring Käspertile, nr 6/k, 17.04.1933. „Radiaatori” all on kõige tõenäolisemalt mõeldud isikut, kes õpetas raadioasjandust. Ka Nikolai Karotamm on meenutanud, et enne 1928. aasta sügisel Eestisse pöranda alla parteitööle minekut õppis ta Jaan Anvelti soovitusel ühe Moskva raadioamatööri käe all lühilainelise saate- ja vastuvõtjamaaga töötamist, nii et oli „kursuse” lõpuks võimeline vastu võtma 90 märki minutit. Lisaks õppis ta n-õ igaks juhuks ära autojuhtimise, kuid kumbagi oskust ei olnud tal juhust pöranda all viibides kasutada, vt **Nikolai Karotamm**. Tema nimi läheb jäädavalt ajalukku. – Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anveldist. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 222–226, siin lk 224.

¹⁶³⁹ RA, ERAF.24.1.661, 1 19: Käspert? L. Looringule, Alasile ja Meeringule nr 24/I, 09.04.1933.

seob üks õppeasutus, Väike-Maarja reaalgümnaasium, ei lange nende tegevus selles koolis siiski ajaliselt samale ajale, nagu mõnel pool on oletatud, kuna Meerits-Looring õppis Väike-Maarjas kuni 1923. aasta märtsini,¹⁶⁴⁰ Vaarandi asus samas koolis õpetajaametit pidama 1923. aasta oktoobrist.¹⁶⁴¹ Otsesuhtlus oli Looringul Vaarandiga Nõukogude Liidus aga kindlasti 1932. aastast ja jätkus 1933. aastal, mil Looring instrueeris Vaarandit ISH tegevuse asjus, õhutades teda ka iseseisvalt otsuseid tegema.¹⁶⁴²

Ka lähematele seltsimeestele kadus Vaarandi suhteliselt järsku ja märkamatuult. Teati tema ärasõidust, aga kuhu, sellest ei räägitud. „Ja ei tohtinudki enam tema nime suhu võtta”, on meenutanud Vaarandi lähema sõbra Mihkel Tulpiga abiellunud Veronika Alt. „Täielik konspiratsioon.” Seejärel puudus järgmise kaheksa aasta jooksul igasugune ühendus.¹⁶⁴³

4.3.4. EKP Skandinaavia keskus: Kopenhaagen-Stockholm-Oslo

Pärast 1931. aasta suuri sissekukkumisi Eestis otsustas EKP KK Eestisse illegaalset keskust ajutiselt mitte luua, üksikute parteiorganisatsioonide tegevust pidi vahetult suunama Nõukogude Liidus asuv Keskkomitee. Kuna otsesuhtlus Eestiga parteikullerite kaudu üle Narva oli võrdlemisi ohtlik, sest piirivalvele vahelejäämise oht oli suur, läks hinda sidepidamine meremeeste kaudu, aga järjest enam hakati kullereid suunama Eestisse Skandinaavia kaudu, kuhu 1932.–33. aasta jooksul koliti eesti kommunistide kujunev keskus. Mäletatavasti seati end kõigepealt sisse Rootsis, kust koliti 1933. aasta suvel ümber Taani, täpsemalt Kopenhaagenisse.¹⁶⁴⁴

Eelnevalt oli juba jutuks, et keskuse kolimise põhjused pole täpselt selged, kuid selle kohta võib esitada hüpoteese. Põhjuseks võivad olla nii Taani kompartei tollane senisest tugevam orienteerumine Kominterni suunale, mida omakorda täiendasid lähemad tutvused eesti ja taani kommunistide juhtide vahel, kellel oli ühine Lenini kooli taust, aga ka muutunud rahvusvahelised olud.

---

¹⁶⁴⁰ Kuigi Heinrich Rossi väitel heideti Meerits „revolutsioonilise tegevuse pärast” Väike-Maarja ühisreaalgümnaasiumist välja juba 1922. aastal, ilmneb kooli dokumentidest, et 10. klassi õpilast J. Meerits’it loeti koolist lahkunuks 16. märtsist 1923 „tema suusõnaliku teate peale”, vt RA, ERA.4235.1.1, 1 11p: Väike-Maarja Ühisreaalgümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosoleku protokoll nr 11, 22.03.1923 vrd **Ross**. Ei vabadust saa taevaväega, lk 23.

¹⁶⁴¹ RA, ERA.4235.1.1, 1 23: Väike-Maarja Ühisreaalgümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosoleku protokoll nr 29, 17.10.1923. Ülalöeldust tulenevalt on nt Erik Nõrgaardi interpretatsioon Väike-Maarja tutvusest ja kommentaar, et Vaarandi oli Väike-Maarjas Meeritsa/Looringu õpetaja, ebatäpne, vt **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 119 vrd **Nõrgaard**. Kongelundeni mõrv, lk 43–45 vrd **Ross**. Ei vabadust saa taevaväega, lk 23. Johannes Meerits esineb Heinrich Rossi mälestustes J. Meri pseudonüümiga.

¹⁶⁴² nt RA, ERAF.6495.1.285, 1 236–238: L. Looring Vahtmannile, 26.10.1932; RA, ERAF.24.1.661, 1 47: Käspert? 27.06.1933, nr 50/I, L.L[ooringule], A[lasile] ja M[eeringule].

¹⁶⁴³ RA, ERAF.247.78.476, 1 10: Veronika Alt. Minu mälestusi Anton Vaarandist.

¹⁶⁴⁴ **Kuuli, Toom**. EKP Keskkomitee Välismaa Büroo, lk 120; **Kuuli**. .... ja teised, lk 53.

Kevadel 1933 oli Hitleri võimuletulek sundinud ka ISH-d kolima ümber Hamburgist Kopenhaagenisse, endine esimees Valter oli vahistatud ja tema asemel asus organisatsiooni juhtima Taani Laevakütjate Ühingu sekretär Richard Jensen, kes oli ka Kominterni struktuuris olulist positsiooni omav taanlane. Vaarandi järgi oli just Jensen ka Vaarandile ISH eesti sektsiooni tegevuse edasisel korraldamisel põhiliseks nõuandjaks.¹⁶⁴⁵

Vaarandi nimetab mälestustes KK Skandinaaviasse viimise ühe põhjusena ka Taani vabamat trükiseadust. Tema järgi oli Eestis tegevus muutunud võimatuks, kuid ajalehe Kommunist regulaarset ilmumist peeti hädavajalikuks. Lisaks polnud Skandinaavia trükikodade omanikud majanduskriisi tingimustes trükitava suhtes väidetavalt kuigi valivad. Pealegi soodustasid tegevust Taanis keelebarjäär (ajalehte trükiti eesti keeles) ja abiks oli ka Taani kompartei vahendus-tegevus.¹⁶⁴⁶ Samas tuleb see olukord konteksti paigutada ja meeles pidada, et mitme trükikoja nõusolek trükkida ei olnud midagi eripärast, kuna Taanis oli KP legaalne organisatsioon.

EKP Skandinaavia keskuse kujunemisloos ja tegevuses on sidemed Taani kommunistidega kahtlemata olulisel kohal. Ka Taani komparteis tegutsesid käsitletavail aastail võitlevad rühmitused. Sellega seoses võiks olla huvipakkuv nende detailsem käsitlus.

Taani Kommunistlik Partei (*Danmarks Kommunistiske Parti*, DKP) oli asutatud ametlikult novembris 1919 Vasaksotsialistliku Partei (*Venstresocialistisk Parti*, VSP) nime all, mis ühines Kominterniga 1920 ja muutis siis ka oma nime DKP-ks. Partei liikmeskond jäi 1920. aastate teise pooleni alla 1000, alates 1927. aastast toimus aga stabiilne kasv, mille tulemusel ulatus partei liikmeskond 1938. aastaks umbes 5000-ni. Partei elas läbi mitmeid faase, liitus vasakpoolsete rühmitustega ja lagunes. 1920. aastate keskel domineerisid selles vasaksotsialistid, 1929. aastal, mil majanduskriis oli alles hoogu võtmas, moodustasid sotsiaaldemokraadid aga valitsuse, mis tekitas senisest soodsama pinnase kommunistide toetamiseks. Suuremat edu saavutatigi töötute liikumises; lisaks elas partei 1930.–31. aastal läbi Kominterni initsieeritud kriisi, millest väljus võitjana Aksel Larseni juhitud tiib ja uue juhtkonna moodustasid Moskva Rahvusvahelise Lenini kooli kasvandikud, kelleks olid Aksel Larsen (1897–1972), Martin Nielsen (1900–62) ja Arne Munch-Petersen. Järgnes ultra-vasakpoolne periood DKP-s aastail 1931–34, millele oli tugevaks eeskujuks KPD ehk Saksa kompartei. Uus kursimuutus leidis aset 1934. aastal, järgnes rahvarinde periood 1935–39. Põhiolemuselt ja -alustelt oli DKP EKP-st väga erinev, mille tingis juba partei toetajaskond ja ametiühinguliikumise tingimuste erinevus, mis omakorda mõjutas liikmelisust. Taani ajaloolane Morten Thing rõhutab Taani (õigupoolest kogu Skandinaavia) eripärana, et sotsiaaldemokraatlikel parteidel oli tööliikumise juhtimisel vaieldamatu juhtpositsioon, seda ka Kominterni funktsioneerimise ajajärgul. Oluline on veel, et DKP oli oma tegevuse vältel 1920.–1930. aastail legaalne partei, seda ka „bolševiseerumise”

---

¹⁶⁴⁵ Vaarandi. Kild killu kõrvale, lk 171.

¹⁶⁴⁶ Samas.

perioodil 1930. aastate algul, olles põranda all ainult aastail 1941–42. Aksel Larseni Taani-keskse kommunismi poliitikale oponeeris Kütjate Rahvusliku Ühingu ja selle rahvusvahelise organisatsiooni ehk ISH pikaajalisi liidreid Richard Jensen (1894–1974), ühtlasi omas Jensen Kominterni sees olulist positsiooni. Nähtavasti pärinesid just sealt ka kontaktid eestlastest Kominterni ametnike, nt Säre ja Looringuga. Taani komparteile kujunes probleemseks asjaolu, et 1932. aastal partei juhtimise üle võtnud Aksel Larsen oli aastail 1924–29 Nõukogude Liidus viibides toetanud Zinovjevi opositsiooni, mistõttu ta polnud 1930. aastail Kominternis heas kirjas. Samal ajal oli Komintern Richard Jenseni oma ametikohale sisuliselt paika pannud ja ta oli vahetus kontaktis mitmete isikutega Kominterni juhtkonnast. Partei rahastusega seoses Kominterniga ei ole Thingil dokumente esitada, aga tema väitel mingi rahastus DKP-l sel ajal Kominternilt oli ja ilmselt oli ka Jensen rahade ülekandesse seotud.¹⁶⁴⁷

4.3.4.1. Lille mand, smilende mand ja lange kammerat¹⁶⁴⁸

Anton Vaarandi jõudis Kopenhaagenisse 1933. aasta novembris ja tema ülesandeks sai Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaali eesti sektsiooni organisatsiooniline töö, mis kujutas endast valdavalt sektsiooni häälekandja Majakas toimetamist, aga ka üldisemalt kommunistliku kirjanduse levitamist Eestis ja rahvusvahelistes meremeeste klubides Euroopas ja Ameerikas, mida tehti valdavalt meremeeste abil. Ka suur osa Kommunisti tiraažist läks Kopenhaagenist välja meremeeste kaudu, mis oli suur toetus kullerite postile. Lisaks sellele pidi Vaarandi tegema kaastööd Kommunistile ja enda väitel ka Rundschaulle. Majaka toimetajatöö lasus täielikult Vaarandi õlul ja ta mõonab mälestustes, et see oli küllaltki keeruline: kirjad ja kaastöö laekusid ajakirja ametlikule aadressile ISH ruumidesse, tegelik töö toimus konspiratiivkorteris. Eemalolek Eestist tingis kohalikest oludest võõrdumise ja keeruline logistika muutis raskeks õige ajastamise, kui aga püüti distantsilt veel streiki korraldada, ei olnud sellel kuigi häid tulemusi.¹⁶⁴⁹

„Teised seltsimehed”, kelle nimesid ega arvu Vaarandi mälestustes vähemalt esialgu ei täpsusta, täitsid EKP KK ülesandeid ja toimetasid Kommunisti.¹⁶⁵⁰ Sellegipoolest esitab Vaarandi mõne seltsimehe portreed, mille kaudu võib siiski

---

¹⁶⁴⁷ **Thing**. The Communist Party of Denmark and Comintern 1919–1943, lk 1–8 ; **Svend Rybner**. Fairyland – Nordic Communism and the Spanish Civil War 1936–1939. – Red Star in the North. Communism in the Nordic Countries. Ed. by Åsmund Egge, Svend Rybner. Stamsund: Orkana Akademisk, 2015, lk 228–247.

¹⁶⁴⁸ „lühike mees”, „naeratav mees” ja „pikk seltsimees” (taani k). Vaarandi järgi olid need vastavalt Leo Looringu, Karl Säre ja tema enda varjunimed Taanis. **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 171, 178, 180. Siinjuures ei nimeta Vaarandi otseselt kahe esimese isiku tegelikke nimesid, vaid laseb neid üksnes nende tegevuse ja nende rolli järgi lugejal aimata. Sellise salapära tagamaade kohta vt lähemalt **Kuuli**. ...ja teised, lk 49–50.

¹⁶⁴⁹ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 170–175.

¹⁶⁵⁰ Samas, lk 170.

kokku panna tollase eesti kommunistide kaadri koosseisu, kes Skandinaavia keskust üles ehitasid. Samad inimesed on hiljem Skandinaavia keskuse koosseisu kohta esitanud ka Olaf Kuuli oma uurimuses.¹⁶⁵¹ 1933. aastaks olid Taanis kohapeal juba Voldemar Tuberk ja Leo Loring, Vaarandi saadeti neile abiks 1933. aasta lõpul. Vaarandi Leo Loringut mälestustes kordagi nimepidi ei nimeta, kutsudes teda „meie keskuse juhiks” või enamasti Lilleks *Lille mand* ehk Väikese Mehe järgi, nagu taanlased Loringut lühikese kasvu pärast nimetasid.¹⁶⁵² Leo Loringu isikule Lille (ainsuse nimetav: Lill, Vaarandil Lille) varjunime taga on osutanud ajaloolased Olaf Kuuli ja Armin Lebbin oma 1980. aastate lõpust pärinevais kirjutistes. Leo Loring nagu ka keskust aegajalt väisav Karl Säre olid Lebbini järgi võitnud Kominterni täitevkomitee usalduse sellega, et kaitsesid ägedalt Kominterni seisukohti parteis ehk et olid aktiivsed olematu parempoolse kallaku vastu võitlemisel EKP sees vahetult eelneval ajajärgul.¹⁶⁵³

1935. aasta kevadsuvel elas Vaarandiga konspiratiivkorteris koos ka Albert Sakkart, varjunimega Villu,¹⁶⁵⁴ kes oli pikemat aega töötanud Eestis põranda all, ja Vaarandi kirjeldab mälestustes, kuidas ta imetles Sakkarti arukust ja analüüsivõimet ning oli temast vaimustuses: „Meie olemine meenutas mõneti vanglat. Kui isiklik elu puudub, liikumisvabadus piiratud, siis tunned heast kaaslasest lapselikku rõõmu.”¹⁶⁵⁵ Kooselu ei kestnud pikalt, sest Loringu korraldusel suundus Sakkart 1935. aasta suvel Kominterni VII kongressile, misjärel jäi Nõukogude Liitu. Vaarandi toob ära ka Sakkarti ja Loringu vaidluse, kus Sakkart ei uskunud ühisrinde taktika edu ega massidesse mineku võimalikkust Eestis, mille suhtes Loring oli väga optimistlik. Sakkarti seisukoht oli pigem äraootav, tulenedes kahtlusest, kas omavahelised lahkkelid Eestis lubavad ühis-

¹⁶⁵¹ **Kuuli.** Loring, Säre ja teised, lk 86–88.

¹⁶⁵² **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 178.

¹⁶⁵³ Öhtuleht nr 3, 05.01.1990; **Kuuli.** ... ja teised, lk 50. Kuuli viitab ka sellele, et sama probleemi ees – kuidas käsitleda mälestustes hiljem ebasoosingusse sattunud parteilasi – olnud Heinrich Ross kujutas Meeritsat-Loringut oma mälestusteraamatus „Ei vabadust saa taeva väega” (1986) Johannes Meri nime all.

¹⁶⁵⁴ **Albert Sakkart** (1909–38), sündis Peterburi kubermangu Oudova maakonna metsatöölise peres, veetis lapseõlve Simbirski kubermangus. Töötas 1925–26 kohalikus kolhoosis, õppis 1926–30 Leningradi töölisfakulteedis, töötas sept-st 1930 Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali täitevkomitee juures, EKP liige alates 1931. Tegutses veeb-st 1932 kuni märtsini 1935 parteiorganisaatorina Eestis põranda all (varjunimed mh Villu ja Villem), eriti Jõgeval ja Tartu-, Viljandi- ja Harjumaal, asutas J. Kreuksi nimelise parteiorganisatsiooni, levitas lendlehti ja koostas väljaannet Külaproletaarlane. Valiti aug-s 1934 Moskvas EKP konverentsil EKP KK-sse (varjunimi Janson), naasis paariks kuuks Eestisse, seejärel tegutses Taanis EKP keskuses. Osales juulist kuni aug-ni 1935 EKP delegaadina Kominterni VII kongressil (varjunimi Kask), seejärel elas Nõukogude Liidus, kuni vahistati ja hukati spionaažis süüdistatuna 1938. aastal Moskvas, vt Revolutsiooni lipukandjad I, lk 141–144; **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 179–181; **Kuuli.** Ühise võitluslipu alla, lk 63, 65; **Ohmann.** August Vakepea – eesti kommunistide Kopenhaageni mõrvatöö kadunud kaasosaline, lk 109 viide 2.

¹⁶⁵⁵ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 177–178.

rinnet edukalt korraldada. Vaarandi on täpsustanud, et tollal ta veel ei teadnud, et Sakkart oli samuti EKP KK liige ja parteiorganisaatorina Eestis asutanud vahepeal Kreuksi nimelise parteiorganisatsioonigi. Sakkartist oli põgusalt juttu ka Ilmar Kruusi tegevuse juures. Vaidlust pealt kuulnuna konstateerib Vaarandi tagantjärele, et õigus oli mõlemal: parteitöö vormid Eestis olid selleks ajaks tõesti vananenud: „Ei puudunud nüüdki kangelaslikud episoodid põrandaaluses töös ega mehised surmaminejad, kuid seda hoogu ei olnud, mis 20. aastate revolutsioonilises liikumises.”¹⁶⁵⁶

Villul olnud enne seda Vaarandi järgi tõsine kokkupõrge „meie keskuse teise mehega”, kelle taani kommunistid olid tema näoilme pärast nimetanud Naeratavaks meheks ehk *Smilende mand*, ja kelle puhul oli tegemist Karl Särega. „Nagu ma taipasin, toetas Villut samal ajal Meering, eesti seksiooni juhtivaid mehi.”¹⁶⁵⁷

Looringust kirjutades märgib Vaarandi, et nad kumbki Sakkartiga ei tundnud teda hästi, ja kuigi Vaarandi imetles Looringu otsustusvõimet, külmaverelisust ja ajakirjanikusulge, möönab, et tema käitumise loogikat oli raske ette aimata, sest „kinnisus, võib olla ka konspireerimisest külgehakanud salatsemine hoidsid jaheda vööndi meie vahel”.¹⁶⁵⁸ Üldiselt Vaarandi hindab Looringut: „Antud töö oli ta küllalt leidlik ja oskas keerulistest situatsioonidest külmavereliselt väljapääsu leida.” Samas möönab, et „vahel tundus küll, et mees on liialt enesekindel ega soovi isegi neid küsimusi koos arutada, mis seda hädasti oleksid nõudnud. Kui aga teiste seisukohti üldse ei taheta arvestada, võib suur enesekindlus ja tahe iseseisvalt otsustada muutuda diktaatorlikuks jooneks. Ka seda tuli tema juures ette. Küllap esines sellist käitumist provokaator Eltermanni loo lõppvaatuseski.”¹⁶⁵⁹ Tekib küsimus, kas Vaarandi proovib Looringu tegevust tagantjärele siiski kritiseerida ja näidata, et kõigega, mida Looring korda saatis, ta ei nõustu. Pole võimalik öelda, kas Vaarandi esitab siin oma personaalset arvamust Looringust ja tema tegevusest või on tegemist kohustusliku kriitika tegemisega nende lugejate jaoks (kelle hulgast ei puudunud kahtlemata ka valvsad parteiajaloo tundjad), kes said aru, kellest Vaarandi Lille pseudonüümi all kirjutas. Viimast korda nägi Vaarandi Looringut 1937. aasta kevadel, kui see Stockholmist lahkus. 1935. aasta lõpus elas ta aga isegi Looringuga ühes korteris ja üldiselt hinnates Looringut kui tublit panustajat eesti „revolutsioonilisse” tööliikumisse, ehkki „mõnest passaažist tema hilisemas elukäigus pole täit selgust”.¹⁶⁶⁰

Vaarandi kirjutab oma mälestustes ka Karl Särest, kes töötas Skandinaavia keskuses vaheaegadega. Särega Vaarandi ise palju kokku ei puutunud, kuna Vaarandi ei olnud Organisatsioonilise Büroo ehk EKP Skandinaavia keskuse liige, Säre ei teinud jälle Majakale kaastööd, küll aga Kommunistile, samuti oli

---

¹⁶⁵⁶ Samas, lk 176–179.

¹⁶⁵⁷ Samas, lk 180–181.

¹⁶⁵⁸ Samas, lk 179–180.

¹⁶⁵⁹ Samas, lk 206.

¹⁶⁶⁰ Samas, lk 207.

kokkupuuteid seoses posti edasitoimetamisega. Vaarandi mainib kohe algul, et Säre tegi parteile hiljem tohutut kahju, mispärast jääb üles küsimus, kas järgnev mitte eriti positiivne Säre-kirjeldus nagu võimete, sh kirjanduslike võimete poolest suur allajäämine Looringule, organiseerimistöö rüpakus, julguse puudumine, omadus kergesti paanikasse sattuda ja nuhkidemaania põdemine on kuidagi esimesest avaldusest mõjutatud, ehkki Vaarandi üritab Säre-kirjeldust mahendada, öeldes, et siis, kui ta Särega lävis, ei osanud ta tema poliitilistes hoiakutes kahelda.¹⁶⁶¹ Selles avalduses võib näha Vaarandi toetust parteile või ka ettevaatlikkust oma tähelepanelikumate lugejate suhtes. Kuigi ühest küljest konstateerib Vaarandi Säret iseloomusades, et too polnud alati seltsimehelik, sai kergesti pahaseks, kamandas üleolevalt, mis halvendas omavahelisi suhteid, ja temaga sattusid vastuollu ka Sakkart ja Tubarik, ning et „Säre nagu ei osanudki väiksemaid vendi sõbralikult kohelda”, siis teiselt poolt möönab Vaarandi, et Skandinaavia keskuses töötamise ajal ei olnud Säre osas midagi kahtlast, hilisemale reeturlikkusele viitavat, näha ja välismaale parteitööle ei saadetud ka juhuslikke, partei poolt kontrollimata inimesi.¹⁶⁶² Igatahes oli Säre Looringu lähim abiline Skandinaavia keskuses, ta saabus Taani 1934. aastal ja koopteeriti samal aastal EKP Keskkomiteesse. Aastail 1935–38 oli Säre koos Looringuga Orgbüroo liige.¹⁶⁶³

Skandinaavia keskuse juhtivatest eesti kommunistidest kirjutatud lugedes jääb Vaarandist mulje, et ta oli enda ümber toimuvaga üsna hästi kursis ja tundis ka jõujooni, ehkki mitmed neist võisid päris selgeks saada tagantjärgi. Seda selgemalt tulevad järjest välja need kohad mälestustes, millest Vaarandi on otsustanud kirjutamata jätta. Üks neist seostub endise EKP põrandaaluse parteiorganisaaatori Eltermanniga, millest tuleb juttu edaspidi.

Vaarandi elas Kopenhaagenis kolm aastat, peatudes erinevates, peamiselt Taani Kommunistliku Partei leitud töölistorterites. Ta hindab mälestustes seda perioodi väga arendavaks, nentides, et alles selles tööloigis „tundsin tegelikult, kui võimas tegur on tööliste rahvusvaheline solidaarsus”.¹⁶⁶⁴ Kopenhaagenis käisid vahepeal ISH Eesti sektsiooni liikmed Volgeradt, August Vakepea, Meius(i) jt, kes töid uuemaid uudiseid. Kaastöid ajalehele-ajakirjale tuli meremeestelt Rotterdami ja Antwerpeni sadamaist ning Leningradist. Vaarandi kiidab Taani kommunistide sõbralikkust ja abivalmidust, mistõttu oli nendest ISH Eesti sektsiooni tegevusele igakülgne abi.¹⁶⁶⁵

Ka Vaarandi ise sõitis selle aja jooksul ringi, külastades näiteks 1935. aasta oktoobris ISH ülesandel Rotterdami, kus asus „eesti sektsiooni aktivistide tugev rühm, kes välisvetes sõitvate Eesti laevadega sidet pidas”, ja värbas EKP Skandinaavia keskuse ülesandel ISH liikmeist meremehi ka EKP-sse.¹⁶⁶⁶ Kuna

¹⁶⁶¹ Samas, lk 207–208.

¹⁶⁶² Samas, lk 208.

¹⁶⁶³ **Kuuli.** Looring, Säre ja teised, lk 86.

¹⁶⁶⁴ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 170, 175.

¹⁶⁶⁵ Samas, lk 174–175.

¹⁶⁶⁶ Samas, lk 191–201.

pärast Kominterni VII kongressi oli raskuspunkt meremeestelt kandumas ühisrinde temaatikale, tähendas see senisest tagasihoidlikumat tähelepanu meremeestele. Muu hulgas suleti Majakas, mille toimetamine oli olnud Vaarandi peamine ülesanne. Viimane number ilmus juba Stockholmis, „kuhu 1936. aastal üle kolisime”.¹⁶⁶⁷ See napp märgeline ongi Vaarandilt praktiliselt ainus, mida ta Stockholmi ülekolimisest oma mälestustes kirjutab. Järgnevalt mainib ta ainult mõnda detaili Stockholmi-perioodist, näiteks et Stockholmi-aja algul ei viibinud Säre Skandinaavia keskuses ja et kogu keskuse tegevus oli sestpeale lünklikum. Pausi tegevuses kasutas Vaarandi ise uuema eesti ilukirjandusega tutvumiseks.¹⁶⁶⁸

4.3.4.2. Eltermann-Martõnovi afääri lõppvaatus

Oma publitseeritud mälestustes on Vaarandi hämmastavalt napolisõnaline põhjuste kohalt, mis jäid 1936. aasta kevadel EKP Skandinaavia keskuse Kopenhaagenist Stockholmi kolimise taha. Tekib küsimus, kas ta ei teadnud kolimise põhjuseid või on see jälle teadlikult rääkimata jäetud osa loost. Taani ajakirjanik ja publitsist Erik Nørgaard on oletanud, et üks põhjus, miks Eesti keskus Kopenhaagenis lagunes Stockholmi üle viidi, võib olla veebruaris 1936 keskuse juhtivate tegelaste – täpsemalt Leo Looringu, Karl Säre ja August Vakepea toime pandud EKP organisaaatori Johannes Eltermanni mõrv ühes Kopenhaageni sopis asuvas aiandusühistu suvemajas. Nørgaard oletab, et tapjatel võis tekkida paanika asja väljatuleku pärast, täpsemalt mitte niivõrd sellepärast, et eestlased ise omakeskis saladust hoiaksid, kuid mõrvast olid teadlikud ka paar taanlast, sealhulgas Richard Jensen. Paanika asja ilmsikstuleku pärast seletaks ka, miks asjaosalised paar kuud hiljem Eltermanni laiba aiamaia krundilt üles kaevasisid, tükeldasid ja seebikivi abil hävitasid.¹⁶⁶⁹ Olaf Kuuli on täpsustanud, et kui Looring informeeris kevadel 1936 EKP KK-d ja Kominterni juhtkonda Eltermanni tapmisest, anti talle korraldus hävitada Eltermanni laip ja kolida EKP Orgbüroo – Orgbürooks nimetati EKP Skandinaavia keskust aastail 1935–38 – Taanist Rootsi, mida Looring ka tegi. Tapmise ilmsikstulek kahjustanuks tõenäoliselt Kominterni tegevust üldiselt.¹⁶⁷⁰

Eelnevalt oli juba jutuks, kuidas Eltermann-Martõnov 1929. aastal põrandaluse organisaaatorina Eestisse saadeti, ent kust omavoliliselt vaid paar kuud hiljem tagasi Nõukogude Liitu sõitis ja tema ütlustele tuginedes algatati Kominterni täitevkomitees EKP-s valitseva olukorra kohta uurimine, mille otsuses leiti, et EKP-s valitseb paremkallak. Kominterni täitevkomitee märkis oma 1930. aasta otsuses ka Eltermanni tehtud vigu, mispärast viimane oli paar aastat aktiivsest parteitegevusest ja suurtest keskustest eemal, töötades 1932. aastani Kuzbassis

---

¹⁶⁶⁷ Samas, lk 201–203, 209.

¹⁶⁶⁸ Samas, lk 208–209.

¹⁶⁶⁹ Nørgaard. Kongelundeni mõrv, lk 70–71.

¹⁶⁷⁰ Kuuli. Looring, Säre ja teised, lk 88.

kaevurina, saadeti aga 1934. aasta suvel Meeringu ettepanekul ja Looringu instruksioonide järgi Kopenhaagenist uuesti Eestisse põranda alla.¹⁶⁷¹

1935. aasta märtsis arreteeris poliitiline politsei Eltermanni, kuid ta vabastati peagi. Politseisse kutsumised ja ettepanekud koostöök, nagu ilmnes Cheri ja Kruusi peatükist, polnud sel ajal ebatavalised. Ebatavalised ja kommunistides kahtlust tekitavad olid aga järgnevad sündmused. Mai algul 1935 kirjutas Eltermann Leningradi Johannes Käspertile ettekande, milles teatas, et EKP Tallinna organisatsioonis tegutsevad provokaatorid ja et ta on andnud politseile nõusoleku koostöök, „et nii politseiagendid töölisliikumises paljastada”. Samal ajal kahtlustas Eltermann peaaegu kõiki, kellega oli seni põrandaaluses töös suhelnud, k.a. Voldemar Tuberikku, kes oli sidepidajaks EKP KK Orgbüroo ehk Kopenhaageni ja Eltermanni vahel. Poliitiline politsei olevat Eltermanni järgi ta vabastanud seejärel, kui Eltermann oli neile vähetähtsat infot andnud. Eltermann tegi sealsamas ettepaneku ka Leo Looringule, et ta vahetaks välja oma Kopenhaageni konspiratiivkorterit ega otsiks Eestis kulleri kaudu sidet, vaid korraldaks oma sideme iga parteiorganisatsiooniga eraldi.¹⁶⁷²

Pärast Eltermannilt kirja saamist kuulas Käspert Leningradis üle Kopenhaageni kaudu saabunud kullerid Hilda ja Alide Lepa, Ado Bergmanni, Jaan Pärna jt.¹⁶⁷³ Oma küsitlusringi korraldas ka Karl Säre.¹⁶⁷⁴ Eelkõige kohustati kullerite Lepa ja Bergmanniga jutuajamisi korraldama ka Looringut, et nende tegevust täpsemalt välja selgitada.¹⁶⁷⁵

Parteiajaloolase Armin Lebbini järgi uskus Nõukogude Liidu eesti kommunistide juhtkond, eelkõige Käspert, Eltermanni kirjeldust Eestis toimunud, sest väidetavalt olid mitmed faktid kinnitust leidnud. Näiteks tundub, et kahtlustused mitmete Eltermanniga koos töötanud kullerite kohta pärinesid Eltermannilt

---

¹⁶⁷¹ Õhtuleht nr 9, 12.01.1990, nr 11, 15.01.1990.

¹⁶⁷² Õhtuleht nr 11, 15.01.1990. Seejuures ei ole Eltermanni ega Martõnovi nime RA isikuandmete kartoteegis omaette isikukirjena olemas. Küll ütleb keegi Robert Pauli p Põld nov-s 1935, et võttis Eltermanni juhtimisel põrandaalusest kommunistlikust tegevusest osa. Eksisteerib ka keegi Martin Eltermann, kes on poliitilises arvele võetud ja kartoteeki kantud 1930. aastal seoses kommunistliku tegevusega, „paistis vaimselt mitte kõige teravam olema.” Johannes Eltermannist omaette sissekande puudumine tekitab küsimuse, kas (kui üldse) tema vahistamine poliitilises politseis registreeriti, vt RA isikuandmete kartoteek: Robert Pauli pg Põld (sündinud 1911), poliitilise politsei komissar Tallinnas, 2678/35/36, 14.01.1936; Martin Jüri pg Eltermann, poliitilise politsei komissar Tallinnas, 19.03.1930.

¹⁶⁷³ Õhtuleht nr 15, 19.01.1990. Armin Lebbin on oletanud, et ilmselt polnud Eltermann-Martõnov ka just tugeva närvikavaga kommunistide hulgast, samas oli tema, nagu Looringu, Särel jt, maailmavaade täis stalinlikke dogmasid ja ultrapahempoolseid kontseptsioone.

¹⁶⁷⁴ Samal ajal pitsitas Karl Säre Eltermanni kullerit Aliide Leppa, keelitades teda nimetama Tallinnas asuvaid konspiratiivkortereid. Lepp keeldus kategooriliselt, tuues põhjenduseks elementaarsed konspiratsioonireeglid. Seega usaldas Lepp Eltermann-Martõnovit rohkem kui Säret. Lepa järgi ei osanud Säre ka eriti viisakalt küsimusi küsida. Sellele Säre omadusele on viidanud ka Anton Vaarandi, vt **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 208; vt ka RA, ERAF.247.51.228, l 39–43.

¹⁶⁷⁵ RA, ERAF.6495.1.328, l 4–5: EKP Keskkomitee Moskvas viibivate liikmete koosoleku protokoll nr 5, 04.09.1935. [smsm Anvelt Jaan, Looring L., Mering R. ja Säre K.]

endalt. Eltermanni kirjast lähtuvalt tegi Käspert Meeringule rea ettepanekuid, mh ettepaneku kutsuda Taanist parteitöölt ära Loothing ja mitu teist parteilast, v.a K. Säre, ja rakendada hulka ettevaatusabinõusid põrandaaluse töö jätkamiseks Eestis. Seevastu asusid Loothing ja Meering seisukohale, et Eltermanni enda näol on tegemist provokaatoriga. Kui Eltermann eiras talle EKP KK esitatud kutset minna Nõukogude Liitu, heideti Eltermann 1935. aasta augustis EKP-st välja. 1936. aasta veebruaris sõitis ta Kopenhaagenisse Loothingu ja Särega kohtuma, kus ta tapeti.¹⁶⁷⁶ Säre tunnistas mõrvaloo üles Gestapole 1941. aasta lõpul või 1942. aasta algul.¹⁶⁷⁷ Kohtuprotsess tema üle peeti Taanis 1943. aastal ja sellest on kirjutatud põhjalikumalt nii Lebbin kui ka Nørgaard.¹⁶⁷⁸

Ehkki Vaarandi väldib oma mälestustes Eltermanniga seonduvat võimalikult palju, siis päris mööda ta teemast ei pääse, nimetades ära Kominterni VII kongressi aegu augustis 1935 saabunud teate Eltermanni provokaatoriks kuulutamise ja parteist välja heitmisest, teadaande, mille Vaarandi pidi mahutama värskesse Kommunisti numbrisse. Vaarandi märgib sellejuures, et Eltermann oli „hakkaja ja usaldatud põrandaalune organisaator. Veel hiljuti räägiti temast ainult head”, ning hiljuti Kopenhaageni kaudu Eestisse sõites pandi talle suuri lootusi. Ehkki isiklikult Vaarandi enda mälestuste järgi Eltermanni ei tundnud, ei näi ta pärast teadaannet kahtlevat, et Eltermann ikkagi oli reetur, tuues välja partei varasemaid halbu kogemusi näiteks Viktor Kingissepa n-ö reeturi Linkhorstiga, ja kirjeldab oma mõtteid sellest, kui palju parteiga seotud isikuid Eltermann teadis – lisaks aktivistidele Eestis ka mitmeid taanlasi, näiteks Richard Jensenit – ja mida tema reetmine võiks parteile sel juhul kaasa tuua. Igatahes tõdeb Vaarandi, et uudis tegi ettevaatlikuks ja põhjustas ka mitmeid praktilisi ebamugavusi, sest Taani nagu iseenesestmõistetavalt Eesti konspiratiivkortereid, mida teadis ka Eltermann, ei tohtinud enam kasutada. Ka Vaarandi ise pidi seetõttu kolima.¹⁶⁷⁹

Kui augustis 1935 vahistati Tallinnas EKP põrandaalune organisaator Tubarik, kellega Eltermann oli olnud kontaktis, asendus ettevaatus hirmuga: „See ei saanud olla juhuslik sissekukkumine. Eltermann teadis Tuberiku koordinaate ja pidas viimasega sidet.” Vaarandi tundis Tuberikku pikemat aega ega uskunud, et ta oleks poliitilises politseis midagi rääkinud, ehkki ajakirjanduses levis vastupidine teave, mida Vaarandi pidas politsei provokatsiooniks.¹⁶⁸⁰ Seega näeb

---

¹⁶⁷⁶ Õhtuleht nr 17, 22.01.1990.

¹⁶⁷⁷ Nørgaard. Kongelundeni mõrv, lk 194.

¹⁶⁷⁸ Õhtuleht nr 17, 22.01.1990, nr 19, 24.01.1990; Nørgaard. Kongelundeni mõrv, lk 190–207, Erik Nørgaard. Mordet i Kongelunden. København: Holkenfeldts forlag, 1991.

¹⁶⁷⁹ Vaarandi. Kild killu kõrvale, lk 184–186.

¹⁶⁸⁰ Samas, lk 187–189. Parteiajaloolane Lebbin omakorda möönis, et tal polnud 1990. aasta seisuga õnnestunud leida usaldusväärseid või kindlaid tõendeid selle kohta, et Tuberiku vahistamine oleks toimunud Eltermanni kaasabil, ehkki nõukogudeaegses kirjanduses nii väideti. Nõukogude perioodi parteiajalookirjanduse väide, nagu teinuks Eltermann poliitilise politseiga koostööd, baseerunud Tallinna poliitilise politsei komissari J. Edesalu tunnistusel, mille see andis pärast arreteerimist 1940. aasta sügisel ülekuulamisel, vt Õhtuleht nr 15, 19.01.1990.

Vaarandi Tuberiku vahistamises ajastust tulenevalt, aga pole võimatu, et ka veendumusest tulenevalt ikkagi reetmise tagajärge, mitte aga näiteks parteiliikmete vigade kumuleerumist, organisatsiooni nõrkust, stabiliseerunud Eesti riiki, mis tähendas ka tõhusat poliitilise politsei tegevust, et informatsioon tilkuma hakkas vms. Vaarandi küll mõonab, et sissekukkumised ja selle seotud arvamused provokatsioonist ja reetmisest väsitasi ja muutsid inimesed kartlikuks ja üksteise suhtes umbusklikuks, ning tegevuse laiendamisest, seda enam massiliseks muutmisest ei saanud juttugi olla. Eltermanni-teema lõpetab Vaarandi aga sõnadega: „Eltermanni mäng ei olnud veel läbi. Tema nimi kerkis hiljem väga keerulistel ja saatuslikel asjaoludel uuesti päevakorrale,“ jätkates sealsamas: „Pessimismiks polnud põhjust. Moskvast Kominterni kongressilt tagasijõudnud mehed tõid endaga kaasa uut tööhoogu, kongress andis tugeva tõuke. Palju oli muljeid, tähelepanekuid. Dimitrovist oldi vaimustatud. Haarasime ühisrinde uuest taktikast lootusrikkalt kinni. Oli tunne, et nüüd hakkavad Eestiski asjad teisiti minema.“¹⁶⁸¹ Teemavahetusest ja kirjutise meeleolu muutusest võib välja lugeda Vaarandi soovi Eltermannil pikemalt mitte peatuda ja ta ei teegi seda mälestusteraamatus rohkem, v.a korra möödaminnes seoses Looringu iseloomujoonte kirjeldamisega.

Küll aga huvitas Vaarandit hiljemgi kõikvõimalik Eltermanni puudutav teave, mida ta ka koguda püüdis. See näib viitavat asjaolule, et mitte üksnes Vaarandi ise ei tsenseeri end oma mälestustes, vaid ta polnudki ilmselt positsioonis, kus temani oleks tegelike sündmuste kohta küllaldaselt infot laekunud. Nørgaard on tsiteerinud 1942. aasta juunis Kopenhaagenis toimunud ülekuulamise ajal Karl Säre poolt antud seletust, kus muu seas tähendanud Säre Vaarandile viidates, et „Anton Vahtmann oli [---] istunud revolutsioonilise tegevuse eest Eesti vanglas ja „tema närvid ei olnud kõige paremas korras“.“ Sealsamas väitis Säre ka, et kuigi Vaarandi kuulus Meeritsa ja Särega keskuse kolmeliikmelisse juhtkonda ja talle jutustati kahtlustest Johannes Eltermanni asjus, siis mõrvaplaanidesse teda ei pühendatud. Seda seletati hiljem ühest küljest just sellega, et ta närve säästa, teisalt aga põhjendusega, et „Vahtmann oli tihtipeale niisugune mees, kes jäi asjade üle liiga kauaks järele mõtlema“.¹⁶⁸² Sellega kattub järgmine Vaarandi seletus, mida on tsiteerinud parteiajaloolane Lebbin.

Armin Lebbin on oma 1990. aastal EKP valgeid laiike puudutavas artiklis viidanud Vaarandi 1962. aastast pärinevale seletusele, mida pole käesolevaga õnnestunud leida, kuid kus Lebbini järgi annab Vaarandi seletuse seoses Eltermanni Taani saabumisega. On alust oletada, et Lebbin käis ise Vaarandit ka küsitlemas. Vaarandi viibinud tollal samuti Kopenhaagenis, kui 1936. aasta varakevadel toonud Taani KP poolt EKP KK n-ö šefiks määratud Richard Jensen teate, et Eltermann on saabunud Kopenhaagenisse ja ootab kokkusaamist EKP keskuse esindajatega.¹⁶⁸³ Jensen kaudu andnud Looring Eltermannile teada, et EKP esindajad ei saa kohe temaga kohtuda. Selle asemel nõuti temalt

---

¹⁶⁸¹ Vaarandi. Kild killu kõrvale, lk 189.

¹⁶⁸² Nørgaard. Kongelundeni mõrv, lk 56.

¹⁶⁸³ Öhtuleht nr 17, 22.01.1990.

kirjalikult kokkusaamisesoovi põhjust ja tema passi. Järgmisel päeval naasis Jensen Eltermanni kirjaga – Vaarandi viibis väidetavalt selle kõige juures –, milles Eltermann teatas, et ta olevat olnud partei huvides poliitilise politseiga kontaktis ja saanud sealt teada midagi üllatavat, mida tahtis parteiliikmetele teatada. Nüüd seisnud EKP keskus küsimuse ees, mida Eltermanniga peale hakata. Loothing ja Säre toetasid Eltermanni kui provokaatori hävitamist, Jensen soovitas Eltermann mõne Taani laevaga Nõukogude Liitu saata, kus tema osalus lõplikult välja selgitataks. Vaarandi enda seletuse järgi toetanud ka tema Jensenit, mis polnud aga meeltnööda Loothingule, kes ei usaldanud Eltermanni enam haardeulatusest välja lasta, peljates tema põgenemist. Vaarandi väitel tekkinud neil Loothinguga koguni terav vaidlus Eltermanni küsimuses, kus Loothing nimetanud Vaarandit tema seisukoha pärast argpüksiks. Nagu juba eelpool öeldud, pole käesoleva uurimistöo raames õnnestunud nimetatud seletust leida, et selle detaile Vaarandi mälestuste ja Lebbini artiklis erinevate refereeringutega võrrelda, kuid Lebbini artikli üldist tooni arvestades pole põhjust kahelda Lebbini soovis dokumendi sisu autentselt edasi anda.¹⁶⁸⁴

Ka Olaf Kuuli kirjeldab üht enda ja Anton Vaarandi vestlust, milles Vaarandi kirjeldas seoses Eltermanni saabumisega toimunud nõupidamist, millel osalesid Loothing, Säre, Jensen ja Vaarandi ja kus Jensen soovitanud toimetada Eltermanni Nõukogude Liitu ja lubanud asja ise korda ajada. Loothing polnud sellega aga nõustunud ja lõpetanud nõupidamise, misjärel olid Jensen ja Vaarandi jäetud Eltermanni küsimuse edasisest arutlusest kõrvale.¹⁶⁸⁵

Me ei saa erinevaid mälestusi kõrvutades ammendavat vastust, mis pole ka siinse töö eesmärk, kas Eltermann-Martõnovi näol oli tegemist pooli vahetanud isikuga või oli Eltermann ennekõike „kapomaania” ohver, ehkki just selline mulje jääb temast Lebbini 1990. aasta artikli põhjal. Mälestuste tonaalsus erineb selle võrra, millist sisemist gruppi parteiliinis kirjutaja omal ajal toetas. Küll võib nõustuda Lebbiniga, et kommuniste vahi alla võttes ja siis vabaks lastes ning koostööettepanekuid tehes rikkus poliitiline politsei kommunistide omavahelist usaldust ja sellise teguviisi ohvriks langes ka Eltermann, hakates kahtlustama peaaegu kõiki, kes temaga kuidagi suhtlesid, samuti langesid selle ohvriks Meering jt, kes hindasid omakorda Eltermanni tegevust.

Karl Säre saadeti detsembris 1936 võltsitud dokumentidega USAsse, August Vakepea sõitis Hispaania kodusõtta.¹⁶⁸⁶ Nõrgaardi järgi sõitis Loothing Rootsi

---

¹⁶⁸⁴ Samas.

¹⁶⁸⁵ **Kuuli.** Loothing, Säre ja teised, lk 88.

¹⁶⁸⁶ **August Vakepea** (1908–37?, parteinimega Jaan Klaar), oli ISH Eesti sektsiooni aktivist, pseudonüüm M-meis. Sündis Saaremaal Lümända vallas meremehe ja põllutöölise peres, õppis Lümända 6-klassilises koolis, kuid ei lõpetanud. Lahkus 1928. aastal salaja Eestist, sõitis meremehena Hollandi, Norra, Briti jm aurulaevadel, sattus Leningradis ühendusse sealse meremeeste klubi kommunistidega. EKP liige aug-st 1933, õppis 1934–35 Moskvas Kominterni Rahvusvahelises Lenini koolis, sõitis 1935 Kopenhaagenisse ja plaaniti saata Eestisse pöranda alla. Osales veeb-s 1936 Kopenhaagenis parteiorganisaator Johannes Eltermann-Martõnovi mõrvas, seejärel suundus 1936 Hispaania kodusõtta. Võitles Aragoni rindel Durruti kolonni rahvusvahelises üksuses, kus jäi kevadel 1937 teadmata kadunuks, vt **Kuuli**.

millalgi 1936. aastal või 1937. aasta kevadel ja teda saatis Vaarandi.¹⁶⁸⁷ Looring annab ka ühes oma järjekordses kirjas Käspertile 1936. aasta mais teada, et „meie võtame lähemal ajal väikese ümberkolimise ette, nii et praegu vanu aadressa tarvitada ei või enam. Selle asja paneme käima siis, kui on muretsatud uued aadressid.”¹⁶⁸⁸ Seega võib oletada, et tõenäoliselt lahkuti Stockholmi ja mujale juba 1936. aasta kevadel ja suvel, mitte hiljem. Vaarandi kohaselt ei olevat Looring esialgu, kui EKP keskus 1936. aastal kiiremas korras Stockholmi üle koliti, kolimise põhjustest kõnelenud, olla hiljem aga märkinud, et Taani on sõja puhkemisel Saksamaale lähemal kui Rootsi.¹⁶⁸⁹ Vaarandi 1956. aasta käsikirjaliste mälestuste järgi koliti Taanist Stockholmi suveks 1936.¹⁶⁹⁰

4.3.5. Anton Vaarandi ja ühisrindeliikumine

Stockholmi-perioodi oma mälestustes kirjeldades märgib Vaarandi, et seal muutus tegevus lünklikumaks, Kommunist ilmus vaheaegadega, Majaka numbrid õhenesid ja ajakirja väljaandmine lõpetati 1936. aastal hoopis, teisalt tihenes side Marksistliku Tööräha Ühendusega (MTÜ). Vaarandi elas Ny Dagi toimetusteliikme Nils Björkmani korteris, samal perioodil hakkasid Rootsi kaudu Hispaania kodusõtta sõitma Eesti vabatahtlikud, kelle Tallinnast edasisaatmist korraldasid Dimitri Kuzmin ja J. Ellman.¹⁶⁹¹

Rootsi-periood jõudis lõpule 1937. aasta kevadel, kui Stockholmi saabus Meering ja tegi Vaarandile ettepaneku asuda toimetama „fašismivastaste” jõudude ühist ajalehte, mille EKP pidi looma Prantsusmaa eeskujul sama eesmärgiga organiseeritava laiapärgalise rahvarinde häälekandjana. Prantsusmaaga võrreldavat rahvarinnet Eestis muidugi ei tekkinud, kuid ajalehe toimetamise ettepaneku võttis Vaarandi vastu ja kuna naaberriigis Norras olid (vähemalt Vaarandi sõnul) veelgi soodsamad trükiolud, sõitis ta 1937. aasta mai lõpul partei korraldusel Oslosse.¹⁶⁹²

Ajalehe asutamine oli osa ühisrindetegevusest, millest oli lähemalt juttu 1. peatükis. Meeldetuletuse korras olgu öeldud, et uutal alustel koostöö suunas

---

Looring, Säre ja teised, lk 87; **Nørgaard**. Kongelundeni mõrv, lk 54–55; **Valdur Ohmann**. Hispaania kodusõjas (1936–1939) osalenud eestlaste arv. – Tuna nr 1, 2017, lk 74–101, siin lk 100; **Ohmann**. August Vakepea – eesti kommunistide Kopenhaageni mõrvatöö kadunud kaasosaline, lk 110–113.

¹⁶⁸⁷ **Nørgaard**. Kongelundeni mõrv, lk 70–71.

¹⁶⁸⁸ RA, ERAF.24.1.759, l 89: L. Looring J. Käspertile, 14.05.1936.

¹⁶⁸⁹ Öhtuleht nr 17, 22.01.1990.

¹⁶⁹⁰ RA, ERAF.247.51.533, l 3: Vaarandi, A. [mälestused], 1956.

¹⁶⁹¹ **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 209. Vaarandi nimetab eesti vabatahtlike suurusjärguks Hispaaniaks ligi paarsada, mis on ilmselt liialdus. Seni on suudetud nimeliselt kindlaks teha 92 Hispaania kodusõjas osalenut, vt **Ohmann**. Hispaania kodusõjas (1936–1939) osalenud eestlaste arv, lk 74–101.

¹⁶⁹² **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 209–210. A. Vahtmani nimel olevaid sissesõidudokumente uurija arhiivist siiski ei leia, sest Oslosse jõudis Vaarandi enda sõnul taani madruse Thor Wangi passiga (vt samas).

alustas EKP tegevust väidetavalt alates 1934. aasta sügisest, kui Leo Loothing edastas vasaksotsialistide liidrile Nigol Andresenile kirja ettepanekuga luua Marksistliku Tööraha Ühenduse (MTÜ) ja EKP ühisrinne, millele Andresen andis põhimõttelise nõusoleku.¹⁶⁹³ Järgnes kahemehekonverents 1935. aasta suvel Helsingis, misjärel vormistati ühisrinde kokkulepe vasaksotsialistide ja kommunistide vahel.

Küsimuseks jääb, mil määral kandis Eesti ühisrindeliikumine Kominterni liidri Dimitrovi sõnastatud ühisrindepoliitika vaimu, ent nii või teisiti tõi Vaarandi mälestuste järgi ühisrinde temaatika arendamine Kominterni 7. kongressil uut hingamist EKP Skandinaavia keskuse tegevusse. Vaarandi enese panus ühisrindetegevusse oli kõige lähemalt seotud juba nimetatud ajalehe väljandamisega.

Anton Vaarandi on esitanud 1956. aastal Partei Ajaloo Instituudile lühikesed kuueleheküljelised mälestused, kus kirjeldab muu seas ühisrindeliikumise küsimuse arutamist EKP Skandinaavia keskuse liikmete seas, tehes seda detailsemalt ja seega huvipakkuvamalt, kui hilisemais publitseeritud mälestustes.

PAI-le meenutas Vaarandi, justkui oleks EKP töös kerkinud ühisrinde tema – kuidas ja kellega ühisrinnet luua – Kominterni 7. kongressi järel [1935. aasta suvel – MLT]: „Teada oli, et Eesti sotside partei oli Pätsi „vaikiva oleku” tulekul lagunenud mitmesse rühmitusse”. Neist rühmadest nimetab ta „Pätsi sõiduvees” tegutsevat parempoolset tiiba August Rei ja Karl Astiga eesotsas, seejärel L. Johanson, Erich Joonase, O. Gustavsoni jt, kes seisid „lühinägelikel, printsii-bitutel väikekodanlikel positsioonidel” ja tõdeb lõpuks, et „ainult pahem tiiv oli muutunud neil aegadel aktiivseks fašismi vastu võitlejaiks, suunates ühtlasi noorsotsialistlikku liikumist reaktsiooni vastu võitlemise vaimus”.¹⁶⁹⁴ Neist Nigol Andresen oli Vaarandi järgi 1934 sotside parteist välja heidetud, A. Jõeäär ja M. Unt ise lahkunud, kui nad riigikogus oma MTÜ asutasid.¹⁶⁹⁵

Vaarandi käsikirjaliste mälestuste järgi pidas Loothing „selles asjas Moskvaga nõupidamisi ja 1935. aastal võttis asi konkreetse ilme”. Ta nimetab Helsingi konverentsi 1935. aastal, vastuvõetud programmi, mille olulisemaks punktiks oli „võitlus Pätsi diktatuuri ja fašismi vastu üldse”, lisaks laienes praktikas koostöö veel vabatahtlike saatmisel Hispaania Internatsionaalsesse Brigaadi. Vaarandi järgi peeti ühisrinde kokkulepet pahempoolsete sotsialistidega Skandinaavia EKP-laste seas Kominterni uue taktika alal suureks võiduks. Väidetavalt tehti katset kaasa tõmmata ka Johanson, Joonase ja Metslangi rühmitust, mis ei andnud tulemusi. „Nagu ma mõistsin, pidas N. Andresen nendega selles asjas läbirääkimisi, kuid viimased olid Tööliskoja poliitikaga niivõrd seotud ja kõhkleksid ega tahtnud otseselt ühisrindesse astuda. Küll aga olid nad lubanud lõpetada kommunistide ründamise.”¹⁶⁹⁶ Vaarandi lõpetab oma rolli kirjeldamise kogu ühisrindeliikumises tõdemusega: „Nagu juba algul märkisin, ei võtnud ma

¹⁶⁹³ **Kuuli.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis, lk 60.

¹⁶⁹⁴ RA, ERAF.247.51.533, l 1–2: Vaarandi, A. [mälestused], 1956.

¹⁶⁹⁵ Samas, l 2.

¹⁶⁹⁶ Samas, l 2–3.

sedalaadi küsimuste otsustamisest otseselt osa ja illegaalse töö reeglite kohaselt ei tohtinud põrandaalune teada rohkem kui tema tööülesanded hädasti nõudsid. Sellepärast ei tea ma Looringu ja Andreseni kohtamiste üksikasjust palju. Iga tahtes oli neid kohtumisi mitu, enamasti Rootsis ja Soomes, kuid minu mälestuse järgi kord ka Prahast ja siis Varssavis.¹⁶⁹⁷

Vaarandile oli ka teadmata, mil määral pahemsotsialistid rahvarinde korraldamise küsimustes laiemate ringkondade poole pöördusid. Küll väidab ta, et Looring saatnud kord Stockholmist Eestisse rootslasest kulleri, kelleks oli Rootsi kompartei juhtivtegelase Hugo Silléni abikaasa, et Jaan Tõnissonile ja mõnele asunike liidritest (Vaarandi järgi Köster, Penno) rahvarindest osavõtu ettepanek teha.¹⁶⁹⁸ Tõnissoni osas loodeti vanale tutvusele, kuller andnud nimelt kokkuleppe järgi edasi tervitused Hans Pöögelmannilt, kes oli omal ajal töötanud Postimehe toimetuses. Kommunistid lootsid Vaarandi järgi veel, et „isiklik moment võiks poliitilise rahvarinde tekkimisel soodustavalt kaasa mõjuda”.¹⁶⁹⁹ Asunike liidritega suhtluse kohta täpsem info puudub.

Mais 1937 tegi partei Vaarandile ülesandeks ületada illegaalselt Rootsi-Norra piiri ja astuda Norra kontakti sealse kompartei sekretäri Ottar Lie'ga, „kellele oli asjast Moskva kaudu ette teatatud”. Lie kaudu õnnestus üpris kiiresti kokkuleppida ka trükikoja küsimuses, suuremaid raskusi oli vastutava toimetaja leidmisega. Vaarandi järgi peeti läbirääkimisi kirjanike Nordhal Griegi ja Reyfling-Hageniga, dr. Scharfenbergiga jt, lõpuks jõuti ülemkohtu advokaadi Ragnar Solheimini.¹⁷⁰⁰

Rahva Hääle esimene number ilmuski 1937. aasta juunis ja Vaarandi pidi Solheimile esitama iga numbri sisust lühikese saksakeelse ülevaate. Ajalehe sisulise poole eest hoolitses valdavalt (ja näib ühtlasi, et toimetuse ainsa liikmena) Vaarandi, mõningast kaastööd tegi tema sõnade järgi ka EKP, näiteks Richard Ehrlich saatis teateid Hispaania kodusõjast ja andis ka majanduslikku abi. Eesti olude kohta saatis teavet MTÜ, millest suurema osa sai Vaarandi Looringu käest Stockholmist.¹⁷⁰¹

Rahva Hääle eluiga jäi lühikeseks: ilmus ainult neli numbrit. Eestis arvati ajaleht keelatud kirjanduse nimekirja, vastutav toimetaja Solheim ja Vaarandi kuulati ajalehega seoses kohalikus politseis üle, kuid kaugemale ulatuvaid tagajärgi sel polnud. Sellele vaatamata hääbus ajalehe tegevus sama aasta lõpuks.¹⁷⁰² Vaarandi nimetab mälestusteraamatus ajalehe hääbumise põhjustena küll „poliitiliste ja sõjaliste sündmuste” edasist käiku,¹⁷⁰³ kuid on käsikirjalistes mälestustes nentinud, et Rahva Hääle ilmunise katkemise „kõige mõõduandvamaks põhjuseks oli nähtavasti 1937/38. a. sündmused Nõukogude Liidus, mis tõsiselt

---

¹⁶⁹⁷ Samas, l 3.

¹⁶⁹⁸ Samas, l 3–4.

¹⁶⁹⁹ Samas, l 4.

¹⁷⁰⁰ Samas, l 4.

¹⁷⁰¹ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 210–211; RA, ERAF.247.51.533, l 5.

¹⁷⁰² **Kuuli.** Illegaalne kommunistlik ajakirjandus Eestis 1930-ndail aastail, lk 398.

¹⁷⁰³ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 217–218.

puudutasid sealviibivaid EKP juhtivaid seltsimehi”.¹⁷⁰⁴ Tõepoolest võib määravaks pidada Nõukogude Liidus aset leidnud suurt terrorit, mille mõjud viimaks ka EKP-ni jõudsid, tuues lisaks kontaktide kadumisele kaasa rahastuse probleemi süvenemise.

Samal, 1937. aasta suvel legaliseeris Vaarandi end Norras poliitemigrandina, mis tema väitel oli partei poolt ettekirjutatud samm, sest vajati kindla aadressiga legaalselt EKP liiget, kellega oleks Eestist võimalik otse suhelda.¹⁷⁰⁵ Juba 1935. aasta suvel oli Käsperit seoses segadustega Eltermanni ümber teinud Meeringule ettepaneku, et ühisrindede korraldamise juhtimine tuleks viia väljapoole Eestit ja korraldada legaalne ja põrandaalune parteitegevus selliselt, et üks ei halvaks teist.¹⁷⁰⁶ Vaarandi võis olla selleks just sobiv valik legaalse töö tegijana. Legaliseerumine andis Vaarandile pagulase elamisloa, aga samuti võimaluse taotleda Norra ametiühingutelt nii sotsiaaldemokraatidest kui ka kommunistidest emigrantidele mõeldud igakuist 60-kroonist toetust, millest näibki olevat edaspidi kujunenud Vaarandi põhiline sissetulekuallikas.¹⁷⁰⁷

See tekitab taas küsimuse, millistest allikatest eesti kommunistid end Skandinaavias elatasid. Võib eeldada, et Vaarandit kui parteikirjanduse toimetajat oli seni üleval pidanud partei, ehkki on raske ette kujutada, mis rahad võisid 1937. aastaks parteil veel olemas olla. Olaf Kuuli on oma artiklis seoses partei rahastamise küsimustega tõdenud, et 1937.–1938. aasta massirepressioonides hukkus valdav enamik Nõukogude Liidus elavaid ja EKP tööga seotud kommuniste ning katkesid ka EKP sidemed Kominterniga. Samuti lõpeb EKP kui Kominterni sektsiooni finantsküsimusi puudutav dokumentatsioon 1937. aastaga.¹⁷⁰⁸ Seda silmas pidades võib oletada, et hiljemalt selleks ajaks, aga tõenäoliselt juba pisut varem lõppes ka EKP rahastamine. Võib-olla on rahaküsimuse sissetoomine Vaarandilt kui mitte peen vihje, siis vähemalt kõnekas detail selle kohta, et parteil polnud tollal võimalik enam liikmeid üleval pidada. See võis muu hulgas olla ka üheks legaliseerumise (lisa)motivaatoriks.

Käsikirjalistes mälestustes, kus Vaarandi on olnud avameelsem, on ta legaliseerimise kohta kirjutanud, et võttis selle sammu ette Looringu korraldusel tagamõttega, et rahvarinde pooldajail oleks võimalik Rahva Hääle toimetuse kaudu kommunistide esindajaga kokku saada.¹⁷⁰⁹ Seega võib Vaarandit lugeda EKP legaalseks esindajaks Norras. Ometi oli Vaarandi järgi legaliseerumisega palju tülid, sest ta jäi esialgu politseivalve alla ja pidi end välispolitseis näitamas käima, mis muutis Rahva Hääle tegemise keerulisemaks, nii et ta pidi sel perioodil kasutama mitut korterit.¹⁷¹⁰

---

¹⁷⁰⁴ RA, ERAF.247.51.533, I 6: Vaarandi, A. [mälestused], 1956.

¹⁷⁰⁵ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 212–213.

¹⁷⁰⁶ Öhtuleht nr 17, 22.01.1990.

¹⁷⁰⁷ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 214.

¹⁷⁰⁸ **Kuuli.** Komiterni Eesti sektsiooni rahad, lk 79.

¹⁷⁰⁹ RA, ERAF.247.51.533, I 4–5.

¹⁷¹⁰ Samas, I 5.

Legaliseerumise järel viis Vaarandi dokumendid ka Oslo ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda, kus jätkas Tartus poolelijäänud õpinguid ja osales üliõpilaselusel, kirjutades muuhulgas vasakpoolsesse üliõpilasajakirja Kringsjå ülevaate Eesti poliitilistest oludest.¹⁷¹¹ Selle kõige järgi võib oletada, et parteitöö ei olnud tol perioodil kontinuumne või puudus hoopis, selle intensiivsus ei olnud igatahes võrreldav 1930. aastate esimese poolega Nõukogude Liidus, kus argitoimetused taandusid parteiajakirjanduse väljaandmise ees sedavõrd, et söödi tooreid makarone ja magati ajalehtede peal. Huvitav on ka see, et legaliseerumise järel ei otsinud Vaarandi endale Norras palgatööd, vaid asus ülikooli õppima, ehkki 60 krooni ei olnud enda ülalpidamiseks just ülemäära suur summa.¹⁷¹² Teisalt polnud Vaarandi eelnevate kirjelduste põhjal oma ümbruse suhtes ka eriti nõudlik.

Mälestusteraamatus pühendab Vaarandi aastaile 1938–40 ühe 10-realise lõigu, seega jääb selgusetuks, mil määral toimus üldse veel suhtlus eesti parteilastega, näiteks Loothinguga, aga ka ühisrinde sotsialistidega. Lisaks kõigele on alust arvata, et Loothingust sai sel perioodil, täpsemalt 1939. aasta kevadel Rootsi Julgeolekuteenistuse ehk Säpo palgaline kaastöötaja.¹⁷¹³

Suure terroriga seonduvat Vaarandi oma mälestusteraamatus otsesõnu ei ava. Ta teeb sellele siiski mõned viited oma kirjavahetuses SFÜS-i-aegse tuttava Helene Johaniga, kellega taastus kontakt 1937. aastal. Ühest säilinud kirjast võib välja lugeda ka vihjeid Nõukogude Liidu oludele, mida puudutatakse, kuid Vaarandi on sellega seoses oma väljendusis ettevaatlik: „Sa küsid minu lahkumise põhjuseid teiselt kodumaalt. Neist on tõega praegusel kujul raske kirjutada. Niipalju võin siiski ütelda, et mingisugust füüsilist või vaimset traagikat sealjuures polnud. Minu muljed üldjoontes umbes samasugused, nagu Sina ütlesid oma ekskursioonilt saanud olevat. Muidugi on siin mõnigi kõrval küsimus ja eriseisukoht, mis asja veidi keerulisemaks teeb. Kuid tuleb harjuda teadmise, et elus tuleb vahel väga keerukaid seisukordi ette, mis eluvankrile teise sihi annavad. Kuid praegu ärge rääkigem sellest. Kui peaks kunagi õnn juhutama kohata, siis muidugi oleks juttu palju...”¹⁷¹⁴ Helene Johani täpsustab, et ta sai mais 1937 sõita VOKS-i kaudu Nõukogude Liitu. Millised siis Johani muljed täpselt olid, seda säilinud kirjavahetusest ei selgu.

---

¹⁷¹¹ Dokumendid Tartu Ülikoolis õppimisest saatis Vaarandile läbi Pariisi Oslosse Helene Johani, andes need kaasa kunstnik Karl Liimandile, kes 1937. aasta juuli lõpul Pariisi sõitis ja need seal posti pani, vt Anton Vaarandi kirju 1920.–1930-ndaist aastaist, lk 171, kommentaar nr 3; **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 214–216.

¹⁷¹² Norra kroon oli aastail 1933–40 seotud Briti naelsterlingiga vahetuskursil 19.90, seega oli 60 krooni u 3 naelsterlingit, ning oli veidi suurem kui Norra tööliste nädalapalk, vt ka **Øyvind Eitrheim, Jan Tore Klovland, Lars Fredrik Øksendal**. A Monetary History of Norway, 1816–2016. New York: Cambridge University Press, 2016, lk 363–365; Historical Currency Converter: <http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html> [v-tud 27.09.2017]

¹⁷¹³ **Nørgaard**. Kongelundeni mõrv, lk 78jj.

¹⁷¹⁴ Anton Vaarandi kirju 1920.–1930-ndaist aastaist, lk 172 vrd RR 24.1.324, l 29–31: Vaarandi Johanile, 27.11.1937.

1938. aasta sügisest elas paari aasta vältel Londonis Aira Kaal ja Johani pidas mõnda aega Vaarandiga kirjavahetust, millest ei puudunud konspiratsioon, nii et kirjad adresseeriti Kaalule Londonisse, kes need Oslosse edasi saatis. Kaalu ja Vaarandi vahel kujunes samuti kirjavahetus, Kaalu järgi huvitas Vaarandit just 1930. aastate Tartu üliõpilaste arvamus ja mõttemaailm, mida Kaal püüdis omalt poolt valgustada.¹⁷¹⁵

Olaf Kuuli andmeil elas 1938. aasta algul Skandinaaviamaades kokku neli EKP liiget: Säre, Loothing ja Karl Toming Rootsisis ning Vaarandi Norras.¹⁷¹⁶

1938. aasta maiamnestia järel soovitas partei Vaarandil tema oma sõnade kohaselt sõita tagasi Eestisse, kuid Eestist ei antud talle sissesõiduluba. Vaarandi väidab, et Eesti saatkond Stockholmis ütles tema sooviavaldusele ära põhjendusega, et ehkki Eestis oli välja kuulutatud amnestia, siis „riigi kõrgem ärandmine ja salakuulamine ei kuulu selle alla”.¹⁷¹⁷ Siinkohal jääb lahtiseks, kui võrd Vaarandit tõesti Eestisse ei soovitud, kui palju ta ise kogu selles küsimuses värvi lisab. 1937. aasta augustis kerkis korra ka Norra Justiitsministeeriumis küsimus, kas Vaarandi võib endiselt töötada Kominterni heaks, kuid kahtlused hajusid ja küsimuse juurde tagasi ei pöördutud.¹⁷¹⁸ Kõik võimalikud ebameeldivused seoses Rahva Hääle toimetamisega pidanuksid amnestiaga seoses olema kadunud. Kui Vaarandi end tagantjärei 1. detsembri riigipöördekatse osalejatega seostab, siis on see tema enese vaba tõlgendus, sest juriidilises mõttes ei olnud 1925. aasta nn akadeemiliste kommunistide kohtuprotsess seotud 1. detsembri sündmustes osalejate süüdistustega, vaid puudutas varasemat tegevust Tööraha Ühise Väerinna jms seoses. Kõik sellega seonduv kuulus aga samuti 1938. aasta amnestia alla.

Eestist oli Vaarandi 1931. aasta hilissügisel lahkunud täiesti legaalselt, mitte aga politsei valve alt põgenenud. Seega peaks justkui ära langema põhjus, et ta oleks võinud rikkuda oma vabastamise tingimusi (õiguste kitsendused jms). Võib-olla muutus Vaarandi Eesti Vabariigi võimudele ebasoovitavaks isikuks pärast tema tegevust Rahva Hääle väljaandmise juures. Mälestusteraamatus asetab Vaarandi selles küsimuses põhivastutuse Eesti saatkonnale Stockholmis, kust tema nõudlikele kirjadele lõpuks lihtsalt ei vastatud.¹⁷¹⁹

---

¹⁷¹⁵ RA, ERAF.247.78.476, l 2: Aira Kaal tutvumisest Anton Vaarandiga.

¹⁷¹⁶ **Kuuli.** Loothing, Säre ja teised, lk 89. **Karl Toming** (1902–41), sündis Tartus, ÜENPÜ liige, EISTP liige alates 1922, tööliisspordiseltsi Spartakus liige. Osales Heidemanni võitlusalkade moodustamisel, mille eest mõisteti 1925. aastal 78 protsessil 10 aastaks sunnitööle. Vabanes okt-s 1935, läks EKP ülesandel Nõukogude Liitu, kus õppis 1936 Rahvusvahelise Lenini kooli kursustel ja tegutses 1937–38 EKP KK Orgbüroo juures Stockholmis. Viibis kevadest 1938 Eestis põranda all, kus tegeledes eelkõige vabatahtlike suunamisega Hispaania kodusõtta. 1940. aastast EK(b)P Harjumaa Komitee esimene sekretär. Hukkus dets-s 1941 Saaremaal tulevahetuses, vt Revolutsiooni lipukandjad II, lk 143–145.

¹⁷¹⁷ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 218.

¹⁷¹⁸ **Nørgaard.** Kongelundeni mõrv, lk 74.

¹⁷¹⁹ **Vaarandi.** Kild killu kõrvale, lk 218.

Seni pole õnnestunud leida materjale, mis Vaarandi sissesõiduloa küsimust paremini selgitaks, v.a Eesti peakonsulaadi Oslos sissetulnud kirjade registris registreeritud A. Wahtmanni saadetud pöördumine 14. juunist 1938. Tõenäoliselt võib tegemist olla ka sooviavaldusega, kuid puudub lähem informatsioon kirja sisu kohta. Võib-olla juhatati ta alles sealt Stockholmi, kust äraütlemine Vaarandi enda järgi ju tuli.¹⁷²⁰ Käesolevaga pole lähemalt uuritud küsimust, kas 1938. aastaks võisid olla muutunud Eestisse sissesõidu tingimused. Seda pole aga alust eeldada.

Foto 16. Anton Vaarandi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli astudes, 1940.
RA, EAA.2100.1.17421, 12.

---

¹⁷²⁰ RA, ERA.4143.1.4, 117: Nr 53/206, Anton Wahtmann, 14.06.1938.

Anton Vaarandi naasis legaalselt Eestisse aprillis 1940, põgenedes Norras alanud Saksa okupatsiooni jalust. See, et Vaarandi naasis 1940. aastal Eestisse legaalselt, seab kahtluse alla tema varasema väite, et talle poleks justkui antud sissesõiduluba või ähvardatud naasmise korral arreteerimisega. Selle argumendi vastu räägib ka tõsiasi, et 1940. aasta kevadel ei näi politsei olevat Vaarandi vastu elavat huvi tundnud. Eestisse saabumise järel jäi Vaarandi vabadusse ja mitte ainult, ta asus taotlema enda ennistamist Tartu Ülikooli üliõpilaseks, kust ta oli seoses vangistamisega välja arvatud.¹⁷²¹ Õiguslikesse nüanssidesse pole olnud siinkohal võimalust detailideni süveneda, ent kõigi märkide kohaselt oli Vaarandi lihtsalt püüdnud Eestisse tulekut edasi lükata.

Juunipöörde järel sai Anton Vaarandist ajalehtede Noore Hääl ning Sirp ja Vasar toimetaja, pärast maailmasõda töötas ta pikka aega ajakirja Looming toimetajana. Poliitilises plaanis tegutses Vaarandi nii ENSV välisministri kui ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjana, ning võttis ajakirjanikuna osa Nürnbergi protsessist.¹⁷²² Ta suri 1979. aastal Tallinnas.

Anton Vaarandi kui käesoleva töö peategelastest kõige „rahvusvahelisema”, st kõige kauem Eestist väljaspool tegutsenud kommunisti tegevus oli ühtlasi ajalisel kestuselt kõige pikem, hõlmates vahemikku 1920. aastate algusest kuni 1930. aastate lõpuni, ajutise katkestusega 1920. aastate teisel poolel.

Vaarandi tegevuse käsitlemise üheks põhiallikaks on olnud tema mälestusteraamat, mis ilmus 1970. aastatel. Selle sisu lähem analüüsimine pakub mitmeid uurimisvõimalusi. Näiteks toob see esile mitmed raamatu vaikelukohad, andes nii võimaluse analüüsida teost kui eraldiseisvat allikat. Raamatut käsikirjaliste ja laiemale lugejaskonnale mitte mõeldud mälestustega kõrvutades on võimalik samm-sammult kokku panna laiem pilt Vaarandi tegevusest ja tema aegruumist, kus joonistuvad välja ka seni kirjutatud parteiajalukku sobimatud teemad, mida, nagu Vaarandi enese osagi neis sündmustes, on nende käsitlemata jätmisele vaatamata ridade vahelt võimalik aimata ja rekonstrueerida.

Anton Vaarandi aktiivne ühiskondlik tegevus algas 1910. aastate lõpuaastail koolinoorsoo liikumise aktivistina. Umbes samasse aega jäi tema poliitiliste huvide tõus, mida ta väljendas korraga mitmes tegevuses, olles 1921. aastaks ühtaegu noorproletaarlaste ühingu ja iseseisvate sotsialistide partei liige. Tema komparteisse astumist võib vaadelda aga eelkõige seoses kommunistide agitatsioonitegevuse intensiivistumisega noorte seas, mille üheks lähtekohaks olid keskkoolide pahempoolsed õpilasingid. Sealt edasi kulges tema tegevus üliõpilaste hulgas SFÜS-i esimehena. Sellest organisatsioonist ja selle seostest EKP-ga oli lähemalt juttu Olga Künnapuu tegevust käsitlevas peatükis.

Vaarandi vangistusaastad näivad olevat tema eneseteadvusele kommunistina üksnes hoogu juurde andnud. Neid võib isegi nimetada tema kommunistiks kujunemise ajaks. Sellest annavad tunnistust nii vangla parteiorganisatsiooni

---

¹⁷²¹ RA, EAA.2100.1.17421, I 2: Anton Vachtmanni palve Tartu Ülikooli rektorile, 26.08.1921; I 34: Anton Vachtmanni palve haridusministrile, 25.05.1940.

¹⁷²² vt lähemalt **Vaarandi**. Kild killu kõrvale, lk 219 jj.

korraldatud ühisaktsioonidest osavõtt kui ka asjaolu, et pärast vabanemist siirdus Vaarandi kiiresti Nõukogude Liitu.

Põhiline uurimishuvi Vaarandi tegevuse puhul keskendus 1930. aastatele ja tema seostele 1930. aastatel eesti kommunistide jaoks tähtsatele tegevusvaldkondadele nagu uute liikmete värbamise katsed Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaali Eesti sektsiooni kaudu või ühisrindetegevusega seotud ettevõtmised, mis ulatusid Leningradist EKP Skandinaavia keskuse asukohtadesse.

Vaarandi mõneti kõrvalseisja positsioon ei võimalda täielikku pilguheitu eesti kommunistide juhtkonna tegevuse telgitagustesse 1930. aastate Skandinaavias. Küll aga võimaldas tema amet kommunistide ajalehtede toimetajana olla Skandinaavia keskusele piisavalt lähedal, et selle tegevusest üht-teist teada, pealegi eeldas tema tegevus toimetajana teatud kirjanduslikke võimeid, tänu millele on Vaarandi oma läbielamisi eri allikais erineva süvenemisastmega talletanud. Selle tulemusel on aga võimalik kaardistada tegevuspaiku, jõujooni, meeleolusid.

1930. aastad pakkusid põrandaaluse EKP tegevuseks Eestis tagasihoidlikumaid võimalusi kui eelnenud kümnend. Juba kümnendi algul suleti EKP legaalse variorganisatsioonina tegutsenud Eesti Töölise Partei, samuti oli järjest enam killunenud ametiühinguliikumine, mille vasakharu oli olnud seni kommunistide üks olulisemaid tugipunkte.

Kommunistide organisatsiooni nõrgenemisel oli oma osa partei sisetülidel, milles andsid tooni omavahelised kahtlustused nii organisaatorite kui ka ametiühingutegelelaste seas ja hirm poliitilise politsei agentide organisatsiooni sisseimbumise pärast. Just sarnases õhkkonnas leidis oma lõpu Valter Kaaveri tegevus Eestis ja algas Oskar Cheri poliitiline karjäär.

Teisalt tegid arengud sotsiaaldemokraatide erakonnas, täpsemalt partei polariseerumine ja eelkõige noorsotsialistide pahemale kaldumine ruumi kommunistide ideede laiemale levikule noorte seas.

Muutusid institutsioonid, mille kaudu kommunistid tegutsesid. Rahvusvahelises plaanis loodi kommunistide mõju laiendamiseks seni tegevusest kõrvale jäänud ametiühingute seas Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal, mis oli orienteeritud transporditöölisele; 1930. aastate algul läks kommunistide kontrolli alla osa rahvusvahelisest esperantoliikumisest. Rahvusvahelises plaanis andis kümnendi keskel tooni ühisrindetemaatika, mis Eestis realiseerus Marksisliku Tööraha Ühenduse ja põrandaaluse EKP koostöökokkuleppes.

Uute institutsioonidena võib nimetada Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingut ja selle kõrval hulka haritlaste ühinguid, nagu näiteks Akadeemiline Sotsialistlik Ühing, mille pahempoolsed 1930. aastate teisel poolel üle võtsid. Ülevõetud ühingute osas pole siiski hetkel võimalik öelda, kas ja kuivõrd üldse oli erinevates ühingutes tegemist liikmete kommunismimeelsusele kaldumise (kallutamise) või väljendasid need autoritaarse riigikorra vastaseid opositsioonimeeleolusid.

Käsitletud kolmest näitest kahe, s.o Oskar Cheri ja Ilmar Kruusi puhul jõuti kommunistideni noorsotsialistide kaudu, isegi siis, kui mõjutused, nagu Oskar

Cheri puhul, pärinesid varasemast ajast ja olid seotud vanema vennaga, kelle läbikäimine kommunistidega jäi 1920. aastate esimesse poolde. Kolmanda käsitletud näite puhul, Anton Vaarandi peatükis on tegevus tagasi viidav kommunistide jaoks üliaktiivsesse 1920. aastate algusse.

Noorsotsialistide suur hulk pahemale kaldumisel 1930. aastate algul torkab silma ka nendega seotud institutsioonide (TEK, Tallinna Karl Marxi ühing) ja suhtlusringide puhul. Suhtluskeskkonnas segunesid noorsotsialistid töölisühingute ringkondadega, mis vääricks kindlasti põhjalikumat uurimist. Näiteks oleks vaja kogu ametiühingutegevusest saada parem ülevaade, et 1930. aastate olusid oleks võimalik analüüsida sügavamalt.

Kommunistliku parteiga seotud isikute tegevuse ühendav märksõna 1930. aastatel oli kohandumine: oli selleks siis kohandumine kitsamate oludega Eestis, hakkamasaamine kahanenud liikmete arvuga parteis või hoopis toimetulek kahtlustuste õhkkonnas ja provokaatorite otsimise kampaania ajal. Kui see läks korda, nagu Oskar Cheril, olid parteilise karjääri võimalused loodud.

1930. aastate keskpaigaks oli poliitilise karjääri tegemise võimalus EKP ridades muutunud problemaatiliseks. Eestis oli kommunistide tegevus täielikult tasalülitatud. Partei oli sisuliselt lakanud tegutsemast ja eksisteeris ainult väga kitsas mõttekaaslaste ringis ning vanglas. Uue põlvkonna esiletõus toimus ka EKP juhtkonnas, kus Nõukogude Liidust Skandinaaviasse kolinud keskasutuse juhtimisel andsid tooni valdavalt Lenini kooli taustaga ja Kominterni struktuurides töötanud kommunistid. Uus põlvkond tõi kaasa uue suhtumise (Eltermanni mõrvajuhtum).

Hea näide kohandumisest oli taktika teisenemine muutunud oludes, näiteks teadaannete avaldamine töölisajakirjanduses seoses poliitilises politseis ülekuulamisel käimistega. Ei kohandunud arvatavasti aga eelmisest peatükist tuttav Aleksander Ellam. Tal polnud sellist võimekust, ilmselt ka informatsiooni ega mõjukaid toetajaid, kes Cheril olid justkui olemas. Kohandumise puudutas otseselt ka EKP Skandinaavia keskuse tegevust, mille liikmed seisid 1930. aastate lõpul silmitsi suure terrori tagajärgede, kontaktide ja rahastuse kadumisega.

Oluline koht kommunistide tegevuse taaselavdamisel Eestis oli 1938. aasta maiamnestial. Näiteks tuleb Tartu puhul selgelt välja, et endised suhtlusvõrgustikud olid säilinud, kuigi need olid kokku sulanud väikeste sõpruskondade vormi. Kontaktid olid sellest hoolimata alles. Maiamnestia järel soojendati need kontaktid üles ja neist võrgustikest pärinesid mitmed 1940. aasta juunipöörde aktivistid, teiste seas siinkäsitletud Ilmar Kruus.

KOKKUVÕTE

Käesoleva töö keskmes olid kaheksa üksikisiku – Paul Keerdo, Olga Künnapuu, Hans Heidemanni, Aleksander Ellami, Valter Kaaveri, Oskar Cheri, Ilmar Kruusi ja Anton Vaarandi – poliitilised elulood. Kõik need inimesed astusid sõdadevahelisel perioodil põrandaaluse Eestimaa Kommunistliku Partei liikmeks. Elulugudesse mahtusid teekonnad kommunistliku partei juurde, tegevus parteis ja osalt parteiga seotud hilisem elukäik. Võimaldamaks üksiklugude asetumist konteksti, oli vajalik anda inimeste taustast laiem ülevaade ja rekonstrueerida mõningal määral ka neid ümbritsevat aegruumi. Elulooline käsitlusnurk võimaldas analüüsida erinevaid potentsiaalseid mõjutegureid mikrotasandil, sealjuures arvestades nii perekondlikke kui ka kasvukeskkonna mõjusid, ühiskonna poliitilist laetust, piirkondlikke eripärasid jne.

Ehkki biograafiad on asetatud poliitilise ajaloo raamistikku, oli grupibiograafia koostamise eesmärgiks avada laiemaid kontekste ja tegevusvälju, milles sõdadevahelises Eestis EKP-sse astunud inimesed tegutsesid. Keskendudes konkreetsetele isikutele ja nende ümber tekkinud kontaktidele, institutsioonidele, mille tegevuses need inimesed osalesid, on võimalik saada senisest oluliselt parem ettekujutus kommunistidega seotud inimeste maailmast. EKP liikmete elu ja tegevust on püütud käsitleda võimalikult vabana nii Nõukogude perioodi käsitlusis domineerinud klassivõitluse raamistikust kui ka kommunistide tegevuse hindamisest Eesti Vabariigi jõustruktuuride tegevuse kontekstis.

Biograafiate koostamisel lähtuti järgnevatest küsimustest: (1) milliste eesmärkidega ja milliste institutsioonide kaudu hakati kommunistide tegevusest osa võtma ning millised tegurid seda mõjutasid: milline roll oli perekonnal, lähemal ümbrusel, sotsiaalsel ja poliitilisel taustal, suhtlusringkonnal, aga samuti juhusel jms; (2) milline mõju oli üksikisikule üldisematel või lokaalsematel ühiskondlikel murrangutel (Esimene maailmasõda, Vabadussõda), sündmustel (nt Saaremaa mäss, 1. detsembri riigipöördekatse jm), institutsioonidel (nt Komintern, EISTP) ja protsessidel (majanduskriis, maareform jm); (3) millised tegevuskeskkonnad torkavad eelnevaga seoses teravamalt silma ja tulevad mõjutajatena reljeefsemalt esile. Selle taustal käsitleti EKP tegevust puudutavat probleemistikku, asetades rõhu üksikisiku ja partei omavahelisele suhetele. Tähelepanu pöörati sellele, (4) kuidas suhestus üksikisik partei poliitika ja peajoonega; milline oli tema parteilise tegevuse argipäev, eesmärgid ja kuidas mõjutasid üksikisikut parteis toimunud muutused. See omakorda võimaldas (5) senisest selgepiirilisemalt analüüsida rahvusvahelises kommunistlikus liikumises toimunud muutuste mõju parteiliikmetele Eestis.

Väljatoodud uurimisküsimuste käsitlemine osutus küllaltki keerukaks, kuna mitmed tegevuskeskkonnad on detailsema biograafilise uurimistöö jaoks võrdlemisi ebarahuldavalt uuritud. Ülevaatekäsitluste puudumine paratamatult vähendab võimalusi üldistusteks ühelt poolt või teisalt eeldab uurijalt täiendavalt kohati väga mahukat uurimistööd. Ehkki nõukogude perioodil tegeldi erinevate parteiga seotud teemadega, oli nende käsitlemine suhteliselt piiritletud

ja lõpptulemusena valmisid tugevalt suunatud kirjutised, mille andmed vajavad üle kontrollimist, alustades partei liikmeskonnast ning lõpetades toetajaskonnaga. Paljudel juhtudel ei antud välja parteipileteid, parteisse astumine vormistati suuliselt. Seega on EKP selgepiirilise liikmeskonna väljaselgitamine enam kui problemaatiline. Ka mitme siinkäsitletud isiku osas on tema parteisse astumise fakt kindlaks tehtav üksnes aasta täpsusega (nt Heidemann, Kaaver). Mingi üldisema andmestu kokkukoondamine võib olla tõenäolisem 1920. aastate esimese poole kohta, kuid ka siin ei saa liikmeskonnast anda mingit kindlamat ülevaadet, enne, kui pole lahendatud EKP ja ETP liikmeks oleku küsimused. Veelgi keerulisemaks muutub liikmelisuse küsimus alates 1920. aastate teisest poolest, kui EKP juhtkond oli Eestist eemal.

Uurimistöo tulemusena selgus, et **inimeste kaasajana omasid eriti 1920. aastate esimesel poolel küllaltki suurt rolli Kominterni rahvusvahelised kampaaniad**. Eestimaa Kommunistlik Partei lähtus Kominterni seksioonina oma tegevuses Kominterni kongresside otsustest ja sellest tulenevalt jõudsid Eesti komparteisse ka kõik suuremad Kominterni kampaaniad nagu tööliste ühisrinne, mida Eestis propageeriti 12 nõudmisena, naiste ning noorte kaasamise püüded. Kommunistliku partei massiparteiks muutmise taotlused väljendusid Eestis iseseisvate sotsialistide partei ülevõtus. Hiljem järgnesid meremeestele suunatud agitatsioonikampaania ja esperanto kasutamine poliitilise võitluse vahendina, ning rahvarinne (ka ühisrinne). Kõigil neil kampaaniail oli oma osa inimeste liikumisse kaasamisel. **Eriti ulatuslik oli Tööraha Ühise Väerinna mõju**, milline kampaania pakkus noortele parteiliikmeile legaalselt agitatsiooniplatvormi ja aitas liikumisse tuua uusi inimesi. TÜV nimekirjades kandideerisid siinkäsitletuist erinevatesse esinduskogudesse kõik, kes selleks ajaks olid piisavalt vanad, et ühiskondlikus elus osaleda ja end pahempoolse poliitikaga identifitseerisid. Riigikogusse valiti TÜV nimekirjas Keerdo ja Heidemann ning kandideeris ka Ellam, kuigi ei osutunud valituks. Olga Künnapuu kandideeris Tallinna, Hans Heidemann ja Anton Vaarandi Tartu linnavolikogusse. TÜV kandidaadina oli 1923. aastal kohalike omavalitsuste valimistel üles seatud Oskar Cheri vend Robert Cher, kes toona oma seotust kommunistidega eitas, arvestades hiljem oma parteilasestaaži mitte TÜV kampaaniast, vaid enda vangistamisest 1924. aasta lõpul. Seos TÜV-ga on teadmata Valter Kaaveri puhul, kelle tegevuses 1923./24. aastal ei olnud veel poliitilist momenti märgata.

Kommunistide mõjukus 1920. aastate esimese poole Eesti poliitikas ja ühiskonnas oli pikaajalisem, tuues inimesi kommunistliku partei juurde ka 1920. aastate teisel poolel ja 1930. aastail, nüüd küll pigem kontaktide pakkuja kui otsese ja vahetu motiveerijana. Silmatorkavaim on see seos Valter Kaaveri puhul, kes oli olnud 1923.–24. aastal Tartu Ülikooli kommunistliku noorteühingu SFÜS-i liige, kuid ei astunud EKP liikmeks. Ei ole teada, et ta oleks osalenud tööraha ühisrinde kampaanias ning ta ei sattunud 1924. aastal võimude huviorbiiti. Kaaver lähenes kommunistidele järjekindlalt alates 1926. aastast, mil hakkas Eesti Tööliste Partei kaudu aktiivelt poliitikas osalema. Seega võiks Kaaveri näitel väita, et **suhtlusvõrgustikud iseenesest ei olnud mitte nii**

võrd inimese valikute mõjutajad, kuivõrd löid soodsa keskkonna kontaktide tekkeks ja hoidmiseks. 1920. aastate esimesel poolel kommunistide tegevuses osalemise eest vangistatud Robert Cheri eeskuju ja kontaktid olid otseseks mõjuteguriks tema noorema venna Oskar Cheri kommunistliku partei siseringi pääsemisel. Seda isegi partei aktiivse sisevõitluse ajajärgul. On vägagi tõenäoline, et just 1920. aastate esimesel poolel poliitiliste huvide pinnalt loodud kontaktid, aga ilmselt ka juba varasemad perekondlikud sidemed mängisid olulist rolli selles, et pärast 1924. aastat võimude poolt tagaotsitav Aleksander Ellam suutis end Saaremaal veel peaaegu üheksa aastat varjata.

1920. aastate alguse Eesti poliitilisel maastikul oli tähelepanuväärsel positsioonil **iseseisvate sotsialistide erakond**, mis, pakkudes pahempoolseimat legaalse tegevuse platvormi ja taotledes enda Kominterni liikmeks vastuvõttu, **oli mitmel juhul vaheastmeks või hüppelauaks kommunistide juurde.** EISTP oli esimeseks poliitilise elu kogemuseks nii Anton Vaarandile kui ka Hans Heidemannile. Paul Keerdo oli tulnud poliitikasse 1917. aastal EISTP eelkäija esseeride partei kaudu ja jätkas oma tegevust EISTP-s. EISTP osakonna kaudu värvati uusi liikmeid kommunistide jaoks Saaremaal. Iseseisvate sotsialistide partei puhul oli tegemist maailmavaateliselt väga kirjut liikmeskonda omava erakonnaga, mille vasak- ja paremesseeride pärandil põhinev vastuolulisus on tänini piisava põhjalikkusega analüüsimata. Erakonna sisemisi arenguid aitaks senisest oluliselt paremini kaardistada näiteks selle liikmeskonna prosopograafiline uuring. See võiks aidata vastata ka paljudele partei maailmavaatelistele otsingutele seotud küsimustele.

Käsitledes võimalikke üldisemaid ja lokaalsemaid murranguid ja sündmusi, jääb eriti 1920. aastate esimesel poolel poliitikasse läinute elulugudest kõlama **1917. aasta**, mis mõjutas mitme siinkäsitletud perekonna käekäiku. Keerdo sukeldus just 1917. aastal aktiivselt poliitilisse ellu. Ehkki nii Keerdo kui ka Heidemann mobiliseeriti I maailmasõtta, on sõda 1917. aasta taustal taandunud teisejärguliseks sündmuseks. Võib-olla osalt ka sellepärast, et kumbki neist rindele ei jõudnud. Ka Olga Künnapuu perekonnale tähendas 1917. aasta murrangut, millel olid kaugeleulatuvad mõjud: ühelt poolt perepea Anton Künnapuu kiire karjäär enamlaste partei liikmena, millele järgnes põgenemine ja surm, mis jättis pere raskesse olukorda. Teiselt poolt poliitiliste huvide teke, mis mõjutas otseselt Olga Künnapuu enda edasisi valikuid. Saaremaal elava Ellamite perekonna jaoks tähendas 1917. aasta Saksa okupatsiooni algust. Eesti kommunistlikule liikumisele vaieldamatult suurt mõju avaldanud 1. detsembri ebaõnnestunud riigipöördekatse omas vahetuid seoseid kahe siinkäsitletud isiku – Aleksander Ellami ja Hans Heidemanniga. Tugevalt mõjutas Eesti sisepoliitikas aktiivselt osalenud kommuniste vahistamistelaine 1924. aasta algul ning kommunistide suurprotsessid, eriti nn 149 protsess 1924. aasta sügisel, millega oli otseselt seotud nii Olga Künnapuu kui ka Paul Keerdo edasine käekäik.

Piirkondlikud eripärad ja sellest lähtuvad mõjud tulevad väga selgelt esile Aleksander Ellami puhul, kelle päritolu ja taust paigutavad ta otse 1919. aasta Saaremaa mässi keskmesse. Teisalt ei pea piirkondlikud olud kätkema endas traagilisi sündmusi, nagu Saaremaa puhul, et neil oleks üksikisikule olnud mõju.

1920. aastate alguse Võru linna ei raputanud Saaremaa mässu taoline sündmus, kuid seal määratles end noor radikaalne ja ühiskonnakriitiline ringkond, kellest osad valisid eneseväljenduse kunstis, teised kirjanduses ja poliitikas, ja kel oli otsene mõju Valter Kaaverile.

Perekonna roll tõuseb siinkäsitletud isikuteriingist kommunistide tegevusest osavõtu mõjutegurina esile eelkõige väga noorelt EKP liikmeks astunute puhul nagu Cher ja Künnapuu. See asjaolu ei võimalda siiski tuletada põhjus-tagajärg seoseid ega teha üheseid järeldusi, nagu saanuks kommunistidest vanemate lastest samuti kommunistid, ehkki Künnapuu näide seda toetab. Perekondlike sidemete roll ei piirdunud üksnes vanema-lapse suhetega. Oskar Cheri puhul kinnitasid mitu allikat, et algkooliõpilasest Oskarile avaldas tugevat mõju vanema venna, esperantisti ja üliõpilase Robert Cheri vangistamine 1924. aasta detsembris seoses kommunistide tegevusega Tartu Ülikoolis. Nii Kaaveri kui ka Heidemanni näite puhul tulid vanemate vendade eeskujul ja ilmselt toetusel poliitikasse nooremad vennad, vastavalt Felix Kaaver ja Ernst Heidemann. Ella- mite perekonna puhul oli kommunistide tegevusega seotud pikema ajaperioodi vältel mitu õde-venda ja võimalik, et Aleksander Ellam ise oli üks neist, kes astus parteisse vendade mõjul. Anton Vaarandi puhul tekitas perekonna religioosne taust hoopis vastandumissoovi. Kaaver vastandas end teatud määral mitte ainult perekonnale, vaid kogu teda ümbritsevale väikelinnamiljööle. Keerdost sai aga juba varakult oma perekonna põhiline ülalpidaja, mis katkestas tema haridustee. Niisiis kuigi perekonna roll võis olla vägagi vastandlik, ilmnis käsitletud näiteist, et see omas alati tähtsust.

Mõnevõrra vähem on võimalik eritleda laiemalt ümbritsevatest oludest pärinevaid mõjutegureid, sest need on paratamatult hajuvad. Perekonna kõrval mõjutas isikute valikuid kindlasti neid **ümbritsev suhtlusruum ning sellelt kujunenud suhtlusvõrgustikud**. Sellega seoses esineb mitmesuguseid näiteid. Koolikeskkond on kontaktide tekke kohana lugedes küll sees, kuid ei prevaaleeri. Õpilaste (pool)põrandaalustest ringidest tõuseb 1920. aastate algul esile Tallinn, kus eriti õhtukoolide õpilaste seas tegutses ka kommunistlikke agitaatoreid ja sellest tulenevalt oli võimalus kommunistidega kontakti leida lihtsam. Kommunistide eestvedamisel asutatud ja just noortele suunatud Üle-eesti-maalise Noorproletaarlaste Ühingu liikmed olid 1920.–21. aastal nii EKP liige Künnapuu, EISTP liikmeks astumise mõtteid mõlgutav Vaarandi, kui ka ilma varasema poliitilise taustata Oskar Cheri vanem vend Robert. Valter Kaaveri puhul oli kool vastuoluline paik ühelt poolt talle vaimselt küündimatutena tunduvate pedagoogidega, kuid teisalt pärinesid just nende pedagoogide seast mitmed kunsti- ja kirjandusuuendajad (Antson, Hist, Audova), kes süvendasid Kaaveri huvisid ühiskondlike küsimuste vastu. Vaarandi ja Künnapuu leidsid koolikeskkonnast mõttekaaslased, kellega koos astuti nii ülikooli kui ka EKP liikmeks. Viljakam keskkond võrgustike tekkeks oli ülikool. 1920. aastate esimesel poolel tegutsesid Tartu Ülikoolis SFÜS-i aktivistidena nii Künnapuu kui Vaarandi. SFÜS-is tutvus kommunistidest noortega Kaaver. Mõttekaaslasid leidis ülikooli seinte vahelt ka Ilmar Kruus.

Omaette kujunemiskeskonnana tuleb esile tõsta **vangla** mõju, kus kõik käsitletud kaheksa isikut mingil perioodil viibisid. Silmatorkavam on see Vaarandi ja Cheri puhul, ent andmeid on teistegi kohta. Vaarandi kirjade jm allikate analüüs avab vanglat kui traumeerivat kogemust, kuid samuti kesk-konda, kus oli võimalik poliitiline areng. Nii Oskar kui Robert Cheri puhul avaldub selgelt vangla parteiorganisatsiooni määrav roll parteiliikme edasisele tegevusele, sest seal antud iseloomustused isiku aktiivsuse kohta võisid inimese edasist poliitilist tegevust kommunistide seas kas soodustada või pärssida. Aleksander Ellam suhtles ka hiljem isikutega, kellega oli tutvunud pärast Saaremaa mässu Tallinna ümbruse vangilaagris viibides ja keda 1924. aasta lõpul kahtlustati, et nad on seotud 1. detsembri riigipöördekatsega.

Eesti kompartei liikmeid mõjutasid otseselt rahvusvahelises kommunistlikus liikumises toimunud muutused. See avaldus eriti selgelt 1920. aastate teise poole ja 1930. aastate alguse puhul, mil Vene kompartei võimuvõitluse taustal tekkisid ka EKP juhtkonna leksikasse mõisted nagu parem- ja pahemkallak ja keskkomitee suuniste täpne järgimine sai lausa eluliselt oluliseks. Kõigi siinkäsitletud juhtumite puhul sõltus selles keskkonnas toimetulek otseselt ka kohalikest oludest, samuti iga inimese isikuomadustest, isiklikest sümpaatiatest või antipaatiatest, mis mõjutasid parteis hakkamasaamist. Aleksander Ellam oli pärast 1924. aastat kaotanud tugigrupi, eelkõige oma vennad, kellele ta oli parteis toetunud. Ta suutis end küll varjata, kuid ei kohanenud muutunud oludega parteis. Sellest omakorda tulenesid valikud, mille mõju oma renomeele ei osanud ta ilmselt ette näha, ja mis viisid 1931. aastal Ellami parteist väljaheitmiseni. Partei peajoonega ei suutnud kohaneda ka Eesti Töölise Partei liider Valter Kaaver, mis viis, nagu Ellamigi puhul, tema parteitegevusest väljatõrjumiseni. Teisalt suutis Oskar Cher noore, 19-aastase aktivistina pääseda partei siseringi, ehkki olud, sh parajasti hoogu koguv provokaatorite otsimise kampaania, seda ei soosinud.

1930. aastat võib käsitleda EKP tegevuses kui teatud rajajoont, millest alates muutusid institutsioonid, mille kaudu kommunistid tegutseda püüdsid. Rahvusvahelises plaanis loodi kommunistide tegevuse laiendamiseks Meremeeste ja Sadamatöölise Internatsionaal, mis nägi ette senisest laiema hulga transporditöölise kaasatõmbamist ja mille Eesti sektsiooni aktivistina töötas ka Anton Vaarandi. Kommunistide kontrolli alla läks 1930. aastate algul osa rahvusvahelisest esperantoliikumisest ja selle Eesti variandina tuleb kõne alla Töölise Esperanto- ja Kultuuriühing, mille tegevust avas Ilmar Kruusi alapeatükk. Rahvusvahelises liikumises andis kümnendi keskel tooni ühisrindemaatika, mis Eestis realiseerus Marksistliku Tööraha Ühenduse ja põrandaaluse EKP koostöökokkuleppe.

Eesti kommunistide tegevuses on oluliseks erinevuseks, et samal ajal kui mujal Euroopas hakkasid kommunistid seoses ühisrindeliiikumisega oma populaarsust suurendama, oli Eestis 1930. aastatel EKP-ga seotud isikute tegevuse ühendav märksõna hoopis kohandumine: kohanduda tuli nii kitsaste olude ja kahanenud liikmete arvuga parteis kui ka kahtlustuste õhkkonna ja provokaatorite otsimise kampaaniaga. Ehkki poliitilise karjääri võimalused olid Eestis see-

tõttu vägagi tagasihoidlikud ja partei eksisteeris ainult kitsas mõttekaaslaste ringis ning vanglas, oli parteiga liitumine ja parteiline karjäär siiski võimalik, nagu tõestasid Oskar Cheri ja Ilmar Kruusi näited. Teisalt oli just kontaktide kadumisel hävitav mõju, mis samuti tuleb esile nii Cheri kui ka Kruusi puhul. Selles kontekstis tuleb edaspidises uurimistöös senisest suuremat rõhku panna just suhtlusvõrgustike ja omavaheliste kontaktide analüüsile.

Üksikute elulugude taustalt tõstatuvad põhimõttelisemad küsimused kommunistliku liikumise mõtestamise kohta Eestis. Kas „ettekirjutused Moskvast“ oli ikka ainus, millele kommunistide tegevus Eestis toetus, või võib rääkida ka mingil kujul rahvuslikust kommunistlikust liikumisest, inimestest, kelle tegutsemise aegruum oli Eesti ja keda motiveerisid Eesti Vabariigi probleemid, kuid kes nägid end sellegipoolest kommunistidena. Kuigi institutsionaalselt oldi seotud Kominterniga, ei puudunud kindlasti Eesti liikmete seas ka Lääne mõõde, mida naistöö küsimusis esindas Kominterni täitevkomitee alluvusalas tegutsev, kuid laiemaid eesmärke taotlev Rahvusvaheline Naistöö sekretariaat, millega oli kontaktis Olga Künnapuu. Mingi omaette rahvuslikuma või vähemalt lokaalsema agendaga kommunistliku parteina vääricks lähemat uurimist Valter Kaaveri juhitud Eesti Tööliste Partei juht- ja liikmeskond.

Käsitletud lugudest ei torka silma juhtumeid, kus kommunistidega koostööle või parteisse astumisel oleks inimesele esimeseks motiveerijaks olnud raha. Kõige paremini tulevad rahaküsimused välja Hans Heidemanni tegevuses, seda tulenevalt tema positsioonist parteiorganisaatorina, kus ta võis värvata kaastöölisi ja sellega seoses ka raha välja käia. See ei tähenda, et raha ei oleks võinud olla motiveerijaiks mõne teise inimese puhul. Olemasolevad allikad ei võimalda aga siinse isikuteriingi puhul kedagi käsitleda puhtalt kui n-ö Moskva poolt kinnimakstud riigiõnestajat.

Oluline koht kommunistide tegevuse taaselavdamisel oli 1938. aasta maiamnestial, millega vabanesid ka 1924. aasta sügisel 149 protsessil vangi mõistetud Paul Keerdo ja Olga Künnapuu. Endised suhtlusvõrgustikud oli kas hävinud või sulanud kokku väikeste sõpruskondade vormi. Küll olid mitmel juhul säilinud omavahelised kontaktid. Maiamnestia järel soojendati need kontaktid üles ja tegevuse arendamiseks leiti uued institutsioonid, näiteks Töölisteatri Ühing Tartus jm. Neist võrgustikest pärinesid mitmed 1940. aasta juunipöörde aktivistid, teiste seas siinkäsitletud Ilmar Kruus. Mitmest isikuloost, aga eriti selgelt Cheri ja Kruusi puhul ilmneb, et erinevatel põhjustel katkenud kontaktid endiste seltsimeestega läksid just 1940. aastal taas hinda. Koguni viis kaheksast isikust, teisisõnu kõik, kes olid selleks ajaks elus ja vabaduses, tõusid 1940. aasta okupatsiooniga kaasnenud nõukogulike ümberkorralduste ajal kõrgetele ametikohtadele.

Paljud teemavaldkonnad, millega siinse käsitluse kaheksa „peategelast“ kokku puutusid, on seni veel ebapiisavalt uuritud ega võimalda suuremaid üldistusi. Üks selliseid on 1920. aastate koolinoorsoo liikumine, milles osalesid nii Vaarandi kui ka Kaaver. Kas koolinoorte liikumise eestvedajate kriitika koolisüsteemi ja õpetajate suunas ning karedad koolinoorsoo kongressid tulenesid lõhest põlvkondade vahel või millestki põhimõttelisemast, milline mõju oli radi-

kaalseil kirjandus- ja kunstirühmitustel, milline kommunistidel, vajaks kindlasti edasist uurimist. Mitme eluloo juures (Keerdo, Heidemann, mõningal määral ka Künnapuu ja Cher) tuleb esile sõdadevahelise Eesti ametiühinguliikumisega seotud probleemistik, mille uurimiseks on tehtud küll mõned katsed (Joonas, Kiik), kuid mis vajaks süsteemsemat lähenemist ja iseseisvat uurimust, mis võtaks arvesse nii kohaliku, Eesti tasandi kui ka rahvusvahelisi arenguid tööliikumises ning poliitikas. Üks kriitilisemaid kohti on kindlasti Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu tegevus ja kommunistide positsioon selles, aga samuti maatöölise ametiühingute riikliku katusorganisatsiooni politiseerumine. Omaette käsitlust vääriksid maakondlikud maatöölise katusorganisatsioonid ja nende seosed 1920. aastate alguse pahempoolse poliitikaga, kuna ka käesolevaga tuli selgelt välja tihe seos pahempoolse poliitika ja maatöölise organiseerimise vahel.

1920. aastate lõpul ja 1930. aastatel pakkusid pahempoolseks tegevuseks institutsionaalset raamistikku noorsotsialistid (Cher, Kruus), isegi siis, kui mõjutused, nagu Oskar Cheri puhul, pärinesid varasemast ajast. Noorsotsialistide tegevusega seoses vääriks lähemat uurimist nende suhtlusvõrgustike läbipõimitus tööliikumiste ringkondadega. Mõningal määral oli võimalik avada seda Ilmar Kruusi tegevuse juures Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu tegevuse näitel, kuid eraldiseisvana jääb see siiski üksikjuhtumiks. Süstemaatilise lähenemine võimaldaks hinnata muu seas majanduskriisi mõju tööli- ja ametiühingutegevusele. Uurimisvõimalusi ja allikaid pakub esperantoliikumine, sest seni puudub Eesti ajalookirjanduses ülevaade Eesti esperantoliikumise võimaliku poliitilise meeletatuse kohta, sealhulgas tööliisesperanto osas. Sellele, et esperantot kasutati ka poliitilise võitluse vahendina, osutavad mitmed rahvusvahelised uurimused.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv

Kommunistide kartoteek

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (KM EKLA)

Fond

193. Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

194. „Eesti biograafiline leksikon”

236. Jaan Roos

285. Valter Kaaver

311. Nigol Andresen

344. Valmar Adams

397. Oskar Kruus

Rahvusarhiiv (RA)

Fond

EAA.47. Harjumaa väeteenistuskomisjon

EAA.314. Tartumaa väeteenistuskomisjon

EAA.318. Saaremaa väeteenistuskomisjon

EAA.661. Eesti Riigi Keskarhiiv

EAA.1210. EELK Harju-Jaani kogudus

EAA.1219. EELK Rapla kogudus

EAA.1248. EELK Ambla kogudus

EAA.1272. EELK Võru kogudus

EAA.1293. EELK Põide kogudus

EAA.1296. EELK Helme kogudus

EAA.1776. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskonna esindus

EAA.1893. EAÕK Leesi kogudus

EAA.2000. EAÕK Ööriku kogudus

EAA.2022. Hugo Treffneri eragümnaasium

EAA.2100. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

EAA.2556. Uuemõisa vallavalitsus Saaremaal

EAA.2564. Uuemõisa vallakohus

EAA.2742. Rapla vallakohus

EAA.2292. Tartu Õpetajate Seminari vilistlaskogu

EAA.3111. Laeva vallavalitsus

EAA.3150. EELK Tartu Peetri kogudus

EAA.5379. Tartu rooma-katoliku kogudus

EFA.26. Eesti NSV TA Ajaloomuuseum (1895–1955)

EFA.123. Poliitilise Politsei Komissar Tallinnas (1918–1938)

EFA.272. Fotode ja reproduktsioonide kollektsioon (1890–1947)

ERA.1 Politseitalitus

ERA.14. Siseministeerium

ERA.27. Tallinna-Harju Prefektuur ja selle eelkäijad

ERA.32. Kohtukoda

ERA.40. Omavalitsuste Talitus
ERA.55. Tallinna Lasnamäe Vangla
ERA.58. Põllutöoministeeriumi üld-, statistika, varade ja arveosakonnad
ERA.62. Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse osakond
ERA.70. Tallinna Ringkonnakohtu Prokuratuur
ERA.71. Kohtukoja Prokuratuur
ERA.75. Tartu-Valga Prefektuur ja selle eelkäijad
ERA.80. Riigikogu I–V koosseis
ERA.495. Sõjavägede Staap
ERA.496. Kindralstaap
ERA.509. Vabariigi Kaitseliidu Staap
ERA.518. 2. Diviisi Staap
ERA.519. 2. Diviisi Intendantuur
ERA.577. Peipsi Rannakaitsepataljon
ERA.675. Valga Sõjaväeringkonna Staap
ERA.852. Sisekaitse Ülem
ERA.891. Kaubandus-Tööstuskoda ja allasutused
ERA.927. Sõjaväe Kõrgem Kohus
ERA.949. Poliitilise Politsei komissar Tallinnas
ERA.952. Poliitilise Politsei komissar Tartus
ERA.957. Välisministeerium
ERA.1108. Haridusministeerium
ERA.1183. Läänemaa Õpetajate Seminar
ERA.1747. Eestimaa Tõerahva Partei
ERA.1753. Ametiühingute Kesknõukogu
ERA.1765. Üleriiklik Maatöoliste Ametiühisuste Liit
ERA.1772. Tartumaa Maatöoliste Ametiühisuste Liit
ERA.1831. Riigi Statistika Keskbüroo
ERA.1868. Keskvangla
ERA.1911. Eesti Vabariigi Prokurör
ERA.1947. Tartu Ringkonnakohus
ERA.2013. Saare Maavalitsus
ERA.2110. Tartu Ülikooli Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts
ERA.2902. Rõngu vallavalitsus
ERA.3021. Tartu Linna Statistika Büroo
ERA.3171. Valga Maavalitsus
ERA.3300. Laeva Vallavalitsus
ERA.3704. Sõjaväe Prokuratuur
ERA.4143. Eesti konsulaadid Norras
ERA.4235. Väike-Maarja Gümnaasium
ERA.4296. Tallinna Ringkonnakohtu Saaremaa 1. jaoskonna kohtunik
ERA.4451. Tartu Ringkonnakohtu Tartu 1. jaoskonna kohtunik
ERA.4452. Tartu Ringkonnakohtu Tartu 2. jaoskonna kohtunik
ERA.4454. Tartu Ringkonnakohtu Tartu 4. jaoskonna kohtunik
ERA.4677. Tartumaa 2. maksujaoskond
ERA.4746. Taagepera Vallavalitsus
ERA.4992. Eesti Noorsotsialistlik Liit
ERA.5065. Olaf Kuuli – ajaloolane
ERA.R-1. Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-3. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei
ERA.R-16. Eesti Vabariigi Sotsiaalhooldusministeerium
ERA.R-819. Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis
ERA.R-1290. Eestimaa Tööraha ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Täidesaatev
Komitee
Riigiarhiivi isikuandmete kartoteek
ERAF.1. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
ERAF.2. Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarhiivi) fotokollektsioon (1940–1995)
ERAF.12. EKP Tartumaa Komitee
ERAF.24. EKP Keskkomitee Venemaa Büroo
ERAF.25. Kominterni Eesti seksioon Leningradis
ERAF.247. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut
ERAF.129SM. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute
kollektiioon
ERAF.130SM. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute
kollektiioon
ERAF.9461. Jaan Anvelt – jurist, poliitik, kirjanik
ERAF.6495. Kominterni Eesti seksioon Moskvas
ERAF.9497. Ajalehe Noorte Hääl toimetis
ERAF.9593. Alma Vaarman – eesti kommunistliku liikumise tegelane, publitsist

Rahvusraamatukogu arhiivkogu (RR)

Fond

24. Johani, Helene. Isikuarhiiv

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

Fond

869. Rapla 6-klassiline Algkool

1358. Tallinna Jaani kogudus

Valga Muuseum (VaM)

Arhiivkogu

Publitseeritud allikad

I Riigikogu. II istungjärk. Protokollid nr 19–39. Tallinn, 1921.
I Riigikogu. III istungjärk. Protokollid nr 40–63. Tallinn, 1921.
I Riigikogu. IV istungjärk. Protokollid nr 64–90. Tallinn, 1921.
I Riigikogu. VI istungjärk. Protokollid nr 117–130. Tallinn, 1922.
I Riigikogu. VII istungjärk. Protokollid nr 131–142. Tallinn, 1922.
I Riigikogu. VIII istungjärk. Protokollid nr 143–184. Tallinn, 1922.
I Riigikogu. IX istungjärk. Protokollid nr 185–221. Tallinn, 1923.
II Riigikogu. I istungjärk. Protokollid nr 1–20. Tallinn, 1923.
II Riigikogu. II istungjärk. Protokollid nr 21–61. Tallinn, 1923.
II Riigikogu. III istungjärk. Protokollid nr 62–97. Tallinn, 1924.
II Riigikogu. VII istungjärk. Protokollid nr 184–217. Tallinn, 1925.
II Riigikogu. VIII istungjärk. Protokollid nr 218–252. Tallinn, 1925.
Riigikogu IV koosseis. Täielikud protokollid. I istungjärk. Koosolek 1–6. Tallinn, 1929.

Riigikogu IV koosseis. Täielikud protokollid. II istungjärk. Koosolek 7–22. Tallinn, 1929.
Riigikogu IV koosseis. Täielikud protokollid. III istungjärk. Koosolek 23–55. Tallinn, 1930.
Riigikogu IV koosseis. Täielikud protokollid. VII istungjärk. 138. koosolekust 14. aprillil – 169. koosolekuni 10. juulil 1931.
Riigi Teataja 1919, 1921, 1923, 1924, 1925.

Ajakirjandus, perioodilised väljaanded

Edasi (Tartu, Võru 1917–1919), 1918
Edasi: Venemaa Kommunistline (enamlaste) Partei Peterburi Eesti osakonna häälekandja 1920, 1932
Edasi (ETP häälekandja) 1928
Edasi 1956, 1961 1970, 1971, 1983
Järva Teataja 1930, 1931
Kaja 1922, 1925, 1930, 1932
Koit 1984
Kommunismiehitaja 1980
Kommunist 1929, 1932
Maaleht 1933
Meie Hääl 1935
Meie Maa 1929
Nool (Tartu) 1930
Noorte Hääl 1972
Nädala Postimees 1932
Postimees 1923, 1930, 1931, 1932, 1933, 1936, 2004, 2007, 2013
Päevaleht 1922, 1925, 1930, 1933
Rahva Hääl 1963, 1966, 1974, 1980, 1981, 1983
Rahvaleht 1924, 1931
Rahva Sõna 1930
Rõhutute Hääl: Tallinna Ametiühisuste Kesknõukogu häälekandja 1920, 1921
Sakala 1922
Sirp 2005
Sirp ja Vasar 1956
Sotsiaaldemokraat 1919, 1920
Tallinna Tööline 1922
Tulevik 1922
Tööline 1922, 1923
Teine Töölise Võitlus 1932, 1933
Töölise Võitlus. Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei häälekandja 1920
Tööraha Elu 1967, 1974
Uudismaa. Noorsoo ajakiri 1921, 1922
Uus Eesti 1938
Vaba Maa 1919, 1920, 1921, 1922, 1924, 1925, 1926, 1929, 1930, 1932
Videvik 2002
Võrumaa 1922, 1923
Võru Teataja 1921, 1923
Õhtuleht 1990

Kirjandus

- Aaslav-Tepandi, Katri, Tepandi, Tõnu.** Hommikteater ja vasakmarss. Teatriuendus, sotsialismus ja kommunismus. – *Teater Muusika Kino* nr 2, 2012, lk 46–52; nr 3, 2012, lk 40–44; nr 8–9, 2012, lk 41–51; nr 12, 2012, lk 46–55.
- Aavik, Johannes.** Päevaraamat 1916–1929. Saaremaa muuseumi toimetised. 8. Kommenteerinud Olavi Pesti. Tartu: Ilmamaa, 2014.
- A Dictionary of 20th-century Communism. Ed. by Silvio Pons, Robert Service. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005.
- Ahelik, S.** Tööpuudusest kodanlikus Eestis. – *Eesti töölisklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul*. Vastutav toimetaja H. Arumäe. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1987, lk 144–168.
- Aimre, Ivar.** Sotsioloogia. Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2013.
- Aitsam, Mihkel.** 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Tartu: Ilmamaa, 2011.
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II. Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased matriklinumbrid 1–10191. Toim. Villu Tamul, Malle Loit, Tiiu Oja, Helmut Piirimäe, Arvo Tering. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. III. Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased matriklinumbrid 10192–19954. Rohuteaduse koolajad. 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased. Toim. Villu Tamul, Malle Loit, Tiiu Oja, Helmut Piirimäe, Arvo Tering. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Aleksander Antson. [Brošüür sarjast Saaremaa kirjamehi]. Kommunismiehitaja väljanne, 1969.
- Allik, Hendrik.** Esimene kommunistlik noorsoo organisatsioon Eestis. – *Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk 85–109.
- Allik, Hendrik.** Meie paremaid kirjamehi. – *Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anvendist*. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 153–163.
- Ametiühingulise liikumise üldajalugu. Koostanud Erich Joonas. Tallinn: K/Ü Rahva Sõna, 1939.
- Annik, Eve.** Kuidas kujutada teise inimese elu? Biograafia uurimisprobleemina. – *Võim & kultuur*. 2. Koost. ja toim. Mare Kõiva, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 1724–1734.
- Ant, Jüri.** Eesti 1920. Iseseisvuse esimene rahuaasta. Tallinn: Olion, 1990.
- Ant, Jüri.** Enamlik maailmarevolutsioon ummikus. – *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente*. Koostanud Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996, lk 9–21.
- Ant, Jüri.** Sõjariist kodanluse vastu. Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus Eestis aastail 1926–1930. Tallinn: Eesti Raamat, 1975
- Ant, Jüri.** Ühest EKP taaselustamise katsest Moskvast 1939. – *Kleio* nr 1, 1997, lk 22–24.
- Antson, Alex.** Vaimlise revolutsiooni kynnisel. – *Viisnurk*. I. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 25–29.
- Anton Vaarandi kirju 1920.–1930-ndaist aastaist. Kommenteerinud Helene Johani. – *Keel ja Kirjandus* nr 3, 1981, lk 161–172.
- Audova, Aleksander.** Klassiriik, sõda ja tööliskond. Tallinn: Töölise Kirjastuse Ühisus, 1929.

- Barrett, James R.** Revolution and Personal Crisis: Communist Politics and Personal Narrative in the Life of William Z. Foster. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen and Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 111–132
- Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale. Ein deutsch-russisches Forschungsprojekt. Herausgegeben von Michael Buckmiller und Klaus Meschkat. Berlin: Akademie Verlag, 2007.
- Bloch, Marc.** Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Cahier des Annales. 3. Paris: Librairie Armand Colin, 1952 (2e édition).
- Bourdieu, Pierre.** L'illusion biographique. – *Actes de la recherche en sciences sociales* nr 1, 1986, vol 62/63, lk 69–72.
- Bourseiller, Christophe.** Histoire générale de „l'ultra-gauche”: situationnistes, conseillistes, communistes de conseils, luxemburgistes, communistes de gauche..., Paris: Denoël, 2003.
- Carleton, Gregory.** Sexual Revolution in Bolshevick Russia. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005.
- Centre and Periphery: the History of the Comintern in the Light of New Documents. Ed. by Mikhail Narinsky and Jürgen Rojahn. Amsterdam: International Institute of Social History, 1996.
- Chebel, Malek.** La formation de l'identité politique. Paris: Payot, 1997.
- Cohen, Gidon, Flinn, Andrew.** In Search of the Typical British Communist. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen, Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 37–54.
- Communism. National & International*. Ed. by Tauno Saarela, Kimmo Rentola. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1998.
- Courtois, Stéphane.** Le bolchevisme à la française. Paris: Librairie Arthème Fayard, 2010.
- Cowman, Krista.** Collective Biography. – *Research Methods For History*. Ed. by Simon Gunn, Lucy Faire. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012, lk 83–100.
- Cuénot, Alain.** *Clarté* (1919–1928): du refus de la guerre à la révolution. – *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, nr 134, 2014, lk 115–136.
- Darlington, Ralph.** Political Trajectory of J. T. Murphy. Liverpool: Liverpool University Press, 1998.
- Dosse, François.** Le pari biographique. Écrire une vie. Paris: Éditions La Découverte, 2011.
- Eesti ajalugu. VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toimetaja Richard Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Eesti biograafiline leksikon. Peatoimetaja A. R. Cederberg. Tartu: K/Ü Loodus, 1926–1929, teine trükk Saku, 2001.
- Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoimetaja Peeter Tarvel. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940.
- EE: Eesti Entsüklopeedia. 7. köide. Nõuk–Rah. Peatoimetajad Ülo Kaevats, T. Varrak. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1994.
- EE: Eesti entsüklopeedia. 8. köide. Rai–sum. Peatoimetajad T. Varrak, Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995.

- EE: Eesti Entsüklopeedia. 10. köide. Türi–y. Peatoimetaja Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.
- EE: Eesti Entsüklopeedia. 14. köide. Eesti elulood. Peatoimetaja Ülo Kaevats. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000.
- Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Peatoimetaja Mart-Ivo Eller. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996.
- Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide A–Ki. Koost. Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus. Peatoimetaja Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000.
- Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress. Dokumente ja materjale. Koostanud Hans Hartmann ja Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress. Dokumente ja materjale EKP tegevusest ajavahemikul 1921. aasta jaanuarist 1922. aasta aprillini. Koostanud Hans Hartmann. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
- Eestimaa Kommunistliku Partei III kongress. Dokumente ja materjale EKP tegevusest ajavahemikul 1922. aasta maist 1924. aasta aprillini. Koostanud E. Kessel. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Koostaja ja toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005.
- Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.
- Eesti II Riigikogu: fotoalbum. Fotograafid Joh. Parikas, P. Parikas, A. Vannas. Tallinn: Kiri, 1924.
- Eesti Vabadussõda 1918–1920. II. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Koostanud A. Traksmäe. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1939.
- Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado = Eesti esperanto-liikumise entsüklopeedia. Koostanud Jaan Ojalo. Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000.
- Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Dokumente ja materjale. Peatoimetaja August Sunila. Tallinn: Eesti Raamat, 1974.
- Eesti rahvastikukaotused. II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud = Population losses in Estonia. II/1. German occupation 1941–1944: executed and died in prison. Koostanud Indrek Paavle. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002.
- Eitrheim, Øyvind, Klovland, Jan Tore, Lars Øksendal, Fredrik.** A Monetary History of Norway, 1816–2016. New York: Cambridge University Press, 2016.
- E. K. Keskl. IV Kongress Viljandis, 4, 5 ja 6 jaan. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 97–101.
- ENE: Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 4. köide. Ist–Koni. Peatoimetaja Gustav Naan. Tallinn: Valgus, 1989.
- Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koostanud Toomas Hiio jt. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Fayet, Jean-François.** Karl Radek (1885–1939). Biographie politique. Berne: Peter Lang, 2004.
- Frederick, Bernard.** Confrontation entre Henri Barbusse et le Komintern. – *Nouvelles Fondations* nr 2, 2006, lk 159–163.
- Fielding, Steven.** Looking for the ‘New Political History’.[review article] – *Journal of Contemporary History*, Vol 42, No 3 (July 2007), lk 515–524.

- Forster, Peter Glover.** The Esperanto Movement. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers, 1982.
- Gavars, Paulis.** Sociāldemokrātu un komunistu kopdarbība un savstarpēja politiska cīņa Rīgas Tautas Augstskolā (1920–1934). – *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, nr 3/4, 2014, lk 85–101.
- Graf, Mati.** Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993
- Graf, Mati.** Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000.
- Haberman, Harald.** Tagasivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
- Hennoste, Tiit.** Elu ja llo: Eesti kirjandusmanifestide kuldaeg. – *Looming* nr 9, 2005, lk 1353–1373.
- Hennoste, Tiit.** Eurooplaseks saamine. Eesti kirjanduslik avangard 1914–1927. – *Geomeetiline inimene. Eesti Kunstnikkude Rühm ja 1920.–1930. aastate kunstiuuendus*. Tallinn: Eesti Kunstmuuseum, 2012, lk 70–83.
- Hess, Beth B., Markson, Elizabeth W., Stein, Peter J.** Sotsioloogia. Tallinn: Külim, 2000.
- Hiio, Toomas.** Tartu Ülikooli juures 1919–1940 tegutsenud Eesti üliõpilasorganisatsioonid, mida ei ole taastatud. – *Vivat Academia. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 483–495.
- Harrison, Brian.** Prudent revolutionaries: Portraits of British Feminists Between the Wars. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Helk, Vello.** Arvustus. Erik Nørgaard: Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavsmandag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940. København: Holkenfeldts forlag, 1990; Erik Nørgaard. Mordet i Kongelunden. København: Holkenfeldts forlag, 1991. – *Akadeemia* nr 7, 1991, lk 1524–1529.
- Hiie, Piret.** 1919. aasta mäss Muhu- ja Saaremaal. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2010.
- Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Koost. Marek Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011.
- Humanitaarteaduste olevik ja tulevik. [Küsitlus. Marek Tamm] – *Keel ja Kirjandus* nr 8–9, 2008, lk 735–746.
- Härm, G.** Mälestusi asutamisaajast. – *Eesti Noorus* nr 6, 1940, lk 163–167.
- Ilmjärv, Magnus.** Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. – *Acta Historica Tallinnensia* nr 3, 1999, lk 156–223
- In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period. Ed. by Matthew Worley. London: I. B. Tauris, 2004.
- Issak, Friedrich.** Nood rohtunud rajad. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
- Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anvendist. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Jans, Johan.** Mälestusi ja vaatlusi. Tartu: Ilmamaa, 2008.
- Johannson, J.** Oleme tulevikulapsed. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 2, 1921, lk 35.
- Kaal, Aira.** Kodunurga laastud. 1. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.
- Kaal, Aira.** Ülikooli seinte vahel ja väljaspool seinu. – *Looming* nr 6, 1984, lk 802–826.
- Kaaver, Valter.** Anatole France'ist ja Epikuurist. Sümposioon. – *Looming* nr 10, 1924, lk 781–784.
- Kaaver, Valter.** Detsembri hommik. – *Looming* nr 4, 1924, lk 250.

- Kaaver, Valter.** „–”. – *Viisnurk. I*. Võru: Võru Keskkool Noorsoo Liit, [1923], lk 8.
- Kaaver, Valter.** Naised. – *Viisnurk. I*. Võru: Võru Keskkool Noorsoo Liit, [1923], lk 8–9.
- Kaaver, Valter.** A./E. – *Viisnurk. I*. Võru: Võru Keskkool Noorsoo Liit, [1923], lk 12–15.
- Kaaver, Valter.** 5 luuletust (luuletus nr 5. Kiri) – *Aktsioon. I*. Tartu: Aktsioon, 1926, lk 8–9.
- Kaaver, Valter.** Vabrikud! Vabrikud! – *Aktsioon. II*. Tartu: Aktsioon, 1927, lk 10–11.
- Kaaver, V.** Vallatond. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 2 (november–detsember), 1921, lk 35.
- Kaaver, V.** Selgeis, selgeis. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 2 (november–detsember), 1921, lk 41.
- Kaihoavaara, Pirjo.** A Good Comrade, A Good Cadre: Autobiographies and Evaluation Reports as a Part of Cadre Policy in the Finnish Communist Party During the 1940s and 1950s. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen, Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 245–264.
- Kala, Tiina, Kreem, Juhan, Mänd, Anu.** Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn: Varrak, 2006.
- Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest. Koost. K. Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
- Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Karma, Otto.** Eesti Vabariigi majanduspoliitika. Kaks aastakümnet 1919–1939. Tallinn: Umara, 1999.
- Karma, Otto.** Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963.
- Karotamm, Nikolai.** Tema nimi läheb jäädavalt ajalukku. – *Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anveldist*. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 222–226.
- Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente. Koostaja Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, 1996.
- Kiik, Lembit.** Eesti Vabariigi ametiühingud: ajalooline ülevaade (1918–1940). Tallinn: Eesti Ametiühingute Keskliit, 1995.
- Kollontai, A.** Prostitutsioon ja proletaarline noorsugu. (tõlge vene keelest). – *Noor Tööline* nr 3, märts 1922, lk 78–79.
- Komintern: l’histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l’Internationale communiste en France, en Belgique, au Luxembourg, en Suisse et à Moscou (1919–1943). Sous la direction de José Gotovitch et Mikhaïl Narinsky. Paris: Les Éditions de l’Atelier, 2001.
- Krikk, Mai.** Eesti kriminaalpolitsei 1920–1940. Tallinn: Olion, 2007.
- Kruus, Hans.** Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907–1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- Kruus, Oskar.** Vabakäiguvang. Dokumentaalromaan. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004.
- Kruus, Oskar.** Valter Kaaver ja eesti proletaarne ajakirjandus. – *Läbi kahe sajandi*. Koostanud Juhan Peegel. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 243–260.
- Kruus, Oskar.** Valter Kaaveri kirju. – *Keel ja kirjandus* nr 7, 1966, lk 432–442.
- Kruus Oskar.** Üks traagiline maipäevade lugu. – *Kultuur ja elu* nr 5, 1965, lk 23–25.

- Kuzmin, Dimitri.** Nõukogude rahvaste pere võrdõiguslikuks liikmeks. – *Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 84–104.
- Kuuli, Olaf.** ... ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. – *Eesti Kommunist* nr 5, 1988, lk 48–57.
- Kuuli, Olaf.** Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost (1905–1940). Tallinn: Tallinna Pedagoogiline Instituut, 1989.
- Kuuli, Olaf.** Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn: O. Kuuli, 2008.
- Kuuli, Olaf.** EKP arvuline koosseis ja kohalike parteiorganisatsioonide võrk aastail 1930–1940. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 406. Tõid NLKP ajaloo alalt XIV*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1977, lk 50–64.
- Kuuli, Olaf.** Erinevaid radu mööda. Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
- Kuuli, Olaf.** Fontanka ja Moika vahel. Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938. Tallinn: O. Kuuli, 2010.
- Kuuli, Olaf.** Illegaalne kommunistlik ajakirjandus Eestis 1930-ndail aastail. – *Keel ja kirjandus* nr 7, 1960, lk 397–406.
- Kuuli, Olaf.** Internatsionaalsel võitluspostil. Richard Mirringu elust. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.
- Kuuli, Olaf, Toom, Vello.** Internatsionaalses rivis: Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Eesti sektsiooni võitlustest aastail 1920–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Kuuli, Olaf.** Karl Säre, Alviine Puusepp ja Alwin Salm. – *Tuna* nr 4, 2004, lk 171–172.
- Kuuli, Olaf.** Komiterni Eesti sektsiooni rahad. – *Ajalooline Ajakiri* nr 1, 1998, lk 79–84.
- Kuuli, Olaf.** Looring, Säre ja teised. – *Ajalooline Ajakiri* nr 3, 2002, lk 85–96.
- Kuuli, Olaf.** Revolutsioon Eestis 1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Kuuli, Olaf.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: O. Kuuli, 1999.
- Kuuli, Olaf.** Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn: O. Kuuli, 2007.
- Kuuli, Olaf.** Sula ja hallad Eesti NSV-s: kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli, 2002.
- Kuuli, Olaf, Liebman, Abe, Saarniit, Harald.** Tööraha riigi eest. Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1967.
- Kuuli, Olaf.** Vapsidest Isamaaliiduni: fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Kuuli, Olaf.** Ühise võitluslipu alla. Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest tööraha hulkadega aastail 1929–1934. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Kuuli, Olaf.** Üks 1940. a revolutsiooni tüürimehi (Paul Keerdo 75. sünniaastapäeva puhul). – *Eesti Kommunist* nr 3, 1966, lk 86–89.
- Kuuli, Olaf, Toom, Vello.** EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919–1937). – *Tõid EKP ajaloo alalt IV*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 107–123.
- Kuusik, Argo, Ohmann, Valdur.** EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud. – *Tuna* nr 3, 2014, lk 85–91.
- K, V.** Mõned märkused kunstinäituse puhul Võrun 4.–9. veebr. 1923. Esinesid: J. Vahtra. E. Ole. A. Sivart. Fr. Hist. – *Viisnurk. I*. Võru: Võru Keskkooli Noorsoo Liit, [1923], lk 32.
- Laar, Mart, Hiio, Toomas.** Eesti riigi 100 aastat. I osa. Tallinn: Post Factum, 2018.
- Lang, Valter.** Muinasmaastike avastamine. Essee mineviku tõlgendamisest ja ühiskondlikust tellimusest. – *Maastik ja mälu. Pärandiloome arenguhooni Eestis*.

- Koostanud ja toimetanud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014, 36–78.
- Laosson, Max.** Paul Keerdot meenutades. – *Looming* nr 4, 1966, lk 647–650.
- Large, Andrew.** The Artificial Language Movement. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Laugaste, Eduard.** Eduard Kubjas 75. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 17*. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 210–211.
- Lauristin, Marju.** Punane ja sinine. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn: AS Eesti Ajalehed, 2010.
- Lauristin, Olga.** „Vana Jaan” ja noored. – *Jaan Anvelt. Mälestusi ja dokumente J. Anveldist*. Koost. R. Majak. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 195–201.
- Lebbin, Herbert-Armin.** Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses tööraha ühisrindes eest (1921–1924). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Lebbin, Herbert-Armin.** Sotsiaaldemokraatismi pankrot Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Peatoimetaja Aleksander Panksejev. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Lember, Endel.** Olga Lauristin. – *Noorus* nr 1, jaanuar 1974, lk 5–7.
- Levi, Giovanni.** The Uses of Biography. – *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing*. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 61–74.
- Liebman, Abe.** Eestimaa Kommunistliku Partei loomise ajaloost (veebruar 1920 – aprill 1922). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Liebman, Abe.** EKP taktika III ja IV riigikogu valimistel. – *Töid EKP ajaloo alalt III*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 183–208.
- Liebman, Abe.** Esimesest ametiühingust esimese kongressini: Eesti ametiühingute ajaloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.
- Liebman, Abe.** Uusi andmeid revolutsioonilise tiiva võidu kohta Eesti Tööliste Parteis. – *Töid EKP ajaloo alalt I*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 92–105.
- Lillak, Rein.** Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003.
- Loriga, Sabina.** The plurality of the past. Historical time and the rediscovery of biography. – *The Biographical Turn. Lives in History*. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma. New York: Routledge, 2017, lk 31–41.
- Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil.* Artiklite ja dokumentide kogumik. Koost. Tiit Noormets. Tallinn: Umara, 1999.
- Lässig, Simone.** Toward a Biographical Turn? Biography in Modern Historiography – Modern Historiography in Biography. – *GHI Bulletin* No 35, Fall 2004, lk 147–155.
- Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Peatoimetaja Aleksander Panksejev. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Marie, Jean-Jacques.** The Women’s Section of the Comintern, from Lenin to Stalin. – *Political and Historical Encyclopedia of Women*. Ed. by Christine Fauré. New York and London: Routledge, 2003, lk 424–441.
- Martinson, K.** Elu tuleb elada nõnda... – *Võitluse radadel. Mälestuste kogumik*. Koost. N. Vanaselja. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 368–376.
- Martinson, K.** Esimene kommunistlik töölisnoorte organisatsioon Tartus aastail 1917–1919. – *Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist*. Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 7–21.
- Mattisen, Edgar. Tartu rahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
- McDermott, Kevin, Agnew, Jeremy.** The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin. London: MacMillan, 1996.

- Minnik, Taavi.** Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas: historiograafia, allikad ja edasised uurimisvõimalused. – *Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26)*. Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 245–264.
- Morgan, Kevin.** A Family Party? Some Genealogical Reflections on the CPGB. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 173–195.
- Morgan, Kevin.** Comparative Communist History and the „Biographical Turn”. – *History Compass* 10/6, 2012, lk 455–466.
- Morgan, Kevin.** Parts of People and Communist Lives. – *Party People. Communist Lives. Explorations in Biography*. Ed. by John McIlroy, Kevin Morgan, Alan Campbell. London: Lawrence & Wishart, 2001, lk 9–28.
- Mäelo, Helmi.** Eesti naine läbi aegade. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957.
- Mägi, Arvo.** Mis meelde on jäänud. Episoodid ja meeleolusid. V. – *Akadeemia* nr 1, 1997, lk 193–221.
- Mäss: detsembrimäss/aprillimäss. Koostaja Tiit Pruuli. Tallinn: Eetriüksus, 2008.
- Müürsepp, Peeter.** Akadeemilisest Ühiskonnateaduste Klubist. – *Horisont* nr 11, 1970, lk 55–56.
- Naistöoline rewolutsioonis. Kogutöö eesti seksioonide naisorganisaatorite nõupidamisest. Peterburi: Wenemaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Eesti Osakond, 1921.
- Niedre, Ojārs, Daugmalis, Viktors.** Slepēnais Karš Pret Latviju. Komunistiskās Partijas darbība 1920–1940. Arhīvi apsūdz. Rīga: Totalitārisma Seku dokumentēšanu centrs, 1999.
- Niidassoo, Külli, Ohmann, Valdur.** Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940. Varjusurmast ajalooareenile. – *Tuna* nr 2, 2000, lk 68–75.
- Noorsoo liikumine Eestis ja välismail. – *Noor Tööline* nr 3, märts 1922, lk 79–83.
- „Noor Tööline” ja töölisnoorsugu. – *Noor Tööline* nr 1, jaanuar 1922, lk 1.
- Nørgaard, Erik.** Kongelundeni mõrv. Dokumentatsioon, mis sisaldab seni salajas hoitud materjale Kongelundenis vastlapäeval 1936 aset leidnud poliitilise mõrva kohta ja lugu sellest, kuidas kommunistid 1940. aastal Eestis võimu haarasid. [Tallinn]: Faatum, 2001.
- Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Kõide 3. Koost. Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2005.
- O’Connor, Maureen.** Life Stories: A Guide to Reading Interests in Memoirs, Autobiographies and Diaries. Oxford: Libraries Unlimited, 2011.
- Ohmann, Valdur.** Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik. – *Tuna* nr 3, 2003, lk 64–77.
- Ohmann, Valdur.** EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest. SMERŠ uuris asja. Seni avaldamata dokumendid EKP arhiivist. – *Tuna*, nr 4, 2001, lk 38–47.
- Ohmann, Valdur.** Hispaania kodusõjas (1936–1939) osalenud eestlaste arv. – *Tuna* nr 1, 2017, lk 74–101.
- Ohmann, Valdur.** August Vakepea – eesti kommunistide Kopenhaageni mõrvatöö kadunud kaasosaline. – *Tuna* nr 3, 2016, lk 109–113.
- Ojalo, Hanno.** Saaremaa sõjatules. Sügis 1917. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2008.

- Omade juures vangis. Richard Majaku mälestused vangilaagritest. Koostaja Küllö Arjakas. Muraste: Rosa Anvelt ja Randvelt kirjastus, 2012.
- Pajur, Ago.** Moskva emissari missioon Baltikumis oktoobris 1923. – *Tundmatu Eesti Vabariik*. Koostaja ja toimetaja Jüri Ant. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993, lk 44–60.
- Parming, Tõnu.** The Pattern of Participation of the Estonian Communist Party in National Politics, 1918–1940. – *Slavonic and East European Review*, Vol 59, No 3, July 1981, lk 397–412.
- Party People. Communist Lives. Explorations in Biography.* Ed. by John McIlroy, Kevin Morgan, Alan Campbell. London: Lawrence & Wishart, 2001.
- Peltonen, Ulla-Maija.** Red Memoirs from a 'Black Time' in Finland – Radical Working Class Reminiscences of the 1920s and 30s. – *Communism: National & International*. Ed. by Tauno Saarela, Kimmo Rentola. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1998, lk 273–297.
- Pennetier, Claude, Pudal, Bernard.** Communist Prosopography in France: Research in Progress based on French Institutional Communist Autobiographies. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 21–35.
- Pesti, Olavi, Rikas, Külli.** Kingissepa rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Pirsko, Priit.** Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. – *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15 (22)*. Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu, 2007, lk 106–152.
- Plaat, Jaanus.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.
- Plotnik, Ellen.** Hans Pöögelmann. 1. Elu ja tegevus 1875–1919. Tallinn: Eesti Raamat, 1965
- Plotnik, Ellen.** Hans Pöögelmann. 2. Elu ja tegevus 1919–1938. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Plotnik, Ellen.** Hans Pöögelmann ja Komintern. – *Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940*. Toimetaja Heino Arumäe. Tallinn: Eesti NSV TA, 1975, lk 117–135.
- Plotnik, Ellen.** Üks kümnest. Hans Heidemanni mälestuseks. – *Looming* nr 11, 1986, lk 1570–1572.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§58). Kõide 1. Koost. ja toim. Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996.
- Poska-Grüntal, Vera.** Naine ja naisliikumine: peajooni naisliikumise ajaloost ja probleemistikust. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936.
- Pruuli, Tiit.** Saateks. – *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*. Tallinn: Eetriüksus, 2008, lk 6–8.
- Pukk, Holger.** Oskar Cher. – *Haapsalu läbi aegade ja inimeste*. Koostanud Guido Raudver. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 54–61.
- Pählapuu, Liis.** Eesti Kunstnikkude Rühm. Eksperiment 1920.–1930. aastate eesti kultuuris. – *Geomeetiline inimene. Eesti Kunstnikkude Rühm ja 1920.–1930. aastate kunstiuuendus*. Tallinn: Eesti Kunstmuuseum, 2012, lk 11–69.
- Raendi, Aili.** Isikunimelised tänavad Tartus. Tallinn: Eesti Raamat, 1987

- Rahi-Tamm, Aigi.** Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. „Poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940-1956. – *Ajalooline Ajakiri (The Estonian Historical Journal)*, nr 1/2 (127/128), 2009, lk 123–154.
- Raid, Vaike.** Nende elu oli võitlus: poliitvangid-kommunistid kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- Raud, Rein.** Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriasse. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013.
- Reiman, Ilmar.** Koolinoorsoo vaimline närbumine. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 71–72.
- Renders, Hans.** Roots of Biography: From Journalism to Pulp to Scholarly Based Non-Fiction. – *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing*. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 35–62.
- Renders, Hans.** Biography in Academia and the Critical Frontier in Life Writing: Where Biography Shifts into Life Writing. – *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing*. Ed. by Hans Renders, Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 167–176.
- Renders, Hans, de Haan, Bienne.** The Challenges of Biography Studies. – *Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*. Ed. by Hans Renders, Binne De Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 1–14.
- Rentola, Kimmo. Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota, 1937–1945. Porvoo: WSOY, 1994.
- Revolutsiooniliikumine Saaremaal. A. Valtini mälestused. – *Klassivõitlus* nr 45, 1924, lk 10–14.
- Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
- Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. II. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. III. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.
- Ricœur, Paul.** Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – *Tuna* nr 2, 2002, lk 97–110.
- Riis, Vassili.** Kolmandat teed ei ole. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Riis, Vassili.** Lindpriiuse paradisiis. Mälestusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
- Riis, Vassili.** Rannamännid. Tallinn: Eesti Raamat, 1967.
- Riisna, E.** Kilde aastate varasalvest. – *Eesti Noorus* nr 6, 1940, lk 172–176.
- Rønning, Ole Martin.** Communism in the Nordic Countries 1917–1990. Communist parties – organisational development and electoral support. – *Red Star in the North. Communism in the Nordic Countries*. Ed. by Åsmund Egge and Svend Rybner. Stamsund: Orkana Akademisk, 2015, lk 37–61.
- Rosenberg, Tiit.** 1905. a mässumehi ja ajaloouurijaid Läänemaalt: Mihkel Martna, Mihkel Aitsam ja Aleksander Looring. – *Läänemaa Muuseumi toimetised X*. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2006, lk 109–123.
- Rosenthal, Reigo, Tamming, Marko.** Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE & JS, 2010.
- Rosenthal, Reigo, Tamming, Marko.** Sõda enne sõda. Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. Tallinn: SE & JS, 2013.
- Ross, Heinrich.** Ei vabadust saa taevaväega. Mälestusi. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.
- Ross, Heinrich.** Süüta süüdlased. Mälestusi aastaist 1930–1956. Tallinn: Olion, 1990.

- Ross, Heinrich.** Võitluspostil. – *Karastumine. Mälestusi Eesti noorsoo revolutsioonilisest liikumisest.* Koost. K. Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 288–311.
- Ruutsoo, Rein.** Mälu paigad ja valged laigud: ajaloo uurimise taastumine Eestis 1985–1990. – *Teaduse uuringud: eesmärgid ja meetodid.* Koostanud Rein Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 65–76.
- Rästas, Otto.** Põrandaalused. Üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Rästas, Otto.** Põrandaalused: üks etapp Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaalusest tööst. Leningrad: Külvaja, 1932. (Esmatrükk).
- Rybner, Svend.** Fairyland – Nordic Communism and the Spanish Civil War 1936–1939. – *Red Star in the North. Communism in the Nordic Countries.* Ed. by Åsmund Egge and Svend Rybner. Stamsund: Orkana Akademisk, 2015, lk 228–247.
- Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad.* Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960
- Saarela, Tauno.** Dead Martyrs and Living Leaders: the Cult of the Individual within Finnish Communism. – *Twentieth Century Communism: a Journal of International History* nr 1, 2009, lk 30–49.
- Saarela, Tauno.** Finnish Communism, Bolshevization and Stalinization. – *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917–53.* Ed. by Norman LaPorte, Kevin Morgan, Matthew Worley. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2008. lk 188–205.
- Saarela, Tauno.** Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923. Helsinki: Kansan sivistystyön liitto, 1996.
- Saarela, Tauno.** Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008.
- Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Luha, E. Blumfeld, A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934.
- Saaremaa ülestõus 1919. Vastutav toimetaja. August Sunila. Tallinn: Eesti Raamat, 1988.
- Saarniit, Harald.** Kommunistliku fraktsiooni tegevusest Eesti Riigikogus sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920–1924). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Saat, Joosep.** Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917–märts 1918. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Sakmyster, Thomas.** A Hungarian in the Comintern: Jozsef Pogány / John Pepper. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin.* Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 57–72.
- Seltsimees Hans Heidemann [nekroloog]. – *Klassivõitlus* nr 65–66, 1925, lk 2.
- Sepre, Oskar.** Mälestusi aastatest 1920–1925. – *Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist.* Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 22–34.
- Service, Robert.** Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Tallinn: Varrak, 2010
- Siitam, A.** Sõnake esperantost. – *Keel ja kirjandus* nr 11, 1959, lk 676–681.
- Siivas, Aleksander.** Lõpuni kindel. Jooni Hans Heidemanni elust dokumentide alusel. Loomingu raamatukogu nr 21. Tallinn: Ajalehtede ja Ajakirjade Kirjastus, 1957.
- Siivas, Aleksander.** Kivid koldes. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
- Sirge, Rudolf.** Otse ja serviti. Vaatlusi, vaagimisi, arvamusi aastatelt 1927–1966. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Stankova, Marietta.** Communist Lives: Georgi Dimitrov: A Biography. London: I. B. Tauris, 2010.

- Studer, Brigitte.** The Transnational World of the Cominternians. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Sunila, August.** Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Sõja ja rahu vahel. Koguteos. II köide. Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoimetaja Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Šalda, Vitālijs.** Krievijas Komunistiskās Partijas Latviešu sekciju materiāli par Latviešu bēgļiem krievijā (1918–1921). – *Latvijas Arhīvi* nr 1, 2008, lk 63–85.
- Tamm, Marek.** Monumentaalne ajalugu. Esseid Eesti ajalookultuurist. Loomingu Raamatukogu nr 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht, 2012.
- Tamm, Marek.** Subjekti tagasipöördumine: Georges Duby. – Georges Duby. Guillaume le Maréchal ehk maailma parim rüütel. Tallinn: Varrak, 1997, lk 154–166.
- Tammela, Mari-Leen.** Kommunistlik töölisterühm I Riigikogus (1920–1923). – *Riigikogu Toimetised* nr 19, 2009, lk 199–208.
- Tammela, Mari-Leen.** Läänemaalane Oskar Cher (1913–1942) ja 1930. aastate kommunistlik liikumine Eestis. – *Läänemaa muuseumi toimetised = Proceedings of Läänemaa Museum. XVII.* Toimetaja Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2014, lk 99–112.
- Tammela, Mari-Leen.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli üliõpilaskond ja karskusliikumine. – *Üliõpilaskonna roll ühiskonnas 1919–1940. Artiklite kogumik.* Peatoimetaja Janet Laidla. Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2010, lk 81–91.
- Tammela, Mari-Leen.** Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia 1921–1923. – *Петербургский исторический журнал* № 2, 2016, lk 66–79.
- Tammela, Mari-Leen.** Moonakast kodanlaseks, kodanlasest terroristiks: Hans Heidemann ja tema tegevus 1920. aastate alguse Eesti pahempoolses poliitikas. – *Ajalooline Ajakiri* nr 4, 2017, lk 403–443.
- Tammela, Mari-Leen.** Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke ääremärkusi. – *Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26).* Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 267–290.
- Tammistu, K. J.** Anveldi seisukohtadest rahvus- ja internatsionalismiküsimustes. – *Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940.* Toimetaja Heino Arumäe. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1975, lk 92–116.
- Tammistu, K.** „Saarlaste Matsist” „Sõnumini”. Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus kodanlikus Eestis (1920–1924). Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Tammur, Harald.** Mäletused eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest 1940–1944. – *Tuna* nr 1, 2007, lk 94–103.
- Tarkpea, Erich.** Mälestused. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Tartu [koguteos]. Koostanud ja toimetanud Tartu linna-uurimise toimkond. Tartu: Tartu linnavalitsus, 1927.
- Tartu Ülikooli ajalugu. III. 1918–1982. Koostanud Karl Siilivask, Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Tuglas, Fr.** Tarapita! – *Tarapita. Kirjanikkude Yhingu „Tarapita” häälekandja* nr 1, 1921, vg 3–6, siin vg 6.
- Tennov, Endel.** Mõnda Alla Marist. Saaremaa töörahva ülestõusu 40. aastapäeva puhul. – *Looming* nr 2, 1959, lk 251–260.

- Teppich-Kasemets, Voldemar.** Põrandaaluste juhi paljastusi. I–VII. Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant. – *Akadeemia* nr 9, 2001 – nr 3, 2002, lk 2023–2054 (I), 2215–2246 (II), 2431–2462 (III), 2653–2685 (IV), 191–222 (V), 417–448 (VI), 629–672 (VII).
- The Biographical Turn: Lives in History.* Ed. by Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma. Routledge, 2016
- The Communist International 1919–1943. Documents. Volume I. 1919–1922. Ed. by Jane Degras. London: Oxford University Press, 1956.
- The Communist International 1919–1943. Documents. Volume III. 1929–1943. Ed. by Jane Tabrisky Degras. London, New York: Routledge, 1965.
- Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing.* Ed. by Hans Renders ja Binne de Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014.
- Tolk, A.** Ühisrinde leninliku taktika võit töölisklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933–1935. – *Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo toimetised. Vihik nr 109. Töid NLKP ajaloo alalt I.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961, lk 23–53.
- Toom, V.** EKP Keskkomitee ja Poliitbüroo protokollid (1921–1923). – *Töid EKP ajaloo alalt.* II. Tallinn: Eesti Raamat 1966, lk 54–69.
- Trellide taga. Mälestusi ja dokumente Eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Koost. Karl Martinson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
- Tridgell, Susan.** Understanding Our Selves: The Dangerous Art of Biography. Oxford: Peter Lang, 2004.
- Turu hinnad Eestis jaanuaris. – *Eesti Statistika kuukiri = Recueil mensuel du Bureau Central Statistique de l'Estonie* nr 1–2, 1922, lk 224–225.
- u –. Eesti koolinoorsoo Keskliidu IV kongress. (Viljandis 4.–6. jaanuaril 1922. a.) – *Noor Tööline* nr 1, jaanuar 1922, lk 21–23.
- Vaarandi, Anton.** Kild killu kõrvale. Mälestusteraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Vaarandi Anton.** Mõnda Valter Kaaverist. – *Kultuur ja elu* nr 12, 1965, lk 16–20.
- Vaarandi, Debora.** Aastad ja päevad. Nooruselugu. Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Vaarman, Alma.** Vennad Kreuksid ja nende aeg. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Vahtmann, Anton.** Hälli juures. Mälestusi Rapla osakonnast. – *Eesti Noorus* nr 6, 1940, lk 201–203.
- Valdas, I.** Öppiv noorsugu ja kasvatus. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 67–71.
- Valge, Jaak.** Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – *Tuna* nr 1, 2013, lk 59–66.
- Valge, Jaak.** Eesti ühiskonna käärimine ja marksismi leviku taust 1920. aastatel. – *Tuna* nr 3, 2014, lk 64–73.
- Valge, Jaak.** Punased. I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv, 2014.
- Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999.* Koostanud Jaan Toomla. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1999.
- Vanavara kogumisretkedelt. 10. Paul Keerdo. Koostanud Piret Õunapuu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2013.
- Veimer, Arnold.** Koos rahvaga. Mälestuskatkeid. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.
- Voerman, Gerrit.** The Formative Years of the Communist 'Moral Community' in the Netherlands 1917–30. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin.* Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 221–244.

- Vunk, Aldur.** „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.
- Võitluse radadel. Mälestuste kogumik.* Koost. N. Vanaselja. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Väljas, V.** Esimeste sotsialistlike töölisnoorsoo organisatsioonide teke Eestis ja nende tegevus Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni teostamisel. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr 41. Ajaloo-keeleteaduskonna ja õigusteaduskonna üliõpilaste teaduslikke töid.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956, lk 3–17.
- Walter, James.** The Solace of Doubt? Biographical Methodology after the Short Twentieth Century. – *Theoretical Discussions on Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing.* Ed. by Hans Renders, Binne De Haan. Leiden, Boston: Brill, 2014, lk 43–58.
- Weber, Wolfgang.** Every Family A Red Fortress? Genealogical Aspects of Communist Biographies in Austria. – *Agents of the Revolution. New Biographical Approaches to the History of International Communism in the Age of Lenin and Stalin.* Ed. by Kevin Morgan, Gidon Cohen ja Andrew Flinn. Bern: Peter Lang, 2005, lk 197–219.
- Weill, Claudie.** Women in the German Revolution. Rosa Luxemburg and the Worker’s Councils. – *Political and Historical Encyclopedia of Women.* Ed. by Christine Fauré. New York and London: Routledge, 2003, lk 412–423.
- Weinreich, Peter, Saunderson, Wendy.** Analysing Identity. Cross-cultural, Social and Clinical Contexts. London and NY: Routledge, 2003, lk 26–34.
- Worley, Matthew.** Courting Disaster? The Communist International in the Third Period. – *In Search of Revolution. International Communist Parties in the Third Period.* Ed. by Matthew Worley. London: I.B. Tauris, 2004, lk 1–17.
- Wolikow, Serge.** L’Internationale communiste (1919–1943). Le Komintern ou le rêve déchu du parti mondial de la révolution. Paris: Les Éditions de l’Atelier / Éditions Ouvrières, 2010.
- Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress of the Communist International 1920. Vol 1. Ed. by John Riddell. NY, London, Montreal: Pathfinder Press, 1991.
- Ülesmäge! Kilde Tartu noorsoo avangardist.* Koost. M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
- Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. 1. osa. (XIX sajandi 90. aastad–1920). Toimetajad Aleksander Panksejev, Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. 2. osa. (Aastad 1920–1940). Toime-
tajad Aleksander Panksejev, Madis Pesti. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- re–. Koolipoliitika ja poliitika koolis. – *Noor Tööline* nr 3, märts 1922, lk 83–84.
- „Uudismaa” kongressi kohtu ees. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 3/4 (jaanuar–veebruar), 1922, lk 95–98.
- lik. Kool ja noorsooliikumine. – *Uudismaa. Noorsoo ajakiri*, nr 5 (märts–aprill) 1922, lk 121–122.
- Ватлин, Александр.** Коминтерн: идеи, решения, судьбы. Москва : РОССПЭН : Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009.
- Кастра, Виктор А.** Долгий путь к отцу. Москва: Ваш Формат, 2016.
- Коммунистическая партия Эстонии в цифрах 1920–1980. Сборник статистических данных. Главный редактор А. К. Панкеев. Таллинн: Ээсти раамат, 1983.
- Новый законъ о воинской повинности. Москва: К. В. Кузнецов, 1914.

Käsikirjad

- Ant, Jüri.** Tartu progressiivse üliõpilaskonna fašismivastane võitlus 1930-ndail aastail. Auhinnatöö nr 366240. Juhendaja vanemõpetaja J. Raid. Tartu Riiklik Ülikool, NSVL ajaloo kateeder. Tartu, 1963. Asub Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Dresen, Nele.** Kommunistipoolne 1949. aasta märtsiküüditamise mõtestamine ideoloogia, süsteemi ning diskursuse raames. (Arnold Meri juhtumi näitel). Bakalaureusetöö. Juhendajad Aigi Rahi-Tamm ja Peeter Tulviste. Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013. Käsikiri arhiivinduse osakonnas.
- Kahm, Raido.** Nõukogulik ajalookirjutus Olaf Kuuli teoste ja isikuarhiivi põhjal. Magistritöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2014.
- Loit, Riina.** Kommunistide ja vasaksotsialistide osatähtsus Eesti ühiskondlikus elus (1935–1940). Bakalaureusetöö. Juhendaja Mati Graf. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2006.
- Lupkin, Külli.** Eesti kommunistide (1918–1944) andmestik Eesti Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegi põhjal. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi. Tartu Ülikool, Ajaloo osakond, lähiajaloo õppetool, 2003.
- Minnik, Taavi.** Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas. Magistritöö. Juhendaja Magnus Ilmjärv. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2010.
- Peterson, Bretty.** „Proletariaadi diktatuuri eest. ” Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu maailmanägemus illegaalses väljaandes Noor Proletaarlane (1926–1930). Bakalaureusetöö. Juhendaja Helena Sepp. Tallinna Ülikool, Ajaloo Instituut, 2013.
- Rommel, Atko.** Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Magistritöö. Juhendaja Riho Altnurme. Tartu Ülikool, Usuteaduskond, kirikuloo õppetool, 2004.
- Sorokina, Aljona.** Eesti kommunisti mina-kirjutus „protsess 149” tegelaste näitel. Bakalaureusetöö. Juhendaja vanemteadur Ene Kõresaar. Tartu Ülikool, Kultuuri- ja kunstide instituut, etnoloogia osakond, 2012.
- Tammela, Mari-Leen.** Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925: katse portreerida Eesti kommunisti. Magistritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2010. Käsikiri TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonnas.
- Tammela, Mari-Leen.** The Linkages between Esperantist Circles and Communist Movement in Estonia in the 1920s and 1930s. Ettekande käsikiri, 2014. Autori valduses.
- Heldur Kruusi mälestused. Dateerimata, umbes 1990. aastatest. Käsikiri Terje Põderi valduses.
- Margit Keerdo-Dawsoni erakogu: dokumendid ja fotod.

Internetileheküljed

- Historical Currency Converter (test version 1.0) by Rodney Edvinsson:
<http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html> [27.09.2017]
- Library of the Friedrich Ebert Foundation:
http://library.fes.de/cgi-bin/populo/si.pl?t_organ=x&f_ORG=org%20ISESP%3A
[29.03.2016]
- Kocho-Williams, Alastair.** Stalin's Students: the International Lenin School, 1926–1938:

- http://www.academia.edu/5615677/Stalin_s_Students_the_International_Lenin_School_1926-1938 [11.10.2016]
- Eugène Lanti, biographie:
<http://recollectionbooks.com/bleed/Encyclopedia/LantiEugene.htm> [29.03.2014]
- Riddell, John.** Communist Women's Movement 1921–26. – International Socialist Review, Issue #87, January 2013: <http://isreview.org/issue/87/communist-womens-movement> [15.03.2018]
- Thing, Morten.** The Communist Party of Denmark and Comintern 1919–1943. rdar.ruc.dk/bitstream/1800/1073/1/The_communist_party.pdf [20.03.2015]
- Laeva vallavanemate nimekiri:
<http://raamatukogu.onepagefree.com/?id=17746&onepagefree=0fqg84i5u5i634rti9c mu8jrp2> [26.03.2017]
- Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, ohvitseride andmekogu: Aleksander Maikallo: <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=4&id=8172> [24.01.2015]
- Moisei Scheer.** Endise noorsotsialisti mälestustest (1964, käsikiri)
<http://eja.pri.ee/stories/Scheer.pdf> [20.03.2018]
- Schwarz, Peter.** The German October: the missed revolution of 1923. Part 1.2008. <https://www.wsws.org/en/articles/2008/10/1923-o30.html> [14.03.2016]
- Weiss, Holger.** The International of Seamen and Harbour Workers – A Radical Labour Union of the Waterfront or a Subversive World Wide Web? – *Comintern Working Paper* 29/2013 www.abo.fi/fakultet/media/29133/cowopa29weiss.pdf [06.03.2015].
- Eesti biograafiline andmebaas ISIK: Meikop, August:
<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2212> [05.03.2018]
- Kominterni Eesti Sektsioon Leningradis, arhiivifondi ajalugu:
http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=4&tyyp=2&otsing_id=20180308161348273621&sess_id=6b83ad04038afa37e1ab59ee0fded6ca&pealkiri=&naita_ridu=10&sort=&active=1&viitekood=&leidandmed=eraf.25.%2A&tasand=0&kokku=1880&id=111000000066&f=1&v_id= [03.03.2018]

Suulised allikad

- Vestlus Margit Keerdo-Dawsoniga, 30.07.2015 Tallinnas. – Märkmmed autori valduses.
- Vestlus Marju Lauristiniga, 06.01.2016 Tartus – Märkmmed autori valduses.
- Vestlus Heino Noorega, 11.07.2013 Tartus. – Märkmmed autori valduses.
- Vestlus Jaak Allikuga, 23.01.2017 Tallinnas. – Märkmmed autori valduses.
- Vestlus Terje Pöderiga, 21.02.2017 Tallinnas – Märkmmed autori valduses.
- Andmed Valga muuseumi teadurilt Priit Riemannilt, 05.02.2015. – Märkmmed autori valduses.

SUMMARY

Biographical Approach to the Study of the History of the Communist Party of Estonia (1920–40)

After the opening of the Russian archives at the beginning of the 1990s once the Soviet Union had collapsed new source material became available. This led to a new wave of research into the history of the interwar communist movement. With this new source material came abundant biographical detail which provided an opportunity for another method of research: biographical approach to the history of the communist movement. Estonian historiography, however, has not realised this opportunity fully. After half a century of Soviet occupation followed by the restoration of the independent democratic Republic of Estonia in 1991, historical research concentrated on topics that had been banned or were impossible to research before. This did not include the history of the communist movement. On the other hand, during the Soviet era the history of the communist party was a priority research area in the Soviet Union, and that included historiography in Estonia. Being a domain led excessively by ideology, a biased approach toward history was dictated. This resulted in some research aspects being very thorough (Kuuli), e.g. gathering statistics on party membership, while other areas, e.g. the level of individual members and individual memoirs, received considerably less attention.

The Communist Party of Estonia (CPE) as an independent section of the Moscow-led Communist International (Comintern) was formed in late 1920 when it separated itself from the Russian Communist Party (Bolsheviks) within which it had been operating as a separate Estonian section. The CPE never legalised itself in the democratic Republic of Estonia and remained clandestine until the summer of 1940 when it became legal only after the regime change. As they saw the Republic of Estonia as a temporary phenomenon, the leaders of CPE did not consider it necessary to legalise the party after its formal establishment since it would have implied the recognition of the state's sovereignty at least at some level. Since according to the resolution passed at party's founding congress, one of the party's main purposes was "the armed struggle against the violence of the government", the party probably would not have received permission to register its organisation anyway. Legalisation would have meant softening the rhetoric on attitudes toward the democratic government of Estonia, and accepting it at least at some level, which was not acceptable to Estonian communist leaders.

As a result, CPE membership and participation in its activities constituted an offence against the law and several people accused of communist activities were taken to court in interwar Estonia.

This study is the first attempt to provide an insight into the communist movement in interwar Estonia from the point of view of the individual, a party member in particular, while at the same time aiming to consider the context of

activities and factors that influenced them to make them join the communist party.

The dissertation provides political biographies of eight people – Paul Harald Keerdo (1891–1950), Hans Heidemann (1896–1925), Olga Künnapuu (Lauristin) (1903–2005), Aleksander Ellam (1897–1933), Valter Kaaver (1904–1946), Oskar Cher (1913–1942), Ilmar Kruus (1913–1942) and Anton Vaarandi (1901–1979). It concentrates on their individual paths to the communist movement and to the CPE. Thus it is a qualitative collective biography.

These eight selected individuals are linked by their common action in the Estonian communist movement. All eight joined the CPE between 1920 and 1939, i.e., during the party's independence while operating underground. This was one of the criteria when selecting individuals to study, since it poses the question of individual motivation. Namely, what made them take this step? Many party leaders and activists, among them many industrial workers, had become members of the CPE in the turbulent year of 1917 or even earlier. This basis for selection provided an opportunity to examine personal motivation as well as investigate the wider context for political activity in the interwar Republic of Estonia. Their mutual acquaintance or closer interactions have not, however, been the decisive criteria for selecting these people, albeit several of them knew each other personally. Another criterion of the selection was that all individuals had to be born and raised in the territory of the later Republic of Estonia, which gave them some shared background. On the other hand, being veterans of World War I or the Estonian War of Independence, pupils or students, officials or trade union activists, rural workers, they represent a cross-section of society and bring their personal backgrounds, interests and values with them. Often the decisive criterion for choosing an individual for the study was the presence or lack of source material.

On the whole, the thesis focuses on the following questions:

- With what aims and through which institutions did people become involved in communist party activities?
- What influences can be identified here? More precisely, what was the role of the family, friends, the environment, their social circle and social and political background?
- What impact on people's choices may have come from the general and regional social upheavals (World War I, the Estonian War of Independence), events (e.g. the 1919 Saaremaa uprising, the 1924 attempted *coup*, etc.), institutions (e.g. the Comintern, the Estonian Independent Socialist Worker's Party as the extreme left, yet legal political party) and the processes (e.g. the Great Depression, the 1919 land reform, etc.)?
- Is it possible to highlight an environment that has had a greater impact on the development of a person's political self-awareness?
- The thesis also aims to discuss the nature of the dynamics between an individual and the party as well as thoroughly analyse the impact changes in the international communist movement had on an individual CPE member.

Each person's activities afford the opportunity to study some particular nuance of the movement during a certain period and explain some process. For example, following the activities of ex-MP Paul Keerdo allowed to examine in greater detail and on the level of an individual the activities of the trade union movement and the takeover of one of Estonia's left-wing parties – Estonian Independent Socialist Workers' Party (*Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei*, EISTP) and the developments that led up to this in 1923. Communists' ambitions to control the rural trade unions become clearer through the biography of Hans Heidemann. The CPE's attempts to infiltrate the academic circles are shown through the life stories of Olga Künnapuu, Anton Vaarandi and Ilmar Kruus. Ilmar Kruus's chapter offers insight into the interconnections between the leftist circles and the Esperanto community (Kruus). Olga Künnapuu was an active co-worker in the international women's movement.

The study is based predominantly on archival sources from the National Archives of Estonia. They range from reports and reviews of the party's activities to personal correspondence among and with party members, from evidence confiscated by the Estonian political police in the 1920s to collections of trade union activists' and party members' memoirs that were collected during the 1960s. Autobiographies and questionnaires of those who fled to the Soviet Russia (Soviet Union) and/or wanted to become party members provide an overview of the individuals' previous activities as well as a valuable insight into their relationships with other party and trade union activists. The source material is very diverse but fragmented to the extreme and its scope varies greatly from one individual to another. Only two of eight people in question have left what can be called conventional biographical sources such as diaries, letters, personal testimonies from which their own "voice" can be heard. On other cases a wider range of secondary sources becomes crucial. As collecting memoirs of and about persons who had taken part in the communist movement was a priority during the Soviet era, several vast collections of memoirs were formed at the Archive of the Institute of Party History, which are nowadays kept in Estonian National Archives and are also being used in this study. It must be taken into consideration, however, that the ideological aspect was always present when collecting these memoirs and in this respect many nuances, self-censorship among others, must be taken into account. Even one person's writings differ considerably depending on who the texts were intended for. A separate question here is memoirs published during the Soviet era. Historians who were studying the history of communist party in the Soviet era have stressed that from the 1960s onwards a certain research principle started to prevail: namely, only party officials with a positive image could be mentioned or called by name. Anton Vaarandi, a long-time editor of a culture magazine, published his memoirs in the 1970s. He too avoids naming any names of leading party figures, uses nicknames and pseudonyms, emphasises his role as a bystander and generally remains very brief in his comments. Self-censorship tendencies are evident in several places in his writing.

The thesis is divided into four chapters. An introductory chapter gives a general overview of the era, discussing mainly on the basis of literature the activities of the Estonian communist organisation since 1917, at first as part of the Russian Social Democratic Labour Party (Bolshevik), then as an independent section of the Comintern from 1920, its goals and attempts at reaching them. A brief introduction is made to the closely related field of the history of the trade union movement in Estonia. In addition, there is a short overview about the enmity between Estonian party members that goes back to the late 1910s. In subsequent years the enmity impacted significantly on the movement in general and directly on several individuals whose activities are discussed here.

Chapters two, three and four are made up of eight biographies. They are chronologically divided into three parts. Chapter two comprises the biographies of three individuals (Keerdo, Künnapuu, Heidemann) who became active in the communist circles in the early 1920s when the CPE was enjoying good support in some sections of society and worked towards the aim of broadening its support base in anticipation of a world revolution. The beginning of the decline of the CPE dates to January, 1924, when mass arrests, the closure of communist-led organisations and the culminating the influence of communists significantly reduced their numbers in representative bodies as well as in the trade unions. The failure of the attempted *coup* on December 1, 1924 had a devastating effect on the CPE; leading to a rapid loss of support in society. Many party members were killed or executed later by Estonian authorities, many fled from Estonia to the Soviet Union, including the Central Committee of the CPE (CC) *in corpore*.

Chapter three covers the biographies of two militants (Ellam, Kaaver) who were active in the late 1920s and represent quite different perspectives. Aleksander Ellam was the leader of the so-called “periphery” party organisation in Saaremaa, one of the two party groups that survived after the attempted *coup* in 1924. He had become a member of the CPE in 1923 and spent years in hiding with former supporters on local farms. By contrast, Valter Kaaver, admirer of the French writer and founder of the Clarté group, Henri Barbusse, became a member of the CPE in 1927 when it operated in a clandestine mode. Kaaver also became the leader of Estonian Workers’ Party which communists used in late 1920s as yet another one of the “false front” for participating in local politics.

Chapter four comprises three biographies, two of which portray the experiences of the representatives of the younger generation (Cher and Kruus), both born in 1913, who were raised and went to school in the independent Republic of Estonia and who became party members in the 1930s (Cher in 1933, Kruus only just in 1939). The final biography (Vaarandi) sheds light on the so-called foreign period of the CPE in the second half of the 1930s, when CC operated in Scandinavia, consecutively in Copenhagen, Stockholm and Oslo.

Estonian communist movement was shaped both by international as well as local developments and events. The principal outside influence was the politics

of the Comintern that set up all the lines of activity. Through this, the CPE became a part of all the Comintern campaigns, be it the united front tactics in the early 1920s, that became known in Estonia under the slogan of the 12 demands for Workers' United Front (*Töörahma Ühine Väerind*), a takeover of the independent socialists' party as a part of the Comintern 'to the masses!' campaign, but also attempts to extend their support among women and young people. Later, in the 1930s, Comintern influences manifested themselves in the agitation activities, which were directed to the seamen, but also using artificial language Esperanto and its study groups as a means of political struggle as well as a recruiting platform; and the popular front tactics in the middle of the 1930s.

At the beginning of the 1920s especially successful were the Workers' United Front tactics and their 12 demands. Due to their broad social content 12 demands proved to be popular among various groups in society. Introducing and campaigning for the 12 demands offered first experience of political life and carrying out of political campaign for the young activists and helped to bring new people closer to communists. From the eight, all those who were old enough and who by that time identified themselves by or with left-wing policies ran to various representative bodies on the platform of TÜV. Both Keerdo and Heidemann were elected to the Estonian parliament as candidates of the Workers' United Front in 1923. Aleksander Ellam ran, but was not elected. Olga Künnapuu ran for Tallinn, Hans Heidemann and Anton Vaarandi both for Tartu city council as TÜV candidates in 1922–1923.

At the same time, local developments with their much more immediate impact on each individual's life should not be underestimated.

Family has generally had a major role in one's self-conceptualization, whether the subject be inspired by their family or on the contrary, opposing their family's values and beliefs. It is not that all the children whose parent(s) was (were) communists, became communists. It was much more common that when a person was interested in (radical) politics, then his/her siblings would likely follow him/her on the same path. Oskar Cher, a member of the young socialist movement, a spokesman in the committees of unemployed workers and a member of the underground ECP from 1933, stated several times in his later testimonies that the greatest impact on him had been his eldest brother Robert, a student and an Esperantist, who had been imprisoned after the *coup* attempt in 1924 for his political activities as a communist. Later, while living in the Soviet Union, Robert Cher was the one who recommended his younger brother Oskar for the Central Committee of ECP.

This probably explains the trend of keeping the family members of imprisoned communists more closely under the radar of the Security Police (KAPO), even if there was no immediate reason for doing so. For example, during the 14 years that the ex-MP Paul Keerdo spent in prison, his two sisters appear steadily in KAPO's surveillance materials; their political activity is summarized only in the phrase "sister of Paul Keerdo". Neither of the two sisters was politically active in any way. Keerdo's younger brother, however, did hide political literature. Exceptions can of course be found at both extremes. Anton

Vaarandi was from a deeply religious family and he found his way to left-radical politics as a way of confronting Christianity, at least that is the main axis of his memoirs.

Beside the family, the immediate surroundings certainly influenced a person, although the exact extent of it can not be measured. School as a place where one could establish contacts exists in the stories, but does not prevail. More fruitful environment for the formation of the communication networks was university. On the first half of the 1920s at the University of Tartu, the CPE initiated the establishment of the Socio-philosophical Students' Society (*Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts*, SFÜS), which members were Olga Künnapuu and Anton Vaarandi. Valter Kaaver became acquainted with young communists through the SFÜS. In the 1930s, Ilmar Kruus found like-minded activists from the university with whom worked later together in the Workers' Esperanto and Culture Society.

After the attempted *coup* of 1924 had failed, the CPE lost a large part of their supporters, many of whom had been terrified by the violent nature of the event. However, it appears that the legacy left by the CPE on left-wing politics and trade union movement during the very active early 1920s continued to be influential. It manifested itself in the form of contacts that had been established earlier. For example, Valter Kaaver got the recommendation he needed for approaching to the CPE from his former acquaintance from the SFÜS.

During the late 1920s the CPE was mainly focused on dealing with the question of how to recover from the failure. Although several attempts were made, CC itself did not return to Estonia, but communicated with local organisations through organisers who were sent one or two at a time. This meant that communication in the communist networks that were already dried up began to pass through filters. At the same time the Estonian Security Police (KAPO) operated more and more efficiently, had more success in infiltrating underground networks and tearing them down, cultivated tensions and distrust between CC in the Soviet Union and local organisations. The growing climate of mistrust inside CPE led to a campaign against *provocateurs*. Close parallels with the developments inside Comintern politics of the Third Period (1928–1933) can be drawn here, and it added an extra layer to the interactions between CC and local organisations. For party members, this was a critical time, for not following the main line of the party could mean that one could easily get trapped into the accusations of 'right-wing opportunism' or Trotskyism. This could lead to one's expulsion from the party or worse.

By the early 1930s, Estonian communists in Estonia had lost the capacity to run the Comintern campaigns. Consequently, Popular Front policies in the middle of 1930s did not have any greater effect on increasing the popularity of the CPE in Estonia. However, this is one of many areas that requires further in-depth research. Albeit the CPE in Estonia existed by the second half of the 1930s only in very narrow circles and in prison, making political career in Estonia as a member of the CPE or at least commit oneself to the party activities was not totally impossible, as the examples of Oskar Cher and Ilmar Kruus

proved. The same examples also showed that the loss of contacts had devastating effect on further party activities.

The importance of the previous networks and old acquaintances becomes evident also in relation to the events of 1940 when Estonia was occupied by the Soviet Union. After Soviet takeover in June 1940 the new authority needed loyal staff and reliable co-workers in taking over offices and institutions. Consequently, old contacts became valuable. In this context five out of eight people in question rose to high positions in 1940: e.g. Paul Keerdo as People's Commissar of Finances, Ilmar Kruus, former history student at University of Tartu, as one of the founders of new security police, apropos one of the establishers of card catalogue of "the enemies of the people". Oscar Cher who had been banished from the capital from 1936 and had otherwise lost all contacts with other party members, made rapid career in 1940 as a senior party official.

The biographical approach to party history enables to widen the research horizons of individual action. The possibility of reaching to the level of each individual's personal actions thereby opens new perspectives and operating patterns with greater depth showing the importance of communication networks as well as the often fatal consequences of deviating from party leaders' commands. Both of these are areas should be the first topics for future research.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi Mari-Leen Tammela
Sünniaeg 12.03.1985
Kodakondsus Eesti
Kontakt Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, Tartu
e-post: marileen.tammela@gmail.com

Töökoht Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut

Hariduskäik

2010–k.a Tartu Ülikool, doktoriõpingud
2013 Université Paris Diderot-Paris 7, stipendiaat
2012 Tallinna Ülikooli Balti Filmi- ja Meediakool
2011–2012 Helsingi Ülikool
2007–2010 Tartu Ülikool, MA, ajalugu, *cum laude*
2004–2007 Tartu Ülikool, BA, ajalugu, *cum laude*
2004 Tallinna Prantsuse Lütseum

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid

Tammela, Mari-Leen. Moonakast kodanlaseks, kodanlasest terroristiks: Hans Heidemann ja tema tegevus 1920. aastate alguse Eesti pahempoolses poliitikas. – *Ajalooline Ajakiri* nr 4, 2017, lk 403–443.

Tammela, Mari-Leen. Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia 1921–1923. – *Петербургский исторический журнал* № 2, 2016, lk 66–79.

Tammela, Mari-Leen. Läänemaalane Oskar Cher (1913–1942) ja 1930. aastate kommunistlik liikumine Eestis. – *Läänemaa muuseumi toimetised = Proceedings of Läänemaa Museum. XVII*. Toimetaja Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2014, lk 99–112.

Tammela, Mari-Leen. Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke ääremärkusi. – *Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26)*. Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 267–290.

CURRICULUM VITAE

Name Mari-Leen Tammela
Date of birth March 12, 1985
Citizenship Estonian
Contact University of Tartu, Institute of History and Archaeology,
Jakobi 2, Tartu
E-mail: marileen.tammela@gmail.com

Current employment

University of Tartu, Institute of History and Archaeology

Education

2010–... University of Tartu, doctoral studies
2013 Université Paris Diderot-Paris 7
2012 Baltic Film and Media School of Tallinn University
2011–2012 University of Helsinki
2007–2010 University of Tartu, MA, history, *cum laude*
2004–2007 University of Tartu, BA, history, *cum laude*
2004 Tallinn French School

Publications related with the thesis

- Tammela, Mari-Leen.** Moonakast kodanlaseks, kodanlasest terroristiks: Hans Heidemann ja tema tegevus 1920. aastate alguse Eesti pahempoolses poliitikas. – *Ajalooline Ajakiri* nr 4, 2017, lk 403–443.
- Tammela, Mari-Leen.** Estonian Communists in Prisoner Exchanges between the Republic of Estonia and Soviet Russia 1921–1923. – *Петербургский исторический журнал* № 2, 2016, lk 66–79.
- Tammela, Mari-Leen.** Läänemaalane Oskar Cher (1913–1942) ja 1930. aastate kommunistlik liikumine Eestis. – *Läänemaa muuseumi toimetised = Proceedings of Läänemaa Museum. XVII*. Toimetaja Anu Lepp. Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, 2014, lk 99–112.
- Tammela, Mari-Leen.** Kommunistide kohtuprotsessid Eesti Vabariigis 1920. aastate esimesel poolel. Historiograafilisi ja allikaõpetuslikke ääremärkusi. – *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26)*. Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk 267–290.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Krõonström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õnapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintside 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvec.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.